هاونەتەوەیی کورد و ماد

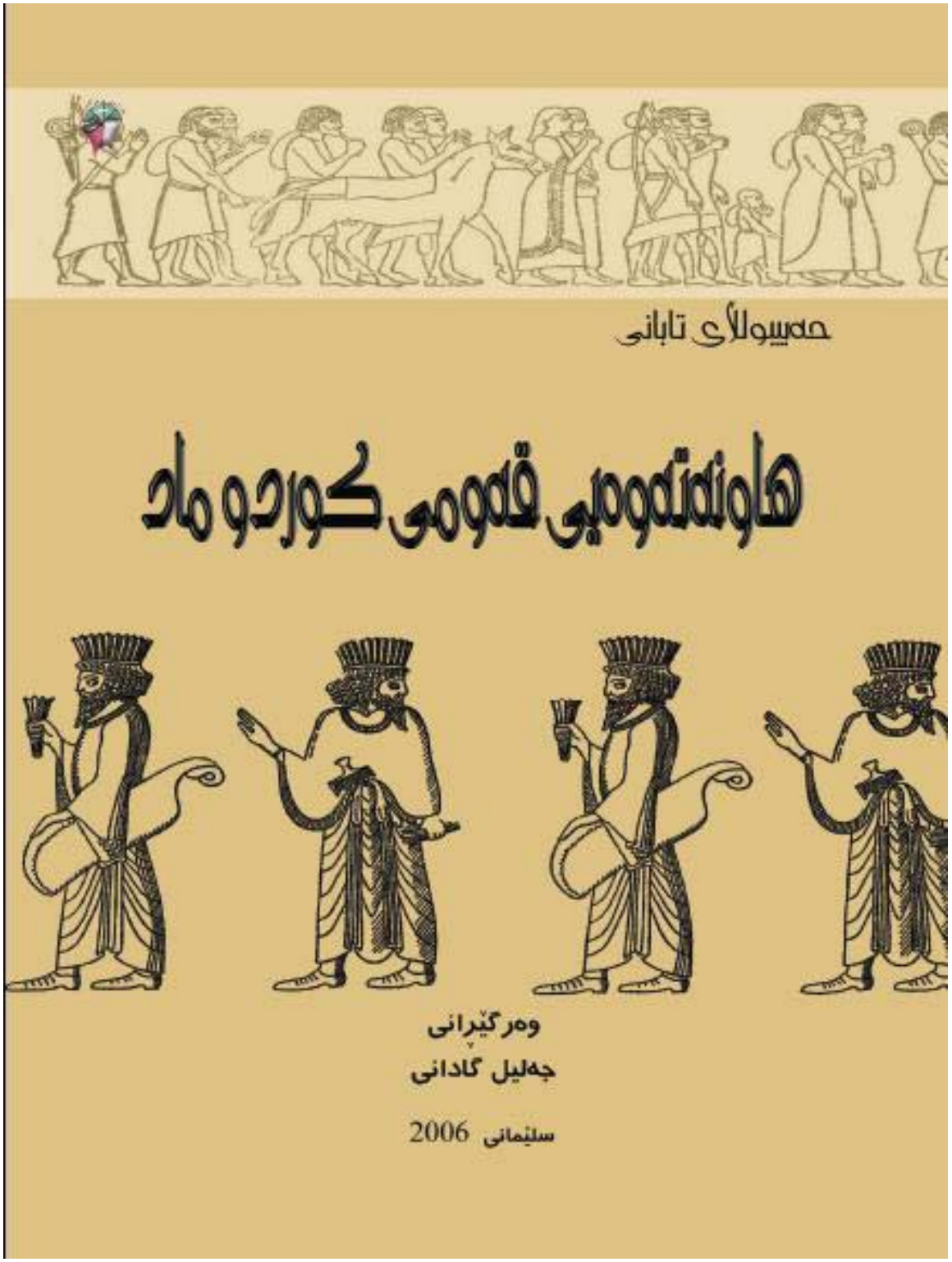

www.pertwk.com

زنجیرە لێکۆڵینەوەکانی مێژوو

هاونەتەوەیی کورد و ماد

چاوگە، رەگەز

مێژووی شارستانیی کوردستان

(بەرگی یەکەم)

حەبیبوڵڵای تابانی

و: جەلیل گادانی

www.pertwk.com

پێرست

پێشەکی ـ پێش وتە

بەشی یەکەم

سیمای جوغرافیایی کوردستانو ناسینی
چاوخشاندنێك بە هەردناسیی کوردستاندا
زنجیرە چیاگرنگەکانی کوردستان
ئاوو رووبارەکانی کوردستان
دەریاکانو دەریاچەکانی کوردستان

بەشی دووهەم

مێژوو و ریشەی رەگەزی کوردان
دابەشکرانی کوردەکان لەرووی نەتەوەییو ...
لیلۆیی یان لیلۆییەکان
گوتی یا کوتییەکان
کاسیتەکان یا کاسییەکان
سوباریو مێتانی
نایرییەکان
کاردۆخۆیی = کوردۆئین

بەشی سێهەم

دەوڵەتە گەورە دێرینەکانی کورد
دەوڵەتی ماننا
گەنجینەی زێوە
تەپۆڵکەی حەسەنلوو
مادەکان
پێکهێنانی دەوڵەتی ماد
دەسەڵاتی ئیخ تووێگو (ئاستیاگ)و کۆتایی خێرایی دەسەڵاتی ماد
شارستانیەتو فەرهەنگی مادەکان
رێکخستنی ئیداریو دۆخی ئابووریی مادەکان

www.pertwk.com

هونەرەکانی جوانکاریو مێعماری
زمانو نووسینی مادەکان
بەشی چوارەم
کوردستانو کوردەکان لە دوای مادەکان
لە سەردەمی هەخامەنشیەکان دا
راپەڕینی کوروشی گچکەو کاریگەریی
لەسەر دەڤەری کوردستان
کوردستان لەسەردەمی حکومەتی سلووکیو ئەشکانیدا
کوردستان لەسەردەمی ساسانییەکاندا
فەرهەنگو شارستانیەتی ساسانییەکان کاریگەرییان لە کوردستاندا
بەشی پێنجەم
رێکخستنی ئیداریو ئۆرگانیی رۆم
جۆری بەڕێوەبردنی ناوچە داگیرکراوەکان
دامەزراوە حکومییەکان
خۆشگوزەرانی نەجیبزادەکانو چینە بالآدەستەکانی رۆم

وتەیەکی کورتی وەرگێڕ

بەر لە هەمووشت خۆشحاڵیی خۆم لەوە دەردەبڕم کە لە کوردستانیش وەك زۆر وڵات ناوەندێك بە نێوی "خانەی وەرگێڕان" کراوەتەوە تا گەلەکەمان بەم شێوەیەو بە کاری نەپساوەی وەرگێڕان رێگە بۆ ئاگاداریی زیاتری گەلەکەمان لە ئەدەبیاتو زانستی پێشکەوتووی بێگانە خۆش بکاتو، بە بارێکی دیکەشدا خەڵکی دنیا دەگەڵ میژووی رابردووی ئەدەبی کوردیدا ئاشنا بکاتو کاری وەرگێڕان بە شێوەیەکی دوولایەنە لە کوردی بۆ سەر زمانەکانی بێگانەو لە زمانەکانی بیانی بۆ سەر زمانی کوردی پەرە پێبدات.

سوپاسی ئەو خانە تازە دامەزراوەش دەکەم کە تێی ڕادیومو ئەو کتێبە میژووییە پڕبەڵگە حاشاهەڵنەگرەی لە رێگەی مامۆستا سواڕەوە بۆ ناردم تا وەرگێڕمو هیوادارم ئەرکی خۆم لەو بوارەدا بە لەباری بەڕێوە بردبێ.

زۆریش سوپاسی نووسەری کتێب کاك حبیب الله تابانی هاوشاریم دەکەم، بۆ ئەو هەموو زەحمەتەی کە بەر لە ئامادەکردنی ئەم بەرهەمە بەنرخە لە پێناو سەلماندنی هەقانیەتی نەتەوەی کوردو رابردووە پڕشانازییەکەی چەند کتێبی دیکەی بە چاپ گەیاندوە. هەرچەند دەگەڵ هەموو مەتڵەبەکانی ئەو کتێبە نیمو لە هێندێك جێ بۆچوونی خۆشم وەك وەرگێڕ لەسەر دەربڕیونو بەتایبەتی جارجار ئێرانچیەتی یەك لایەنەو زەوقی پێوە دیارە، بەڵام بە گەرمی دەستخۆشیی لێدەکەمو سەرکەوتنی لە رێگەی ڕوونکردنەوەو هەقانیەتو سەلماندنی مافی گەلی کوردی بۆ بەئاوات دەخوازم.

www.pertwk.com

هەرچەند هەموو کات حکوومەتەکانی ناوەندی بە گشتیو شۆوینیستەکانی فارس هەوڵیان داوە حاشا لەو راستیانە بکەنو راستیەکانی مێژوویی‌یان لە خەڵك شاردۆتەوە، بەڵام ئەو کتێبە کە بەدوای خوێندنەوەو کەڵك وەرگرتنی 395 سەرچاوەی رۆژهەلاتی، کوردیو فارسیو عەرەبیو 72 سەرچاوەی ئاکادیمیکیی رۆژئاوایی بە زەحمەتێکی زۆری نووسەر بەفارسی ئامادەو چاپ کراوە، ئەم پیلانانەی هەموو بەپەرچ داوەتەوەو، رەسەنایەتیو پەیامی کورد بە درێژایی مێژوو بەتایبەت لەدنیای دێریندا روون دەکاتەوەو سەدان بەڵگە، وتەو ریوایەتی ئەوتۆ دێنێتە گۆڕێ کە ئەوانەی بۆ بەرژەوەندیی پارێزیی خۆشیان چاویان لە ئاست ئەو مافە پێشێل کراوەی کورد بە درێژایی هەزاران ساڵو بەتایبەتی لە زەمانی مێژووی نووسراوو سەردەمی مودێرن بوونو زانستیانە نووسینی ئەو دانشە پڕبایەخە نووقاندوە، رادەچڵەکێنێو وەخەبەر دێنێو ناچاریان دەکا بەخۆدابچنەوەو چیدی دوژمنایەتیی کورد نەکەنو دان بە راستی‌یەکاندا بێنن.

کاتی ئەوە هاتوە دەسەلاتە زۆردارو دیکتاتۆرەکانی زەوتکەری مافی کوردو شووینیستەکانی داگیرکەر بەخۆیاندا دابێنەوەو چیدی کورد لە هیچ کام لە پارچەکانی کوردستان بە هاوولاتیی پلە دوو و زۆر کەمتریش لەوە نەزانن‌و خۆیان دەگەڵ دنیای پێشکەوتنخوازو عەقڵی زانستیو چەمکی دێموکراسیو ئازادیخوازیی ئەم رۆژگارە رێك خەنو هەق بە هەقدار بدەنو لەوە زیاتر ئەو نەتەوە شەریفو دڵسۆزو ئاشتی‌خوازە نەچەوسێننەوە.

ئەزموونی دوازدە ساڵەی کوردستانی باشوور سەرەڕای هەموو گیرو گرفتەکانی بە فیتی دوژمنانو دووپات کردنەوەی هەڵەکانی خۆی بۆی پێك هات، ئەوەی مسۆگەر کردوە کە کورد زیاترو باشتر لە بەشێك لە خەڵکانی دیکە دەتوانێ خۆی بەڕێوە بەرێو ئیتر پێویستیی بە وەسیو قەییوم نیە.

کورد ئامادەیە بە پێداچوونەوەی یەك یەکی بەڵگەنامەو سەرچاوەکان دەگەڵ هاونیشتمانانو دراوسێ‌یەکانی کە هەتا ئێستا بۆ پێشێڵ کردنی مافی کورد لەهیچ دەرفەتێك درێغی‌یان نەکردوەو دایم بۆ فەوتانی هەوڵیان داوە بە شێوەیەکی لۆژیکی عادڵانە دانیشێو رێك کەوێو بە هەموو توانایەوە بۆ ئاشتیو برایەتی نەك هەر لەرۆژهەلاتی نێوەڕاست، بەڵکوو بۆ سەقامگیرکردنی ئاشتی

جیهانیو دێموکراسی لە لایەکو بۆ لەناو بردنی دیاردەی دژی مرۆڤایەتیی تێرۆریزم تێکۆشێو خەبات بکا.

لە بەرگی یەکەمی ئەو کتێبەدا کە چاپە فارسییەکەی هەموو بە یەکەوە بووە، ئێمە کردوومانەتە دووبەش، پێنج بەش لە 11 بەشیمان خستە بەرچاوی خوێنەرانی بەڕێزو هیواشم وایە بەرگی دووهەمیشی بۆ نەورۆزی داهاتوو ئامادە بکەمو بگاتە دەستتان.

www.pertwk.com

سەرەتا ـ پێش وتە

نووسینی سەرەتای ئەم کتێبە خۆی بۆ نووسەر پڕبایەخ بوو، چونکو واباوە کە سەرەتا بۆ ناساندنی کتێب دەنووسنو من لەبیری ئەوەدا بووم ئەم کتێبە چۆن بناسێنم!؟ بێگومان خوێنەرانی بەڕێزی ئەم دێرانە کتێب دەخوێننو موتالاّ دەکەنو باش دەزانن هەموو ئەو کتێبانەی تائێستا سەبارەت بە کوردستانو کوردان نووسراون لە دوو حالّ بەدەر نین: یا لەمەڕ تیرەو خێڵەکانو مێژووی ئەوانو ریشەی نژادیو حکوومەتەکانی ناوچەییەکانی ئەوان نووسراون، یا کتێب گەلێکن پێوەندییان بە یەك دوو سەدەی دواییەوە هەیە کە باس لە خەباتو راپەڕینو شەڕەکانی رزگاریخوازیی ئەم نەتەوە دەگەلّ داگیرکەرانو ئەو دەوڵەتانە کە دیاردەی بەدیاری هێنراوی دەوڵەتە کۆلۆنیالیستەکانی کۆنو نوێن، لەو نێوەش دا راستییەکانی نەتەوەی نەتەوەییو هاوپێوەندیی نژادیو خوێنی بەتایبەت دەگەلّ ئێرانییەکان کەمتر هاتۆتە بەرباسو بەرچاو نەگیراوە.

جگە لە هێندێك لێکۆڵەرەوەو نووسەر کە لەسەر بنەمای حەزی زانستیو مەیلی راستی دوورخستنی خۆیان لەم بوارەدا دەستیان داوەتە لێکۆڵینەوەو پێداچوونەوە، ئەوانیتر سەرەڕای هەموو ئەو زەحمەتەی کێشاویانەو بەشێك لە تەمەنیان لەم ڕێگەیە داناوەو ناکرێ بۆیان بەرچاو نەگرین، لە نووسینەکانیان دا ئامانجو سیاسەتی بەرژەوەندی خوازانەی دەوڵەتەکانی سەردەمی خۆیان جێگیر

کردوەو هەوڵیان داوە سەرنجی خوێنەری نووسراوەکانیان بۆلای داخوازیەکانی ئەوان راکێشن.

بێجگە لەوانەی باس کران مەسەلەی جێباسی دی بریتیە لە ناتەواوی ئەو شوێنەوارانەی لەبەردەستدان، ئەویش لەبەر ئەوەیە نەیانویستوە مەسەلەکە ئاشکرا بکەنو ئەو راستیە بێننە گۆڕێ کە کوردستان بەهۆی ئیمپراتوورەکانی یۆنانو رۆمو هەروەها بەهۆی عەرەبەکانو عوسمانیەکانو ئاخریەکەشی لە لایەن تورکیەو عێراقەوە دابەش کراوە. ئەو بێدەنگیەو شاردنەوەی ئەو راستیانە بۆتە هۆی ئەوە کە تەواوی ئەو کەسانەی تا ئەوڕۆ لەسەر کوردستانو کوردیان نووسیوەو دەینووسن تەنیا بە شێوەیەکی یەك لایەنەوە لە مەسەلەکە بڕوانن‌و بێجگە لە هێندێك شتی گشتی کە لەزۆربەیان دا وەك یەکن، ئەوپەڕی هەوڵێ کە دەیاندا ئەوە بوو کە چەند سەرچاوەو بەڵگەی تازە دەسکەتوو لە نووسراوەکانی پێشوو زیاد بکەنو کەمتر خۆیان لە هێنانە گۆڕی ئەو مەسەلانە داوە کە پێوەندیی بە چلۆنایەتیی ژیانو بیرو بڕواو ئەم جۆرە شتانەی خەڵکەوە بووبێ، ئەگەر لە کتێبێکی وەکوو کوردستانو کوردی نووسراوی "واسیلی نیکیتین"یش دا هاتبێ کە لە بەرانبەر کتێبەکانی پێشوو دا دەوڵەمەندترە، دیسان هەر مەسەلەکەیان یەك لایەنە هێناوەو چاوی لێکۆڵەرەوانیان لەئاست زۆر مەسەلەی کوردو کوردستانو نەخشی ئەوانیان لەدنیاو شوێن دانانی ئەوانیان لەسەر فەرهەنگو هونەری دنیا نووقاندوە. دیارە ئەو بەشەش کە لەبیر کراوە پێویست ترین بەش لە میژووی هەموو قەومو نەتەوەیەکە، بە واتایەکیتر ئەو

---

1 بۆ نموونە کتێبی پڕبایەخی "میژووی ئێران"، نووسینی نووسەری ئینگلیزی "ژینەرالْ سڕیێرسی سایکس" نیزامیکارو سیاسەتوان‌و میژوونووسی ئینگلیسی وەخوێنن تا لەو دا دوولایەنی زەقی ببینن: یەکیان ئەوەیە کە بۆتان دەردەکەوێ چەندی زەحمەت دەگەڵ ئەو کتێبە کێشاوە کە لەراستیدا کەمتر کتێبێك بە قەدرایە ئەو کتێبە شتی وردو روونکەرەوەی تاریکی یەکانی رابردووی ئەو ئاخەی تێدایە کە وەك سەرچاوەیەکی بەکەڵکی میژووی ئێران دەژمێردرێ. بەڵام لە لایەکی دیکەوە نووسەر بەو پەڕی زیرەکی‌و زۆر وەستایانە لەنێو نووسراوە زانستیەکانی خۆی سیاسەتی کۆلۆنیالی ئیمپراتووریی بریتانیای گەورەی بە شێوەیەك هێناوە کە ئەگەر خوێنەر شارەزای چلۆنایەتی زاتی کۆلۆنیالی‌و چەوساندنەوەی ئینگلیس نەبێ واتێدەگا کە لە گێرەو کێشەی دنیای پڕ هەرای ململانێی ئیستیعماری لە بەینی ولاتانی لەم چەشنەی ئەوکات، وەك رووس‌و فەڕانسەو ئەڵمان‌و پرتەقاڵ ... بریتانیا بۆ ئێران تەیانی لە دایك میهرەبانتر بووەو ئەگەر ئەو نەبا ئێران سەربەخۆیی لە دەست دەدا و خاکەکەی پارێزراو نەدەبوو. بە تایبەتی لەو شوێنانە کەباسی زۆرداری دەوڵتە کیۆلۆنیالەکان دەکاو نەتەوەو تیرە جۆراوجۆرەکانی ئێران‌و یەك لەوان کوردەکان دەدوێ، هەمووبان بە خائینی زگماکی بە نیشتمان‌و داردەستی بێگانە نێودەباو وادەگەیەنێ کە ئەوە بریتانیا بووە کە بە هۆی سیاسەتی مرۆقدۆستانەی‌و گەورەیی‌و کەرەمی بێخەوشی خۆی بەرانبەر بە ئێران! پێشی بە زاڵبوونی دوژمنانی ئێران بەسەر ئەو ولاتەو قەومی ئاریا گرتوە!

www.pertwk.com

شتانەیان نەهێناوەتە بەرباس کە پێوەندیی بە مرۆڤایەتیو عەقڵو بیری خەڵکی کوردستانەوە هەیەو ئەو نەتەوەیە دەناسێنێ.

"دیکارت" فەیلەسووفی مەزنی فەڕانسەوی لە سەدەی هەژدەدا گوتوویە: "من بیردەکەمەوە، کەواتە هەم" تایبەتمەندیی بنەڕەتی مرۆڤ، چلۆنایەتیی بیرکردنەوەو هزری ئەوە، کەوابێ بەرەوپێش چوونو بەرەوسەر بردنی چلۆنایەتیو چەندایەتیی ژیانی مرۆڤ بە جۆری بیرو فکرو نرخی بارهێنانو کۆمەڵایەتیی ئەو پەیوەستە. ئەگەر وانەبوایە چارەنووسی ئەو لەرێگەی سروشتەوە دیاری دەکراو مرۆڤیش وەك زۆر بوونەوەرێتر لە بەرەوپێش چوونو گەشەکردن بێبەش دەبوو.

هەرقەومو نەتەوەیەك چەندە لەباری فکریەوە چووبێتە سەرو شوێنی زیاتری لە بەرەوپێش بردنی مرۆڤایەتی دانابێ بەو پێیە بایەخی کۆمەڵایەتییشی گرانتر هەڵدەسەنگێنرێو بە شانازیی زیاترەوە لە وەزعی نەتەوەیی خۆی دەدوێ. کاتێك لە بیرو هۆشو عەقڵی ژیانی نەتەوەیەك باس نەکرێ، کەسایەتیەکەی دەچێتە ژێر پرسیار. لەمەڕ کوردو کوردستانیشەوە ئەم مەسەلە لە گۆڕێیەو لێیان دەپرسن چتان کردوە؟

هەر لەبەر ئەو پرسیارەو هەوڵدان بۆ دانەوەی وڵامەکەی پێویستو بەجێ بوو، نووسەر کە زۆر لەمێژە خەریکی موتاڵای ئەو بەشە لە مێژووی کوردە کە تا ئەوڕۆ خۆیان لێنەداوە یا بە ئاماژە پێکردنێکی کورت بازیان بەسەردا داوە ئێستا بۆ یەکەم جار دێنێتە گۆڕێو باسی لەسەر دەکا.

یەکەم کارم لە ساڵی 1345ی هەتاوی لەم بوارەدا بە شێوەی مۆنۆگرافی (ناسینی ناوچە) لەمەڕ کوردستانی موکری بوو کە لەودا وێڕای باسو توێژینەوەی گشتی لەسەر کوردستان لە بواری جوغرافیایی‌و چاوخشاندنێك بەسەر باری سروشتی، ئابووری، کۆمەڵایەتیو سیاسیی کوردستان ، شوێنێکی گچکەم بەناوی "ئیندرقاش" Inderghash کە لە 10کیلۆمیتریی مەهاباد لە کوردستانی ئێران هەڵکەوتووەو هەموو تایبەتمەندیەکانی گشتیی ئەو ناوچەیەی تێدابوو وەك نموونە هەڵبژاردو دەستم کرد بەلێکۆڵینەوەو نووسین لەسەری کە پێشوازیەکی گەرمی لێ کرا. هەر ئەو ساڵەی کە بڵاوم کردەوە بە یەك دوو زمان وەرگێردراوە.

لەو کتێبەدا چۆنیەتی ژیانی بەشی هەرە زۆری خەڵکم هێناوەو خۆشم لە لەسەر رۆیشتنی بێجێو ناپێویست بواردوە. بە لەبەرچاوگرتنی ئەوەی کە دەم زانی ئەو کتێبە کەمو کووڕی تێدا دەبێ، لەسەرەتاکەی دا دانم بەو کەمو کووڕیەیە داهێناوە.

دواتر کە چەند نووسراوەم لە نووسەرە بیانیەکان لەم بوارەدا وەرگێڕاو بڵاوم کردنەوە، دیسان هەوڵم دا هەر ئەو شێوە کارە لەبەرچاو بگرمو ئەوانیش دەگەڵ ئەو کتێبانە جیاوازیان هەبێ کە پێشتر ئاماژەم پێکردن.

هەر لەسەر ئەم بۆچوونە بوو کە کتێب گەلی "میژووی کوردو کورستان" نووسینی مامۆستا "محمد امین زکی"و "کورد" کە کارێکە لە چوارچێوەی ناسنامەی نەتەوەییو بە هۆی پروفیسۆر "فۆن مینۆرسکی" زانای رۆژهەڵاتناسو کوردناسی بە ڕەچەڵەك رووس نووسراوە کە زۆر شتیتریشی لەمەڕ کورد نووسیوەو سەرچەرستی ئەو تاقمە زانایانەیە کە ئەنسلکۆپێدیای ئیسلامییان نووسیوە. بەڵام هیچ کام لەو کارانە نووسەریان رازی نەدەکرد تا هاتە سەر ئەو باوەڕە کە ئەو نووسراوەو یادداشتانە ریز کەمو لێکیان گرێ دەم کە لە سالەکانی پێشوو دا بۆ نووسینی کتێبێك سەبارەت بە ڕەچەڵەك، رەگەزو ریشەی نەتەوەییو نژادی کورد کۆم کردبوونەوە. لە ئەنجامی ئەو کارە دا ئەو مەبەستەشم لەبەرچاو بوو کەباسی حکوومەتەکانو ئەمیرەکانی کوردیش لە درێژایی میژوو دا بکەم. لە نیوەی رێگادا ئەو نوقسانییەم هاتە بەرچاو کە لەسەرەوە ئاماژەم پێکردبوو، بۆیە بڕیارم دا کورد نەتەنیا لە مەڕ ریشەی نژادیو پێوەندی نەتەوەیی میژوویی و نیشتیمانەکەی، بەڵکوو لە روانگەی پێوەندیو هاونەتەوەیی دەگەڵ مادو فەرهەنگو شارستانیەتو هەروەها رۆڵی ئەو لە دارشتنی فەرهەنگو هونەرو پێشکەوتنی مرۆڤایەتییش بخەمە ژێر توێژینەوەو موتالا. بە وتەیەکیتر گەرەکم بوو کارێك بکەم کە هەموو کات لە میشکم دابوو. بەڵام بەتێڕوانین لەو کارە بە تایبەتی بەشی دووهەمی کە هیچ کەس تا ئەودەم هەنگاوی بۆ هەڵنەگرتبوو زۆر دژوار بوو دەستم پێکردو بە شوێن ئەو کوردانە دا گەڕام کە کردەوەیان بە شێوەیەك لە بەرەوپێش بردنی

[1] هەرچەند لە رۆژی بڵاوبوونەوە لە چاپەمەنییەکان دا بە باش هەڵسەنگێنراو لە گۆڤاری "ئومێدی ئێران"و رۆژنامەی کەیهانو ... دا ناسێنرابوو، بەڵام هێندێك ئامۆژگاریی بەجێشیان کردبوو کە بۆ چاپی دواتر کەڵکم لێ وەرگرتن.

فەرهەنگو شارستانیەتی مرۆڤ شوێنیان داناوە. ئەوە بڕیارێك بوو دابووم و دەبوو بەڕێوەی بەرم.

هەرچەند ئەو کارە گێژی دەکردم و هەتا ئەودەم هەر سەرچاوەیەکی لەسەر رابردوو بەرچاوم دەکەوت بە تایبەتی بلاوکراوەکانی سەدەکانی دوایی لەسەریەك لەسەر کوردەکانی ئێران و عێراق و رۆژهەلاتی تورکیە نووسرابوون، ئەویش بەو شێوەیە کە پێشتر باسمان کرد، دوور لە راستیەکانی مێژووی رابردوو و کۆنی نەتەوەیەکی دێرین بوو. بەلام منی نووسەر دەمەویست نووسراوەکەم زۆر لەوە دەولەمەندتر بێ، بۆ ئەم مەبەستەش دەبوو کوردستان بەتێکڕاو بە درێژایی مێژوو بێتە بەرباس و لێکۆڵینەوە. ئاخر لە راستیدا جگە لە ماوەیەکی کورتی سەردەمی هەخامەنشیەکان و ساسانیەکان لە باقی دەورەکان دا بەشێکی زۆر لە کوردستان (رۆژئاوای دوو چۆمی دجلەو فرات) بە تایبەتی ناوەندە فەرهەنگی، سەنعەتی و هونەرییەکانی ئەو بەشە بە ناهەق لەسەر خاکی یۆنان، رۆم و بیزانس و یا عوسمانیەکان بووەو لە سەرەتای دەسەلاتی حکوومەتی ئیسلامییشەوە عەرەبەکان بەسەر ئەو بەشە دا زاڵ بوون. بۆیە ناچار بووم بۆ گەیشتن بەو ئامانجەی کەهەم بوو جگە لە سەرچاوەکانی لەبەردەستی ئێرانی و ئینگلیسی و فەڕانسەوی ... وەدوای سەرچاوەکانی رۆمی و یۆنانی و تورکی و عەرەبییش کەوم. هەرچەند لەم رێگەیەش دا زۆر کەندو کۆسپی مادی و مەعنەویم بۆ هاتە پێش، بەلام ئەو گیرو گرفتانە نەیانتوانی پێشی لێکۆڵینەوەکانم بگرن و لە ئاکام دا ئەو کتێبەی لێ کەوتەوە کە ئێستا لەبەرچاوتانە.

هەرچەند خۆم دەزانم کە کتێبەکەم نوقسانی زۆری تێدایە، وەك دەڵێن "... کاتێك بوونەوەر خۆی ناتەواوە، کەباس لە فەرهەنگو زانستی نوقسانی ئەو دەکرێ، زۆر سروشتی و رووە کە تاریفەکەشی کەمو کوڕی تێدا دەبێ..."[1] لێرەدایە کە کەمو کورتی زانستی منی نووسەر لە لایەك و یەکەم کارم لەم بابەتە دەبنە هۆی ناتەواوی بابەتی دڵخوازو ئەویش پێویستیی بەوە هەیە کە خوێنەران بە گەورەیی و بەچاوی رەخنەگرانەی خۆیان لێی بڕوانن و کەمو کووڕیەکانم پێ

[1] بەئلهام وەرگرتن لە پەرتووکی "پایەکانی فەرهەنگی لە دنیای ئیسلام دا" نووسینی علی اصغر حاج سید جوادی ل 15

رابگەیەنن بەڵکوو لەسەر چاك کردنو کامڵ کردنو چاپکردنەوەی کتێبەکە شوێن دابنێ.

کۆسپی هەرە گرینگ لەم ڕێگەدا ئەوە بوو کە هەموو ئەو سەرچاوانەی لەبەردەست دابوون لە چوارچێوەی میژووی ئێران، یۆنان، ڕۆم یا عوسمانیو عەرەبەکان کوردیان هێناوەتە بەرباسو هەر بەشێك لەویان لە چوارچێوەی میژووی ئەو وڵاتە دا هێناوە کە بەشێك لە کوردستانیان پێوە لکێندراوە. بە شێوەیەکی وا هاتوون کە لە هەموو ئەو چوارچێوە جوغرافیانەدا بە دەگمەن کوردستان بەنێوی‌خۆی هاتوە. هەرچەند لە میژووی گەلەکان دا یا لە دابەش کردنی سیاسیی وڵاتەکان دا چاوت بە وشەی کوردستان دەکەوێ، بەڵام لە میژووی شارستانیەتو فەرهەنگی نەتەوەکانو هونەری قەومەکان دا نێوێك لە کوردستان نابەنو هەرچەشنە هونەرو فەرهەنگێك کە کوردستان پێشکەشی بارەگای مرۆڤایەتیی کردوەو هەر خزمەتێکی بەباڵا کردنو پێشکەوتنی زانستەکانو تیکنیکی مرۆڤی کردوە بەنێوی دەوڵەتە خاوەن دەسەڵاتەکەوە تۆمارو زەوت کراوە.

هەربۆیەش خوێنەری بەڕێز دەتوانێ لەوە تێبگا کە لێکۆڵەرەوە بۆ دۆزینەوەو ناسینی زانایەك یا مێعمارو هونەرمەندو مووسیقازانێكو ... دەبێ چەند لەنێو لاپەڕەی کتێبەکانو شوێنەوارەکانی ئێرانیو ڕۆمیو یۆنانیو تورکو عەرەب دابگەڕێ تا جێگەی لەدایك بوون، شارو تیرەکەی بدۆزێتەوەو بە دڵنیاییەوە ئەو کەسەی وەك زانایەك یا هۆزانوانێکی کورد بناسێنێ. دیارە ئەو کارە لەسەر بەڵگەکانی یەك دوو سەدەی دوایی داهاسانتر لە رابردووی دوورەو، بەهۆی نیزیکی کاتو زەمانو گۆڕانکاری کەمی جوغرافیاییو سیاسی کە بەسەر شوێنەکان دا هاتوە سادەتر بەئەنجام دەگا. بەڵام وای بەحاڵی ئەو لێکۆڵەرەوەی کە لە سەدەکانی دوورتر، بۆ نموونە لە سەردەمی ساسانییەکانو ئەشکانییەکانو

دیارە ئەو کارەش تامو چێژی خۆی هەیە، کاتێك کەسێك دوای هەوڵو لێکۆڵینەوەیەکی زۆر کوردێك لەنێو لاپەڕەی میژوو دا دەبینێتەوە کە لەپێناوی زانست، فەرهەنگو هونەری مرۆڤ دا تێکۆشاوەو دەتوانێ بە دڵنیاییەوە بیناسێنێ ئەو خۆشیە زیاتر خۆی دەنوێنێ. چونکو ئەوەی مایەی شانازی

نەتەوەیەکە هەر ئەو خزمەتە فەرهەنگی، زانستیو هونەرییەیە کە کردوویەتی. ئەو شتەی کە ئێمە لە هیچ کام لە کتێبەکانی کۆن دا نایبینین، جگە لەوەی لە هێندێك لەبەرهەمە ئەدەبیەکانی ئەدیبو شاعیرەکانی ئەم دوایی‌یانەدا هاتووە، ئەوی هەشبوە بە نێوی کەسانی‌ترەوە بە خەڵکی دنیا ناسێندراون.

مرۆڤ کاتێك نەخشی زانستی، هونەریو فەننیی کوردان لە رابردووی کۆن دا دەخوێنێتەوە، بە پێچەوانەی ئەوەی تا ئەمڕۆ دیتراوەو گوتراوە تووشی ئاڵۆگۆڕێکی رووحیو فکری توند دەبێ. بە تایبەتی کە پیاو ئەو راستی‌یەی بۆ روونە کە "بیرو فکری مرۆڤ هەموو کات لە شکڵی دەرەکی پێوەندی‌یەکانی کۆمەڵایەتیی ئەو لە پێشترەوەو بەرەو پێش دەڕواو بەرلەوەی شۆڕشێك لەم پێوەندی‌یەدا هەڵایسێ، ئامانجەکانو داخوازەکان قۆناغی کاملّتری داهاتوو دیاری دەکەن. کەواتە ئەوەی کۆمەڵگای مرۆڤایەتی پێك دێنن زانستو تکنیکە کە دەتوانێ توانای جیسمی رووحیی مرۆڤ و لە ئاکام دا کۆمەڵگای بەشەری بەرز کاتەوەو بەرەو پێشی بەرێ."[1]

ئەوەش ئەرکی سەرشانی هەموو کۆمەڵگایەکە، ئەو نەتەوەو کۆمەڵگایانەی لەم رێگەوە هێدی‌تر جوولّاون، بێجگە لە دواکەوتوویی فەرهەنگیو زانستیی خۆیان هەست بە خۆبەکەم زانینو نزمی دەکەن. لەمەڕ کوردستانەوە زۆر بەداخەوە ئەوانەی بەعەمد یا بە هەڵکەوتو لە رووی نەزانییەوە لە ناساندنی خزمەتکارانی فەرهەنگیی کوردو بە نێوی کوردو کوردستانەوە خۆیان بواردوە، مافی گەلی کوردیان پێشێلو غەدریان لێ کردوەو پلەی مەعنەوی ئەوانیان زێڕپێ خستوە. تەنانەت لەو دوایانەش واتە لە دوو سەدەی رابردووش دا، هەرچەند بوونی کوردستان بە رووڕی دیار بووە، دیسان لە ناساندنی خاوەن بیرو هۆزانوانانی کوردو بە حیساب هێنانی ئەوان دەگەڵ زانایانو هونەرمەندانی ئیسلامی کەڵکی خراپیان لێ وەرگرتوە.

هەنووکە نووسەر بێ ئەوەی لەخۆبایی بێو داوایەکی هەبێ لەژێر ناوی هاونەتەوەیی کوردو مادو، بۆ سەلماندنی ئاریایی بوونی ئەم نەتەوەو پلەی فەرهەنگی، زانستیو هونەریی کوردانو رۆڵی ئەوان لە بەرزبوونەوەی شارستانیەتو فەرهەنگی جیهانی، هەنگاوی یەکەمی هەڵگرتوەو دەگەڵ ئامادە

[1] لە کتێبی "بنەماکانی فەرهەنگی لە دنیای سێهەم دا" کەڵك وەرگیراوە.

کردنی ئەم کتێبەو سووژەو بەڵگەی جۆراوجۆر لە سەر مێژووی کوردان، تا ئەو جێگایەی بۆی لوابێ لەم رێگەوە شتی نووسیوە. بە دڵنیا بوون لەوەی کە ئەم بەرهەمە کەمو کووڕیو نوقسانی زۆری هەیە، داوا لە خوێنەرانی زانای کتێبەکەم دەکەم بە ئاماژە کردنیش بووە، منی نووسەر لەو کەمووکووڕیو هەڵانە ئاگادار بکەنو بەم کارە منەتباری خۆیانم کەنو یارمەتیەکی گەورەش بەمێژووی شارستانیەتی کوردستانو ناساندنی راستەقینەی ئەو ئاوو خاکەو گەلەکەیو خەڵکی دنیا بکەن.

لەبواری مێژوو و ریشەی نژادیی کوردەکانیش دا نووسەر ئەوەی بڕوای بووە دەری بڕیوەو تا ئەو جێگەی توانیویەتی بۆ سەلماندنو وەدەستهێنانی بەڵگەی پێویست تێکۆشاوە. ئەو بڕوایەش لەسەر بنەمای هاونەتەوەیی کوردو ماد داندراوە، مەبەستی ئاخریش ئەوەیە کە بڵێین "کوردەکان یەکێك لە نەتەوەکانی ئاریائینو مادەکانیش لقێکی کوردەکانن. ئەگەر ئەو بۆچوونەشمان قبوڵ نەبێ بە لەبەرچاو گرتنی ئەوە کە کوردەکان زووتر لەخەڵکی دی لەسەر ئەو ئاخە بوون، دەبێ دان بەوە دابێنین کە ئەو نەتەوە یەکەمین خەڵکانی دانیشتووی ئەو خاکەنو کەسیتر بەر لەوان لەسەر ئەم خاکە نەژیاوە. نووسەری ئەو کتێبە بۆچوونی خۆی تا ئەو جێگایەی دەسەڵاتە زانستیەکەی ئیزنی پێداوە بیروڕای خۆی دەربڕیوەو ئاکامی موتاڵاو توێژینەوەی خۆی نیشان داوەو ئەوەش هەنگاوێکە لەریزی ئەو هەنگاوانەی لە لایەن خەڵکی ترەوە لەم بوارەدا هەڵگیراونو، پێویستە رێبوارانی زانستو ئۆگرانی سەلماندنی ڕەچەڵەکی نەتەوە، ئەم رێگایە ئەوەندە درێژە بدەن تا بە وتەی داروین ئالقە بازنەی وون بووی ئەم پێوەندیەیە قەومیەیە بدۆزنەوە. دیارە نووسەری ئەم کتێبە لەسەر ئەم باوەڕەیە کە لەم رێگەیەدا گەیشتووینە نیزیك ئاخری خەت.

بەهەر حاڵ ئەوەی کە لەم رێگەدا بە زانستەکانی من زیاد بووە، بەرهەمی چەند ساڵ رەنجو زەحمەتو بە قەولی مەشهوور "خواردنی دووکەڵی فتیلە"ی ئەو زاناو دانایانەیە کە هەرکام بە شێوەیەك لەم رێگە دا هەنگاویان هەڵگرتووە. دەگەڵ ئەوەی کە دەستم نەگەیشتۆتە داوێنی هێندێك کەسو نووسراوەکانو بەری لێکۆڵینەوەکەیانم دەست نەکەوتووە، لە بابەتو نووسراوەو کتێبەکانی زۆر لەو بەڕێزانە کە کەوتوونە بەر دەستم کەڵکم وەرگرتوە، واهەبووە

نەمتوانیوە لێکدەرەوەو یا وەرگێرەکانیشیان بناسمو هێندێکیشم بە زمانی ئەسڵی دەست کەوتووە بێ ئەوەی وەرگێڕدراوەکەم دەست کەوتبێ سوودم لـێ وەرگرتوون کە دیارە لە ژێرنووسی لاپەڕەکان دا تا ئەو جێگایەی بۆم لواوە ناوم نووسیون‌و، بە تێکڕا سپاسی زۆریان دەکەم. بەڵام دۆستانێکیش بوون کە دارەدارەیان پێکردووم‌و ڕێنوێنییان کردووم کەناتوانم بە سانایی بەسەریان دا بازدەم، لەوانە مامۆستاو بلیمەتی ڕێزدار "عبیدالله ایوبیان" خەڵکی مهاباد، "شعبان روزگون" دانیشتووی شاری وان ناو دەبەم کە ئیزنیان پێدام بەڵگەو دوکومێنتو زانیاریەکی پڕبایەخی کە هەیانبووە بخوێنمەوەو سوودیان لـێ ببینم‌و هەروەها لە دوکتور خەلیل بەگی جاف کە منی لە گەنجینەی زانستی خۆی بەهرەمەند کردوەو لە دۆستی زانام رحیم رئیس نیا کە زۆربەی نەخشەو وێنەکانی کتێبەکە ئاکامی زەحمەتی ئەون‌و لە ئاخریش دا لە بنکەی چاپەمەنی "گوستەرە" سوپاس بکەم کە لەم هەلومەرجە دژوارەی کاروباری چاپ‌و بڵاوکردنەوە دا بەرعۆدەی مەسرەفی گرانی چاپی ئەو کتێبە بووەو زیاتر لە ئەرکی بڵاوکەرەوەیەك چۆتە پێش‌و پارەیەکی زۆری سەرف کردوە.

بە راستی یەکە یەکەی ئەو زاتە بەڕێزانە موستەحەقی ئەو سوپاسەن کە بە دڵەوە پێشکەشیان دەکەم.

ڕەشەمەی 1375
حبیب الله تابانی

بەشی یەکەم

روخساری جوغرافیایی کوردستانو ناسینی

سنوورو چوارچێوەی کوردستان

بۆ نیشان دانی ئاخی کوردستان نەخشەیەکی رووڕو راستەقینەی ئەوتۆ لەبەردەست دا نیە کە بۆ شوێنی دیکە هەیە چونکو ئەو سەرزەمینە بە درێژایی مێژوو لەبەر هەلومەرجی تایبەتیی خۆی کە هەموو کات لەسەر رێگەی سەرکەوتووانی شەڕو خاوەن دەسەلاتە هەرە بەرزەکانی سەردەم هەڵکەوتووە، زیاتر کەوتۆتە بەر گرفتی بەرتەسکبوونەوە بەربلاو بووڕو لە ئاکام دا خەتی سنووری شوێنی دانیشتنی کوردان، هەموو کات تووشی گۆڕانکاری بووە. هەر لەسەر ئەو بنەمایە لە تێڕوانینو توێژینەوەی جوغرافیای کوردستان، بە گوێرەی

[1] دیارە لە سەدەکانی پێشوو دا بە شێوەی جۆراوجۆر باسی سنووری کوردستان کراوەو وەك لە کتێبی شەرەفنامە دا کە چوار چەرخ بەر لە ئێستا نووسراوە زۆر باسی ئەو مەسەلەیە کراوەو لە قەولی حاجی قادری کۆیی بە شێوەی هەڵبەست لە سنوورەکانو دانیشتوانی کوردستان دەدوێ:

کورده دەزانی له کوێ ساکینه خزمانی تۆ — گوێ بگره تا بۆت بڵێم مەسکەنی قەومانی تۆ
کێوی تورووسو عومقی حەوزەیی ئەسکەندەروون — غەریبە تا بەحری رەش سەرحەدی بە مەیدانی تۆ
بەحری رەش واردهان ئاوی ئاراز لێ بزان — حەددی شمالە کۆچەری بێ جەولانی تۆ
ئەلوەندو گۆلی ورمێ تا سەری ئاوی ئاراز — سەرحەددی رۆژهەلاتی جۆگەو مەیدانی تۆ
ئەهوازو کێوی حەمرینو ژەنگارو نەسیبەین — بۆ جنووبە رەوزەیی ریزوانی تۆ
داخڵی ئەم حدوودە 12 ولایەت هەیە — دەڵێن 12 میلیۆنە نفووسی کوردانی تۆ
حاجی درۆیە ئەسڵی خۆی نەنووسراوە — دەگاتە بیست میلیۆن گەر بنووسرێ قەومانی تۆ

(شەرەفنامە، چاپی چاپەمەنی عیلمی بە سەرەتای محمد لوی عباسی ل 587و 588

www.pertwk.com

هەلومەرجی باس کراو دەبێ بە گشتی روخسارەکەی بەرینە ژێر موتالآ. هەر بۆیە ئێمەش بە گوێرەی رابردووی مێژوویی و جوغرافیایی بەشە جۆراوجۆرەکان ئەو باسە لە سێ تەوەرەی ژێرەوە دا موتالآ دەکەین:

1ـ ئەو ناوچانەی کە سنووری سروشتی و نەگۆڕیان بە رابردووی مێژوویی کۆنترەوە هەیە و بریتین لەو شوێنانەی کە لە سەرەتاوە مەوتەنی کوردان و لە سەردەمە دوورو لەمێژینەکانەوە هەموو کات لەبەر دەستی کوردان دابووە.

2ـ ئەو شوێنانە لە ئاخی کوردستان کە بە درێژایی مێژوو و بەهۆی رووداوە

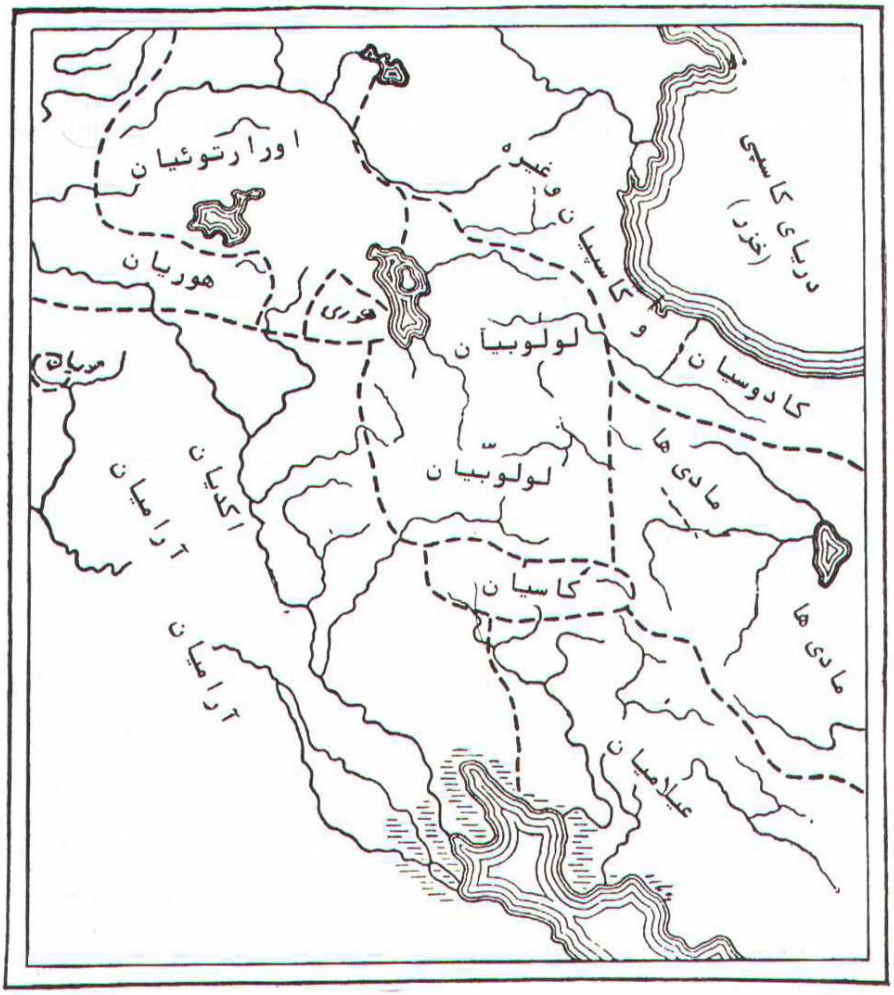

شوێنی نیشتەجێ بوونی تاقمە رەگەزیەکان لە سەرەتای هەزارەی یەکەمی بەر لە میلاد

میژوویی‌یەکانەوە لە ئاڵوگۆڕ دابووەو بەشێکی زۆر لەو شوێنانە هەرکات بەدەست یەکێکەوە بوون. واهەبووە کوردەکان مەجبوور بوون بەشێك لەم شوێنانەیان جێهێشتوە بەڵام ئەوە نەبۆتە هۆی ئەوەی کە بە تەواوی‌و بە یەکجاری چۆل بێو قەومێکی دیکەی تێدا نیشتەجێ بێ، کوردەکان لەو بەشانە دا هەموو کات زۆرینەیی خۆیان پاراستوە.

3ـ هێندێك شوێنن کە وردە وردە کوردیان لێ زیاد بووەو ئاکامەکەی بۆتە ئەوە کە لە رێگەی جوولانەوە نەتەوەیی‌یەکانی ئەوان بەتەواوی کەوتۆتە ژێر دەستیان‌و دەسەلاتیان لەوێ را بە دەستەوە گرتوە. ئەو ناوچانە بە بوونی زۆرینەی کورد لە ناویان دا بوونە ناوچەی کوردنشین‌و هاتوونە چوارچێوەی نەخشەی کوردستانەوە.

لە پێناو ئەم مەبەستە دا بۆ شارەزایی زیاتر وێڕای ناساندن‌و کێشانی خەتی دیاری بۆ هەر کام لەو ناوچانە هەوڵمان داوە خەریتەیەکی نە زۆر وردو راست بەڵکوو بە شێوەیەکی وێچوو ئامادە بکەین‌و بیخەینە بەرچاوتان، رەنگە بۆ ناسینی باشتر یارمەتیمان بدا.

1ـ ئەو بەشانەی لە بنەڕەت ڕا هی کوردان بوون‌و ناوەندی کوردستانن.

ئاخی بنەڕەتی کوردنشین یا بە وتەی مینۆرسکی ئەو ناوچانەی **ئەگەر** بمانەوێ لەدەستپێك دا باسی کوردان بکەین دەبێ ئەو ناوچانە بێنینە گۆڕێ‌و باسیان لێ بکەین[1]کە بریتین لەو بەشە لە ئاخی کوردستان کە لەنێو سنوورە سروشتی‌یەکان دا هەڵکەوتوون‌و لە ژێرەوە ئاماژەیان پێدەکەین.

خاڵی سەرەتایی ئەو ناوچە لە باکووری رۆژهەڵات ئەو زنجیرە کێوانەن کە لە باکووری رۆژهەڵاتی ئاراراتەوە‌و لەدوایین خەتی باکووری رۆژئاوای ئێران لە ئاخی تورکیەڕا دەست پێدەکاو راست بەرەو باشوور بۆ لای باشووری رۆژهەڵات دادەکشێ‌و، دوای ئەوەی بەرزایی‌یەکانی قەراخی باکووری رۆژئاوای ئێران پێك دێنن بۆ لای کێوەکانی "جۆلە مێرگ" دەڕۆن‌و لەوێڕا هەتا زێی گەورە درێژەیان هەیە.

[1]کوردەکان، نووسینی مینۆرسکی، وەرگێڕانی حبیب الله تابانی

ئەو کێوانەی کە لە درێژەی کێلەشین "Kel.î.shin"دا دەڕۆنو بەرەو باشووری رۆژهەڵات لار دەبنەوەو پاش پێوانی مەودایەکی درێژ کە تا خەتی باشووری کوردستانی ئەردەلان دەچنە پێشو لە کەوانێکی گەورەدا لە پێش دا بەرەو رۆژئاواو دوایە بەرەو رۆژهەڵات دەڕوا تا ناوچەکانی باکووری دەشتی خووزستان دەکشێو لەوێڕا بە چەند بەشی بەرانبەر بە یەك بەرەو رۆژهەڵات دەڕۆنو بڵاو دەبن.

ئەو زنجیرە کێوانە لە "جۆلە مێرگ" بە دواوە بە زنجیرە کێوی زاگرۆس نێودێر کراوە. بەڵام لەبەر ئەوەی لە باشووری کێوەکانی جۆلەمێرگو زێی گەورە بە دوا، لە پێکهێنانی سنوورەکانی ماکەی بنەڕەتیی کوردستان دا هیچ رۆڵێك ناگێڕن زیاتر لەوە وەدوای ناکەوین.

لە باکووری کێوەکانی جۆلە مێرگ، زێی گەورە سنووری سرووشتی بەرەو رۆژئاوا دیاری دەکاو، دوای ئەوەی رژایە نێو دجلە بە درێژایی ئەم رووبارە بەرەو باکووری رۆژئاوا درێژ دەبێتەوە، بە شێوەیەك کە لە باشووری چیای "جوودی"[1] لەرۆژئاوای دجلەو لە بەرانبەر جۆلەمێرگ تێدەپەڕێو پاش رۆیشتن بە ناوچەی باشووری "بۆتان" دا کە ناوەندەکەی "جزیرە ابن عمر"ە بە درێژایی کێوەکانی باکووری "نەسیبەین" دا راست بەرەو رۆژئاوا دەکشێو دەچێتەوە رووباری فورات. لێرە بەدواوە بەشی سەرووی رووباری فورات "ئاوی مراد" دەبێتە سنووری سروشتیو لە رۆژئاوای دیاربەکرو ناوچەی "خەرپووت"و باشووری ئەرزنجان بەرەو رۆژهەڵات دەگەڕێتەوە، لە باکووری "ئەرزەرۆم"ڕا کێوەکانی "کاردووش" یا کورستان عۆدەداری ئەو ئەرکە دەبنو تا کێوەکانی ئارارات‌و یەکەم سەرچاوەکانی رووباری ئاراز درێژەی هەیە. بە چەشنێك کە سەرچاوەکانی ئارازو فورات لەو ناوچە هەڵکەوتوون، لێك نێزیکنو بەرانبەری یەکترن.

لەم چوارچێوەدا ناوچەکانی بۆتان، خەرپووت، دیاربەکر، بتلیس‌و چەند بەشێ لە ئاخی ئەرزەرۆم هەڵکەوتوون کە دوو شاری میافارقینو ماردین، دەگرێتەوە کەلە داوێنی کێوێك هەر بەم ناوە جێگیرن. نەسیبەین، ئەرغنی،

[1] ئاگادار بوون لە داستانی کێوی جوودی‌و چلۆنایەتی بەسەرهاتەکەی کە بۆ هەموو دینداریك لە هەر کام لە دینەکان پێ جێگەی ڕێزە بە پێویست دەزانم. چونکو ئەو کارەش پێویستیی بە لەسەر ڕۆیشتنێکی زۆرو گێڕانەوەیەکی درێژ هەیە، بۆ ئەوەی کاتی خوێنەرانی بەڕێزیشم نەگرتبێ بە کورتی شتێکم هەر لەم بابەتەوە ئامادە کردوە کەهەر لەم کتێبە دا دەیخەمە بەرچاوتان.

سوەرك‌و ئامێد لە رۆژئاوای دجلە تا فورات‌و لەرۆژهەڵاتی دجلەش شارەکانی جزیرەی ابن عمر یا جزیرو نیشابوور، سعرد، لرجکی‌و بۆتان‌و ئەرزەرۆم‌و بتلیس‌و ... هەڵکەوتوون.

هەروەك باس کرا ئەم هەرێمە ناوەندی بنەڕەتیی کوردستانەو ناوچەکانی دەوروبەریش کە کوردنشینن بە درێژایی مێژوو دانیشتووەکانیان کورد بوون. ئاشکرایە دۆڵەکان‌و داوێنەکانی زنجیرە کێوەکانی زاگرۆسیش بە درێژایی دیرۆك جێگەی مانەوە‌و ژیانی کوردان بووە‌و لە بەرانبەر هێرشکەرەکان دا حاشارگە‌و سەنگەریان بووە. هەروەك جزیرەش کە لە باکووری رۆژهەڵاتی سووریەی ئێستایە هەر ئاوا بووە.

2ـ ئەو هەرێمانەی کە لە درێژایی مێژوو دا بەهۆی رووداوەکانەوە گۆڕانکارییان بەسەر داهاتوە.

ئەو شوێنانە زیاتر دەوروبەری کوردستانی ناوەندی پێك دێنن کە هەڵس‌و کەوتە مێژوویی‌یەکان‌و هێرشەکانی قەومە دەست درێژکەرەکان لەوێ دا شوێنەواری دوورو درێژیان هەبوە. وەك پەلاماری مەغوولەکان، تەیموری‌یەکان‌و دواتریش هێرشی تورکەکانی ئاق قوینلو و قەرە قۆینلو و سەلجووقی‌یەکان‌و ... لەرۆژهەڵات‌و هێرشی عەرەبەکان چ لەزەمانی ئیسلام داو دواتریش لە باشوور ڕا.

هەر چەند دوای هێرشی عەرەبەکان دینی پیرۆزی ئیسلام هەموو ولاتی گرتەوە‌و بوو بە ئایینێکی گەلی‌و کوردەکان پێشوازیی گەرمیان لەو دینە کردو بە پێچەوانەی ئایینەکانی یەهوودی‌و مەسیحی کەهیچ کات خەڵکی ئەم شوینانە پێشوازی یان لێنەکرد، دینی ئیسلام پەرەی سەند بەڵام فەرمانڕەوایی ناوچەیی عەرەبەکان سەقامگیر نەبوو، زۆر زوو ئەمیر نشینەکانی ئەو ناوچانە دەسەڵاتیان بە دەستەوە گرتوە.

هەروەها لە رۆژئاواو باکووریشەوە هەر لەکۆنەوە یۆنانی‌یەکان‌و رۆمی‌یەکان هیچ کات نەیانتوانیوە دەسەڵاتی خۆیان لە کوردستان دا دەستەبەر بکەن. هەرچەند لە هەمووی ئەو هێرشانەدا خەڵکی ئەم هەرێمە لەژێر هێزو زەختی زۆردارانی دنیاگرو دنیاخۆر دابووە‌و زیانی یەکجار زۆریان بینیوە‌و ولاتەکەیان هەموو کات مەیدانی شەڕو شووری نەیارانی دژبەیەك‌و بەتوانای سەردەم بووە.

www.pertwk.com

3. ئەو بەشەی کە وردە وردە کەوتۆتە ژێر نفووزی رەگەزیو نەتەوەیی کوردەکانو تێیدا بوونە زۆرینەو خاوەن دەسەلآت.

ئەو بەشە بریتییە لەو شوێنانەی کە بەهۆی کۆچی زۆرەملیو کەوتنە ژێر زەختو هەلومەرجی نالەبار بۆتە شوێنی مانەوەیانو پاشانیش تێیدا بوونە زۆرینەی دانیشتوانی ئەو جێگایانەو بە کردەوە بۆتە بەشێك لە خاکی کوردان.

لەسەریەك ئەو هەرێمانەی باسمان کردن کوردستانی ئەوڕۆیان لێ کەوتۆتەوە. ئەگەر ناوچەکانی رۆژئاوای دەریاچەی ورمێو باشوورەکەی کە بە تێکڕا موکریانەو هەروەها قەراخی رۆژئاوای رووباری تەتەهووی لێ جیاکەینەوە کە هەر لە سەرەتای مێژۆوە نیشتمانی کوردان بووەو چەند جاریش کەوتۆتە ژێر دەستی تورکەکانی ئاسیای ناوەندی، ناوچەی باکووری ئەرزەرۆم بەرەو قارسو ئەرمەنستان تا قەراخەکانی باشووری رۆژهەلآتی بەحری رەشو چەند بەشێك لە کۆماری ئازەربایجان - جەوانشیر، ئارشو جەبرەئیل لەولای رووباری ئاراز کە بە دوای سالآکانی شەڕی رووسو عوسمانیو دواتریش لە کاتی شەڕی یەکەمی جیهانی کە شەڕەکان بەرەو باکووری رۆژئاوا واتە بۆ لای ئەرزەنجانو سیواس، هەروەها لەناحیەی جزیرەو دیاربەکر بەرەو لای کەنداوی ئەسکەندەروونو تا دەگاتەوە مەدیتەرانە هەمووی لەسەر بەشی سێ بەحیساب دێن. هەروەك ئێستاش ئەگەر کەسێك لە ناوچەی موکریان واتە مهاباد، بۆکان، سەردەشت، سەقزو ...دا سەفەر بکا زۆر ناوی تورکی بەسەر دێهاتەکانەوە وەك قەرەموسالی، ساری قامیش... دەبینێ کە ئەوانە لە سەردەمی تورکەکانی قەرەقۆینلو ماونەوە کە خەلّك بە تورکەڕەش نێودێریان کردبوون. هەر بەم شێوە لە ناوچەکانی قارسو ئەردهان[1] یا لە باشووری رۆژئاوا لە ئەنتەبەو ئاخی حاشیەی ئەنتاکیە لە قەراخ کەنداوی ئەسکەندەروون هەلّکەوتووە پێو شوێنی کوردان بەرچاوە.

---

[1] ئەوە راست بە پێچەوانەی بۆچوونی مینۆرسکیو وتەی ئەوە. لە حالێك دا لە چەند دێر سەرەوەتر دەلێ:
کوردان ئەورۆ لە ئاخێکی بەرین دا دەژین کە سنوورەکانی تورکیەو ئێرانو عێراق تا ئارارات دەگرێتەوەو لە سنوورەکانی ئێمەش "مەبەست سنووری رووسیەیە بەر لە لەبەریەك بلآوبوونی سۆڤیەت" تێدەپەڕێو دەگاتە قەفقاز - بە دوای ئەوە دا دەلێ سنووری باکووری کوردەکان لە نیزیك ئەرزەرووم بە ئاخر دەگا.

چاوخشاندنێك بەسەر وتەی گەشتیارو رۆژهەلاتناسانو ئەو مێژوو نووسانەی کە لە سەردەمە جۆراوجۆرەکاندا چاویان بە کوردستان کەوتوەو هەرکامیان بە پێی بەربلاوی گەشتەکەیان چوارچێوەیەکیان بۆ کوردستان باس کردوەو زەینی ئێمە زیاتر لەسەر ئالۆگۆڕی سنووورەکانی کوردستان روون دەکەنەوەو رێنوێنیی زیاترمان دەدەنێ. دەبێ ئەوەش بڵێین کە لەبەر هێندێك هۆی تایبەت وەك نەبوونی ئیمکانی گەشتو گوزاری درێژ لەرابردوو داو لەبەر ئەوەی نەیانتوانیوە بچنە هەموو کوردستانو هەروەها لەبەر ئەوەی نەتەوەی کورد زۆر بە هێواشیو وردەوردە لە دەوروبەری خۆی چۆتە پێش بۆچوونی ئەو کەسانەش کە لەسەرەوە باسمان کردن یەك چەشن نیەو ناتەبایی‌و کەمو کووڕی تێدایە. بەڵام دیسانیش زۆربەیان لەسەر هەرێمەکان قسەیان یەکەو ئەوە بۆخۆی بە پێچەوانەی هێندێك بۆچوون نیشاندەری ئەو شوێنانەیە کە کوردی تێدا نیشتەجێنو لەسەدەکانی سەرەتای مێژوو دا هەبوون. جا ئەگەر نێوی کوردستانی لەسەر نەبووبێ کە بە بڕوای نووسەر بە شێوەیەکی دیکە هەبووە ئەوە گرینگ نیە، بەڵام گومان لەوە دانیە کە کوردستان واتە جێگەی دانیشتنی کوردان هەر هەبووە.

بە تێڕوانین لەو بۆچوونانەی مێژوونووسان لەسەر کوردستانو سنووورەکانی، مرۆڤ لێرەڕا بۆ چەندهەزار ساڵ لەمەوبەر دەگەڕێتەوە. ئێمە هەوڵ دەدەین لەو بەشەدا ئەوەندەی بلوێ ئاماژە بە پێشینەو ریشەی نژادیی نەتەوەی کورد بکەین. لێرەدا تەنیا ئاماژە بە هێندێك لەو گەشتیارو مێژوو نووسانە دەکەین کە لەمەڕ کوردستانو سنووورەکانی قسەیان کردوە.

گزنفۆن سەرداری یۆنانی کە لە دەوری 402ی پێش لە دایکبوونی مەسیح، بەدوای ئەوەی دا کە "کوروش"ی هەخامەنشی لە براکەی خۆی ئەردەشیری سێهەم شکستی خوارد، فەرماندەریی 10هەزار بەکرێگیراوی یۆنانی کە لە خزمەت کوروش دابوون وەعۆدە گرتو پاش بڕینی رێگایەکی دوورو درێژ گێڕانیەوە یۆنانو ئەو حەرەکەتە لە مێژوو دا بەگەڕانەوەی 10هەزار کەس ناسراوە.

گزنفۆن لە کتێبێك دا کە هەر بەوناوە ئامادەی کردوە بیرەوەریەکانی ئەو گەڕانەوە مێژوویی‌یەی نووسیوە. ئەو دەنووسێ کە لەسەر رێی گەڕانەوە لە

کوردستان چیان بەسەر هاتوەو چۆن دەگەڵیان تووشی تێکهەڵچوون بوونو ئەوان چۆن وەشوێن ئەو دوژمنە بێگانە کەوتوونو راویان ناون. ناوبراو وێڕای باسی چۆنیەتی زیانەکانو، ئەو کویرەوەرییانەی لە کاتی هەڵاتن لە دەست کوردان کێشاویانە نووسیویەتی: "ئەو قەومە کەناویان "کاردۆشۆی" بوو هەتا نیزیك ترابوزان وەدوامان کەوتنو زیانێکی گیانی زۆریان لێ داین." ئەو مێژوونووسە دوای ئەوەی لەسەر ئازایەتیو شەڕکەری ئەوان زۆر دواوە دەڵێ سنووری ئاخی "کاردوك" هەتا بۆتان درێژەی هەیە.

دوای گزنفۆن ئەوهەرێمە پێی گوتراوە "کوردوان = کوردوئن" کە دواتر نووسەرانی دیکەش هەر بەم ناوە باسیان کردوە. لە دەورەی داریوشی سێهەم کە بەر لەوەی ببێتە شا ئەمیری کوردستان بووە، سنووری کوردستان لە زێی گەورە ڕا تا سەرچاوەی ڕووباری دیجلە نووسراوە. "سترابوون" جوغرافیزانی سەردەمی کۆن وێڕای ئاماژە بە ئاخی کوردستان دەنووسێ: ناوەندی ئەو شارە ئامێد بووە کە خۆی ناوەندی ئەیالەتی دیاربەکر بووەو لەنێوان جیبالو موشو دیاربەکر هەڵکەوتوە.

حمدالله مستەوفی لە کتێبی "نزهت القلوب" دا دەنووسێ، ناوچەکانی ئەرمەن، جزیرە، هەولێر، ئامێد لەسەر هەرێمی کوردستان بوون کەناوەندەکەی شاری "بەهار" لەباکووری هەمەدان بووەو دوایە گوێزراوەتەوە بۆ "بێهستان" یا "بێستوون". شارەکانی تاق بۆستان، ماهیدەشت، دەربەندی تاج خاتوون، خەفتیان، بەهار، دینوەرو شارەزوور، کرماشان (قرمسین)، کەنگاوەر، دەربەندی زەنگیو هەروەها شاری ئەلشتەر کە ئاگردانێکی زەردەشتیشی تێدا بووەو ناوی "ئاوروخەش" بووە، هەمووی لەژێر فەرمان دابوو.

اولیاو چلبی لە ساڵی 1065ی کۆچی دەنووسێ کوردستان بریتییە لە ئەرزەرۆم، وان، حەکاری، جزیرە ابن عمر، عیمادیە، موصل، شارەزوور، ئەردەڵان، درنەو درتەنگ تا دەگاتە بصرە کە درێژاییەکەی حەفتا فرسەخەو

---

[1] کوردو کوردستانو شارەکانی، محمد مەردووخی کوردستانی ل 32

[2] یاقووتی حەمەوی پێی وایە زووری کوڕی زوحاك بنیاتنەری شارەزوورە

[3] حمدالله مستەوفی یەکەم نووسەرە کە دوای ئیسلام ناوی کوردستان دەبا (740ی کۆچی)

پانایەکەی کەمترە.[1] "سێر مارك سایکس" پێی وایە کوردستان لەنێوان زێی گەورە رووباری دیجلەو باشووری دەریاچەی وان دایە.

"تورو دانژن" باسی دوو لەوحە دەکا کە دەگەڕێنەوە بۆ دوو هەزار ساڵ پێش زایینو لەم دوو بەردە نووسراوەدا نێوی وڵاتی "کارداکا" هاتووە کە دراوسێی "سوی" بووە. کتێبی شەرەفنامەش باسی قەڵایەك بەم نێوە لە بتلیس دەکا[2]. زانای خوا لێخۆشبوو محەممەد مەردووخی کوردستانی ئاوا باسی چوارچێوەی کوردستان دەکا:

کوردستان بە شەش وڵات "والی نشین"ی ژێرەوە دابەش کراوە.

1ـ وڵاتی دیاربەکر کە ناوەندەکەی شاری موسڵەو شارە گەورەکانی بریتین لە: میافارقین، ماردین، نسیبەین، ئەرغنی، سوەرگ، ئامێد، جزیرەی کوڕی عومەر یا جزیرە، نیشابوور، سوعرەد، لەرجکیو بۆتان.

2ـ وڵاتی مووسڵ کە ناوەندەکەی شاری دیاربەکرەو شارە گەورەکانی بریتین لە: هەولێر، سولەیمانیە کە کوردەکان پێیان وتووە شارباژێر = شاری بازاڕ[3]، بوستان، کەرکووك یا ئارانجا کە مەوتەنی سولّتان سەلاحەددینی ئەیووبی بووە، ژەنگار، عیمادیە، رەواندز = قەڵای گەڕۆك، کفری، صلاحیە، گولعەنبەر یا خلمار.

3ـ وڵاتی سنە یا ئەردەڵان (سنندج) کە ناوەندەکەی شاری سنەیەو شارە گەورەکانی بریتین لە: بیجار، گەرووس، سەقز، بانەو هەورامان (پاوە).

4ـ وڵاتی سابڵاخ = مەهاباد کەناوەندەکەی مەهابادەو شارەکانی سەردەشتو مەهابادن (بۆکانو شنۆی نەنووسیوە).

5ـ وڵاتی کرماشان کە ناوەندەکەی شاری کرماشانە بە رابردوویەکی مێژوویی‌یەوە, سونقور، کەنگاوەر، کەرەند، هاورن ئاوا، سەرپێڵی زەهاو، قەسری شیرینو هەرسین سەر بە کرماشانن.

---

[1] سەفەرنامەی ئەولیا چەلەبی بەرگی 4 لاپەڕی 75،

[2] کتێبی "ئاتۆریولوژی" لە نووسینی تۆرژدانژین لاپەڕی 112. ئەو نووسراوەو زۆر نووسراوەی‌تر کە لەدەست دا ئەو راستی‌یە دەسەلمێنن کە کوردستان زۆر بەر لە حمدالله مستەوفی کوردستانی پێوتراوە بەڵام زمانەکانی پەهلەوی، پارسی دێرین، ئاکادیو ئاشووریو... کە وشەی "کورد"یان زۆر بەڕوونی تێدا دیارە وەك: کوردوئن، کوردوان، کاردۆشۆی، کاردۆخۆی، کوردوشو ...

[3] وشەی باژار لە راوێژی کرمانجی دا بە مانای شارەکە رەنگە هەر لە بازار وەرگیرابێ. و

6ـ ولاتی لۆرستان که بریتیـیه له شارەکانی بروجرد = وریگرد، خورەم ئاوا، سیمره، مەلایر، نەهاوەند، تویسرکان. له ئاخری هەموان لیستێرنج له کتێبی "هەرێمەکانی خەلافەتی رۆژهەلاتی" دا کوردستان دەناسێنێ: "بەینی خووزستانو جبالی عێراق، دوورگەی ئەرمەن، ئاران، مۆکان = مغانو ئازەربایجان، ئەنسکلۆپێدیای ئیسلامییش له باشووری رۆژهەلات، لورستانو له باکووری رۆژئاوا، مەلاتیەشی لـێ زیاد دەکا. دیارە زۆر کەسی دیکە بڕوای جیاوازی تریان لەسەر ئەم بابەتە هەیە.

بە کورتی هەرکام لەم مێژوونووسو رۆژهەلاتناسانە سنووریکیان بۆ کوردستان داناوە، هەرچەند بۆچوونەکانیان فەرقو جیاوازی هەیە، بەلام هەموویان لەسەر ئەو بنەمایە بۆ بۆچوونی وەك یەکیان هەیەو پێیان وایە کوردستان لەو هەرێمانە پێك هاتوە کەباسیان کردوە. چونکو ئەگەر لەسەر هەمووی ئەوانە بدوێین ناگەینە مەبەستی سەرەکی خۆمان بۆ روون کردنەوەی دۆخی جوغرافیایی کوردستان، بۆیە لێرە دا کۆتایی بەم باسە دێنین. بەلام بە لەبەرچاوگرتنی ئەوانەی لەسەرەوە باسمان کردنو هەروەها لەبەر بەربلاوی هەرێمەکانی کوردستان دەتوانین لەمەڕ درێژاییو پانایی کوردستانی ئەمڕۆ ئاوا بلێین:

خەتێکە کە لەباکووری رۆژهەلات لە رۆژهەلاتی ترابووزانی تورکیە، لە قەراخ دەریای رەشو ناوچەی باتوم کە دەکەوێتە (ئاخریەکانی باشووری رۆژهەلاتی دەریای رەش) دەست پێدەکا، بە خەتێکی قوولی کەوانی تر بەرەو باشووری مەلبەندی ئارارات بە هەرێمی رۆژهەلاتی ئەردهانو جەوانشیرو ناوچەکانی جەبرەئیلو ئارش لە باشووری ئەرمەنستانو کۆماری ئازەربایجان دا تێدەپەڕێو دەڕوا هەتا دەگاتە بەرزاییەکانی باکووری رۆژئاوای ئێران لە رۆژهەلاتی ماکۆ. لەوێڕا بە خەتێکی راست دادەکشێو لە قەراغی رۆژئاوای دەریاچەی ورمێ لەو شوێنەڕا کە پارچە خاکێکی باریکەو ئازەریو کورد تێکەڵ بە یەکن دەچێتەوە باکووری شارستانی ورمێ کە لەوێ دا ئاوی دەریاچەکە خۆی سنووری کوردستانەو هەتا باشووری رۆژئاوای دەریاچەکە ناوچەی رۆژهەلاتی مەهاباد درێژ دەبێتەوە.

لێرە بەولاوە بەهۆی کەوانێکی گەورە بەرەو رۆژهەلاتو باشووری رۆژهەلات دەڕوا، بە چەشنێك کە ناوچەکانی تیکابو گەڕووس دەگرێتەوەو لەوێڕا بەرەو

نەهاوەندو هەمەدانو رۆژهەلاتی پارێزگاکانی کوردستانو کرماشانو لوڕستان دەکشێو دوای گەیشتن بە دەشتی خووزستان دەچێتەوە ئیلامو، پاش تێپەڕین لە رۆژئاوای شووش دەچێتە ناوخاکی عێراقو لەناوچەی مەدائنی قەدیم بەرەو باکوور دەخزێو بە رۆژئاوای خانەقینو رۆژهەلاتی بەغدادا دەڕوا، هەر کە گەیشتە ئەو جێگایەی زابی گچکە تێکەڵ بە دیجلە دەبێ، رووبارەکە خۆی دەبێتە سنووری ناوچەکانی کوردنشینو عەرەب نشینی عێراق. دوایە بە رۆژئاوای مووسڵ دا تێدەپەڕێو بۆلای رۆژئاواو باکووری رۆژئاوا دەڕواو هێندێك دوورتر لە نسیبەینو رۆژئاوای مەڵبەندی دێرسیمو روقعە خوارە پێچەکە دەکاو بە شێوەیەك دەڕوا کە ناحیەی جزیرە لە سووریەش دەگرێتەوە کە دانیشتوانی کوردن.

دوای ئەوەی گەیشتە کەنداوی ئەسکەندەروون بەرەو باکوور تا ئادانا دەچیو لەوێڕا بە باشووری رۆژهەلات دا دەڕواو بە ناوچەی (مووش)یش دا دەچێ، دەکەوێتەوە رۆژهەلاتی سیواس، بە لای باکووری رۆژهەلات دا دەچێتەوە قارسو لەوێڕا دەگاتەوە باتووم لە سیلەی باشووری رۆژهەلاتی دەریای رەش.

لە رۆژهەلاتی لوڕستان تا رۆژئاوای دیاربەکرو کەنداوی ئەسکەندەروون لە 32 تا 42 دەرەجەی هێڵی پانایی جوغرافیایی باکووریو، لە هێڵی 36 تا 48 دەرەجەی درێژایی جوغرافیایی رۆژهەلات هەڵکەوتووە کە بە حیسابی زانای خوالێخۆشبوو محمد مردوخ سەدو سیەهەزار کیلۆمیتری چوارگۆشەیە[1]، بەڵام بە لەبەرچاو گرتنی ئەو باریکاییەی کە لەباکووری ئارارات ڕا دەست پێدەکا تا قەراغی باشووری رۆژهەلاتی بەحری رەش لەباکووری قارسو باشووری رۆژئاواو باشووری ئەرمەنستانو ولاتی ئەرزەرۆمو ئەرزەنجان تا دەوروبەری سیواسو چوارچێوەیەکی کە لە دابەشکردنی کوردستان دا باسمان کرد، ئەو پانناییە دەگاتە دووسەت هەزار کیلۆمیتری چوارگۆشە.

لەو خاکە دووسەت هەزار کیلۆمیتریەیە دا روخساری زەوییەکی ناهەموارو تێکەڵ پێکەڵ دەکەوێتە بەرچاو کە زۆربانووی بەرینو کێوی بەرزو هەڵچوو بەرەو ئاسمانی لەخۆدا جێکردۆتەوەو کێوەکانی ئاراراتیش بەو بارستاییو بەرزیو هەیبەتەوە لە ناوەندی دا بەرزبۆتەوەو سەر لەعاسمان دەسوێ.

[1] میژووی کوردو کوردستانو شوێنەکانی ژێر دەسەلاتی لە نووسین محمد مردوخ ل 54

www.pertwk.com

ئاوڕێك بۆ سەر هەردناسی کوردستان

ئەو باڵا و روخسارەی کە لە کوردستانمان نیشان دا ئاکامی ئەو ئاڵوگۆڕەیە کە لە روانگەی هەردناسیەوە لەنێوەڕاستەکانی دەورانی سێهەمی هەردناسی لە هەرێمێکی پانو بەرین دا رووی داوە کە ئەوکات لە ژێر دەریای هەرە گەورەی تێتیس (Thetis) هەڵکەوتبوو. دەریای تێتیس لە ئوقیانووسی بالتیك (اگلس)و دەریای مەدیتەرانە ڕا تا ئوقیانووسی هیندو ئوقیانووسی کەبیری بە شێوەیەکی چوارگۆشە دەگرتەوە. هەرێمەکانی ئاسیای بچووکو ئێرانو ئەفغانستانو ئاسیای ناوەندی بەشێك لەو چوارگۆشەیە بوون. ئەو ئاڵوگۆڕە لە پاشماوەی دەورەی سێهەمو تەواوی دەورەی چوارەمی هەردناسیش (سینۆزۆئیك cenozoic) دا درێژەی هەبووە. گرکانە زۆر گەورەکانو پێك هاتنی بەربڵاوی کێوەکان لەم دەرفەتو دەورەیە دا بۆتە هۆی ئەوە کە خڕو دەرەو دۆڵی زۆر قوواڵو زنجیرە کێوی زۆر بەرزی تۆرۆسو ئانتی تۆروسو ئارارات، زاگرۆسو سەهەندو ماینبڵاغو ... لە لایەکو لە لایەکیترەوە بانوو و گۆڕایی زۆری وەك ئەرمەنستانو دەریاچاکانیی وانو ئورمیە (ورمی) یا ئەرمەنیە پێك بێنو بخوڵقێن. هەروەها بڵاوبوونەوەی گڕکانو پێکهاتە کێوییەکان دواتر بوونە هۆی دەرکەوتنی هێندێك هەردی دیکەی ژێر دەریای تێتیس کە یەك لەوان کوردستان بوو. پاشان بە دوای توانەوەی بەفرو سەهۆڵی زۆری دەورەی چوارەمی هەردناسیو هەستانی لافاو و درێنی زەویو کردنەوەی رێگا بۆخۆیو گەیشتن بە

www.pertwk.com

دەریاکانو قوولاییيە بەرینەکان ئەو هەموو دۆڵە قوولّو پانانەو ئەو هەموو بەستێنو رووبارانەی لێ کەوتۆتەوە. پاشاوەکانیش هەر جێگایەکی حەزیان لێ بوو لێی گیرسانەوەو ئەو دەشتە گەورەو بچووکانەی ئەمڕۆیان لێ پێك هات کە دەڵێن بەروبووی دەورانی (هێلۆسێن Helocene)ن کە بە وتەی هەردناسان دەوری بیستو پێنج هەزار ساڵ پێش ئێستا دەستی پێکردوە. لەو دەورە (هێلۆسێن) دا وردەوردە شێی هەواو سەوزایی گۆی زەوی لە کەمیی داوە، هەربۆیە بەشێکی زۆر لەم گۆیە ئێستا ویشکو بێئاوو رووەکە. بە پێی ئەوەی دیتراوەو بەڵگەنامەکان بۆمان دەردەخەن ئەم شوێنانە پێشتر سەرسەوزو لێرەوار بوونو ئاوی دەریاکانو دەریاچەکانی وەك وانو ورمێش لە سەردەمی پێشوو کەمتر بووە.

لەو بگرەو بەردەو ئاڵوگۆڕەی بەسەر زەوی دا هاتوە، کوردستان یەکێك لەو دەگمەن بەشانەیە کە زۆرجار کەوتۆتە ژێر تەوژمی پێکهاتەی کێوو لە ئاکامی ئەو کارە دا بۆتە گلۆڵە بەنێکی ئاڵۆزن بە شێوەیەك کە لەناوەڕاست دا زۆر سەختو توند خۆدەنوێنێو باقیەکەیش کەوتۆتە بەر پێی ئەو کێوانەی لە هەموو لایەکەوە رێگەی خۆیان گرتۆتە بەرو تێیدا پڕشو بلاونو بۆتە یەکێك لەو شوێنە دەگمەنانەی کە 90٪ی بەزنجیرە کێوان داپۆشراوە.

زنجیرە کێوە گرینگەکانی کوردستان

بەرزاییيەکان لە لای باکووری کوردستان لە چوارگۆشەیەکی بادامی دا خۆ دەنوێنن کە لە هەر گۆشەیەکیش شوێنێکی تایبەتی لەم بابەتە هەیە، لە گۆشەی باکوور "گۆری = Gori" لە سیلەی باشوور "جوولەمێرگ = djoula.marg"لە گۆشەی رۆژهەلات "شوشا = Shousha"و لە سووچی رۆژئاوا "بایبۆرت = Baibourt" خۆ دەنوێنن.

---

[1] ئەوە تەعبیری ژاك دومۆرگان زانای فەرانسەوییە کە پرۆفیسۆر مینۆرسکیش لەو باوەڕە دایەو زۆر نووسەرو توێژەرەوەی ناسراوی کوردناسیش لە تەعبیرو لێکۆڵینەوەی ئەو کەڵکیان وەرگرتوە "هەروەك واسیلی نیکیتین لە کتێبی کوردو کوردستان وەرگێڕدراوی محمد قازی، لە لاپەڕەکانی 78و 79 دا هێناویەتی. بۆ زانیاری زیاتر لە کتێبی "کوردەکان" لە نووسینی پرۆفیسۆر مینۆرسکی و وەرگێردراوی نووسەر بڕوانە.

ئەو کێوانە لە حاڵێك دا دەریاچەی (**وان**)یان لە بەرزایی 1650 میتری هەڵخستوە، لە حاشیەی رۆژهەڵات دا نزمتر لەو دەریاچەی"ورمێ"یان لە بەرزایی 1220 میتر پێك هێناوەو هەروەها لەولاتری رووباری ئاراز لە درێژەی باکووری رۆژهەڵات دا حەوزۆکی گوێچە یا گوکچە"یان ئامادە کردوە.

لێرەدا دوو لقی دیاری بەرچاو دەکەون کە قوواڵایی باسکراو لە سەرەوە جێدەهێڵن هەر کام بۆ لایەك دەڕۆن:

1ـ لە لای رۆژهەڵات درێژەی بەرزاییەکانی بەشکراو بەسەر دوو دەریاچەی ورمێو وان دا کە بەرەو باشوورو دواتریش بەرەو رۆژهەڵات درێژەیان هەیەو لە زنجیرە کێوەکانی هاوتەریب بۆ باکووری دەشتی خووزستان دەکشێنو لەوێڕا دەچنەوە بۆ لای رۆژهەڵات، لە سنووری "**کێڵە شین** = Kela-chin" بەوالوە بە زنجیرە کێوی "**زاگرۆس** = Zagros" بەناوبانگە.

2ـ لقەکەی دی درێژەی زنجیرە چیای "**تووروس** =Tourus"ە کە لە باشووری رۆژئاوای ئەسکەندەروون بەرەو رۆژهەڵات هاتووە تا دەگاتە دەریاچەی وان، پاش ئەوەی دەورێکی بە دەریاچەکەدا لێدا لە نیزیك رووباری "**قوتور** = Kqture" دەگاتە سنووری ئێران، لە راستی دا ئەو زنجیرە کێوانە درێژەی کێوەکانی سووریەن کە لە باشووری رۆژهەڵاتی ئەسکەندەروون، کە بە تایبەتی جیاوازیان دەگەڵ کێوە ئاڵۆزەکانی کوردستانی باکوور هەیەو درێژەی زنجیرە چیاکانی "**ئانتی تووروس** Anti tourus"ن.

ئەو زنجیرە کێوانە لە سی زنجیرەی باکووری، ناوەندیو باشوور، هێندێك هەورازتر لە چیاکانی تووروس، لە باکووری کەنداوی ئەسکەندەروون دەست پێدەکاو گەورەترین رووباری ئاسیای رۆژئاوا واتە رووباری "**فورات**"یش هەر لەو زنجیرە کێوانە کە ئاوەکانی دەریای رەشو سەحرای بین النهرینو عێراقیش دابەش دەکا سەرچاوە دەگرێ.

وەك مینۆرسکی دەنووسێو (نیکیتین)یش ئاماژەی پێدەکا سەرچاوەی فورات کە لەو شاخانە دایە لە پێشەوە پا دووروبارە:

یەکیان "**مراد چۆم**"ە کە لە نیزیك چیای ئارارات‌و دۆڵی "**ئالاشکۆرت** = Alachkort"ەوە دەست پێدەکا، ئەوی دیکەیان "**ئاوەڕەش** یا **قەرەسوو**"ە کە بە دەوروبەری ئەرزەرۆم دا دەڕوا.

بانووی "**بن گۆل**Bn – gol "یش کە لە نێوان ئەو دوو رووبارە هەڵکەوتوە سەرچاوەی رووباری ئارازە. مراد چۆم‌و ئاوەڕەش بەرەو باشوور دەڕۆن‌و ئارازیش بەرەو باکوور دەچێ.

مرادچۆم لە نیزیك "**خەرپووت** Kharput" تێکەڵ بە ئاوەڕەش دەبێتەوە‌و شەتی فورات پێك دێنن کە پاش بڕینی 2670 کیلۆمیترو گەیشتن بە کێوی توروس، بەرەو رۆژهەڵات دەڕواو دەڕژێتە کەنداوی فارس.

سێزنجیرە کێوی ئانتی تۆروس لە مەڵبەندی ناوەندی‌و رۆژئاوای کوردستانی باکوور دەگەڵ هێندێك کێوی بەتاق کەوتوو و بەرزایی‌یەکانی وەك "**جۆلەمێرگ** Jolamarg"‌و "**جوودی** Joudi" وا تێکەوە دەپێچرێن‌و گرێ دەخۆن کە ئیتر دۆڵە تەنگ‌و قوواڵەکانی نێوانیان هەرپێوە دیار نیە. لێرەدا یەکێك لە لقەکانی توروس دەبێتە دووبەش‌و وەك گیرەیەکی گەورەیان لێ دێ کە بەشی سەرووی دجلەی دەئامێز دەگرێ‌و سەرچاوەکەشی راست ئێرەیە. بەهۆی تەنگ بوونەوەی دەروەکان لە هەموو لایەکەوە وەك تاقگە بە توندی دێتە خوارو بە وتەی واسیلیی نیکیتین ئەو نێوەی لە دنیای کۆن دا لێیان ناوە پڕ بە پێستێتی.

چیای جوودی لە لای چەپ‌و جۆلەمێرگ لە لای راستی رووباری دجلە هەڵکەوتوون‌و لە سەرەوەتریش درێژی چیای **ئاگری** کە لە ئارارات جیا

---

[1] زۆرجار ئەو ناوچەیە بە "بن گۆل Bin Goal" نێو دەبەن کە بە بڕوای من "نووسەر" راست نیە، چونکو بەین لێرەدا مەعنای نیە، مەگەر وەك تورکی ئەستەنبوڵی لێ بکەین کە دەبێتە بن بە مانای هەزار، ئەو کات دەبێتە هەزار گۆل کە لەو شوێنە شتێکی‌وا بوونی نیە. بە لەبەرچاو گرتنی ئەوەی کە ناوچەکە کوردنشینەو لە کوردا "بن Bn" بە مانای ژێر، پای‌و لە نیزیك دا هاتوە کە دەبێتە بن گۆل ، لای گۆل، ژێر گۆل‌و بە لەبەرچاوگرتنی نیزیکی ئەو شوێنە لە دەریاچەی وان هەر بن گۆل راستە.

[2] مەبەست وشەی بابێلی "دیگلاتە" کە نێوی دیجلە موعرەبی وی‌یەو مانای قەراغی بڵێندە کە یۆنانی‌یەکان مانای وی‌یان دەگەڵ تێکرا بە مانای تیر لێ تێك چووە. (کوردو کوردستان ل 82

[3] ئاگری کە هێندێك بە هەڵە پێی دەڵێن "ئاغری" لە زمانی کوردی‌و فارسی کۆن دا بە مانای ئاگرە. مەعلووم نیە بۆچی لە زۆربەی کتێبەکان دا یارییان بە نێوی شاخ‌و چۆمەکان کردوە، بۆ نموونە لە زۆر لە نووسراوەکان دا ناوێکی دیکەیان بەسەردابڕیونز هەر کەسیش تووشی ئەو نووسراوانە بووە زەحمەتی پرسینەوەو چاك کردنی بەخۆی نەداوەو هەروای هێناوە. بۆ نموونە زیاد کردنی وشەی "داغ = کوە" بە زمانی تورکی لە ئاخری ناوی کێوەکان، چونکو رێنوێنیی گەڕۆك یا رۆژهەڵاتناسە کە تورك بووە ناوی کێوەکەی ئاوێتەی وشەی داغ

دەبێتەوەو بەرەو باکوور خوشیوە، ئاوێکی زۆر دەڕێژێتە دجلەوەو خێرو بێری بۆ ئەو شەتە پێوەیە. لە هەموو لایەکەوە ئاو دەڕژێتە نێو دجلە کە گرنگترینیان "زێی گەورەو **زێی بچووک**"ن کە ئاوەکانیان لە دەوروبەری مووسڵ دەگەنە وێ کە بەشی هەرە زۆری ئاوەکەشیان لە ئێران دابین دەبێو پێشکەشی دجلەی دەکەن.

چاوخشاندنەوەیەک بەسەر ئەو شتانەی لەمەڕ کێوەکانی تورووسو ئانتی تورووسو بڵاوبوونەوەی ئەوانو هێندێك شاخی تاك تەرا کە لەنێو ئەو چوارگۆشە بادامیەیەی دا کە مینۆرسکی بەخەیاڵ دایناوەو پێشتر باسمان کردوەو "**ژاگ دۆمۆرگانی فەرانسەویش**"[1] هەر لێیان دەدوێو هەروەها هێندێك

کردوەو ئەویش نووسیویەتی دوایەش بۆتە بەڵگە. ئەوە گەلێك جار شتی سەیرو جێی پێکەنینی لێ دەکەوێتەوە، بۆغوونە کێوێك ناوی "برایمە ڕەشان"ە بۆتە برایمە ڕەشان داغی یا "بەردە سوور"یان کردۆتە بەردەسوور داغی یا "پانەسەر"یان کردۆتە پانەسەرداغی. لەوەش سەیرتر وشەی "کەل" بە واتەی ملەیان گۆڕیوەن بۆغوونە "کەلی خان" هەڵکەوتوو لە بەینی بانەو سەقزیان کردۆتە "کەلیخان داغی". کەسانێکی وەك "هـ کریستۆف" لە خەریتەی ئاژەڵداریو کشتو کاڵی کوردان دا رووبارەکانی کوردستانی بە "سوو" نووسیوە کە لە تورکی دا مانای ئاو دەداو لە جیاتی رووباری بتلیسو رووباری بۆتان نووسیویەتی "بتلیس سوو ـ بۆتان سوو" و لە کوردی دا شتی وانیە. هەروەها پیتی "ك"یان کردۆتە "ق" چونکو تورکەکان کافەکان دەکەنە قاف. بۆیە زۆر پێویستە نووسەرانو وەرگێڕانی بەڕێز کە ئەو شتانە دەگێڕنەوەو باسی لێ دەکەن سەرنج بدەنە راستی وشەو نێوەکان.

[1] ژاك دومۆرگان زاناو لێکۆڵەرەوەی شایستەی فەڕانسەوی کە موتالآو لێکۆڵینەوەکانی لە بواری هەردناسیو موتالآی جوغرافیایی لە ئێران دایەو یەکێك لە باشترینی ئەو کەسانەیە کە ئەو کارانەیان کردوە. بە وتەی وەرگێڕی کتێبەکانی مۆرگان بەڕێز دوکتور کازم وەدیعی (لە پەنجا سالّی رابردوو هەرکەس لەم بوارە دا هەنگاوێکی نابێ بۆ بردنەسەری بایەخی نووسراوەو لێکۆڵینەوەکانی دەستەوداوێنی ژاك دومۆرگان بووە) تەنیا نووسەرانو لێکۆڵەرەوانی ئێرانی نین کە ئەم کارەیان کردبێ بەڵکوو زانایانی رێزداری هاوتای پرۆفیسۆر مینۆرسکیو دواتریش واسیلی نیکیتینو بازیلو ... یش لە لێکۆڵینەوەکانی ئەو زانا پایەبەرزە بە تایبەتی لەمەڕ هەردناسیو چینە ناسیو جوغرافیاوە کەڵکیان وەرگرتوە. بۆ غوونە کێشانی ئەو چوارگۆشە بادامێ فەرزیەیە کە بۆ دیاریکردنی وەزعی سیاسی هەرێمی کوردستانی باکوور دیاریی کردوە.

ژاك دومۆرگان لەسێزدەی مانگی ژووئەنی سالّی 1857 لە "هویسێۆن سورکۆسۆسۆن Houisson suur cososon" کە لە ئوستانی "لواروشێر = loiretcher"ی فەڕانسە هەڵکەوتوە هاتۆتە دنیاو وەك دەڵێن لە سالّی 1924 دا لە فارس کۆچی دوایی کردوە. ئەو عومرێك خەریکی خوێندنو توێژینەوە بووەو لەبەشی کانگاناسی دا لە زانستگەی پاریس خوێندنی بالآی تەواو کردوە. هەر دوای تەواوکردنی دەرسەکەی بۆ لێکۆڵینەوە لە پێش دا چۆتە ولآتانی ئوروپاییو دوایەش چۆتە مالاکاو چینو ئێرانو تورکیەو میسرو ...

ژاك دومۆرگان لەسالّی1889 بە سەرۆکایەتیی لێژنەیەك بۆ لێکۆڵینەوە لە هەردناسیو موتالآی جوغرافیایی لە رێگەی کوردستانەوە هاتە ئێرانو تا 1891 خەریکی موتالآ بوو کە ئاکامەکەی پێنج کتێبە کە لە نۆ بەرگ دا چاپو بلآو بۆتەوە. بەرگێکیان لەسەر هەردناسیو دوویان لەسەر جوغرافیانو زۆر پربایەخن. لەبەر ئەوەی لەسەر بنەمای کۆکردنەوەی بەڵگەنامانە لەهەر فرۆفیلێك دوورەو هەروەك بۆخۆی دەڵێ: مەبەستی من لە ناساندنی ئاکامی سەفەرەکەم بۆ ئێران ئەوە نیە کە لەمپەرو گرێو دەریاچەی بێنەژماری ئەو

www.pertwk.com

زنجیرەکێو کە لە چیاکانی وەك ئاگرکو و کاردۆشیو جۆلەمێرگو جوودیو ... دوور کەوتنەوە لەو ناوچەدا گرێ کوێرەیەکیان ساز کردوە کە بوونە قەڵایەکی زۆر قایمو هەر شیاوی نەتەوەی ئازاو شەڕکەرو ماندوویی نەناسی کوردە. ئەگەر ئەو رووبارانە دجلەو فوراتو ئاراز کە وەك رەگی حەیات وان بە وێنەی مشارێکی تیژ ئەو دیوارە ئەستوورو سەر لە ئاسمان سواوەیان نەبڕیباوەو هێندێك دەرەو دۆڵیان تێدا پێك نەهێنابان وڵاتێکی هێندە قایم دەبوو کە کەس نەیدەتوانی نفوزی تێدا بکاو پێیدا بڕوا.

لە نێوەڕاستی ئەو هەرێمە شاخاوییە تێکەڵ پێکەڵە دا کە نزمترین شوێنی زیاتر لە دووهەزار میتر لەتەرازی دەریا بەرزترە، بانوویەك بەنێوی ئەرمەنستان هەڵکەوتووە کە دەریاچەی وانی دەباوەش گرتوە، کە ئەو دەریاچەش خۆی1650 میتر لە تەرازی دەریا بەرزترە. جێگەی سەرنجە کە ئەو فەلاتە گەرچی لەنێوەڕاستی کوردستان جێگیر بووەو تەنیا لەگوندەکانی دەوروبەری دا هێندێك ئەرمەنی دەژین بە ئەرمەنستان نێودێر کراوە.

هەربۆیەشە کە هێندێك کەس لەسەر ئەو بڕوایەن کە کوردو ئەرمەنی لە رۆژگارانی دوور دا بە یەکەوە لەو ئاخە دا ژیاون بەڵام دواتر گۆڕانکاریی سیاسیو کۆمەڵایەتیی وەك (پاکتاوکردنی نەتەوەکانی دیکە لە لایەن عوسمانییەکانەوەو کوشتاری بە کۆمەڵی 1915ی زایینیو هەروەها رووداوی لەگوێن لێك بڵاوبوونی ئیمپراتووری عوسمانی لە شەڕی یەکەمی جیهانی دا ئەوانی لێك دابڕیوە.

هەروەك گوتمان لانی کەمی بەرزایی ئەو بانوە کە دەگەڕێتەوە بۆ دەریاچەی وان (1655 میتر) بەڵام بەرزاییەکانی دەوروبەر لە 4000 میتر تێدەپەڕن. هەروەك لووتکەی ئارارات بە بەرزایی 5156 میتر کە لە بەرانبەر ئاخی ئێرانو تورکیەو بین النهرین (عێراق) وەك قەڵایەك دێتە بەرچاو کە لە سەر کێوێك ساز کرابێو بەسەر بەرزیو ویقارو غروری تەواو لە خاکی دەوروبەر دەڕوانێ.

سەفەرەی خۆم بۆ ئێران باس کەمو لەم پێوەندییەدا بەتەواوی چاوم لەم شتانە پۆشیوەو تەنیا لەو مەسەلە زانستیو دوزینەوانە دەدوێم کە وەدەستم کەوتوون. (وەرگیراو لە سەرەتای بەڕێز دوکتور کازم وەدیعی لەسەر موتالآی جوغرافیایی).

[1] ئەو سنوورانەی واسیلی نیکیتین بۆ ئەرمەنستانی داناوە زۆر بە زیادەوە دێتە بەرچاو، چونکو لەکتێبی کوردو کوردستان دا خۆی دەنووسێ سنووری باشووری ئەرمەنستان لە فورات ڕا دەست پێدەکاو دوای تێپەڕین لە سێوێراك Sewerakو ماردین دەچێتە جزیرە ابن عمرو سنووری تورکیەو عێراقیش درێژەی ئەو خەتەن. کەچی پانایی ئەو ناوچەیە بە تایبەتی لە رۆژئاوا دا زۆر زیاتر لەوەی کە هەیە نیشان دەدا. ل 84و 85

مابەینی پێدەشتی ئەرمەنستانو زنجیرە کێوی زاگرۆس شوێنێك بە نێوی هەرکی ئورامار Harkiovramar هەڵکەوتووە کە لە نەکاو درێژەی ئەو کێوانە دەگۆڕێ کە لە رۆژئاواوە رۆیونو ئەو شوێنە سەختو پڕگرێو دەریاچە پێك دێنێو رێگەیان بەلای باشوور دا لار دەکاتەوە. لەنێو خڕو دۆڵەکانی دا زۆر رووباری وەك "**هوومارۆ** = Houmarou"، "**ئۆرامار**"و "**رێبواری شین** = Rebouari-chin"و "**لولا** Lola"و "**شەمزینان**" کە بەناوی چیا ناسراوە، هەروەها رووباری "**لاوێن** = Laven"ی لێ دەکەوێتەوە بەدوای پێوانی رێگەیەکی زۆر لە پێش دا زێو دوایە "**کەڵوێ**"ی پێ دەگوترێو بەرەو دیجلە دەڕوا.

زنجیرە کێوەکانی زاگرۆس[1]

لەو راستە بە دواوە ئێمە باس لەزنجیرە شاخێك دەکەین کە لە دواییں شوێنی رۆژهەڵاتو باشووری رۆژهەڵاتی ئەو مستە کۆڵەوە دەست پێدەکا کە پێشتر باسمان کردوەو لە سەرەتادا خۆشی هەر لەسەر ئەو حیسابەو دوایە دەبێتە باسکی مستەکۆڵەکە. ئەو زنجیرە دواییں بەشی زنجیرە چیاکانی سنووریو باکووری رۆژئاوای ئێرانو درێژەی کێوەکانی ئاراراتەوە. جیاوازیێەکەی لەمە دایە کە کێوەکانی ئێرە لە ئارارات ڕا تا جولەمێرگو راست لە خاڵی بەرانبەری دا واتە "**کێلەشین** = kela-chin"ەوە دەست پێدەکاو بە رەوتێکی تایبەت لە باکووری رۆژئاواوە بەرەو باشووری رۆژهەڵات رێگەی خۆی درێژە دەداو تا باشووری لوڕستان دەچێ کە لە راستی دا ئاخر نوختەی سروشتی کوردستانی باشوورە.

ئەو شاخانە لەولای لوڕستانەوە بەرەو رۆژهەڵات دەچنە پێشو بە باکووری پارێزگاری فارس دا تێدەپەڕنو لە نێوەڕاستەکانی فارس ڕا وردە وردە وەك

[1] رەنگە مەبەستی رووباری لۆلان بێ ـ وەرگێڕ

[2] لێرە بەردواوە لە بارەی چیاکانی زاگرۆس بە تایبەتی لە بواری هەردناسیو چلۆنایەتی هەلکەوتنی شاخەکانو ئاوەکانیان لە لێکۆڵینەوەکانی ژاك دومۆرگانی فەڕانسەوی کەڵك وەردەگرین، هەروەك واسیلی نیکیتین لە زانیاریێەکانی ئەو بەهرەی وەرگرتوە.

www.pertwk.com

سێبەری سایەی نەقاشی کەم ڕەنگ دەبنەوەو ئەو وەزعەیان نامێنێ. چیاناسانو پسپۆرانی هەردناس زنجیرە چیای زاگرۆسیان لەچەند بەش دا هێناوەتە بەرباس[1]، ئێمەش وەدوای ژاك دومۆرگان دەکەوینو ئاوایان دەناسێنین:

کێوەکانی ناوچەی موکری

ئەو کێوانە زیاتر لەباشووری دەریاچەی ورمێن یا بە وتەی دومۆرگان لە رۆژئاوای پێدەشتی "**قزل ئوزون**"نو لەسەر زنجیرە کێوی دەوروبەری ئێران دێنە ئەژمار. بەرزاییەکانی موکری بە شێوەی سروشتی بە دوو بەشی لێك جیاواز بەش دەکرێن. **1ـ داوێنی باکووری رۆژهەلات** کە دوو رووباری گەورەی "**جەغەتوو**"و "**تەتەهوو**"شی تێدایە. **2ـ داوێنی باشووری رۆژئاوا** کە رووباری "**کەلوێ** = Kalwe" دەگرێتەوە، بە واتایەکی باشتر سنووری رۆژهەلاتی ناوچەی شاخاوی موکری بەهۆی رووباری "**جەغەتوو**" دیاری دەکرێ کە لە کێوەکانی "**تەلخان** Talkhan" لە پارێزگای کوردستان "سنە یا سنندج"و چل چەمە لە هەرە باشووری ناحیەی موکریو سنووری بەینی کوردستان واتە سنەو موکریان ناسراو بە "**خورخورە**" سەرچاوە دەگرێ.

لە ناوچەی موکری، لە بەینی "**کێلەشین**"[2]و گوزەرەکانی "**ئالان**" چیاکان رەوتێکی سەرنج راکێشیان هەیەو دواین نیشانەی بەرانبەر یەکی کێوەکانی باکووری رۆژئاوای ئێرانە کە بەینابەین لێرەو لەوێ، ناوچەی گرکاناوی ئارارات‌و ئەرمەنستانو ناحیەی قات قاتی "سەرپێڵی زەهاو و لورستان دەبینرێ. لێژی ئەو کێوانە بەرەو رۆژئاوا واتە بین النهرین زۆرە، بە شێوەیەك کە "**هەولێر**" هەر 430 میتر لە دەریا بەرزترە، کەچی بەرەو رۆژهەلات "ئێران" لە هەزاریش بەرزترەو لە زۆرجێ دەگاتە سێهەزار میتریش:

---

[1] مینورسکی بڕوای وایە کە "زاگرۆس" وشەیەکی یونانیەو خەڵکی ناوچەکە ناگایان لە ریشەی ئەم نێوە نیە.

[2] کێلەشین نێوی ئەو ملەیە کە لە رۆژئاوای شاری شنۆو لە سنووری ئێرانو عێراقە. ئەو نێوە لەو کێلە وەرگیراوە کەرەنگی سەوزەو مەعدەنەکەشی لە دەوروبەری دۆزراوەتەوە. لەسەر ئەو کێلە نووسراوەیەك هەڵکەندراوە کە هی زەمانی "نایریەکانو ئوراتورەکان"ەو دەگەڕێتەوە بۆ چەند هەزار ساڵ لەمەوبەر. بەڵام چونکو بەردەکە وەك کێلی قەبر لە عەرز گیراوەو سەوزیشە بە کێلەشین ناسراوە.

[3] جوغرافیای رۆژئاوای ئێران، نووسینی ژاك دومۆرگان، وەرگێڕانی دوکتور کازم وەدیعی، ل 6

1ـ کێوە ڕەش
2ـ کێوە سپی
3ـ کانیەقوولان (ژاك دومۆرگان ئەو کێوەی بە "پرکانی" نووسیوە)
4ـ ئالاوە
5ـ حاجی برایم
6ـ قەندیل
7ـ ساوا
8ـ وەزنێ
9ـ باژر
10ـ کونەماڵ

لە ڕۆژهەڵاتی ئەو کێوانە هێندێك کێوی دیکە هەن کە هەر تایبەتمەندیی کێوەکانی ڕۆژئاوایان هەیە، بەڵام کێوەکانی لای ڕۆژئاوا داوێنیان ناهەموارو لێژو تێکەڵ پێکەڵە، کەچی کێوەکانی لای ڕۆژهەڵات لە خوارەوە نەوی‌و هەموارو بڵاو دەبن کە گرینگترینیان ئەوانەن:

1ـ یەعقوب ئاوا
2ـ برایمە ڕەشان
3ـ شوان بڕان
4ـ پانەسەر
5ـ کێوە ڕەنگ
6ـ کەلی خان
7ـ بەردەسوور (دومۆرگان‌و هی‌تریش وەك نیکیتین ئەو کێوەیان بە ناوی "بەردەسیر" نووسیوە.

ئەو کێوانە لە ڕوانگەی هەردناسی‌یەوە زۆر ئالۆزن‌و ئاشکەوتی سەیریان تێدایە[1] وەك ئەشکەوتی **"کەرەفتوو** Karaftou"و **"کونە کۆترو کونەماڵان"**و ئەشکەوتی **هۆرتە کەندو** ... .

[1] بۆ زانیاری زیاتر لەو ئەشکەوتانە بڕوانە کتێبی (ناحیە شناسی کوردستان موکری) کە لە لایەن نووسەری ئەو کتێبە بە نێوی "بررسی مسائل اقتصادی و طبیعی و انسانی کردستان مکری" نووسراوە.

کێوەکانی کوردستان (سنە = سنندج)[1]

ئەو کۆشاخە لە باشووری کێوەکانی موکری هەڵکەوتوونو دەستپێکی "**ستراتیگرافیك** Stra Tigrafique" یا چلۆنایەتی کەوتنە سەریەکی توێژەکانی زەوی لە رۆژئاوای ئێرانن بەشێوەیەك کە تەواوی کێوەکان لە باکووری رۆژئاوا پا بەرەو رۆژهەڵات درێژبوونەوە. چیای "چل چەمە" دواین حەدی باکووری هەڵکەوتی ناڵەباری پێشووە.

لەم بەشەدا کێوەکانی "**گرمینیان**"، "**دانی قاشان**"و **ئەشکانو کێلەسەر** = Kelasar"و ... زۆر ڕێك و بەرانبەری یەکنو پێکەوە بەرەو پێش چوون. کێوەکانی ئەوبەری سنووریش "**کێوی عەلی**"، "**قەرەداغ**"، "**سگرمە**"و **ئەزمیر**" کە لە خاکی عێراق داو لەنێوان کەرکووك و سولەیمانین هەر بەوشێوەن. تەنیا لە شوێنێك بەهۆی ڕووباری "**سیروان یا دیالە**" لێك جیا دەبنەوە. خوارتر لەوانەش زنجیرە شاخەکانی "**هەورامانات**" هەن کەخاڵی سەرەکی سنووری ئێرانو عێراقە. لە نێوان هێندێك لەو کێوو ڕووبارانە کە لە باشووری ڕۆژئاوا بەرەو باکوور کشاون، کەمێك خوارتر لە ناوچەیەك بە نێوی "**کۆچیان**"و "**قەراتوور**" کێوەکان نزم دەبنەوەو لە بەرزایی 2400 میتری دەبنە پێدەشتی زۆر پانو بەرین.

کێوەکانی زاگرۆس لە مەڵبەندی کرماشان

شاخەکانی کرماشان دوای کێوەکانی سنە دەست پێدەکەنو هەموشیان بەرزو ڕێکن. لە چیا بەرزەکانی ئەو ناوە دەتوانین "**لاکانی** Lakani"، "**کانی کەناری**"، "**کێوی پەڕاو** = Kewi-Parow"[2]، "**کێوی هولانە یا هێلانە** = Kewi-Hellane"، "**کێلە کێو** = Kela-kew"، "**کێوی پەڕۆ سوور** =

---

[1] شاری سنە کورتەی "سنەدژ"ە بە هەڵە دەڵێن سنندج.

[2] لەبەر ئەوەی لەم کێوەدا جگە لە گڵکۆی ناسراوی بێستوون چەند گڵکۆی جیڕێزی دیکەشی تێدا هەڵکەوتووەو لە کوردستان ڕەسمە بۆ گەیشتن بە مراد دەچنە سەر گڵکۆی پیاوچاکانو پارچەی لێ گرێ دەدەنو بە ڕوالەت ئەگەر مراد حاسڵ بوو گرێکە دەکرێتەوە، وێدەچێ هەربۆیە ئەونێوەیان لێ نابێ.

"Paro- sour" کە لە هێندێك کتێب دا "**پۆرقرمز** = Por Ghermez" نووسراوە نێو بەرین.

بە دوای ئەو کێوانە دا "**دۆڵ ئاهوو** = Dol ahou"کە زیاتر بە "**دالاهۆ**" ناسراوە، هەروەها "**بەهلوول** = Bahloull" درێژەیان هەیە، ئەوە سەیرە کە نێوی "زاگرۆس"یان لەسەر ئەم دوو کێوە (**دالاهۆو بەهلوول**" داناوەو هەموو زنجیرە کێوەکانی رۆژئاوای ئێرانو رۆژهەلاتی عێراق نێوی خۆیان لەم دوو زنجیرە شاخە وەرگرتوە.

لە ناوچەی سنووریی نێوان ئێرانو عێراق، هێندێك چیای نزمتر وەك "**کیالوو** Kialou"و "**نێواکۆلی** = Neva koli"و "**سونبولە**"و "**شاکێو**"یش هەن بەلاّم دالاهۆ بەرزترین چیای مەلّبەندی کرماشانەو لووتکەکەی هەموو کات بەفری پێوەیە.

زەختی لەبارو رێك بۆ سەر توێژەکانی ناوەوەی ئەم مەلّبەندە بۆتە هۆی ئەوە کە کێوەکانی کرماشان سەرەڕای رێکوپێکییان لە یەکتریش دوور کەونەوەو لە ئاکام دا دۆڵی زۆر بەرینو پرپیت پێك بێنن کە بە ئاوی رووبارەکانی"**گاماسب**"و "**قەرەسوو**" پاراو دەبن. دەشتی کرماشان یەکێك لەو دەشتانەیە کە لە بەرزایی 1470 میتری دا جێگەی گرتوەو زۆر پرپیتو بەرەکەتە. درێژایی ئەم دەشتە پەنجاو پانایییەکەی بیست کیلۆمیترە، هەروەها دەشتی ماهیدەشت" کە کەوتۆتە بەرانبەری کرماشان زیاتر لە سەت کیلۆمیتر درێژە، بەلاّم لەبەر ئەوەی بەهۆی کێوەکانەوە تەنگی پێهەلّچنراوە زیاتر لە 12 کیلۆمیتر پانایی نیە.

بەراییەکانی لوڕستان

لوڕستان لە روانگەی سروشتەوە دوو بەشە: یەکیان لوڕستانی باکوورە کە لە باشووری دۆڵی سەرووی کاروون کۆتایی دێ، ئەوی دیکەیان لوڕستانی باشوورە کە کێوەکانی قەراغ لیوارەکانی کەنداوی فارس دەگرێتەوە. بەشی یەکەم لە

[1] وە ك واسیلی نیکیتین لە کوردو کوردستان ل 96 دا هێناویەتی.

باکووری رۆژئاواو باشووری رۆژئاوا تا خڕی رووباری "**کەرخە**" دەچێو لە باکووری رۆژهەڵاتیش دەگاتە ئەو کێوانەی کە دەوری مەلایرو بروجەردیان گرتوە، لە باکووری رۆژهەڵاتیش بە دۆڵی سەرووی رووباری "**کاروون**" دەگاو لە باشووریش لە دەشتی خووزستان لە مەڵبەندی شووش کۆتایی دێ. رووباری کەرخە کە "**سیمرە**"شی پێدەڵێن رووباری سنووری "**پشتکوە**"ە و زنجیرە کێوەکانی لوڕستان بە شێوەی بەرانبەری یەکتر هەڵکەوتوونو دەرەو دۆڵی زۆر قوولیان لەنێوان دایە.

گرینگترین زنجیرە کێوی لوڕستانی باکوور کێوێکە بە نێوی "**ئیشترانکوە**" کە لە بێستوون تا رووباری کاروون واتە لە باکووری رۆژئاوا بەرەو باشووری رۆژهەڵات دەڕواو لووتکە زەقەکانی بریتین لە "**چل نابالغان**" بە بەرزی 4500 میتر، "**پوونە کێو**"، "**کێوە گڕوێ**" کە ملەکانیان سێهەزار میترە، "**پاشابز**"و "**کێوە درپو** Kewa driw"و زنجیرە کێوی "**قلیان**". کێوی قلیان لە دالاهۆی سنووری بەینی سنەو کرماشان دەست پێدەکاو درێژ دەبێتەوە. لوتکەکانی زۆر بەرزن کە ناوی چەند لوتکەیان بریتین لە "**سیکێو** Si kew"، "**کێوەسپی**"، "**یافتە**"، "**سەگوەند**"و "**چاڵ میران** Chalmiran". دیارە لە نێوان ئەو دوو زنجیرە کێوەی باسمان کرد هێندێك کێوپارەی دیکەش جێگیرن.

گەلۆ هەروەك ئاماژەمان پێکرد لەم دوو زنجیرە کێوەی "دالاهۆ = دۆڵیئاهو"و "بەهلوول بەدەر هیچ کێوێکی دیکە نێوی زاگرۆسی لەسەر نیە، بەڵام تەواوی چیاکانی چوار هەرێمی کوردستان (رۆژئاوای ئێرانو رۆژهەڵاتی عێراق) نێوی خۆیان لەو وەرگرتوەو بە زنجیرە کێوی زاگرۆس ناسراون. هەتا ئێستا دەرنەکەوتووە ئەو نێو دانانە لە کویوە هاتوە بەڵام ئەوەی مسۆگەرە زاگرۆس هەر لەسەرەتای مێژووەوەو پێش ئەو کاتیش نیشتمانی کوردان بووە.

ئاوو رووبارەکانی کوردستان

رووباری فورات

گەورەترین رووباری ئاسیای رۆژئاوا واتە رووباری "فورات" سەرچاوەکانی لە زنجیرە کێوی "تورووس"ە کە لە سەرەتادا دوو بەشە، یەکیان "**مراد چەم**" کە

لە دەوروبەری کێوەکانی ئارارات‌و دۆڵی "**ئەلەشکۆرت** = Alalshkort" گیانی وەبەر دێو ئەوی دیکەیان روباری ئاوەڕەش یا "**قەرەسوو**"یە کە بە دەوروبەری ئەرزەرۆم دا دەڕواو لەنێزیك "**خەرپووت** = Kharput" هەر دوو چۆمم دەگەنە یەك‌و روباری گەورەی **فورات** پێك دێنن کە درێژاییەکەی 2165 کیلۆمیترە.

تاسیتۆس Tasitus و پلینی Pliny لە نووسەرانی دنیای کۆن روباری فوراتیان بە "**ئارسینیاس فلومێن** Arsanias Fluman" ناو بردوە. "ابن سەرابیون"یش لە سەدەی چوارەمی کۆچی دا بە "**ئارناس**" ناوی هێناوەو "یاقووت حەمەوی"یش لە سەدەی حەوتی کۆچی هەروای نێو بردوە، بەڵام عوسمانیەکان "مرادسوو"ی پێدەڵێن. ئەو روبارە لە "ترۆن" کە رۆمیەکان "تارۆنیتیس = Taronitis"یان پێگوتوە سەرچاوەی سەرەکی لە ئەرزەرۆمەوەیە.

مۆرگان‌و هێندێك کەسی تر درێژایی روباری فوراتیان 2670 کیلۆمیتر نووسیوە. ئەو روبارە کە بە شێوەیەکی بەربڵاو سێوڵاتی (تورکیە، عێراق‌و سووریە) پاراو دەکا، کاتێك کۆ دەبێتەوە خۆ لە قەدی کێوەکانی تووروس دەداو لەوێڕا بەرەو رۆژهەڵات‌و باشووری رۆژهەڵات دەکشێو بۆ لای کەنداوی فارس دەچێو لە نیزیك کەنداو دەگەڵ دوو روباری دیجلەو کاروون تێکەڵ دەبێو شەتی گەورەی ناسراو بە "**شط العرب**" یا ئەروەندروود بە واتەی "روباری ئەروەند" پێك دێنن. "لسترنج" دەنووسێ: عەرەبەکان شەتی فوراتیان کە "**ئۆفێراتس** Euphrates" بووە بە "**الفرات**" نێودێر کردوە.

روباری دیجلە

[1] فەرهەنگی میژوو و جوغرافیای عەمید ل 634

[2] ئەوە نابێ وابێ، چونکو لە سەرەوەتر سەرچاوەکەی کێوی تووروس گوتراوەو هەر لەوێ دا دەڵێ روباری قەرەسوو بە نێزیك ئەرزەرۆم دا تێدەپەڕێ. کەوابوو سەرچاوەکەی زۆر لە سەرەوەتری ئەرزەرۆمە. و

[3] جوغرافیای میژوویی وڵاتانی ژێر فەرمانی خەلافەتی رۆژهەڵات لە نووسنی لسترنج‌و وەرگێڕانی عیرفان

سەرچاوەی ئەو چۆمە راست لەو شوێنەیە کە کێوەکانی توروس تێك دەهاڵێنو گرێ کوێرەیەك پێك دێنن، هەر لە سەرەتاوە ئاوی چاوگەکان لەبەر تەنگەبەر بوونەوەی ئەو خڕانەی ئاوەکەیان پێدا دەڕوا لە هەموو لایەکەوە وەك ئاوهەڵدێر زۆر بە تیژی تێدەپەڕنو بە وتەی هێندێك لە نووسەران ئەو نێوە کۆنەی قەدیم لێیان نابوو بیردەخاتەوە. کێوەکانی جۆلەمێرگو جوودیو ئاگری لە هەموو لایەکەوە ئاوەکانیان بۆ دیجلە بەڕێ دەکەن کە گەورەترینیان دوو زێیەکان واتە زێی گەورەو چووکن کە وەك پێشتر باس کرا لە نیزیك مووسڵ بە یەك دەگەنو تێکەڵ دەبنەوە. دیارە ئەو دوو زێیە بەشێکی بەرچاو لە ئاوەکەیان لە دیوی ئێران وەردەگرنو تێکەڵ بە دیجلەی دەکەن. جگە لەوانە زۆر رووباری دیکەش بە ئاوی زۆرەوە دەچنە ناو دیجلە. لەوانە دەتوانین رووباری "**هۆمارو** Houmaro"و "**ڕێبواری شین**"و "**لولا**"و "**لاوێن** Laven"نێو بەرین کە لاوێن دوای تێپەڕ بوون لەم شوێنە کەناوی دەبێتە **کەڵوێ** و دوای ئەوەی لە کێوەکانی زاگرۆس لە سنووری ئێرانو عێراق تێپەڕی بەنێوی زێی بچووك ناسراوەز سەرچاوەی لاوێن چیایەکی بەرزە بە نێوی "**مەیدان**" لە رۆژئاوای مهاباد کە 2140 میتر بڵێندە. نێوی ئەو رووبارە لە سەرەتای نیزیك سەرچاوەکەی "**کەل بن** = Kel Bn"و دوایە بە نێوی "**والمانە** = **ئالمانە**" دەناسرێ. دوایە بە کەڵوێو دواتریش بە زێ ناسراوە.

---

[1] مەبەست وشەی فارسی "تیگرا = Tigra"یە کە بە مانای تیرەو لەسەردەمی کۆنیش دا بابلییەکان "دیگلەت = Diglat"یان پێ گوتووە کە دیجلە عەرەبر کراوەکەیەتیو ئەو وشەیە بە مانای "قەراخی بەرز"ە. وادێتە بەرچاو کەیۆنانییەکان دوو وشەی دیگلەتو تیگرایان لێ گۆڕابێ. (واسیلی نیکیتین، کوردو کوردستان ل 82)

[2] جوغرافیای رۆژئاوای ئێران، نووسینی ژاك دومۆرگان، لاپەڕی 5، رووباری "کەڵوێ" لە بەرزاییەکی هەزار میتری پا بە خڕێکی زۆر لێژ دا بەرەو سەردەشت دەڕواو لە لای چەپ زۆر رووباری وەك "پەسوێ"و ماین Maynو ... هەروەها لە لای راست پا رووباری بانەی دێتە نێوو دوای تێپەڕین بە ناوچەی ئالانو کێوە سەربەرزەکانی باشووری هەولێر دەرژێتە دیجلەوە.

[3] کەل بن Kel Bn دروست نیە. دەبێ لك بن بێ چونکو لەخوارەوەی مەیدان گوندێك بە نێوی لك بن مەوجوودە. جگە لە ئاوی مەیدان، ئاوی سەرشاخانو قەڵاتی شای، ئاوی گەدەو سپیسەنگو مەیدان ئەستەریش هەموو دەچنەوە دە لاوێنو دە زێیە. و

[4] پێویستە خوێنەری بەڕێز بزانێ کە ئەو چۆمە لە ناوچەکانی لاجانو پیران کە ئەم بەرو ئەوبەری چۆمن بە لاوێن ناسراوە. کە گەیشتە سەرەتای ناوچەی مەنگورایەتیو لەوێ رووباری بادیناوێشی تێکەڵ دەبێتەوە تا دەگاتە نیزیك رەبەت کە رۆژئاوای سوێسنایەتیو رۆژهەڵاتی گەورەو کەسەر بە سەردەشتن هەر بە زی دەناسرێو لەوێڕا تا لە سنوور تێدەپەڕێ واتە لە سەرەتای ناوچەکانی سەر بە سەردەشت دەبێتە کەڵوێو دواتر لە خاکی کوردستانی عێراق دا دەبێتەوە زێ. لە نێوان قەڵادزێو دوکان دا سەدێکی گەورەی لەبەر هەڵبەستراوەو سەررێژەکەی دەچێتەوە دیجلە.

لسترنج هەروەها دەڵێ نێوی یەکەمی دیجلە **"تایگر = تیگیرس** Tigers" بووە کە عەرەبەکان کردوویانەتە دیجلەو لە تەوراتیش دا هەر دیجلە نووسراوە.

دوو رووباری دیجلەو فورات لە بەغداوە مەودای 250 کیلۆمیتر دەبڕنو لە شوێنێك بە نێوی "قرنە" دەگەنە یەكو لە تێرێژێك دا کە 100 کیلۆمیتر دەبێو بە شط الحی و رووباری مار ناسراوە تێکەڵ بە کەنداوی فارس دەبێ. تا ئەو شوێنە زۆر ئاوی دیکەشیان پێدەگا کەبەنێو ناوچە پڕ ڕەڵمو زەلکاوەکان دا کە بە هوور ناسراون بڵاو دەبنەوە. بە وتەی لسترنج شوێنی پێداچوونی ئەم رووبارە لە سەردەمی ساسانییەکانەوە تا ئێرە فەرقێکی ئەوتۆی نەکردوەو ئاوەڕۆکەی کە "بطائح"ی پێدەڵێن لە زەمانی قوبادی ساسانی باوکی نەوشیروان دا ساز کراوە.[1]

رووباری جەغەتوو = زێڕینە چۆم

ئەو رووبارە لە کێوەکانی **"تەلخان** Talkhan" لە پارێزگای کوردستان (سنە)و چیاکانی **"چل چەمە"** لە کۆتایی باشووری مەڵبەندی موکری سەرچاوە دەگرێ کە لە سەرەتادا بە **"خورخورە"** نێودێر کراوە. دوای ئەوەی ئاوەکانی **"کورە چۆم** Qora-chom"و **"ساروق"**و هەروەها **"رووباری سەقز"** کە لە چیاکانی **"بەردەسوورە"** سەرچاوە دەگرێو دوای کۆبوونەوەی ئاوێکی زۆر درێژێتە ناو دەریاچەی ورمێ.

رووباری تەتەهوو یا "تاتائاو = Tata Aw" زێوینە چۆم

ئەو رووباری کە رەنگە نێوی دووهەمی راست تر بێ، دوای جەغەتوو لە هەموو ئەو رووبارانەی دەڕژێنە دەریاچەی ورمێ پڕئاوترە. سەرچاوەی ئەم

---

[1] جوغرافیای میژوویی هەرێمی خەلافەتی رۆژهەلات، نووسینی لسترنج، وەرگێڕانی عرفان، ل 28.

[2] بلاذری، میژووی بلاذری ل 262.

[3] معجم البلدان، یاقوت حەمەوی، بەرگی 1، ل 669.

[4] لە جوغرافیای ئێران دا هەروەك بۆ جەغەتوو زێرینە رووبد گوتراوە بۆ تەتەهوش سیمینە رووبد هاتوە کە بە واتای زێڕینو زێوینن. و

رووبارە دۆلێکی قوولّە کە لەنێوان "**بەردەسوور**"و "**کێوی کرتەك** Kewi Kertak" هەلّکەوتوە. دوای ئەوەی ئاوی "**چۆم خالۆ**"ی لە لای راستو هێندێك ئاوی سەرچاوە ساردەکانی تێڕژا دەچێتە ناو دەریاچەی ورمێ. ئاوی دوو رووباری جەغەتوو و تەتەهوو لەبەر ئەوەی بە شۆرەکات دا تێناپەڕن شیرینە.

رووباری قزل ئۆزان = سپیە چۆم

ئەم رووبارە کە درێژترین رووباری ئێرانە لە ناوچە شاخاوییەکانی سنە سەرچاوە دەگرێو، لە تێکەڵ بوونی چوار رووباری "**سارالّ** Saral"، "**هۆبەتوو** Hobatou" لە لایەکو "**خورخورە**"و "**قەرەتۆرە**" لە لایەکیترەوە پێك دێ کە دوای پێوانی مەودایەك "**لەیلاچۆم**"یشی لێ زیاد دەبێ کە سەرچاوەکەی لە کێوەکانی "**پەنجەعەلی**" لە رۆژهەلّاتی سنەیە. قزل ئۆزەن پاش ئەوەی ناوچە گەلێکی بەرفرەوان لە کوردستانو موکریانو گەڕووس ئاوەدێری دەکا بەرەو باکوورو باکووری رۆژهەلّات دەچێو دوای چوونە خوار بە نێوان کێوەکانی "ئەلبورز" لە "مەنجیل" ڕا دەچێ بۆ گەیلانو لەوێ دەڕژێتە ناو دەریای خەزەر = کاسپین یا مازەندەرانەوە.

رووباری دیالە یا سیروان

رووباری سیروان کە لە هێندێك شوێن "**گاوەر یا گاوەرۆ**"[1] شی پێ دەلّێن لە چیای "**شریش خان = شریشکان**"[2] کە لە نیزیك ملەی ئەسەد ئاوا هەلّکەوتوو لە

---

[1] ئەو دەریایە کە لە راستی دا گەورەترین دەریاچەی دنیایەو هەر بۆیە نێوی دەریایان لەسەر داناوە بە بەحری خەزەر، قەزوینو مازوندەران نێوبراوە کە لەم چەند سالّەی دوایی دا لەبەر ئەوە کانگای نەوتی تێدا دۆزرایەوەو زۆریش لەوە زیاترە کە پێشتر لە بادکووبەی پایتەختی ئازەربایجان هەلّدێنجرا گرینگییەکی زیاتری پەیدا کردوەو کێشەی زۆری لەسەرە.

[2] گا لە زمانی کوردی دا بە مانای "گاو"ی فارسییەو، "وەر war"بە مانای کورتەی لەوەڕان هاتوە، لەبەر ئەوەی ئەم چۆمە لە پەروەردە کردنی ئاژەلّو گاو گوّل لە ناوچە دا گرینگی تایبەتیی هەبووە پێیان گوتووە "گاوەر Gawar".

بە بڕوای من تەعبیرەکە لاوازە. گا لە کوردی دا بە مانای "گەورە"ش هاتوەن لەبەر ئەوەی ئاوەکە زۆر بووە پێیان گوتووە "گارود" بە واتای رووباری گەورە، دوایە فارسەکان (و)یان لێ زیاد کردوەو بۆتە "گاورود".

[3] بە باوەڕی نووسەر ئەو وشە دەبێ "شۆڕش خان" بێ کە لە فارسیش دا هەر ئەو مانایەی هەیەو لە کوردی دا ئەونێوە هی کوردانە.

رۆژئاوای کێوی ئەلوەند سەرچاوە دەگرێ دوای بڕینی رێگایەکی پڕپێچو تەنگ لە رۆژهەلاتەوە بەرەو رۆژئاوا بە نێوان چیاکانی بەرانبەر بە یەکی سنەو کرماشان وەک "**شالو**"و "**کێلەسەر**" دەخوشێو دەگاتە سنووری عێراق، دوایە بەرەو باشووری عێراق دادەگەڕێو تێکەڵ بە رووباری دیجلە دەبێ.[1] (مۆرگان دەنووسێ تێکەڵی فورات دەبێ)

لەو رێگە درێژەدا کە زۆر رووباریتر وەک "**سنە چۆم یا میابۆروان** MiaBowrwan"، "**هەورامان**"، "**رەزئاو**"، "**شاهریز**" کە لە تورکیە پا دێو لە ئاخری داو "**ئاریەل چەم**" کەئەویش بە نۆبەی خۆی هێندێك لقی وەک "**لەهلە**، **زمقان**"و "**زرشك**"ی هەیە، هەروەها چەندی تری لە گوێن **هۆرین**، **حەلوان**، **ئاوی ئەلوەند** کە لە گەرارو داروجان سەرچاوە دەگرن ئەڕێنە ئەم رووباری سیروان یا دیالەوە.

رووباری گاماسب

سەرچاوەی ئەم رووبارە کێوەکانی "دۆڵ ئاهو = دالاهۆ"یە کە بەدوای چوونە خوار بە ئەسەدئابادو نەهاوەند دا، لە بەرزاییەکانی "کەنگاوەر" دەبێتە رووبارێکی گەورەو پاش تێپەڕین لە مەلە وشتریەکانی قوولّی کێوەکانی "**دیهلاکانی**"و داوێنی تاشە بەردەکانی بێستوون رووباری "**دیناوەر**"یشی تێدەڕژێو دەگاتە جێگایەك کە ئاوی "**قەرەسوو**"ش دەکێشێتە نێوخۆیو دەبێتە رووبارێکی پڕئاوو بەرین. ئەو چۆمە کاتێك دەگاتە "**گلەتەنگ**" ئەوەندەی دیمەنی جوان لـێ دەخولّقێ کە هەردەم دەگەڵ تابلۆی جوانو جوانتری سروشت بەرەوڕووین. تا دەگاتە "**شیروان شار**" زۆر رووباری دیکەی وەک **تۆئارۆ** = Toaro، **مەلا رووتە**، **هەلیلان**، **بالاوارۆ**، **ئاوکەرند**، **زەهاو** و "**هەڵوان**"ی تێکەڵ دەبێ. ئەو رووبارە کە لە "تەنگی چارمن" رەت بوو پێی ئەوترێ "**سیمرە**". کاتێك گەیشتە شوێنێك بە ناوی "**پای پل** یا **پای پرد**" نێوی

[1] لە بەینی دەربەندیخانو هەڵەبجە، لە بەشێك لە دەشتی شارەزوور دا سەدێکی گەورەیان لـێ هەڵبەستبوو کە جگە لە فایدەی بۆ کشتو کاڵ بەشێکی زۆر لە کارەبای عێراقیش دابین دەکا.

"کەرخە"ی وەخۆ دەگرێو بە دەشتە بەرزەی شووش دا کە هەر ئەو چۆمەی خۆی دروستی کردوە دەڕوا تا دەگاتە رووباری کاروون.

رووبار دز یا دزفوول

ئەم رووبارە لە دوو لق پێك هاتوە یەکیان دەگەڵ بروجەردو عەلیئاواو ئەوی دیکەیان لە ناحیەی "چاپلاق" لە دەوروبەری گۆڵپایەگان دەگەنە لوڕستانو لە ناوچەی بەختیاری ئەو دوو لقە یەك دەگرنەوەو لەم شوێنە ناوی دەبێتە "چۆل قادی = چۆم قادر". هێندێك ئاوی تری وەك **"دەریاچەی قەهر"**و **"ئاوزازا"**شی دەچێتە پاڵ. لێرەدا هێندێك تاقگەی زۆر جوانی لێ پێك دێ کە شوێنەکە بە "تۆپ قازاق یا کونە جند" ناسراوە، پاشان بە ئوشترانکۆ دا دەڕواو دەگاتە دەشتی خووزستان.

دەریاکانو دەریاچەکان (دەریاچەکانی) کوردستان

بەو خەریتەو ئامال نەخشەیەی کە لە کوردستانی ئەورۆ کێشراوە، کوردستان بە باریکایەکی کەم مەودا دا لە ڕێگەی ئەرمەنستانو باکووری ڕۆژهەڵاتی تورکیە بە بەحری ڕەشو لە لای باکووری ڕۆژئاواوە لە ڕێگەی کەنداوی ئەسکەندەروون دەگەڵ دەریای مەدیتەرانەو، بەم شێوەیە بە دەریای ئازادەوە پەیوەستە. ئێمە بەهۆی ئەوەی زانیاریەکەمان زۆر تەواو نیەو جارێ ئەو مەسەلە لایەنی ڕاستەقینە حقووقی بۆ کوردستان تێدا بەدی ناکرێ باسی لێوە ناکەین بەڵام لەبەر ئەوەی دەسەلاتی قەومی بەسەر دەریاچەی وان دا بە تەواوی‌و بەسەر دەریاچەی ورمێ دا بە هاوبەشی دەگەڵ ئازەربایجان هەیەتی لێ دوانی بایەخی خۆی هەیەو بەسوودە.

دەریاچەی ورمێ

---

[1] جوغرافیای ڕۆژئاوای ئێران ل 177

ئەو دەریاچە کە درێژاییەکەی 140 کیلۆمیترەو لە باکوور پا بەرەو باشوور رۆیوەو نێونجی پانایەکەشی 39 کیلۆمیترەو پانایی گشتی دەگاتە 5000 کیلۆمیتری چوارگۆشە، لە نیزیك باکووری رۆژهەلاتی کوردستانو رۆژئاوای ئازەربایجان جێگیرە. لە شاری میاندوئاوەوە قەراخی باشووری کوردستان (باکووری شاری مهاباد) تا 48 کیلۆمیتری باکوور بەرەو ورمێ واتە تا بەندەری "حەیدەر ئاوا" کوردنشینە. لە کیلۆمیتری 48 بە دواوە لە نەوارێکی باریکی قەراخەکانی رۆژئاوا لە سەر ئازەربایجانی رۆژئاوایە باکوورو رۆژهەلاتی دەریاچەکەش لە حەریمی ئازەربایجانی رۆژهەلاتە دایە.

ئەو دەریاچە لە سەرەتا پا نێوی جۆراوجۆری هەبووە. جگە لەو ناوانەی وەك (دەریاچەی ورمێ کە بەنێوی شاری ورمێ) کراوەو دەریاچەی شاهی کە بەنێوی دوورگە هەرە گەورەکەی ناودەریاچەکە کراوە، هەر نەتەوەیەکیش بۆخۆی نێوێکی لێ ناوە. ئاشووریەکانو نایریەکان پێیان گوتوە **"چیچێست** = Chichest" کە لە کتێبی ئەوێستاش دا وای نێو هاتوەو، بە مانای درەوشاوەو داگیرساو هاتوە. هێندێك کەسی وەك **"ئیسترابون"** جوغرافیزانی گەورەی سەدەی یەکەمی زایینی پێیان گوتووە **"سپوت یا ئیسپوتا** Spouta. ئوستادپور داود لەسەر ئەو بڕوایەیە کە ئەم وشەیە دەبێ **"کپوت یا کپوتا"** بێ، چونکو پیتی سین لە ئەلفو بێی یۆنانی دا وەك کاف وایە، وێدەچێ لە بەینی ئەو دوو پیتە دا بەهەڵە چووبن. جێگەی سەرنجە کە لە کتێبە قەدیمیەکانیش دا ئەو دەریاچەیان بە نێوی "کەبووتانو کەبوودان" نووسیوە.

ئەرمەنیەکانیش بەم دەریاچە دەڵێن **"کپۆئیت زو** = Kapuitzou". مستەوفی نووسیویەتی دەریای **"طروج"** کەبەنێوی شەهری "گسوج"ەوە دەبوو بنووسێ دەریاچەی **"گسوج"**.

---

[1] میژووی کۆنی ئێران، استرابون ل 237

[2] یسنا، بەرگی دووهەم ل 144 نووسراوی مامۆستا پورداود

[3] حدود العالم ل 14

[4] سەفەرنامەی ابن حوقەل ل 58

[5] مروج الذهب بەرگی یەکەم ل 43 نووسراوی مسعودی

[6] نزهة القلوب لاپەڕەکانی 223ن 224

ئاغای رەحیم رەئیس نیا لە قەولی "**مسعودی**"یەوە دەڵێ کە ناوبراو "**دەریای سوێر**"یشی پێ گوتوە. جگە لەو ناوانە "**بحیرة الشراة**" و "**بحیرة تلا**" شی پێگوتراوە. گەرچی هەر کام بۆ دانانی ئەو نێوانە دەلیلی خۆیان هەیە، بەڵام نێوی "**چیچێست**" ئیعتباری زیاتری لەسەرەو لە ئاسەواری پەهلەویش وەك "**بوندی هیشۆن**"یش دا هەر بەم نێوە هاتوە.

لە نێوەراستی ئەو دەریاچە دا زیاتر لە حەفتاو پێنج دورگە هەیە کە زۆربەیان بچووکن. گەورەتر لە هەموویان "**شاهی = ئیسلامی**"یە. لەو دورگەیە هەشت گوند هەیە کە دانیشتوانی کەمیان لێ دەژی. ئەو دورگانە بە تایبەتی "شاهی = ئیسلامی" لە سەردەمەکانی پێشوو داو بە تایبەتی لە سەرەتای دەسەڵاتی عەرەبەکان بە سەر ئێران دا ناوەندی رێگرو جەردان بووە کە لەم شوێنە بۆ خۆ حەشاردان کەڵکیان وەرگرتوەو دوای رێگریو تاڵان بە پاپۆر گەڕاونەوە ئەم دورگەیە.

ئاوی ئەم دەریاچە زۆر سوێرە بە شێوەیەك کە هیچ گیان لەبەرێکی تێدا ناژیو خەڵك لە قەراخەکانی چاڵی گەورە هەڵدەکەنن، زستانانو بەهاران کە باران زۆر دەبارێو ئاو سەردەکەوێو دەچێتە ناو ئەو چاڵانەوە، دوایە کە بەهۆی گەرما ئاوەکە ویشك دەبێ خوێیەکی زۆری لێ دەکەوێتەوەو لە بازاڕەکانی ناوخۆو دەرەوە دا دەیفرۆشن. هۆی سوێری ئاوەکەش ئەوەیە کە هێندێك لەو رووبارانەی دەڕژێنە ناو ئەو دەریاچە بە شۆرەکات دا تێدەپەڕن. بەتایبەتی رووباری "ئاجیچای = رووباری تاڵ" لە هەمووان زیاتر ئاوەکە سوێر دەکا.

ئەم دەریاچە لە کۆنەوە بە تایبەتی لە هێنانو بردنی شتوومەك موسافیر لە هەرێمەکە دا رۆڵێکی بەرچاوی هەیە. لە بەندەرە گرینگەکانی وێندەرێ دەتوانین ناوی "**شەرەفخانە**" لە قەراخی رۆژهەڵات کە لە گوندێك هەر بەم ناوەو لەسەر شاری "شەبوستەر"ە، بەندەری "**گولمانخانە**" لە قەراخی رۆژئاوای

---

[1] ئازەربایجان لە گەشتی میژووی ئێران دا، رەحیم رەئیس نیا ل 21

[2] مسالك الممالك دخویه نووسینی اصطخری ل 181

[3] تقویم البلدان نووسینی ابوالفدا

[4] ئازەربایجان لە گەشتی میژووی ئێران دا بەرگی 1، ل 21

[5] معجم البلدان، یاقوت حموی بەرگی یەك ل 513

دەریاچەکەو لە نیزیك ورمی ببەین. جگە لەم دوو بەندەرە لەنگەرگاکانی "رەحمانلو"و "حەیدەرئاوا"ش ئاوەدانن‌و کار دەکەن.

دەریاچەی وان

ئەم دەریاچە لەم شوێنە هاتۆتە دی کە دووقۆلی چیاکانی توروس لە ئاخری رۆژهەلاتی خۆیانەوە کراونەوەو دەریاچەی وانیان لە ئامێز گرتوە. لە راستیدا پەناگایەکە بۆ ئەو ئاوانەی کە رێگەی دەرچوونیان لەنێو کێوە لەبەریەك بەزیوەکانی ئەرمەنستانیان نیە. ئەم دەریاچەیش نێوی جۆراوجۆری وەك **"دەریای ئەرجیش"**، **"دەریای تبلیس"**، **"داغ گولی"**و ... لێ نراوە. ئاخریەکەی بە نێوی شاری جوانی "وان" نێودێر کراوە کەئەمڕۆ بەم ناوە دەناسرێ.

لە جیاوازیەکانی دەریاچەی وان‌و دەریاچەی ورمێ‌و ئەوە بۆتە هۆی ئەوە کە دوو جۆر ماسی چکۆلەی بە نێوەکانی **"طریح"**و **"هرینگ"**ی تێدا پەروەردە دەکرێ کە سوێری دەکەن‌و بۆ شارەکانی دیکەو هەندەرانی بەڕێ دەکەن‌و داهاتێکی بەرچاوی بۆ خەڵکی قەراخ دەریاچە بەتایبەتی دانیشتوانی شاری "ئەرجیش" تێدایە.

لە مەڕ ئەم دەریاچەیە زۆر ئەفسانە وتراوە، یەك لەوان ئەوەیە کە لە میژووی "مقدسی" دا نووسراوە: کاتێك کە نمروود داوای خودایەتی دەکرد، هەموو دنیا گەڕا، هەرێمی وانی زۆر پێبەرز بوو، بۆیە فەرمانی دا مێعمارو کێوکۆڵەکان لە ماوەی چل سالّ دا بەندئاوێکی نمرودیان ساز کرد. ئەوەش بە زەحمەتێکی وا کە بۆ بردنەسەری بەردێك حەوت رۆژ بەڕێوە دەبوون، کاتێك نمرووd لە خوا وەرگەڕا، جوبرەئیل بە ئەمری خوا بە گۆشەی بالّنج لە کێوەکەی داو لە ئاکامی ئەو لێدانە دا کێو بە هەموو کرێکارو وشترەکانەوە بە خاك دا چوونە خوارو لە جێگای ئەو ئەم دەریاچە دروست بوو.

دەریاچەی وان 1650 میتر لە دەریا بەرزترەو اصطخری لەسەری دەنووسێ: درێژایی دەریاچەی وان 20 فرسەخە لە نێو دەریاچەکە دا دوو

[1] بە قەولی کتێبی کورد لە میژووی دراوسیەکان، لە ئەولیا چەلەبی، وەرگێردراوی فارووق کەیخوسرەوی ل 132

[2] اصطخری، لاپەڕەکانی 188، 191 مسالك امالك نزهة القلوب مستەوفی 126، 161، 164

www.pertwk.com

دورگەی گەورە هەن بە نێوەكانی "**بەلێنیم هەیە** Blenim Haya"و "**ئاختە مار**".

گەلێك چۆم دەڕژێنە ناو ئەو دەریاچە وەك "**دۆڵە جوان**"، "**كانی كون ئاش**" لە ناحیەی حەكاری كە لە جێگەیەك بەنێوی "قوسقون قران" كە بە بڕوای نووسەر دەبێ "**قشون قڕان**" بێ تێكەڵ گۆل دەبن. هەروەها رووبارەكانی "**خۆش ئاو**"و "**كدك**" لە باكوور، "**قەرەچای**"و "**جانیك**" كە لە چیای "**بارگیر**" سەرچاوە دەگرنو رووباری "**بەند ماسی**" لە باشووری رۆژهەڵات دەچنە ناو ئەم دەریاچە. وەك دەڵێن هەموو رۆژی ماسییەكی زۆر لە شوێنێكی دیاریی كۆ دەبنەوەو مانگێكی رەبەق لە درێژایی خڕەكە تا زیارەتگای "بەند ماسی" دەڕۆن و لەوێ بڵاوەی دەكەن .

لە شتە سەیرو جوانەكانی ئەو دەریاچە بەردەكانی ئاخری جادەی "**ئاوا**"ن كە هەر كات لە خوارێ پا لـێیان بڕوانی ئەوان بەشێوەی رەوە وشترێك دەبینی كە هێندێكیان بەڕیز راوەستاون، چەند دانەیەكیان باریان پێوەیەو تاقمێكیشیان ئیخیان خواردوە. زۆر كەس لەسەر ئەو باوەڕەن كاتێك غەزەبی خوای نازڵ بوو، ئەوانە لەو حاڵە دابوون لەپڕ ویشك هەڵاتنو بوون بە بەرد.

---

[1] كورد لە مێژووی دراوسێكان دا، ئەولیا چەلەبی ل 135

[2] هەمان سەرچاوە، ل 136

بەشی دووهەم

مێژوو و ریشەی رەگەزی کوردان

باس لەمەڕ مێژوو و رابردووی کورد خۆی داستانێکە. هەرکەس بە مەیلو بۆچوونی خۆی ئاماژەی پێکردوە، بەڵام سەیرتر لەهەموان ئەوەیە کە یەکێك باسی پێوەندی کورد لەگەڵ قەومێك یا نێوێك لە رابردوو دا دەکا کەچی لەچەند لاپەڕە دواتر لەو بۆچوونە پاشگەز دەبێتەوەو دەڵێ وابوو، واچوو. بۆیە وێدەچێ ئەو وتەیە راست نەبێو ئەگەر پێشتر بۆ وێنە وتوویانە "کاردۆخوێیە" کانی گزنفۆن باپیرە گەورەی کوردەکانی ئەورۆن هەڵەیە، بەڵکوو ئەوانە سەر بە "کەرتوولیە Kartueliens"ەکانی گورجی بوون.[1]

دیارە هەر کام لە زانا زمانەوانەکانو گەلناسەکان کە لە مێژووی کۆنیان کۆڵیوەتەوە بۆچوونی تایبەتی خۆیان راگەیاندوە کە پێویستە چلۆنایەتیی ئەو بۆچوونانە موتالاّ بکرێن، چونکو زۆربەیان بە گوێرەی بیروڕای پێشووی خۆیان یا نیزیکی وشەکانو وەك یەك چوونیان دەدوێن. بۆ وێنە "کاردۆخویە"کانی گزنفۆن بە لەفز لە "کرتولیە"کانی گورجی نیزیکن. کەوابوو کاردوخۆیەکانی کە بە کوردمان دەزانین، کورد نین بەڵکوو گورجیو ئیبێری بوون! جا بۆ ئەوەی

[1] بۆچوونی پێوەندی پرۆفیسۆر س.ف.لمان هاوپت C.F Lehmann Haupt.

روون بێتەوە ئەم وێچوونە چۆنە دەبێ بە دوای زمانەوان دا بگەڕێین و چەند حاڵەتی جیاجیای کە گوتوویە دەری‌خەین.

ئاسەوار ناسەکان پێشینەی کوردیان لەو هەرێمەدا کە گزنفۆن پێیدا رابردوە تا یەک دوو هەزار ساڵ پێش لەدایك بوونی مەسیح بۆ مسۆگەرەو لەوحە نووسراوەکانی ئاشوری و سومێری و ئاکیدی و هەخامەنشی کە دواتر ئاماژەیان پێدەکەین ئەو بۆچوونە دەسەلمێنن. کاتێك دەگوترێ کوردەکان دوای لەدایك بوونی مەسیح هاتوونە ئەو هەرێمە ئاکامی ئەو بۆچوونانە دەردەکەوێ. گزنفون بە شوێنێك دا رۆیوە (باشووری رۆژهەڵات - باکووری رۆژئاوا) کە بە وتەی مینۆرسکی هەموو کات لانکەی کوردان بووەو لەمێژوو دا بە هیچ شێوەیەك ئاماژە بەنیشتەجێ بوونی گورجی‌یەکان لەو شوێنە نەکراوە. پرۆفیسۆر "کان هاوپت"یش کاتێك باسی نیشتەجێ بوونی کاردوخۆیەکان لە هەرێمی دیجلەی رۆژهەڵاتو رۆژئاوا دەکا، هیچ بەڵگەیەك بۆ ئەو بۆچوونەی خۆی پێشان ناداو تەنانەت ئاماژەی "نۆلد کەوهارتمان"یش کە ئەو وەك بەڵگە دەیهێنێتەوە بەڵگەکانی هەر لەم چوارچێوەیە دان. ئەوان دەڵێن: ئەم هەرێمە (کوردستان) لە سەدەی پێنجەم دا لە لایەن کاردوخۆیەکانەوە ئاوەدان کراوەتەوە کە هیچ پێوەندی‌یەکی بە کوردەکانەوە نیە، چونکە کوردەکان چەند سەدە دواتر لە ئەوان لە ئێرانەوە هاتوون؟!) هەروەها دەڵێن "کوردۆ" لەنێوی "کەرتولی"یەکانی دانیشتووی گورجستان زۆر نیزیکە؟!

ئێمە دەزانین کە کوردان چەند سەدە پێش زایین لەو هەرێمە دابوونو ئەو بۆچوونەی کەدەڵێ چەند سەدە دواتر هاتوونە ئەو شوێنە بێبناخەو باتڵەو باسیشی لێوە دەکەین. جگە لەوەش وێچوونی وشەی "کوردۆ"وە کورد یا کەرتوەلی، هەرچەند زۆر رووبە بەڵام دیسان ئەوە لەعۆدەی زمانەوانانە. حەز

دەکەم سەرنجی خوێنەران بۆ ئەوە رابکێشم کە مەبەستم ئەوە نیە کە بۆچوونی ئەو کەسانە کە هەر کامیان زانایەکی بەتواناو لێزانن بە کەم بگرم، بەڵکوو تەنیا رووبکردنەوەی زیاترە. هەرچەند لەوە ئاگادارین کەتا ئێستا بۆچوونی زۆر جیاوازو جۆراوجۆر هەیە لە لایەن زانایانەوە لەبواری جۆراوجۆر دا هاتۆتە گۆڕێ کە دوایە دەرکەوتوە راست نین‌و هێندێك جار تەواو بە لاڕێش دا ڕۆیشتوون. بۆ نموونە هەر ئەوەی دەڵێن کوردەکان دواتر لە ئێرانەوە هاتوونە ئەم هەرێمە. باشە ئەگەر کوردەکان لە بنەڕەت ڕا ئێرانی بن کە بە بڕوای من ئێرانین، ئەو ئێرانیانە بە دوای ڕووخانی حکوومەتی ئاشوریەکان لەو شوێنە بوون‌و نەینەوایان وێران کرد[1]، کە ئەوەش چەند سەدە پێش لەدایك بوونی مەسیح بووە (واتە شەش سەدە بەر لە میلاد) بووە نە چەند سەدە دواتر.

ن.ژ.مار[2] کەقوولّتر لە مەسەلەکانی روانیوە دەڵێ: لەوانەیە کە لە داهاتووی دوور دا راستیەکان لەمەڕ نیزیکی خزمایەتی سەرەتایی کوردەکان دەگەڵ "کرمیتە"کان‌و "گورجی"یەکان دەرکەوێ‌و وەڕاست گەڕێ، سەرەڕای ئەوەش جۆرێك بەڵگە دێنێتەوە کە بۆ بیر لێ کردنەوە دەبێ. ئەو هێندێك وشەی بە نێوی گورجی وەك نموونە هێناوەتەوە کە دەردەکەوێ چونکو دەگەڵ ولّاتی گورجیەکان ئاشنایەتیی هەیە بۆیە ئەوانەی هێناوە. ئاخر هەر ئەو وشانەی کەهێناونی زیاتریان کوردین تا گورجی.

---

[1] بە هۆی مادەکانەوە لەسەردەمی هەوخشتەرە دا

[2] ن.ژ.مار بۆچوونێکی هەیە بە نێوی "فەرزیەی نوێی بەیان: کە تەواوکەری فەرزیەی "یافتی"یە. ئەو مەکتەبە لە سەرەتادا بەو زمانە دەگوترا کە لە قەوقاز باو بوو، چونکو زمانەکانی قەوقازی لەگەڵ هیچ کام لە بنەمالّەی ئەو زمانانەدا ناگونجێ کە لە زمانەوانی دا باسیان لێ دەکرێ. دواتر جگە لە زمانەکانی قەوقازی، هێندێك زمانی دیکەش وەك کەلدانی (زمانی ئەرمەنستانی بەر لە هاتنی ئاریاییەکان) هەروەها سومێریو زاراوەکانی پامیر...یش کەوتنە چوارچێوەی لێکۆڵینەوەکانی.

www.pertwk.com

"مار" وشەی "باوك"ی "باو" و وشەی دایکی "دیا" هێناوە کەهەمان باوك‌و دایکی کوردین. بەڵام وشەی "بام"مان لە کوردی دا نیە کە ئەو هێناویەتی‌و، رەنگە "مار" ئەوەشی لە جیاتی "باوکم" یا "بابم" بە "بام" بیستبێ‌و هێنابێتی. کەمێك سەرنج دان بە وتووێژی کوردان هەر ئێستا ناڕاستی بە گورجی زانینی وشەی "دیا"مان بۆ دەردەخا. چونکو کورد لە بری "دیا" بە دایکیان دەڵێن "دایە یا دایکە."[1]

تێکەڵ بوونی وشانیش جێگەی باسە. بۆ وێنە "مارِ" هێندێك نموونەی هێناوەتەوە کە تێکەڵ پێکەڵن، وەك "دی ئاتەسی" یا "دیاسا کلیسی" کە یەکەمیانی بە مانای "دایکی مالّ"و دووهەمی بە "ژنێك کە پیاوی مالّە" لێك داوەتەوە[2]، کە ئەو نموونانەش خۆیان جێگەی لێ وردبوونەوەن. چونکو "ئاتەسی" لە زمانی تورکی بە مانای "باوکی" هاتوە کە لە وشەی "ئاتا" بە واتەی باوك وەرگیراوە، بەڵام "دی" بە تەنیایی مانای چیە؟ یا وشەی "ساکلیسی" ریشەی وشەی ئازەری هەیەو لە وشەی "ساکلاسین = بیپارێزی" ڕا دێ. ئەدی "دیا" لێرە مانای چیە؟ وشەی مالّ لە ماناکردنەوەی "دیا ساکلیسی" چۆن‌و لە کوی ڕا هاتوە کە بووبێتە "ژنێك کە پیاوی مالّە".[3]

جگە لەو باسانەی سەرەوە "نۆلد کەوهارتمان" لەسەر ئەو بڕوایەن کە: کوردۆخوئی کۆی کوردۆخە بە زمانی ئەرمەنی‌و، "کوردۆ" نزیکایەتییەکی دەگەڵ نێوی بوومی "کەرتوەلی Kartueli" یا "کارت ویلی Kart vili" هەیە کە بریتی لە دانیشتوانی گورجستان = ایبریەو، وشەکانی "کوردۆئین

---

[1] کتێبی "دیسانیش لەمەڕ واژەی چەلەبی". مەسەلەی ماناو واتەی فەرهەنگی نەتەوەی کوردو میژووی ئاسیای کۆن کە لە گۆڤاری "زاپیسکی" بە زمانی ڕووسی لە لایەن بەشی ڕۆژهەلاتی ئەنجومەنی ئاسەوارناسی لە ساڵی 1911 بڵاو بۆتەوە.

[2] و ا آلن W.E.Allen کتێبی میژووی نەتەوەی گورجی، لاپەڕەکانی 17و 18

[3] وەرگیراو لە کتێبی کوردو کوردستان. واسیلی نیکیتین، ل 38

Korduene"و "گۆردیایوئی Gordyaioi"و هیتر کە ناسێنەری ئەم هەردەی باشوورو دانیشتوانی ئەوێن هەر لەو ریشەن.[1]

هەرچەند "لێمان هاوپت Lehmann haupt" لەم بوارە خاوەن نەزەرە، جێگەی شكو گومانە چونكو دەڵێ: ئەگەر ئەوەی لە كتێبی "ئاناباز Anabase"یا گەڕانەوەی دەهەزار كەسی "گزنفۆن" دا هاتوە راست بێ!! هەر ئەو "ئەگەر"ە دەتوانێ بەڵگە بێ بۆ ڕەت كردنەوەی بۆچوونی ئەو. "گزنفۆن" لەو كتێبە دا وێڕای باسی بەربەرەكانی خۆی دەگەڵ "كوردۆخوئیها" باسی هێندێك شت دەكا كەدەگەڵ رابردووی مێژوویی كوردان تەواو دەخوێنێتەوە. گزنفۆن دەنووسێ: كاردوخۆیەكان نە گوێڕایەڵی ئەردەشیر بوونو نە لە ژێر فەرمانی ئەرمەنستان دابوونو، كاتێك لە سەدەی پێش زایین "تیگران"ی دووهەم خاكی كوردۆئینی گرت پاشایەكەی "زاربیۆنۆس = Zarbionos" بوو كە كوشتیو ئەوە شتێكە لە مێژووی ئێرانو ئاشوور دا هەیە.[2]

بە لەبەرچاو گرتنی ئەو بیروڕا جیاوازانەی لەم بوارە دا هەن، دەربڕینی نەزەرێكی لێبراوانە لەمەڕ ریشەی نژادی كوردان زۆر دژوارە، هەربۆیە ئەگەر لێكۆڵەرەوەیەك بیهەوێ توێژینەوەو موتالاّ بكا لەنێو ئەو هەموو بۆچوونە جۆراوجۆرانە دا گیردەخواو ئاخریەكەی بۆخۆشی دێتە ریزی ئەو كەسانە كە ڕاو بۆچوونی جۆراوجۆریان هەیە. ئێمەش بۆ ئەوەی دوچاری ئەو گیروگرفتو ئاوازیە نەبین بایەخی زیاتر بەو بۆچوونانە دەدەین كە باری لۆژیكیان بەهێزترەو پاشان ئاكامەكەی دەخەینە بەرچاو و ئاكامی موتالاّو بڕوای خۆشمان

[1] هەمان سەرچاوە ل 36

[2] لە میژووی ئێرانی باستان نووسینی مشیرالدولە پیرنیاو لە میژووی نووسینی سێر سیدنی اسمیت بڕوانە.

www.pertwk.com

باس دەکەین. قبوولّ یا رەت کردنەوەشی دەخەینە ئەستۆی زانایانو ئەو کەسانەی لێکۆڵینەوە دەکەن.

بە پێی ریوایەتی جۆراوجۆر کوردەکان دەبێ یەکێك لەو بابەتانەی ژێرەوە بن:

1ـ کورد لە ریزی ئەو نەتەوانەن کە لە قەراخەکانی باکووری دەریای بالتیکەوە کۆچیان کردبێ بۆ ئەو خاکە کە ئێستا کوردستانی ناوەو لێرە ماونەوە.

2ـ ئەم نەتەوە خاوەنی سەرەکی ئەو ئاخەنو لە سەرەتای ژیانو نیشتەجێ بوونی مرۆڤ لەم هەرێمە ژیاون.

3ـ کوردەکان لە نەتەوە ئاریاییەکانن دەگەڵ ئەوان هاتوونە ئێرانو کوردستانو لەوێ دا نیشتەجێ بوون.

ئێمەش بۆ ئەوەی باشتر لە هەرکام لەم بۆچوونانە تێبگەین دەیانخەینە بەر باسو لێکدانەوە:

دابەش بوونی نەتەوەیی کوردەکانو رەچەڵەکیان

1ـ کوردەکان لەریزی نەتەوەکانی باکووری دەریای بالّتیکنو بۆ ئەو ئاخە کۆچیان کردوە.

ئەو بۆچوونە لەوەڕا هاتوە کە تاقمێك لە زاناو لێکۆڵەرەوەکان لە کاری توێژینەوەی خۆیان دا تاقمو دەستەیەك لەو کوردانەیان دیوە کە بەشی زۆریان کەللەسەری (جومجومەی) "دولیکوسفال"یان هەبووە (واتە درێژی کەللەیان لە پانایی زیاتر بووە)، چاوە شینەکانیشیان زیاتر ئەوانی بۆ ئەم بۆچوونە راکێشاوە کە کورد لە رەگەزی ئالّمان یان ئەو وایکینگانەبن کە بنو لە لای دەریای بالّتیك ڕا هاتوونەتە ئەم لایەو لەهەرێمەکانی کوردستانی ئەو کات دا جێگیر بوون.

لە سەرووی ئەو زانایانە کەسانێکی وەك "ڤۆن لوشان von.Luchan"و "باشماکۆف bashmakove"و "ڤ.ا. ئالێن" دەبیندرێن کە لەسەر دیتنی خەڵك لە ناوچەیەکی بچووك دا بەم ئاکامە گەیشتوون. بۆ نموونە دەریای رەشو ئەوپەڕی شوێنەکانی رۆژئاوای کوردستان) لەسەر یەکسەتو پازدە کەس تاقیکاری کردوە بۆی دەرکەوتوە کە 71 کەس لەوان موو تەڵایی‌و چاوشین بوونو کەللەی سەریشیان دولیکوسفال بووە" یا لە "نمروداغ"ی دەوری دەریاچەی وان، 26 کەسی بردۆتە ژێر تاقیکاری کە 15 کەس لەوان ئەو تایبەتمەندیەیان هەبووە. لە"زنجیرلی" لە 80 کەسی کە تاقی کردوونەوە 31 کەس ئاوا بوون. دیتنی ئەو ژمارانەو بەرتەسکی تاقیکاریەکان دەردەخا کە ئەوە لە راستی بەدوورە.

باشماکۆف پێی لـێ هەڵدێنێو دەڵێ: بۆی هەیە ئەم نموونانەی لە مرۆڤەکانی باکوور هێناونیەوە زمانیان کوردی نەبووبێو دوای ئەوەی کە هاتوونە ئاسیای بچووك زمانی کوردی فێر بووبن. دوای ئەوەش "باشماکۆف" بیری بۆ لای سێمریەکان دەچێو دەڵێ رەنگە لەوان بن چونکو سێمریەکان لە نژادێك بوون

کەدرێژی کەللەیان لە پانایی زیاتر بووە.[1] (باس لەسەر ئەوەی کە ئەو مرۆڤانەی باکوور زمانی کوردیان لە کوێو لە کێ وەرگرتوە؟ هەڵدەگرین بۆ دوایە.

لە بەرانبەر ئەم زانایانە هێندێك کەسیش لە رۆژهەڵاتی کوردستان موتاڵایان کردوەو نموونەی دژی ئەوانەیان دیوە. بۆ وێنە "شتۆلزە Stolze" نموونەیەکی بە دەستەوە داوە کە لەو دا کوردەکان بە تێکڕا ئەسمەرنو درێژیو کەللەسەریان یەك ئەندازەیە ("براکیسفال"نو وەك ئێرانیان دەچن. وەك دەبینن ئەو نموونانە مشت لە خەروارن کە ئەوانە بۆچوونی خۆیانیان لەسەر دەربڕیون. کەچی لە روانگەی زانستیەوە نموونەکان دەبێ لە کۆمەڵگاو شوێنە جۆراوجۆرەکانو لەنێو زۆربەی تیرەو عەشیرەتەکان بن تا بتوانن لەسەر بناغەیەکی زانستی بۆچوونی خۆیان باس بکەن. سەیر ئەوەیە کە زۆربەی ئەو بۆچوونانە ئاڵۆزیو ناتەبایی‌یان تێدایە. بۆ نموونە "ای. سۆئان = E.Soane" لە کتێبی **"سەفەر بۆ بین النهرینو کوردستان بە گۆڕینی جلو بەرگەوە"** لە شوێنێك دا دەنووسێ:

ئەگەر لە شکڵو هەیئەتی جیسمیی کوردێك بفکرین دێینە سەر ئەو باوەڕەی کە نموونەیەکی تەواوتر لەوەمان دەست ناکەوێ. بەڵام دوایە لەوە زیاد دەکاو دەڵێ: لەنێو کوردەکان دا مرۆی موزەردو چاوشینی واش هەن کە ئەگەر منداڵێکیان بەریە نێو منداڵانی ئینگلیزی کەس ناتوانێ لەگەڵ ئەوان لێکی کاتەوە. دیسان دەڵێ: بەشکڵو روخساریان ڕا لە مێدیەکانی هاوچەرخنو پاشانیش دەنووسێ: لەنێو ئەوان دا زۆر پیاوم دیون کە راست وەك نۆڕماندییەکان!! و ئەگەر تەنیا دەمو چاو بکەینە مەرجو زمانیش وەك بەڵگەیەکی دیکە بۆ جیابوونیان نەبا دەمانتوانی بڵێین "ریشەو ڕەچەڵەکی **"ئەنگلۆساکسۆنەکانو کوردەکان یەکە!"**[2] سەرنج دان بەم چەند رستە جیاوازی وتەکان لە باسو بۆچوونەکان دا بە تەواوی دەردەخا.

زانایەك بەنێوی "سۆلاك = Solak" بەر لە هەموو کەس بڕوای خۆی بە ئوروپایی بوونی کوردەکان دەربڕیوەو، ئەوانیتر هەروەك "ڤەن لۆشان" وەدوای ئەو کەوتوون. سۆلاك دەڵێ: بەهۆی ئەوەی ڕەنگی موو و روخساری

---

[1] نا. باشماکۆف بابەتێك کە لەژێر سەردێری "چاوخشاندنێك بە نەتەوەکانی دانیشتووی قەراخ دەریای ڕەشو وەزعی ئێستایان، لە مانگنامەی نژادناسی دا لە ساڵی 1930 چاپ بووە.

[2] کوردو کوردستان لاپەڕەکانی 68، 69

کوردانوەك هی ئوروپاییەکان دەچێ بۆی هەیە کوردەکان لە تیرەکانی باکووری ئوروپا بن! هەر لەو حاڵەش دا "کولێنێل دووهوسێ = "Du Houssete دەنووسێ: کوردەکان کەللەسەریان "براکیسفال"ەو کورتە باڵاو بەهێزو ئەسمەرو موو رەشنو برۆیان پڕو پانو لووتیان قەڵانگیو چەنەیان چوارگۆشە.

لێرە دا بە لەبەرچاو گرتنی ئەم بۆچوونانە دەبێ ئاماژە بە چەند شت بکرێ:

یەکەم:

لەنێو نەتەوەیەکی وەك کورد دا کە خاوەنی وڵاتێکی ئاوا پانو بەرینە بە تایبەتی لەو ئاخەدا کە چوار رێی رووداوەکان بووەو بە درێژایی مێژوو شوێنی هاتووچۆی نەتەوە تیرە کۆچەرو هێرشگەرەکان بووە، بەدی کردنی هەموو چەشنە قەدو باڵایەکو رەنگو موو و سیمای هەمەجۆر شتێکی ئاسایی‌و گونجاوە. کەوابوو لە سەدەکانی کۆنو رابردوو دا کە ژیانی بەکۆمەڵ زیاتر لە چوارچێوەی بنەماڵەو خزمایەتی دابووە، یەك یا چەند بنەماڵە لە دەوری یەك کۆ دەبوونەوەو، وێڕای درێژەدان بە ژیان زاوزێشیان کردووەو بنەماڵەی تازەشیان پێکەوە ناوە. دیارە سەرەڕای ئەوەی لە بنەمای جیل دا جیاوازیەك نەدەهاتە گۆڕێ، بەڵام لە پەرشو بڵاوبوونەوەی ئەو نەتەوەدا، هێندێك نێوی لێ پەیدا دەبوون کە لە تێکهەڵچوون لەگەڵ نەتەوەکانی دراوسێ یا کۆچەرانو هێرشکەرانی نوێ دا خۆیان دەنواند. بە سەرنج دان بەوەی کەهەرکام لەم قەومە کۆچەرو هێرشکەرانە کە لەگەڵ تیرەکانی دیکەی دانیشتووی ئەو شوێنانە تێك هەڵدەنگوتن هێدی هێدی دەچوونە ژێر سەیتەرەی سیستمێکی کۆمەڵایەتی‌و دەسەڵاتدار بە زاراوەو زمانی خۆیان ناویان دەبردن. دوایەش لەو لەوحەو نووسراوانەی سەر بەردو دار لە شوێنێکی دیاریکراو بە نێوی جۆراوجۆر قسەیان لەسەر دەکردن کە ئەوەش بۆتە هۆی سەر لێشێوای وەچەکانی دوای خۆیانو، ئەو لێکۆڵەرەوانەی کە لەم هەرێمە دا خەریکی لێکۆڵینەوە بوونو دەبن کە زۆر جار دەبێتە هۆی سەرگەردانیو گەلێك جار لە جیاتی روون کردنەوە شتی وا دەنووسن کە خوێنەر بە هەڵە دەبا. دیارە زۆربەی ئەو هەڵانەش جگە لەو هۆیانەی باسمان کردن، ئاگادار نەبوون لەو داب‌و نەریتانەیە کە لەنێو نەتەوە جۆراوجۆرەکان دا هەیە، بەڵام بەهێند ناگیرێن. بۆ نموونە لەنێو کوردان دا ئێستاش تایفەگەلێك هەن کە بە نێوی کەس یا کەسانێکەوە دەناسرێن. وەك

دەڵێن "دێبوکریەکانی دەشتی حاجی حەسەن، یا لکی کەریم خانی یا ئێلی باوەجانیو ..." کاتێك توێژەرەوەیەك لە ناوچە دا خەریکی پرسو جۆیە نێوی جۆراوجۆر دەبیسێ کە نێوی نەتەوەو تیرەکانیش تایفانیشن. کاتی ناساندنی ئەو تایفەش هەروایەو هەر لەو دەدوێ، بۆ نموونە دەڵێن کورد وابوو واچوو و بنەچەکەیان دەچێتە سەر فلاّن کەسو لەم بابەتانە.

پێویستە لە گێرەو کێشەی پێوەندی هێرشەکانیش دا ناتەباییو پەیوەست بوونیان بە یەکترەوە لەبیر نەکەین کە لە وەزعێکی وا دا ئەمە سروشتیەو هەر ئەو کارە دەبووە هۆی تێکەڵ بوونو هاتنە کایەی جیلێکی نوێ کە ئاکامی ئاوێتەبوونی ژێنی دوو جیلو نژادی لێك جیاواز بووە.

کەوابوو ئەگەر هاتوو لە ناوچەکانی رۆژئاوای کوردستان یا لە شوێنێکی دی هێندێك کەسمان دی کە چاویان شینو موویان زەردو پێستیان سپی بوو نابێتە بەڵگەی ئەوەی کە کوردەکان هەموو لە رەگەزی ژێرەوەن یا وایکینگەکانی دەوری دەریای باڵتیك یا نۆرماندین، بەڵکوو دەبێ بە لەبەرچاو گرتنی ئەو مەسەلانەی لە سەرەوە باسمان کرد بە شێوەیەکی وای بۆ بچین کە ئەوە ئاکامی هێرشەکانی چەند قەومێك لە رەگەزی باکوورنو بە وتەی "ئالیّن" ـ کە بۆخۆشی سەرنجی نەداوەتە ئەو مەتڵەبە ـ کاتێك بووە کەدنیای کۆنیان هەر لە ئوقیانووسی ئاتلانتیکەوە تا کێوەکانی هیمالیا گەڕاوەو پێواوە تا دەسەڵاتیان بەسەر ئاسیای رۆژئاوا واتە ئاخی هیتیتەکانو ئوراتورەکانو ئەرمەنستان پەیدا کردوە" کەچی ئێستا نموونەیان تەنیا ئەویش بە دەگمەن لە گوندەکانی تورك نشینو لەنێو "ئۆسێت Ossete"ەکان داو لە ملەی داریال دەبیندرێ. هەروەك "مۆژینسکی Moszynski"[1] یش لەسەر ئەم باوەڕە دەڵێ: نابێ هێرشەکان لەخاکی کەریمە ڕا بۆ "ئاناگولی = ئاسیای گچك" کە لە رووداوە بێ ئەم لاو ئەولاکانی مێژوویی بەرچاو نەگرین" نابێ لەبیرمان بچێتەوە کە کوردەکانیش لە رۆژهەڵات بەرەو رۆژئاوا جێگەیان گۆڕیوەو زۆر جار لەگەڵ سامیەکانی "کەلدەو بابێلو..." ئاخی یەکتریان کردۆتە مەیدانی شەڕو شوورو زۆر ململانێی دیکەش رووبان داوە.

---

[1] کتێبی لێکۆڵینەوە لەمەڕ ریشەی فەرهەنگی سەرەتایی ئسلاویەکان، بە زمانی لەهێستانی(پۆلۆنی)

کەوابوو چاوپێکەوتنی چەند نموونە لە یەك بابەت ناتوانێ ناسێنەری تەواوی بابەتەکە بێ. هەروەك خەڵکی حاشیەی تورکیەی ئەمڕۆ بە قیافەی ئوروپای رۆژئاوایی خۆیانەوە ناسێنەری تەواوی خەڵکی تورکیە نین. لە لایەکی دیکەشەوە هەروەك گوتمان لێکۆڵینەوە لەم بوارەدا ناتوانێ تایبەت بێ بە چەند ناوچەی چکۆلە لە هەردی پانو بەرینی کوردستان. چونکو لە بنەڕەت ڕا زانست پایەی لەسەر بنەمای ئەزموون تاقیکاری دامەزراوەو بە پێی یاسای زانستە تەجروبییەکان تاقیکاری لەهێندێك شوێنی بەرتەسك بەتەنیایی ناتوانێ بەڵگە بێ بۆ ناسینو دانانی یاسا بۆ هەرێمێکی پانو بەرین. لەسەر ئەم بنەمایە بە لەبەرچاو گرتنی هەموو ئەو شتانەی لەبەرچاون کاری "ڤەن لۆشان"و ئەوانیتر بەو فکرو خەیاڵەوە ناتوانێ ببێتە هۆی وەدەست کەوتنی ئەو ئاکامە کە کوردەکان بەو چەند نموونەی کە ئاماژەی پێکرا لە نژادی ژێرمەن بن یا لە ڕەچەڵەکی وایکینگەکان لە قەڵەم درێن کە بە وتەی "ئالێن" لە باکووری دەریای باڵتیك ڕا چوونە ڕۆژهەڵاتو ئەو هەردانەیان داگیر کردوەو واشی تێدا بڵاو بوونەوە کە بە درێژخایەن تێیدا بن. وەك ئاماژەی پێکرا ناکۆکی لە بۆچوونەکان دا بۆتە هۆی جیاوازی زۆر لە پێوەری پێوانەو ئاکامەکان. بۆ زیاتر ئاشکرا بوونی ئەو دژایەتیەیە لەنووسینو وتەکانی لێکۆڵەرەوەکان دا تەنیا ئەوەندە بەسە کە سەرنج بدەینە شێوەی بەیانو بەڵگەکانی کەسێکی وەك دوکتۆر حامی کە لە ڕێگەی سەهلو سادەی بەرئاورد کردنی وێنەکانی نیوە ڕوخساری "بوروکی Bourouki" خەڵکی بین النهرینو "ئورنینا Ournina"ی پادشای سەردەمن زۆر کۆنی کەلدە دەگاتە ئەو قەناعەتە کە کورد لەنژادی سامین![1]

گەلۆ هەروەك گوتمان هەرکەس بیرو بۆچوونێکی دەربڕیوە کە هێندێکیان بۆ ئەوە دەبن پیاو خۆیان لەگەڵ ماندوو کاو هێندێکیشیان بێ بناخەن چیان لێ شین نابێتەوە. یەکیوەك خانیکۆف Khanikoff کوردان لە نژادی ئەفغان

[1] وەرگیراو لە کتێبی ریشەی نژادی کورد، نووسینی احسان نوری، چاپی تارانن لاپەڕی 16و ... کە ئەو سامی بوونی نژادی کوردیش خۆی مەسەلەیەکە، هەروەك ژەنەرال سەرپەرسی سایکس لە کتێبی (میژووی ئێران) وەرگێردراوی فخرداعی گیلانی، ئەوەندە بە سادەو ساکاری کوردەکان (گوتیەکان) بە نژادی سامی لە قەلەم دەدا کە ئیزن نادا هیچ کەس لەم بارەوە شکی هەبێ. میژووی ئێران بەرگی یەکەم لاپەڕی 89

دەزانێ بەو دەلیلەی کەوێك دەچن، یەکی دیکەی وەك ریچ Rich کوردان دەکاتە دوو بەش، بڕێکیان دەوارنشین کە نێوی Assireta "ئاسیرێتا"ی لەسەر داناون‌و ئەوانی دیکەشی نێو ناوە "گۆران". بە قسەی ئەو دەستەی یەکەم دموو چاویان گەورەو پانەو نێوچاوانیان زەق‌و روخساریان گرژە، بەڵام دەستەی دووهەم بە پێچەوانەی ئەوانن، دیارە ئەو بۆچوونە زیاتر لە خەیاڵ نزیکە نەك لە راستی. کەسانێکیش وەك "شانتر Chantre" کە ماوەیەکی زۆر لەنێو کوردان دا ماوەتەوە دەنووسێ لە 185 کەس تەنیا سێکەسی سەر زەردم دیوەو، لە 332 کەس تەنیا هەشت کەسی چاوکاڵم دیتوە. بەڵام پرۆفیسۆر "ئۆژن پیتارد O.pittard" لە بەرانبەر ئەو بۆچوونانە دا بەهۆی لێکۆڵینەوەیەکی سەرنج راکێش کە لە بواری نژاد ناسین دا کردوویەتی وڵامی زۆر بەجێ‌و ڕێ‌و قەناعەت پێهێنەری بەو کەسانە داوەتەوە کە بڕوایان وایە کورد لە نژادی ژێرمەنن‌و هاوخوێنی خەڵکی باکووری دەریای باڵتیکن. ئۆژن پیتارد لە کتێبی پڕ بایخ‌و ناسراوی خۆی دا بە نێوی "**ڕەگەزەکان‌و میژوو** le Race EtL History" دا (هەرچەند بەڵام‌و ئەگەری زۆری تێدایە) دەڵێ: لە دەریای ڕەشەوە تا کەنداوی فارس خەڵکێك دەژین کە دەوارنشین بوون بەڵام تایبەتمەندی نژادی دیاری‌و ڕوونی خۆیان هەبوو. چاوو موویان ڕەشەو باڵایان بەرزە، کەللەیان درێژایی زیاتر لە پانایەتی، ڕەنگی پێستیان ڕوون‌و شەفافەو زۆربەیان لووتیان درێژو قەلەمیەو نووکی لووتیان تیژەو چەماوەتەوە، بەو شێوەیە کە یەك دوو هەزار ساڵ پێش زایین سەرەنجی هەیکەل تراش‌و پەیکەرسازەکانی راکێشابوو. ناوبراو هەروەها دەڵێ: هەرچەند ئەو تیرەو تایفانە بەهەر نێوێك بوون هەموو کات بە یەکەوە لە شەڕو شوور دابوون، بەڵام هەر ئەوە بەس بووە کە بە وردی لیکیان ڕوانیوەو چاویان بە یەکتر کەوتووە هەستیان بە بێگانە بوون لەگەڵ یەك نەکردوە... . چونکوو زۆر وەیەکتر چوون

پیتارد دیسان دەڵێ: ئاخۆ ئەو کوردانەی کە هی وەك "سوولاك" ئاماژەیان پێدەکەن‌و دەڵێن ڕەنگی موویان وابووەو کەللەی سەریان درێژ بووە، لە کوێن کە ئێمە نایان بینین؟

---

[1] کتێبی کوردو پەیوەست بوونی نژادی‌و میژوویی ئەو، نووسینی رشید یاسمی لاپەڕی 104

بەو هەڵسەنگاندنو لیکدانەوەی من دوای موتالاّیەکی زۆر کە بە تایبەتی لە چەند شوێنی جۆراوجۆری وەك (بۆتان، خەرپووتو رۆژهەلاّتی کەنداوی ئەسکەندەروون، رۆژئاوای مووسڵ، لوڕستان، رۆژئاوای کرماشانو هەروەها زۆر جار لەمەڵبەندی موکریانو سنە) بە هاوکاریو هاوڕێیەتی خاوەن نەزەران لەبواری رەگەزناسین دا کردوومە، هاتوومە سەر ئەو بڕوایە کە یەکەم ئەو بۆچوونەی کە کوردەکان لە نژادی ژێرمەنو وایکینگەکانی دەوروبەری دەریای بالّتیك بن زۆر دوور لە راستیەو ئەو نموونانەی کە چەند کەسێك لەو پیاوە گەورانەی وەك فۆن لوشانو سولاکو ... ئاماژەیان پێکردوە لە نەختێ شوێنو هێندێك جێ دەبیندرێ، بەو مەسەلەی لە بواری تێکەڵ بوونی رەگەزیەوە باسمان کرد بە تایبەتی لە شوێنە سنووریەکانی کوردستان، شتێکی ئاشکرایە، بەلاّم ناتوانێ گشتی بێ.

دووهەم ئەوەیە کە بەشی هەرە زۆری خەڵك تا ئەو جێگایەی نووسەر موتالاّی کردوە (89٪) تایبەتمەندی براکیسفالیان هەیە، واتە رەنگی موویان رەشو برۆیان پڕو پانەو لووتی هەڵۆییان هەیەو نیزیکەی (67٪)یان چاوەکانیان مەڕی یا رەشە.

هەربۆیە بە بڕوای نووسەر کورد زیاتر لەوەی بچنەوە سەر رەگەزی ژێرمەن، دەچنەوە سەر نژادی کۆچەریەکانی رۆژهەلاّت، یا نیشتەجێیانی سەرەتاییو یەکەمینی ئەو مەڵبەندەن کە لە ژێرەوە ئاماژەی پێدەکەینو بە چوونە پێشی تێکنیکی زانستی رەگەزناسین دۆزینەوە(دوزراوە)تازەکانو لێکۆڵینەوەکانی داهاتوو کە بە هۆی کەرەستەی پێشکەوتووی زانستییەوە دەکرێن، بێگومان دەتوانین هیوامان هەبێ کە کۆڵەکە سەرەکییەکانی ریشەی رەگەزی کوردان، نەتەوەیەکی کە بە وتەی "ئاریەنس کامپێرز Ariens Kappers" نژادێکی بەڕاستی دیارن، دەردەکەوێ.[1] تەنانەت ئەگەر ئێمە موتالاّی خۆمان بۆ لێکۆڵینەوەکانی ئەنجام دراو لە دوو سەدەی رابردوو تەرخان بکەین، دیسان دووری پەیوەست بوونی کوردان لە نژادی ژێرمەنو وایکینگە هێرشکەرەکانمان

[1] کتێبی بەشی رۆژهەلاّتی نیزیك لە زانستی خەڵك ناسی کوردان، چەرکەسەکانو ئێرانییەکان، چاپی ئامێستردامی هولەند 1941، دەبێ ئەوەش بزانین کە "کاپێرز" سەردەڕای ئەوەی بڕوای بە رووەو دیاریی بوونی نژادی کوردان هەیە، بڕواشی وایە کە لەنێو کوردان دا تێکەلاّوی دەگەڵ رەگەزەکانی دیکەش بەرچاو دەکەوێ.

بە تەواوی بۆ روون دەبێتەوە، هەرچەند کە ئەو توێژە رەوانەی لەسەر بنەمای زمانەوانی موتالاّیان کردوە بڕوایەکی زۆریشیان بە وتەکانی خۆیان هەبێ.

2ـ کوردەکان نیشتەجێو خاوەنی ئەسڵی خاکی کوردستان لە سەرەتای مێژووی ژیانی بەکۆمەڵی مرۆڤن.

ژمارەیەکی زۆر لە زانایانی ئاسەوارناسو خەڵك ناس لەسەر ئەم بڕوایەن کە کوردەکان یەکەم مرۆڤەکان بوون کە لە سەردەمی زۆر کۆنەوە، لە دەوری (پالتولیتیك یا دێرینە بەردیەوە) بە دەرەو دۆڵەکانی باشووری ئێران دا رابردوونو بە تێکڕا بەرەو باکوورو رۆژئاوا جوولاّونو لە خڕەکانی لای سلێمانیو رەواندز ڕا هاتوونە ناو خاکی کوردستان ـ کە هێندێك ئاسەواریش دۆزراونەوە کەتەنیا لایەکیان تاشراوە.

لە کۆنترینو بە بەڵگەترین ئاسەوارەکانی کە لەم بوارەدا دەتوانین ئاماژەی پێبکەین ئەوەیە کە لە سارگۆن (پاشای ئەکێد = ئاکاد) ڕا بۆمان ماوەتەوە. ئەو لە ساڵی 2530 تا 2457ی پێش زایینی شا بووەو لەگەڵ کوردەکان یا بە واتەیەکی تر لەگەڵ خەڵکی کێوەکانی زاگرۆس ـ لە "کازالو، رۆژهەڵاتی دیجلە"و مەڵبەندی "بەدرە" کە لە سەردەمی کۆندا "دێر Der"یان پێگوتوە شەڕی کردوە.(1)(2)(3)

بە وتەی ئیسترابوون جوغرافیزانی دەورەی باستان خاکی "کوردوئێن = کوردستان) لە دیاربەکرەوە تا موش درێژەی هەبوە، ناوبراو هەروەها دەنووسێ: چەند قەومی جۆراوجۆر لە کوردوئێن دا ژیاون کە بەوتەی زۆر لە توێژەرەوەکان، باپیرە گەورەی ئەو کوردانەن کە ئەورۆش (سەردەمی ئیسترابوون) هەر لەو ناوچەیە دەژین. هێندێك جار وەك یەکچوونی نێوی ئەو

---

[1] هێنری فیلدی ئەمریکایی: گۆڤاری زمانەکانی سامی بەرگی 51 ساڵی 1935 لە شیکاگۆ ل 20.

[2] گۆڤاری رۆژهەڵاتی ئەمریکا Albright a Babylonian Geographical Treatise on saragon

[3] کوردو پەیوەست بوونی نژادیو مێژووی ئەو, رشید یاسمی ص 23

[4] تورو دانژەن T.Dangin یش لە کتێبی کۆی "ئۆرۆلۆژی" ناماژەی بە دوو لەوحەی بەردینی نووسراو کردوە کە بۆخۆی چاوی پێکەوتووەو دەگەڕێتەوە بۆ 2000 ساڵی پێش زایین، لەو لەوحانەدا باسی ولاّتێك دەکا بە نێوی کارداکا لە باشووری وان کە خەڵکێکی بەنێوی "سوو Su" لێ بووە.

قەومانە دەتوانێ باشترین بەڵگە بێ بۆ پێوەندی‌و پەیوەست بوونی کوردەکانی ئەم سەردەمەو خەڵکی ئەوکاتی کوردستان. تەنانەت لەو جێگایەی کە زمانی جۆراوجۆر لە شێوەو شکڵی جۆراوجۆریش دا باس کرابن ئەو قەومانە بەگشتی‌و بە شێوەی ئاسایی بەنێوی جیاوازی وەک مەنزومەی زاگرۆس یا بەشێك لە قەومەکانی میزوپۆتامیا باس کراون.

"دوکتور کۆنتێنۆ Conteneau"ی فەرانسەوی بڕوای وایە کە نیزیك چوارهەزار ساڵ پێش زایین بەشێك لە کۆچەرەکانی هاتوونە رۆژئاوای ئێران (کوردستانی ئەمڕۆ) کە پێیان دەگوتن ئاسیایی (ئازیتیك)، ئەو قەومانەی کە بەر لە ئاریایی‌یەکانی هیندو ئوروپایی هاتوونە ئەو خاکەوە، لە شوێنەوارەکانی بین النهرین دا بە گۆتی‌و کاسی ناسراون.

بە سەرنج دان بەوەی کە لە لۆغەت‌و وشەکانی ئەم قەومانە (گوتی‌و کاسی‌و...) بڕێك لە وشەی هیندو ئوروپایی وەك نێوی خواکان‌و پاشاکان‌و شتە پیرۆزەکان بەرچاو دەکەون، دەتوانین بێینە سەر ئەو باوەڕە کە کۆچەرە کۆنیەکانی وەك (گۆتی‌و کاسی‌و ...)ش هەر لە ئارییە ئێرانی‌یەکانی (مادو فارس)بوون کە دواتر لە هەزارەی دووهەمی پێش زایین لە رێگەی قەفقازەوە هاتوونە ئێرانێ.

ئەوەی جێگەی سەرنجە ئەوەیە کە لە هێندێك لە نووسراوەکان دا هەرچەند هی پیاوی جێی باوەڕیشن، بڕێك شتی سەیر دەبیندرێ، یەك لەوانە ئەوەیە کە پروفیسۆر مینۆرسکی لە شوێنێك دا دەنووسێ: راستە کە نەتەوەی کورد لەرۆژهەڵاتەوە هاتوونە رۆژئاوا لە کوردستان نیشتەجێ بوون، بەڵام ئەو شتە ناتەبایی لەگەڵ ئەوە نیە کە نەتەوە یا قەومی دیکەش هەر لەو کات دا! بە نێوەکانی وەك کاردو کە لەنێوی کوردان نیزیکە لە کوردستانی ناوەندی‌دا ژیابن!

---

[1] نێوەکانی وەك کوردۆئین، کوردو، گۆتی نێوی ناوچەی باسکراوە کە تەنانەت قەومەکانی بێگانەی وەك ئارامیەکان بە خاکی کوردستانی ناوەندی‌یان گوتووە "بەس کاردو Bath Kardu و بە شاری "جزیرەی بن عمر"ی ئێستایان گوتوە "گازار تادکردو Gazata D.Kardu".

[2] بۆ وێنە ئەو وشەی کوردو لە لایەن ئەرمەنی‌یەکانەوە بە لەبەرچاو گرتنی ئەوەی کە خ لە زمانەکەیان دا بۆ جەمعو کۆ بەکار دێ، بە کوردۆخو عەرەبەکان بە "باکاردا"یان نێو بردوە.

بە بڕوای نووسەری کتێب ئەوە ناگونجێ کە هاوکات دوو قەومی هاونێو لە دوو نژادی جیاواز لە دوو شوێنی دنیا بووبن.[1] کەوابوو دەبێ بڵێین ئەو نەتەوانەی کە هەر لە سەرەتاوە دانیشتووی کوردستان بوون بەر لە هێرشو کۆچی ئاریاییە ئێرانیەکانی (فارسو ماد) لێرە بوون، بە واتایەکی تر خاوەنانی سەرەکی خاکی کوردستانن یا ئاریایین بەڵام بەر لە پارسەکانو مادەکان هاتوونە سەر ئەو خاکە، دیارە ئەگەر حاڵەتی دووهەم راست بێن ئەو بۆچوونەی کۆچی یەك بەدوای یەکی قەومەکانی ئاریایی وەڕاست دەگەڕێ.

نەتەوەکانی کە لەم خاکە دا ژیاون لە هەلومەرجی تایبەت بە خۆیانو بۆچوونی جیاوازو نێوی جۆراوجۆر باسیان لێ کراوە، هەر لێکۆڵەرەوەیەکو نووسەرێکو هەر مێژوو نووسێك بە گوێرەی بڕواو باوەڕی خۆی شتی لەسەر گوتوون‌و، لە ئاکامی ئەو جیاوازییەی لە بۆچوونەکانیان دا هەیە، ئەو دەروەگیراوە کە لەسەر بۆچوونێکی تەواو زانستی‌و راست‌و دروست ساغ بنەوەو دەری بڕن.

سێر سیدنی ئیسمیت S.Smith لە بابەتێك لە ژێر سەردێری (**مێژووی کۆنی کوردستان**) دا کە بە تایبەتی بۆ پرۆفیسۆر محمد امین زەکی بەگی نووسەری کتێبی "**مێژووی کوردو کوردستان**"ی نووسیوە، بڕوای خۆی دەردەبڕێو دەڵێ: بەر لە حکوومەتەکانی ناوچەیی وەك سۆمێرو ئاکادوئور کە نیزیکەی 2900 ساڵ پێش لەدایکبوونی مەسیح هەبوون، لە مەڵبەندی کوردستان چەند حکوومەتێکی خودموختار هەبوون‌و ئەو زمانەی کە خەڵکەکەی واتە "شوباریەکان" پێی ئاخاوتوون هیچ ئاوێتەیەکی لەگەڵ زمانی سامی‌و هیندو ئوروپایی‌و سۆمێری‌یەکان نەبووە.[2][3] هەر ئەو رۆژهەڵاتناسە (ئیسمیت) دیسان دەڵێ: ناوچەکانی "سیمورا Simura" لە دەوروبەری ئالتوون کوپێری یا پردی زێڕین لە تورکیە[4]، "لوللوبو Lullubu، حەلوان، ساسرو Sasru[5]و

---

[1] کتێبی کوردو کوردستان نووسینی محمد امین زەکی‌بەگ،وەرگێرانی حبیب الله تابانی ل 5

[2] هەمان سەرچاوەی پێشوو ل 64

[3] زمانی قەوقازی لە لایەن زمانەوانەکانەوە بەو زمانانە گوتراوە کە قاعیدەو قانوونی تەواویان نەبووە.

[4] ئالتون کوپری ئێستا لە کوردستانی باشوور دایەو لە بەینی هەولێرو کەرکووك هەڵکەوتووەو لەژێر دەسەلاتی دەسەلاتی بەغدا دایە.و

[5] لە روانگەی نووسەرەوە ئەو ناحیە دەبێ ناوچەی "سێرۆ = Sero"ی ئێستا لە سنووری ئێرانو تورکیە بێ.

ئوربیلۆم Urbillum یا هەولێر = ئەربیل" هەموویان یەك نەتەوە بوون بەڵام یەکیەتیی پێویستیان لە نێو دا نەبووە.

بە پێچەوانەی ئەو بۆچوونەی ئیسمیت بە گوێرەی موتالاّیەکی کە کراوە، ئەو نەتەوانە ناوچە جۆراوجۆرەکانی تێیدا نیشتەجێ بوون یەکگرتوو بوونو حکوومەتێکیان بەنێوی (مێتانی) هەبووە. هەروەها چەند حکوومەتێکی وەك کاسیەکان لە بابێلو ... هەبووە، تەنانەت خانەدانێکیش بەنێوی "خانی کالبات Khani Calbat" هەبووە کە ناوەندی حوکمڕانیەکەیان نیبیس یا نسیبەین بووە کەتوانیویانە بەسەر ئاشوور دا زاڵ بن.

بەم شێوەیە دەبینین کە پێش پێکهاتنی دەسەلاّتی مادو پارسەکان لە کوردستان چەند حکوومەت بە نێوی لێك جیاوازی وەك هیتیتەکانو ئوراتوریەکان یا خالدی Khaldiیەکانو نائیری Nairiیەکان، موشکیەکان یا بە قەولی رۆمیان Moshoiیەکانو پاپهی Paphiیەکانو کورتی = Qurtiیەکان هەبوونو دوایە لەسەردەمی "شاما ناسری پێنجەم" لە ئاشوور دا مادەکان بوونی خۆیان دەرخست. هەر لەو سەردەمەشدا بووە کە "ماننائی Mannai"یەکان باشووری دەریاچەی ورمێیان لەبەر دەست دابووەو لەوێ نیشتەجێ بوون.

کەوابوو بەم رابردوە میژووییەو کە بەڵگەی پێویستیان بۆ سەلماندن لەسەرە، بۆچوونی زۆربەی زاناکان کە دەڵێن بنی ئادەم هیچ نەتەوەیەکی کۆنتر لە کوردان لەم مەڵبەندە ناناسێ رووتر دەکا و، لەسەر ئەم بنەمایە دەتوانین بڵێین: ئەم قەومانە یا نژادو ریشەی تایبەت بەخۆیان هەیە یا دەبێ لەو نەتەوانە بن کەپێش ئاریا ئێرانیەکان هاتوونە سەر ئەم خاکە.

هەڵەیەکی کە سەبارەت بە نەتەوەی کورد کراوە، ئەوەیە کە ئەو تیرانەی دوایە ناویان دەبەین جیا لە "گوتی = کورد" باسیان لەسەر کراوەو لێکۆڵەرەوانی ئەم بوارە "گوتی"یش وەك لۆلۆ، کاسی، میتانیو نایریو ... هەرکام بە قەومێك لە قەڵەم دەدەن. لە حاڵێك دا وشەی "گوتی" نێوی

---

[1] میژووی کوردو کوردستان محمد امین زەکی بەگ ل 65

[2] بە بڕوای نووسەر ئەونێوە دەبێ خان گالبات بێ چونکو لە کوردیە دا لە جێگەی کەسرە یا دادەنێن.

[3] کوردستانو کورد پرۆفیسۆر محمد امین زەکی بەگ وەرگێڕدراوی حبیب الله تابانی ل 63

www.pertwk.com

گشتیيەو هەموو نێوەکانی دیکەش دەگرێتەوەو هەرکام لەم تیرانە بەشێك لە قەومی "گۆتی" بوون. هەروەك ئێستا کورد نێوی نەتەوەیەکە کە هەموو دەستەو عەشیرەتو تیرەکانی کورد وەك موکری، بابان، ئەردەلان، کەڵهور، لوڕ، بارزانی، مەنگوڕ، دێبوکریو زازاو ... دەگرێتەوە کە بە تێکڕا نەتەوەی کورد پێك دێنن. گۆتیش لەو سەردەمەدا لەجیاتی وشەی کورد کەڵکی لێ وەرگیراوەو لۆلۆو کاسیو ئەوانیتر پێکهێنەری گۆتی بوون. لەوحەکانو نووسراوەکانی سەر بەرد کە لەو سەردەمەوە ماون ئەو بۆچوونە بە رووتی دەردەخەنو هەموویان یەك دەنگ دەڵێن کە هەموو مەڵبەندی زاگرۆس لە ئارارات تا "موخی" و شاخی تور عابدینو "ئەنزان = شووش" و ... دانیشتوەکانی قەومی گۆتی بوون. کەتیبەی سلم نصری هەوەل (1280 ـ 1261ی پێش زایین)و نووسراوەی "مالاّمیر بەختیاری"و زۆر لە ئاسەوارێتر سەلمێنەری ئەم مەسەلەن. "مالامیر" یا "کەل یا کولوەی فەرهاد"، "ئەشکەوتی سلێمان = Ashkawti Sulayman" هەموویان وشەی کوردین. مالامیر بە مانای مالّی ئاغا (ئەرباب)و کل یا کولوە بە مانای گەردەنە یا ملەی فەرهادو ئەشکەوتیش هەمان غارە. دەستخەتی مالاّمیر هی سەدەکانی 13و 12ی پێش زاییینە کەلە"تخێنخی گوتواماردی" پادشای "حنا" جێماوە کە خۆی بە پادشای "ئەنزان = شووشیش" زانیوەو ئەوێی بەنێوی "زیزان" نووسیوە. هەمان وشەی "زیزان"ە کە بۆ "ئەنزان" کە لە کوردی دا بە مانای هەردی نەوێیە (جێگایەکی کە شووشی تێدا هەڵکەوتوە، ئەگەر لەگەڵ ناوچەی شاخاوی بەختیاری بەرئاوردی بکەین راستی ئەو مانایە دەردەکەوێ. شاش خۆی لە تایفەی "ئەماردی" گۆتی دەزانێو واتە تیرەی ئەماردی لە قەومی گۆتی بووە. دوایەش دەپرسێ من چکارەم؟ (پادشای حنا)

سلم نصریش لە کەتیبەکەی دا نووسیویە[1] : (قەومی گۆتی لە ئاسمانی ئەو سەردەمەدا دا وەك ئەستێرە درەوشاوەن ئەوان بە زۆرو بە ئیرادەو بە سامی ناوبانگیان دەرکردبوو کە لە نیزیك ئارارات را تا کێوی عابدین بڵاو ببوونەوەو، لەبەرانبەرم دا شکاو بەسەریان دا زاڵ بووم.) "توکۆلتی ئینۆرتا"ش ئاماژە بەمە

[1] کوردستانو کورد پرۆفیسۆر محمد امین زەکی‌بەگ وەرگێڕدراوی حبیب الله تابانی ل 63

دەکاو دەنووسێ: تەواوی مەڵبەندی زاگرۆس شوێنی ژیانو مانەوەی قەومی گۆتی بووە.

ئاکامی هەموو ئەو لێکۆڵینەوەو مانای ئەو کەتیبانە ئەوەیە کە گۆتییەکان لە هەموو ئەو وڵاتە بەرینە دا بڵاو بوونەوەو، هەموو تایفەکانیش کە هەرکام لە شوێنێك ژیاون دەگرێتەوەو، ئەو تایفانەش هەرکام نەتەوەیەك یا نژادێکی جیاوازو سەربەست نەبوون کە لە شوێنێکی دیکە ڕا هاتبن تا بە جیا لەسەریان باس بکرێ. کەوابوو لەبری ئەوەی بۆچوونە خەیاڵاوییەکان پێشانی خەڵك بدەین، باشتر وایە یەك جێ هەموو گۆتییەکان بە تەواوی تیرەو تایفە جۆراوجۆرەکانیەوە (کاسی، لۆلۆ و ...) بێنینە ژێر موتاڵاو توێژینەوەو لێکۆڵینەوە.

ئێمە لە جێگەیەکیتر دێینەوە سەر ئەو باسە، بەڵام جارێ بەدوای ئەو بۆچوونو قسانە دا دەچین کە لەسەر ڕەچەڵەکو نژادی کورد بە شێوەیەکی دیکە هاتوونە گۆڕێو بەشێکیان بە ڕاستی سەیرن، بۆ ئەوەی خوێنەری بەڕێز لێیان ئاگادار بێ بە هێندێك لەم بۆچوونانە ئاماژە دەکەین: محمد ئەفەندی لە کتێبی **تاج العروس** لە مەڕ ڕەچەڵەکی کورد دەڵێ: (**الاکراد طایفة من الجن**) واتە (کورد تیرەیەکن لە جندۆکان)!! و لەسەری دەڕواو زیاد دەکا: چونکو ئەسڵی کورد لە جنۆکانە، بۆیە هەر کوردێك کە لە دنیا دا هەیە چواریەکی جندۆکەیە، بەڵگەکەشم ئەوەیە کە کورد لە (بلقیس)ی ژنی حەزرەتی سلێمان کەوتوونەتەوە کە دایکی ئەویش جندۆکە بووە!!

ابو معین نسقی لە کتێبی "**بحر الکلام**" دا نووسیویە کە: جندۆکان حەملەیان کردە (حەرەمسەرا)ی حەزرەتی سلێمانو ئەوێیان گرت. هێندێك لە ژنەکانی سلێمان پێغەمبەر لەنیزیکی لەگەڵ جندۆکان حامیلە بوونو ئەو کوردانەیان لێ بوو!! شەرەفخانی بتلیسی لە شەرەفنامە دا دەنووسێ کە کەسانێك وا دەگێڕنەوە کە دێو لەگەڵ بنی ئادەم بوو نە ژنو مێردو لەو تێکەڵ بوونە کورد کەوتوونەتەوە!!

مسعودی لە کتێبی "**مروج الذهب**"[1] دا دەنووسێ: کاتێك حەزرەتی سلێمان لە تاقەت کەوت، شەیتان لە شێوەی بنی ئادەم دا دەستی گەیشتە کەنیزەکانی

[1] مروج الذهب بەرگی سێیەم ل 251

ئەو، ئەوەی کە ئیمانیان بە خوا هەبوو پەنایان بۆ بردو رزگاریان بوو، بەڵام ئەوانی کافرو منافق تەسلیمی شەیتان بوون زگیان پڕ بوو، کاتێك سلێمان هاتەوە سەر حوکم بە کەنیزەکانی فەرموو: اَکَرَدوهنّ الی الجبال و الاودیه[1] واتە ئەوانە دوور خەنەوەو بیانبەنە کێوانو لەخڕو دۆڵان دا بەڕەڵڵایان کەن" دوایە زانو منداڵەکانیان ئەو کوردانەن!! دیسان دەنووسێ: هێندێك کەسیش دەڵێن کە کورد عەرەب بوونو لە تۆرەمەی ربیعەی کوڕی نزاری کوڕی معری کوڕی عیرفانی کوڕی بەکری کوڕی "واپل"ن کە بەهۆی نادیارەوە دەکێوان هەڵبوونو دوای پێوەندیگرتن لەگەڵ (الاعاجم و ڵفرس) کە هەمان غەیرە عەرەب واتە عەجەم فارسن، زمانی خۆیان لەبیر چۆتەوە. هێندێك کەسیش کوردان لە تۆرەمەی (مضر بن نزار) دەزانن‌و کەسانێکی تریش لەسەر ئەو بڕوایەن کەکورد ئەولادی "کوردی کوڕی مەردی کوڕی صعصعەی کوڕی هوازن‌و ..."ن. مسعودی هەروەها نووسیویەتی: راستترین نەزەر ئەوەیە کە کورد لە "ربیعەی بن نزار" کەوتوونەوە. هەروەك کوردەکانی تایفەی "شوهجان" لە دینوەرو هەمەدان بۆخۆیان ئەوەیان قبوولّە[2].

تاج العروس لە سەر کورد تەوزیح دەداو دەنووسێ: [قیل جدهم کرد بن عمرو مزیقیا و هوَ لقب لعمر و لأنّة کان کل یوم یلبس حلة فاذا کان آخر النهار فرقها. لیلاً تلبس بعدەی] بە واتەی ئەوە کە باپیرە گەورەی ئەوان کوردی کوڕی عەمرو بووەو عەمریش لەقەبی مەزیقیای هەبووە، چونکو هەر رۆژەی بەرگێکی نوێی دەکردە بەرو شەو دەیدڕاند تا وەدەست کەسێکی‌تر نەکەوێ. هەر ئەو کوردەیان بە کوڕی عامری کوڕی ماو السماو"یش نووسیوە (اما بن مزیقیا عمرو و وجدی ابوه عامر ماو السماو) هەروەها لە کتێب گەلێکی‌تری وەك **"الجوهر المکنون فی القبایل و البگون ابن الجوانی"و، "فیات الاعیان‌و الکردی"** محمد افندی‌و ...". هەرکام لەوانە بە مەیلی خۆیان قسەیان کردوەو کوردیان بە

---

[1] بە بڕوای مامۆستای خوا لێخۆشبوو رشید یاسمی، ئەوانە بەهۆی نیزیکی‌و وێکچوونی شکڵی‌و لەفزی "گَرَد =کەردە" عەرەبی دەگەڵ "کرد = کورد" وایان گوتوە. تاج العروس "کاردە" بە مانای واقعە هێناوە. ل 110ی کتێبی کوردو پێوەندی نژادی‌و تاریخی ئەو، لە مامۆستا رەشید یاسمی

[2] مروج الژهب ل 253 و کتێبی التنبیه و الاشراف ل 88 چاپی ئوروپا

ئەولادی حامی کوڕی نووح یا وەلەدی جنو دێوو... زانیوە[1]. سەیرتر لەوەش ئەوەیە کە لە هێندێك شوێن گوتوویانە کورد بەر لە حەزرەتی ئادەمیش هەبوونو بە تایفەی "بنیجام"یان لە قەڵەم داون[2] یا لەسەر ئەو بڕوایەن کە کوردەکان هەر گۆتییەکانن کەنێوەکەیان لە کێوی "جوودی" وەرگیراوە کە خوا لە قورئانی پیرۆز دا لە پێوەندی لەگەڵ راوەستانی پاپۆڕی حەزرەتی نووح لە کاتی تۆفانەکەی دا ئاماژەی پێکراوە. ئەگەر گۆتی بۆتە جوودی لەبەر ئەوەیە کە لە زمانی عەرەبی دا پیتی "گاف" نیەو دەبێتە جیمو "ت" بۆتە دال ئەم کێوە کە لە کوردستانی عێراقەو کەوتۆتە باکووری رۆژهەڵاتی مووسڵ، نیشتمانی یەکەمی مرۆڤ دوای تووفانی نووحە.

لە کتێبە جۆراوجۆرەکانی وەك "**عیون الاخبارو** ..." نووسیویانە کە حەزرەتی نووح گوندی "بقردی" لەسەر ئەم کێوە ساز کردوەو هەشتاو هەشت کەس لە هاوڕێیەکانی لەو دێیەدا جێگیر کردوە. ئەو گوندە هەرماوەو ئێستا بە "سوق الیمانین" یا "هەشتاکان" دەناسرێ.

---

[1] نووسەری ئەم کتێبە بە پێچەوانەی زۆر کەس لەو رەگەزناسە بلیمەتانەی کە ریشەی کوردان دەبەنەوە سەر بوونەوەرەکانی وەك دێو و جندۆکەو ... دەلیلی دەروونناسی هەیە. ئەویش ئەوەیە کاتێك مرۆڤ دەستی لە هەموو شتو شوێنێك دەبڕێو نەیانتوانیوە لە بەرانبەر هێزەکانی مەوجوود دا خەبات بکاو خۆڕاگر بێ، بۆ خۆ پەراندنەوە لەم زەبوونیو بێتوانایییە پەنا بۆ ئەفسانەو داستانی نائاساییو سەیرو سەمەرە دەبا تا وا بنوێنن نەیانتوانیوە ئەو زۆردارانە لە خۆ دوور خەنەوەو لە ناویان بەرن. دوایەش هەموو لە بەرانبەر ئەو هێزانە دا تووشی لاوازی و زەبوونی دەبنو ئەو هێزە بە شتێکی بە تواناو نائاسایی دەزانن. لەمەڕ کوردیش هەر وابووە. چونکو لە سەرەتای مێژووەوە نەتەوەی کورد لە ناوچەی شاخاویو حاسیە دا بووەو نەیتوانیوە ژیانی خۆی بە باشی دابین بکا. هەر لەبەر ئەوەشە کەهەرکات هەلێکی دەست کەوتبێ پەلاماری دراوسێیە دەوڵەمەندەکانی داوە هەر چی بوویانە لێی گرتوون یا نابوودی کردوە. بە لەبەرچاو گرتنی ئەوەی کە ئەوان خەڵکێکی زەحمەتکێشو چیانشینو قایم بوون، دراوسێیە دەستو پی سپیلکەکانیان نەیانتوانیوە لە بەرانبەریان دا خۆ ڕاگرنو ئازایەتیو دەستکەرەوەیی ئەوانیان پێ شتێکی سەیر بووە. هەربۆیە ئەوانیان بە بوونەوەری نائاساییو سەیرو سەمەر زانیوە. ئەوەندەی خۆیان هەبوون شکست خواردووەکانیش ئەوەندەی دیکەیان پێوە ناوە. ئەوڕۆش کە باوی جندۆکەو دێو و پەری نەماوە زۆرجار حکوومەتەکان کە لە بەرانبەر هێزی گەلو خەباتو توندو تیژی ئەوان عاجز دەبن هاوار دەکەن: "ئەوانە شۆڕشگێڕن، یاغین، هێزی بێگانەیان لە پشتەو ... بەم شێوەیە دەگەیەنن کە وا بەزوویی و بە هاسانی بۆمان لەناو ناچن. سەرنج دان بە هەواڵی رادیۆکان لەم پێوەندییە دا ئەوەمان بە روونی بۆ دەردەخا. هەر لەم سەردەمەش دا نووسەری کتێب لە ناوچە غەیرە کوردەکانی وەك ئازەربایجانو اصفهانو تاران و ... شتی وای لەسەر کوردان بیستوە کەمرۆڤ شاخی لێ دەڕوێ. بۆ وێنە دەڵێن کورد کلکیان هەیەو زۆر جار لە نێو لۆتی مەسلەکەکان دا دەڵێن هۆی بنی ئادەمی خاوەن کلك! جا ئەگەر لە ئاخری سەدەی بیستەم دا ئێمە شتی ئاوا ببیستین وای بە چەند سەدە پێشترو دنیای کۆن.

[2] تاج العروس. وشەی کورد لە محمد افندی، بەرگی 2 لاپەڕەکانی 112و 113

www.pertwk.com

خوا لێخۆشبوو رەشید یاسمی نووسەری کتێبی **"کوردو پێوەندیی رەگەزیو میژوویی‌یەکەی"**[1] لە زمان **"تاج العروس"**ەوە کە ئەویش دەبێ لە کتێبی **"مناهج الفکرو مباهج العبر"**ی نووسراوەی **"ابوالیغضان"**ی وەرگرتبێ دەنووسێ [تیرەیەك لە عەرەبان شۆڕشیان لەحەزرەتی سلێمان کردو هەڵاتنە نێو عەجەمان و لە رێگا تووشی چەند کەنیزێك بوون کە بۆ سلێمان پێغەمبەریان دەبردن عەرەبەکان تەجاوەزیان بەو کەنیزانە کردو کوردیان لێ کەوتەوە! دیارە ئەو مەسەلە درێژەی ئەو چیرۆکەیە کە دەیگێڕنەوەو دەڵێن: لە یەمەنێ سێڵاوێکی گەورە هەستا کە بە سێڵاوی عەرم ناسراوە، گۆیا ئەو سێڵاوە چەند رووداوێکی سەیری تێدا قەوماوە کە ئەو چیرۆکەش یەکێك لەحیکایەتەکانی ئەو سێڵاوەیە.

تاج العروس ئاماژە بەوەش دەکا کە کوردەکان ئەولادی "کوردی کوڕی کەنعان کوڕی کووش کوڕی حام کوڕی نووحن، چوار خێڵی سۆران، گۆران کەلهوڕو لوڕ لە تیرە زۆرو جۆراوجۆرەکانی ئەولادەکانی ئەوانن."

جێگەی سەرنجە کە هێندێك لە نووسەران لەسەر ئەو بڕوایەن کە کوردەکان عەرەبنو لە نژادی سامین، بۆچوونەکانیشیان هەر لەم وێکچوونانە سەرچاوە دەگرێ. سەیرتر لەوەش ئەوەیە لە کتێبێك دا دەبینین کوردیان هەم بە عەرەبو هەم بە سامیو هەم بە ئاریاییو ئێرانی باس کردوە. بۆنموونە مسعودی لە کتێبی **"التنبیه و الاشراف"**دا کوردەکان لە تۆرەمەی کوردی کوڕی ئەسفندیاری کوڕی مەنووچێڕ لە شایەکانی پێشدادی لە قەڵەم دەدا و دەنووسێ یەکەمینیان مەنووچێڕی کوڕی ئیرەج بوو کە حەوت منداڵی هەبووەو زۆرینەی تیرەی فارسو بەرەی پاشاکانی لەوانن... بە دوای ئەوە دا دەنووسێ: هێندێك لە عەشیرەتەکانی کوردیش ئەمانەن: بازنجان، شوهجان، شازنجان، نشاوەر، بووزیکان، لوڕ، جورقان، جاوانیە، بارسیان، جەلالیە، مستەکان، جابارقە، جرغدان، کیکان، ماجردان، هەزبانیەو ... کە لە فارسو کرمانو سجستان (سیستان)و خوراسانو ئیسفەهانو جبالو هەمەدانو شارەزوورو درابادو

---

[1] لاپەڕەکانی 112و 113

[2] عەرەبەکان بە موسڵمانی غەیرە عەرەب دەڵێن عەجەم

[3] ڕەچەڵەکێك لە پاشاکانی ئێرانی کۆن کە پێش سەردەمی میژوویی واتە بەر لە مادەکان لە ئێرانێ حوکمی پاشایەتیی‌یان هەبووە.

صامغانو ئازەربایجان، ئەرمەنیەو ئەرانو بیلقانو ئەلباب‌و ئەلئەبواب‌و هەروەها لە جزیرەو شامو پغور دا نیشتەجێن.

چاوخشاندنێك بەو شوێنە کورد نشینانەی سەردەمی مسعودی کە بۆخۆی ئاماژەیان پێدەکا هەروەها سەرنجێك بەسەر ئەو شتانەی ئەو بۆخۆی بەچاو دیتوویە، نیشانەی بەربلاوی‌و زۆری ئەوانو نیشتمانەکەیان لەو سەردەمەدایە. هەر ئەو ورد بوونەوەیە خوێنەر دێنێتە سەر ئەو بیرە کە چ شتێك بۆتە هۆی ئەوە کە کوردەکان وردە وردە لە ناوچەکانی رۆژهەلآت را پاڵیان پێوە بندرێ‌و بەم شوێنانەی ئێستا لێی نیشتەجێن قەناعەت بکەن؟

جگە لەو شتانەی لەسەرەوە باس کران هێندێك قسەی دیش لەسەر پەیدابوونی کوردان کراون کە زیاتر وەك گومانو بیرۆکە دەچن، یەك لەوان داستانی زوحاکی مار بە شانو خوێنخۆریی ئەوە لە پێوەندی لەگەڵ کورد دا. ئەویش بریتیەیە لە ئەفسانەی یەکێك لە پادشا داگیرکەرەکانی میژووی ئێران بە نێوی زوحاك کە پێنجەمین شای بنەماڵەی پێشدادیان‌و جێگری جەمشیدی جەم بووە (دیارە بۆچوونی گشتی ئەوەیە کە زوحاك نێوی کەسێکی دیاریی‌و بەتەنێ نیە بەڵکوو ئەوە نێوی زنجیرەیەك لە فەرمانڕەوایانی دەسەلآتدار بووە کە لەسەر بنەمای چیرۆکە کۆنەکان، قەومی زوحاك ئەو عەرەبانە بوون کەدەسەلآتداری کەلدەو بابیل بوون‌و ماوەیەکی درێژیش حاکمی ناوچەی گوتییەکان بوون کە مادەکانیش هەر بەشێك لەوان بوون. لە ماوەی دەسەلآتداری دا غەدرێکی زۆریان لە خەڵك کردوە تا لە ئاخر دا بەهۆی کاوەی ئاسنگەر کە کوردێکی ماد بووە شۆڕشێك دژی ئەو زۆردارانە کراوەو پێشبەندی چەرمینی کاوەی ئاسنگەر بۆتە ئاڵای ئەو شۆڕشەو نێوی "دەرەفشی کاویان"ی لێنراوەو بۆ هەمیشە ماوەتەوەو خاکی خۆیان لە چنگ ئەو داگیرکەرانە رزگار کردوە.

وەك دەڵێن لەسەر هەرکام لە شانەکانی زوحاك ماریێك رووا‌وەو بۆ ئەوەی زیان بە خۆی نەگا هەر رۆژێك دوو لاویان کردۆتە قوربانی‌و مێشکەکانیان داون بە مارەکان. وەك "**ابن قتیبه**" لە کتێبی "**المعارف**" دا باس دەکا زوحاك

---

[1] هەر ئەوە خۆی یەکێك لەو تیرەکانی بەهێز بە حوکمانەیە کە نیشان دەدا کوردو ئێرانی‌و ماد هەر یەکن‌و ئەگەر مادەکان دواتریش دەگەڵ باقی تیرەکانی دیکەی ئاریایی هاتبنە ئێران تەنانەت چەند بەشێك لە مادەکان کە دواتریش بۆ ئەم خاکە کۆچیان کردبێ لە هەمان مادەکانی پێشوون کە وردە وردە وەك نەتەوەی دەسەلآتداری کوردو ماد بەسەر تەواوی ئەو خاکەو کوردستانیش دا زاڵ بوون.

وەزیرێکی بە ناوی ئەرمائیل، هەبووە کە لەو غەدرەی لەم لاوانە کراوە زۆر تووڕە بووەو ئەمری کردوە هەموو رۆژێ لەو دوو لاوەی دەکرانە قوربانی هەر یەکێکیان بکوژنەوەو، ئەوی دیکەی دەناردە کێوەکانی فارس. بە قسەی ئەو کوردەکان لە تۆرەمەی ئەو لاوە رزگار بووانەن[1] کە فیردەوسی لە شێوەیەکی زۆر جوانی شێعرەکانی دا هێناویەتیو دەڵێ:

1ـ چنان بد کە هر شب دو مرد جوان چە کهتر چە از تخمەء پهلوان

هەموو شەوێ دوو لاویان لە چینی خوارێ یا سەرێ

2ـ خورشگر ببردی بە ایوان شاە وزو ساختی راە درمان شا

لە لایە ئاشپەزەکانەوە دەبرانە کۆشکی شا بۆ خۆراکی ماران

....

3ـ برون کرد مغز سر گوسفند بە آمیخت با مغز آن ارجمند

مێشکی مەڕێکیان دەردێناو لەگەڵ هی لاوێك تێکەڵیان دەکرد

4ـ چو گرد آمدندی از ایشان دویست بر آن سان کە نشناختند کیست

لاوەکەی دیکەیان حاشار دەدا تا رادەیان گەیشتە دووسەتو کەس نەیدەناسین

5ـ کنون کرد از آن تخمە دارد نژاد کز آباد ناید بدل برش یاد

جا کوردەکان لە تۆرەمەی لەو لاوانەن کە نەیاندەزانی ئاوەدانی چیە

لەو زاناو رۆژهەلاتناسو دنیا گەڕانەی کە ئاماژەیان بەو مەسەلە کردوە دەتوانین "جێمز موریە G.Morie" نێوبەرین کە لە ساڵی 1812ی زایینی دا لە سەیاحەتنامەی خۆی دا دەنووسێ: لە رۆژی 31ی مانگی ئووت یا "گەلاوێژ"ی هەموو ساڵێ دا خەڵکی دەماوەند جێژنێکی دەگرن کە بۆخۆیان "عیدالکرد" یا جێژنی کوردی پێدەڵێنو بە جێژنی رزگاری گەل لە زوڵمو زۆری زوحاك بە رێبەرایەتیی کاوەی ئاسنگەری دادەنێن. حەکیم عومەری خەییامی نیشابووریش لە کتێبی نەورۆزنامەی خۆی دا ئەو شتە دێنێتە بەرباسو دەڵێ:

---

[1] بە وتەیەکیتر ئەو پادشایە دوو وەزیری هەبووە بە ناوەکانی کرمائیلو ئەرمائیل کە بە دوای رزگار کردنی لاوەکان دا، ئەوانیان فێری شوانیو ئاژەڵداری دەکرد. واسیلیی نیکیتین لەسەر ئەو باوەڕەیە کە ئەو چیرۆکە لێرە رەنگی کوردی بە خۆیەوە وەرگرتوەو لە ئەفسانەی سفرەی بەهەشتو دوو مەلایکەی رزق دەر وەرگیراوە کە نێویان خورداد و مورداد (جۆزەردانو گەلاوێژ)ە و بە عەرەبی هاروت و ماروتیان پێ دەڵێن. ئەو بۆچوونەی واسیلی نیکیتین لە کتێبی کوردو کوردستان"ی ئەو وەرگیراوە کە خوالێخۆشبوو محمد قازی وەریگێڕاوەتەوە سەر فارسیو لە لاپەڕەی 64 دایە. گۆیا واسیلی لە کتێبی سانتورەکان Santauresی وەرگرتوە.

فەرەیدوونی کورد فەرمانی بە ئێرانیان دا تا ئەو رۆژەی کە زوحاك بە دیل گیراو ئێران لە شەڕو کێشەی ئەو رزگار بوو بکەن بە رۆژی جێژنو شادی.

سەرنج راکێش ترین دیاردەی ئەو جێژنە کوردی بوونی ئەوە، هەروەك دەبینین بەم نێوەش بەناوبانگ بووەو لە هەموو شوێنێکی کوردستانیش بەڕێوە دەچێ. لە تورکیە ئەم جێژنە بە جێژنی تول هەڵدان یا "تێهەڵدان Tehaldan" نێوی دەرکردوە کە بە مانای تەنبێ کردنو تووڕ هەڵدانە. هەرچەندە لە دوای ئیسلام دا بۆ ئەوەی رەنگی دینی پێبدەن نێویان ناوە جێژنی خدر نەبی یا خدری زیندە کە کەس گەلێك لەسەر ئەو بڕوایەن زۆرجار دەفریای مەزلوومان دێو یارمەتی خەباتکارانی دژی زوحاکیشی داوەو بە هانایانەوە هاتوە. هەر لەبەر ئەوەشە کە لە هەموو مالێك تا بەیانی چرایەك دایسێ تا رێگەی خدری زیندە رووناك کەن.

هاوکات لەگەڵ بەڕێوەچوونی ئەو جێژنە لە لایەن کوردەکانەوە، ئەرمەنیەکانیش بەڕێوەی دەبەنو پێی دەڵێن "دیانەت ئەراج" بەڵام زۆربەی ئەرمەنیەکان بە "گرانداز" ناوی دەبەنو بڕوایان وایە کە جێژنی کوردە ئیزەدیەکانە کە بە هەڵە یەزیدیان پێدەڵێن.

بەهەر حاڵ بۆچوونەکان لەسەر ریشەی رەگەزی کورد زۆرو لێك جیاوازنو هێندێك شت لە وێنەی قسەکانی "استرابوون" جوغرافیزانو رووداو نووسی پێش زایین گوتراونو نووسراون کە دەڵێ: لاوانی فارسی وا ڕادەهێنران کە لە سەرماو گەرماو باران دا خۆراگربن بە شێوەیەك کە شەوانە لە هەوای ئازادو لە دەرێ بە خواردنێکی کەمەوە خەریکی مەڕداری بن کەئێستا بەو لاوانە دەڵێن "کارداك Kardak" کە بەمانای پیاوی شەڕکەرو دەستەوەکەر لێك دەدرێتەوە. ئەو کارداکانە بەهۆی تالانو برۆ دەژینو بەڕێ دەچن.

---

[1] لە بەشەکانی دواتری ئەم کتێبە دا لەسەر ئیزەدیەکانو رێورەسمی نەورۆز درێژتر دەدوێین.

[2] ئیسترابوون کتێبی 15، بەندی 17

[3] حافزی خۆش کەلام لەسەر بەشمەینەتی کارداکەکان دەڵێ: مزن دم زحکمت که در وقت مرگ ارسطو دهد جان چو بیچاره کرد
دزد ما را بین که او دزدید کرد

[4] مەولاناش لە دیوانی شەمسی تەورێزی دا گوتوویە: کرد دیدم کو کند دزدی ولی

[5] ایران باستان، مشیرالدوله پیرنیا، بەرگی دووهەم

چاوخشاندنێك بەمێژوو دا بۆمان دەردەخا كە رێكەوتی پێكهاتنی دەسەلاّتی ئاریایی لە ئێران دا ئەگەر لە سەردەمی "ئابادیەكان یا گولّشایی‌و پێشدادی‌و كیانیان" دابنێین لە سێهەزار سالّ بەر لەزایین تێ ناپەڕێ تا زوحاك بووبێتە هۆی هاتنە وجوودی كوردان، كەچی دەزانین لیلۆكان واتە تایفە جۆراوجۆرەكانی كورد زۆر بەر لەم رێكەوتە، واتە لە 3700ی پێش زایینی حكوومەتیان كردوە‌و لەو كات دا لەگەلّ "سارگۆن"ی یەكەم شەڕیان كردوە. هەر بەم دەلیلەش نووسەری ئەم كتێبە لەسەر ئەو بڕوایەیە كە چیرۆكی بابیلی‌یەكان‌و كەلدانی‌یەكانی عەرەب لە بۆچوونی ئیسترابوون راست تر‌ە. هێندێك ئاماژە بەوە دەكەن كە ئەگەر "گۆتی"یەكان بەر لە سارگۆن‌و نارامسین‌و ... هەبوون بۆ هیچ ناویان نەهاتۆتە گۆڕێ. دەلیلی ئەو كارە زۆر روونە، ئەویش ئەوەیە كەهیچ تێكهەڵچوون‌و پیوەندییەك لەگەلّ ئەوان نەهاتۆتە گۆڕێ تا ببێتە هۆی ئەوەی ناویان بێ‌و باسیان بكرێ. گۆتییەكان لە دراوسێیەتی هێندێك شوێن یا لە هێندێك وڵاتی وەك ئاشوورو كەلدەو بابێل ژیاون كە یەكجار بەهێز بوون، هەر لەبەر ئەوەشە هەتا ئەوكاتەی مەسەلەیەك نەبووبێتە هۆی شەڕو شوور لەنێوانیان دا پێویست نەبووە نێویان بێتە گۆڕێ. بەڵام بابەتێك كە لێرەدا زۆر جێگەی سەرنج‌و لێ وردبوونەوەیە، ئەوەیە كە ئەو سەردەمانەی ئێمە قسەی لەسەر دەكەین واتە شەش حەوت هەزار سالّ بەر لەم رێكەوتە، فەرهەنگ‌و نووسینی وا نەبووە كە هەموو كەس دەستی وێڕا بگا بەڵكوو تایبەت بووە بە پادشاو ئەمیرە گەورەكان. هەربۆیە ئەو لەوحەو نووسراوانەی لەسەر بەردو خشتیش نووسراون تەنیا لە هێندێك هەلومەرجی تایبەت‌و زۆر گرینگی وەك سەركەوتن لە شەڕێكی گەورە دا زۆر بە كورتی نووسراون‌و تەنیا ناوی رووداوە گرینگەكان‌و هێندێك كەس دەنووسرا كە تایبەتمەندیی خۆیان هەبووە. چاو لێكردنی ئەو لەوحە نووسراوانە ئەوەمان بۆ دەسەلمێنن. كاتێك 3700 سالّ پێش زایین سارگۆنی یەكەم باسی سەركەوتنی خۆی بەسەر گۆتییەكان دا دەكا، دەردەكەوێ كە ئەو سەركەوتنە زۆر گرینگ بووەو ئەوەش دەردەخا كە ئەو قەومەی بە سەریشی دا زاڵ بووە گەورەیی‌و تایبەتمەندیی خۆی هەبووە كە پادشایەكی وەك سارگۆن یا نارمسین بەم شێوە پڕ لە شانازییە شتیان لەسەر نووسیوە‌و باسیان كردوە. بۆیە ئەگەر دڵنیش بەوە دابنێنن كە3700 سالّ بەر لەزایین گۆتییەكان هێزێكی گەورە بوون‌و دەسەلاّتیان هەبووە لە جێی خۆی

دایە، چونکو لەو لەوحانە دا دەخوێنینەوە کە: "2800 ساڵ بەر لەزایین گۆتییەکانو مادەکان لە بەرانبەر سارگۆن دا شکاونو ماوەی سێسەدە باجیان بە دەوڵەتی بابێل داوە. ئەوەش بۆمان دەردەخا کە ئەگەر گۆتییەکانو مادەکان نەزمو نیزامێکی دەسەلاتدارەتییان نەبووبایە نەیان دەتوانی بۆ ماوەی سێسەدە ئەو بەرنامەیە بە ڕێکی بەڕێوە بەرن.

لە پێوەندی لەگەڵ ئەو باسە دا مەسەلەیەکی دیکە دێتە گۆڕێ، باشە ئەگەر مادەکان هەروەک هێندێك گوتوویانە دوای کۆچی ئاریاییەکان (لە دوو سەدەی 16و 17ی بەر لە زایین) حکوومەتیان پێك هێناوە، ئەدی ئەو مادانە کە دە سەدە بەر لەو ڕێکەوتە حکوومەتیان هەبووە، با ئەو دەسەلاتە ناوچەییش بووبێو سێسەدەش باجیان بە بابێل داوە کێن؟ کە ئەوەش خۆی شك و گومان دێنێتە پێش و دەمان گەیەنێتە سەر بڕوای نووسەری ئەم کتێبەو بەشێك لەو لێکۆڵەرەوانەی وەك ا.م.دیاکۆنۆف کە بەشی سەرەکی مادەکان لە گۆتییەکان لیلۆییەکان لەسەریەك "کاسی"یەکان پێك هاتبوون کە زمانی تازە پێگەیشتووانی هیندو ئوروپایی فێر ببوون، وانیە کە دانیشتوانی ئەو مەڵبەندە بە تەواوی گۆڕدرابن و... [1].

خاکی کوردستان بە پێچەوانەی بەشێك لە بۆچوونەکان، هەر لە سەرەتای میژوو ڕا شوێنی نیشتەجێ بوونی گەلێك بووە کەنێوی خۆیان لەسەر داناوەو کوردستان لە هەموو وشەیەك زیاتر بە قەولی زانایانو لێکۆڵەرەوانی وەك "ئیسپایزێر" لەگەڵ ئەو ناوانەی وەك گۆتی، قردۆ، کردۆخو ... دەخوێنینەوەو یەك دەگرێتەوە کە لەو شوێنە بوونو میژووش خەڵکێکی لەوانە کۆنتر لەو خاکە شك نابا. بەرئاورد کردنی ئەو نێوانە لەگەڵ وشەی کوردستان ئەو بۆچوونەمان بۆ دەسەلمێنێو ئەو بەرئاوردە مەسەلەکە وەك ڕۆژ ڕوونو ئاشکرا دەکا. کەوابوو باسەکە تەنیا دەبێ لەسەر بنەمای نێوو ناسنامەی نەتەوەکانی دانیشتووی ئەو خاکە بڕواو هیچیتر، چونکو ئەو نێوانە بوونو هەنو ئەو قەومانە بەو ناوانەوە لەسەر ئەو خاکە ژیاون. دەتوانین بەو ئاکامە بگەین کەئەو خاکە بەنێوی ئەو خەڵکە کراوە کە لەوێدا ژیاون یا باشتر بڵێین کوردستان خاکێکە کە کوردۆکان، کاردوخۆیەکان، کوتییەکانو گۆتییەکانی تێدا ژیاونو

[1] میژووی ماد، ا.م.دیاکۆنۆف ص 147 وەرگێڕانی کەریم کەشاوەرز

www.pertwk.com

ئەوە عەینی راستیەیە. ئەوەش روونە کە وشەی کوردستان یا کوردوئین لەو نێوانە وەرگیراوە کە هەموویان ئەو پیتو ئاکسانەکانیان تێدایە کە لەنێوی قەومەکانی "گوتی، کوتی، کورتێوی‌و ..."یش دا هەن.

وتەی "سێر مارك سایکس" کە تا 6000 ساڵ بەر لە زایین لەسەر مێژووی کوردەکان لە کوردستان رۆیوە چەند سەرنج راکێشە کە دەڵێ: ئەو قەومە "کوردوئین"ەکان هەر لە سەرەتای مێژوو و دنیای کۆنەوە لە نێوان ناوچەکانی دیاربەکرو سەرچاوەکانی زێیەدا ژیاون.

پێشتریش ئاماژەمان بەوە کرد کە دوای نیشتنەوەی تۆفانی نووح تەنیا نەتەوەیەکی لەو شوێنە ناسران، تیرە جۆراوجۆرەکانی کوردن کە جگە لەوەی نێوی خۆیان لەسەر خاکەکە داناوە ئەو کێوەشیان هەر بە نێوی خۆیان کردوە کە کەشتی حەزرەتی نووح لێی گیرساوەتەوە. ئەویش کێوی "جوودی"یە بەڵام چونکە لە عەرەبی دا پیتی (ژ)و (گ) نیەو بە ج دێنە سەرزمان وای لێ هاتوە، دەنا لە بنەڕەت ڕا نێوی ئەو کێوە ژوتی یا گوتی بووە. هەر لەسەر ئەو بەڵگانەیە کە هێندێك لە لێکۆڵەرەوان هاتوونە سەر ئەو بڕوایە کە کوردەکان هەر لە سەرەتاوە خەڵکی ئەو شوێنە بوون‌و بە درێژایی سەردەم‌و سەدەکان خۆیان پاراستوە‌و لقەکانی قەومی "گوت"ین کە لە تیرە جۆراوجۆرەکانی لیلۆیی، کاسی، ماننائی یا مانایی، نایری، ئاماداو پارسواو ... پێك هاتوە‌و بە نێوی (مەنزوومەی زاگرۆس)یش ناسراون. لە ناوەندی حکوومەتە خاوەن دەسەڵاتو بەتواناکانی وەك ئاشوور، ئیلام، سومێرو ئاکاد هەڵکەوتبوون کە هەمووشیان هەموو کات خەریك بوون بە زۆرەملی دەسەڵاتیان بەسەر دا پەیدا کەن، بەڵام هیچ کات لەم کارەدا سەرکەوتوو نەبوون. بە پێچەوانە، زۆرجاریش ئەو کوردانە بەسەر هێندێك لەوان دا زاڵ بوون هەروەك کاسییەکان ماوەی 600 ساڵ بابیلیان بە دەستەوە بوو و حکوومەتیان تێدا کردوە.

گەلۆ لەبەر بەربڵاوی باسەکەو زۆری بۆچوونەکانمان لەسەر بە ئەسڵ نیشتەجێ بوونی کوردان لەسەر ئەم خاکە قسە زۆرن بەڵام منی نووسەر کە مەبەستم تەنیا راگەیاندنی کورتەیەك لەو باسانە لە روانگەی خاوەن بۆچوونەکان بوو، تا هەلێکی‌تر دەڕەخسێ کۆتایی بەم باسە دێنم.

3ـ کوردەکان لە نەتەوەکانی ئاریایینو لەگەڵ تیرە جۆراوجۆرەکانی ئەوان لەپێش دا هاتوونە ئێرانو دوایەش گەیشتوونە کوردستانو لەوێ نیشتەجێ بوون.

لەو بەشەدا سەرنج دەدرێتە سەر مەڵبەندێك كە مادەكان یا مادائییەكان لەسەرەتای هاتنیان بۆ ئێران لەو شوێنە نیشتەجێ بوون هەر بە نێوی ئەوان (مادستان)یان پێ گوتووە. مادستانیش نیزیك بەتەواوی بەشەكانی باكووری رۆژئاواو باكووری رۆژهەڵاتو رۆژهەڵاتی كوردستان دەگرێتەوە.

بۆچوونی نووسەریش وەك زۆر لە لێكۆڵەرەوەكان ئەوەیە كە ئەو كۆچەی ئارییەكان یا هیندو ئوروپاییەكانو واریائییە ئێرانییەكان هێدی هێدی بووەو رەنگە هۆی كۆچ كردنیشیان لە ئاكامی هەلومەرجی ئاوو هەواو ناجوور بوونی سروشتو لەناوچوونی لەوەڕگەو ئاژەڵەكانیان بووبێ. باسی ئێمە لەسەر ئەوەیە كە ئەو قەومە بۆ پێیان گوتراوە ئاریاییو، چۆن هاتوونەتە ئەو شوێنە نوێیانەو بە چ شێوەیەكو لەكوێ جێگیر بوون؟ ئاخوا لەو گواستنەوەدا لەگەڵ ئەو خەڵكەی لەو ناوچانە دا ژیاون تێكهەڵچوونیان هەبووە یان نا؟ ئەگەر چەند نەتەوەیەكی لێ بووە لە كوێ بوون؟ و ئەوانە بەدوای كۆچی ئاریائییەكان بۆ نیشتمانی ئەوان چیان بەسەر هاتوەو چارەنووسیان بە كوێ گەیشتوە؟

هیندیەكان لە رابردووی زۆر دوور دا نێوی "ئاریا"یان لەخۆ ناوە، ئەو نێوەی كە زانایان بۆ هەموو نەتەوانە كەڵكیان لێوەرگرتووە كە بە زمانی سانسكریت كە سەرچاوەی زمانەكانی ئاریایی یا هیندو ئوروپایی بووە ئاخاوتوون[1]. بە دوای ئەوەی دا دەركەوت كە هیندوستان نیشتمانی راستەقینەی هیندو ئوروپاییەكان نیە، ئەو (اصطلاحەش) ئیعتباری زانستی نەما. بەكار هێنانی ئەو اصطلاحەی ئاریایە بۆ ئەو كەسانە قبوولّ دەكرا كە خۆیان بە ئاریایی دەزانی وەك ئێرانییەكان (مادو پارس)و هیندوەكان،

---

[1] نا. میە (سەرەتای بەرئاورد كردنی زبانەكانی هیندو ئوروپایی) موسكۆو لێنینگراد، سالّی 1948 ل 447. دوای بلاّوبوونەوەی ئەوكتێبە لایەنی دووهەمی دەنگدارەكان یا "وكالیزم"ی سانسكریت لە نیوەی دووهەمی چەرخی نۆزدەهەم دا كەشف بوو (لاپەڕەكانی 461و 462)

[2] میژووی ماد، ا.م. دیاكۆنۆف لاپەڕەكانی 142 و 143.

www.pertwk.com

ئیسکیٚتەکان، ئالانەکان و نەتەوەکانی ئێرانی زمانی ئاسیای نێوەڕاست. بەشێکی زۆر لە لێکۆڵەرەوەکانی وەك ا.م. دیاکۆنۆف و م.م. دیاکۆنۆف، آ.لیۆشیتس و ... زۆریان نموونە هێناوەتەوە کە تەرکیبو تێکەڵاوێك لە وشەی ئاریانو ئەو راستیەیە دەسەلمێنن کە قەومەکانی هیندو ئوروپایی بە تایبەتی لەو وشەیە کەڵکیان وەرگرتوە. ئەوەش بەو قەناعەتەمان دەگەیەنێ کە ئاریاییەکانو هیندو ئوروپاییەکان بەو تیرەو تایفە جۆراوجۆرانە دەگوترێ کە زمانەکەیان هیندو ئوروپایی بووە کە ئەویش بریتی لە هیندیو ئێرانین. هەروەك ئەوان خۆشیان بەو نێوەوە دەناسیو دەناساند.

هێندێك لە رۆژهەڵات ناسان لەسەر ئەو بڕوایەن کە مادەکان لە تیرەکانی مەنزوومەی زاگرۆس کە لە گۆتی، کورتی، لیلۆیی کاسیو ... پێك هاتوەو ئەوانە ئاریایی نین بەڵکوو دواتر کەوتوونە ژێر کاریگەریی ئەوانو بوون بە ئاریایی زمان. لەگەڵ ئەوەی کە پێکهاتەی یەکگرتووی تیرەکانی ماد لە کۆنەوە هەبووە، بەڵام لە سەدەی 9ی پێش زایین بە دواوە کەوتوونە ژێر کاریگەری تیرەیەکی ئاریایی کە لەنێویان دا بوونو خۆیان بە ئاریایی لە قەڵەم داو عونسوری قەومی ئێرانی هیچ موناسەبەتێکیان لەگەڵ دانیشتوانی سەرەکی خاکی ماد (زاگرۆس) نەبووە. بە پێی ئەو لێکۆڵینەوانەی ئەنجام دراون لە سەدەکانی نۆهەم تا حەوتەمی بەر لەزایین (بە گوێرەی وشەو زاراوەی جوغرافیاییو نێوە تایبەتیەکان) زمانی ئێرانی لە رۆژهەڵات پا بۆ رۆژئاوا بەرەوپێش چووە. بە واتەیەکیتر لە ناوچەکانی ئازەربایجانو ناوچەکانی رۆژئاوای کوردستانی ئێران لە چەرخی نۆهەم تا حەوتەمی بەر لە زایین خەڵك بە زمانی لیلۆیی گۆتی... دواونو لەو کات دا زمانی ئێرانی لە رۆژهەڵاتی وڵاتی ماد واتە لە تارانو ئیسفەهان بەرەویان بووەو قسەی پێکراوە.[1][2][3][4][5][6]

---

[1] آی. ابایف زبان و فرهنگ عامیانه آستی یا آسی، مسکو و پـطروگراد 1949، ل 156.

[2] هیندیەکان لە کتێبی "ودا" داو داریوش پادشاش لە نووسراوەی نەقشی رۆستەم دا دەڵێ: من هەخامەنشی پارسمو کوڕی پارسو ئاریاییمو لە بنەماڵەی ئاریاییەکانم.

[3] وەك: ئاریو بەرزەن، ئاریایی ستك و ...

[4] ا.م. دیاکۆنۆف، میژووی ماد ل 143

[5] لێکۆڵینەوەی ا.م. دیاکۆنۆف لاپەڕەکانی 146، 145.

[6] پێویستە بزانین کە ئاریاییەیە مادەکان بەر لە پێکهاتنی دەوڵەتی ماد لەتاقمو دەستەی گچکەو تیرەتیرەیی داو هێندێك جاریش بە شێوەی یەکگرتوو لە مەڵبەندەکانی هەمەدانو ئیسفەهانو تاران دا بلاو ببوونەوە.

دیارە ئەو زاراوە کاتێك قبوولْ دەکرێ کە ئێمە قەومەکانی مەنزوومەی زاگرۆس بە دانیشتوانی ئەسڵی ئەو خاکە واتە کوردستان بزانین. ئەگەر وانەبێ دەبێ بڵێین زمانی قەومەکانی تازە کۆچ کردووی وەك (ئاریایەکانی کە لە سەدەی دەهەمو نۆهەم بە دواوە هاتوونە ئەو ناوچانە) لە زمانو زاراوەی ئەو ئاریایانە جیاوازە کە زۆر زووتر لەوە هاتوونە ئەو ناوچانە کە ئەوەش لیلۆیەکانو کورتیەکان دەگرێتەوە" دیارە ئەو هەمەڕەنگیەی زمانو زاراوەکان ئێستاش دەنێو هیندو ئوروپایەکانی دا هەیە.

گەلۆ ئەو مەسەلە بەو چەشنەی کە پێویست بووە باسی لەسەر نەکراوەو ئەگەر لێکۆڵینەوەشی لەسەر کرابێ بەهێندێك هۆی سیاسیو نان بە نرخی رۆژ خواردن شتی لەو بابەتە بە ڕاشکاویو روونی نەهاتۆتە گۆڕێو وێدەچێ زەینی لێکۆڵەرەوەکانیشیان بە هەڵەبردبێو بە نیشاندانی هێندێك بۆچوونی نازانستیانەو ڕەمەکی هەوڵیان دابێ لە جیاتی یەك لاکردنەوەی مەسەلەکە هێندێك ویستی هەستیارانەو مەسڵەحەتی خۆیان خستبێتە بەرچاوی خوێنەرانی ئەو باسانەو سەپاندبێتیان. بۆنموونە هێندێك کەس ویستوویانە ئاریایی بوونی کوردان بەخەڵك بسەلمێنن‌و بۆ ئەو کارە هێندێك بەڵگەیان هێناونەوە کە زۆریان ئیراد لەسەرەو لەجیاتی دۆزینەوەی دەلیلو بەڵگەی جێی باوەڕ هێندێك قسەیان کردوون کە بێحورمەتی بە کەسایەتیو تۆرەمەی کوردنو سونعەیانی پێدەشکێ.

ڕەشید یاسەمی دەنووسێ: گەورەترین مایەی شەرافەتی هەر کەس ئەوەیە کە باو باپیری بەنێو بانگ بێو خزمو کەسی پایەبەرزی هەبێ. بۆیە دەبێ بنەچەکەی کوردان بگەیەنینەوە سەر ئێرانیەکان نە بە قەومەکانی کێوی دانیشتووی کوردستان وەك گوتیو کاسیو لیلۆییەکان... ئایا کوردەکان ئەولادی جەمشیدو فەرەیدونو زەردەشتو کوروشو داریوش بژمێردرێن باشترە

[1] هێرۆدۆت زۆر بە راشکاوی مادەکانو لکەکانیان (قەومەکانی مەنزوومەی زاگرۆس) بە ئاریایی دەزانێو باسەکەی لەسەر ئەو ئەفسانەیە دامەزراندوە کە مادەکانو تیرەکانیان بە ئەولادی ژنێکی قارەمان دەزانی کەناوی میدیا Media بووە (کتێبی VII ل 62)

www.pertwk.com

یا لە زۆریەی "لاسیراب‌و تیگلات، پلایزێرو سارگۆنی ئاشووری‌و ئاکادی‌و صعصعە‌و..."[1]

باس لەسەر ئەوەیە کە لێکۆڵەرەوەیەك لە لێکۆڵینەوەی خۆی دا دەبێ ئەوەی پاستو پەوایە بهێنێتە گۆڕێ نە ئەوەی خۆی پێی خۆشە‌و حەزی لێ دەکا. یاسەمی هەروەها دەنووسێ: [هەروەك گوتمان هێندێك لەنووسەران دەیانەوێ کوردەکان لەگەڵ ئەو قەومانە بخەن کە لە پێش مادەکان لە کوردستان ژیاون، وەك قەومەکانی گۆتی یا کورتی‌و کاسی‌و لیلۆیی مانایەکان‌و هتد. بە پێچەوانەی بۆچوونی ئەوان بە دوای روون بوونەوەی کۆنبوونی کوردان دوو شت مستۆگەر دەبێ یەکیان ئەوەیە کە کورد زۆر لەمێژینەیە‌و کۆنە‌و دووهەمیان ئەوەیە کە ئەوان بە پەچەڵەك ئێرانی نین، چونکوو ئەو تیرە‌و تایفانە ئێرانی‌و ئاریایی نەبوون؟!][2]

ڕەشید یاسەمی بە دوای دەربڕینی ئەو ڕوانگەیە ئەوەشی لێ زیاد دەکا: [لەوڵامی ئەوان دا بە کورتی دەڵێین: یەکەم وا نیە کە هەر کات چەند تیرە بە دوای یەکتردا لەسەر خاکێك ژیابن، هەموویان لە ریشە یەك بن، بە پێچەوانە مێژوو نیشان دەدا کە پارچەکانی گۆی زەوی زۆر جار لە قەومێك پا بە نەتەوەیەکی دیکە گەیوە، ئەو ملك‌و سامانە دەست بە دەست دەگەڕێ، هیچ مێژوو نووسێك ناتوانێ بسەلمێنێ ئەو قەومانەی کە لە زنجیرە کێوی زاگرۆس ژیاون ئەو کوردانەن کە ڕەگەزی ئێرانیان هەیە. جگە لەوەش هیچ دەلیل‌و بەڵگەیەکی مێژووییش بە دەستەوە نیەکە ئێرانی بوونی ئەو تیرە‌و تایفە کۆنانە ڕەت کاتەوە.][3]

پرۆفیسۆر فۆن مینۆرسکی کە شکی لەوە دانیە مادەکان بە گشتی‌و کوردەکان بە تایبەتی هیندو ئوروپایین لە کۆنفڕانسێك دا کە لە بێلژیك گرتوویە

---

[1] کردو پیوستگی نژادی و تاریخی او، ل 6. مەسەلەی جێگەی سەرنج ئەوەیە کە ئاخوا لاسیرانو سارگونو تیگلات پلایزێر چ جیاوازیەکیان دەگەڵ داریوش‌و کوروش‌و ... هەیە؟ مەگەر هەرکام لەوانەش لە شوێنی خۆیان دا وەك جەمشیدو فەرەیدونو داریوش ئەمیرو ئیمپراتور نەبوون؟ ئەگەر گەورەیی‌و نەجیبی بە کەسایەتییە گەورەکانەوە بەستراوەتەوە، ئەوانەی ئەویش بە لای خۆیەوە بە کەمیان دەگرێ خاوەن شکۆ بوون. ئەگەر وا نیە بۆچی جەمشیدو فەرەیدونو کوروش بە گەورەتر لەوان دەزانێ؟

[2] ئەو مەتڵەبەش جێی سەرسوڕمانە، چونکو تا ئێرە بە تەواوی روون نەبۆتەوە کە تیرەکانی لولویی‌و کاسی‌و گۆتی‌و ... ئاریایین یا خێر؟ کەچی یاسەمی بە راشکاوی حاشا لە ئاریایی بوونیان دەکا.

[3] کردو پیوستگی نژادی و تاریخی او نووسینی ڕەشید یاسەمی ل 12

دەڵێ: کوردەکان ئەو ئاریایانەن کە لە رۆژهەڵات پا (بە بڕوای نووسەری ئەو کتێبە بریتییە لە ئێرانی ئەورۆ) هاتوونە کوردستانو نیشتەجێ بوون، دیارە ئەو رووداوەش هیچ ناتەبایی لەگەڵ ئەوە نیە کە لەکاتی هاتنی ئەوان دا دەستەیەک یا چەند تاقمی دیکە بە نێوی کاردۆ لە کوردستانی ناوەندی دا ژیابن!!؟[1]

بۆچوونی نووسەر ئەوەیە کە کورد بە دلنیایی کۆنترینو بگرە یەکەمین دانیشتوانی کوردستانن، جا یا مادەکان تیرەیەکن لە قەومی گوتی (کورد)و یا کوردەکان لکێکن لە قەومی ماد. بە هۆی ئەوەی مادەکان لە تیرەکانی دیکەی کورد نیزیکتر لە سەردەمی میژوون، سەرەڕای ئەوەی کە ئاسەوارێکی کەممان لەوان لە دەست دایە لەبەر ئەوە پێوەندیی زیاتریان لەگەڵ پارسیەکانو پارتیەکانو باقی قەومە بەناوبانگەکانی سەردەمی میژوویی هەبووە نێوبانگی زیاتریان پەیدا کردوە، بە تایبەتی بەو دەلیلانەی کە دەسەلاّتی بەهێزی ئاشووریش ئەوان رووخاندوویانەو یەکەم دەزگای دەسەلاّتی سەردەمی میژوویان لە ئێران دا پێك هێناوە، زۆربەی میژوو نووسەکان لەسەر ئەو باوەڕەن کە دایکی قەومو تیرەکانی دیکەی وەك گوتی یا کوردەکانن بەلام لەسەر ئاریایی بوونو نەبوونی مادەکانو تیرە جۆراوجۆرەکانی وەك لیلۆیی کاسائیو نایری پێویستی بە وردبوونەوەیەکی زیاترو دۆزینەوەی هۆکارو بەڵگەی زۆر زیاتر هەیە. پرۆفیسۆر "وادن" مامۆستای پێشووی زانستگە لەندەن فەرهەنگ یا وشەنامەیەکی هەیە بە نێوی "**سومێر ئاریان**"[2] و لەوێ بڕوای خۆی دەربڕیوەو دەنووسێ کە سۆمێریەکانیش ئاریایی بوونو پرۆفیسۆر ئیسپایزێریش مسۆگەری کردوە کە لە دەسەلاّتی سومێریەکان دا قەومی

[1] پێشتر ئاماژەمان بە بۆچوونو روانگەی مینۆرسکی کردوەو رەد کراوەتەوە، بەلاّم دیسان وەك روانگەیەك دەیهێنینەوە بەرباسو ئەوەشی لێ زیاد دەکەین کە مینۆرسکی هیچ ئاماژەی پێنەکردوە. ئاخر ئەگەر ئەوەی ئەو دەیڵێ راست بێ دەبێ لەو باوەڕە دابین کە دەگەڵ ئەو قەومانەی لە رابردووی دوور دا کۆچیان کردوە، لەنێو ئاریاییەکانی قەومی گۆتیش دا کورد وجوودی هەبووە. هەروەك لە سەدەکانی دواییش دا واتە سەد تا پێنج سەد ساڵ بەر لە ئێستاش هێندێك لە تیرەکانی کورد کۆچیان کردوە بۆ قەفقاز، بە دوای کۆچی یەکەم کاروان بۆ ئەم ناوچەو پاش ماوەیەك هێندێکی دیکەش لە کوردەکان هەر بۆ قەفقاز کۆچیان کردوە. تەنیا لەوەها حاڵەتێك دا قسەی مینۆرسکی وەڕاست دەگەڕێ، دەنا بوونی دوو قەوم بە رەگەزی جیاوازو تایبەتمەندی قەومی جیاجیا بە یەك نێو لە دوو مەڵبەندی جۆراوجۆر لە عەقڵدا ناگونجێ.

[2] گۆڤاری ئێران کەدە ژمارە 36

[3] میژووی ریشەی نژادی کورد لە نووسینی احسان نوری پاشا ل 6 .

www.pertwk.com

گوتیش ژیاون ـ دیارە پێشتر سەبارەت بە کۆنیو کۆن بوونی ئەو قەومە لەسەر خاکی کوردستان دواوین ـ ئێستا بە لەبەرچاو گرتنی ئەو راستیە کە سومێریەکان 4500 ساڵ بەر لە زایینی مەسیح خاوەنی شارستانیەتێکی گەورە بوون، بە شێوەیەك کە یاسایی "حەمورابی" بابلیەکان لە رووی یاسای سومێری دانراوەو گوتیەکانیش لەم شارستانیەتێدا بەشدار بوون (چونکو بەشێك لە ئەوان بوون) کەوابوو گوتیەکانیش لەو قەومانە بوون کە لەو خاکە دا ژیاونو پێڕەویان لە یاسای ئەوان کردوە، بێگومان هەر لە رەگەزی سومێریەکانن‌و، واتە ئاریایین. کەوابوو کۆچی ئاریاییەکان کەزۆربەی لێکۆڵەرەوەکان پێیان وایە وردە وردەو بەهێمنی جێبەجێ بووە گەلێك پێشتر لە رێکەوتێکە کە تاقمێك بڕوایان لەسەریەتیو دەڵێن دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی دەهەمی بەر لە زایین.

وەدوا کەوتنی رابردووی قەومەکانی هیندو ئوروپایی لە مەڵبەندە جۆراوجۆرەکان دا (چ لە رۆژهەڵات وەك هیندوستانو ئەفغانستانو ئێرانو چ لە رۆژئاوا ڕا بەرەو ئوروپا) ئەو روانگەیە ئاشکراتر دەکا.

دوکتور "کۆنتینوێ Kontinwe" دەڵێ: لە هەزارەی چوارەمی پێش زایین خەڵکێك لە دەشتەکانی باشووری سیبری کۆچیان کردوە بۆ کێوەکانی زاگرۆس کە پێیان دەگوتن "ئازیاتیك یا ئاسیایی"[1] و لە هەزارەی سێهەمی بەر لە زایینیش چەند نەتەوەیی دیکە هەر لەوێڕا کۆچیان کردوە کە بە هیندو ئوروپایی دەناسران. ئەو لێکۆڵەرەوە لە درێژەی بۆچوونی خۆی دا دەنووسێ: ئەو دوو بەشە کۆچەرانە لە زاگرۆس تێکهەڵچوونو بە یەکەوە بەشەڕ هاتن بەڵام دواتر بە یەکەوە بین النهرینیان گرتو نێوی گوتی یا کووسیان لەخۆ نا.

لەسەر ئەو باسە بۆچوونی دیکەش هەن کەلەگەڵ مێژوو یەك ناگرنەوە، هەر ئەو دوکتور کونتینوێیە لە زمانی "ئووژن پیتارد"و "سولاك"ەوە دەنووسێ کە دوور نیە هاتنی ئاریاییەکان بۆ ئێرانو کوردستان لە 2500ی بەر لە زایین دابووبێ. بەڵام بۆ ئێمە روونە کە کوردگەل یا قەومەکانی جۆراوجۆری گۆتی وەك لیلۆیی‌و کاسی‌و خالدی‌و کاردۆو ... و بوونیان لەسەر ئەو خاکە دەگەڕێتەوە بۆ

[1] ئەوانە کۆچی ئاریاییەکان دەگەڵ دەرکەوتنو بە دەسەڵات گەیشتنی مادەکانو پارسەکان لە ئێران دا هاوکات دەزانن‌و قەومەکانی کۆنتری دانیشتووی ئێران زەمین بە ئاریایی حیساب ناکەن.

[2] لە مێژووی ئەدەبی کورد بڕوانە

زیاتر لە چوارهەزار ساڵ بەر لە زایینو پێشتریش بە درێژی باسمان لێ کردوە. پێشەوای کەلدانیەکان بە نێوی "بروس Bruss" کە لەسەر مادەکان دەدوێ، زەردەشت بە یەکەم سەرۆکی رەگەزی ماد دەزانێ کە لە بەینی ساڵەکانی 3 تا 2300ی بەر لە زایین لە کەلدە دا پاشایەتیان کردوە. بە لەبەرچاو گرتنی ئەوەی کە لەو سالانەدا گوتیەکانی لە کەلدەدا خەریکی دەسەلاتدارەتی بوون، دەبێ ئەو مادانەی "بروس" باسیان دەکا هەر گوتیەکانی ئەوێ بووبن، یا زوونتر بێژین مادیەکان بەشێك لە گوتیەکانو گوتیەکانیش بەشێك لە مادەکان بوون. پروفیسۆر "ئیسپایزێر"یش ئەو بۆچوونە بە شێوەیەکی دیکە باس دەکاو وێڕای ئەوەی مادەکان هەر بە گوتی دادەنێو دەشسەلمێنێ کە رابردووی مادان لە زاگرۆس بۆ 6000 ساڵ بەر لە زایین دەگەڕێتەوە.[1] مامۆستا پورداود کە لە پسپۆرانی زمانی زەندو ئەوێستاناسی بووە، لە کتێبی "ادبیات مزدیسنا پشتها" دا گئوتمە نێوێکی بە یەکێك لە نەیارەکانی زەردەشت داناوە کە وێدەچێ هەر گئوتیو گوتی بێ کە وەك بەڵگەی میژوویی نیشان دەدەن زەردەشتیان ناچار بە کۆچ کرد.

ئەو شاهیدو بەڵگە میژوویییانەی لەبەردەست دان بە تایبەتی ئەوانەی دەوروبەری پێکهاتنی دەوڵەتی ماد (نیزیك 700 ساڵ بەر لە زایین) بە شێوەی ژێرەوە باسی چلۆنایەتی مادەکان دەکەن: لە ناوچەی ئازەربایجانی ئێران (رۆژهەلاتو باشووری دەریاچەی ورمێ)و لەبەشی باشوور ڕا تا خەتی قەزوێنو هەمەدان کوتیەکانو لۆلۆییەکان نیشتەجێ بوونو ئەو بڵاو بوونەوەیە بەرەو رۆژئاوا تا ئەو جێگایانەی لە پێش دا باسمان کردوون (ناحیەی زاگرۆس) درێژەی هەبووە.[2] ئەوەش وا دەنوێنێ کە مادەکان هەمان گوتیەکانن، بەڵگەیەکی باشی کە لێرەدا دەستمان دەکەوێ سەرەتای میژووی کوردە کە بریتیە لەو ساڵەی کە نەینەوای پایتەختی ئاشوور لە لایەن مادەکانەوە

[1] میژوی ریشەی نژادی کورد، نووسینی احسان نوری پاشا ل 10

[2] میژووی ماد، ا.م. دیاکۆنۆف لە لاپەڕی 210 بە دواوە

گیراوەو بەهۆی "هوخشەتەرە" پادشای ماد کۆتایی بە دەسەلاتەکەیان هاتووە.

"ئیشپیگل" رۆژهەلات ناسو زانای بەناوبانگی ئالمانی لە وەرگێڕدراوی "ئەوێستا"دا "گئوتمە" بە نێوی تایبەت نازانێ، بەڵکوو بە کەسێك لە تیرەیەك یا خەڵکی گوندێك بە ناوی "Geldnere" مانا کردۆتەوە. [1] "بوسنی"ش لەگەڵ ئەوەی گئوتمەی بەیەکێك لە دوژمنانی "مزدیسنا ئەهورا مەزدا" دەزانێ لەسەر ئەو باوەڕەیە کە گئوتمە نێوی جنسە نە خاصو تایبەت. [2] لەبەر ئەوەی لە سەرەتای میژوو دا جگە لە گوتیەکان هیچ تیرەیەکی دیکە دراوسێی نیشتمانی زەردەشت نەبووە دەبێ "گئوتمەی ئەوێستا" هەر گوتیەکان بنو بەس چونکو ئاشوریەکانیش "گوتیوم"یان پێگوتوون، ئەو وشانەو هێندێك وشەی وەك "سودهودان Sud Hodan"و "سید هیتا Sid Hita"و گۆتمەو گۆتو بودینو... نێوی ئاریایینو لەنێو گوتیەکانیش دا ئەو نێوانە زۆر بوون.

ئەو هەموو باسو خواستەی کە جارجار بە نۆبە دەیانهێنین بەم مەبەستەیە کە دڵنیا بین خاکی ئەسڵی کوردان کە بریتیە لە (ناوچەی زاگرۆسو مابەینی سەرچاوەکانی دوو رووباری دەجلەو فورات تا دەگاتە زێی گەورە) بەزۆر هۆو یەك لەوانەی کە دەرکەوتووەو ئاشکرا بووە ئەوەیە کە هەموویان ریشەیان یەکەو ئەوەی لێکیان جیا دەکاتەوە کەمو کووڕی بەشێك لە لێکۆڵینەوەکانە بە تایبەتی لە بواری(دێرینە ناسی)و توێژینەوەی بەرینو ورد لە شارە کۆنەکانو ئاسەواریان لەم ناوچانە دا.

نوسەری کتێب بەهێندێك شت لەم بوارەدا ئاماژە دەکاو دەڵێ کە چۆن نەتەوەیەکیان لەچەند تیرەدا هێناوەتە بەر توێژینەوەو لە یەکتریان جیا کردوونەوەو لەسەر هەرکامیان وەك نەتەوەیەکی جیا موتالآیان کردوە. سەرنج راکێش ئەوەیە گەرچی ئەو توێژەرەوانە شوێنو ئاسەواری کوردان لە هەموو

---

[1] سەرەتای میژووی کوردان لە سالی 612ی بەر لەزایینەوە واتە لەو سالّەوە دەست پێدەکا کە نەینەوا لە لایەن (هەوەخشەتەرە)ی پادشای مادەوە گیراوەو بەو حیسابەی ئەوسالّ کە 1379ی هەتاوی و 2000 زایینیە دەبێتە 2612ی کوردی.

[2] میژووی ریشەی نژادی کورد، نووسینی احسان نوری پاشا ل 12

[3] ئەدەبیاتی مزدیستان پشت ها" (ئەدەبیاتی ئەوانەی لە پشتی مەزدەك کەوتوونەوە)و, نووسینی خوالێخۆشبوو مامۆستا پورداود.

[4] سودهودانو سید هیتا نێوی باوکی حەزرەتی بودا بووە.

ئێران دا دەبینن لەسەر بنەمای بیرو بڕوای سیاسی یا ئایینیو هێندێك تیۆری كە لە لایەن زانایانی بیانی هاتوونە گۆڕێ، ئەوانەی شوێن ئەو لێكۆڵینەوانە دەكەون، لەسەر ئەو بۆچوونانە سوورنو ناخوازن لەمەڕ كورد بوونی هەموو یا بەشێك لە ئاریاییەكانو ئێرانیەیە هەرە كۆنەكان بیر لەم نێوە بكەنەوە. ئەوە لە حاڵێك دایە كە هەزاران بەڵگە بۆ بوونی كورد لە سەرانسەری ئێران داو بە تایبەت لەنێو زنجیرە بنەماڵەكانی كە دەسەلاتدار بوونو شایەتیان كردوە بە دەستەوەیە.

زۆربەی نیزیك بە هەموو رۆژهەلاتناسان لەسەر ئەو باوەڕەن كە نیشتمانی گوتیەكان تا رۆژهەلاتی دوور درێژەی هەبووەو ئەو كوردانەی لە رۆژئاوای بانووی (فەلاتی) ئێران بوونو هەن، هەر لە رۆژهەلاتەوە چوونە ئەوێو بە پێچەوانەی وتەی كەسگەلێك ئەو كوردانەی ئەورۆش لە ناوچە جۆراوجۆرەكانی ئێران دەژین، جگە لەوانەی كە میژوو لە بیریەتی كە لە لایەن هێندێك لە دەسەلاتدارەكان بە بۆنەی سیاسیو جارجاریش لەبەر بەرژەوەندی نەتەوەیی لەنێو وڵات دا جێگۆڕكێیان پێكراوە، هەر لە سەرەتاوە لەو مەڵبەندانە دابوونو زۆر ئاڵوگۆڕیشیان لەو خاكەدا پێك هێناوە.

ئەردەشیری بابەكان خانەدانەكەی (ساسانیان) كورد بوونو كەسیش ناتوانێ حاشا لەو راستیە بكا. شوێنی لەدایك بوونیو مەوتەنی بنەماڵەیی كوێ بووە؟ مەگەر خەڵكی پارس واتە هەر ئەو شوێنە نەبوون كە ئەورۆ ئوستانی فارسی پێدەڵێن؟ "ئیسترابوون" جوغرافیازانی بەناوبانگ لەبەشی سێهەمی كتێبی 15ی خۆیدا لە قەولی "ئێراتۆستێن Eratosthenc" دەنووسێ: تایفەكانی دانیشتووی فارس بریتین لە پایشتخارەكان، هەخامەنشیان، "كورتی"یەكانو مەردەكان. و حەكیمو شاعیری پایەبەرز ابوالقاسم فیردەوسی لە شانامە دا لەسەر بە دەسەلات گەیشتنو پاشایەتی ئەردەشیری بابەكان لە شانامە دا دەنووسێ:

سپاهی ز استخر بی مَر ببرد بشد ساخته تا كند جنگ كرد

[1] رۆژهەلاتناسی ناسراوی ئاڵمانی "ماركوات" وشەی "مەرد" بە مانای بوونەوەری بەزیانو بەدفەڕ لێك دەداتەوەو دەڵێ: دوژمنانی قەومی كورتی ئەو سیفەتەیان پێبەخشیون. كوردو كروتیو مەرد هەر یەكن. ڕەشیدی یاسەمیش لە كتێبی كوردو پێوەندی ڕەگەزیو میژوویی دا لە لاپەڕی 167 ئاماژە بەوە دەكا.

www.pertwk.com

سپایەکی بێ ئەژماری لە ئیستەخر وەڕێ خست کە بۆ شەڕی کوردانی ئامادە کردبوو
چو شاە اردشیر اندر آمد بتنگ پــذیرە شدش کرد بی مَر بجنگ
کاتێك ئەردەشیر بە پەلەو بە خێرایی هات کوردێکی بێژمار بەرەنگاری بوون
یکی کار بدخوار و دشوار گشت اباکرد کشور همه یار گشت
بەسەر وەزعێکی زۆر شپرزەو ئاڵۆز دا کەوتبوو خەڵکی وڵات بە تێکڕا بوونە لایەنگری کوردەکان
یکی لشکری کرد، بد پارسی فزونتر زکردان یکی دو بسی

لەشکرێکی لە پارسەکان ئامادە کرد کە یەك دوو بەرانبەری کوردەکان بوون فارسنامەی "ابن بلخی"[2] کوردەکانی پارس لەو پێنج مەڵبەندە دا جێدەکاتەوە: (رم جیلویه، رم الذیوان، رم اللوالجان، رم الکاریانو رم البازنجان)[3] هەروەها دەنووسێ: هەر رەمێك (تایفه یا عەشیرەیەك) سەت هەزار کەسی هەبووەو هەموو شکۆو گەشەی لەشکری فارسەکان هی کوردەکان بوو.

هەروەها "مجمع الانساب شبانکارەای"[4] ئاماژە بەوە دەکا کە کوردەکان لە سەردەمی هەخامەنشیەکان دا لە فارس بوون، هەر ئەو کتێبەو "مروّج الزهب" مسعودی و هەمیش التنبیه و الاشرافی مسعودی[5] بە تێکڕا دەڵێن باوکی ئەردەشیر لە تیرەی شەبانکارە بووە.

ئەو زەمان کە "جوزهەر"(6)(7)(8)ی کورد لە گەورە پیاوانی خێڵی "بازرنگی" یا بازرنجیه = بازنجان ـ کە هەموو یەك وشەن دەسەلاّتداری ئیستەخر بووە ژنێك لە بنەماڵەیەکی گەورەی هەر ئەو تیرە دەخوازێو بابەك یا پاپەك لەو ژنە بووەو دوایە بۆتە پایەبەرزێکی سوپای ئەوکات کە "ئەرگبز Argbadk"یان پێگوتوە. بابەك لە "درابگەرد" کە کریستین سێن لە میژووی

---

[1] بەرگی حەوتەمی شانامەی فردوسی کە لەسەر چیرۆکی ئەردەشیری بابەکانە.
[2] فارسنامی ابن بلخی، ل 146 چاپی ئوروپا
[3] رَم بە مانای عەشیرەو تایفەیە.
[4] شەبانکارە عەشیرەیەکی کوردن کە ئێستاش هەر لە فارس دەژین.
[5] الاشرافی مسعودی ل 880 چاپی ئوروپا
[6] میژووی تەبەری، چاپی ئوروپا ل 815ی چاپی مصر بەرگی دووهەم ل 56
[7] یون، Justi کتاب الاسماِ وشەی گوچیترا
[8] کوردو پێوەندی رەگەزیو میژوویی ئەو، رەشید یاسەمی ل 169

ساسانییەکان دا بە "گۆپانان"[1]ناوی دەبا زۆر بە تواناو بە دەسەلآت بووە. بەم لێدوانانەی سەرەوە روون دەبێتەوە کە باوکی ئەردەشیر لە تایفەی شەبانکارەی کورد بووەو دایکیشی لە تیرەی بازرنگی بووە. کەوابوو ئەردەشیر کورد بووەو دەتوانین زۆر بەڵگەی دیکەش بۆ ئەم مەسەلە بێنینەوە، وەك ئەو نامەی کە ئەردەوانی پێنجەم دوایین پاشای ئەشکانی بۆ ئەردەشیری نووسیوە، یەکێك لەو بێ حورمەتیانەی لەو نامەدا پێی دەکا ئەوەیە کە ئەو بە کورد ناو دەباو بەوە تاوانباری دەکا کە لە چادری کوردان دا پەروەردە کراوە. کریستین سێن دەنووسێ کە دواتر شاپووری یەکەم، کوڕی ئەردەشیر نووسەری ئەو نامەی کە مونشی ئەردەوانی پێنجەمو ناوی "دازبونداه" بووە بە تۆڵەی نووسینی ئەو نامە بە دەستی خۆی کوشتوە ئیبنی خوردادو ئوستەخزاش بە درێژی لەسەر ئەم بابەتە دواون.

"ئاندرێگدا" کە وەك رەشید یاسەمی دەنووسێ سەردەمێك مودیری گشتی ئیدارەی عەنتیکەجاتی ئێرانێ بووە، لە بابەتێك لە ژێرناوی "توێژینەوەی زانستی لە ئێران دا" کە لە سالنامەی پارسی سالی 1310ی هەتاوی دا چاپ کراوە، نووسیویەتی: ئەو شتانەی سەردەمی باستان = دێرین کە لە لوڕستان دەست کەوتوون هی ئەو کێونشینانەیە کە لە رابردووی زۆر دوور دا لە کێوەکانی خەزەر دا ژیاونو دوایە لەوێ کۆچیان کردوەو نیزیکەی چوار هەزار سالْ بەر لە ئێستا لە لوڕستان بینراون، میژوو ئەوانە بە نێوی "کاسیت پاکاسی" دەناسێنێ. هەر ئەوانەش بوون کە بابلیان گرتو ماوەی شەش سەدەش لەوێ فەرمانڕەوا بوون، دوایەش گەڕاونەوە ناوچە شاخاوییەکانی خۆیان. هەر ئەوانە

---

[1] ئەوە بۆمان روون دەکاتەوە کە ناوچەکانی ناوبراو واتە قەلای بەیزاو دارابگردو دەوروبەریان بە دەست کوردانەوە بوون. وێڕای ئەوەش نووسەری کتێب بڕوای وایە کە ئەو وشەیە "گوپانان" نەبووە بەڵکوو "چوپانان" بووە. لەبەر ئەوەی کە لەو ناوچانە دا ئاژەڵداری باو بووە، بە شوانانی نێو براوە. هەربۆیەش ئیلاتی ئەو ناوچانە کە هەموشیان کورد بوون بە شوانکارەو شەبانکارە بەنێوبانگ بوونو بازرەنگییەکانیش یەکێك لەو تایفانە بوون.

[2] میژووی تەبەریو ئیبنی ئەسیریش عەینی شتیان نووسیوە کە مانای نووسراوە عەرەبییەکەیان ئاوا لێك دراوەتەوە: "ئەتۆ پێت لە بەڕەی خۆت زیاتر راکێشاوەو بۆیە مەحکووم بە مەرگی، ئەی بە رەگەز کوردی کە لە چادری کوردان دا پەروەردە بووی، کێ تۆی ئیزن دا ئەو تاجە لەسەر بنێی؟ ئەوە لە کتێبی کوردو پێوەندییە رەگەزیو میژووییەکەی، ل 171 وەرگیراوە.

[3] میژووی ساسانیان، کریستین سێن، وەرگێڕانی رەشید یاسەمی ل 83

[4] لە لاپەڕەکانی پێشوو دا بە درێژی باسی کاسییەکانمان کردەو.

www.pertwk.com

لە کتێبی پەهلەوی (شارەکانی ئێران)دا بە نێوی "کوهیارانی کوردۆ" نێو دەبرێن کە بە وتەی ملك الشعرای بهار هەر ئەو کوردانەی ئێستان.[1] ئیسترابوون، جوغرافیزانی سەردەمی کۆن لە بەشی سێزدەی کتێبی یازدەهەمی خۆیدا لەمەڕ ئازەربایجان یا ئاترۆپاتێن دەنووسێ: "دێلی ئوس Dellius"ی دۆستی ئانتوان کە لە لەشکرکێشی بۆ خاکی پارت یەکێك لە فەرماندەکانی قەیسەری رۆم بووە لەسەر خاکی ئاترۆپاتێن دەڵێ: ئەو سەرزەمینە سەوزو زنوێرە، بەڵام هەموو بەشی باکووری شاخی سەختو ئاستەمە، ئەمەردەکان، تاپووردەکانو کورتیەکان کە هەموویان لەبەر نەداری خەریکی ڕێگرینو لە زنجیرە کێوی زاگرۆس دا بڵاو بوونەوە[2] و لەگەڵ هێندێك تایفەی دیکە کە لە ئەرمەنستانو ئاترۆپاتێن دا نیشتەجێن لە ڕەگەزێکن.[3]

لەمەڵبەندی باکووری ئێرانیش ئەگەر سەرنج بدەن دەبینین کە لەوێش ئەگەر لە ریزی قەومە زاڵەکان نەبن، ڕادەیەکی زۆری دانیشتوانی ئەم ناوچەیە پێك دێنن. لەگەڵ ئەوەی هەموو ئاتروپاتێنی باشوورو ڕۆژئاوا خاکی کوردان بووەو لەوێش هێندێك دەسەلاتی وەك ڕوادیەو فزولیەی کورد هەبوونو لە لایەن کوردەکانەوە ئەویش نە لە سەردەمێکی زۆر دوور دا پێك هاتوون.[4]

ئیسترابوون دەڵێ: دەریای قەزوین (خەزەر) وەك هیلالێك کێوەکانی باشووری لە ئامێزی خۆی گرتوەو لەو کێوانەش دا ئەوەندەی بەرەو لوتکە بڕۆین دەبینین کە هێندێك قەومو تیرەی لێ دەژین کە لەوانیش دەتوانین "گیلەك، کادوسی، ئەمرەد، کورتیو ئەنارەکی"یەکان نێو بەرین. ئیسترابوون دوایەش ئەوە زیاد دەکا کە میدیا لە لای ڕۆژهەڵات ڕا لەگەڵ پارتو ناوچەیەکی شاخاوی هاوسنووڕە کە "کۆسێئێن Cosseens یا کاسییەکانی تێدا نیشتەجێن. "نێئارك Nearque"یش نێوی چوار تیرە لەو مەڵبەندە دێنێ کە پادشاکانی پارس باجیان داونێ. ئەوانەش ئەمردەکان، ئۆکسییەکان Uxiensو ئولومییەکان یا "ئیلامی Elymiens"یەکانو کاسییەکان کە لەگەڵ میدییەکان هاوخاکن.

---

[1] سبك شناسی لە نووسینیملك الشعراء بهار بەرگی یەکەم ژێرنووسی ل 6.

[2] زاگرۆسیان بە "نیفاتیس Niphatis"یش نووسراوە.

[3] بەشی حەوتەم لە کتێبی یازدەهەم

[4] هەمان سەرچاوە

هەروەك دەبینین کوردەکان لە ریزی ئەو خەڵکانەن کە لە سەرەتاوە دانیشتووی ئەو ئێران زەمینە بوون کە خاکی زاگرۆسیش بەشێکە لەو. بەڵام لە کەیەوە؟ ئەوە راست ئەو پرسیارەیە کە مەبەستمانە. بەم شێوە کاتێك کورد لەگەڵ ئاریایەکان دەبینینەوە، بەڵام تەنیا لە سەرخاکی کوردستانو ئەو بەشەی نێوان دوو رووباری دیجلەو فورات تا ئاخری زاگرۆس دەیانخەینە ژێر موتاڵاو لێکۆڵینەوە، ئەویش لە کاتێك دا کە زۆر پێشتر لە ئامادە بوونی ئێرانیەکان (ئاریایەکانی ئێرانی کە بە مەنزوومەی زاگرۆس یا قەومەکانی دانیشتووی میزۆپۆتامیا) بەو ئاکامە دەگەین لەسەر ئەوە سوور بین کە کوردەکان کۆنترین بنی ئادەم گەلن کە لەو مەڵبەندە دا ژیاونو مێژوو نەتەوەیەکی کۆنتر لە کوردان لە کوردستان ناناسێ.

لە لاپەڕەکانی پێشوو دا ئاماژەمان بەوە کرد کە کوردەکان لە هەموو ئێران دا هەبوونو لە سەرەتای مێژووەوە لەگەڵ ئێرانیەکان ژیاون. کەوابوو هەم لەوانەو هەرچی بووبن بە یەکەوە بوون. بە واتایەکیتر کوردو ماد هەر یەك بوونو هەموو ئاریایی بوونو هەرکامیان لە ئاریایی بوون دابڕێن ئەوی دیکەش دەگرێتەوە. بۆ مستۆگەر کردنی ئەو مەسەلە دەتوانین زۆر شت وەك شاهید بێنینەوە، بۆ ئەم مەبەستە دەتوانین هەم لە بابەتی نەتەوەیی و هەم لە بابەتی زمان کەڵك وەرگرین.

هێرتسفێلد کە زانایەکی ئاڵمانیو لێکۆڵەرەوەیەکی جێ متمانەیە دەڵێ: نێوی ئوروپایی خەزەر، "کاسپێن"ە کە لە نێوی تیرەیەکی زۆر کۆنی بەر لەمێژوو وەرگیراوە کە لە رۆژئاواو باشووری ئەودەریایە ژیاونو بە "کووسی یا کاسووکسی ناسراون" کە لە کۆدا بۆتە "کاسپو کەسپین"و نێوی دەریای خەزەریش لە کۆی ئەو "کاسپین" یانی کاسوها وەرگیراوە.

پێشتر بۆمان روون بۆتەوە کە "کاسووکان" تیرەیەکن لە "گوتیەکان" کە وەك دەزانین لەسەر مەنزوومەی زاگرۆس حیسابن لە زمانی کوردی دا زۆر وشە هەن کە بە تەواوی ئێرانینو لەباسی زمان دا زیاتری لەسەر دەدوێینو لێرە دا تەنیا بۆ نموونە ئاماژە بە چەند شتێك دەکەین. لە مێژووی ئاشوور دا چاومان

[1] هەروەك پێشتر باسمان کرد زانایانی وەك دراوێرو ئیسپایزێرو سایکسو ... بڕوایان بەم بۆچوونە هەیە.

[2] ئێرانی باستان "ئێرانی دێرین" لە مشیرالدولەی پیرنیا.

بەوە کەوت کە یەکێك لە فەرماندەکانی "گوتی" کە ئەیالەتێکی بەڕێوە دەبرد نێوی "نەمر namer" بووە کە مانای جاویدانی فارسییەو وشەیەکی تەواو ئێرانییە، هەروەها لەنێو پادشاکانی گۆتی دا نێوەکانی وەك "شەرلەك Shar lak"و "تیریکان" زۆرن کە هەر دوو وشە ئێرانین، شەر بە مانای جەنگی فارسییە، لە دنیای پێش مێژووش دا ئێرانییەکان سەرداریان هەبوون بەنێوی "شەرمەزن Sharmazn" کە مەزن بە فارسی دەبێتە بزرگو گەورەو بەتێکڕا مانای شەڕی گەورە یا "جنگ بزرگ" دەدا.

ئیحسان نووری پاشا دەنووسێ: مەزن لە وشەی "مەها"ی سانسکریت گیراوە کە ئەوێستا "مازا"و لە کوردی خۆمان دا "مەزن"ە، لە زمانی ساسانییەکان دا بە جێژنی مانگی "تیر"ی فارسی یا پووشپەڕی کوردیان گوتوە "تیریکان"[1]. لەم پێوەندییەدا دیانۆکۆف نووسیویەتی: "لە بەشی سەرووی گەڵی رووباری (قزل ئوزون = رووباری سپی) ڕا هەتا دەشتی کەویر سەرزەمینی "مادایی" ماد بووە، بە لەبەرچاو گرتنی ئەونێوانەی بە تایبەتی لەخەتی قەزوێن ـ هەمەدان بۆ شوێنو نەفەریان داناون دەردەکەوێ کە زمانی گوتیو لیلۆیی رەواج بوونو هەرچی بەرەو رۆژهەڵات چووبانە پێش زمانی ئێرانی زیاتر لە برەو دابووە.

پێکهاتەی قەومی ماد کە ئەوڕۆ بۆ ئێمە روونە لەو سەردەمدا چۆن بووە، لەهەزارەی سێهەمی بەر لە زایین، لەسەر خاکی ماد گۆتییەکانلەمەڵبەندی رۆژهەڵاتو لیلۆییەکان لە مەڵبەندی رۆژئاوا ژیاونو دەش زانین کە خاکی ماد ئەو مەڵبەندە پانو بەرینە بووە کە لە دەریاچەی ورمێ ڕا تا بەشی سەرووی رووباری دیالەو لەوێڕا تا نیزیك رووباری کەرخەی گرتۆتەوە. لەنێو قەومەکانی دانیشتووی ئەو مەڵبەندە دا کاسییەکانو هۆریەکانیش ئامادە بوون.

ئەگەر بمانەوێ ئاکامی ئەوەی لەم بوارەدا باسمان کردوە کۆکەینەوە، بەرهەمەکەی دەبێتە ئەوە کە کوردو ماد هەردوو لە یەك نەتەوەو رەگەزن، لە هەر شوێنێکی مێژوو دا باسی ماد بێتە گۆڕێ، کوردو تیرەکانیشی لە پەنایانو

[1] مێژووی ریشەی رەگەزی کورد ئیحسان نووری ل 13

[2] مێژووی ماد ل 210، پێویستە بزانین کە یەکێك لە قەومە کۆچەریەکانی ئاریایی "ئاریازێنت"ەکان بوون کە دواتر زمانەکەیان بە ریشەی زمانی هیندو ئوروپاییو ئێرانی ناسراوە. ئەگەر ئاماژە بەوە دەکرێ کە لە رۆژهەڵاتی ئێرانێ کاریگەری زیاتری لە سەر مادیەکان هەبووە، لەبەر ئەوە بووە کە ئاریازینتەکان لە رۆژهەڵاتی کەویر ژیابوون.

پێچەوانەکەشی هەروایە، بە شێوەیەک کە لەهەر جێگایەک باسی کوردان لەژێر نێوە جۆراوجۆرەکانی، گۆتی، لیلۆیی کاسیو ...وە بێنین لە مادەکانیش شوێنەوار بەرچاو دەکەوێ. هەروەک لە سەردەمی سارگۆنی یەکەم داو دواتریش لە 3600ی بەر لە زایین لەگەڵ شوێنێک ئاشنایەتی پەیدا دەکەین کە پێی گوتراوە مادستان. پرۆفیسۆر ئیسپایزێر لە دوو کتێبی "قەومەکانی میزۆپۆتامیا"و "**میژووی کۆن رۆژهەلاتی نیزیك**"[1] دا دەنووسێ: کاتێک سارگۆنی دووهەم گوتییەکانی لە بابێلستان وەدەر نا، تا ولاتی "مادایان" ڕێیان کەوت. ئەوەش بۆمان دەردەخا کە مادەکان لە سەدەی 28ی بەر لە زایین لە شوێنێک کە بە نێوی خۆیان بووە ژیاونو لە نیزیک هەرێمی گۆتیو لیلۆیی کاسییەکان هەڵکەوتووە. تەنانەت لە شوێنەوارەکانی بەر لە رێکەوتی پێکهاتنی دەوڵەتی مادیش ئەوە دەخوێنینەوە کە لەساڵی 2192ی پێش زایین کاوەی ماد لەگەڵ مادەکانی ئیسفەهان شۆڕشیان لە زوحاکو زوحاکیەکان کردوەو ولاتی "پێشداد"ییەکانیان لە ژێر دەسەلاتی کەلدەیەکان کە ئەوانیش هەر لەژێر دەسەلاتداڕەتی زوحاکی ماربەشان دابوون، ڕزگار کردوە.

بە دوای ئەو ڕوونکردنەوەدا نادروستی وتەی هێندێک لە ڕۆژهەلاتناسەکان دەردەکەوێ کە دەڵێن قەومەکانی ئاریاییو مادەکان لە سەدەکانی 9و 10ی پێش زایین هاتوونە سەر ئەو خاکەو لەسەدەی حەوتەمی بەر لە زایین دەوڵەتیان پێک هێناوە. لێرە دا مسۆگەر دەبێ کە مادەکانو لقو پۆپەکانیان (کوردەکان) چەند هەزار ساڵ پێش ئەو ڕێکەوتە هەروەک پرۆفیسۆر ئیسپایزێریش ئاماژەی پێدەکا[2]، لەسەر ئەو خاکو ولاتە بوون.

نووسەری ئەم کتێبە لەو باوەڕە دایە کە بێ هیچ گومانێک مادەکان جگە لەوەی لە "بین النهرین" حکوومەتیان هەبووەو پێشتر باسمان کردوە، لە ڕۆژهەلاتی مادستانیش حوکمیان هەبووەو ئەو چیرۆکانەی ئێمە بەنێوی "ئەساتیر" لەسەر رابردووی دوور لە شانامەو ... دا دەیان خوێنینەوە، چیرۆکی خەیاڵی ئەفسانە نەبوونو پێشدادیەکانو مادەکانو مێتانیەکانو .. هەموو لەسەر مێژووی مادن، ئەگەر شکڵی مێژووشی بەخۆیەوە نەگرتوە بەو هۆیەیە کە

[1] میژووی کۆنی ڕۆژهەلاتی نیزیك ل 186.

[2] گوتوومانە کە ئیسپایزێر مادەکانی تا شەش هەزار ساڵ پێش زایینلەم مەڵبەندە ناسیوەتەوەو ناساندوونی.

www.pertwk.com

ئەوکات مرۆڤەکان لەگەڵ نووسینو مێژوونووسی بێگانە بوونو خەتو نووسین لە قامووسی ژیانی کۆمەڵایەتیان دا نەبووە.

پرۆفیسۆر "مینۆرسکی V.Minorsky" بە دوای دەرخستنی ئەو بۆچوونە کە دەڵێ بۆ دۆزینەوەی رابردووی کوردەکان دەبێ لەنێو "پاختوەکان = بەختان = بهتان، بیت قردوحیان" دا بگەڕێین[1].

مینۆرسکی ئاماژە بە ریوایەتێکی شەرەفنامە دەکاو دەڵێ[2]: لە لێکۆڵینەوەو دیاریکردنی ریشەو رەگەزی خەڵکو نەتەوە جوراوجۆرەکانی دنیا ناتوانین تەنیا بە باس لەسەر نێو و ریشەو رەچەڵەکی لوغەوی ئەوان قەناعەت بکەین، بەڵکوو ئەو باسانە دەبێ لەگەڵ راستیەکانی مێژوویی و جوغرافیاییش یەک بگرنەوە. هەروەها دەڵێ زمانی کوردان لەسەر بناغەو پایەیەکی قورس و قایم راوەستاوەو بێ هیچ گومانێك لەبنەماڵەی زمانی لای باکووری رۆژئاوای زمانە ئاریایەکانی ئێرانیەکانەو ئەو جیاوازیەی لەبەینی زمانی فارسیو کوردی دا هەیە لەم جیاوازیانەیە کە لە بەینی هەموو ئەو زاراوانەدا هەیە کە ریشەی هاوبەشیان هەیە[3].

جگە لەوەش مینۆرسکی ئیمانی بەوە هەیە کە زمانی کوردی لە دەورەی پێش مێژوو (دەورەی باستان = دێرین) دا پەیدا بووەو زمانی مادیش هەرچەند تەنیا چەند نێوی تایبەتمان لەبەردەست دایە لەگەڵ زمانی کوردی یەکن. ئاکامی مەسەلەکە دەبێتە ئەوە کە ریشەی کوردان تێکەڵاوێك لە تیرە کۆنو دیرینەکانی مەردەیەکانو کوردۆیەکانن کە هەر دووکیان بە زاراوەیەکی نیزیك لە مادی قسەیان کردوە[4].

---

[1] لەمەڕ "پاختوەکان" کە چیرۆك و ئەساتیری کوردەکان زۆریان باس لەسەر کراوە (جزیرەو بۆتان) دیسان قسە دەکەین.

[2] مینۆرسکی ئەو بۆچوونەی لە بیستەمین کۆنگرەی ناونەتەوەیی رۆژهەڵاتناسان لە ساڵی 1937ی ز کە لە بروکسێل پایتەختی بلژیك گیراوە بەیان کردوە.

[3] لە سەرەتای شەرەفنامە وەرگیراوە کە محمد عباسی نووسیویەتی ل 33.

[4] واسیلی نیکیتین لە کتێبی "کوردەکانو کوردستان" دا کە لە ساڵی 1956 لە پاریس چاپی کردوە. بە باوەڕی نووسەر یەکێك لەو دەلیلانەی کە لێکۆڵەرەوەکان نەیانتوانیوە جگە لە چەند وشە لە زمانی مادەکان وەدەست بخەن ئەوەیە کە نەیان ویستوە لە مەڕ مادەکان جیا لە لقەکانی ئەو (گوتیەکان، کورتیو لیلۆیی و کاسییەکان) موتالآ بکەینو یا کراوەتر بڵێین نەیان ویستوە زمانێکیتر جگە لەوەی قسەیان پێکردوەو زمانی خۆیان بووە، بەڵزنەوە. وەك ئەوەیە ئێمە بۆ دۆزینەوەی زمانی ئێرانیەیە دیرینەکان، ئەوزمانو زاراوانەی کە تایفە جۆراوجۆرەکانی ئەو وڵاتە قسەی پێدەکەین وەلا بنێینو وەدوای زمانیکی تایبەت بە نێوی زمانی ئێرانی بکەوین.

بوونی پێوەندیەکی زمانی ئەوتۆ کە لێزانانی وەك مینۆرسکی لەنێوان دوو زمانی کوردیو مادی دا باسی دەکەن دیسان سەلماندنی ئەو بۆچوونەیە کە نووسەری ئەو کتێبە پێی لەسەر دادەگرێو بڕوای وایە هەردووکیان (مادو کورد) یەك نەتەوەن، واتە ئاریایی یا هیندو ئوروپایین.

بۆ ئەوە کە مادەکان بە ئاریاییو ئێرانی بوونی کوردەکان زۆر شاهید هەن، بۆ وێنە لەنێو پاڵەوانان دا کەسانی بەنێوبانگو تەنانەت لەنێو ئەوانە دا کە عاشقی مێژوون نموونەی جێگەی باس گەلێکن. هەروەك لە شەرەفنامە دا هاتوە:

"پاڵەوانی فیلەتەنی ئێران، رۆستەمی زاڵ لە تایفەی کوردانەو لەبەر ئەوەی لە سیستان لە دایك بووە پێیان گوتووە رۆستەمی زابولی. بەهرامی چووبینە (دارینە)ش کە پاشاکانی کرتو غوور لە بنەچەکەی ئەون کورد بووەو تەنانەت پێشەنگی عاشقانی مەینەتبەشو کوێرەوەری دیتوو فەرهادی کێو هەڵکۆڵیش کە لەسەردەمی خەسرەو پەرویز دا ژیاوەو چیرۆکی ئەویندارای ئەو بەناوبانگە کوردەو لە تایفەی کەڵهوڕە[1] کە لەکوردستانی ئێرانو ئوستانی کوردستان (سنندج یا سنە) دەژین[2].

"ئەی عەلیۆف" لە بابەتیك دا لەژێر سەردێری **"لەمەڕ کۆمەڵگای ماد** IAN" کە لە ساڵی 1948 نووسیویەتیو لە ئازەربایجانی سۆڤیەت، سۆویەتی پێشوو چاپ بووەو دەبێ وەك زنجیرە بڵاو بووبێتەوە لە لاپەڕەکانی ژمارە 86و 90ی ژمارە 10 دا رای خۆی ئاوا دەربڕیوە: وشەی "ئاری بی" کە بەمانای عەرەبەکانی رۆژهەڵاتە، تەنیا جارێك لە نووسراوەکانی ئاشۆری دا لەبارەی بەشێك لە قەومی ماد بەکار هاتوەو ئەو وشە لە دوو بەش پێك هاتوە، یەکیان "ئاری"و ئەوی دی "بی"یە کە دواگری عیلامی کۆ "بە"یە، بە واتایەکی دیکە ئاریەکان نێوی تەواوی ئەو خێڵانەیە کە بە دوو زمانی هیندیو ئێرانی دەناسرێنەوە. ناوبراو بەم ئاکامە دەگا کە مادەکان خۆیان بە ئاریایی نازانن. کەوابوو ئاریایی نەبوونو زیاتر دەچنەوە سەر گوتیەکانو زمانی ئاریایی دواتر

---

[1] شەرەفنامە، ص 28 چاپی مصر

[2] کەڵهوڕەکان تەنیا لە ئوستانی کوردستان نیشتەجێ نین بەڵکوو لە زۆر شوێنی کوردستان دا بڵاوەو تەنانەت لە نێو تیرەی مەنگوڕیش دا لە دەوری مهاباد هەنو دەگەڵ ئەوانەی لای کرماشانو سنەش کەمو زۆر پێوەندیەیان هەیە.و

(لە سەدەی نۆی پێش زایین)ەوە چۆتە نێو ئەوانو بەر لەو کاتە هیچ بەڵگەیەک بۆ هەبوونی زمانی ئاریایی لەنێو مادەکان دا بە دەستەوە نیە. باش سەرنج بدەن یەکێك لە پرسیارەکان ئەوەیە کە لە بنەڕەت ڕا مادەکان ئاریایی نین، چونکو ئەوانەی کە کوردەکان بە ئاریایی دەزانن بەو هۆیەیە کە کوردو ماد یەکن، بۆیە دەڵێن ئەگەر مادەکان ئاریایی نەبن، کوردەکانیش کە لەگەڵ ئەوان یەکن ناتوانن ئاریایی بن! ڕاست بە پێچەوانە، هەرچەند نێوونیشانێکی ئەوتۆ لە وشە گەلێکی ئاریایی لە نێو مادەکان دا نابینین (ئەگەر هەشبێ ئەوەندە کەمە هەر بە نەبوو حیسابە) دیسانیش لەو باوەڕە داین کە بە لەبەرچاو گرتنی ئەو هەموو کۆچەی کە وردە وردەو نۆبە بە نۆبە کراوەو لەگەڵ تێپەڕ بوونی ماوەیەکی زەمەنی زۆر بەسەر قەومەکانی ئاریایی دا کوردو ماد هەر ئاریایین.

میرزا عەباس ئیقبال ئاشتیانی لە کتێبی خۆی (مێژووی کۆنی ئێران) دا دەنووسێ: مادەکان لە سەردەمی حامورابی "بخت النصر بابلی" دا لە بین النهرین ناسرابوونو کەلدانیەکان ئەسپی باشیان لێ دەکڕین .

ل.گ مۆرگانی فەڕانسەوی وێڕای لێکۆڵینەوەیەکی زۆر ڕپرایەخ ئاماژە بەو بابەتە دەکاو دەنووسێ: مادەکان دوو هەزار ساڵ بەر لە لەدایکبوونی مەسیح کۆچیان کردوە بۆ ئەو ناوچەو لەبەر ئەوەی دەوڵەتی بەهێزی ئارارات یا ئۆرارتو لەسەر ڕێگایان بووە لە لای ڕۆژهەڵات ڕا هاتوونە ئێرە، دوایە بڕوای خۆی ئاوا دەردەبڕێ "مادەکان نەوەی گوتیەکانن‌و چەند سەدە بەر لەم ڕێکەوتە چەند تیرەی جیاواز بە نێوەکانی کاسی یا کوسی‌و کاستی‌و ... لەو هەرێمە دا ژیاون."

---

[1] مادەکان بۆ عاملاندنی ئەسپ بەنێوبانگ بوون، هەر لەبەر ئەوە ئاشووریەکان لەجیاتی باج‌و خەراج ئەسپیان لێ وەردەگرتن. لە دنیای کۆن دا مادەکان بە ئەسپیان گوتوە "ئەسە ـ ئەی" دوایە لەژێر کاریگەری پارسی باستان دا "ئەسپە"یان پێ گوتوە بە وێنجەشیان گوتوە "ئەسپەست" بە مانای خواردنی ئەسپ. بۆ زانیاری زیاتر لەم بابەتەوە لەکتێبی .B.Meissner.babylonische P.Flanzemmane Z.A. VI **1891** لە لاپەڕەکانی 219و 296 بڕوانە. پێویستە بزانین کە یەکەم جار وێنجە لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست شین بووەو بە وتەی دیاکۆنۆف چاندنی وێنجە دەگەڵ بەختیۆکردنی ئەسپ هاتۆتە ئاراوەو تۆی ئەو گیایە لێرەوە بۆ باقی شوێنەکانی دنیا چووە. بۆ وێنە "حران تسیان" دنیاگەردی چینی لە ساڵی 126ی پێش زایین تۆوی وێنجەی لە "فەرغانە"ڕا بردۆتە چین‌و باکینیف (پیچورین) لە بەرگی دووهەمی کتێبەکەی دا کە بەنێوی (کۆی زانیاریەکان لەسەر قەومەکانی ئاسیای نێوەڕاست لە دنیای کۆن دا) نووسیویەتی‌و لە ساڵی 1950 لە موسکۆو لینینگراد چاپ بووە لەم بارەوە زۆر دەدوێ‌و دەڵێ بە وێنجەیان گوتوە گیای Madike و ئەورۆش پێی دەگوترێ Sativa L.Medicage.

[2] کتێبی کۆمەڵگای باستانی (دێرین).

تەوراتیش مادەکان بە کوڕی "یافپ"و لە نەوەکانی "مادائی" دەناسێنێو "قامووس" کتێبی پیرۆز خەریتەیەکی لە شوێنی دانیشتنی قەومەکانی دوای تۆفانی نووحی تێدایە کە لەو خەریتە دا لە باکووری دەریای سوورو رۆژهەلاتی کەنداوی عەقەبە ناوچەیەکی بەنێوی "میدیان" دیاری کردوەو خەڵکی ئەو شوێنە بە "المیدیانین" لە ئەولادەکانی "حام" دەناسێنێ. لە نووسراوەکانی ئاشووریان دا وەك لەوحەی "تیگلات پلایزێر" شاری زاگروتی بە خاکی مادە بەهێزو گەورەکان دادەنێنو سەرداری میتانی کە لە یەکێك لە راپەڕینە ناوخۆیەکان دا پادشای "ماننائی" بە نێوی "ئازا" کوشت بوو بە خەڵکی زاگروتی لە قەڵەم دەدا کە لەگەڵ میتانیەکان قەومێك بوون[2]. هەربۆیەشە کە هێندێك لە میژوونووسان بڕوایان وایە وشەی "زاگرۆس" لە وشەی زاگروتی وەرگیراوە. پێویستە ئەوەش زیاد کەین کە بە قسەی سەلمانە سەرو توکۆلتی ـ ئینۆرتاو پادشاکانی دیکەی ئاشوور، خاکی زاگرۆس بە تەواوی دڵی نیشتمانی گۆتی بووە کە لە "ئورارتوی = ئەرمەنستان ڕا هەتا (کەموخی = کێوی طور عابدین) درێژەی هەبووە."[3]

لە هێندێك کتێب دا کە لێکۆڵینەوەکانیان سەرچاوەی زانستی هەیەو تەنیا لەسەر شك‌و گومان نەنووسراون[4]، هێندێك بابەت لەسەر پێکهاتەی یەکییەتییەکی دەخوێنینەوە کە لە سەدەکانی سەرەتای هەزارەی یەکەمی بەر لە زایین لە بەینی تیرەکانی ماد دا هەبووە. هیرۆدۆت تیرەکانی ئەندامی ئەو یەکیەتییە لە بەرگی یەکەمی میژووەکەی‌و لە لاپەڕی 151 دا ئاوا باس دەکا:

"بووسیان، پارتاکنیان، ئیستروخانیان، ئاریزانتینان، بودیان‌و موغەکان، کە لەوانە تەنیا پارتاکینان لە دەوری ئیسفەهان دەژیان کە ئاشکرایە ئێرانین‌و جیا لە مادەکانی‌تر دەژیان."

---

[1] ئەو کتێبە نووسین‌و وەرگێڕانی "میستێر هاکس"ی ئەمریکاییە.

[2] سەرنج بدەن کە پادشای ئاشور کە دەگەڵ مادەکان‌و میتانیەکان (لقێك لە گوتی یا کورتی یا سادەتر بڵێین لقێك لە کوردەکانن) دەڵێ: مادەکان‌و میتانیەکان هەردوویان قەومێکن‌و لە یەك ڕەگەزن‌و لە ڕاستیدا ئەوە ئاماژە بەو ئەسڵەیە کە پێشتر ئاماژەمان پێکرد. ئەوەی باسمان کرد وتەی ئەمیرێکە کە هاوکات دەگەڵ ئەو قەومانە ژیاوەو شك لەوە دا ناهێڵێتەوە کە مادو گوتی یەکن. باش ئەوەش لەوێ بمێنێ کە نێوی پادشای ماننائیش هەر کوردیەو "ئازا" بە مانای شجاعی فارسییە کە ئێستاش لەنێو کوردان دا باوەو کەڵکی لێ وەردەگیرێ.

[3] لێکۆڵینەوەیەك لەسەر میژووی کورد‌و کوردستان، نووسینی پرۆفیسۆر محەمەد ئەمین زەکی بەگ، وەرگێڕانی حبیب الله تابانی

[4] وەك لێکۆڵینەوەی ا.م. دیاکۆنۆف‌و و.استروو ...

ئەو لێکۆڵەرەوانە دەڵێن تەنیا "ئاریزانتینان" پێناسەی رووبی ئێرانیانی هەیەو دەبێ نێوەکەشیان لە وشەی ئێرانی وەرگرتبێو ئاریایی بن. کاتێك زیاتر سەرنج بدەینە ئەو مەسەلە دەگەینە ئەو قەناعەتە کە باقی تیرەکانی ماد ڕیشەی ئاریاییان نەبووەو بەشی سەرەکی ئەوان لە گوتیەکان پێك دەهاتو، کاسییەکان... ئەوانیتر کە ئاماژەیان پێکراوە بەر لە هەموان زمانی نوێو تازە داهاتوانی هیندو ئوروپایی فێربووبن کەچی وشەکانی ئامادی، مادایو ماتای کە هەموو بە واتای مادەکانن زۆر زووتر لەو لەو خاکە دا کەڵکی لێ وەردەگیرا.[1][2][3]

لەسەر بنەمای ئەو بۆچوونو وتوویژانەیە کە هێندێك کەس هاتوونە سەر ئەو بڕوایە کە ڕەنگە یەکێك لە قەومەکانی یەکیەتی مادەکان لە ئاریائییە کۆچەریەکانی دواتر بووبێ کە بە زمانی هیندو ئوروپایی و ئێرانی ئاخاوتبن، ئەوانیش لەژێر کاریگەریی زمانی ئەو ئاریائییانەوە بووبێ کە وردەوردە لە ڕۆژهەڵات ڕا بەرەو ڕۆژئاوا دەسەڵاتیان پەیدا کردوەو زمانەکەشیان بەرەو پێداوە. ئێمەش دەبێ لەوە بە ئاگا بین کە زمانی مادەکان لەگەڵ زمانەکانی ئاسیای نێوەڕاست، پێوەندییەکی حاشاهەڵنەگری هەیەو یا بە وتەی ا.م. دیاکۆنۆفو چەند لێکۆڵەرەوەیەکیتر، سەرچاوەی ئاریایەکانیش لە ئاسیای نێوەڕاست دا بووە. لێرەدا ئەو بیرو بۆچوونە دێتە گۆڕێ کە ئەگەر زیاتر لەسەر ئەو مەسەلەیە بڕۆین، دەگەینە ئەو مادانەی کە ئاریایی نین‌و دەلیلی عەقڵیش ئەوە قبوڵ دەکا، چونکو هەموو ئەو بەڵگانەی بە دەستەوەن ئەوە نیشان دەدەن کە مادەکان بەر لە چوار هەزاری پێش زایین لە خاکی مادستانو کوردستان دا ژیاون‌و ئێمە ئەگەر مادەکان لەگەڵ ئەو قەومە کۆچەرە ئاریایانەی خەین کە لە سەدەکانی نۆ تا حەوتی پێش زایین هاتوون دەبێ ئەوەش قبوڵ کەین ئەو مادانە جیا لەو مادانەن کە لە کۆنەوە بە پێی زۆر بەڵگە هەر لێرە

---

[1] میژووی ماد ل 143

[2] "سەرچاوەکانی ئاشۆریو بابیلی لە میژووی ئورارتودا" لە (ا.م.دیاکۆنۆف).

[3] لێکۆڵینەوەکانی ا.م. دیاکۆنۆف. میژووی ماد لاپەڕەکانی 145و 146.

ژیاون. ئەوە شتێکە لە وێنەی بۆچوونی پرۆفیسۆر مینۆرسکی لەمەڕ کوردان کە ناشێ دروست بێ .

هێندێك بەڵگەو شاهید هەن کە لە سەدەکانی 19و 18ی بەر لە زایین تاقمێکی چکۆلە لە نژادی ئاریان یا هیندو ئێرانی لە باکوور ڕا هاتوونە کوردستانو هەتا ڕۆژئاواش چوونو لەو ناوچانەدا جێگیر بوون. خانەدانێك لەوان حکوومەتێکیان بە نێوی "میتانی" پێك هێناوە کە ناوەندەکەی لە قەراغ ڕووباری "خاپور" بووە. ئەوە هەمان دەسەلاتەکە بەنێوی **"کاردونیاش"**[2] دەناسراو یەکێك لە چوار دەسەلاتی بەتوانای ئەو سەردەمە بووە . چاوخشاندنێك بەسەر ئەو بابەتانەدا نیشان دەدا کە لەنێو ئاریایەکان یا کۆچەرەکانی دواتر، نەتەوەی کوردیشیان لەگەڵ بووە، ئەوەش ئەوە دەگەیەنێ کە ئەگەر خەڵکی دی ئاریایی بوون، ئەو کوردانەی دەگەڵیشیان بوون هەر لە نژادی ئەوان بوون. بە لەبەرچاو گرتنی زمانی هەموو ئەو قەومانە کە خۆی یەکێك لە ڕێگەکانی جێباوەڕی سەلمێنەری گەیاندنی ئەسڵو پەیوەست بوونی قەومەکان بە یەکترەوەیە، وەك زۆر لێکۆڵەرەوە دەڵێن بۆمان ڕوون دەبێتەوە کە زمانی کوردی کۆنترین زمانی ڕەواجی ئەو خاکە بووەو زۆری ئاڵوگۆڕ بەسەر دا هاتوەو بەرەو پێش چووەو لە زمانی فارسی کۆن واتە ئەو زمانەش کە لەسەردەمی داریوش دا لەسەر بەرد پێیان نووسیوە زۆر کۆنترە .

دوکتور ئیسپایزێر لە کتێبی خۆی دا دەڵێ: چوار تیرەی مەنزوومەی زاگرۆس کە بریتین لە (لیلۆ، گوتی، کاسیو شۆباری) هەرکام زمانی تایبەت بە خۆیان هەبووە، سەرەڕای ئەوەی جیاوازیان لەبەین دابووە لێك نیزیك بوونو کەس گەلێك هەر لەبەر ئەوە دەڵێن زمانیان ئاریایی بووە. کەچی ئێمە دەزانین ئەو زمانە ئێستا مەعلووم نەبووەو بەڵگەیەکی لەسەر نیە.

---

[1] لە لاپەڕەکانی پێشتری ئەو کتێبە دا ئاماژەمان کرد کە مینۆرسکی نووسیبووی، وێدەچێ کوردەکانی کە پێشتر لە کوردستان بوون جیا لەو کوردانە بن کە دەگەڵ ئاریایەکان هاتوونە ئەم ناوچەیەو بە ڕێکەوت ئەوانیش نێویان کورد بووە!!

[2] سەرنج بدەنن نێوێکی بۆ حکوومەتەکەی خۆیانیان داناوە لە وشەی قەومی خۆیانیان وەرگرتوە کە کوردە (کاردونیاش) بێگومان ئەگەر وانەبا بە نێوی بنەماڵەی خۆیانیان دەکرد.

[3] میژووی ئاشۆر، سێرسیدنی ئیسمیت.

"دارمستتر"[1] دەبێژێ زمانی مادەکان هەمان زمانی ئەوێستایە، بەڵام چونکو زمانی مادی مەعلووم نیە ناتوانین لەگەڵ ئەوێستا بەرئاوردی بکەین. ئیسترابوون دەڵێ پارسو ماد زمانیان لێك نزیك بووەو بەباشی لە زمانی یەکتر تێدەگەیشتن، وەك دەزانین ئەوڕۆش دوو زمانی کوردیو فارسی زۆر لێك نزیکن[2]. هەروەك ئەوڕۆ بە پشتیوانی زانستی ئەتنۆگرافی، یا قەومیەت ناسیو جەدوەڵو خشتەی چوارزمانەکە زۆربەی مێژوونووسان بە ڕاشکاوی ئاماژە بەوە دەکەنو دەڵێن زمانی مادەکان عەینی زمانی کوردی موکریەیە[3] و زەندو ئەوێستاش کە بە زمانی مادی نووسراون، ئەوەندە وەك زاراوەی کوردی موکری دەچێ کە مرۆڤ دەتوانی بڵێ زمانی ئەوێستاو زەندی زەردەشت هەمان زمانی موکریەیە[4].

زمانی باوی پێش ئیسلام لە ئێران دا زمانی پەهلەوی بووە. ئەگەر کەسێك بخوازێ لێی حاڵی بێ ئەوە بەسە کە زبانی کوردی یا لوڕی بزانێ. ئەوانەی گوتران زیاتر لاوەکین کاتێك بە شێوەی ڕەسمی باس لە مێژووی دەوڵەتی مادو پێکهاتنی بێتە گۆڕ هەموو شت وەك رۆژ ڕوونە. لە هەموو مێژووە کۆنەکان[5] دا نووسراوە "نینە" پادشای ئاشوورو کەلدە لە سەدەی 21ی پێش زایین لەگەڵ دەوڵەتی ماد شەڕی کردوەو ئەوی شکاندوەو دوایەش کوشتوویە. تەنانەت لە سەردەمی سارگۆنی دووهەمیش دا (2800 ساڵ بەر لە زایین) مادەکان لە مادستان نیشتەجێ بوون.

لەسەر بنەمای ئەو بەڵگانەیە کە ئێمە لەسەر ئەو بڕوایەین مادەکان بەشێك لە تیرەکانی هاونژادی خۆیان واتە تیرە جۆراوجۆرەکانی کورد بوون‌و، هەر

---

[1] نووسەری کتێبی لێکۆڵینەوە لە ئێران دا. نووسەر لێرەش دا دەچێتە سەر ئەو تەوزیحاتەی پێشتر داویەتی، بەو مانایە کە زمانی مادەکان، زمانی ئەو قەومانە بووە کە پێکهێنەری مادەکان واتە کاسیو لولو و شوباری، بەڵام چونکو لێکۆڵەرەوان بۆ ناسینی زمانی مادەکان بە دوای زمانێکی سەربەست دەگەڕێن، تا ئێستا نەیانتوانیوە لە چەند وشە زیاتر بدۆزنەوە کە ئەوانیش ئەگەر بڕێك ورد بینەوە وشەی کوردین.

[2] جوغرافیزانی یوونانیەیە کە لە سەرەتای سەدەی یەکەمی زایینی ژیاوەو کتێبی ئێرانی قەدیمی نووسیوەو لە ئێرانیش مردوە.

[3] جوغرافیازیاتر لە کوردستانی موکری لەکتێبی "لێك دانەوەی وەزعی سروشتی،ئابووریو مرۆیی کوردستان" لە نووسینی نووسەری ئەو کتێبە بڕوانە.

[4] نووسراوەکانی میستێر هواردو دارمستترو ... بخوێننەوە.

[5] وەك مێژووی نەتەوەکانی باستانی (دێرین) رۆژهەلآت، جاماسب نامە، نووسینی جاماسب هەورامی، مێژووی باستانیی هەورامان، لە نووسینی مەلا شەریف قازیو مێژووەکانی یونانو ئاشوور.

لەسەرەتاوە لە لای یەکتر ژیاونو بە چەشنێك تێکەڵ بوون کەجێگەی هیچ باسێکیتر ناهێڵێتەوە. بەواتایەکیتر هەرکات یەکێك لەوان هێزی وەدەست دێناو دەسەلاتێکی بەنێوی خۆی دادەمەزراند بە قیمەت بووا یا بە هیمەت ئەوانی دیکەی دێنا ژێر رکێفی خۆی. مادەکان لە دەورەکانی پێشتردا هەلێکی وایان بۆ نەڕەخسابوو، سەرەڕای ئەوەش کە چەند حوکمڕانێکی بچووکی ناوچەیی وەك دەسەلاتی "تووس یا تووسە"یان هەبووە کە یونانیەکان "دیووکس"یان پێگوتوە، هەروەها لە ناوچەی چکۆلەی "بەلخ"یش سەرۆکی هێندێك لە مادەکان بووە[1]. هەتا سەدەی 21ی پێش زایین مادەکان لەتاقمەو دەستەی گچکە دا دەژیانو تا ئەو چەرخە (21ی پێش ز) هیچ ئاسەوارێك لە بەرخۆدانو بەرهەڵستی سیاسیان بەرچاو ناکەوێ. بەڵام لە سەردەمی بەر لە پیشدادیەکان لە دەوروبەری 3341ی بەر لە زایینو تەنانەت بەر لەو رێکەوتەش واتە لە سەردەمی سارگونی ئەوەڵ (3800ی پێش زایین)و دوای پیشدادیانیش تا سەدەی 21ی پێش زایین کوردەکان لە کاروباری سیاسی دا چالاکی بەرچاویان بووەو هەروەك دەزانین دەسەلاتی جۆراوجۆریان پێك هێناوەو توانایەکی زۆریان لەو مەڵبەندو ناوچانە وەدەست هێناوەو دەوڵەتو وڵاتانی وەك سومێرو ئاکادیان تێك شکاندوەو خستوویانەتە ژێر دەسەلاتی خۆیان.

پێشدادییەکان کە بە رەگەز عەرەب بوونو زوحاکی ماربەشانیش یەك لەوان بووە، وردە وردە بەرەو لاوازی چوونو مادەکانو پارسیەکان لە سەدەی 13ی پێش زایین پا بۆخۆ رزگار کردن لە دەستیان لە بیری چارەسەری دابوون، کەوتنە بەر هێرشی ئاشوورییەکانو، بۆ رزگاری خۆیان لەم دۆخە پڕمەترسیەیە هاتنە سەر ئەو بڕوایە کە فەرماندەرییەکی هاوبەش پەیدا کەن، بە وتەی "ئەکتریاس"[2] بۆ ئەوەی بتوانن لەژێر باری پیشدادییەکانیش بێنە دەر، دوای مردنی "گرشاسب"ی دوایین پادشای ئەوان لە 902ی پێش زایین لاواز ببوونو هەروەها هێزی پێویستیش بۆ راوەستان لە بەرانبەر هێرشی پەیتا پەیتای

[1] پێویستە بزانرێ کە ئەو "بەلخ"ە جیا لەوەیە کە هەر بەو ناوە لە ماوراالنهری ئەورۆدا هەیە.

[2] ئەفراسیاب کوڕی زادشم، کوڕی توور، کوڕی فەریدوون، کوڕی ئابتین، کوڕی جەمشید پیشدادی بوو. تووریش دەگەڵ براکەی کە سەلمی ناو بووە لە دایکیڕا نەوەی زوحاکی عەرەب بوون، بەڵام براکەی دیکەیان کە ناوی ئیرەج بووە لە ئیراندوخت بووە لە نژادی تەهمووڕسە.

ئاشوریەکانیش وەدەست بێنین. ئەوە لە حاڵێك دابوو کە هیچ کام لە ئەمیرەکانی پیشدادی پشتیوانیان لە ئەفراسیاب نەدەکرد کە مرۆیەکی دڵڕەق و توندو تیژ بوو. مادیەکان و پارسیەکان "کەیقوباد"ی کوردیان بە فەرماندەی خۆیان دیاری کرد کە بۆ لێوەشاوەیی و کارامەیی بەنێوبانگ بوو. با ئەوەش بزانین کە ماد بوونی کەیانییەکان بە تەواوی ڕوون و ئاشکرایە.

یەکەمین شەڕی ئێران و تووران لە نێوان تیرەکانی ماد لە لایەك و زابلستان و کابلستان لە لایەکی دی بە سەرکردایەتی کەیقوباد لەئێران و ئەفراسیاب لە تووران ڕووی داو ڕۆستەم پاڵەوانی بەناوبانگ کە لە مێژووی ئێرانی کۆن و شانامەدا جێگەی تایبەتی خۆی هەیە هەر لەم شەڕانە دا ناوی دەرکرد کە لەگەڵ مێهراب سەرداری کابولی، قان و کشواد سەردارانی مادستان لەگەڵ تووراندا یەکان شەڕیان کردوە و کەیقوباد لە بەلخێڕا گەڕاوەتەوە ئیسفەهان و ماوەیەك ئەوێی کردوتە پایتەخت و دوایەش چۆتە شاری هەنگاماتانا "هەمەدان" کە بە پێی نووسراوەی لێکۆڵەڕەوان لە لایەن "شمارمی یا سمیرامیس"ی شاژنی کەلدە بنیات نراوە، دوای هێندێك دەست پێداهێنان و نوژن کردنەوەی بنەڕەتی و گرینگ ئەوێی کردۆتە پایتەختی هەمیشەیی خۆی. لە سەدەی 12ی بەر لەزاییەنیش دا شاری هەمەدان بە نێوی "هەنگمادان" بە واتە شوێنی کۆبوونەوە نێوی هاتۆتە گۆڕ، دیارە بە هەنگاماتان و هەنگاماتانەو هەنگمتانیش نێو

---

[1] یۆنانیەکان بە کەیقوبادیان دەگوت "ئارباس یا ئارباکس"ی کورد. هەر لەو کات دا بە فەرەیدوونیشیان هەر گوتوە "ئارباس" یا "أباس" بەڵام لەقەبی کوردیان نەداوەتێ، بە کەیقوبادیشیان گوتوە کورد. ئەو سەرۆکی هۆزێکی ماد بووە بەنێوی "لوس = بورز" کە لە مازەندەرانێ ژیاون، مازەندەرانیش تا ئەو دوایانە کوردنشین بووە. پێشتر ئاماژەمان پێکرد جیمز موریە Mories سالی 1812ی زاییینی لە لاپەڕی 357ی بەرگی دووهەمی گەشتنامەی خۆی دا نووسیویەتی: "لە 31ی مانگی ئووت خەڵك لە دەماوەند جێژنێکیان بۆ یاد کردنەوەی نەجاتی ئێرانیەکان لە دەستی زوحاك دەگرت کە پێیان دەگوت "عیدالکردی". هێندێك لە مێژوو نووسان وەك عەللامە محەمەد مەردووخ کوردستانی بڕوایان وایە کە نێوی "ئەلبورز" لەنێوی خێڵی "بورز" وەرگیراوە بەڵام عەرەبان دووپیتی الف و لام واتە حەرفی تەعریفیان لێ زیاد کردوەو بۆتە ئەلبورز. ئەو کێوە وەك لە ئەوێستا دا هاتوە لە لای مادەکان زۆر پیرۆز بووەو دەڵێن یەکەم تویژی "ایزدان" یا خواکان لە لوتکەی ئەلبورزن کە بە سواری ئەسپی تووندڕۆ پێش تیشکی خۆرەتاو دەکەونەوەو بەرەو ئێران دەچن. ﴿ بۆ کەڵك وەرگرتنی زیاتر لە لاپەڕی 162ی بەرگی یەکەمی کتێبی کوردو کوردستانو دەروبەری نووسینی علامە محمد مردوخ بڕوانن.﴾

[2] میژووی ئێران، سرجان مەلیکۆم ل 16 و میژووی کوردستان، لەمەردوخ لاپەڕەکانی 162 ـ 163.

[3] میژووەکانی وەك کوردو کوردستانی مەردوخ، خانەدانی ئاریایەکان مظفر زنگنەو میژووی ریشەی نژادی کورد نووسینی ئیحسان نووری پاشا.

بردراوە، یانی هێندێك خوارو خێچ کراوە، هەروەك (احمد رفیق)یش بە کەڵك وەرگرتن لە زاراوەی هەخامەنشی هادای بە ماتایو ئاماتای نووسیوە .

لە کورتی بیرپینەوە، بڕەوی قسەی قەومەکانی ئاریایی یا هێرشکەرانو کۆچەرانی دوایو شوێن دانانی لەسەر قەومەکانی مادو کوردو... کە لە خاکی ئامادایو کوردستان نیشتەجێ بوون، ئەوەندە توندو بەپەلە جێی خۆی کردەوە کە زاراوەکانی پێشوو و نێوی شوێنەکانو کەسەکانی خێرا دەگۆڕانو شێوەی ئاریاییان بەخۆوە دەگرت.

وەك پێشتر ئاماژە کرا ئەو کاریگەریو ئاڵوگۆڕە زیاتر لەرۆژهەڵاتەوە بەرەو رۆژئاوا مەیسەر بوو و، لەژێر کاریگەریی ئەوئاڵوگۆڕەو بەرەو پێش چوونی زمانیو فەرهەنگیو لە هەموویان زیاتر وشەی مادو مادایو ئامادی بە پیتی (ی) نیسبەتەوە تێکەڵاوی زمانو نووسراوەکان بوو. لە ئاکامی ئەم ئاڵوگۆڕەدا، گۆتی، مادی، کورتیو ئامادیو ... لەیەکتر دوور دەکەوتنەوە. ئەو بەینە ئەوەندە زۆر بوو کە دوو لقی هاونژادو هاوڕیشە کە بە یەك قەوم دەناسران ئەوەندە لە یەکتر دوور کەوتنەوە کە وەك دوو قەومی جیا لەیەك ناسران. دوای ئەوە بوو کە مادەکان وەك دیاردەیەکی نوێو جیا لە قەومەکانی گوتیو کورتی (کوردەکان) کەوتنە ژێر سەرنجو توێژینەوە، کە ئەوە هەڵەیەکی تەواو بووەو ئێستاش هەڵەیە. توێژینەوەی دۆخی دواتری مادەکانو خاکی ئەوان کە لە بواری بەڵگەی حەوسەت سالّ پێش زایین بەم لاوە، دەوڵەمەندترە ئەو روانگەیە دەسەلمێنێ. لە ئاکام دا ئەوەشمان بۆ دەردەکەوێ کە لەم سەردەمەدا کە کاتی هاتنە ئارای میژوو و پێکهاتنی دەسەلاّتی بە تواناو دەست رۆیوی مادەکانە بە تایبەتی لەبەر ئەوەی کە توانی حکوومەتێکی بەهێزو خاوەن دەسەلاّتی وەك ئاشوور کە ئیمپراتۆریکی زۆر بەهێز بوو لەناو بەرێو بەنەهێشتنی "نەینەوا"ی پێتەختیان جگە لە نێو چیترپان بۆ نەما. خاکی ئەو مادانەش وەك پێشتر ئاماژەمان پێکرد لە ئیختیاری گوتی، لیلۆ، گلیۆ یا گیلەك، کادوسیو کاسپیەکان دا بووە کە بە تێکڕا لەگەڵ گۆتییەکانو کاسییەکان خزمایەتیو

[1] میژووی گشتی، بەرگی یەکەم، بەشی ئێران، نووسینی بوستۆن.

[2] میژووی ئێرانی باستان (دێرین) نووسینی مشیرالدولە پیرنیا لە لاپەڕی 11 دا دەنووسێ: ئاریایەکان لە دەوری 2400ی بەر لەزایین زمانی هاوبەشیان هەبووە.

www.pertwk.com

نیزیکیان هەبووە، هەروەها مەردا یا ئەمەردەکان کە تا رادەیەك سەحرانشین بوون، لەگەڵ گۆتییەکانو لیلۆییەکان هاو ڕیشە بوونو بە زمانی ئەوان قسەیان دەکرد. ئەو خەڵکە لە وڵاتی ماننا‌و کێوەکانی قزل بوندا Gzel Bunda (باشووری دەریاچەی ورمێ یا لە چیچستو مەڵبەندی موکریانی ئەمڕۆو ئازەربایجان‌و کەنارەکانی دەریای خەزەر (کاسپین)و نیوەی خواروی قزل ئوزون‌و ناوچەی ڕۆژئاوای ئیسفەهان کە ئەویش شوێنی هێندێك چادرنشینی نیشتەجێ کراو کە کاسی یا لوڕەکانی ئەوڕۆ بوون ژیانیان دەبردە سەر. لە تەواوی سەردەمی دێرین دا فەرهەنگی زاڵو شارستانیەت هی گەلی "ماننا"و دانیشتوانی دەوروبەری بوو.

نیزیك بە 700 ساڵ بەر لە زایین کە وڵاتی ماد پێك هات خەڵکەکەی هەر لیلۆیی گۆتییەکان‌و تا رادەیەکیش ئورارتوئیەکان‌و هوریەکان بوون کە پێشتر باسمان کردوون. ئێستا کاتی ئەوەیە کە ئەو هۆزانەی زۆرجار نێویان هاتوە باشتر بناسین‌و شوێنی ئەوان لە مێژوو دا دیاری بکەین. بۆیە بەو تەرتیبەی کە لە لاپەڕەی مێژوو دا خۆیان دیوەتەوە باسیان دەکەین.

لیلۆیی یا لیلۆییەکان

کۆنترین ئاسەوارێك کە لەودا لەسەر ئەو قەومە دەدوێ کە یەکێك لە هۆزەبنەڕەتیەکانی کوردن‌و لە تایفەکانی مەنزوومەی زاگرۆس یا قەومەکانی میزۆپۆتامیان[1] ئەو شوێنەوارەیە کە ئەوڕۆ وەك بەڵگە بە دەستمانەوەیە، نووسراوەی "نارام سین Naram Sin"ە کە دەگەڕێتەوە بۆ 2500 ساڵی بەر لەزایین. لەم لەوحە دا نارام سین باسی سەرکەوتنەکانی لەخاکی "لیلۆیی" دەکا کە لە دەوروبەری ڕووبارەکانی دجلەو دیالە بووەو، هەروەها تێکهەڵچوونی خۆی لەگەڵ هۆزەکانیتریش بەس دەکا. دیارە ئەوە بەڵگەیەکی ڕوون‌و زیندوە، بەڵام بەر لەو ڕێکەوتە واتە لە 2700ی بەر لەزایینیش ئاماژەیەك بەوە کراوە کە سارگۆنی یەکەمیش لەگەڵ ئەو قەومە بەشەڕ هاتوە.

[1] قەومەکانی میزۆپۆتامیا، نووسینی ئیسپایزێر Speiser.

ژان دومۆرگانی فەڕانسەوی لە نووسراوەیەک[1] دا وێڕای ئاماژە بەم لەوحەی نارام سین دەڵێ: پادشای بە دەسەڵاتی ئیلام بە نێوی "شوترۆك ناحونتە Shoutrouk-Nahhunte" لە دەوری ساڵی 1200ی پێش زایین لەو بەردە نووسراوەی کە شاری "سیپ پار" لە دەوروبەری بابێل بووە بەنیشانەی سەرکەوتن بردۆتە شاری "شووش"ی پایتەختی خۆی.

هێندێك شوێنەواری دیکەش لەو قەومە جێماون کە زۆر روونن، لەوانە دەتوانین ئاماژە بەو خریتەی "ئاننوبانینی Annoubanini" پادشای لیلۆیی بکەین کە لە خزمەت خوای ئیشتار راوەستاوە. ئەم نەقشە لە سەرپێڵی زەهاوی ناوچەی کرماشانەو لە نووسراوەیەکی کە لێی هەڵقەندراوە نووسراوە: ئانتۆ بانینی پادشای خاوەن دەسەڵاتی لیلۆیی وێنەی خۆی‌و خوای ئیشتاری لە کێوی "باتیر Batir[2]" کێشاوەو، هەر کەس ئەو نەخشو نیگارەو لەوحەی لەناوبەرێ بەر لەعنەتو بێزاری "ئانۆ" ئانوتومو بێل، بلیت و رامان، ئیشتارو سینو شمشو ... کەوێو، دوابراو بێو قەت کەسی نەمێنێ.[3]

خاکی لیلۆییەکان وەك پروفیسۆر ئیسپایزێر نووسیویەتی بریتی بووە لە بەشێکی زۆر لە چیاو بەرزاییەکانی سەرووی دیالە تا دەگاتەوە دەریاچەی ورمێو سەرەوەتر بەرەو باکووری رۆژئاوا. ئەو بۆچوونەی ناوبراو لە لایەن تاقمێك لە خاوەن ڕاو روانگەوە وەبااڵی بۆ کێشراوە. هەروەك بەڵگەکانی سەردەمی سارگونو نارام سینو ئاکادیش دان بەوە دادەنێنو دەڵێن خاکی لیلۆ دەگڵ کاسایو ئورانا هاوسنوور بووە[4]. ئەو مەڵبەندە بە پێی لەوحەی "ئاننوبانینی" والی لیلۆو گوتی لە 2800ی بەر لە زایین بریتی بووە لە ناوچەی زەهاو و یازەکانو بە قەوڵی عەرەبەکان "حەلوان"، شارەزوور و سلێمانیو،

---

[1] T.i.P 144 Memories de la Delegation en Parse(بیرەوەریەکانی لێژنە لە ئێران)و.

[2] باتیر یا پادیر نێوی قەدیمی زەهاو بووە کە بە بڕوای رەشید یاسەمی دەبێ لە وشەی مادیی "باتوور" وەرگیرابێ کە بە مانای خاکی نەوییە، چونکو زەهاو لەچاو خاکی دەوروبەری خۆی نەویترە.

[3] Manuel d'Arch Ori D=G Conteau 1.p.763

[4] کتێبی کوردو هاوپێوەندی رەگەزیو میژوویی، لە رەشید یاسەمی ل 26.

[5] A. Speiser. Mesopotamian Origins. Phciadelphia 1930 قەومەکانی میزۆپۆتامیا ا.ئیسپایزێر، فیلادلفیا، E. R. Lacheman: nuzi Geographical Names B.A.S.O.R. NO. 78. 1940 بابی چواردم و نێوەکانی جوغرافیایی، نووسینی ای.ار.لاچمن لە لاپەڕی 23 بە دواوە.

www.pertwk.com

هەروەها بەشێك لە سوریە[1]، بەڵام هیچ نیشانەیەك لە کاتی هاتنیان بۆ ئەم مەڵبەندە بەدەستەوە نیە، ئەوەش خۆی بەڵگەیەکی بەهێزە کە ئەوانە هەر لە بنەڕەت ڕا خەڵکی ئەم شوێنە بوون. شێخ محمد مەردووخ شوێنی لیلۆییەکان بە "لیلۆبوم" دەنووسێ کە لە بەینی کرماشانی ئێستاو بەغدایە دا بووە، بەڵام بە "لیلۆم" نێوبانگی دەرکردبوو[2].

هێندێك بۆچوون باسی ئەوە دەکەن چەند پادشاو ئەمیری ئاشووریەکان لە سەدەکانی هەژدەو نۆزدەی پێش زایین دا لە قەومی لیلۆیی بوون.[3][4] پرۆفیسۆر ئیسپایزێر لە کتێبی **"قەومەکانی میزوپۆتامیا"** دا لەوەشی زیاتر گوتوەو دەسەلمێنێ کە لیلۆییەکان بەر لە سارگونی یەکەمیش پاشایەتیان کردوە، هەروەها دەڵێ لە سەردەمی سارگۆنی یەکەم دا پادشاکەیان پیاوێك بووە بە نێوی "لاسیراب"[5] و پێش ئەویش پادشاکەیان "ئیماشکوش Immash Kush"[6] نێوێك بووە. میستێر "هول"یش لە کتێبی خۆی دا کە لەژێر سەردێڕی **"مێژووی کۆنی ڕۆژهەڵاتی نیزیك"** نووسیویەتی کە هەر ئەو ڕوانگەیەی هەیە.

لیلۆییەکان هەر لە سەرەتاوە توانای ئەوەیان هەبووە ڕێگاکانی کاروان ڕۆی بابیلو دەوروبەر بگرنو زۆرجاریش لەسەر ئەم دەست درێژیانە دەکەوتنە بەرهێرشی ئاشووریو بابیلیو ئاکادیەکان. ئەو ڕێگایانەی کە ئێستاش بە کفریو کەرکووکو ئالتوون کۆپریدا تێدەپەڕن.

ئیدمۆنس لە "سوسنیان Sosniyan" هەڵکەوتوو لە دەربەندی "گور Gour یا گاور" دەرەی قەرەداغی بەینی سلێمانیو ربات لەوحەیەکی

---

[1] کوردستانی باشوور، مقەالەیەکە لە سالنامەی لێکۆڵینەوەی ڕۆژهەڵاتی ئەمریکا لە سالی 1926 لە لایەن پرۆفیسۆر ئیسپایزێرەوە نووسراوە.

[2] مێژووی کوردو کوردستان، محمد مەردووخی کوردستانی ل 60.

[3] کتێبی قەومەکانی میزوپوتامیا، نووسراوی ئیسپایزێر Spaiser.

[4] شوێنەواری دۆزراوە لەمەڵبەندی کەرکووك (دەربەندی گار ـ کێوی قەرەداغ) وەك لەوحەی نارام سین پادشای ئەکاد کە لە لایەن میجێر ئیدموندس دیتراوەتەوەو لە گۆڤاری "ژئوگرافیك ژورنال Jeografic jurnal" چاپ کراوە.

[5] قەومەکانی میزوپۆتامیا لە نووسینی پرۆفیسۆر ئیسپایزێر ل 99.

[6] کتێبی زنجیرە سەلاتینی ئیلام لە ئاوانو سیماش، کە سالی 1931 لە گۆڤاری ئاشورناسی چاپی پاریس دا نوسینی شیل Sheilبلاو بۆتەوە.

[7] کتێبی زنجیرە سەلاتینی ئیلام لە ئاوانو سیماش، کە سالی 1931 لە گۆڤاری ئاشورناسی چاپی پاریس دا بلاو بۆتەوە.

دۆزیوەتەوە کەلەو دا سەرکەوتنی "نارام سین"ی والی ئاکادی بە سەر قەومی لیلۆ باس کراوە کە لەسەدەی 28ی پێش زایین دەسەلاتی کردوە. پادشای لیلۆییەکان لەو کات دا "تاردونی Tarduni" کوڕی "ئیکی Ikki" بووە کە لەوحەیەکی بە زمانو خەتی ئاکادی هەیەو لەو نووسراوەدا داوای هاریکاری لە خواکانی شمشو "ئەداد" دەکا.[1]

پرۆفیسۆر ئیسپایزێر شاری "ئارکەدی" بە ناوەندی ولاتی لیلۆ دەزانێو دەڵێ: "زیمیری Zimiri یا زاموا" نێوێکە کە بە خاکی لیلۆییەکانیان گوتوە. بابەتێکی سەرنج راکێش کە لە کتێبی پرۆفیسۆر دا بەرچاو دەکەوێ، ئەویش هەڵەیەکە کە لەباسی شەڕەکانی ئاشور لەگەڵ لیلۆیەکان دا کردوویەتی، ئەو وێڕای باسێکی درێژ لەمەڕ سەرکەوتنەکانی ئاشوورو گرتنی شارەکانی لیلۆیی دەنووسێ: "ئامیخا Aimikha" پادشای لیلۆ، سوپای خۆی بۆ کێوەکانی چیا برد، وشەی چیا لە کوردی دا بە مانای کێوو کۆسارەن وەرگێردراوە لزگەکەی ئەو دەبێتە "ئامیخا لەشکری خۆی بردە (کێوەکانی کێو) کە ئێمە لە کوردستانو کوردی دا شتی ئاوامان نیە. بۆیە دەبێ مەبەستی بووبێ بڵێ: ئامیخا کاتی پاشەکشە، لەشکری خۆی کێشابۆە بۆ چیاکان.

دوو کێوی کوشبورا "Kew shbura"[2] و "سیکورابی Sikurabi" کە "بخت النصر Nabucho dnosar" لە سالی 1100ی بەر لە زایین ئاماژەی پێکردوە، لەسەرخاکی لیلۆیی بوونو دایم لەژێر هێرشی کاسییەکانو گوتیەکانو سوباریەکان دابوون.

زۆربەی ئاسەوارناسو رۆژهەلاتناسەکان لوڕەکانی ئەوڕۆ بە ئەولادی لیلۆیەکان دەزانن و پرۆفیسیۆر ئیسپایزێرو المستید بە دڵنیاییەوە ئەو بۆچوونەیان مسۆگەرە. هەرچەند هێندێك مێژوونووسی وەك ئیحسان نووری دەڵێن: چونکو لوڕستان لەسەر ئەنزان بووەو لەکۆنەوە کوسۆکانی لێ نیشتەجێ بوون کە تا سەرەتاکانی زایینیش هەر لەوێ بوون، لیلۆبوونی

---

[1] کتێبی زنجیرە سەلاتینی ئیلام لە ئاوانو سیماش نوسراوی شیل Sheil لە گۆڤاری ئاشورناسی دا بڵاوبۆتەوە.

[2] لێرەدا دیسان وشەی کێو کە بە Kew نووسراوە سەرنج راکێشە، کێو لە زمانی کوردی راست هەر مانای کوە فارسییەو لە زمانی پەهلەویش دا هەر ئەو مانایەی هەیە، ئایا کوشبورا هەمان کێوی "شبورا" نیە؟

[3] شەرحی کۆڵەکەی سەرکەوتن لە شێخان نووسراوەی شیل سالنامەی ئاشوور نسایرا پاڵی دووهەم.

www.pertwk.com

لوڕەکان وەڕاست ناچێ کە بە بڕوای نووسەر ئیحسان نووری زیاتر سەرنجی داوەتە ساڵەکانی دوای زایین.

ا.م دیاکۆنۆف لێکۆڵەرەوەو نووسەری مێژووی ماد دەنووسێ: لە زمانی هوریان دا لیلۆ بەوانە دەگوترا کە لە کوێستانەکان دەژیانو، لە زمانی "ئورارتوئی"یش دا لیلۆ بەمانای بێگانەو دوژمنە.[1] گەلۆ "لیلۆ" نێوی تایبەتیی ئەو قەومەیەو دواگرو عەلامەتی کۆو بە تایبەتی کۆی عیلامی وەک (مە= لیلۆمە)و یا کۆی "ئاکادی" (ا و م = لواوم)ی لێ زیاد کراوە، ئەگەر ئەو نێوە لەگەڵ دواگری (پوم ـ بوم" بێن بە مانای خاکو ولاتە وەک لیلۆپوم یا لیلۆبوم.

دیاکۆنۆف بە بەدەستەوە بوونی لەوحەی "ئاننوبانینی Annu banini"ی سوڵتانی لیلۆ لە سەرپێلی زەهاو کە پێشتر باسی کرا لەسە ئەو باوەڕەیە کە لە هەزارەی سێهەمی پێش زایین، لیلۆیەکان دەسەلاتیان هەبووەو لە کۆمەڵگایەکی چینایەتی دا ژیاون.[2]

زمانی لیلۆییەکان لقی زمانی ئیلامیەو ئەو ناوە تایبەتیانەی لەنێویان دا باو بووە بەڵگەی ئەو مەسەلەن.[3] ئەوەش جگە لەو وێکچوونەیە کە لەبەینی زاراوەی ئەو زمانەو زمانی "هوری"یەکان دا هەیەو پروفیسۆر ئیسپایزێر ئاماژەی پێدەکا.

جڵوبەرگی لیلۆیی تا رادەیەک وەک هی مادو کاسییەکان بووە، وەک لە لەوحەی ئانتوبانینیو کەتیبەی نارام سین دەردەکەوێ جڵوبەرگیان بریتی بووە لە بەرگێکی سووکەڵەو داوێنی ریشوودارو پێستێکی بەڵەکیشیان بەسەر شانی خۆیان داداوە. سولکیان تەخت بووە. لیلۆییەکان ریشی کۆرپەو قژی درێژو هۆنراوەیان هەبووە. دوایە مادەکانو پارسیەکانیش لاسای ئەوانیان کردۆتەوە. (ئەوەش لەسەر ئەوە سوورمان دەکا کە مادەکانیش لە هۆزە جۆراوجۆرەکانی ئەو قەومانەو هەموویان ریشەیان یەکەو یەک نەتەوە بوون.)

بە پێی ئەو بەڵگانەی هەن دەتوانین بڵێین دابونەریتی لیلۆییەکان زۆر وەک دابونەریتی مادەکانی ئەو سەردەمە بووە[4] هەروەک ئاشوور ناسیرپالی پادشای

---

[1] مێژووی ماد ل 101.

[2] هەمان سەرچاوە.

[3] لێکۆڵینەوەی هولسینگ Hollising لەسەر قەومەکانی میزوپۆتامیا.

[4] لە E.herzfeld: Iran in the Ancient Eas Pl. Lxx VI – SPA/IV/Pl. 90 بڕوانە.

ئاشوور ئاماژەی پێکردوە کە ئەوان خەڵکێکی مەدەنی‌و سەنعەتکارانێکی کارامە بوون، لەم بوارەدا ئەوەندە لەپێش بوون کە بۆکاری پیشەسازی لە لایی دەسەلاتەکانی دیکە دادەمەزران.

گوتی یا کوتییەکان

لێرەدا پێویستە باسێك کە پێشتر لەمەڕ کوتی‌و گوتییەکان کردمان دووپات کەینەوە‌و بڕوای خۆمان لەسەر ئەو هەڵەی کە زۆربەی لێکۆڵەرەوەکان کردوویانە‌و گۆتیان بە یەکێك لە مەنزوومەکانی زاگرۆس یا قەومەکانی میزۆپۆتامیا لە قەڵەم داوە، دەربڕین. شتێکی کە سەرنجی منی راکێشاوە ئەوەیە کە ئەوان سەرەڕای ئەوەی شك‌و گومانیان پێوە دیارە لەسەر بۆچوونەکانیان پێدادەگرن.

مامۆستا حسین حوزنی موکریانی کە خۆی لە لێکۆڵەرەوە خاوەن بۆچوونەکان‌و کوردناسێکی کوردە، لەو بوارەدا ئاماژە دەکاو دەڵێ: زۆر لە زاناو رۆژهەڵاتناسانی ئینگلیزی‌و فەرانسەوی‌و ئەمریکایی لەم بابەتەوە زۆریان هەوڵ داوە بەڵام ئەوەیان دەرنەخستوە کە بەر لەوەی کوردان بێنە خاکی ئەورۆی کوردستان، هێندێك کوردی‌تر لە نژادی ئاریا لەم ناوە بوون‌و، کاتێك ئەم کوردانە گەیشتنە وێ دەگەڵیان تێکەڵ بوون‌و چونکو یەك رەگەز بوون نەتەوەیەکیان پێك هێنا.

ئەوە شتێکی راستە، هەروەك پرۆفیسۆر مینۆرسکی سەرەڕای ئەو هەموو موتاڵاو ناسیاریەی لەسەر کوردان هەیەتی، دیسان دەڵێ: دەگونجێ بەڕلەوەی کوردەکان بێنە ئەو ناوچەیە، قەومێك هەر بەو ناوە لەم خاکە دا ژیاون ! !

لە تەواوی ئەو ئاسەوارو کتێبانەی کە تا ئێستا ناومان بردوون‌و دیسانیش ئاماژەیان پێدەکەین، وێڕای ئاماژە بە تیرە جۆراوجۆرەکانی مەنزوومەی

---

[1] هەمان سەرچاوە.

[2] کوردستانی موکریان یا ئاتروپاتن، لە نووسینی حسین حوزنی موکریانی، ص 90، دیارە ئاماژەیە بۆ وتەی مینورسکی لە کتێبی "کوردەکان" وەرگێڕانی نووسەری ئەو کتێبە (حبیب الله تابانی)

[3] کتێبی کوردو کوردستان، محمد ئەمین زەکی بەگ، وەرگێڕانی حبیب الله تابانی ل 50

www.pertwk.com

زاگرۆس، وەك لیلۆ، کاسیو... وشەی گوتی نێوی گشتی بووەو گوتییەکان لەهەموو شوێنێکی ئەو خاکە هەبوون. وەك پێشتر باس کراوە وشەی گوتی یا کوتی یا کاردۆو ... هەموو نێوی شوێنی گشتی بوونەو تەواوی قەومو تیرەکانی ئامادەو نیشتەجێی ئەو سەرزەمینەی گرتۆتەوە. بە واتەیەکیتر ئەو نێوە بۆ هەموویان وەك لیلۆ، کاسی، نایری، خالدیو ... گوتراوە. هەروەك ئەوڕۆ وشەی کورد بۆ تەواوی تیرەکانی کورد وەك زازا، گۆران، کەڵهوڕ، ئەردەلان، موکریانو ... نێونو بە هەمووشیان دەگوترێ کورد.

ا.م. دیاکۆنۆف یش سەرەڕای ئەوەی بە لێبراوی باسی ئەم بۆچوونەی کردوە بەڵام دوو دڵی نیشان دەداو دەڵێ: [... چونکو وشەی گۆتیو گوتییەکان، بە پێی داب نە تەنیا لەو سەردەمەدا بەو قەومە گوتراوەو خاکی ئەوانی دیاری کردوە، بەڵکوو نێوێکی گشتیو زڕاو بووە بۆ هەموو ئەو قەومانەی لە باکووری رۆژهەڵاتو رۆژهەڵاتی ئاشوور دا ژیاون...]

بەڵگەی هەرە سادە لەسەر ئەم بۆچوونە ئەوەیە کە مێژوو بوونی هەموو قەومەکانی میزوپۆتامیا کە نێویان هاتووە هاوکات لەگەڵ گوتییەکان پێشان دەدا. چاوخشاندنێك بۆمان دەردەخا کە کاتی ژینی ئەو قەومانە لە کتێبە جۆراوجۆرەکان دا یەك سەردەمە، ناگونجێ لەسەر خاکێكو هاوکات دوو حکوومەتو دوو پادشا بووبن. ئەگەر لە "ئاناتوم Anatum"ی گەورەی گوتی[1] لە سەدەی 31ی بەر لەزایین، لە ئاننوبانینی یا حاکمێك لە قەومی لیلۆ لە چەرخی 28ی پێش زایین دەدوێین یا باسی پادشاکانی گوتی وەك "گوتی = کودی پاتەسی" حاکمی لاگاش لە سەدەی 26و 27ی بەر لە زایین دەکەین، بە بڕوسکێك وردبوونەوە ئەوەمان بۆ دەردەکەوێ کە لە راستی دا ئێمە لەسەر قەومێك دەدوێین کە بە درێژایی زەمان دەسەلاتدارەکانی لە تیرە جۆراوجۆرەکانی خۆی بوونو خاوەن دەسەلات بوون بەڵام لەبەر ئەوەی کە لەمێژووەکەیان زۆر دوور کەوتوونەوە، ئەوانەی موتالاّیان لەسەر کردوون

[1] مێژووی ماد ا.م.دیاکونوف لاپەڕەکانی 103و 261 بە کەڵك وەرگرتن لە ئەنسکلۆپیدیای ئیسلام نووسینی مینۆرسکی.

[2] نووسەری کتێبی مێژووی قەدیمی رۆژهەڵاتی نیزیك بە نێوی میستێر هول لە لاپەڕی 210ی کتێبەکەی دا ئاماژە بەوە دەکاو دەڵێ: "ئاناتۆم" کە لە گەورەپیاوانی گوتی بووە دەگەڵ ئیلامیەکان بەشەڕ هاتوە سەدەی 31ی پێش زایین) ئەویش پڕوای وایە ئانتوبانینی کە لە پادشاکانی لولو، خۆی گۆتیە، بێ پێچو پەنا بۆچوونی نووسەری ئەوکتێبە دەسەلێنێ کە لای وایە تایفەکانی "لولو، کاسیو ..." هەموویان گۆتی یا کوردن.

ئەوانیان جیاجیا هەڵسەنگاندوە،ئەو بۆچوونە ناڕاستەش هەر لەمەوە سەرچاوەی گرتوە. وەك ئەوە وایە کە ئێمە لە میژووی ئێران دا زەندیەکانو ئەفشارییەکانو سەفەوییەکانو ... هەرکام لە قەومو رەگەزێکی جیا لە ئێران دابنێینو لە هەڵسەنگاندنی خۆمان لەو ئاووخاکە بۆ هەرکامیان بە دوای ریشەو رەگەزێکی تایبەتو میژوویەکی جیاواز بگەڕێین.

دوای ئەو باسەی لەسەرەوە کردمان بەو ئاکامە دەگەین کە هەموو تیرەکانی باکووری میزوپۆتامیا یا مەنزوومەی زاگرۆس کە بریتین لە لیلۆ، کاسی، نایریو گوتی یا کورد هەرکام بەشێك بوون لە قەومی گوتی ئەو روانگەی نووسەری کتێب لە لایەن زۆربەی رۆژهەلاتناسو لێکۆڵەرەوەکان بەشێوی جۆراوجۆر گوتراوە. بۆ نموونە دەتوانین "درایوێر Draiver" ناوبەرین کە دەنووسێ: کاردا، کاردۆخی، کورتوخی، کوردیای، غوردی، کارداك، کوردوئە، سیرتی، کارداژیە، کارتاوایو کارداياو "کاردوخۆی گزنفون"و دەسەلاتی ئوور لە دەوری سێهەم کە بە گوێرەی لەوحەی ئارادنانار "لاگاش" کە لە سەدەی بیستو چوارەمی پێش زایین دا ژیاوەو ... هەموو نێوی یەك تیرە بوونو هەموشیان جگە لە کوردەکانی ئەورۆ شتێکیتر نەبوون. یەکی دی لە لێکۆڵەرەوەکان بەنێوی "ز.ئای.یامپوسکی" دەڵێ: **نێوی "کووتیان" هەر نێوی ئەو قەومەیە کە سەرچاوەکانی دواتر دا بە "ئوتیان"و "ئوئیتیان"و ئودیانو "ئودینیان"و "ئەئینان" گوتراوەو نووسراوە.**

بەڵگەی دیکەش زۆرن کە ئاماژە پێکردنیان دەبێتە هۆی درێژ بوونەوەی باسەکە، بەڵام بێگەڵك نیە کەسەرنج بدەینە وتەی شەلمانەسەری یەکەم پادشای ئاشور کە گوتوویە: عەشیرەتەکانی گۆتی لەتیرەو تیرەیەکی زۆر پێك دێن کە ولاتەکەیان تا دەوروبەری "ئوراتری = ئورارتو = ئەرمەنستان" هەروەها

---

[1] لە سەردەمی زۆر دوور دا هەر نووسراوەیەکی وەدەست کەوتووە ئەو بۆچوونەیان سەلماندوە کە ئەو خاکەشیان بە نێوی گۆتی، گردو یا کاردو نێو بردوە. هەروەك ئارامیەکانیش دەوروبەری شاخی جوودی یا "گوتی"یان بە "بس کاردو = خاکی کاردۆ و، بە عەرزی نێوان دیجلەو فراتیان گوتوە "کارتا = کاردو". ئەرمەنیەکانیش بە ئەوێیان گوتوە "کوردۆخ". عەرەبەکانیش بە "کوردا = کوردای" ناویان بردوە. بۆ زانیاری زیاتر لە "فتوح البلدان"ی بلاذری ل 76، بە زمانی عەرەبیو "کوردستانی موکریانی" نووسراوی مامۆستا حوزنی موکریانی بە زمانی کوردی لە لاپەڕی 92 بە دواوە بڕوانن.

[2] میژووی ماد ا.م. دیاکۆنۆف ل 107

[3] هەمان سەرچاوە,

www.pertwk.com

تا "کەمخی = طور–تور عابدین" واتە تەواوی ناوچەی ناوەندی زاگرۆس، درێژەی هەیە. هەر بەم شێوە دوو لەوحەی سەردەمی "نوکۆلتی = ئینۆرتا"ی پادشایەکی دیکەی ئاشوور بە دەستەوەن کە لە یەکیان دا ئەو قەومەی بە "کورتی"و لەوی‌تریان دا بە "گوتی" نێوبردون. هەر لە رووی ئەو بەڵگانەوەیەکە دەبێ وشەی "کۆرتیوی Qurtioi" بە نیشتمانی کورتییەکان واتە کوردستان بناسرێ.

گەلۆ دیسان لە هەر دەرفەتێك دا بڕەخسێ لەسەر ئەم بابەتە دەدوێین تا زانیاری خوێنەرانی بەڕێزی ئەو دێڕانە لەم بواره دا زیاتر بکەین.

"ئەنریداوازیر Enridawasir" یەکەمین ئەمیری کوتیان یا گۆتییەکانە کە خۆی بە دنیای ئەوکات ناساندوەو گرینگی تایبەتی خۆی هەبووە. "یاکوبسن Yakobson"ی دانمارکی کە زۆری لەسەر "سۆمێرییەکان" موتالاّ کردوە دەنووسێ: ئەو ئەمیرە دوای سەرکەوتنو زاڵ بوون بەسەر "نارام سین = نارام سۆئێن" داو گرتنی هەردی سومێرو شاری پیرۆزی ئەوان کەناوی "نیپۆر" بووە بەهۆی خۆشنووسانی ئاکادی نووسراوەیەکی لەسەر بەرد ئامادە کردوە[1] کە لەو نووسراوە دا لاسای نارام سینی کردۆتەوەو خۆی وەك شای چوار وڵاتی دنیاو شای هەموو کووتییەکان ناساندوە[2].

بەر لە "ئەنریداوازێر" حوکمدار گەلێك لەتایفەی گوتی = کووتی کە حکوومەتگەلی ناوچەییان پێك هێنابوو، هەر کام لەم حاکمانە بە نێوی تایفەی خۆیانەوە حوکمڕانیان کردوە بەڵام "ئەنریداوازێر" بە ناوی کووتییانەوە حوکمداری کردوەو سۆمێرییەکانی کە یەکێك لە بەتواناترین حکوومەتەکانی ئەوکات بووە هێناوەتە ژێر دەسەڵاتی خۆی. بە وتەی دیاکۆنۆف، ئەو کارە ئەوەمان بۆ دەردەخا کە ئەو حوکمڕانییە توانیویەتی یەکیەتییەکی پتەو لە نێو هەموو سەرەك هۆزەکانی کوتی، یاگوتی (کورد) پێك بێنێ. ئەو یەکگرتووییە بە شێوەیەك بووە کاتێك دواتر "شارکاری شاری" کوڕی نارام سوئێن توانیویەتی

---

[1] ئەو سەردێرەی "شای هەموو گوتییەکان" خۆی دەلیلێکی روونە بۆ ئەو مەسەلەی پێشتر باسمان کردوە، بە واتایەکی‌تر ئەو بە نووسینی "هەموو گوتییەکان" لەم لەوحە دا ئەوەی راگەیاندوە کە مەبەستی لە هەموو ئەو تیرەو تایفانەیە کە پێکهێنەری قەومی گوتین‌و لەسەر خاکی ئەوان ژیاون. ئەوەش وا دەگەیەنێ کە گوتییەکان‌و کوتیان‌و کاردۆو ... کەهەموویان کورد بوون‌و هاوکات لولویی، کاسی‌و نایری‌و... ی دەگرتەوە.

[2] حاشیەی SKL، لاپەڕی 117 نووسینی یاکوبسۆن، هەروەها لاپەڕی 458 لە مێژووی ماد لە ا.م. دیاکۆنۆف.

ئالۆگۆڕێك پێك بێنێو جارێكیتر بە دەسەلآت بگاتەوە، سەرەڕای ئەوەی دەسەلآتی تەواوی هەبووە ناچار بووە باجێكی گەورە بدا بە گوتییەكانو دەسەلآتی راستەقینەش هەر بە دەست ئەوانەوە بێ. شیلیكۆ ئەو وەزعەی مسۆگەر كردوەو دەڵێ: فەرماندەرەكانی ولآتی سومێر باجێكی قورسیان بۆ گوتییەكان دەنارد.

لە رووی بەڵگەكانەوە دەردەكەوێ كە گوتییەكان بە پێی نەریتی خۆیان پادشایان نەبووەو سەركردەكانیان هەڵبژێراوو بۆ كاتێكی دیاریكراو بووە، بەڵام گونجاوە بۆ چەند جاریش هەڵبژێردرێنەوە. خوێنەرانی بەڕێز نابێ وا بزانن كە ئەو هەڵبژاردنە بە شێوەی ئەوڕۆ بووەو بە زۆربەی دەنگی جەماوەر دیاری كراون، بەڵكوو سەركردەو ریش سپی هۆزەكان كۆ دەبوونەوەو لەنێوخۆیان دا یەكێكیان بە گەورەو بەڕێوەبەر هەڵدەبژارد. ئەو كەسە زیاتر لە فەرماندەرانی نیزامی دادەنرا تا بتوانێ لەبەرانبەر هێرشی خەڵكی بێگانە دا خۆ ڕاگرێ.

یاكوبسێنی دانماركی نووسەری ریزو نێوی پادشاكانی سومێرو هیتر، زۆرجار بەگوێرەی ئەو بەڵگانەی بە دەستەوەن دووپاتی كردۆتەوە كە گوتییەكان پادشایان نەبووە و هەر بەو هۆبەش حوكمدارانی گوتی بۆ ماوەیەكی دیاریكراو داندراونو دوای تەواو بوونی ئەو ماوەیە، یەكیتر جێگای گرتۆتەوە، جگە لەو كاتەی كەیەكێك دووبارە هەڵبژێردرابێتەوە، كە ئەو دەم ماوەی دەسەلآتەكەی درێژتر بۆتەوە. هەروەك "ئەیار لاگاب" كە پازدە ساڵ سەڵتەنەتی كردوە، یا وەك "تیریكا" كە لەجیاتی حەوت ساڵ تەنیا چل ڕۆژی حكوومەت كردوە.(1)و(2)

---

[1] میژووی ماد ا.م. دیاكۆنۆف ل 104

[2] WNSHP لە لاپەڕەی 1110.

[3] ئەوڕۆش لەو ولآتانەی كە عەشیرەتگەری تێدا یا چەند ناوچە كۆبوونەوەو یەكیان گرتوە (وەك شێخ نشینە عەرەبەكان یا ولآتانێكی وەك سەنگاپوورو ئەماراتی یەكگرتووی عەرەبی، ئێستاش هەر بەم جۆرەیە بەلآم بە شێوەیەكی ئەوڕۆیی بەڕێوەی دەبەن.

[4] یاكوبسێن جەدوەلێكی لەژێر سەردێری ریزی نێوی شایەكان ئامادەو بلآو كردۆتەوە، كاتێك لەوێدا باسی گوتییەكان دەكا، دەڵێ: لەنێو تیرەی گۆتیان كەسێك بەنێوی شا نەبووە، ئەوەی لە نوسخە خەتییەكانی تاقمی A وەرگرتوە كە ئەسڵەكەی ئاوایە Ugnin Tu-Tiumki Lugalmr-WB (لاپەڕی SKL 117)و هەروەها حاشیەكانی فەسڵی یەكەمی میژووی ماد لە دیاكونۆف لاپەڕەكانی 458 ـ 459 وەرگێڕانی كەریم كەشاوەرز.

[5] ریزی هەشتەم لە شایەكان (یاكوبسێن)

[6] هەمان سەرچاوە، ڕەدیفی 20.

www.pertwk.com

ئەمیرەکانی گوتی هیچ خزمایەتییەکیان بە یەکەوە نەبووە. هەروەك یاکوبسێن لەریزی شایەکان دا هێناویەتی تەنیا یەکێك لەوان دووجار هەڵبژێردراوە. هەروەها بە دەگمەن دەبینین کە لەنێو هێندێك لەم تایفانەدا بۆ وێنە شەلمانەسەری یەکەمو دووهەم یا داریووشی یەکەمو دووهەم هەن کە بنەماڵەی هەخامەنشییەکان کە لە یەك تایفە بوونو خزمایەتییان بەیەکەوە هەبووە، رەنگە نەوەو نەتیجەی یەکتر بووبن. هەروەك باسمان کرد، نێوی "یارلاگاب" کە دووپات بۆتەوە بەو هوبەیە کە جارێکی دیکەش بە ئەمیری هەڵبژێردراوەتەوە . ئەو پادشایانەی گوتی کە حوکمیان بە دەست بووەو نێویان لە ریزی یەکەم لە کۆی دەقەکانی بەرگی دووهەمی چاپی ئۆکسفۆردی لەندەن دا هاتوون ئەوانەی ژێرەوەن.

لە خەتی یەکەم دا دەنووسێ: "تیرەی گۆتیۆم شایان نەبووە".

1- Imta 1ـ ئیمتا سێ سااڵو بە روایەتێك 5 سااڵ سەڵتەنەتی کردوە

2- Ingishu 2ـ ئینگەشوش یا ئینگیشو شەش سااڵ سەڵتەنەتی کردوە

3- Kikilagab 3ـ سالارگاب یا کیکی لاگاب شەش سااڵ سەڵتەنەتی کردوە

4- Shulme 4ـ شولمەو بە روایەتێك "یارلاگاش" شەش سااڵ سەڵتەنەتی کردوە

5- Elulumesh 5ـ ئیلویلویمش شەش سااڵ سەڵتەنەتی کردوە

6- Elimabakash 6ـ ئینی ماباکش یا "ئیلی ماباکاش" پێنج سااڵ سەڵتەنەتی کردوە

7- Igeshaush 7ـ ئینگەشوش یا "ئیکش هوش" یا "ئیگە شائۆش" شەش سااڵ سەڵتەنەتی کردوە

8- Iralagab 8ـ ئیرلگێب یا "ایارلاگاب" پازدە سااڵ سەڵتەنەتی کردوە

9- Ibate 9ـ ئیباتە سێ سااڵ سەڵتەنەتی کردوە

10- Iarle 10ـ ئیارلاکا یا بە روایەتێك "یارلا، ئیارلانگاب" سێ سااڵ سەڵتەنەتی کردوە

11- Kurum 11ـ کوروم یەك سااڵ سەڵتەنەتی کردوە

12- Khabilkin 12ـ خابیلکین سێ سااڵ سەڵتەنەتی کردوە

13- La.E-Rabum 13ـ لائەرابوم دوو سااڵ سەڵتەنەتی کردوە

---

[1] سەرنجی خوێنەر بۆ ئەوە رادەکێشم کە گوتییەکان بریتی لە هەموو تیرەکانی کورد بوون. هەرکام لەم تایفانە مەزنو دەسەلاتی ناوچەیی خۆیان هەبووەو لە دەسەلاتی سەرانسەری قەومی کورد یا گوتیش دا بەشدار بوون.

[2] نێوی پادشاکانی گوتییان لە دوو لیست دا بلاو کردۆتەوە کە جیاوازیان لەگەڵ یەکتر هەیە. لەبەر ئەوەی لیستی یەکەمیان پێ راست تر ئێمەش کەڵکمان لەو وەرگرت.

14ـ ئیراروم دوو ساڵ سەڵتەنەتی کردوە 14- Ira-Rum
15ـ ئیرانوم یەك ساڵ سەڵتەنەتی کردوە 15- Ieara-Num
16ـ خابلوم دوو ساڵ سەڵتەنەتی کردوە 16- Khablum
17ـ یوزودر ـ سوئین حەوت ساڵ سەڵتەنەتی کردوە 17- Pozu-der-soen
18ـ ایا ـ رلاگاندا حەوت ساڵ سەڵتەنەتی کردوە 18- Iarelagand-a
19ـ "سی"ئوم حەوت ساڵ سەڵتەنەتی کردوە 19- Sium
20ـ شای ئەو ژمارەیە روون نیە.
21ـ تیریگان چل رۆژ 21- Tirigan

سەرجەم بیستو یەك پادشا 91 ساڵو چل رۆژ یا بە قەولی هێندێك کەس کە لەگەڵ ئەو ژمارانە یەك ناگرێتەوە 125 ساڵو چل رۆژ حوکمداریان کردوە کە دیارە بە لەبەرچاو گرتنی ئەوەی کە چەند پادشایەکی وەك "ئینریداوایزێر" کە دەڕاستی دا یەکەم پادشاو دامەزرێنەری ئەو زنجیرە بووە یا "ساراتیگوبی سین" کە زۆرجار ناومان بردوە بەڵام لەم لیستە دا نین دەبێ ژمارەی دووەەم راستتر بێ. پێویست بە وەبیرهێنانەوەیە کە "پۆزۆردر ـ سوئێن" بە لاسایی کردنەوەی "نارام سوئین"ی پادشای ئاکاد لەوحەیەکی بە یادگار جێهێشتوە کە لەودا نێوی راستی خۆی "ئەریدو پیزیر" کە بەمانای شای شایانە نووسیوە.

بە دەسەڵات گەیشتنی گوتییەکانو دەسەڵات پەیدا کردنی ئەوان بەسەر هەموو مەڵبەندی بین النهرین دا وردە وردە جێی گرتوە. ئەو کارە لە راپەڕینی "ئینروایزێر"و کوژرانی "ئارام سوئێن" پادشای ئاکاد لە ساڵی 2201ی بەر لە زایین دەستی پێکردوەو بە درێژەدانی شەڕی دوورو درێژو سەخت لە سەردەمی حوکمداری "ایمتا Imta"و "اینگە شائوش Ingasgaush"و "سارلاگاب Sarlagabes"و "یارلاگاش Yarlagash"و دوای هەموان "ئیلوللومێش Elullumesh" لە ساڵەکانی (2177–2173ی بەر لە زایین) حوکمرانەکانی

[1] لە لاپەڕەی 111 بە دواوە Thureau-Dangin: La Fin de la Domaination gutie – yum RA. IX 1912

گوتی دەسەڵاتی تەواویان بەسەر مەڵبەندی دووچۆمان یا بین النهرین وەدەست کەوتوە.

حوکمی گوتییەکان باری قورسی سەرشانی خەڵکی ئاکادی کە زۆر بە توندی لەژێر زەختی حوکمی پادشاکانی ئاکاد دابوون سووك نەکرد، وەك نووسراوە کۆنەکان ئاماژەی پێدەکەن زەختی گوتییەکان زۆریش زیاترو ترسناك بووەو بە وێران کردنی شارەکانی بین النهرینو زەختی زۆر لەسەر خەڵك نیۆێکی باشیان لەخۆیان جێنەهێشت. "ئینوخگال" پادشای شاری "ئورۆك" لە نووسراوەی خۆی دا بە گوتییەکان دەڵێ ئەوانە "ماری ژەهراوی شاخو دەست درێژکەر بۆ حەریمی خواکانن و دوژمنایەتیان بەرانبەر بە دوو چۆم کردوەو دەست درێژیان بۆ کردوونو زوڵمیان لێ کردوون.(1)(2)(3)

گوتییەکان دەسەڵاتیان لە چینی باڵادەستی ئاکادییەکانو خاوەن عەبدو کۆیلەکان بۆ خۆیان گوێستۆتەوەو بە وەرگرتنی باجی قورستر، لاسای کردەوەی پاشاکانی ئاکادیان کردۆتەوەو هەروەك ئەوان لەوحو نووسراویان لەخۆیان جێهێشتوە وەك لەوحەکانی "لاسیراب=لائراب"و "ئەنریداوازێر".

بابەتێکی جێگەی سەرنج کە لەم سەردەمەدا بەرچاو دەکەوێ ئەوەیە کە بە دوای ئەوەی دا گۆتییەکان بەسەر ئاکادییەکان دا زاڵ بوونو خاکەکەیان گرتن، هێندێك لە ئەمیرەکانی ئاکادی لێرەو لەوێ لە ناوچە جۆراوجۆرەکان دا خەریکی درێژەدان بە دەسەڵاتی خۆیان بوون. بۆ نموونە لە شاری "لاگاش" کە لەشارە گەورەکانی سومێر بووە، لەحاڵێکا بەتەواوی لەژێر دەسەڵاتی گوتیان دابووە لە رێگەی یەکێك لە ئەمیرەکانی ئاکادەوە ئیدارە دەکرا.

فەرمانڕەوای شاری "لاگاش" مرۆیەك بووە بە نێوی "ئوربائو یائور بائوو" کە دەوڵەمەند بووەو شاری لاگاشی زۆر ئاوەدانترو بە شکۆتر کردوە. بە دوای ئەو دا "گودیئای Gudea"ی زاوای لەبەشێکی زۆری بین النهرین کە لەژێر

---

[1] ا.م. دیاکۆنۆف میژووی ماد ل 108 .

[2] PA IX = Tureau-Dangin:La fin de domunation Guti-yum، ل 112

[3] بۆ زانیاری زیاترو وردتر لە چلۆنایەتی دەسەلاتی گوتییەکان لە بین النهرین لە لێکۆڵینەوەکانی دیاکۆنۆك وەك میژووی هەزارەی سێهەمی پێش زایین بڕوانن.

[4] شیل: شەرحی ستوونی سەرکەوتن لە شێخان،

[5] W.King و.کینگ (حەوت لەوحەی ئافراندن)

چاوەدێری گوتییەکان دابووە حوکمڕەوایی کردوە. پایتەختی گوتییەکان شاری "ئەرپێها" لە دەوری کەرکووك بووەو جەماعەتێکیش شاری "سوبارتۆ"یان بە پایتەختی ئەوان زانیوە، بەڵام بەشێك لە لێکۆڵەرەوان لەسەر ئەو بڕوایەن کە دوای شکانی سومێریو ئەکادییەکان پایتەختی ئەوان واتە شاری "بابێل"یان کردۆتە پایتەختی خۆیان.

گوتییەکان لەو سەردەمەدا کە بابیلیان لەژێر دەسەڵات بووە، بەرپرسایەتی مالّیو دارایییان بە ئەکادییەکان سپاردبوو و بۆخۆیان لە کشتو کالّی خەڵك باجیان وەرگرتوە. شوێنەوارێك لە "گودێئا" بەجێماوە، ناوبراو خانووبەرەی زۆری لە ناوچەی ژێر دەسەڵاتی خۆیو تەنانەت لە "ئوور"یش ساز کردبوو. "ناماخانی Nammaxani" زاواکەی دیکەی "ئوربائو"ش کە جێگری "گۆدێئا" بووە لەژێر چاوەدێری گوتییەکان درێژەی بە کارەکانی ئەو داوە.

دەسەڵاتی یەکگرتووی گوتییەکان بەهۆی "ئونوخگال" حاکمی شاری "ئوروك" لە 2109ی بەر لەزایین بە سانایی تێکچوو. چونکو هەروەك پێشتر ئاماژەی پێکرا لە بەرزیاد تەماحیو کۆکردنەوەی مالّ لە خەڵك دوور کەوتنەوەو سوپاکەشیان زیاتر لە بێگانەو غەیرە گوتییەکان پێك هاتبوو، لە ناو خەڵك دا خۆشەویست نەبوون، لەسەریەك لەشکرێکی ڕێکوپێکو شەڕکەر نەبوو.

ئاسەوارێکی زۆر لە دەورەی دەسەڵاتی گوتییەکان بە دەستەوە نیە، لەنێو ئەوانەش دا کە هەن بە وتەی لێزانان هەیکەلی "لاگاشی" کەهی دەورەی دەسەڵاتی "گودێئایە" لە هەمووان بەنرختر‌ەو یەکێك لە باشترین نموونەی هونەری ئاکادییەکانە.

لە هەمەدان سەرێکی مەفرەقی دۆزراوەتەوە کە پسپۆڕان پێیان وایە سەری یەکێك لە پادشاکانی گوتییە، کەبەهۆی وەستاکارەکانی ئاکادی یا ئیلامی بەشێوەیەکی جوانو زیندوو ساز کراوە. ئەو هەیکەلە ئێستا لە موزەی "بێرمێر گالێری" ئەمریکا لە شاری نیۆیۆرکە. ئەو هەیکەلە کە بە "سەری سارگۆنی

---

[1] لەلەوحەکانی جۆراوجۆری گوتیان بڕوانە لە Sakiو ل 82 تا 86 ژمارە 2- VDI 1950

[2] کوردو پێوەندیی نژادیو مێژوویی ئەو ل 31 ڕەشید یاسەمی

[3] بۆ ئاگاداری زیاتر لە لاپەڕی 555ی VNSPو مێژووی مادی دیاکونوف بڕوانە.

[4] سەبارەت بە هەیکەلی کۆنو نایابی IVTOVEلێنینگرادی دیاکونوف چاپی 1946 بڕوانە.

www.pertwk.com

دێرینە"ش ناوبانگی دەرکردوە، پیاوێکی ریشدارە کە بە باوەڕی "سی‌کیسۆن" لە بواری مرۆڤناسی‌یەوە زۆر لە کوردەکانی زاگرۆس نیزیکە . سەری ئەو هەیکەلە دەسرۆکەیەکی پێوەیە کە وەك پێچو کڵاوی ئیلامی‌یەکان دەچێ کە مووەکانی لە بنڕا دیارە . لووتی زلو خڕو چاوە بادامی‌یەکانی زۆر جوان دروست کراوەو زۆروەك ئەو قەومانە دەچێ کە لەنەخشو نیگارە بەرجەستەو لە بەرد یا زێ‌یەدا بەرچاو دەکەوێ.[1][2] ا.ت.ێمی مرۆڤناسی فەڕانسەوی دەڵێ ئەوان زیاتر وەك بنی ئادەمەکانی مەڵبەندی "شووش" لە ئازەربایجانو کاسی‌و قەومەکانی دیکەی دانیشتووی زاگرۆس دەچن .

ئاکامێکی کە ئێمە لە بینینی ئاسەواری باس کراو دەستمان دەکەوێ ئەوەیە کە گوتییەکان ویستوویانە هونەری سەربەستی خۆیان بنوێنن، چونکو بەتایبەت لە "شێخان" ئەو لەوحەی لـێیەتی پێشاندەری ناشارەزایی هەڵقەنەرەکەیەتی کە بەجوانی هەڵی‌نەکەندوون.

گوتییەکان بە دوای دەسەڵات پەیدا کردن بەسەر سومێرو ئاکاد، کۆمەڵگایەکی چینایەتی‌یان ساز کرد، کەچی لە هەزارەی سێهەمی پێش زایین ئەو کۆمەڵگایە هەر بوونی نەبووە. لەم سەردەمەدا لەنێو گوتییەکان

---

[1] لە لاپەڕی 356ی SPA بە دواوە و، کتێبی "ماد"ی دیاکونوف ل 115 بڕوانن.

[2] لەو هەیکەلە وردیلە زێڕو زێوانەی مووزەی "لوفر"ی پاریس بڕوانن کە لە شووش دۆزراونەوە. ئەو دەسمااڵو دەسرۆکانەی بەسەریانەوەیە لەسەردەمی هیرۆدوتیش دا بەسەر ئیلامیەکانەوە بووە.

[3] La figure hamaine dars les monuments cheldeens Bull.
E.T. Hamy et mimn de la societe enthropologique de paris 21 / 111 لە لاپەڕی 25 بە دواوەی ,1907

[4] ئێدمۆنس Edmonds دوو ئاسەواری میژوویی لە باشووری کوردستان، گۆڤاری جوغرافیایی 1925.

[5] G.Contenan Manuel-d'archeologie oriental, I paris 1927 ص 101، و نەخشی بەردە گەورەی شێخان پیاوێکە کە تەنیا داوێنێکی لەبەردایەو میزەرێکی وەك کڵاوی بابیلیانی لەسەرە. شتێکی هەڵاوەسراوەی لە دەوری ملی پێچاوەو تەوەرزینێکی لەبەر پشتێندی دایە، هەروا کە کەمانێکی بە دەستی چەپەوە گرتوە خەریکە تیرێك لە تیردانەکەی دەردێنیو لاقی لەسەر دۆژمنی زەبوون داگرتوەو دۆژمنێکیتر دەستی بەرز کردۆتەوەو داوای لێبوردن دەکا. نووساروەی ئەو نەخشە داستانی شەڕ دەگەڵ ولاتی "زابان = ئالتوون کوپری" لە قەراخ زێی خوارو و دەوروبەری ئالتوون کوپێری ئیمڕۆ نووسراوە. سەرکەوتووی ئەو شەڕەش "لی شیر ـ پیراینی Lishir Piraini"یە کە وێدەچێ نێوێکی ئاکادی بێ. "E.Herzfeld= هێرتفێڵد لە کتێبی خۆی دا "ئێرانی‌یەکان لەمێژووی گەلانی رۆژهەڵات"دا "Iranian In the ancient East" نێوی ئەم شا سەرکەوتووەی بە "کامروون"و تاردوونی کوڕی ئیکی هێناوە کە دەبێ ئاکدی بێو "لی‌شیر پیراین" بە مانای "بەهێزبێ باوکمان"ە. کۆنی ئەو نەخشە دەگەڕێتەوە بۆ دووهەزار بەر لە زایین.

پێشکەوتنێکی بەرچاو لە بەرهەمهێنان‌و ژیانی کۆمەڵگا دا پێك هاتوە. دروست کردنی مەفرەق بە تەواوی فێر ببوون، چەرخ‌و کاسە‌و گۆزە دروست کردن ببوە باوو سازکردنی کاسە‌و قاپ‌و قاچاغی جوانتر لە جاران رەواجی پەیدا کردبوو. کارکێشان لە غوڵام‌و کۆیلەکان زیاتر لەجاران بوو بە تایبەتی گوتییەکان کەیەکەم کەس بوون یەخسیری شەڕیان کردبوە کۆیلە. لە شتە گرینگەکانی کە لەم سەردەمەدا هاتنە گۆڕ دابەش کردنی کاری کۆمەڵ‌و پێکهاتنی دووچینی کۆمەڵگا واتە شوان‌و جووتیار بوو. گوتییەکان هەلسووڕانی کاروباری دەوڵەتیان نەدەزانی، هەربۆیە بەڕێوەبردنی کاروباری وڵاتیان لە بەرانبەر باج‌و خەراجێکی زۆر قورس دا دەدا بە گەورە پیاوان‌و لێزانانی (سومێری‌و ئاکادی). بەوتەی لێکۆڵەرەوانی وەك تووڕو دانژین‌و ا.م دیاکونوف‌و ... زمانی گوتییەکان زمانێکی تایبەت‌و سەربەست بووە، بەڵام قەومەکانی‌تری مەنزوومەی زاگرۆس (لیلۆیی‌و کاسی‌و ...) زۆر نیزیك بووە‌و، لەگەڵ نووسراوانەش دا کە بە زمانی ئاکادین، باسی زمانی "گو gu" یا گوتی کراوە .

لە کتێبە جۆراوجۆرەکان دا سەبارەت بە گوتییەکان دوای شەڕ دەگەڵ "ئینۆخگال"‌و شکست هێنانیان لە بەرانبەر ئەو دا، لێرەو لەوێ باس هاتۆتە گۆڕێ، بەڵام فەرمانڕەوایانی "ئور" هەموو کات لەگەڵ تیرەکانی گوتی لە داوێنەکانی زاگرۆس لەشەڕ دابوون‌و بەشێوەی مێژوونووسی‌و زۆر بە دووڕو درێژی باسی لەشکرکێشی خۆیان بۆ "سیمورم یارابان یا ئالتون کوێپری ئەمرۆو، ئوربیلۆم یا هەولێری ئێستاو هەروەها بۆ خاکی لیلۆ = کەرکوك‌و کیماش = هوری‌و ... دەکەن .

لە کۆتاییەکانی سەردەمی دەسەلاتی شایەکانی زنجیرەی سێهەمی "ئور" بەشی هەرە زۆری خاکی دەوری دیجلە لەژێر حوکمی شاری "لاگاش" دابووە کە پێیان گوتوون "ئانێسی Anesi" کە مانای جێنشینی هەیە. وشەی پاتیسی PA.TE.SI لەم سەردەمەدا بە مانای جێگری شا بووە. ئەگەر سەرنج بدەین

[1] Tureau – Dangin: la Finda domunation Guti – yun P.AIX 112

[2] بە وتەی ا.م دیاکونوف نەسلی سێهەمی ئور ڕووداوەکانیان بە سالۆ کاتی ئەو ڕووداوانە یاسالی دواتری ڕووداوەکان باس دەکرد، بۆغوونە گاغاز لە بیست‌و پێنجەمین سالی شۆلکی لەناو چوو، لولوبوم‌و سیمورم تالان کرا. لە بیست‌و شەشەمین سالی شولگی "لوروسوشن" لە ...و 1000 میژووی ماد لاپەڕەکانی 463‌و 464.

ئەو وشە لەگەڵ ئەو زاراوانەی لە سەرەتای ئەم کتێبە دا باسمان کردن نیزیکنو لەوێ دا وەك زاراوەی گورجی ناسرابوون، کەچی ریشەی زمانی ئازەرییان هەیە.

"ئاراد خانار" حاکمی "لاگاش" کە لە لایەن پادشاکانی "ئور" داندرابوو، لە نیزیك بە تەواوی خاکی زاگرۆس دا دەسەڵاتی هەبووە. (2046 ـ 2038ی بەر لەزایین). زۆربەی ئەو شەڕانەی حوکمدارانی "ئور" لەگەڵ گوتییەکانیان کردوە بۆ ئەوەی بووە جادەی کۆیلە بەردەکانیان لەبەر دەست دابێ کە لە دوو چۆمان ڕا دەرچووە "موهنجو ـ دارۆ". لەم بوارە دا هێندێك شوێنەوار بەتایبەتی لە غولامە "رەنگ ڕوونەکان" بەدەستەوەیە. لە ڕووی ئەم بەڵگانەوە هێندێك کەس وەدوای ڕوون کردنەوەی پێوەندی نێوان ئەم قەومەو خەڵکی باکووری ئوروپاو، هەروەها شوێن ئاریایی بوونو نەبوونیان کەوتوون. پروفیسۆر ئیسپایزێر بە باشی لەسەر ئەو بابەتە دواوە.

زۆربەی ئەو غولامانەی کە حوکمڕانو پادشاکانی "ئور" بە دیلیان دەگرتن، خەڵکی زاگرۆسو لە تایفە جۆراوجۆرەکانی گوتی یا کوردەکان بوون، جارجار سومێریو ئاکادیشیان دەنێو دابووە، بەشی زۆریشیان خەڵکی مەڵبەندی "ئوربیلوم یا هەولێر"ی ئەمڕۆ بوون. ڕەفتاری "ئوور"ەکان لەگەڵ ئەو دیلانە وەك لێکۆڵەڕەوان باس دەکەن زۆر زاڵمانەو ترسناك بووە. بە وتەی ا.م دیاکونۆف، ئاکادمیسیەن "دو.و.ئیستروو" بەڵگەی زۆر سەرنج ڕاکێش بە دەستەوەیە کە زۆر شتیان لە گووتییەکان بە تاڵان بردوەو نێوی زۆر ژنیشی تێدایە کە هی تیرەکانی گوتی بوون[1][2]. هەروەها نێوی زۆر لە سومێریو ئاکادییەکانی تێدایە، هیندی ناویش بەرچاو دەکەون کە لەوانەیە لە لایەن بەرپرسانی ئوردوگای دیلەکانەوە بەسەریان دابڕابێ. وەك "بوور، سوئەنی دەوڵەمەند" یا نێوی سومێری وەك "گیم نینۆرا" کە بەمانای کەنیزی خوای نینۆرایە[3].

---

[1] بە سەرنج دان بەوەی کە لەم وشانە دا هێندێك فەرهەنگی هیندی بەرچاو دەکەوێ کە بۆمان دەرکەوت نیشانەی ئەوەیە بەردەی هیندیشیان لەنێو دابووەو هێندێك شتومەکیشیان لە دیالەی خوارو و لاگاش و "ئەسمار" دۆزراوەتەوە.

[2] قەومەکانی میزوپۆتامیا بەرگی چوارەم لە لاپەڕی 111 بە دوا.

[3] میژووی ماد ل 118.

[4] کتێبی ئوردوگای ژنانی دیل لە سومێر VDI، 1952 ژمارە 3 لە لاپەڕی 12 بە دوان بەڵگەکانی دەگەڕێنەوە بۆ 2051 پ.ز.

[5] نینۆرا نێوی خودای ناوچەیی سومێریەکان بووە لە ئوردوگا.

موتالاّ کردن لەسەر کردەوەی حوکمڕانو پاشاکانی "ئور" لەمەڵبەندی "بین النهرین = دووچۆمان" لەگەڵ تیرە جۆراوجۆرەکانی ئەم ناوەو بە تایبەتی لە ناوچەی زاگرۆس لەگەڵ "گوتی"یەکان، ئاکادییەکانو سومیرییەکان"، نیشاندەری ئەوپەڕی زۆرداریو خوێنڕێژی ئەوانە کە لە خەڵکی ئەو دەڤەرە بۆ کاری غولامداریو سەرچاوەی کۆیلەداری کەڵکیان وەرگرتوە.

کاسیتەکان یا کاسییەکان "Kassites"

ئەو قەومە لە گرینگترین لقەکانی گوتی یا کاردو یا کوردی دانیشتووی زاگرۆس بوون. بە دوای شکست هێنانی "گوتی"یەکان لە "ئەنوخگال"و شایەکانی "ئوور"و بەهۆی نیزیکی شوێنی دانیشتنیان لە بابێڵو پێوەندی هەمیشەیی لەگەڵ ئەوانو دەسەلاّتی حەموورابی بابێل، گرینگی تایبەتی پەیدا کردو وردە وردە زۆر بەهێز بوو.

رابردووی ئەم تیرە زاگروسییە کوردە ئەوەندە لەمێژینەو کۆنە کەهیچ کەس ناتوانێ بڵێ کاسییەکان لە کەیەوە لەم شوێنە نیشتەجێن کە ئێستاش تێیدا نیشتەجێن. هەر لەسەر ئەو بنەمایەشە کە نووسەری ئەم دێرانە لە نووسینەکانی پێشتری خۆشی دا وەك زۆر لێکۆڵەرەوەی دیکە لەسەر ئەو بڕوایەیە کە ئەوان خاوەنی سەرەکی ئەو خاکەن یا بە واتەیەکیتر ئەوان بە ئێرانیتر لە ئاریایەکانیش دەزانێ.

ولاّتی کاسییەکان ئەم مەڵبەندەیە کە ئەمڕۆ بە لوڕستان دەناسرێو لانی کەم تا سێهەزار ساڵ بەر لە زایین لەمێژینە بوونی دانیشتنی ئەوان لەم دەڤەرەدا ئاشکرایەو زۆربەی رۆژهەلاّتناسانو لێکۆڵەرەوان لوڕەکان بە پاشەواری ئەوان دەزانن. هەرچەند هێندێك کەسی وەك خوالێخۆشبوو رەشید یاسەمی بێ ئەوەی بەڵگەو درکێك نیشان بدەن بە پێچەوانەی ئەوە رایان دەربڕیوەو دەڵێن: زۆر لە بڕوا دوورە کە لەو سەردەمە دوورەدا تیرەی ناودارو بەنێوبانگی کاسی لە خاکی لوڕستان بووبن، بۆیە مەجبوورین بێژین کە لە 24 سەدە بەر لە زایین لە باکووری ئیلام شوێنێك هەبووە بە نێوی "کاشن"و تیرەی کاسی کە گەیشتوونە

ئەوێ بە کەڵك وەرگرتن لە نێوی ئەم شوێنە نێوی کاسیان بۆخۆیان داناوە.[1]؟!
کە نازانین بۆ دەبێ قەومێك کە ماوەیەکی درێژ بوونی هەبووەو لە ژیان دا بووە بەڵام نێوی نەبووبێو دوای ئەوەی گەیشتوونە کاشی وەشوێن نێودانانی دووبارە بۆخۆیان کەوتبنو ناوی ئەم شوێنەیان لەخۆ نابێ؟

لە لوغەتی ئاشوریو بابێلیو هەروەها لە بەڵگەنامەی بازرگانی ئابووریو تەجارەتی بابیل دا وشەو نێوگەلێکی تایبەت هەیە کە ریشەی قەومی "کاسییەکان یا کاششوکان" بە راوێژی ئاکادیەکانو یا "کووشیەکان" بە (وتەی ئینجیلو بابلییەکان) نیشان دەدا.[2]

لەسەر بنەمای بۆچوونی هێندێك کەس، کاسییەکان هیندو ئوروپایین، هەرچەند خاوەنانی ئەم بۆچوونە زۆریش نین، بەڵام بە لەبەرچاو گرتنی رابردوویەکی کە لەتیرەو تایفەکانی دیکەی زاگرۆس هەمانە ئەو بۆچوونە ناتوانێ جێی باوەڕبێو شوێنێك بۆخۆی بکاتەوە.

شوێنی دانیشتی کاسییەکان، بەپێی ئەو بەڵگانەی کە لە سەردەمی زۆر کۆنەوە، واتە بەر لە نووسینەوەی مێژوو تا کاتی هێرشی ئەسکەندەری مەقدوونی کە لەو زەمان دا ئاماژەی پێکراوە بریتی بووە لەو خاکە شاخاوییەی بەشی سەرووی ئەو روبارانەی کە خڕو دۆڵەکانیان لە دنیای کۆنی مێژوویی دا وڵاتی ئیلامیان پێك دێناو ئەمڕۆ ئەو شوێنە وەك ئاماژەمان پێکرد لوڕستانی پێ ئەوترێ.

جگە لەوەش کاسییەکان دەستیان بەسەر بەشێك لەو خاکەی کە دوایە باکووری رۆژئاوای وڵاتی مادی پێك دێنا داگرت کە بریتی بوو لە، دۆڵی روباری زاب یا دیالە کە بەشی خواروی لە سەردەمی زۆرکۆن (باستان) دا "ئشنوناك"ی پێوتراوەو، لە پێش دا چۆل بووە، دواتر کاسییەکان ئاوەدانیان کردوەتەوەو بە زمانی خۆیان "تۆپلیاش"یان پێگوتوە. هەروەها بەشی نێوقەدی روبارەکەش "نامار یا ناوار"یش هەر بەم شێوەیە ئاوەدان کراوەتەوە. ئەو ناوچەی ناوار لە سیەهەزار ساڵ پێش زایین بە پێی ئەو بەڵگانەی بە دەستەوەن وەك نووسراوی

---

[1] کوردو پێوەندی نژادیو مێژوویی ئەو، رەشید یاسەمی ل 37

[2] بۆ زانیاری زیاتر لەم بوارە بڕوانە لە کتێبی Die Spache Elam – Brezlau لە نووسینی ج. هووسینگ G . Husing بڕوانە کە لە 1908 دا چاپکراوە.

"تیشاری Tishari" پادشای "ئورکیش Urkish" و "ناوار Navar" بەشێك لە خاکی هۆریان بووە.

کاسییەکان لە هەزارەی سێهەمی بەر لەزایین جارجار هێرشیان دەکردە سەر بابێل‌و "ئامی زادگا" پادشای چوارەمی حەموورابی (1917 ـ 1956 پێش زایین) بە مەبەستی بەرگری لە هێرشەکانیان پەیمانێکی یەکیەتی لەگەڵ ئیلامیەکان بەست، بەڵام رووخانی دەسەلاتی زنجیرەی حەموورابی لە سەردەمی پازدەهەمین پادشایان دا کە ناوی "سامسۆن ـ دیتانا" بوو بە دوای هێرشی قەومی "خاتی Khatti" یا هێتیتەکان لە ئەنادۆڵی لە لایەك‌و دواگری کاسییەکان بۆ ئەم مەبەستە لە (1760ی بەر لە زایین) هاتە دی‌و ئەو پەیمانەی تێك دا کە لەسەرەوە باسمان کرد.

پادشاکانی کاسی لە میژوو دا بۆ ئێمە روونن. دامەزرێنەری ئەوان کەسێك بووە بە ناوی "گانداش Gandash" کە لە 1741 تا 1726ی بەر لە زایین حوکمڕان بووە. ئەو پادشایە لە سەردەمی دەسەلاتی "سامسۆئیلونی" کوڕی بخت النصری حەموورابی‌و لە نۆهەمین سالّی حاکمییەتی ئەو دا پەلاماری بردە سەر بابێل کە هەر ئەو ساڵەش (1741) دەسەلاتی کاسییەکان دەست پێدەکا. لە عیبادەتگای گەورەی بابێل بە نێوی "خوای" "ئەنلیل" لە شاری "نیپوور" نێزەیەك دۆزراوەتەوە کەنێوی "گانداش"ی لەسەر هەڵکەندراوە. "ئەئومی گەورە"، "کاشی تیلیاش"ی یەکەم، ئوشی ئەبی راتاش Abirattash، "ئورشی گورۆماش Urshigurumash"و ... لە پاشاکانیتری کاسی لە بابێلن‌و تەنیا نیشانەیەکی لەو پادشایانە ماوەتەوە کەتیبەی "ئاگوم دوم یا کاك رێمە Kakreme"ە کە بە واتای شمشیری رەحمەت لێك دراوەتەوە.

لەو کەتیبەیە دا ئاگومی دووهەم خۆی بە "کوڕی نوورانی خوا" ـ شۆکامۆننا Shokamunna ـ و پادشای کاسی‌و ئاکادیان‌و وڵاتی پان‌و بەرینی بابیل

---

[1] بۆ زانیاری زیاتر لە Die Sprache der Kossaer نووسینی F.delitzsch اف دلیتز بڕوانە.

[2] میژووی کۆنی رۆژهەلاتی نیزیکز مستر هۆل، لاپەڕی 171و کتێبی زنجیرەی ئاریایەکان بەرگی یەکەم، نووسینی سەرلەشکر مظفر زەنگەنە ل 82.

[3] لە لاپەڕی 130 کتێبی Aru No.16 RzoA بڕوانە لە موتالاّی ا.م دیاکونوف ل 470.

www.pertwk.com

ناساندوە، لەوێدا دەنوسێ خەڵکێکی زۆری نیشتەجێ کردوەو "پادان Padan"و "ئالمان Alman"و پادشای گوتییان بە نەزانو ... لەقەڵەم دەداو دەڵێ: هەیکەڵی خواکای لە خانا کە لە فوراتی نێوەڕاست هەڵکەوتوەو هیتیيەکان دوای وێرانکردنی بابێل لەوێیان دانابوون بردۆتەوە بابێل. بە لەبەرچاو گرتنی ئەمە کە پادشاکانی کاسی دوای ئەو لە باشوورو رۆژهەڵاتی بابێل حکوومەتیان کردوەو بابێل هەر لە دەستی شایەکانی حەموورابی دابووە، ئەوەمان بۆ دەرناخا کە ئاگۆمی دووهەم کە لە راستی دا دامەزرێنەری زنجیرە شاکانی کاسی لە بابێل بووبێو لە ساڵی 1595ی بەر لە زایین بە دوای پاشەکشەی هیتیتەکان چۆتە ناو بابێل و پادشاکانی کاسی لە بابێل دوای ئەو دەسەڵاتیان لە بابێل دەست کەوتوەو حوکمڕانیان کردوە.

پادشاکانی کاسی بە زۆری لە لەقەبی " yamzi یامزی" بۆخۆیان کەڵکیان وەرگرتوەو، بەگوێرەی بەڵگەنامەکان ئەو لەقەبە کە لەنێو لۆغەتنامە بچووکەکانی"کاسی ـ ئاکادی" دا ماوەتەوەو لە ولاتانی دراوسێ وەک "بیت هامیان"و مەڵبەندی "ئالابری Allabri" لەباشووری دەریاچەی ورمێو "خۆبوشکی" هەڵکەوتوو لە دۆڵی بۆتان یا بەختان لە باشووری دەریاچەی وان زۆر دەکار هێنراوە.

لە کەتیبەی ئاگۆمی دووهەم وا دەردەکەوێ کە کاسییەکان لەسەر بەشێك لەو خاکە دا کە دواتر مادەکانی نیشتەجێ بووە خاوەن دەسەڵات بوون. ئەو

---

[1] لەنێو ریزی پادشاکانی کاسی دا هێندێك نێو وەبەرچاو دەکەون هەروەك وێدەچێ کوردێکی ئەوڕۆیی قسە دەکا: بۆ وێنە شایەك هەبوو پێی گوتراوە "کوڕی گالزۆ" کە هاوکات بووە دەگەڵ "توقماس"ی چوارەمین فیرعەونی میسر، مێژووی کوردو کوردستان نووسینی محمد امین زەکی بەگ). کوڕ لە کوردی دا مانای رووناکە. ئەگەر ئێستاش کوردێك ئەو ناوە ببینێ هەر ئاوای دەخوێنێتەوەو مەعناکەشی هەر "کوڕی گالزۆ"یە. ئەوە بۆمان دەرناخا کە 1500 ساڵ بەر لە زایینیش خەڵك هەر بەم زاراوە ئاخاوتن؟

[2] مێژووەکانی رەچەڵەکی یەکەمی بابێلی، VID، 1947 لە ئاکادیمیسیەن ئیستروو ژمارە 10 ل 9 بە دوا.

[3] لە لاپەڕەکانی 47و 48ی 8CS و کتێبی Die Sprache der Kassaer نووسینی اف دلیج F.Delitysch لاپەڕەکانی 29 تا 36و نووسراوەی کەتیبەی شلمانسیری هەوەڵ (KAH.1 شارە AviV) بڕوانن.

[4] بە وتەی ا.م دیاکونوف ناوچەی باشوورو باشووری رۆژئاوای ورمێو وان خاکی لیلۆییەکان، ناوچەکانی "خۆبوشکی" لەسەر خاکی هوریانو ئورارتونیان حیساب بووە. (مێژووی ماد ل 471)

خاکەش هەر ئەو شوێنەیە کە دواتر بە "کار ـ دونیاش Kardunyash" نێودێر کراوە.

ئەوەی لەسەر کاسییەکان جێگای باسە، هەرە کۆنی ئەوانو پێشینەی نیشتەجێ بوونیانە لە خاکی کوردستان واتە زاگرۆس دا. هەر لەبەر ئەوەشە کە دەڵێن زیاتر لەهەموو تیرەیەکی دیکەی کورد خەڵکی ئەو خاکەنو زۆر لە زانایان ئەوان بە کۆنتر لە ئاریایەکان دادەنێن یا هەروەك نووسەری ئەو کتێبە ئاماژەی پێکردوە ئەوان ئێرانیتر لە هەموو ئاریایەکانی تریشن.

زمانەوانەکان بە گشتی لەسەر ئەو بڕوایەن کە زمانی کاسییەکان قەوقازیەو مەبەستیان لە زمانی قەوقازی زمانی خەڵکی ئەسڵی مەڵبەندی زاگرۆسە، ئەوەش کە زمانی کاسی قەوقازی بێ شتێك بۆ ئێمە دەردەخا، ئەویش ئەوەیە کە کاسییەکان بەر لە هەموو تیرەو تایفەی ئاریایی کە گومانێك لە ئاریایی بوونی ئەوان دا نیە لەو شوێنە نیشتەجێ بوون، بە شێوەیەك کە یەکێك لە نووسەرانی بابێلی کە ئەوکات قامووسێکی بە زمانی کاسی ـ ئاکادی نووسیوە، لەو فەرهەنگە دا قەفقازی بوونی وشەکانی کاسی بە تەواوی دەردەکەوێ.هێندێك بەڵگەش هەن کە بۆمان روون دەکەنەوە کاسییەکان بەرلەوەی هێرش بکەنە سەر بابێل ئەو خودایانەیان پەرستوە کە بابێلییەکانیش ئیمانیان پێ هەبوون.

---

[1] پێشتر ئاماژە کرا کە کاسییەکان بە دوای زاڵ بوون بەسەر خاکی بابێلو هەموو ناوچەکانی سومێرو ئاکاد نیزیکەی سێ سەدە دەستیان لەکاروباری سیاسی ئەو ناوچانە وەرنەداو شایەکانی بابیل خۆیان ئیدارەیان دەکردو ئەمیرەکانی کاسی لە ناوچەکانی وەك سومێر، ئاکادو ... حوکمڕانیان دەکرد تا سالّی 1710 دا یەکێك لە کاسییەکان بە نێوی "اولام بوریاشی Ulam – Buriashio لە لاوازی "ئیگامیل EaGamil"ی پادشای حەمورابی بابیل بە دوای ئەو شکستەی لە ئیلامییەکانی خوارد کەڵکی وەرگرتو بە تەواوی دەسەڵاتی بابێلی بە دەستەوە گرتو نێوی "کارـ دونیاش"ی کە هەر نێوی خۆی بوو لەسەر ردزامەندی خەڵك بۆ خاکی سومێرو ئاکاد دانا. بەم شێوە دەسەڵاتی کاسییەکان زیاتر لە شەش سەدە بەو پەڕی تواناوە درێژەی کێشا (راست 577 سالّ)و ئەو خاکەی کە دوایە نێوی مادەکانی لەسەر داندرا ئەوکات بە "کار ـ دونیاش" ناسرا. بۆ زانیاری زیاتر لەکتێبی "میژووی کۆنی رۆژهەڵاتی نیزیك" نوسینی میستێر هول بڕوانە.

[2] ئیملای ئاکادی کار ـ دونیاش بەم شێوەیە دەنووسرێ Kar-Dun-ya-as بەشی یەکەم (Kara) لە ئاکدی بە مانای کۆچ نشینو دۆم هاتوە، بەشی دووهەم بە مانای "خودای دونیاش"ە ئەویش لە دوو بەشی Dunئیلامی بە مانای تەسلیم کردنو yas وشەی کاسی بە مانای زەوییە، بە تێکڕا دەبێتە خوایەك کە زەوی دەدا بە مرۆڤ (حەواشی میژووی ماد لە دیاکونوف لاپەڕی 470).

[3] کتێبی (کەتیبە میخیەکان لە ئاسیای رۆژئاوا) لە نووسینی اچ و.راو لینسۆن H.W Rawlenson بەرگی 5 ل 44و کوردو پێوەندی نژادیو میژوویی ئەو ل 38 رەشید یاسەمی

www.pertwk.com

بە گوێرەی بەڵگەنامەی لەبەردەستدا ئەوانەی ژێرەوە لە ریزی خوداکانی ئەوکات بوون:

1ـ شیپاك Shipak کەهەمان "مردۆك Marduk"ی بابێلییە.
2ـ سە Sah شەمەش Shamash بابێلی.
3ـ هودها Hudha ئیداد بابیلی (ئەو وشە چەندە لە وشەی خودا نیزیکە).
4ـ هەربە Harbe ئانلیل Anlil بابێلی.

هەرچەند بە قەولی مەرحوومی رەشید یاسەمی خودا گەلێتریشیان هەبوون بەڵام سەرچاوەو مەبدەئیان دیار نیە. بۆ وێنە "کاششو Kashshu" کە کاسییەکان ناوی خۆیان لەو وەرگرتوە.

پێشتر ئاماژەی پێکرا کەزۆربەی زانایان، لوڕەکان بە پاشەواری کاسییەکان دەزانن، هێندێکیش ئەوەیان بەلاوە پەسەند نیەو دەبێژن زاراوەی کاسیو لوڕی وەك یەك ناچنو بڕوایان وایە کە لوڕی دەچێتەوە سەر راوێژی لیلۆییەکان. لێرەدایە کە پێویستە بۆچوونی نووسەری ئەو دێڕانە وەبیر بێنینەوە کە تەواوی تیرانەش ناوبراو لە قەومی گوتی بوونو ئەوەی کە لوڕ لە خاکی کاسییەکان دابووەو پێوەندی بە لیلۆکانەوە هەیە هەموو نیشاندەری ئەو بڕوایەن کە شایەکانی ئەو قەومە لە تیرە جۆراوجۆرەکان بۆ ماوەیەکی دیاریکراو هەڵدەبژێردران، ئەو تایفانەش کە لە یەك قەوم بوونو لە ئاڵوگۆڕی دەورە حکوومەتەکان لەسەر دانانەوەی سنووری ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی خۆیان بڵاو دەبوونەوە، یا بۆ شوێنگەلێ ئەمین کۆچیان دەکرد. لێرەدا روون دەبێتەوە کە دوایە لەناوچەیەك زاووزێیان کردوەو بوونە زۆرینەو شوێنی دانیشتنی خۆشیان هەر بەنێوی خۆیان کردوە. هەروەك ئاریایەکان هاتوونە ئێرانێو ئەو خاکەیان بەنێوی خۆیان کردوە، نموونەش لەم بابەتە زۆرن، هەروەك پێشتر گوتمان لوڕەکانیش کەتیرەیەکن لە کاسییەکان، خاکی کاسی یا کاشویان نێو ناوە لوڕستان.

---

[1] کوردو پێوەندی نژادیو مێژوویی ئەو ل 37و 38.

[2] پێشتر ئاماژە کرا کە یاسەمی بۆچوونی خۆی دەربڕیوە کە کاسییەکان نێوی خۆیان لە شارێك لە لوڕستان بە نێوی "کاشن" وەرگرتوە، دیارە ئەو بڕوا جۆراوجۆرانە زۆرن. جوور دەرنەهاتنی بۆچوونێك دەگەڵ راستی لە پلەو پایەی ئەو زانایە کەم ناکاتەوە، هەموو کات هەروا بووە، رانستیییەکان لە نێو موناقەشەو لێکۆڵینەوە لەسەریان دەردەکەوێ. بە وەدەست هێنانی بەڵگەنامەی نوێ لەسەر مەسەلەو روودواوەکان، وردە وردە پەردە هەڵدەداتەوەو راستییەکان زیاتر دەردەخەن. دیسانیش ئێمە لەو بارەوە دەدوێین.

لە تایبەتمەندییە زەقەکانی کاسییەکان یەکیان ئەوە بوو کەئەسپیان عاملاندوەو تەنانەت دەڵێن رکەبەری ئەسپ سوارانیش لەوان پا داکەوتوە. هەرچەند لە مێژووەکان دا دەخوێنینەوە کە سومێرییەکان زووتر لە ئەوان ئەسپیان ناسیوەو پێیان گوتوە "ئانشوکور را" واتە کەری کێوی، بەڵام رام کردنو عاملاندنی ئەسپ کاری کاسییەکان نەبووە. هێندێك وێنە لەناحیەی "کانس" هەڵکەوتوو لە ئاسیای بچووك دەست کەوتوون کە لەو دا ئەسپیان لە عەرەبانە خستوە. ئەم وێنە هی سەدەی بیستەمی بەر لەزایینە.

پادشاکانی کاسی لە ماوەی حوکمداری خۆیان دا زۆریان بڕەو ساندوەو چ بە شەڕ یا هەر رێگەیەکیتر توانیویانە لەگەڵ وڵاتی زۆر دوور پێوەندی بگرنو شارستانییەتو فەرهەنگی خۆیان بڵاو کەنەوەو لەسەرانسەری سەردەمی حوکمڕانی کاسییەکان پیاوانی شەڕکەرو ئازا پشتیوانی شایەکانیان بوونو بە توێژی نیزامیان دەگوت کاسی. لە نووسراوەیەك دا کە "ر.دوسو"نیشانی داوە باسی مەفرەقی لوڕستانی دەکا کە لە ئاسەواری بەنرخی کاسییەکانن. هەرچەند زیاتر تەماحی مرۆڤ ئەوانیشی گرتۆتەوەو قەبرەکانی لەو سەردەمەوە مابوونەوە هەڵیانکەندوونو ئەو شتانەی لە ناویان دابووە تالانیان کردوون. ئاسەواری مەفرەقی لوڕستانێ بە هی نێوەڕاستەکانی هەزارەی دووهەمو سەرەتای هەزارەی هەوەڵی بەر لەزایین دەزانن. بەشی زۆری ئەم شتانە زینو تەرلکو خرینگەو مەنگۆڵەی ئەسپ یا شتی رازاندنەوەو کەرەسەی بەرپاکردنی رێوڕەسمی ئایینیو هەروەها چەکو چۆڵی ئەوکاتن.

دیاکونوف دەنووسێ سەرنج راکێشترین تایبەتمەندی ئەو شتانەی لە لوڕستان دەست کەوتوون، ئەو شتە رازاوەو پێچاوپێچانەن کە هی سێحرو خواکانی ئەساتیرین کە لە شێوەی بزنەکێوی، پلینگ، شێرو گاو ئەسپو گریفۆنن (کە بەدەنی شێرو باڵو سەری هەڵۆو گرێی ئەسپو تاجێکی وەك باڵی ماسیو ئەبوالهەولو ...)یان پێوەیە. لەو سفەتەی ئەوکات دا هێندێك شتی سەرنج راکێش کەزۆر شتی گەلێك کۆنو ئەساتیریو ئەفسانەو کتێبە کۆنە

---

[1] The pinches. The Cappodocian Tablets of Uverpol LAAAI pL. 17 . 8 کە ئەویش لە لێکۆڵینەوەکانی ا.م دیاکونوف، لە لاپەڕی 49 بە دواوە.

[2] لە سالنامەکانی ئاشوور ناسیراپال IV.111 دوای S.I.ARAB 37 ، لە AKA بڕوانە.

www.pertwk.com

ئێرانیەکانی وەک ئەوێستاو بە تایبەتی ئەساتیری خۆشەویستی کاسییەکانو نیشانەی رۆژو شکڵی رەمزی بادامی کەخۆی رەمزێك بووە دەنوێنن‌و دەخەنەوە بیر.

کاسییەکان لە سەرەتاوە بوتیان پەرستوەو خوای گەورەی ئەوان ئیلاهەی شەمس یا "سریاش یا شورباش" بووە، کە "ساخ"یشیان پێگوتووە. لە خواکانی دیکەی ئەوان "شیمالی، ئیلاهەی چیا"و "سیبارو shibarou"و "شئوکامون یا شومو Shukamon"خوای ئاگری ژێر زەوی وێدەچێ ئەم بڕوایە لەهەڵچوونی ئاگری بورکانەکان‌و یا مەشخەڵی کلپەی نەوت وەرگیرابێ. چەند خودایەکی‌تریش لە قەوم‌و تیرەی دیکە هاتوونە ناو بیرو باوەڕی ئەوان وەک خوای هەورە تریشقەو باران "ئوبریاش‌و بوریاش" کە لە هیتیتەکانیان وەرگرتوە یا خوای پاڕێزەری بنەماڵەی شای بە نێوی "ئیمیریا Imeria" هەرچەند بیرو بڕوای تیرەو تایفەکانی قەدیم زۆر جار لەگەڵ یەکتر جیاوازیان هەیە، بەڵام بوونی پێوەندی لەنێو هێندێك لەخواکانی کاسی لەگەڵ هیندو ئوروپاییەکانی ئاریایی حاشا هەڵنەگرەو زۆرجار خواکانیان یەکتر دەگرنەوە، وەک "سوریاش"ی کاسییەکان لەگەڵ سوریای هیندی، "هلیوس یوونانی"و هوری ئێرانی، بورباش خوای تۆفان کە لەگەڵ "بوریاس"ی یوونانی یەکن. سەرەڕای هەمووی ئەوانە کاسییەکان زمانی خۆیان کە قەوقازی بووە بەسەر پادشاکان‌و گەورەکانی هیندو ئوروپایی دا سەپاندوە، دیارە زۆر وشەی هیندو ئوروپاییش چۆتە نێو زاراوەی ئەوان. هەروەك بۆگاش یا بوغاش کە بە مانای خوایە کە لە زمانی فارسی کۆن دا بە"بەغ" هاتوە. لە سەردەمی پادشاکانی کاسیش وشەگەلێك هەن کە ریشەی ئێرانیان هەیە. وەک "ئارتاتمە Artatema" یا "شوترنە Shoutarna"و "تۆشرەتە Toushratta".

لەم زانیاریانە ڕا دەردەکەوێ کە کاسییەکان خاوەنی دوو زمان بوون، یەکیان زمانی عامی‌و گشتی خەڵك کەریشەی قەوقازی هەبووەو ئەوی‌تر زمانی ماقوولاّن‌و دەزگای حاکمەو پاشاکان کە ئەوەیان ریشەی هیندو ئوروپایی هەبووە. وەک دەزانین ئەو رەوشە لەزۆر شوێن باو بووە، هەروەك زمانی دەربار

---

[1] A.Deimel.Pantheon Babyloniacu m No. 3176ە و لە لۆغەتنامەی کاسی ـ ئاکادی بڕوانە.

[2] بە زمانی قەومەکانی مەڵبەندی زاگرۆسیان گوتووە قەفقازی.

[3] کوردو پێوەندی نژادی‌و میژوویی ئەو ل 40.

یا بنەماڵەکانی شا یانی ئەشکانی، یۆنانی بووە بەڵام خەڵکی ئاسایی بە زمانی ئێرانی ئاخاوتوون.

لە سەدەکانی دواییش دا ڕێوڕەسمی وا هەبووە کە لەئاکامی دەسەڵاتی قەومی دا زمانی خاوەن دەسەڵاتو داگیرکەر لەنێو دەزگای دەسەڵاتی دا پەرەی سەندوە، کەچی خەڵکی ئاسایی بە ڕاوێژی خۆیان دواونو بیرو بڕوای خۆیان پاراستوە، بۆ وێنە زمانی عەرەبو مەغولەکان لەو ناوچانەی گرتوویانە، یا زمانی ئینگلسیو فەڕانسەوی‌و ئیسپانیایی لەو شوێنانەی ئەفریقاو ئاسیاو ئەمریکا کە وەك کۆلۆنیال بە دەستیانەوە بووە.

شوێنی تێکەڵ بوونو تێکبەزینی فەرهەنگی کاسی لەگەڵ فەرهەنگی هیندو ئوروپایی مەسەلەیەکە هەموو کات جێگەی باسو دەمە تەقە بووەو بەشێکی زۆر لە شوێنەوارناسو رۆژهەڵات ناسان لەسەر ئەو بڕوایەن کە لوڕستان لەم بوارەدا یەکەم شوێن بووە، ئەوەش دەگەڕێتەوە سەر ئەو بۆچوونە کە کۆچی نەتەوە ئارییەکان بۆ ڕۆژئاوا زۆر بە لەسەرەخۆیی‌و وردەوردە بە ئەنجام گەیوە. کەوابوو دەبێ سەرنج بدەینە ئەوە هەروەك جەماعەتێك تیرەکانی گۆیتیان جیا لە یەکتر هێناوەتە بەرباسو ئەو باسەش هەر ئاوا دێننە گۆڕێ، بەڵام ئەو مەسەلە لەدوو حاڵ دا خۆی دەبینێتەوە، یا کاسییەکانیش وەك تیرەکانی دیکەی زاگرۆس ئاریایی بوونو بەر لە قەومەکانی سەرکەوتووی دوایی هاتوون کە لەم حاڵەدا بێگومان تایبەتمەندی‌و فەرهەنگو بیرو بڕوای ئەوانیان بووە - هەروەك ئاماژەمان پێکرد نێوی گەورە پیاوان، شاکانو خوداکانی کاسی‌و هیندو ئێرانین، ئەگەر واش نەبێ دەبێ بڕوامان بەوە هەبێ کە کاسییەکان لە بنەڕەت ڕا لەسەر ئەم خاکە ژیاونو وردە وردە لەگەڵ ئاریاییەکان دراوسێیەتیان هەبووە پێوەندییان پێك هێناوەو کەوتوونە ژێر کاریگەری فەرهەنگو بیرو باوەڕی ئەوانو لە ئاکام دا نێوی خوداکانو پاشاکانیان لەوان وەرگرتوە. چونکو بەدرێژایی مێژوو هەر چینی سەرەوە بەر لەخەڵکی ئاسایی کەوتۆتە ژێر کاریگەری فەرهەنگی خەڵکی دیکە. بە ئەزمون دەرکەوتووە کە خەڵکی ئاسایی

---

[1] بۆ زانیاری زیاتر لە Contenau لە Arch .or.p.190 بڕوانە.

[2] تەنانەت لە ولاتێکی گەورەی وەك هیندوستان لە دوای وەرگرتنی سەربەخۆیی تا ئێستا نەیانتوانیوە لە ژێر زاڵی زمانی ئینگلیسی خۆیان ڕزگار کەن.

www.pertwk.com

درەنگتر لەداب‌و نەریت‌و بیرو باوەڕی خۆیان دەست هەڵدەگرن.[1] لەم بوارەش دا کاتێك نێوی پادشاکان‌و خوداکان لەنێو قەومەکانی زاگرۆس چ لیلۆ بن‌و چ کاسی دەبینین هەر بەو هۆیەیە کە باسمان کرد، تۆیژی سەرەوە کە نێویان ماوەتەوە‌و ئاسەواریان لێ بەجێ ماوە لەم یاسایە بەهرەمەند بوون. ئاکامەکەی هەر دەبێتە ئەوە کە نەتەوە ئاریاییەکان یا هیندو ئوروپاییەکان هێدی هێدی لەژێر زەختی جۆراوجۆری (سروشتی‌و ئینسانی‌و ...) هاتوونە رۆژئاوا، بە گشتی ئەوانە تێکەڵاوێك لەو قەومە کۆچەری‌و هێرشکەرو نیشتەجێیانی ئەسڵی ئەم ناوە بوون کەلەگەڵ چوونە پێشی رەوتی مێژوو- خانەخوێ‌و میوان - بە شێوەیەك تێکەڵ بوون‌و بە یەکەوە گرێ دراون کە جیاکردنەوەیان لەیەکتر زۆر زەحمەتە.

ئەو هیندو ئوروپاییانەی کە لە باکووری دەریای خەزەرو قەوقاز یا خوراسان بەرەو رۆژئاوا جوواون بوونە دوو لقی جیاواز لەیەکتر. دەستەیەکیان رووبان کردە باشووری رۆژهەڵات‌و وڵاتی هیندوستان‌و زمانی سانسکریتیان لەوێ رەواج داو، دەستەکەی دیکە بەرەو رۆژئاواو زاگرۆس رۆیشتن‌و لەگەڵ ئەو قەومانەی پێشتر ئاماژەمان پێکردن وەك کاسییەکان‌و لیلۆییەکان تێکەڵ بوون یا بوونە دراوسێ. تا ئەو جێیەی کە فەرهەنگ‌و بڕواو دینیان تێکەڵاو بوو، هەردوو لا شتی لە یەکتر فێر بوون، بۆ وێنە قبووڵکردنی خواکانی قەومە تازە هاتوەکان لە لایەن قەومەکانی مەنزوومەی زاگرۆس، وەك خوای هەتاو یا "سوریا Surya" یا خوای تۆفان Buryaو تەنانەت وەك دەڵێن رێگەی کەڵك وەرگرتن لە ئەسپیش لەوان فێر بوون.

میستێر هول نووسەری کتێبی مێژووی کۆنی رۆژهەڵاتی نیزیك بڕوای وایە زمانی کاسییەکانی ئاریایی بووە‌و چەند نموونەیەکیشی هێناوەتەوە. هەرچەند زانیاری لەسەر زمان‌و شارستانیەتی کاسییەکان کەمە، بەڵام ئەوەی هەیە دەتوانێ نیشاندەری لەمێژینە بوونی قەومیەتی ئەوان بێ. قەومی ناوبراو زۆر بەر لە پێکهاتنی دەسەلاتی بابێل لە عاملاندنی ئەسپ دا پسپۆر بوون‌و بۆ کەڵك لێ

[1] لەهەلومەرجی ئێستاش دا، لە هەموو کۆمەڵگایەك دا چینە تایبەت‌و شارەکانی کۆمەڵ زووتر دەچنە ژێر کاریگەریی کۆمەڵگایەکی‌ترو بۆ نموونە ئەوان زووتر دەچنە شوێن فێربوونی زمانی بێگانەو زووتر مۆدی لیباسی تازە وەردەگرن.

وەرگرتنی بابێلیان دەیان ناردنە ئەوێ، ئەوان هەروەها لەمەڕ کشتو کاڵ زۆر شارەزا بوون.

کاسییەکان دوای 577 ساڵ حکوومەت کردن (1749 ـ 1171) لە بابێلو دەوروبەری ئاخریەکەی بەهۆی حوکمڕانی گەورەی ئیلام (کوتیر ناخونتە Kutir Nahhounte" لە حوکم وەلا نران. لە ئاسەواری جۆراوجۆری وەک نووسراوەی بەردینی "نارام سین"و هەروەها لەسەر بەردە نووسراوەی یاساکانی حەموورابی و... لەمەڕ تالآنی بابێل بەهۆی ئەو حوکمڕانەی ناومان برد زۆر شت گوتراوەو نووسراوە. بە تایبەتی لەگرتنی شاری "ئاشنۆناك یائیشنۆ نوکو" کە لە دەستی کاسییەکان دا نەبووە، کە "شیل"یش هەر باسی کردوە. ئەو سەرچاوە یەکێك لە سەرچاوە هەرە بە نرخەکان لەسەر میژووی ئەو سەردەمەیە.

کاسییەکان لەباری پێشکەوتن دا بە دوو بەش هەڵدەسەنگێندرێن، یەکەم ئەوانەی زیاتر لەگەڵ بابێلیەکان پێوەندیان هەبووە کە زۆر پێشکەوتووتر بوون و زیاتر گەشەیان کردوە، دووهەم ئەوانەی کە لەنێو کێوو کێوپارەکان دا ژیاون کەمتر پێشکەوتوون.

سۆباری و میٚتانی

سۆباری یا سوبارو کەهەمان هۆریەکانن[1] بۆ یەکەم جار لە لەوحەیەك دا دەرکەوت کە لە "لوگال ئانی مێندو Lugal Any mendo"ی حاکمی سومێر لەگەڵ وێنەی "سوپیر Supir" لە سەدەی سێهەمی پێش زایین ماوەتەوە. ئەوەش هەمان شتە کە لە ئاسەواری بەجێماو لە "نارام سوئن = نارام سین"ی ئاشووری بەنێوی "سوبارتیم" دا نووسراوەو، ئەم وشە ناوی ئەو پارچە خاکەیە کە لە سنووری باکووری ئیلام تا کێوی "ئامانووس" درێژەی

[1] بەپوای نووسەری ئەم کتێبە ئەو شارە دەگەڵ ئەوشوێنەی ئێستا شاری "اوشنویە" یا شنۆیە یەك دەگرێتەوەو هەر یەکن.

[2] جەدوەلی Del en perse VH=XXIX.

[3] لە هێندێك کتێبان دا کوتیر ناخونتەرا Shutruk-Naxxunte شوتروك ناخونتە نووسراوە.

[4] میژووی کوردو کوردستان نووسینی محمد ئەمین زەکی بەگ، وەرگێڕدراوی (حبیب الله تابانی)

www.pertwk.com

هەبووە[1] و تیرەیەك هەر بەم ناوە تێیدا ژیاون کەیەکێك لە چوار دەسەڵاتی خاوەن دەسەڵاتی ئەوکات واتە (میسر ـ هیتیت، کاردنیایشو میتانی) بوون (سەدەی 16ی پێش زایین). سوبارو یا سوباری بە گوێرەی لێکۆڵینەوەو بێئەم لاو ئەولا نێوی تیرەیەك بووە کە لەسەر خاکی "میزوپوتامیا" یا بین النهرینو زاگرۆسو سووریەو ئانادۆلی (تورکیە) دەژیان.

هێندێك لە رۆژهەڵاتناسەکان لەسەر ئەو بڕوایەن کە میتانییەکانیش لقێك لە سوباروکان بوون[2] هەرچەند کە هێندێکیش ئەوان بە کاسایی یا لە کاسییەکان لەقەڵەم دەدەن.

بەشی رۆژئاوای خاکی سوبارو، بە "هووری" ناسراوە،[3] رای گشتی ئەوەیە کە دوو تیرەی (میتانیو سوبارو) دوو لقی تیرەیەکنو بەڵگەنامەیەکی یەکجار زۆر ـ زیاتر لە چەند هەزار کە لە "بوغار کوی"و کەرکووك دۆزراوەتەوە ئەو بۆچوونە دەسەلمێنن. تەنانەت "جێنسینGensin"لەو بڕوایە دایە کە "میتانی" لەقەبی تایبەت بەبنەماڵەی شایەتی بووەو بە خەڵکی ئاساییان گوتوە سوباری.[4] هەر ئەو رۆژهەڵاتناسە خاکی میتانییەکانی بە "هانی گالبات Hani galbat" ناوبردوەو دەڵێ پیتەختی میتانییەکان شاری "واشوو گانی Washshu gani"بووە.

میسرییەکان بە میتانییەکانیان دەگوت "ناهاری" کە دوور نیە لە تەوراتیان وەرگرتبێ کە لەوێدا مێتانییەکان بە "ئارام – ناهارم" نێوبراونو[5]، بە وتەی شێخ محمد مردوخ لەبەر ئەوەی پێیان گوتوون نەهری یا ناهاری کە لە قەراغ رووباری دیجلە ژیاون.

"تیگلات پلایزێری هەوەڵ (1115 ـ 1100ی بەر لە زایین)" پادشای ئاشوور چەند جار هێرشی کردۆتە سەر خاکی سۆبارییەکانو جارێك شاری

---

[1] ئەو کێوە ئەورۆ لە ئوستانی "ئەتنا"ی تورکیایەو رێگای ئاسنی حەلەب بۆ ئەتنا لەژێر ئەو کێوە دەڕوا.

[2] قەومەکانی میزوپۆتامیا، پرۆفیسۆر ئیسپایزێر.

[3] هەمان سەرچاوە لاپەڕەکانی 128و 135.

[4] وەك "سرکینگ" نووسەری میژووی خاکی بابێل.

[5] سێر سیدنی ئیسمیت لە مەقالەیەك دا کە سەبارەت بە کورد نووسیویەتی.

[6] میژووی کوردو کوردستان لە نووسینی محمد مەردووخ ل 66 بەرگی یەکەم.

[7] فەسڵی 24 سەفەری تەکوین، ئایەی دەهەم.

[8] میژووی کوردو کوردستان، بەرگی 1 ل 67.

"شریش"ی کە لە شارە گرینگەکانی سوبار بووە گەمارۆ داوەو هەڕەشەی لە حکوومەتەکەیان کردوە. بەڵام هەموو جارێ خەباتکارانی سوباری و کارتی و موشکی، کە بە "ماریا" نێویان دەرکردبوو کە بە مانای پاڵەوانە، پیاوانە بەرگریان دەکردو پاشەکشەیان بە ئاشوورییەکان دەکرد، بەڵام لە ئاخری دا چەند بەشێك لە خاکی سوباریيەکان کەوتە ژێر دەستی ئاشووریيەکانو دەوڵەتی سوباری هێدی هێدی بەرەو شکستو نەمان چوو.

دوای تیگلات پلایزێری هەوەڵ، ئەداد نیراری دووهەم Adad-Nirari (911 ـ 890ی بەر لەزایین)و پاش ئەویش ئاشور ناسر پال (860 ـ 885) بە دەسەڵات گەیشتوون. بە گوێرەی نووسراوەکانی ئاشووری کە سەرچاوەی گرینگی لێکۆڵەرەوانن ئاشور ناسرپاڵ توانیبووی هەورامان بگرێو شارێکی نوێ بە نێوی "دوو ئاشوور" لە جێگەی شاری کۆن "ئاتیلا Atlila" بنیاد بنێ. لە ئاخری دا شل نەسری سێهەم لە سالّی 856ی بەر لە زایین یەکێك لە فەرماندەکانی زاگرۆسی بە نێوی "یانزۆ" پاش هێنانە ژێر رکێفی خۆی کردە حاکمی ناوچەی "نمری"، بەڵام پاش بەینێك ئەو ئەمیرە یاغی بوو و دەستی کرد بە لەشکر سازدانو جگە لە ناوچەی نمری بەشێکیشی لە خاکی "ماد = مادائی) لە دەوروبەری سەقزی ئێستا گرتو وێنەی پادشای ئاشووری بۆ پەرستن لەوێ قایم کرد. لە تەواوی ئەو ماوە دا ناوچەی "زاموا = شارەزوور" لەبەردەستی ئاشووریيەکان دابوو، تا دەوڵەتی Haldia = خالیدی کە لە هەرمەنستان پێك هاتبوو، دەستی بەسەر داگرتو بە خاکی خۆیەوە لکاندو بۆ یادی ئەو سەرکەوتنە بەردێکی لە ملەیەکی هەڵکەوتوو لە باشووری دەریاچەی ورمێو ناوچەی شنۆ لە سنووری ئێستای ئێرانو عێراقو تورکیە تاشیو داینا کە ئەوڕۆ شوێنێکە بە نێوی ئەو بەردە واتە کێلە شین Kela shin نێوبانگی دەرکردوە. لەو رێکەوتە بە دوا هەموو کات لە نێوان ئاشووریو خالیدییەکانو

---

[1] میژووی گشتی میژوو نووسان، نوسینی مراد بەگ، بەرگی 2 ل 381.

[2] ل 887 لە میژووی قەدیمی ئاشوور، Contenau arch.or 11 p.887.

[3] میژووی کوردو کوردستان، محمد مردوخ، بەرگی یەکەم ل 66و بنەماڵەی ئاریایەکان مظفر زنگنە ل84.

[4] De la porte Evolution de phumanite t VIII 271 ل.

[5] کێل Kel بەردێکە لەلای سەری گڵکۆ دادەندرێ، چونکو بەردەکەی ئەم شوێنە سەوزە، پێیان گوتوە کێلەشین.

www.pertwk.com

باقی تیرەکانی زاگرۆسو دەوڵەتە تازە پێکهاتووەکانی وەك "ماننایی" لە باشووری دەریاچەی ورمێ (ناوچەی موکریانی ئەورۆ کە بریتی لە "مەهاباد، میاندواو، سەردەشت، سەقز، بانەو دەورو پشتیانە"و هەروەها تیرەکانی کۆچەری تازە هاتوو بۆ ئەو شوێنانە تێکهەڵچوون هەبووە. ئەم بارودۆخە تا سەردەمی دەسەلاتی سارگۆنی دووهەم (722 ـ 705ی بەر لەزایین) کە هەوڵی بۆ بەرین کردنەوەی خاکی ژێر دەسەلاتی خۆیو دابین کردنی ئاسایشی هەرێمی خۆی وەك کوردستانو مانائیو خاکی مادەکان داو، شاری "کارشاروکین Karsharrukin"ی کە هەمان شاری "هارهار" بووە کردە ناوەندی مەڵبەندێك کە لە کرماشانەوە تا هەمەدانی دەگرتەوەو زۆریشی تەیار کرد. ئەو رووداوە لە نامەیەك دا کە لەم دوایانەدا دەست کەوتووە بە جوانی باس کراوە.

سارگۆنی دووهەم لە کەتیبەیەك دا کە لە کۆشکی خۆی جێی هێشتوە، وێڕای باس لەسەر ئەو دیاریو شتە بەنرخانەی بۆی هاتوە سەبارەت بەگرتنی شاری "کیشەسیم Kishesim" وێنەی ئاریایەکانو خەڵکانی بەئەسڵ نیشتەجێی زاگرۆسیشی نەخشاندوە. ئەوانی بە ئەسڵ خەڵکی ئەو دەڤەرە بوون پرچو ریشێکی قوڵەی چینداریان هەبووەو پارچەیەکی باریکیان لێ بەستوە، هێندێك لەوان تەقیلەیەکیان لەسەرەو دەسرۆکەیان لە دەور هاڵاندوە. مرادخانیەکی قۆڵ قوڵەیان دەبەردایە کە هەتا ئەژنۆیان هاتوە، لەسەر پێچاویانە. چەکەکەیان بریتیە لە رمێکی درێژو قەڵغانێکی چوار گۆش.

بابەتێکی سەرنج راکێش کە لە سالنامەو نووسراوەکانی سارگۆنی دووهەم دا هەیە بریتیە لە چاوپێکەوتنی لەگەڵ مرۆیەك کە ئێمە ئەو باش دەناسینو نێوی "سیاکسار یا کیاسارو یا هوخشتەری یەکەم" بووە کە لە فەرمانڕەوایانی بەوەجی ماد بوو ئەو کات لە ریزی ئەمیرەکانی بارەگای "تالتای Talta"ی لە گەورە پیاوانی ولاتی ئیلی پی بووە.

مێتانییەکان لەگەڵ میسر پێوەندی دۆستانەی باشیان هەبووە، بە شێوەیەك کە "ئارتماتە" کچی خۆی داوە بە "توئمسی چوارەم" یا فیرعەونی میسر.

---

[1] لێکۆڵینەوەکانی شوێنەوار ناسی لەممەرِ ئێران، بێرلین 1929.

ـ A.C.lieکەتیبەکانی سارگۆنی دووهەم بەرگی یەکەم، پاریس 1929.

3. Haipen ABL No.126 Wateiman RCAE 1.86

[2] تیرودانژین Thureau dangin کتێبی لەشکرکێشی سارگۆن لە جاری هەشتەم دا، پاریس 1912.

هەروەك ئاماژەی پێکرا میتانییەکان یەکێك لە چوار هێزی گەورەی سەردەمی خۆیانیان پێك هێنا، بۆیەش کە نیراری یەکەم پادشای ئاشوور لە نووسراوەی سەرکەوتنی خۆی دا خۆی وەك تێك شکێنەری شەروانانی بەهێزی کاسیو گوتیو لیلۆییو شوباریان یا میتانییەکان دەناسێنێ، شلمانەسەری هەوەڵیش لەسەدەی سێزدەی پێش زایینو نۆکۆلتی نینۆرتای هەوەڵیش خۆی بە شای دنیا، شای ئاشوور، شای چوار وڵاتی دنیا (شای کاردونیاس، شاری دەریای سەرەوخوار، شای لۆباریان یا میتانیان)و سەرانسەری وڵاتی "نایری" لە قەڵەم دەدا.[1]

لەم دوایانە دا لەنێو بەڵگەکانی "ئامارنا" نامەیەك لە "توشراتا Toshratta"ی پادشای میتانی دەست کەوتووە کە بە زمانی میتانییە و 600 دێرە. "بورك" رۆژهەڵاتناسی بەنێوبانگ زمانی میتانی بە تێکەڵاوێك لە زمانی قەوقازی دەزانێ.

نێوی پادشاکانی میتانیو سوباری زۆر لەنێوەکانی هێندی نیزیکنو خواکانیشیان نێوی هیندیو ئێرانیان هەبووە. وەك "ئاندرا Andra"، "واردونە varduna"، "میترا Mithera"، "ناساتیا Nasatyas"و ... ئەو رەقەمانەی کە میتانیو سوباریەکان کەڵکیان لێ وەرگرتوون "سانسکریت"ن.

دابەش بوونی چینەکانی وەك بەشی زەویو زارو کاری ئاسنەوالّەو ... لە سەردەمی میتانییەکان دا نیشاندەری پێشکەوتنی زیاتر بوون.

نایرییەکان "Nairi"

هەروەك تا ئێستا باسمان کردوە ئەو تیرەشیان وەك ئەوانیتر لە کتێبو بەڵگە جۆراوجۆرەکان دا بە جیا هێناوەتە بەرباس، لە حاڵێك دا نووسەری ئەم کتێبە بڕوای وایە کە لەمەڕ ئەم تیرەشەوە وەك وشەی گوتی یا کوتی بە هەڵە چوون. هەروەك پێشتر گوتمان لەو بەڵگەنامانەی بە دەستمانەوەن،

---

[1] لە بەڵگەی KAH 1 و 11 کە لە AVIV لە لاپەڕەی 265 بە دواوە بڕوانە.

[2] یانی زمانی کوردان، مەنزوومەی زاگرۆس.

[3] لە نووسراوەکانی T.Bwrton Brown و ب.ب. بیوتروسکی بەنێوی شوێنەوارناسی قەفقاز ل 57 بڕوانن.

میسرییەکانی کۆن بە مێتانیو سۆباریيەکانیان گوتوە "ناهاری" کەچی ئەم وشە نێوێك بووە بۆ هەموو دانیشتوانی مەڵبەندی زاگرۆسو تەنانەت لە تەوراتیش دا لە بەشی 24ی سەفەری هاتنەبوون (تەکوین) هەروەها لە ئایەتی دەهەمی فەسڵی نۆزدەی کتێبی یەکەمی مێژووی رۆژگاریش دا هاتوەو بە روونیو راشکاوی هاتۆتە گۆڕێ، کە واتە دەتوانین بێژین وشەی نایریش گۆڕانێکی لەفزییە لە وشەی "ناهاری". چونکو ناهارییەکان یا خەڵکانی زاگرۆس (بە لێکدانەوەی زۆربەی حکوومەتەکانی دراوسێ) حکوومەتێکی بەتوانایان هەبووە، هێندێك کەس لەبەر دوور کەوتنەوە لە مەسەلەکەو تێپەڕ بوونی زەمان ئەوانیان جیا لە تیرەو تایفەکانی زاگرۆسو بە وێنەی تیرەیەکی سەربەست ناساندوە.

هێندێك کەسیش لەسەر ئەو بڕوایەن کە نایرییەکان یەکێك لەو تیرانەن کە مێتانیو سوباریيان پێك هێناوەو دوایە بەهێز بوونو نێویان هاتۆتە نێو نێوانو ناوبانگیان دەرکردوە.[1] بە بڕوای نووسەری ئەو دێڕانە ئەو بۆچوونە ناشێ راست بێ، چونکو سەردەمی دەسەلاتی مێتانیو سوباریيەکان ئاشکراو روونە، مەگەر بێژین لە ناوچەیەك لە مەڵبەندی ژێر دەسەلاتی ئەوان دا (سوباریو مێتانییەکان لە لایەن ئەوانەوە ئیدارەی حکوومەتیان پێ ئەسپێردرا بێ. ئەوە زیاتر لە عەقڵ نیزیکەو رێی تێدەچێ. چونکو ئەوە دەزانین کە خەڵکی زۆربەی حکوومەتەکانی دراوسێ، هەموو قەومەکانی دانیشتووی کوردستانیان بەم شێوە ناو دەبرد.

کەواتە دەکرێ بڵێین دراوسێیەکان بە راوێژی خۆیان بە "ناهاری"یەکانیان گوتبێ "نایری"و ئەوانە لە راستی دا لە ریزی درێژەدەرانی دەسەلاتی مێتانیو سوباریيەکانن و لە درێژەدانی حکوومەت دا لەگەڵ قەومو دەوڵەتەکانیتر تێکهەڵچوونو شەڕو شووڕیان بووە. بۆیە کاتێك لە دیرۆك دا دەخوێنینەوە کە تیگلات پلایزێری هەوەڵ حوکمڕانی ئاشوور گوتوویە: لە دەشتی "ملازگرد" یا لە دەڤەری "کوتموخ"ی نێوان (دیجلەو ئارارات) لەگەڵ 23 والی نایری شەڕی کردوە، لە راستیدا لەگەڵ والیەکانی هەڵبژاردەی مێتانیو سوباری شەڕی کردوە کە "ناهاریو نایری"یەکانیش لە ریزی ئەوان دا بوون.

---

[1] مێژووی کوردو کوردستان، عەللامە محمد مەردوخ بەرگی یەکەم ل 71.

بەڵام ئەوەی لێرە دا نابێ لەبیرمان بچێ ئەوەیە نایری یا ناهاریەکان تیرەیەکی مەنزوومەی زاگرۆس بوون. بەپێی ئەو بەڵگانەی بە دەستەوەن، لە ریزی ئەوەڵین قەومەکانی سەردەمی مرۆڤایەتین کە لە تیرە جۆراوجۆرەکانیان یەکیەتیەکیان پێك هێنابوو کە نایرییەکانیشیان لەگەڵ بووەو ئیزنیان بە ئاراراتییەکان دا پایەی یەکێك لە حکوومەتە بە تواناکانی سەردەمی خۆیان دابڕێژن، کە پانایەکەی گەیشتە قەراخەکانی رۆژئاوای دەریای خەزەر "کاسپین"[1]. هەر لەبەر ئەوەشە کە زۆربەی رۆژهەڵاتناسەکانو لێکۆڵەرەوان بەو حکوومەتەیان گوتوە ئورارتویی یا نایری. ئەگەر تاقمێك لە کوردبوونی بەشێك لە ئاراراتیەکان کە خۆی ئەوان بە "بیئائینلی Biainnli"نێو دەبا. تەوراتی عەرەبی بە ئاراراتی[2]و بابێلیەکان بە "اوراشتما Urashtma"یان دەناسن، گومانیان لەوە دا نیە کە ئەوان "ناهارییەکان یا نایرییەکان" کوردنو ئەو شوێنەوارانەی کە لە شوێنی جۆراوجۆری وەك ئازەربایجان (ماد کوچك)و کوردستان، بەستام اوغلو، ئوزوپ تپە لە "ماکۆ"، بەردە نووسراوەکەی "سەقین دل" لە کێوی زاغی، رزقانی ئەهەر، رازلیقو نشتەبان لە سەرا، داش تەپەی میاندواو و کێلەشینی شنۆ کە لە 825ی بەر لەزایین هەڵقەندراوە، هەموویان لەوان بەجێ ماونو توانا و دەسەڵاتی ئەو حکوومەتە نیشان دەدەن.

بۆ شاهیدی سەلماندنی بۆچوونەکانی سەرەوە دەتوانین ئاماژە بەوە بکەین کە لە بەڵگەو پەرتووکی کۆن دا باس لە تیرەیەك بەنێوی نایری نەکراوە. تەنیا لە سەردەمی ئاشوورییەکان دا ئەویش لە سەردەمی تیگلات پلایزێری هەوەڵ کەمێك پێشترو دوای ئەویش نێویان هاتۆتە نێو نێوان. کتێبی زۆر بەنرخی "ئەنسکلۆپیدیای ئیسلامی" شوێنەواری هەمیشە زیندووی بەرهەمی پرۆفیسۆر مینۆرسکیش" ئاماژە بەم مەسەلەیە دەکا. دیارە ئەگەر ئێمە لەسەر تەواوی ئەو شەڕو تێکهەڵچوونانە باس بکەین لە مەبەستی سەرەکی بنەڕەتی دوور دەکەوینەوە.[3] نابێ ئەوەش لەبیر بکەین کە ئاشوورییەکان، تەواوی دانیشتوانو

---

[1] مەقالەی کەتیبەکانی ئوراتوئی، بەستام ماکوو، لە نووسینی E. V. Schuller ل167.

[2] راپۆرتەکانی ئاسەوارناسی لە ئێران ل 167.

[3] بۆ ئاگاداری زیاتر لەو شەڕانە لە کتێبی میژووی کۆنی رۆژهەڵاتی نیزیك، نووسینی میستێر هۆل لە لاپەڕە 462 بەدواوەو لە میژووی ئاشوور نووسینی میستێر کینگ بڕوانن.

www.pertwk.com

عەشایرەکانن کە لە سەرچاوەکانی دوو شەتی دیجلەو فوراتو وڵاتی دیاربەکر، خەرپووتو درسیمی ئێستاو لە شاخی بتلیس‌و توروس ژیاون بەنایری ناسیوە. ئەم هەرێمانە هەموو نیشتمانی "کوردوان" بووە. لە 401ی بەر لە زایین یانی لە نێوەڕاستەکانی دەسەلاّتی هەخامەنشییەکاندا[1] هەر ئەو دەڤەرەیە کە دواتر نێوی "کوردوئین"ی بەخۆوە گرتو قەومەکانی دانیشتووش بە کاردۆخی‌و کاردوش، کاردوخۆی‌و کاردشووی نێو دەبران.

ئەو وڵاتەی کە بەنێوی نایرییەکان ناسراوە هەمان خاکی میّتانی‌و سوباری بووە کە لە هەرێمی زێی گەورە دا هەڵکەوتبوو، ئێستاش هێندێك دێهاتو ناوچەی ئەو دەڤەرە وەك "نری" لە ناوچەی شەمزینان یا شەمدینان، یا لە سنەی ئەورۆ نێوی ئەوانیان هەر لەسەر ماوە. لە هەر حاڵ دا ئەگەر تیرەیەك بە نێوی "نایری" حکوومەتیان دامەزراندبێ هەر لە مەنزوومەی زاگرۆس‌و لە میّتانی‌و سوباریەکان بوون‌و وەك باقی قەومەکانی دیکەی "میزوپۆتامیا" یا "دووچۆمان"یش لە پێشینیانی مادەکانن.

بە وتەی محمد جەوادی مەشکوور، نایرییەکان نەتەوەیەکی ئاوەدانکەرەوەو دەست رەنگین بوون‌و لە شارستانیەتی پێشکەوتووی دنیای کۆن بەهەرەمەند بوون[2]و لە ناسین‌و بردنە پێشی کاروباری کشتو کاڵی خەڵکی ژێر دەسەلاّتی خۆیان دا کاریگەری بەرچاویان هەبووە.[3] لە شێوەی ئاوداشتن‌و هەڵکەندنی کەرێزەو بەربەست دا زۆر شارەزا بوون، بە شێوەیەك کە لە 70 کیلۆمیتری ڕا ئاویان گەیاندۆتە "توشیا یاوان"ی پێتەختی خۆیان، ئەو کارەشیان لەسەر نێوی سمیرامید یا "سمیرامیس"ی مەلەکەی کۆن‌و باستانی ئاشوور جێبەجێ کردوە.[4] تواندنەوەی ئاسنەوالّەو دروست کردنی هەمەجۆر کەرەستەی کارو خشڵ سازکردن لەم سەردەمەدا زۆر ڕەواج بووە. هەروەها شارسازی‌و میّعماری

---

[1] میّژووی "کورد و کوردستان"ی شێخ محمد مردوخ بەرگی یەکەم ل 72.

[2] میّژووی ئورارتوو بەردە نوسراوەکانی ئورارتووئی لە ئازەربایجان ل 7.

[3] ا.م. دیاکونوف میّژووی ماد ل 74.

[4] میّژووی ئەرمەنستان، بەرگی یەکەم لاپەڕەکانی 21 و 22.

شاری‌و میچ دروست کردنی ... لە ریزی پێشکەوتنەکانی سەردەمی نایری یا ئورارتوییەکانن.[1]

زمانی نایری لە زنجیرە زمانەکانی قەوقازی‌یەو لە دەستە زمانی هوریی‌یەکانە،[2] نووسینەکەیان دووجۆر بووە، بزماری‌و هیروگلیفی.[3] ڕێکخستن‌و بەش کردنی وڵات بە شێوەی پاریزگا یا محافیزی، هەروەها سیستمی دەسەلاتداریی میراتی‌و پشت ئەستووری بە ڕەوتی کۆیلەداری‌و ... لە تایبەتمەندییەکانی دەوڵەتی نایری یا ئورارتو بووە.

کاردۆخۆیی = کوردۆئین "Kurdoen"

لە کتێب‌و میژوو کۆنەکان‌و نووسراوەی ڕۆژهەلاتناسان دا ئێمە چاومان بە هێندێك نێوی دیکەش دەکەوێ کە دانیشتووی کوردستان بوون‌و چەند حکوومەتیشیان پێك هێناوە، ئەوە ئێمە دێنێتە سەر ئەو بڕوایە کە سەرنجی خوێنەرانی بەڕێزی ئەو کتێبە بۆ باسێکی زیاتر لەسەر ئەو مەسەلانەی پێشتر لێیان دواوین ڕابکێشین. یەك لەو تیرانەی کە بە بڕوای نووسەر هەر لەو تیرانەی پێشووی کوردەو تەنیا بەهۆی تێکەڵاوی لەگەڵ زمان‌و زاراوە جۆراوجۆرەکان شێوەی پێشووی خۆی لە دەست داوەو ئەوەندە گۆڕاوە کە وەك تیرەیەکی جیاو سەربەست لە تیرە ڕەسەنەکان دەناسرێ، ئەویش تیرەیەکە کە ڕۆژهەلاتناسان پێیان گوتوون کاردۆخویی‌و کاردۆخۆی‌و کاردۆشی‌و ... نێوی ئەوانە کاتێك کەوتۆتە سەر زاران کە گزێنفۆنی سەردار‌ی یۆنانی لە کتێبی بەناوبانگی خۆی بەنێوی "گەڕانەوەی دەهەزار کەس"دا وێڕای باسی گەڕانەوە بۆ (یۆنان) یا باشترە بڵێین وێڕای هەڵاتنەوەی لە ئێران ڕا بۆ یۆنان دەنووسێ کە چۆن هەروەك پێشتر باسمان کرد، لە دەڤەری هەکاری‌و ئانتی تووروس‌و کوردستانی ئەسڵی لەگەڵ خەڵکی دەڤەرەکە تووشی تێکهەڵچوون بووەو زۆر

[1] بۆ زانیاری زیاتر لەم بوارە لە کتێبەکانی میعماری ئێران نووسینی ئارتوورپۆپ، میژووی باستانی ئێران لەسەر بنەمای ئاسەوارناسی بە قەڵەمی هێرتسفێڵدو میژووی سەنعەتەکانی ئێران لە لاپەڕی 55 بەدواوە، هەروەها کتێبی ئازەربایجان لەگەشتی میژووی ئێران بخوێننەوە.

[2] میژووی ئەرمەنستان بەرگی 1 ل 31.

[3] میراتی دێرین (باستانی) ئێران، فرای، ل 111.

www.pertwk.com

بەڵای بەسەر هاتوەو جەماعەتێکی زۆریشی لێ کوژراوە. هەر ئەو سەردارە یۆنانییە بە خەڵکی ئەو مەڵبەندەی گوتوە کاردۆخۆی‌و، چونکو لە سەردەمی بەر لەمێژوو نیزیکترین زەمانە لە ئێمە زۆربەی رۆژهەڵاتناس‌و مێژوو نووسان ئەو نێوەیان قبوولْ کردوە، بەڵام بە ئاکام لێوەرگرتنێکی نادروست. چونکو ئەو خەڵکەی لەسەر خاکی کوردستان لە گەشتی گەڕانەوەکەی دا لەگەڵ گزێنفۆن شەڕیان کردوە تەنیا بە یەك تیرەی ناساندوون‌و زۆریشیان تەعبیرو لێکدانەوە لەسەر نووسیون، تا ئەو جێگایەی وەك لەسەرەتای ئەم کتێبە دا لە بەشی رەگەزناسی ئاماژەمان پێکرد، نێویان بە شێوەی جۆراوجۆرو خەیاڵاوی هاتوەو بە هەموو شوێنێکیان بەستوونەتەوە جگە لەکوردستان.[1]

ئێمە دەزانین کە زۆر پێش پاشەکشەی گزێنفۆن بەو خەتە دا خەڵکانێك بە نێوەکانی وەك (کاردۆخوی) بریتی لە گۆتی‌و کوتی‌و ... لەسەر ئەو خاکە ژیاون‌و تەنانەت حکوومەتێکی بەتواناشیان بەنێوی "کاردۆنیایش" پێك هێناوە کە یەکێك لە چوار دەوڵەتەکانی ئەو سەردەمە بووە. بە گوێرەی بۆچوونێك کە پێشتر ئاماژەی پێکراوە بە زۆر دەلیل‌و هۆکار، یەك لەوان جۆراوجۆرەی زاراوەی خەڵك‌و تێکەڵاوی ئەوان ئالۆگۆڕیان بەسەر داهاتوەو لەنێو نەتەوەکانی دیکەو دراوسێیەکان دا یا لە لای کەسانێکی وەك گزێنفۆن کە بە ناچاری تێك هەڵەنگوتوون بە شێوەی جۆراوجۆر باسیان کراوەو نێویان براوە. بۆ وێنە ئەرمەنی پێیان گوتوون کورچیخ‌و ... بێ هیچ بیر لێکردنەوەیەك دەبێ قبوولْ کەین کە تیرەیەکی جیاوازمان بە نێوی "کاردۆخی" یا "کاردۆخۆی"‌و کاردوشوی‌و ..." نەبووەو ئەو نێوەش وەك گۆتی‌و کورتی‌و... نێوی گشتی بۆ هەموو خەڵکی کوردستانە، بەڵام بە زاراوەی کابرایەکی یۆنانی.

هەرچەند ئەوەمان بەلاوەپەسەندە کە کورد نەتەوەیەکی ساکار نەبووەو نیەو لە تیرەی جۆراوجۆر پێك هاتوەو، زۆریش لەو تیرانە هەن کە یا نێویان لە کتێبە کۆنەکان دا نیەو یا بە دەگمەن نێویان هاتۆتە گۆڕێ. بۆ نموونە تایفەی "موسری" کە بە وتەی "سرالمستید" ئەژدادی عەشیرەی "مزۆری"ین کە لە سەردەمی "سناخریب لە (705 ـ 682)ی پێش زایین دا هەبوون‌و هەروەك

[1] بگەڕێنەوە بۆ لاپەڕەکانی پێشووی ئەو کتێبەو ئاماژەیەك کە بە گورجی بوون‌و ... کاردووخیەکانیان کردوە.

ئێستا لە نێوان دوو لقی رووباری "خازر" دا ژیاون.[1] یا "سیرت"ەکان کە لە باکووری زاخۆ دەژینو ئەورۆ بە "سیرد" دەناسرێن.[2]

لەم مبابەتەی سەرەوە دا بۆمان دەردەکەوێ کە نێوی گۆتی لە سەردەمی "توگولئی نیراری" پادشای ئاشوورو، "گاردای" زمان "ئاراد نانار"ی پادشای لاگاش یا کاردۆخیو کاردۆشوی "گزنفۆن" هەموویان نێوی هاوبەشن بۆ ئەو نەتەوەی کە ئەورۆ پێیان دەڵێن "کورد"و هەر لەو ئاخە دا دەژین کە چەند هەزار ساڵە شوینی نیشتەجێ بوونیانە تێیدا ژیاون. ئەوەش بۆچوونێکە کە سەرەڕای ئەو هەموو تەفسیرو شوبهاندنەی کە زانایانو رۆژهەڵاتناسان کردوویانە، هەموویان پێی لەسەر دادەگرنو دەیسەلمێنن.[3]

ئەوەشی سەرنج راکێشە کە جارجار نووسەرانو میژوو نووسان تووشی هەڵەی میژوویی بوونو دەنووسن: دوای ئەوەی مادو پارس دەسەڵاتی لەمێژینەی خۆیان لەکیس دا، پارسەکان کەوتنە ژێر حوکمی قەومی نوێی "پارتەکان = ئەشکانیەکان" بەڵام مادەکان خۆیان کێشایەوە بۆ نێو چیاکانو لە چیاکان دا ژیاونو هەر بەم بۆنەوە میژووەکەیان لەژێر سەردێری "کوردوان" واتە کوردەکان دا ماوەتەوە کە "گزێنفۆن" لەو دەڤەرە کە بە قەولی میجێرسۆن بریتی بووە لە لای سەرووی "ئورفە بەرەو مووسڵ"[4] کە هەر لە سەرەتای میژوو دا لەوێ نیشتەجێ بوون تووشیان هاتوەو ئەوانی بە "کاردۆخۆی" ناو بردوە"[5] کەچی ئێمە دەزانین کە گزێنفۆن لە کاتی شەڕی نێوان دوو برای هەخامەنشی (ئەردەشیرو داریوش) بەم شوێنەدا تێپەڕیوە، ئەوەش روونە کە دوای پارسییەکان جێنشینەکانی ئەسکەندەری مەقدوونی (سلوکیەکان) حکوومەتیان کردوەو دوای ئەوانیش پارتییەکان یا ئەشکانییەکان هاتوونە دەسەڵاتەوە.

---

[1] میژووی ئاشوور ل 332.

[2] میژووی سێر مارك سایکس.

[3] وەك دراور، سرسیدنی ئیسمیت، ئیسپایزێرو ... کە بۆ زانیاریی زیاتر دەتوانن لە لاپەڕەکانی 67 ـ 74 ی میژووی کورد و کوردستانی م.مەردووخ بڕوانن.

[4] دوو شاری باکووری عێراقی ئەورۆ.

[5] لە لاپەڕەکانی 73 ـ 74ی ئەم کتیبە بڕوانە.

www.pertwk.com

گەلۆ بە دوای ئەو قسەو باسانەی لەم بابەتەوە کردوومانە دەگەینە ئەو قەناعەتە کە تا ئەو جێگایەی مێژوو لە بیریەتی ئەو خاکە هی خەڵکێك بووە کە بەنێوی کورد دەیان ناسین. ئەو خاکەی کە لە باشووری سنووری ئاشوور واتە رووباری "دیجلە" لە سەردەمی دەسەلاتی "تیگلات پایزێریەوەڵ"ی ئاشووری هەڵکەوتبوو و کوردی تێدا نیشتەجێ بووە کە لایەن هەر قەومێك بە چەشنێك نێویان هاتوە وەك "قرند ـ کردوئێن، کاردۆخی، گۆتی، کورتی، کوتیو ...) بەڵام سەرەڕای هەمووی ئەوانە نە خاکەکە جێ گۆڕکێی کردوەو نە خەڵکو دانیشتوەکانیش جگە لەو قەومەی ئێستا تێیدا دەژین کەسێکیتر یا تیرەیەکیتری لـێ نەبووە. لەبەر ئەم ئەسڵەیە کە نووسەری ئەم کتێبە وای پـێ باشترە لە جیاتی ئەوەی ئەو تیرانە یەك بە یەك بێنێتە بەرباسو لێکۆڵینەوەو، دیسانیش هەر ئەو کارە بکا کە خەڵکیتر کردوویانەو دووپاتیان کاتەوە تەنیا باسی چەند تیرەیەك بکا کە پێشتر بە مەبەستی ئاشنایەتی زیاتر لەگەڵ چلۆنایەتیی ئەوان بۆ ئەوەی بیسەلمێنین کە هەموو قەومەکانی مەنزوومەی زاگرۆسو میزۆپۆتامیا یەکن. ئیتر لەسەر تیرەکانی کورد یا گوتی یا کورتی، وەك هوریو خالیدی کە دەوڵەتی ئورارتویان پێك هێنابوو و "کێڵەشین" کە گوتوومانە لە شوێنەواری ئەوانە[1] ناروا. بەو خوێنەرانەی حەز دەکەن زیاتر دوای ئەم مەسەلە کەون پێشنیار دەکەم لەو کتێبانە بڕوانن کە زۆر زیاترو بە دوورو درێژی لەم بوارەدا نووسیویانە وەك فەرهەنگی تیرەکانی کۆنی کورد وان.

تا ئێرە بەدوای ناسینی ئەو قەومانەی (مەنزوومەی زاگرۆسو میزۆپۆتامیا) بەو ئاکامە گەیشتین کە لە کۆنترین سەردەمەوە لەو خاکە (کوردستان) ژیاونو بۆشمان دەرکەوت کە خاکەکە بەر لە کوردان بەو نێوە جۆراوجۆرانەوە هیچ گەلو نەتەوەیەکی تری لە ئامێز نەگرتوە، بە لەبەرچاو گرتنی ئەوەش کە دەزانین لە سەردەمە هەرە کۆنەکاندا لەبەر کەمبوونی مرۆڤ بەشێکی زۆری گۆی زەوی چۆل بووە دەتوانین بڵێین دانیشتوانی کوردستان هەر لە سەرەتاوە لەوێ جێگیر بوونو لە راستی دا کوردەکان لە بنەڕەت دا لەسەر خاکی "کۆردۆییێن" یا کوردستان ژیاونو حاشا هەڵنەگرە کە رەسەنترین نەتەوەن کە ئەو خاکەیان ناسیوە، جا لێرە دا پرسیارێك دەکرێ کە لە پێشتریش هاتۆتە گۆڕێ، ئەویش

[1] کوروش نامە، نووسینی گزنفون، کتێبی سێیەم، بەشی 3 ـ 1.

ئەوەیە کە ئاخوا هەر لە بنەڕەتەوە خەڵکی ئەوێ بوون یا کۆچیان کردوەو گەیشتوونە وێو تێیدا ماونەوە؟ دیارە هەرچی بێ فەرق ناکا چونکو ئەگەر کۆچبەریش بووبن هەر ئەو قەومە دانیشتووی ئەو بەشە لە گۆی زەوی بوونو کوردەکان لە ریشەوە ئاریایین یا هیندو ئوروپایینو هاتوونو لێرە نیشتەجێ بوونو لە کۆنیشەوە ئەوە هەر گوتراوە بەڵام لێبراوانە بۆچوونی خۆیان بە رووی دەرنەبڕیوە[1] کە ئێمە بەشی دواتری کتێبەکە بۆ باس لەسەر ئەم بابەت تەرخان دەکەین.

[1] وەك ئیسترابوون لە کتێبی یەك بەش X کەرتی 3و کتێبی پازدە لە نووسینی میژوونووسانی یۆنانی باستان.

www.pertwk.com

بەشی سێهەم

دەوڵەتە گەورە دێرینەکانی کورد

دەسەلاتی ماننا "Manna"

لە ساڵەکانی سەرەتای چەرخی نۆهەمی پێش زایین لە دەشتی باشووری دەریاچەی "ورمێ" لە دەڤەرێك کە ئەورۆ "سابلاغ یا مەهاباد"ی تێدا هەڵکەوتووە رێککەوتنێك لە نێوان هەموو تیرە جۆراوجۆرەکانی ئەو دەڤەرە کە لە بنیاد پا هەر مادەکانی سەرەتایی وەك گوتی، لیلوێیو ... بوون پێك هات[1] کە بنەماڵەی دەسەلاتی مادی دوارۆژەو پاش ماوەیەکی کورت لەم پێك هاتە دەسەلاتی "ماننا"شی لێ کەوتەوە.

ئەو ناوچەیە کە لەو سەردەمەدا بچووکترین رێکخراوی دابەشکردنی "لیلۆییو گوتیەکان بوو جیا لەو تیرانە بوو کە لە ناوچەکانی باشوورو باشووری رۆژئاوای ئەو مەڵبەندە بە نێوی "یەکیەتیی تیرەکانی ماد" پێك هاتبوو. بە داخەوە لەمەڕ ئەوانەش کە یەکیەتیی نوێی (ماننا)یە وەك تیرەکانی دیکە زانیاریمان زۆر کەمە. ئەویش بە تایبەتی کەتیبەو سەرچاوەکانی ئاشووریو ئۆراتۆراین" کە هێندێك زانیاری ناڕوونمان لەم بوارەوە دەدەنە دەست. لەبەر ئەوەش وشەی "ناڕوون"م هێناوە کە ئەوەش "ئاشووریو ئوراتوراریەکان" وێرای باسی شەڕ لەگەڵ

[1] زۆرینەی لێکۆڵەرەوان بڕوایان وایە مادییەکانی کە لە رۆژئاوای خەتی قەزوێن ـ هەمەدان ژیاون، لە زۆر کۆنەوەو بەر لەهەزارەی یەکەمی پێش میلاد کە ئاریایە ئێرانییەکانو بەشێك لە مادییەکانیش کە یەکەم حکوومەتی مادیان رێك خستوە، لەو خەتە دا ژیاونو لەو تایفانە بوون کە بە ناوی گوتیو لولویی دەیان ناسن.

www.pertwk.com

قەومەکانی دیکەو شکاندنی ئەوان نووسیویانە زۆریان بە زیادەوە هێناوەو بە کوردی پێیانەوە ناوە، سەرەڕای ئەوەش تا ڕادیەکی زۆر بۆ نیشاندانی مێژوو، شێوەی حکوومەتیو چلۆنایەتی باری فەرهەنگو شارستانیەتو ئابووریی ئەوان بەکەڵکن.[1]

نێوی ئەو تیرانەی کە یەکیەتیی "ماننا"یان پێك هێنابوو بۆ ئێمە ڕوون نیە بەڵام هێندێك لە نووسراوەکان بۆ نموونە نووسراوەکانی "هێرودۆت" ئاماژە بە تیرەکانی ماد دەکەن[2]و دەڵێن ئەو تیرانەش بریتی بوون لە: "بووسیان Bousian"، "پارتاکینواکان Partakienia"، "ئیسترۆخانیان Trokhantes"، "ئەریزانتیان Arizantai"، "بوودان Boudiai"، "موغەکان Mogoi".[3] جا ڕوونیش نیە کام لەوانە لە یەکیەتییەکە دابوون یا نەبوون. بە بڕوای نووسەری ئەم کتێبە تایفەی "پارتاکێنوا" لەو شتە دوور بوون، چونکو عەقڵ نایبڕێ بە دووری ئەوان لە شوێنی ڕێکخراوی "ماننا" مەجالی ئەوەیان بووبێ بەم یەکیەتییە پەیوەست بووبن. ئاخر ئەوان لە دەوری ئیسفەهان دەژیان. هەرچەند بە لەبەرچاوگرتنی نووسراوە زۆر جیاوازەکان لەم بابەتەوە کە سنووری جۆراوجۆر بۆ پانو بەرینی خاکی "ماننا" دەنووسن دەکرێ لەگەڵ ئەم بەر ئەوبەر کردنی تیرەکانو تێکەڵ بوونی ئەوان لەگەڵ ئەو یەکیەتییە دەگونجێ ژینگەی پارتاکینواکانیش بەم ڕێکخراوەیە لکابێ.

گەلۆ، سنووری "ماننا" کە ئاشووریەکان بە "مونا و ماننا‌س و ماننا Muna, mannas, Manna"ناویان بردوونو بابێلییەکان "مینی Minni"و ئورارتوریەکان بە "مێنا Mena"[4] یان ناسیونو کتێبی پیرۆزی "ئارمیای نەبی" بە مینی "Meni"یان ناساندون، بە شێوەی ژێرەوە واتە لە لای باکووری ڕۆژهەڵات شاری تەورێزو دەریاچەی ورمێ، لە باشوور بە سنووری شاری کرماشانی ئێستا، لە باکووری ڕۆژئاوا دراوسێی ئورارتورا بووە[5]و لە ڕۆژهەڵات تا نیزیك باشووری ڕۆژئاوای دەریای خەزەر بووە. ئەوان بە تایبەتی لە

---

[1] لە 1921 W.Bhenning.Gabae Asia Majos N.S.II.PT.I بڕوانن.

[2] هەمان سەرچاوە.

[3] بۆ زانیاری زیاتر لە نووسراوی جی. مارکوارت Marquart لەسەر دابەش کردنی تیرەکانی ماد بڕوانن.

[4] لە لاپەڕی 28ی کتێبی Eransahr Nach Der Geographieو کتێبی پیرۆز لاپەڕی 1183 بڕوانن.

[5] مێژووی گشتی ئێران لە زەمانی پێش مێژوو و دەستپێکی مێژوو ـ نووسینی سەعید نەفیسی ل 206.

دەقەرێنێوان مەراغەو بۆکانو سەقز جێگیر بوون.[1] بەڵام ا.م دیاکونوف، دەنووسێ دەسەلاتی ماننا بە چەند پارێزگا یا بە قەولی ئاشووریەکان بە چەند "ناژە Nage"ی ژێرەوە دابەش کرابوو:

... "سووریکاش Surikash" یا سەقزی ئەمڕۆ، لامسی یا بەشی سەرووی رووباری جەغەتوو = زێڕینە چۆم، "ئوئیشدیش Uishidish" یا لای رۆژهەلاتی دەریاچەی ورمێ، ئارسیانشی Arsianshi"و "ئارشتەیانا"و هتد کە وێدەچێ هەرکامیان عایدی یەکێك لە تیرەکان بووبێ[2] و هەموو لە زمانی یەکتر حاڵی بوون چونکو لەم یەکیەتییەدا ئەوانەی یەك زمان نەبوونایە وەرنەدەگیران.[3,4] بەڵام بە باوەڕی نووسەری ئەم دێڕانە ناوەندی سەرەکی "ماننا" مەڵبەندی موکریانی ئەورۆی کوردستان بووە کە ئێستا لە نێوانی دوو پارێزگای ئازەربایجانی رۆژئاواو کوردستان (سنە)دا بەش کراوەو بریتییە لە شارەکانی سابڵاغ یا مەهاباد، شنۆ، پیرانشار، سەردەشت، بۆکان، سەقز، بانە، میاندواو، نەغەدەو مەڵکەندی. دیارە سێشاری ئاخر لەسەر خەتی سنووری "ماننا" بوون.[5] روانگەی جۆراوجۆر لەسەر ئەم یەکیەتییە هەیە. یەکیان ئەوەیە کە دەڵێن یەکیەتیی تیرەکانی "ماننا یا ماد" لە پێش دا لەنێو تیرەکانی غەیرە ئێرانی دا پێك هاتوەو تیرە ئێرانیەکان (ئاریائی) دوایە چوونە نێو ئەم یەکیەتییەوەو دوایە وردە وردە لە سەدەی نۆهەم تا حەوتەمی بەرلە زایین زمانی ئێرانی لە رۆژهەلات پا هاتۆتە رۆژئاواو لەنێو مادەکان دا پەرەی ساندوە.[6]

لە بنەڕەت پا دامەزرانی یەکیەتیی مادەکانو ماننایەکان لەم دەقەرە، بە مەبەستی بەهێزبوونیان لەبەرانبەر ئاشووریەکان دا بووە کە بە پێی ئەو نووسراوانەی بە دەستەوەن یەکەم جار لە لایەن پێشەوای هۆزی "ناسیکوی Nasiku" کە نێوی "نوور ئاداد Nur Adad" بووە هاتۆتە گۆڕێو بە دوای

---

[1] میژووی گەلانی ئێران، نووسینی عبدالحسین زەرین کوب ل 77.

[2] میژووی ماد، ا.م.دیاکونوف ل 167.

[3] ل.گ.میرگان "کۆمەڵگای باستانی" چاپی لنینگراد (پـطروگراد) سالی 1934 ل 73.

[4] ا.م.دیاکونوف و "و.ئا.لیوشیتس" ئارشیوی "پارتەکان" لە VDI سالی 1953.

[5] بۆ زانیاری زیاتر لەسەر مەڵبەندی موکریان لە کتێبی ناحیەناسی کوردستانی موکری کە لەژێر ناوی "بررسی مەسەلەکانی سروشتی، ئابووری و ئینسانی کوردستان" بلاو بۆتەوەو لە نووسراوەکانی (حبیب الله تابانی)یە بڕوانە.

[6] سەرچاوەکانی ئاشۆری و بابێلی لە میژووی ئورارتو. نووسینی ا.م.دیاکونوف. ل 35 لە AVIU.

www.pertwk.com

هێرش‌و پەلاماره سەرەتایی‌یەکانی ئاشوورییەکان بۆ سەرخاکی "لیلۆییەکان" واته "زاموا" هەڵکەوتوو له نێوان دەریاچەی ورمێ‌و بەشی سەرووی رووباری"دیاله" هەر به ئیبتکاری پێشەوای ناوبراوی سەرەوه پێك هاتوه. هۆی لـێگێڕانەوەی لیلۆییەکان له "نوور ئاداد" ئەوه بووه که له نیەتی ئاشوورییەکان گەیبوون. ئەوانیش دەعوەتەکەیان قۆستەوه. هەر چەند ئەو یەکگرتنه نەیتەوانی پێشی هێرشەکانی ئاشوورییەکان بگرێ بەڵام له توندی هێرشەکانی کەم کردەوەو بوو به هۆی ئەوه تیرەکانی وەك مادەکان بێنه سەر ئەو بڕوایه.[1]

ئەو هێرشانەی دەکرانه سەریان تایبەت به ئاشوورییەکان نەبوو بەڵکوو ئۆرارتۆییەکان‌و لەسەرەوەی هەموویان ئیمپراتوری گەورەیان "مینوئا" زۆرجار هێرشی کردبووه سەر خاکی مادو ماننا‌و پەلاماری دابوون. هەرچەند خاکی ئەوان لەسەردەمی پاشایەتی ئارکیشتی هەوەڵ (80 ـ 799)ی بەر لەزایین له ژێر دەسەلاتی ئورارتو دا بووه، بەڵام دواتر له ئاکامی ئەو یەکگرتنەی تیرەکانی ماننا توانیان بەسەر هەموو مەڵبەندی دراوسێی دەریاچەی ورمێ له رۆژهەڵات‌و باشوور دەسەلات وەدەست بێنن‌و توانیان بەرگری لەخۆیان بکەن‌و ئەوه بوو بەهۆی ئەوەی مادەکان که هەرجاره بەشێك له خاکی خۆیان لەدەست دەردەهات‌و دەکەوته دەستی ئاشووری‌و ئورارتوئیان به شێوەی کاتی رزگار بێ.

شکستی ئورارتو له ئاشوور له ئاخریەکانی سالی 773ی پێش زایین بوو به هۆی رزگاری تەواوی ماننا له چەنگ ئورارتو و زۆر زوو ئەوەنده بەهێز بوو که نیزیك به تەواوی ئازەربایجانی ئەوڕۆ له رۆژهەڵاتی دەریاچەی ورمێ‌و باشوورو باشووری رۆژئاوای ئەو دەڤەرەی کەوته ژێر دەسەلات‌و دەسەلاتی بەهێزی مانناى پێك هێنا که ناوەندی سەرەکی ئەو "زاموئا"ی باکوور بوو. وێڕای ورد بوونەوه له پێداچوونەوه لەسەر تیرەکانی مانناىی دەبێ ئاماژه بەوه بکرێ که به پێی لێکۆڵینەوەی "دیاکونوف"و ئەوانی‌تر، مانناىەکان له گۆتی‌و لیلۆییەکان

[1] له سالنامەی ئاشوور ناصر پال له AKA له لاپەڕی 30ی به دواوەو IIو 39 به دوا I.ARAB ل 450 بڕوانه که له میژووی مادی دیاکونوف وەرگیراوه.

بوون‌و روونیش کراوەتەوە کە زمانەکەشیان لە لقەکانی زبانی گوتی‌و لولویی‌یەکان بووە.[1]

رێکخستن‌و سیستەمی دەسەلآتی ماننا

دەسەلآتی ماننا حوکمڕانی بەسەر خەڵکی ئاژەڵدار دا دەکردو سەرەڕای ئەوەی بوارەکە بۆ کشت‌و کاڵ زۆر ئامادە بوو، بەڵآم ئەم بەشە هیچ کات وەك ئاژەڵداری گرینگی پێنەدراوەو بە وتەی ئاشوورییەکان زیاتر خەریکی بەخێو کردنی مەڕو بەرزەمالّی شاخدارو ئەسپ‌و کەرو تا رادەیەکیش وشتری جووت کووهان بوون."[2] دیارە ئەوە بەو مانایە نیە کە لە حکوومەتی "ماننا"دا کشت‌و کاڵ هەر نەبووە، وەك لە تەورات‌و لەنووسراوەکانی سارگۆنی دووهەم دا هاتوە، جۆرێك لە گەنم بە ناوی "مینیت Minnit" لە ماننا دا کراوە کە زۆر باش بووەو بەنێوی خۆشیان کردوە، ئەوە دەردەخا کە بە کشت‌و کاڵیشەوە خەریك بوون.[3] کۆمەڵگای ماننا رێکخستنی تیرەیی خۆی پاراستبوو و، لە نووسراوەکانی ئورارتوئی دا بەنێوی "وڵآتی مانا" کە لەو سەردەمەدا "مانا ـ نی‌ئابائی Mana niabai" پێ دەگوتراو ئاشوورییەکانیش پێیان دەگوت "وڵآتی تیرەکانی ماننائی" (مات ماننائی Mat mannai".[4]

لە تایبەتمەندی‌یەکان زەقی حکوومەتی ماننا بەڕێوەبردنی سنائی بووە، بە شێوەیەك کە شا وەك جێگاکانی دیکە هەمە کارە نەبووە بەڵکوو بۆ تەواوی کارەکان لە ئەنجوومەنی پیران‌و گەورەپیاوان‌و راوێژکارەکان خزمو قەومەکانی ئیزنی وەردەگرت‌و راوێژکارەکانی ناوبراو وەك ئەنجوومەنی "پوولە"ی یۆنان‌و یا ئەنجوومەنی سەنای روم زۆر جار ئەرکیان بۆ ئیمپراتۆر دیاری دەکرد.

هەروەك "سارگۆنی دووهەم"ی پادشای ئاشوور لەم بابەتەوە دەڵێ: "شای ماننا لەگەڵ حوکمدارەکان‌و ئەو سەروکانەی کەوڵآتیان بەڕێوە دەبرد بە

---

[1] میژووی ماد ا.م.دیاکونوف ل 61.

[2] توێژینەوەی مەسەلە میژوویی‌یەکانی پادشایی "ماننا"، "گ.ئا.ملیکیشویلی"، ژمارە 1 سالّی 1949 لە ل 57 بەدواوە.

[3] کتێبی حزقیال، بابی 27 ئایەی 17 Hezy Geyal XXII.17:CP AVIU,No.84

[4] میژووی ماد، ا.م.دیاکونوف ل 166.

www.pertwk.com

پیرمەوە هاتن."[3.2.1] دەبێ بزانین کە جگە لە "ماننا‌ییەکان" کە زیاتر لە تیرەکانی سەرەتایی "زامونا" یا لیلۆییەکانو گۆتییەکان بوون، هێندێك تیرەی دیکەش لەسەر وڵاتی ماننا حیساب دەکران کە کەتیبەکانی ئاشووری بە "تێئورلیا Te Urlia"و "مێسی سییەکان = Mec-ci" و "دالی ئیان Dali"و "سونبییەکان یا سونبی ئیان Sunbi"و "کۆمۆردییەکان Kumurdi"[4] ناویان بردوون.

ا.م دیاکونوف دەنووسێ کوێخاکان یا خاوەنانی گوندەکان کە بە زمانی ئاشووری (بێل ئالی)یان پێ دەگوترا‌و دەکرێ بە کوێخای جەماعەتی "هازانو Hazanu" بزانرێنو ئەوانە لە ریزی بەڕێوەبەرییە تایبەتییەکان ماننا بە حیساب دەهاتن.[5]

کەسێك بەناوی "ئیرانزۆ Iranzo" کە لە دەوری سالّەکانی 717 ـ 719ی پێش زایین دەسەلاّتی ماننای بەڕێوە دەبردو ئەمیرنشینی وەك "ئوئیش دلیش" (مەڵبەندی مەراغەی ئەمڕۆ)و "زیکرتۆ" (مەڵبەندی نێوان میانەو ئەردەوێڵێ ئێستا)و "ئاندیا" (لە بەشی خاوروی دەوروبەری رووباری قزل ئوزون ڕا هەتا زنجیرە کێوی ئەلبورز)ی دەگرتەوە لەژێر چاوەدێری ئەو حکوومەتە دابوون. ئیرانزۆ لە پیاوە هەرە بە دیمەنو دیارەکانی ئەوکاتو لە دامەزرێنەرانی سەرەکیی ماننا بووەو لە هەموو پادشاکانی ماننا بە دەسەلاّتتر بووەو دوای ئەو کەس نەیتوانی دەسەلاّتی ماننا بگەیەنێتە ئەو ڕادەیە.

---

[1] ن.م.نیکۆلسکی "چاکسازی بنەبانی لە پین"پاشایەتی هیتی، هەوالّەکانی فەرهەنگستان، زانستەکانی بلوروسی کە لە 1948 چاپ بووە، ژمارەی 2 لە لاپەڕی 52 بەولاوە.

[2] یاساکانی بابێل‌و ئاشوورو پاشایەتی هیتییەکان 1952VDI، ژمارە 4 ل 291 لە لێکۆڵینەوەکانی ا.م.دیاکونوف.

[3] هێندێك لە مەسەلەکانی میژووی پادشایی ماننا، گ.ئا.ملیکیشویلی ل 57و دواتر.

[4] سەرنج دان بە وشەی "کومووردیان"و بەرئاورد کردنی دەگەڵ کوردیان‌و موکریان‌و ... جارێکیتر ناتەبایی لەسەر بەیان کردنی وشەی کورد لەنێو قەومە جۆراوجۆرەکانی کۆن‌و لە ئاکام دا یەك بوونی هەمووی ئەو زاراوانە بۆ گوتنی وشەی کورد نیشانەی جیاوازی زاراوەی جۆراوجۆری تیرەکانی کوردە نە جیاوازی کوردەکان لە یەکتر.

[5] لە لاپەڕی 167ی کتێبی میژووی ماد بڕوانە. نووسەری ئەم کتێبە ئەو مەسەلەو ئەنجوومەنی پیرانی ماننا کە بەپێچەوانەی ڕوالّەتی هەڵخەڵەتێنەری ریشەی لە یاسا دەشتەکی‌و دواکەوتوەکاندا بوو، بە گرینگترین هۆی پێشوەختی دەوڵەتی ماننا دەزانێ، چونکوو ئەو کەسانەی لەو ئەنجومەنە دابوون بە هەڵبژاردن نەچووبوونە وێ، تەنیا تایبەت بوون بە چەند بنەماڵەیەکی کە لە جیاتی ئەوەی لە فکری ئاسایشی زیاتری خەڵك دابووین خەریکی دەوڵەمەند کردنی خۆیان بوون.

کۆیلەتی لە کۆمەڵگای ماننا دا برەوی هەبووەو خاوەن کۆیلەکان دەسەڵاتی تەواویان بەسەر ژیانو گیانیان دا هەبووە. هەرچەند کۆیلەداری ئەوکات بە شێوەیەکی سەرەتایی بووە بەڵام دەسەڵاتی ماننا، جگە لەماوەیەکی کورت لە درێژایی تەمەنی دا نەیتوانی تیرەو تیرەکانی دەوروبەری خۆی بێنێتە ژێر چەتری پارێزگاری خۆیو ئەوان لەهێرشی ئاشوورییەکانو ئورارتوورییەکان بپارێزێ. ئەو ماوە کورتەش دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی دەسەڵاتی ئیرانزۆ، دەنا زۆربەی وەخت گۆڕپایەڵی ئورارتو بوون.

هەرچەند ماننا بە چەند ئەیالەتێك دابەش ببوو، بەڵام دابەش بوونەکەش پێوەندی بە رادەی وەجو دەسەڵاتی تیرەکانەوە هەبوو کە لە رۆژهەڵاتیترین تا رۆژئاواییترین شوێنو هێندێك ناحیەی دیکەش لە ژێر چاوەدێری بەشی هەرە زۆری خاوەن دەسەڵاتی گۆتییەکانو لیلۆبییەکانو مادەکانی سەرەتایی دابوون، ئەوەش مەسەلەیەکە کە هەموو لێکۆڵەرەوەکانی خاوەن روانگەو بۆچوون ئاماژەیان پێکردوە.[1] لە میژوونووسانی کۆنی وەك هێرودۆت، کۆتسیاس، ئیستراباوونو ... بە راشکاوی دەڵێن کە لە خاکی نیزیك دەریای قەزوین یا خەزەو بەرەو سەرتر بۆ لای باکوور بڕێك تیرەی وەك گیل، کادوسی، کاسپی، ئیمرادییەکانو ساگارتییەکان کە بە خزمایەتی گەیشتوونە گوتیو کاسیەکان هێندێك پاشاگەردانی خۆیان هەبووە. بۆ نموونە دەتوانین ئاماژە بە پاشایەتی "دالیا Dali"و "زیکرتو"و "ئاندیا"و بە بۆچوونێك بە "گیزیل بوندا یا قافلانکۆ"ش بکەین. دیارە بوونی هێندێك تیرەی پارسیو ئاریاییش کە لەنێو ئەوانە دا هەبوون رەت ناکەنەوە.[2]

بە سەرنج دان بەو بابەتانەی لە سەرەوە باس کران وێڕای ئەوەی بەڵگە هێنانەوەی کەسانێك لەسەر جیایی مادو تیرەکانی کورد، گوتیو لولوئیو کاسیو ... و رێکەوتی نوێتر بۆ کۆچکردنی مادەکانی ئاریایی (سەدەی دەهەمو نۆهەمی بەر لەزایین) رەت دەکرێتەوە، میژوو سازکردنی ئەو کەسانەش کە دەیانەوێ قەومەکانی دانیشتووی ئازەربایجانی ئێستای ئێرانیش کە هەر لە

[1] میژووی ماد ا.م.دیاکونوف لە لاپەڕی 164 بەو لاوە بخوێنەوەو تەعلیقەکانی ئەو کتێبە لە ل 494و دوایەش میژووی گەلانی ئێران لە لاپەڕە 73 بە دواوە بخوێنەوە.

[2] هەمان سەرچاوە، لاپەڕەکانی 281، 183و 82.

سەرەتاوە خاکی مادەکان بووەو بە نێوی "مادی گچکە" ناسرابوو بە شێوەیەکی جیا لە تیرەکانی خاکی کوردستان بنوێنن و ئەوان لەسەر ئەو تیرانەی بەستراوە بەمادەکانی رۆژهەڵات واتە کۆچەرییەکانی دوایی لە قەڵەم دەن بەرپەرچ دەداتەوە. لەوەش گرینگتر ئەو راستییەش دەردەخا کە مانا بەشێك لە رێکخستنی حکوومەتیو عەشیرەتی لیلوییو گۆتی بووەو ئەو تیرانەی دانیشتووی ئەو شوێنە بوون کە دوایە حکوومەتی ماننای تێدا پێك هاتوە، بەشێك لەخەڵکو دەڤەری دەوەری نێوبراو واتە دەڤەری (لیلوییو گوتییەکانو باشتر بڵێین کوردستان) بوون.

لەبەر ئەوەی مەڵبەندی "ماننا" سروشتێکی سازگارتر وخاکێکی بەپێزترو بە بەهرەتر لە مەڵبەندی هاورەگەزو هاو زمانەکانی دیکەی خۆیان بووەو، بە تایبەتی پێوەندی راستەوخۆی لیلۆییەکان لەگەڵ ئورارتوییەکانو خەڵکی میزوپۆتامیا (دووچۆمان)و وەرگرتنی شارستانیەتی پێشکەوتووتری ئەوانو کەڵك وەرگرتن لە زانیاری ئەوان، چلۆنایەتی ژیانی بۆ ئەو خەڵکەو نەتەوەکانی دانیشتووی "ماننا" خۆشتر کردوەو کەرەستەی بەرهەم هێنانی بەرەو پێشتر بردوون.

پێشتر باسمان کردوە کە ماننا هەموو کات یەکێك لە ئامانجەکانی ئۆرارتۆییو بە تایبەتی ئاشوورییەکان بۆ هێرش کردن بووەو، وەك نووسیویانە لە نێوان ساڵەکانی 810 تا 744ی پێش زایین واتە لە ماوەی 36 ساڵان دا 14 جاری پەلامار بردۆتە سەریان.[1] کاتێك بەرەنگاریی ئاشوورو ئۆرارتۆ بەو پەڕی خۆی گەیشتو مەننا توانی لە هێرش نەکردنی هێزی دەرەکی بۆسەریان دڵنیا بێو لەخۆی رادی خۆ نیشان دا، بەهیوای هێزو توانایەکی زۆری کە پەیدای کردبوو، ئەوکات کە تیگلات پلاسێری سێهەم "سارودووری" پادشای ئۆرارتۆی لە ساڵی 743ی بەر لە زایین بە تەواوی تێکشکاندا، شایستەترین کەسی ماننا بەنێوی "ئیرانزۆ" لەو دەرفەتەی بۆی رەخسابوو کەڵکی وەرگرتو لەسەر رازی بوونو پشتیوانی لێکردنی ئاشووری "ماننا"ی سەربەست کردو، دوای مردنی ئەو لە ساڵی 717ی پێش زایین کوڕەکەی "ئازا" رێگەی باوکی درێژە دا.[2] هەرچەند

[1] میژووی ماد، ا.م.دیاکونوف و ئازەربایجان لەگەشتی میژووی ئێران دا، رەحیم رەئیس نیا ل 198.

[2] هەرچەند هیچ گومانێك لە کورد بوونی ماننا دا نیە، بەڵام ئەوەش خۆی دەلیلێکی روونە کە "ئازا" کە لە کوردی دا مانای نەترسی هەیە بۆ کوڕی "ئیرانزۆ" بۆتە نێو.

بە دوای ئەوەی دا براکانی لێی راست بوونەوەو شۆڕشیان لە دژی وەڕێ خست کوژرا[1]، کوڕەکەی دیکەی "ئیرانزۆ" بەنێوی "ئۆللۆسۆنۆ" بەپشتیوانی سارگۆنی دووهەم پادشای ئاشوور بوو بە شا.

سەردەمی سەڵتەنەتی ئیرانزۆ دەوری بەهێزیو شکۆداریو سەربەخۆیی ماننا بووەو لەم زەمانەدا ماننا بوو بە وڵاتێکی پلەیەک. لە سەردەمی "ئوللوسونو" رووداوی هەرە گرینگ لە وڵاتەکەی دا، هەشتەمین لەشکرکێشی "سارگۆنی دووهەم" پادشای ئاشور بۆ ماننا و ئۆرارتۆ بوو. باشترین سەرچاوەش بۆ ئاگادار بوونی زیاتر لەم رووداوە گرینگەی هەزارەی یەکەمی پێش زایین کتێبی "ئێدوین رایت"ی ئەمریکاییە[2] کە تەواوی خەتی حەرەکەتی ئەم کارەی سارگۆنی لە "کالا، نیمرودی ئەمرۆ" کە پایتەختی ئاشوور بووەو لە نیزیک شاری مووسڵی ئێستای عێراق هەڵکەوتبوو دەستی پێکردوە، لە خاکی لیلوی (زاموا)کە نیزیک شارەکانی سلێمانیو شارەزوور یا شارەزووری عێراقی ئیمرۆ بۆخۆی هاتوەو پێیدا تێپەڕیوەو لە رێگەی دۆڵی زێی گچک (کەڵۆێ)ی سەردەشت (خانێ = پیرانشار)، پەسوێ، "سابڵاغ = مهاباد" ناوچەی شارۆیران هەڵکەوتوو لەنێوان مهابادو میاندووئاو و، داش "تەپە"ی میاندووئاوی (لەو شوێنە لەوحەیەکی سارگۆنیش دۆزراوەتەوە) بڕیوەو چۆتە مەراغە، بە سەهەنددا دەوری لێداوەو لە خەتی دوو رووباری جەغەتوو و تەتەهوو ڕا گەڕاوەتەوە. "کالا" "رایت" ئەو خەتەی لە رووی مەتنی راپۆرتی سارگۆنی دووهەم دیاری کردوە کە لێکۆڵەرەوانی جۆراوجۆریش هەروایان زانیوەو خەتی ئاماژە پێکراو لە لایەن "رایت"یان پشت راست کردۆتەوە.[3] "ئوللوسونو" لە رێگەی پەسوێ ـ مهاباد بە خزمەت سارگۆن گەیوەو، وێڕای ئەوەی ئیتاعەی خۆی راگەیاندوە رەوە ئەسپێکی بە دیاری پێشکێشی سارگۆن کردوەو بەم شێوەیە ماننای لە هەڵکوتانە سەرو تاڵانو برۆ رزگار کرد، جگە لەوەش داوای لێ کرد ئەو خاکەی

---

[1] ویلیام کالیکان، کتێبی مادەکانو پارسیەکان.

[2] میژووی ئازەربایجان، نووسینی ئەدوین رایت مامۆستای زانستگەی کۆلۆمبیا.

[3] راپۆرتی سارگۆنی دووهەم بەهۆی "د.لۆکنێبیل D.Lucknebil"، بە ئینگلیسی کە لە لایەن "تی دانگین Th. Dangin" کراوەتە فەرانسەیی‌و، بە وتەی رەحیم رەئیس نیا لە کتێبی "ئازەربایجان لە گەشتی میژووی ئێران دا" لە ل 202، هەروەها، هێرتسفێلدو ئالمستێدو... بۆ ناسینی خەتو شوێنی گەشتەکەی تێکۆشاون.

www.pertwk.com

ئۆرارتۆییەکان بە غەدر لە ماننایان گرتوە بۆی وەرگرێتەوە. ئەویش داخوازەکەی لێ قبوڵ کرد. دیارە ئەو کارەی "ئۆللۆسۆنۆ" گەورەترین خزمەتێك بووە کە ئەمیرێك دەیتوانی لە هەلومەرجێکی ئاوا دا بە وڵاتی خۆی بکا. چونکو ئوردووی سارگۆن بە هەر جێگایەك دا رۆیشتبان دنیایان وێرانو خەڵکیان دەکوشتو تاڵانیان دەکرد. بۆ ئەوەی تەنیا لە گۆشەیەك لەم کارانە ئاگادار بین ئەوەندە بەسە کە بەشێك لە نووسراوەی "پیۆترۆفسکی" کە بە کەڵك وەرگرتن لە راپۆرتی سارگۆنی دووهەم نووسیویەتی بخوێنینەوە، ئەو دەنووسێ: [ئاشوورییەکان هەموو شتی سەر رێی خۆیانو تەنانەت دیوارە گەورەکانی شارەکانو ماڵی خەڵکو کۆشکەکانی پادشاکانیشیان کە خەڵك چۆلیان کردبوو و لە ترسان پەنایان بۆ کێوەکان دەبرد، وێران دەکرد. بە تایبەتی لە ناوچەی "کۆنەشار یا سەڵماسی ئەورۆ" کە ئورارتوییەکان سەدەیەك دەسەڵاتی ئەوێیان بە دەستەوە بووەو کردبوویانە یەکێك لە ئاوەدانترین ناوچەکانی رۆژهەڵات[1] بە تەواوی خاپوور کردو لەناویان برد - لەم لەشکرکێشیەدا هەرچی وەدەستیان کەوتو بەکار دەهات وەك کۆڵەکە گەورەکانی کە لە داری سیدر ساز کرابوون، عەنبارەکانی دانەوێڵە شەرابخانەکانیان بە تاڵان بردە ئاشوور. لە هەموو شوێنێك دەنگی تەوری ئاسنی ئەوان بە گوێ دەگەیشتو مووچەو مەزراکان وێران کران کە هیچیان لێ نەماو ...]

وەك لەسەرەوە باس کرا دەبینین کە "ئۆللۆسۆنۆ" بە تەکبیرو هەڵسووکەوتی تایبەت بەخۆی لە رێگەی فەرمانبەرداریەکی سادە بۆ سارگۆنی دووهەم جگە لەوەی توانی وڵاتەکەی لە وێرانیو لەناوچوون رزگار بکات، بەڵکوو بە پێی کەتیبەکانی ئاشوور توانی 22 قەڵای کە پێشتر "رئوسای یەکەم" شای ئورارتو لە ساڵی716ی پێش زایین لە ماننای گرتبوو، بەهۆی سارگۆنی دووهەم وەرگرێتەوە. لەوەش گرینگتر دوو قەڵای قایمی "ئوشکایا"[2]و "ئایتاشتانیا"ش بگرێو بەم شێوەیە بەسەر تەواوی خاکی نێوان رووباری "ئاراز"و دەریاچەی

[1] میژووی ئورارتو و بەردە نووسراوەکانی ئورارتویی لە ئازەربایجان دا، نوسینی پیۆترۆفسکی ل 48

[2] ئوشکایا، بە گوێرەی تەئییدی لێکۆڵەرەوان هەمان ئوسکووی نیزیك تەورێزە.

ورمێ دا زاڵ بێ و گرینگتر لە هەمووی ئەوانەش ئەوە بوو کە توانی سەربەستی تەواوی ماننا ڕێك بخا.[1]

ماننا لەسەردەمی "ئوللوسونو" گەیشتە ئەوبەری خۆی و هەر لەو سەردەمەش دابوو کە توانی لە بەرانبەر ئۆرارتۆ و ئاشووردا ڕاوەستێ و تەنانەت هێندێك خاکی دیکەش بخاتە سەرخاکی خۆی.[2] ئەوکات کە قەومی تازە هاتووی سەکایی لە مەیدان دابوو توانایەکیشی هەبوو، ماننا لە سەردەمی پاشایەتی "ئاخشتەر"ی دا لە ئەوان و هاونژادەکانیشی کە "کیمۆ"ییەکان بوون بۆ شەڕ لەگەڵ ئاشوور یارمەتی وەرگرت.

لەو سەردەمەدا سنوورەکانی ماننا گەیشبوە لای سەرووی زێی گەورە، لە باشووریش تا سنووری کرماشان و ڕۆژئاوای دەریاچەی ورمێ (شنۆ) و ورمێ و سابلاغ تا ئەو شوێنە چووبوو کە ئەورۆ سنووری ئێرانە لەگەڵ دراوسێیەکانی ڕۆژئاوای. لە ڕۆژهەڵاتیش سنووری گەیبوە قافلانکو (گیزیل بوندا یا گزل بوندا) کە هاوسنووری تیرەکانی ماد بوو.

ئەو سەردەمە لە عەینی کات دا دواین خاڵی گەشانەوەی ئەستێرەی بەختی ماننا ش بووە، چونکو بە دوای دەست درێژی ئاشوور لەمەڵبەندی سنووری "ئاخشری" ویستی بەرەنگاری بکا، بەڵام لە بەرانبەر شای ئاشوور، "ئاشور بانی پال" بە سەختی شکا، وێڕای پاشەکشە، پێتەختەکەی خۆشی (ئیزیرتو)ی جێهێشتو و خۆی گەیاندە "ورمت Ormete" یا ورمێی ئێستا (59 ـ 660ی پێش زایین) و لێرەدا سەیرو سەمەرەترین ڕووداوی مێژوو کە تائەوکات ڕووی نەدابوو، ڕووی دا. ئەویش ئەوە بوو کە بە پێچەوانەی پەرەنسیپی سەرەکی ئەو سەردەمە، کۆمەڵانی خەڵك واتە چینەکانی خوارەوەی کۆمەڵگا کە لە شکانی "ئاخشری" تووڕەو ناڕاحەت بوون، لە پڕا ڕاپەڕینو بە دژی دەزگای حاکمو لە سەرووی هەموانەوە پادشاکەیان هەستانو نیزیك بە تەواوی بەرپرسانو سەرکردەکانی دەسەلاتدارەتییان کە بەشی هەرە زۆریان لە چینی دەوڵەمەندو

[1] ئورارتو، هەمان سەرچاوە... مێژووی ماد ا.م.دیاکونوف، ئازەربایجان لە گەشتی مێژووی ئێران دا کە لە زمان مێژووی ماد دەگێڕێتەوە.

[2] ئورارتو بەردە نووسراوەکانی ئورارتویی.

www.pertwk.com

سەرەوەی کۆمەڵ بوون لەناو بردو تەرمی شا (ئاخشری)یشیان دوای کوشتن لە گەڕەکو کۆڵانان فڕێ دا.[1]

ا.م دیاکونوف کە سەری لەم رووداوەی ئەو کات سووڕمابوو، دەنووسێ: هەڵکردنی ئاڵای راپەڕین بە دژی زۆرداران‌و زاڵمانی ناوخۆ نیشانەی ئەو تێکۆشانە کۆمەڵایەتی‌و هاوکارییە ناوخۆییە جەماوەرییەیە کە لەنێو قەومەکانی دیکە دا لەبەر هێندێك هەلومەرجی مێژوویی کۆمەڵگای کۆیلەداری لە رۆژهەڵات ئەو هەستو بیرە لە گۆڕێ نەبوو.[2] دیارە نووسەری کتێبێك بە نێوی "لە تاریکایی هەزارەکان دا" بۆ هۆی ئەو رووداوە دەنووسێ: "ناکۆکی‌و ناتەبایی لە نێو دەوڵەمەندو نەجیب زادەکان لە لایەك‌و خەڵکی بەرهەم هێنەر واتە زەحمەتکێشەکان لە ئاکامی غەدری رۆژ لەرۆژ زیاتری چینی دەسەلآتدار رۆیشتن بەرەو کۆمەڵگای چینایەتی‌و سەرەڕۆیی دەسەلآت بەدرێژایی سەدەی حەوتەمی بەر لەزایین، توندترو زیاتر ببوو، هەر ئەوە بوو بەهۆی راپەڕین بەدژی زۆردارانی چینی دەسەلآتدار شا کە نوێنەری ئەو چینە بوو."[3]

هەر چۆنێکی لێك بدەینەوە ئەو راپەڕینە نەتەوەیی بێوێنەی ئەو سەردەمە بە وتەی دیاکونوف بەرهەمی پایە نەگرتن‌و لەرزۆکی شارستانیەتیی کۆیلەداری لەنێو خەڵك دابووە، بەڵام ئاکامەکەی بۆ خەڵکی ماننا چاوەڕوان نەکراو بوو، ئەویش ئەوە بوو کە دەسەلآتی ئاشوور جارێکی‌تر بەسەر ماننا دا زاڵ بوو، سەرەڕای ئەوەی "ئوئاللی Ualli"یەکێك لە کوڕەکانی "ئاخشری" خۆی دەماڵە ئاشور بانی پال هاویشت‌و بۆ وەدەست هێنانەوەی تاج‌و تەختی لەدەست چوو داوای یارمەتی لێ کردو کچی خۆشی پێشکەش کرد، بەڵام بە بێئاکام مایەوەو ماننا نەیتوانی دەسەلآتی لەدەست چوو وەدەست خاتەوە، خۆرەتاوی تواناو دەسەلآتی ئاوا بوو و لە کۆتایی‌دا بە بەدەسەلآت گەیشتنی یەکیەتیی تیرەکانی مادو زاڵبوونی بەسەر خاکی ماننا دا نێوی ئەو دەوڵەتە لە لاپەڕەی مێژوو دا نەما.

---

[1] مێژووی ئازەربایجان، لە ئیدوین رایت ل 24.

[2] مێژووی ماد ا.م.دیاکونوف لاپەڕەکانی 21و 145 تا 350، وەرگێراو لە ئازەربایجان لەگەشتی مێژووی ئێران دا، لە رەحیم رەئیس نیا ل 211.

[3] لەتاریکایی هەزارەکان دا، لاپەڕەکانی 28 تا 226 لە ا.ئەسکەندەری.

فەرهەنگو شارستانیەتی ماننا

نووسەری ئەو کتێبە تا ئێرە چەند جاری ئاماژە بەوە کردوە کە یەکێك لە هۆکارە گرینگەکانی نەزانینی زانیاری لەسەر قەومەکانو حکوومەتەکانی دنیای کۆن لە مەڵبەندەکانی کوردستان ئەوەیە کە لەو ناوەدا کە ناوەندی شارستانیەتی کوردستانە، لێژنەی زانستیو شوێنەوارناسی، توێژینەوەیان نەکردوەو ئەوەش بۆتە هۆی ئەوە کە لێکۆڵەرەوان سەرچاوەکانیان هەر لە گیرانەوە، بۆچوونو وتەی رووداو نووسانی کۆنو نوێ یا لەو سالنامەو کەتیبانە دا خۆی دەبینێتەوە کە لە لای دراوسێکانی وەك ئاشوور، ئورارتو، سومێرو ئاکاد وەدەست کەوتوونو، لە هەر شوێنێك بە هەڵکەوت یا بەئەنقەست وەدوادا کەوتنێكو لێ پرسینەوەیەك هاتبێتە گۆڕێ، مرۆڤایەتی دنیایەك شوێنەوارو یادگاری شارستانیەتی ئەوکاتی ئەو ناوچە دەولەمەندەی دەست کەوتووە.

بۆ وێنە هەر لە ناوچەی موکریانی کوردستان دا کە ناوەندی سەرەکی دەسەلاتی ماننا بووە، بەهەڵکەوت! ! دوو سەرچاوەی مەزنی پڕ لە شتوومەكو ئاسەواری باستانی دۆزراوەتەوە کە لەگەڵ ئەوەی زانیاریەکی زۆری خستۆتە بەردەست لێکۆڵەرەوان، پەردەی لەسەر شارستانیەتو فەرهەنگی باستانی (دێرین)و بەشکۆی ئەو خاکە کۆنەش کە بەرهەمی یەکیەتیو تێکەڵ بوونی تیرەکانی قەومێکی زۆر کۆنو دانیشتوانی سەرەتایی ئەو ناوچەیەن لاداوە.

ئەوەی لەو دەڤەرەدا دۆزراوەتەوە، جیهانێکی سەیرو سەمەرەیە بەرانبەر بە زەمانو دراوسێیەکانو، ئەو راستیەمان بۆ دەردەخا ئەم دەستو ئەو دەست پێکردنی لەنێوان ئاشوورو ئورارتو، بۆتە هۆی ئەوەی هەر جارێك شتێکی تازە بدۆزرێتەوەو ئیمتیازو ئیمکانێکی باشتر دەست کەوێو "ئورارتو و ئاشوور" کەڵکیان لێ وەرگرنو بۆتە هۆی وەرگرتنی زانیاری زیاتر لە لایەن خەڵك خۆیەوەو، وردە وردە ئەو ئەڵماسە تازە ناسراوە ساڤو پەرداخ کرێو ببێتە برلیانێکی بەنرخ کە شارستانیەتو فەرهەنگیش ئەوی کردە هاوشانی "ئورارتو"و "ئاشوور" بەڵکوو بە وتەی هێندێك لە هێندێك بوار دا لەوانیش لەپێشتر بوو. تەنانەت دوای هەڵوەشانی دەسەلاتی ماننا و ئەوکات کە کەوتە سەر ئیمپراتوری ماد، ئاش ئاخی کوردستانی ناوەندیو بابێل، بنکەی سەرەکی ئابووریو فەرهەنگو شارستانیەتی ئیمپراتوری "ماننا" بوو. ئەو شوێنە

ناوەندی ئاژەڵداریو کشتو کاڵ بوو، هەروەك لە وتەو نووسراوەو ئاسەواری ئاشوورو ئورارتو وەك کەتیبەی "شلمانسەر"ی سێهەمو "ئاشوور ناسر پالی دووهەم" دەردەکەوێ، گەورەترین ناوەندی ئاژەڵداریو بەڕێکردنی زیندەوەر بە تایبەتی ئەسپو گاو گوڵو مەڕ بۆ شوێنیتر بووە کە زۆر جار لە جیاتی باجیش بە سەرکەوتووەکانی شەڕیان داوە.[1] هەروەك پێشتر ئاماژەی پێکرا لەبواری ئاو ڕاکێشانو ئاو داشتنو کشتو کاڵ بە تایبەتی ئۆرارتۆییەکان لەم بوارە دا زۆر پێش کەوتبوون. جگە لەوەش هەروەك لە کەتیبەکانی سەردەمی "سارگۆنی دووهەم"[2] دەردەکەوێ، باغی ڕەزو گەنم کردن لە لای "ماننا"یەکان ئەوەندە زۆر بووە کە پێویستی لەشکری سارگۆنیان لە لەشکرکێشییە مێژووییەکانی دا لە بابەت ئاردو شەڕابەوە دابین کردوە. جگە لەوەی گوترا، کانی مسو زێڕیان هەبووە، هەربۆیەش سەنعەتی فلزکاری لەم خاکەدا بڕەوی پەیدا کردبوو. بە تایبەتی ئەو شتانەی لە گەنجینەی "زێوە"[3]و تەپۆڵکەی "حسنلوو" دۆزراونەوە، ناسێنەری وەستاکارانی شارەزای سەردەمی "ماننا"نو، ئێمە بۆ ئاگاداری زیاتری خوێنەرانی ئەم نووسینانە، چاوێك بە چلۆنایەتیو چەندایەتی ئەو گەنجینانە دا دەگێڕینو بە کورتی باسیان دەکەین.

گەنجینەی "زێوە Zewa"

لە یەکێك لە ڕۆژەکانی دوای ڕووداوی مانگی خەرمانانی 1320ی هەتاوی[4](م) لە چل کیلۆمیتریی شاری "سەقز" کە یەکێك لە شارەکانی کوردستانی

---

[1] جورج کامرون لە کتێبی "ئێران لە بەرەبەیانی مێژوو دا" زۆر لەسەر ئەو مەسەلە دواوە.

[2] سەرنج بدە کتێبی "ئازەربایجان لە گەشتی مێژووی ئێران" نووسینی ڕەحیم ڕەئیس نیا.

[3] بە کوردی بەو شوێنە دەگوترێ "Zewa زێوە" بە مانایی زێوین بەڵام لەهەموو ئەو کتێبو گۆڤارانەی کە باسی ئەو شوێنەیان کردوە، تەنانەت هێندێك لە نووسەرە کوردەکانیش (زیوەو زیویە)یان نووسیوە کە هەڵەیە.

[4] (تێبینییەك لە وەرگێڕ)1ـ لە سەرەتای ئەو باسەدا نووسەر دەنووسێ لە یەکێك لە ڕۆژەکانی دوای خەرمانانی 1320... ئەو کاتە دەبوو دیاری بکرێ چونکو لەو کاتەوە تا ئەو دەم کە بۆکاری جیددی لەسەری ئیقدامیان کردوە نیزیکەی 5 ـ 6 ساڵەو تەنانەت مانگەکەشی دیاری نەکراوە.

2ـ هاوپەیمانان نەیاندەویست ئێران لەنێو خۆیان دا بەش کەن چونکو دەگەڵ ئەوەی هێزیان لە ئێران پیادە کردبوو و ڕەزاخانیان بۆ ئەفریقا دوور خستەوەو هەتا مردنیش لەوێ، محمد ڕەزایان وەك شا لە جێگەی باوکی قبووڵ کرد، بەر لەویش کۆنفڕانسی تاران ببەستن، بە یەکەوە بڕیاریان دابوو کە شەڕ تەواو بوو ئێران جێبهێڵنو هەر واشیان کرد.

"موکری"یەو لەسەر پارێزگای کوردستانی ئێرانە، بەهەڵکەوت کورێژگەیەکی شوان کە لەسەر تەپۆڵکەیەك خەریکی حەیوان لەوەڕاندن بوو شتێکی وەك "وانی حەمام = تەشتی گەورە دەبینێتەوە کە گەنجینەیەکی پڕبایەخی تێدابوو، دەست بەجێ هەرچی تێیدابوو بەتاڵان دەچێو تەشتەکەش دەشکێندرێ.

دیارە بە پێچەوانەی هێندێك نووسراوە، دوای خەرمانانی 1320 دەوڵەت لەو ناوچەیە دا دەسەڵاتێکی ئەوتۆی نەبوو کە بتوانێ پێشی تاڵانکردنی ئەو گەنجینە بەنرخە لە لایەن خەڵکی قازانج ویست دواکەوتوو بگرێ. چونکو لەو کات دا بە دوای هێرشی هاوپەیمانەکان بۆ ئێران لەشەڕی دووهەمی جیهانی (لە سێهەمی خەرمانانی 1320)و بە دەستەوەبوونی پیلانی دابەش کردنی ئێران لە بەینی خۆیان دا، بە تایبەتی "سۆڤیەتی جاران" لە ئازەربایجانو کوردستانو بە تایبەتی کوردستانی موکری کە شاری "سابڵاغ = مەهاباد" ناوەندیەتی، رێکخراوەکانی دەسەڵاتی لەگرێژە نەچووبوونو دوو کۆماری دێموکرات لە ئازەربایجانو کوردستان بە رێبەرایەتی "سەید جەعفەری پیشەوەری" لە ئازەربایجانو "قازی محەممەد" لە کوردستان دەسەڵاتیان بە دەستەوە بوو، چونکو ئەو دوو حکوومەتە هیچ چەشنە رێکخراوو توانایەکی ئەوتۆیان نەبوو کە بتوانن ئەو کارانە جێبەجێ بکەنو، هەروەك دەزانین بە دوای گرتنەوەی ئەو هەرێمانە بەهۆی سوپای ئێرانو کەوتنەوە سەرخاکی وڵات (پاش 21ی سەرماوەزی 1326ی هەتاوی) کە دەوڵەت توانی ئەو گەنجینە بخاتەوە ژێر چاوەدێری خۆیو خەریکی توێژینەوەی بێ (نیزیك بە دوو ساڵ دوای دۆزینەوەی گەنجینەکە.)

"ئاندرە گودار" شوێنەوار ناسی فەرانسەوی لەو سەردەمەدا بەرپرسی شوێنەوارناسی ئێران بوو. ناوبراو بە هەوڵێکی زۆر توانی بەشێك لەو شتانەی بەتاڵان چووبوو بدۆزێتەوەو بیان نێرێ بۆ مووزەی ئێرانی دێرین، بەڵام بەشی

3ـ لە دەوری کۆمار دا زیوە لەبەر دەستی کۆماری کوردستان دا نەبووە تا پێشی کەڵك وەرگرتن لەو گەنجینەیە بگرن بەڵکوو لەژێر دەستی حکوومەتی ناوەندی دابووە، بەڵام هیچی بۆ توێژینەوەی نەکردوە. 30 جار لەسەر دوو کۆماری ئازەربایجانو کوردستانو هەروەها لە سەر پێشەواو پیشەوەری تا رادەیەك بێحورمەتی داوە، لە حاڵێك دا ئەو دوو کۆمارەو سەرکۆمارەکانیان بە تایبەتی بەو کارانەی لەو ماوە کورتە دا جێبەجێیان کردن ئێستاش وەك نموونەی کاری چاك دەژمێردرێنو سەردەمێکی تازەیان لە ژیانی ئەو دوو نەتەوەدا دەست پێکردوە کە جێگەی شانازی هەموو هاونیشتمانانی دڵسۆزی غەیرە کوردو ئازەربیشە.

www.pertwk.com

زۆری ئەو شتانە چوونە سەر کلکسیۆنی تایبەتیو شەخسی یا لە موزەخانەکانی وڵاتانی دیکە خۆیان دیتەوە. بە داخەوە دوای ئەوەی گەنجینەکە کەوتە دەست دەوڵەتیش ئەو جۆرەی پێویست بوو توێژینەوەی لەسەر نەکراو تەنیا لێژنەیەکی هاوبەشی ئێرانیو ئەمریکایی بە سەرۆکایەتی "رابێرت دایسۆن" بۆ ماوەیەکی کورت لەوێ خەریك بوونو لێکۆڵینەوەیان کردو دوایەش هیچ توێژینەوەیەکیتری لێ نەکرا.[1]

بە گوێرەی ئەو نووسراوانەی بە دەستەوەن بە تایبەتی بە باوەڕی پروفیسۆر "گیرشمەن"[2] ئەو گەنجینە هی سی سەدە پێش ئێستا واتە دەگەڕێتەوە بۆ (ئاخریەکانی هەزارەی دووهەمی بەر لە زایین)و تێکەڵاوێکە لە هونەرە جوانەکانی ماد، ماننا، سەکاییو کیمێریو ئەو راستیەیە نیشان دەدەن کە هونەرمەندەکانی دنیای کۆن شارەزاییەکی تەواویان لە فلزکاریو دروست کردنی قابو قاچاغو رازاندنەوەیان دا هەبووەو هەرچی لەوێ دەستیان کەوتوە دیاردەیەکن لە بەهرەمەندیو هونەر نوێنیی ئەو سەنعەتکارانە.[3] ئەو جامە زێڕینانەی شەرابو ڕازاوە بە نەخشو وێنەی زۆر جوانی حەیوانات، هەروەها سینەرێزی یەکجار زەریفو نایاب دەست کەوتوو لە زێوە کە هێندێك کەس پێیان وایە تایبەتیەو هی شارێنی وڵاتەو بەشی زۆریشیان لە سەنعەتەکانی ئاشووریەوە وەرگیراون.[4]

لە دووڵاوە لەسەر گەنجینەی زێوە لێکۆڵینەوە کراوە، لە لایەك لەسەر بینای قەڵای زێوە کە شوێنی دانیشتنی خاوەنەکانی گەنجینە بووە، لە لایەکی دیکەوە لەسەر شتەکانی دیکەو خشڵەکانی کەلەوێ دۆزراونەوە. لە هەر دووبوار دا مرۆڤایەتی چاوی بە یەکێك لە سەر سوورهێنەرترین دیاردەکانی سێهەزار ساڵ بەر لە زایین دەکەوێ.

لە بابەت بیناکەوە "زێوە" کۆیەکی پێك هاتوە لە حەوت بەش (لێرە دا دیسان لە ڕەقەمی حەوت کەڵکیان وەرگرتوە کە لە ئاییینی کوردو ئاریایەکان دا

---

[1] شوێنەوارناسی ئێران، ئەندرە گدار ل 28 چاپی هارلێم

[2] Roman.Ghirshman:parse proto-iraniane Medes,Achemenides paris 1963 (مادەکانو هەخامەنشیەکانو پارتیەکانی ئێران).

[3] محمد محمدلوی عباس، سەرەتای شەرەفنامە ل77.

[4] ئێران، مادەکان، پارسیەکانو پارتیەکان ل 325 بە دوا، نووسینی رۆمێن گیرشمەن.

رەقەمێکی پیرۆزەو لە تەواوی بیرو بۆچوونیان دا ئەو رەقەمە ئەرکانی یەکەم بە حیساب دێ، وەك حەوت فرشتە، حەوت ئاسمان، حەوت هەسارەو حەوت هەرێمو ...) نەفسی بیناکەی زێوەش حەوت قەڵای لەخۆ گرتوە کە هەموویان لە یەکتر جیاوازنو هەرکامیشیان تایبەتمەندیی خۆیان هەیە.

1ـ قەڵای یەکەم

بە وتەی لێکۆڵەرەوەکانی قەڵا[1]، ئەو بەشە شوێنی عیبادەتو ئەو کەلو پەلەیە کە پێوەندییان بەم کارەوە هەیە، لە داوێنی تەپولکەیەك هەڵکەوتوەو خانووبەرەیەکی لەسەرە تا هەموو کەس دەستی وێڕابگا. ئەو بەشە بە تەواوی وێران نەکراوەو هێشتا چەند بەشێك لە دیوارەکانی ماوە.

2ـ قەڵای دووهەم

لە لای رۆژهەڵاتی تەپۆلکەی زێوەیەو هێندێك لەسەرووی بورجی یەکەمە. ئەو بەشە شوێنی دانیشتن بووەو شوێنەواری لەسێ چین دا بەرچاو دەکەوێ. بیناکە لە بەردو خشتو چیمەنتۆ سازکراوە. هۆدەکانی یەك لەنێو یەك دانو بۆیە کراون، بینایەك لەسەر سەکۆیەکی سێبەر بە شێوەیەکی جوانو سەنگ چن ساز کراوە کە بەشێکی ئێستاش ماوە، وا دەردەکەوێ کە بەڕێوبەرایەتی نووسینگە بووبێ.[2] لەو هۆدانەدا قاب‌و قاچاغی زۆری کاشی (سەفالی) بەرچاو دەکەوێو یەکێك لە هۆدەکانی پڕ بووە لە تیروکەوانو رەمو تیر یا پەیکانی مەفرەقی کە نموونەیان لە موزەی ئێرانی دێرین لە تاران زۆرە.

رێگەی سەرەکی چوونە ژوور بۆ قەڵایەك لەو بەشەدا بووە، حەڤدە پلیکانی بەردینی تا ئێستاش هەر لە شوێنی خۆیانن. شوێنەواری دەروازەیەکی گەورە کە نەخشی گیاو گوڵو شکڵی هەندەسی لێ هەڵقەندراوە هەرماوەتەوە. نووسەری سەردەمی بێخەبەری دەنووسێ: کاتێك پارچە قورسەکانی

[1] "رابێرت دایسۆن"و ئاندرێ گودارو رۆمێن گیرشمەنو ... لەم بابەتە زۆرتر دواون.

[2] دەورانی بێخەبەری ل 55.

www.pertwk.com

دەرگاکەیان لەژێر خاك دەردێنا، خۆم لەوێ بووم[1]، بە تایبەتی نەخشی دوو گوڵە لاولاو کە لەسەر دوو لینگەی دەرگا بە پێچەوانەی یەکتر هەڵقەندرا بوون، شاکارێك بوو.

تۆێژینەوە لەو دوو بەشەدا لە نێوان ساڵەکانی 1326 تا 1329ی هەتاوی کراوە، لەو ساڵانە دا زۆر لەو هۆدانەی کە سپی کرابوونەوە دەرکەوتنو حەوزۆکێکی جوانی کە لە کاشی دروست کرابوو لەو شوێنە دۆزراوە کە بە شێوەیەکی جوان نەقاشی کرابوو. چەند پارچەیەکیان لەو کاشیەیە بۆ مووزەی ئێرانی دیرین لە تاران بەڕێ کرد.

3ـ قەڵای سێهەم

ئەو بەشە لەسەر گۆڕایی تەپۆڵکەی "زێوە" هەڵکەوتووەو بینایەکی زۆر سەرنج راکێشتر لە بینای یەکەمەو شکڵی چوار گۆشەیە. رەنگ کاری هۆدەکان برەویکی تایبەتی هەیەو شتەکانی نێو ئەو هودانە دەڵێی دەستی لێ نەدراوەو تا رادەیەك وەك خۆی ماوەتەوە، لەوەش گرینگتر ئەوەیە کە مۆبڵو کورسیو سەندەڵی تێدایە (کە لەچاو ئەو سەردەمە ئەم کەرەستانە سەیرن) بە گوێرەی نووسینی پرۆفیسۆر گودار[2] ئەو (قەنەفە) لە "زێوە" دۆزراونەوە رازاوەنو رووکێشێك لەعاج دەستە مەفرەقیەکانی داگرتوە. ئەو شتانەی لەسەریان هەڵقەندراون شارەزایەکی زۆری پێوە دیارەو ئاخری پایەکانیشی لەوێنەی سەری حەیوانێکە کە زیاتر وەك شێر دەچێ، سەرنج راکێش ئەوەیە کە سەنعەتکارانی گۆتی دروستیان کردون.

زۆربەی لێکۆڵەرەوان لەو باوەڕە دان کە ئەو خانووبەرەیە شوێنی کاری کەسانی بەوەجو بەرپرسانی زۆر پایەبەرز بووە. لەو شتانەی لەوێ دۆزراوەتەوە پاشماوەی جەنازەیەکی زۆر کە لەو هۆدانە دابوونو، وا وێدەچێ کە بە دوای رووداوێکی سروشتی وەك بوومەلەرزە وێران بووبێو ئەو کەسانەی لەوێ بوونە دەرفەتیان نەبووە راکەنو لەژێر وێرانەکەی دا ماونەوە.

---

[1] هەمان سەرچاوە لە لاپەڕی 56 بە دواوە.

[2] شوێنەوارناسی ئێران نووسینی ئاندرێ گودار.

لە ریزی ئەو شتانەی باسمان کردن بە تایبەتی لوولەکێشی ئاوە لەو خانوە دا، کە ئەوە خۆی بەڵگەی پێشکەوتوویی شارستانیەتی زێدە گرینگی ئەوکاتی ئەو قەومانەیە کە ئەژدادی کوردەکانی ئەوڕۆنو هی وڵاتی ماننایە کە لەو سەردەمەدا لە کەرەستەی ئاوا کەڵکیان وەگرتوە.

4ـ قەڵای چوارەم

ئەو بینایە لەسەر ترۆپکی "زێوە" دروست کراوەو هەر ئەوکات دەوری بە دیوارێکی تێکەڵاو لە خشتی کاڵو خشتی سوورو کاشی گیراوەو بەشێکی لە باشووری رۆژهەڵات لێ ماوەتەوە. دەردەکەوێ کە دیوارەکە بەکاشی رەنگاورەنگ رووکێش کراوەو دەروازەیەکی نەخش لێ هەڵقەندراوی زۆر جوانی هەبووە کە دەورەکەی بە زەریفیو رێکیو هونەرێکی تایبەت کاشیکاری کرابوو کە بە بۆچوونی "پرۆفیسۆر گودار" دەرگای سەرەکی ئەو خانوە لە لوتکەی شاخ بووە.[1]

نووسەری کتێبی "سەردەمی بێخەبەری" کە بەهۆی ئەوەی زۆرینەی کات لە شوێنی توێژینەوەکە بووە دەڵێ: ئەو شوێنە دوو هۆڵی گەورەی تێدابووە کە ئەو بەشانەی دۆزراونەوە مرۆڤ بە چاوپێکەوتنیان سەری سوور دەمێنێ، بە داخەوە ئێستاش روون نەبۆتەوە ئەو دوو هۆڵە جوانەیان بۆ وێران کردوە. وەك دەگێڕنەوە یەکەم کەس کە یەکەم قوڵینگی بۆ وێرانکردن لە دیواری هۆڵەکان داوە کەسێك بە ناوی "عبدالله اویسی" بووە کە خۆی بەرپرسی ئیدارەی فەرهەنگو نوێنەری شوێنەوارناسی ئەوکاتی سەقز بووە.[2] خانمی "ئیدیت

---

[1] گەنجینەی زێڕی "زێوە" لە کوردستان، نووسینی پرۆفیسۆر ئاندرێ گودار.

[2] نووسەری کتێبی "سەردەمی بێخەبەری" کە بۆخۆی لە وردە مالکەکانی گوندی "زێوە"یەو لەهێندێك هەڵسوکەوتی ئەوێ دا دەستی بووە لەو کتێبەی دا کە نووسیویەتی خوێنەر وا لێ دەکا زیاتر ورد بێتەوە، بەتایبەتی کەڵکی لە وشەگەلێکی مۆدی رۆژ وەرگرتوە کە زیاتر مرۆڤ تووشی لاڕێی دەکاو لەزمانی کرێکارێکەوە کە نێوی اسد الله یە قسەگەلێك دەگێڕیتەوە کە بنی ئادەم وا بیر دەکاتەوە ئەو کابرایە هەمەکارە بووەو هەرچی ویستوویەتیو خۆشی دەستی دەگەڵ سەهیونیستەکان تێکەڵ بووەو لە پرۆفیسۆر گریشمەن ڕا بگرە تا اسد الله کە کارگەر بووەو بەرپرسی ئیدارەی شوێنەوار ناسیو... هەموویان دێنێتە ژێر پرسیارو بوختانیان پێدەکا. نووسراوەکانی زیاتر وەك حیکایەتو دەنگۆ بلاوکردنەوە دەچێ، هەتا ئاخری فەسڵی گەنجینەی "زێوە" هەوڵ دەدا ئاماژەیان پێبکا. بۆغوونە دەنووسێ: پرۆفیسۆر گودار لە کتێبەکەی دا باسێکی پیلانگێڕانە دێنێتە گۆڕێو لەمەڕ هۆڵەکانو کاری اسدالله بێدەنگە (لاپەڕی 69ی سەردەمی بێخەبەری) یا ئاغای عبدالله اویسی بەرپرسی ئیدارەی فەرهەنگو نوێنەری شوێنەوارناسی سەقز، بە هەموو هێزی خۆی قوڵینگی لە دیوار داو ئەو

پرادا" کە خۆی لەو شوێنەوارناسە تێکۆشەرانە بووە کە ئاگاداری وەزعی گەنجینەی "زێوە" بووە، ئاماژە بەو هۆدانە دەکا کە تا ئیمڕۆ چی وایان لێ نەماوە. جگە لەو هۆدانە هەیوانێکی زۆر جوان لەو بەشە دابووە کە 12 کۆڵەکەی هەبووە کە ئێستا تەنیا دووبان ماونو چەند دالآن و هۆدەی زۆریشی تێدا بووە، بە تایبەتی لولەکێشی ئاوێ لە بەرزایی 1835 میتری کێوی "زێوە" کە شوێنی عەمباری ئاوەکەیو فەوارەکانی ئێستاش هەر ماون، هەموویان دیاردەی سەرنج راکێشو پێشکەوتووی فەرهەنگو مەدەنیەتی مانناو خەڵکی ئەو مەڵبەندەن. چەند وێنەیەک لەو فەوارانە لە کتێبەکانی جۆراوجۆری شوێنەوارناسی دا چاپ کراون.[1]

5ـ قەڵای پێنجەم

ئەمەش بریتییە لە شوێنی عیبادەتو موغبەرەیەک کە هەر لە زێوە دایەو بیناکەی لە شوێنێکی لێژی کێوەکە دروست کراوەو دەورەکەیان بە دیوارێکی خشتی سووری زۆر ساف گرتوە. ئەو خشتانە زۆر بوونو لە زۆربەی ماڵە دێهاتیەکانی دەوروبەر یەک دوو دانە لەو خشتانەی لێ بوو کە بۆ ژێر سەماوەرو ... کەڵکیان لێ وەردەگرت. بە گوێرەی نووسراوەی کتێبی "سەردەمی بێخەبەری" خوالێخۆشبوو حەسەنی فەیزبەگی کە مالیکی یەکێک لە گوندەکانی نیزیک وێ ناسراو بە "بالآقولوو" بووە، زۆری لەو خشتە سوورانە بە عاربانە هێناوەتە گوندەکەیو لە حەوشە دا حەوزی پێ ساز کردوە.[2]

ئەو قەبرانە لەوێ دۆزراونەوە بە کەمو زیادەوە باسیان لێ کراوە بەڵام ئەوەی روونە لانی کەم 65 گڵکۆ لەوێ دیارن. حەوت کووپەی زۆر گەورەش کە پڕ لە ئێسکو پروسکی حەیوانو دانەوێڵە بووە، لەنێو موغبەرەکە دا

شاکارەی تێکڕووخاند.(ل69) گەلۆ، هەرچەند نووسەری کتێب ناتوانێ وتەکانی نووسەری "سەردەمی بێخەبەری" قبوول بکا بەڵام تەنیا بۆ قەزاوەتی خوێنەری بەڕێزو ئاگاداری لە بیرو بۆچوونی هێندێک کەس کە بە عەد یا بە ئاگاداریەوە دەبنە هۆی بەدنێو کردنی هێندێک کەس کە زەحمەتیان کێشاوە، یا هێندێک جار تووشی بۆچوونی ناڕەوا لەسەر قەومێک دەبن، دەستم دا نووسینی ئەو چەند رستەئاماژەم پێکرد.

[1] کتێبەکانی پرۆفیسۆر رۆمێن گیرشمەن، کتێبی شازادەکانی سەکائی لە "زێوە"، دەورانی بێخەبەری نووسینی رەشید کەیخوسرەوی، گەنجینەی زێڕی "زێوە" نووسینی ئەندرێ گودار، باسێکی درێژی لەم بوارەدا چاپو بڵاو کردۆتەوە.

[2] سەردەمی بێخەبەری، رەشید کەیخوسرەوی ل 71.

دۆزراونەوە. گرینشمەن دەنووسێ: چوار دەرزیلەی زێڕینی سادەو چوار قفڵ کە ئەوانیش هەر زێڕن لە نێو هەشت گۆڕ دا دۆزراوەتەوە. هەروەها حەوت مجری مەفرەقی کە رووکەشەکەیان ئاوەزێر کرابوو و پڕبوون لە جەواهێراتی زێڕینی وەک زینو یەراقی ئەسپ کە زۆر جوانو رازاوە بوون لەو شتانە بوون کە لەم گۆڕستانە دا دۆزرابوونەوە. نووسراوەیەک لە یەکێک لەو مجریانە دا بووە کە ئێستا لە موزەی بەناوبانگی "لووڤر"ی پاریسە، لەو نووسراوە دا وێڕای باس لەسەر چلۆنایەتی گرتنی قەڵای "کەرەفتوو"[1] تێیدا نووسراوە "بەهەزار زەحمەت توانیمان قەڵای کەرەفتوو بگرین. ئیزیبیە."

مجریەکانی دیکەش چەند تۆپ پارچەو چەند پارچە عەقیقی وردو درشتی عابیڕەنگو هەیکەلێکی هەڵۆی زێڕینی تێدابوو کە لە موزەخانەی ئێرانی دێرین لە تاران داندرابوون.

6ـ قەڵای شەشەم

ئەو قەڵایە کە ئاورگە بووە، لە رۆژئاوای خانوەکانی "زێوە"و لە نیزیک سەرچاوەی رۆژئاوا هەڵکەوتووە. هێندێك لە ئاسەواری ئەو خانوانە ماونەوە کە دەورەکەی بە دیوارێك لە خشتی سوور گیراوەو نێوی خشتەکانیش بە مەلاتێکی زۆر سەخت پڕکراوەتەوە. هەموو دیوارەکان کونگرەیان لەسەر بووە کە نموونەیان لە موزەی ئێرانی دێرین دا هەیە. خۆڵێکی سوور دەوروبەری ئەو بەشەی داپۆشیوە، هەر ئەو خۆڵەش بەڵگەیە بۆ ئەوەی ئاتەشگا لەو شوێنە بووە. هێندێك کەسیش لەسەر ئەو بڕوایەن کە ئەو شوێنە کوورەی خشتە بووبێ.

7ـ قەڵای حەوتەم

[1] ئەو قەڵایە کە لە پەنا ئەشکەوتێك کە نێوی "کەرەفتوو"دو لە دەوروبەری سەقزە هەڵکەوتووە. ئەوە خۆی یەکێك لە شوێنەوارەکانی دنیای کۆنە کە نووسەری ئەم کتێبە چاوپێکەوتنی خۆی لەم شوێنە لەکتێبی ناوچەناسی کوردستانی موکری کە لە ژێر سەردێری "توێژینەوەی وەزعی سروشتیو ئابووریو ئینسانیی کوردستان" نووسیوەو لە چاپی داوەو بڵاوی کردۆتەوە.

ئەو بەشە دیوارێکی سەرەکییە کە دەورادەوری کێوی "زێوە"و دامەزراوەکانی ئەوێی گرتوەو هێندێك لە ئاسەواریشی ماوە. یەکێك لە پیرەمێردەکانی خەڵکی ئەوێ لە زمان باوکیەوە دەیگێڕاوە کە بەرزایی ئەو دیوارە تابەینی 120 تا 150 ساڵ لەمەوبەر میترێك بووەو بە گوێرەی وتەی ئەوانەی خۆیان دیویانە، زەنگێکی گەورەی بە قەدرایە بەرمیلێك (بۆشکەیەك) کە جنسەکەی لە مەفرەق بووەو زەنگوڵەی چکۆلە چکۆلەشی[1] بە دەورەوە هەڵاوەسراوە لە پەنای ئەو دیوارە بووە.

ئەوەی جێگەی داخە ئەوەیە کە هەتا ئێستا بە شێوەی زانستی توێژینەوە لەسەر ئەو سامانە پڕ بایەخە نەتەوەییە بەو شێوەی کە شیاوی خۆیەتی نەکراوە. جگە لە یەك دوو جار کاری رەمەکی لەسەر ئەو جێگایە کارێکی ئەوتۆ نەکراوەو بە قەزاو قەدەر سپێردراوە کە دەیتوانی شوێنی چاوپێکەوتنی توریستو سەییاحان بێو سەرچاوەیەکیش بێ بۆ داهاتی نەتەوەیی.

سەرەڕای ئەو باسە درێژەی لەسەر قەڵای "زێوە" کردمان، دەبێ ئەوەش زیاد بکەین کە ئەو شوێنەو شاری دێرینو کۆنی "زیبیە یا ئیزیبیە" کە لە کەتیبەکانی سارگۆنی دووهەم دا ئاماژەی پێکراوە هەر بەیەك شوێن دەزانن. سارگۆن لەو کەتیبەدا دەڵێ: "ئیزیرتو" پێتەختی وڵاتی ماننام ئاور تێبەرداو شارەکانی "زیبیەو ئامایید"یشم گرتو ئاگرم دان.[2]

ئەو شتانەی کە لەو قەڵایەی ماننایی دەست کەوتوون هەموو دەستکردی وەستاکارەکانی ئاشووری، سەکائی، ئۆرارتۆئیو ماننایین، بە تایبەتی سینەبەندی گەورەی زێرین بە دووریز وێنەی حەیواناتی ئەفسانەییو ... هەروەها گەردن بەندی عاڵقەو زینو بەرگی رازاوە بە زێڕو زەنبەر، هەموو لە شوێنەواری هەبوو لەو وڵاتە وەرگیراون.[3] پرۆفیسۆر گیرشمەنیش وێڕای باس لەسەر ئەو شتانەی لە زێوە دۆزراونەوە، لەگەڵ دابەشکردنی بەشە جیاوازەکانی[4] لەمەڕ قەڵای "زێوە"و قەومێکی ئەوێی بنیات ناوە، وەك هێندێك لە لێکۆڵەرەوەکان کە قسەی جۆراجۆری لەسەر دەکەنو بۆچوونی لێك

---

[1] دەورانی بێخەبەری لە رەشید کەیخوسرەوی.

[2] لە کتێبی ئازەربایجان لە گەشتی میژووی ئێران ل 215 وەرگیراوە.

[3] میراتی کۆنی ئێران، نووسینی ریچاردن، فرای ل104.

[4] ئێران لە سەرەتاوە تا ئیسلام ل109.

جیاوازیان هەیە، ئەو شوێنە بە جێگەی یەکێك لە شازادەکانی سەکایی خاوەن دەسەلآت دەزانێ.[1] "ئەندرێ گۆدار" ئەو گەنجینە بە شت گەلێکی عەنتیکە لە قەلآم دەدا کە بەهۆی یەکێك لە شازادە یا دەسەلآتدارەکانی مانناییی کۆ کراوەتەوەو بە دوای هێرشی دوژمن لە کۆتاییەکانی سەدەی حەوتەمی پێش زایین لەم شوێنە حاشار دراون[2] کە دیارە ئەو بۆچوونە ناتوانێ راست بێ، چونکو ئەو شتوومەکە لە شوێنێك نەشێردراونەوەو ژێرخاك نەکراون، بەلّکوو بە شێوەیەکی بلآو و، هەرشتە لە شوێنێك دیتراوەتەوە، هەر ئەو قەلآ گەورەش ناشاردرێتەوە. گودار هەروەها دەنووسێ کە دەسەلآتداری قەلآی "زێوە" فەرمانبەرداری دەسەلآتی ماد بووە، کەچی ئێمە ئەوکات دەولّەتێکی ئەوتۆ بە دەسەلآتی مادمان نەبووە، کە لە ناوەندی ماننا حاکم نشینی هەبووبێ.[3] بەلآم خانمی "ئیدات پرادا" دەلّێ: ئەو قەلآیە لە لایەن ماننایەکانەوە سازکراوەو گومانی بۆ ئەوە دەچێ کە سەکایەکان ئەوێیان وێران کردبێ.[4] "رابێرت دایسۆن‌و کرافۆرد"یش کە بۆخۆیان لەم شوێنە خەریکی توێژینەوە بوون (1964ی زایینی) لەسەر ئەو باوەڕەن کە "سەکایەکان" کە تالآنچی‌و بێرەوش‌و تەرتیب بوون بوونەتە هۆی وێرانیی ئەم قەلآیە.[5] بەلآم سەرەڕای ئەو هەموو بۆچوونە جیاوازانە بە بڕوای نووسەر بۆچوونی "ئیدات پرادا" زیاتر لەهی ئەوانی‌تر لەگەلّ لۆجیکەو عەقلّ دەگونجێ، جگە لەوەش لەسەر وێران بوونی قەلآی زێوە دەبێ رووداندی بەلآ سروشتی‌یەکانی وەك بومەلەرزەش بخەینە بەرچاو کە زیاتر لە شتی دیکە وەڕاست دەچێ، چونکو ئەگەر ئەو قەلآیە لە ئاکامی هێرشی دوژمن دا وێران بکرایە شوێنە گرینگو تایبەتییەکان لەناو دەچوون، هەروەها ئەگەر وابوایە شتە بەنرخو پڕبایەخەکانیان لەگەلّ خۆیان دەبرد. هەر وەك پێشتر ئاماژەمان پێکرد کاتێك سارگۆنی دووهەم دەستی دایە هەشتەمین لەشکرکێشی خۆی، هەرچی بەکاری دەهات‌و بایخێکی هەبوو لە

[1] هونەری ئێران لە سەردەمی مادو هەخامەنشی لە 99.

[2] هونەری ئێرانی کۆن ل104.

[3] هونەری ئێرانی کۆن ل 104 کە ئەویش لە ل 117ی کتێبی ئازەربایجان لە گەشتی میژووی ئێران وەری‌گرتوە.

[4] هەمان سەرچاوە ل172.

[5] هەمان سەرچاوە ل 173.

www.pertwk.com

دانەوێڵەو مەڕو ماڵاتو تەنانەت کۆڵەکەکانی بنیاکانیش لەگەڵ خۆی بۆ ئاشوور برد، ئەی چۆن قەڵایەکی وەك "زێوە" کەوتبێتە دەست دوژمنو ئەو هەموو شتە پڕبایەخەو بەنرخە هەر ئاوا مابێتەوەو لەگەڵ خۆیان نەیان بردبێ، یا ئەو تەرمانەی لەوێ بوون هەروا لە دیوەکان کەوتوونو نەشێردراونەتەوە، دیارە ئەگەر مردوو بە شێوەی ئاسایی مردبێ، تەرمەکەی بە پێی دابونەریتی وەخت دەنێژرێ، ئەویش نە لە وەتاغ داو چەند مردوو لە یەك شوێنو بێ سەرەوبەرە، بەڵکوو لە شوێنێکی تایبەتی جێی ناشتنی مردوان لە تابوت یا شتێکی دیکە دا دەپێچرانەوە. لە لایەکی دیکەوە ئەگەر بەهۆی دوژمن بکوژرانایە دەبوو جێبرینی شێرو خەنجەر یا تیروکەمان لەسەر بەدەنیان یا لەسەر جەستەیان دیاربوایە. تەرمی مردوویەك لەخەوداو لەنێو پێخەف دا چۆن دەتوانین لێکۆڵینەوەی لەسەر بکەین؟ ئایا ئەو کەسانە، ژنو مێرد لەو هاتو هاوارە دا وەخەبەر نەهاتوون؟ بەڵکوو بتوانن هەڵێن دەرباز بن. کەوابوو گومانی وێچوو لەسەر هاتنی بوومەلەرزەیەك دیوارو میچەکانی وێران کردوەو لەگەڵ زەوی تەختی کردوەو دوایەش تۆزو خۆڵ دای پۆشیوەو مەودای هەڵاتنو خۆ دەربازکردنی بە دانیشتوانی قەڵاکە نەداوەو بێ ئەوەی مەودایەك بدا کوشتوونی، بە شێوەیەك کە بە وتەی لێکۆڵەرەوان "هێندێك لە مردوەکان هەوڵیان داوە بێنەدەر، بەڵام هاتنە خواری ئاوارو وێران بوون مۆڵەتی پێنەداون.

"رۆمێن گریشمەن" زۆر تێکۆشاوە ئەوە بسەلمێنێ کە قەڵاکە هی سەکایەکان بووەو ئەوەی ماوەیشتەوە هەر هی ئەوانە،[1] بەڵام لە روانگەی نوسەرەوە، هەرچەند هێندێك ئاسەواری هونەری سەکایەکان لەم قەڵایەدا هەن بەڵام ئەوە تەنیا ئاسەوارێکی کەمە، چونکو سەکایەکان ئەوەندەیان دەرفەت نەبووە قەڵاو دامو دەزگایەکی ئاوا سازکەنو شوێنەوارێکی ئاوا بخوڵقێنن. ئاخر بە گوێرەی بەڵگەنامە میژوویییەکان، سەکاکان تەنیا 28 ساڵ لە ئاسیا دا دەسەڵاتداری یان کردوەو دوایە هەر بەو توندیەی کە هاتبوون ئاواش لەناو چوون، ئەو ئاسەوارە هونەرییەی لێشیان ماوەتەوە زیاتر هی خەڵکە وەریان گرتوەو بە دەستی خەڵکیتر یا ئەو کەسانەی دواتر لەم شوێنە نیشتەجێ بوون دروست کراون، لەوەها بارودۆخێکدا سەکایەکان نەیان دەتوانی ببنە خاوەنی ئەو قەڵاو

[1] هونەری ئێران لە دەورەی مادو هەخامەنشی ل 99.

بورجانە. دیسانیش بە وتەی "لووئی واند بنێرگ" هێشتا زۆر زووە بۆ ئەوەی لەم بوارە داو لەسەر لاساکردنەوەی هونەری ئەو قەومانە لەیەکتر بە ڕاشکاوی بۆچوونی خۆمان دەربڕین.[1]

بەڵام گومان لەوە دانیە کە ئەو قەڵایە هی ماننایەکانەو ئەگەر بەڵگەو شتی نوێتر دەست کەوێ بدۆزرێتەوە ئەو مەسەلە بە تەواوی روون دەبێتەوە، چونکو ئەو شوێنەوارانەی لە ماننایەکان جێماون ئەو ڕاستیەیە ئاشکرا دەکەن، هەروەک بە وتەی "دیاکونوف" ئەو شوێنەوارانەی لە "زێوە" دەست کەوتوون بەشی زۆریان دەستکردی سەنعەتکارانی خۆمالّی و خەڵکی ئەو ناوچەی کوردستانن و، کاتێک لەگەڵ کەلو پەلی دەستکەوتوو لە رۆژئاوای ماننا پێکەوە هەڵیان سەنگێنین ئەم بۆچوونە زیاتر روون دەبێتەوە.

دیاکونوف دەڵێ: "سەرچاوەی هەموو ئەو کەلوپەلە هونەرییانەی گەنجینەی سەقز هەر ناوچەی سەقزەو کاری هونەری دانیشتوانی سەرەکی زنجیرە شاخی زاگرۆس و بە تایبەتی هی مەڵبەندی ماننایە.[2] ئەوە قسەیەکی زۆر بەجێیەو بۆ سەلماندنیشی هەر ئەوەندە بەسە کە زەین بدەینە جامی زێڕینی تەپۆڵکەی "حەسەنلوو" و باقی ئەو شتانەی لەوێ دۆزراونەوە، چونکو بۆچوونی هەموو لێکۆڵەرەوەکان لێرەدا ئەوەیە کە قەڵاکەو کەلوپەلی دەستکەوتوو هی ماننایەکان بووە.

نوقسانی لێکۆڵینەوەی هیندیک کەس لەوەدایە کە کاتێک لەسەر شتێک موتالاّ دەکەن تەنیا ئەو بابەتە دەبینن و لە لایەنەکانی دیکە غافڵن. بۆ نموونە یەکێک دەخوازێ لەسەر مادەکان لێکۆڵینەوە بکا یا بابەتێک لەسەر شوێنێکو خاکێک بنووسێ، هەر نووسراوەو کتێبێک لەو بابەتەوە دوابێ، نوسراوەکانی دەردێنێ و بەو بابەتە یا بەو شوێنەوارەی دەلکێنێ، بێ ئەوەی دووری و نیزیکی شوێنەکە یا پێشینەو رابردووی ئەو مەسەلەو بابەتەو بە تایبەتی خەڵکی ئەو خاکەو چلۆنایەتی پێوەندییان لەگەڵ قەومەکانو دەوروبەریان بەرچاو بگرێ. نموونەیەکی دیکە ئەوەیە کە تاقمێک هەوڵیان داوە گەنجینەی "زێوە" بە هی مادەکان لەقەڵەم بدەن، وەک "ئار.ئو.بارنێت R.O.Barnettt" مووزەداری

[1] شوێنەواری ناسی ئێرانی کۆن ل 113.

[2] میژووی ماد، ا.م.دیاکونوف ل 307و ئازەربایجان لە گەشتی میژووی ئێران دا.

www.pertwk.com

بریتانیایی لە لەندەن کە دەنووسێ: ئەوەی لە "زێوە" دەست کەوتوە، دەبێ وەك تایبەتمەندی هونەریی مادەکان چاولێبکرێ![1] و یا "لووئی واندنبێرگ" کە بێ ئەوەی هیچ بەڵگەیەك بێنێتەوە بە هی مادەکانی دەناسێنێ.[2] جا بۆ ئاوا دەڕوانێنە بابەتەکە؟ هەر لەبەر ئەوەی ئەو ئاسەوارە لە خاکێك دابووە کە مادەکان لەوێدا نیشتەجێ بوونو دیارە ئێمەش مادەکان لە تیرەکانی قەومەکانی "میزوپۆتامیا یا مەنزوومەی زاگرۆس" دەزانینو بە تایبەتی ئەوان لە تیرەکانی لیلوییو گۆتیو یا کورد دەناسین، بەڵام نابێ ئەوان بە شێوەیەکی ساکارو جیا لە ریشەی سەرەکی نەتەوەییان بێنینە بەرتوێژینەوە. ئەوەش راستییەکی ئاشکرایە کە هۆی پێوەندی ئەو قەومانەو شارستانیەتیان لەگەڵ قەومەکانی دیکەی رۆژهەڵات مادەکان بوون.

تەپۆلکەی "حەسەنلوو Hasan-lou"

لە شوێنەوارەکانی دیکەی سەردەمی "موکری = ماننا" کە لەسەردەمی دێرین ماونەوە، ئەو شوێنەوارانەن کە لە تەپۆلکەی "حەسەنلوو" دۆزراونەوە. ئەو شوێنە لە دەکیلۆمیتری باکووری رۆژهەڵاتی نەغەدەو باشووری رۆژئاوای دەریاچەی ورمێ لە پەنای گوندێك بە نێوی "حەسەنلوو" هەڵکەوتووە، هەر لەبەر ئەوەش بەتەپۆلکەی "حەسەنلوو" نێودێر کراوە. رووباری "گادەر" کە هێندێك بە هەڵە دەنووسن "گودار" بە قەراخ ئەو تەپۆلکە دا دەڕوا.[3]

ئەوەی بە روالەت دیارە، بۆمان دەردەخا کە ئەو شوێنە شارێك بووە کە تەپۆلکەی "حەسەنلوو" لەنێوەڕاستی شارەکە دا بووەو، چەند تەپۆلکەی دیکەش کە لە دەوری ئەو هەڵکەوتبوونو شوێنەواریان دیارە باقی شارەکەیان پێك هێناوە کە وەك قەڵا بوونە. چونکو یەکێك لە قەڵا هەرە ناسراوەکانی ئەو دەوەرە "قەڵای دم دم" بووە کە هەر لەو شێوە بووەو، قەڵای ناوەندی دواییں پەناگەی خەڵکی شار لەکاتی هێرشی دوژمن دابووە.

---

[1] هونەری ئێرانی باستان ل 189.

[2] دێرینەناسی ئێرانی کۆن لاپەڕەکانی 35و 134.

[3] ئەو رووبارە لە شوێنێکە کە "گادەر"ی پێدەگوترێ، بەڵام لە ئەسڵی خۆی دا Ga-drr بە مانای گاکوژە هەروەك لە سەرەوە باسمان کرد لە هێندێك کتێب دا بە هەڵە "گودار"یان نووسیوە.

بۆ یەکەم جار لە ساڵی 1313ی هەتاوی بە دوای ئەوەی دا کە کارمەندێکی دایرەی دوخانیەی ورمێ کە بۆ چاوپێکەوتنی مووچەو مەزرای توتنەوانانی ئەو ناوچەیە چوو بوو، وێڕای گفتوگۆ دەگەڵیان، لێیان دەبیسێ کە شوێنێکی ئاوا هەیە، ئەویش کە لە بایەخو گرینگی ئەو شوێنە حاڵی دەبێ، ئیزن لەوەزارەتی فەرهەنگ کە ئەوکات شوێنەوارناسیشی لەژێر چاوەدێری دابووە وەردەگرێو خەریکی توێژینەوە دەبێو هێندێك شتیش دەدۆزێتەوە. دوو ساڵ دواتر "سراورل ئیستین"ی ئینگلیزیش بە دوای لێکۆڵینەوە لەو شوێنە هێندێك شت دەدۆزێتەوە. لە ساڵەکانی "1326 ـ 1328ی هەتاوی)دا محمودیراد لەگەڵ کەسێکیتر بە ناوی "علی حاکمی" بۆ جارێکیتر خەریکی توێژینەوەی ئەو شوێنە دەبێ[1] و ئاخریەکەی لە ساڵی 1334ی هەتاوی دا لێژنەیەکی هاوبەشی ئێرانیو ئەمریکایی بە سەرۆکایەتیی "رابێرت دایسۆن" مامۆستای زانستگەی پەنسیلوانیای ئەمریکا، دەستبەکار دەبن کە ئاکامی زەحمەتی ئەوان لە شێوەی ئێستای تەپۆڵکەی "حەسەنلوو" دا خۆ دەبینێتەوە.[2]

چۆنایەتی بینای تەپۆڵکەی "حەسەنلوو" بەم شێوەیە کە لە ژێرەوە ئاماژەی پێدەکەین:

لەنێو قەڵاکە دا حەوشەیەکی 30×20 میتر سازکراوە کە خانوەکان لە دەوراوەوری ئەودان. لە لای باکووری ئەو حەوشە بینایەك هەڵکەوتووە کە دەرکەوتووە شوێنی ژیانی ژنان بووە، چونکو زۆری قوتوولەی تایبەتی خۆجوان کردنی ژنان، کلچۆکو کلدانی لە ئێسك سازکراوی لێ دۆزراوەتەوە. لە یەکێك لە هۆدەکانی ئەو خانوەش ئێسکبەندی 11 ژنو منداڵ دۆزراوەتەوە کە بە شێوەیەکی ناڕێکو پێك مابوونەوەو یەکێك لەوان دەستی خۆی بۆ ئێسکوپروسکی منداڵێك درێژ کردبوو، لەسەر ئەو باوەڕەن کە دایکێك بووەو ویستوویە منداڵەکەی دەباوەش بگرێ. لە هۆدەیەکی دیکە دا جەندەکی ژنو

[1] ئەو دوو کەسە ئاکامی کاری خۆیان لە گۆڤاری راپۆرتەکانی باستان ناسی (دێرینەناسی دا لە ساڵی 1329 دا) چاپو بڵاو کردۆتەوە.

[2] بۆ زانیاری زیاتر لەسەر تەپۆڵکەی "حەسەنلوو" لە گۆڤاری "هونەرو گەل" ژمارە 163 لاپەڕەکانی 53 ـ 33 و باستانشناسی ئێران لاپەڕەکانی 28و 27و هەروەها شوێنەواری باستانیو بیناکانی ئازەربایجان، نووسینی احمد دیباج لاپەڕەکانی 7 ـ 16و کاسەی زێڕینی سێهەزار ساڵە لە حەسەنلوو، نووسینی سید محمد تقی مصطفوی لە گۆڤاری نەخشو نیگار دا لاپەڕەکانی 5 ـ 44، هەروەها کتێبی ئازەربایجان لە گەشتی میژووی ئێران دا لە نووسینی دۆستی زانام رەحیم رەئیس نیا کە بۆخۆشم کەڵکم لێ وەرگرتوە، بڕوانن.

www.pertwk.com

پیاوێك دۆزراوەتەوە كە وادەنوێنێ پێش رووداوەكە لە خەودابوون.[1] هەر بەم شێوە ئێسك‌و پرووسكی هێندێك بنیئادەم‌و حەیوان لە بڕێك شوێنی دیكەی قەڵاكە دۆزراونەوە. خاتوو "ئیدات پرادا" رادەی ئێسكبەندیيە دەستكەوتووەكانی قەڵای چل دانە نووسیوە. ئەو مەسەلە نیشان دەدا كە رووداوێكی چاوەڕوان نەكراو بەسەر ئەو قەڵایە دا هاتووەو هەموو شتی لەناو بردوەو تۆزی رۆژگاریشی لێ نیشتوە. گومانی ئەوەی لێ دەكرێ كە لە ئاكامی ئاگر تێبەربوون دا وای بەسەر هاتبێ، گویا كاتی ئەو ئاورتێبەردانەش لەنێوان ساڵەكانی 815و 790ی بەر لەزایین بووە[2]، كارەكەش بەهۆی سەربازەكانی "ئۆرارتوئی"[3] یا ئاشووری ئەنجام دراوە. لە لای باشووری حەوشەكە چەند بینایەك هەن، لە ریزی ئەوان دا هۆڵێكی گەورەش هەیە كە چەند هۆدەی بەسەرەوەیە. توێژەرەوان دەڵێن ئەو هۆڵە پەرستگە بووەو چەند كۆڵەكەی داریشی هەبووە. درێژایی ئەو هۆڵەیان 24/30 میترو پانایيیەكەیان 18/5میتر بەرئاورد كردوە، گرینگتر لەوەش میچە دارینەكەیەتی كە حەوت میتر بڵێند بووە. چەند سەكۆ چەند ئاتەشگاو جێگەی تایبەتی بۆ ڕێوڕەسمی ئایینی‌و ئەنباری چەك‌و چۆڵی هەبووە كە گەلێكی شمشیرو سەرەڕمی ئاسن‌و ئەو جۆرە كەل‌و پەلە تێدابووە.

لای رۆژئاوای حەوشەكە لە روانگەی دێرینەناسیيەوە گرینگترین شوێن بوو، چونكو كاسە زێڕینە نایاب‌و زۆر بەنرخەكەی لە یەكێك لە پازدە هۆدەكەی ئەو بەشە دۆزراوەتەوە. ئەو جامە كەهی ماننییەكان بووە،21 سانتیمیتر بەرزایی بووە، دەوری زارگەكەی 60 سانتیمیترو گرانایی 590 گرەم زێڕی نایاب‌و خالسە.[4] "ئیندرێ گودار"ی فەرانسەوی لەسەر ئەو جامە نووسیویەتی: "زۆر عالی‌و سەرسوڕهێنەرەو بە زۆر دیمەنی ئەفسانەیی رازاوەتەوەو پڕپڕە لە لەتافەت‌و جوانی هونەری جۆراوجۆرو بێوێنە."[5]

---

[1] هونەری ئێرانی دێرین، ل 154 رابێرت دایسۆن.

[2] ئەدبییەكان‌و پارسییەكان نووسینی كالیكان، لاپەڕەكانی 31 ـ 30.

[3] لەبەر ئەوەی ئەو ڕێكەوتە لەگەڵ سەردەمی حكوومەتی "ئیشپوئینی"و "مینوئای" كوڕی لە ئورارتو هاوكاتەو لەگەڵ كاتی هێرشی ئەوان بۆ ماننا یەك دەگرێتەوە، ئەو ئاورتێبەردانی بە كاری ئەوان دەزانێ.

[4] گۆڤاری وێنەداری هەوالەكانی لەندەن Illustrated London News، ژمارە 27 ساڵی 1958ی میلادی.

[5] هونەری ئێرانی باستان (دێرین) ل 154.

گۆڤاری لایفی ئەمریکا دوای وتوویژێك كه لەگەڵ"رابێرت دایسۆن"ی سەرۆکی لێژنەی توێژینەوەی هاوبەشی ئێران‌و ئەمریکا کردی لەژمارە 12ی ساڵی 1959ی زایینی لە راپۆرتێکی وێنەدار دا کە لەژێر سەردێری "لە نهێنییەکانی جامی زێڕین دا فەرهەنگێکی نادیار دەرکەوت" نووسیویەتی:

"ئەو بایانەی لە ماوەی 2800 ساڵ دا دەهاتن‌و هەموو دەشتایی ویشکی باکووری رۆژئاوای ئێرانی دەگرتەوە، بارستایی ئەو خاك‌و خۆڵەی زیاترو ئەستوورتر دەکرد کە کاسەی زێڕینی لە دڵی خۆی دا حەشار دابوو... تا چەند مانگ لەمەوپێش هەیئەتی هاوبەشی زانایانی ئێرانی‌و ئەمریکایی، یەکێك لە گەورەترین دۆزینەوەکانی دێرینەناسیان بەئەنجام گەیاند، ئەوەتا لە رووی ئەو دیمەنە ئەفسانەیانەی کە لەسەر کاسەیەکی زێڕین نەخشاون دەتوانین لەسەر ئەو خەڵکانەی دروستیان کردوە زانیاری وەدەست بێنین‌و لەژیان‌و بیرو باوەڕیان بگەین."[1]

ئەو کاسە لەگەڵ جەندەکی سێسەرباز هێنراونەتە دەر کە وادەنوێنێ ئەو سەربازانە ویستوویانە ئەو جامەی لە سووتان لەنێو ئاگر دا رزگار کەن. وا وێدەچێ کە سەربازەکان بۆ بەخاوەن کردنی جامەکە ئاوقەی یەکتر بووبن‌و بەشەڕ هاتبن، چونکو یەکێك لەوان بە شێوەیەك کەوتۆتە سەرخاك کە خەنجەرێکی لە پشت چەقیوەو کاسەکەشی لە مشتی گرتوە.[2]

لەسەر نەخش‌و نیگاری سەر ئەو جامە "غلامرضا معصومی" لەو بڕوایە دایە کە لە حیکایەتە کۆنەکانی فارسی وەك "مهر فراخ دشت" کە سواری عارەبانە دەبێ‌و لەگەڵ هاوڕێیەکان دەچێتە شەڕی دوژمن، یا سەرکەوتنی فەرەیدوونی پێشدادی بەسەر زوحاکی ماردووش" ئیلهامیان وەرگرتوە. بەڵام "ئیدات پرادا" پێی وایە بۆ سازکردنی ئەو نەخش‌و نیگارانە لە حەماسەی "هۆریانییەکان" ئیلهام وەرگیراوە کە لەو دا خەڵکانێك لە قەوقاز ڕا هاتبوونە ئاسیای نیزیك‌و لە هەزارەی سێی پێش زایین لەبین النهرین‌و سووریەو فەلەستین ژیابوون، دوایە بەرەو رۆژئاوا بۆلای دەریاچەی ورمێ هاتوونەو لەوێ بە "ماتی ئێن" ناسراون‌و، قارەمانی ئەوان بە "کۆماری بی" نێودێر کرابوو. هەروەها دەڵێ کە

[1] ئازەربایجان لە گەشتی میژووی ئێران دا. ڕەحیم ڕەئیس نیا.

[2] مادەکان‌و پارسەکان، ویلیام کالیکان لاپەڕەکانی 31و 30.

هێندێك شكڵی وەك پێشكەش كردنی منداڵ بە باوك شەڕ لەگەڵ نمای چیایەك (كە نیوەی سەرەوە بنی ئادەمەو خوارەوەشی لە نەخشی كێوێك دا خۆی دەبینێتەوە كە دەوری داوە)و ... لەگەڵ ئەو حەماسە یەك دەگرێتەوە.[1]

"گیرشمەن" ئەو جامەی بە دەسكردی هۆزانوانانی خۆمالّی ماننا دەزانێ كە نەخشەكانی هی رێوڕەسمی ئایینیو هێندێك شتیترن كە زۆر لەو ئاسەوارانە دەچن كە لە ناوچەكانی نێوان "ئەناتۆلی یا ئەنادۆل"ی رۆژهەڵاتو سووریەی باكوور تا كێوەكانی زاگرۆس واتە ئەو خاكەی كە بە وتەی مینۆرسكی هەر لە ئەزەلەوە نیشتمانی كوردان بووە دۆزراونەوەو هی ئاخریەكانی هەزارەی دووهەم تا هەزارەی یەكەمی بەرلەزایین –ن.[2,3]

وێڕای ئەوەی سەرنج دەدەینە وتەی گیرشمەن، راستییەكی دیكەمان بۆ دەردەكەوێ، ئەویش ئەوەیە بە وتەی بەشی زۆری لێكۆڵەرەوەكان بە روانین لە شوێنەوارەكانی تەختی جەمشید كە هی سەردەمی هەخامەنشینو وەك یەك چوونیان لەگەڵ نەخشەكانی جامی زێڕینی "حەسەنلوو"و ئاسەواری دیكەو بە لەبەرچاو گرتنی مەودای سەردەمی لە بەینی مانناو هەخامەنشییەكان، مەدەنیەتو فەرهەنگی مانناكان بەتەواوی رەخنەی لە ژیانی هەخامەنشیەكان دا كردوە. بە تایبەتی ئەو شوێن دانانە، لەبەرد تراشی تەختی جەمشید دا دەردەكەوێ، بە فەرمایشی مامۆستا سەعید نەفیسی نەخشو نیگاری كاسەی حەسەنلوو زۆر لەو نەخشو نیگارە زێڕینە دەچێ كە لە ساڵی 1315 لە كلاردەشتی مازەندەران دەست كەوتوون. بە لەبەرچاو گرتنی ئەوەی كە كلاردەشت لە مازەندەران هەڵكەوتووە، دەردەكەوێ شارستانیەتی ماننا لەرۆژهەڵاتیش تا مازەندەرانی ئەوكات چووبێتە پێش.[4] ئەوە شتێكە كە سید محمد تەقی مستەفەویش ئاماژەی پێكردوەو لەگەڵ ئەوەی پێوەندییەك لە نێوان ئاسەواری دەست كەوتوو لە "حەسەنلوو" و "زێوە" دەبینێ، زانیارییان

---

[1] هونەری ئێران لە سەردەمی مادو هەخامەنشی، رۆمن گیرشمەن ل29.

[2] هەمان سەرچاوە.

[3] ئەو وتەی گیرشمەن جارێكیتر بخوێننەوە تا لەو راستییە بەئاگا بن كە ئەو جامە زۆر لەو شوێنەوارانە دەچێ كە لە ناوچەكانی ئاماژە پێكراو كە لە روانگەی ئەو لە باری جوغرافیاییەوە هەر كوردستانەو بە قەولی مینۆرسكی هەر لە سەرەتاوە نیشتمانی كوردان بووە دۆزراونەتەوە.

[4] مێژووی كۆمەڵایەتیی ئێران لە دەورەی بەر لە مێژوو... ل 219 نووسینی مامۆستا سەعید نەفیسی.

لەسەر دەداو دەنووسێ: هۆزانوانانی ماننایيش کە دوایە کەوتنە ژێر دەسەلاتی مادەکانو لە ئاخریش دا وایان لێ هات کەوتنە ژێر سەیتەرەی هەخامەنشییەکانو لەساز کردنی ساختومانی تەختی جەمشید دا بەشدار بوون.[1]

لە رۆژهەلاتی حەوشەی قەلای "حەسەنلوو" پاشەواری چەند ئەنبارو تەویلەیەکی ئەسپ دەکەوێتە بەرچاو، یەکێك لەعەنبارەکان پڕبوو لە کووپەی گەورە کە گومانی ئەوەی لێ دەکرا بۆ ئاو ڕاگرتن کەلکیان لێ وەرگیرابێ، هەر لەو بەشەدا پاشماوەی کەمێك تریێی تولێخاوەو ئێسکو پروسکی ژنو پیاوێك کە لەباوەشی یەکتر دا ئارامیان گرتوەو هەر بەو حاڵە گیانیان لەدەست داوە، دەبیندرێ.[2]

لەو شتانەیتر کە لەو قەلایە دا دەست کەوتوون، گلکۆیەك بووە کە مردوویەکی تێدا بووەو لەتەنیشت ئەویش ئێسکو پروسکی سێ ئەسپو هێندێك شڕو شاڵاتی دیکەی لێیە، چونکو قوربانیکردنی ئەسپ لە لای سەکایەکان لەکاتی بەخاك ئەسپاردنی مردوو دا باو بووە، لەوانەیە ئەو گلکۆیە هی یەکێك لە سەکایەکان بێ، بە تایبەتی رازاوەیی زینو بەرگی ئەسپو هەبوونی لغاوێکی لە برۆنز (زەرد)ی کە بە میلەیەکی بادراوە سازکراوە، پێشتریش ئەو چەشنە لغاوە لەگۆڕی سەکایەکان دا لە ناحیەی "کووبان" دۆزراوەتەوە[3] ئەو بۆچوونە وەڕاست دەگێڕێ.

گریشمەن لەوەش زیاتر دەدوێو دەڵێ: "لە حەسەنلوو، لە پەنا لاشەیەکی مرۆڤ لەوحێکی زەرد هەبووە کە سەرە ئاسکێکی لێ هەڵقەندرا بوو." با ئەوەش بزانین کە سەرە ئاسك نیشانەی دیاری قەومی سەکایە. ئەو لەو بڕوایە دایە کە ئەو لەوحە سینەبەندێك بووە کە ئورارتوویەکان بوویانەو پیاوەکانیان لە ملیان دەکردو سەکایەکانیش لاسایان کردوونەوە.[4] چونکو سینەبەندە زێڕینەکانی

---

[1] گۆڤاری نەخشو نیگار ل 58.

[2] هونەری ئێرانی باستان = دێرین، ل 154 "ئیدات پرادا" لێرەدا پێویستە ئاماژە بە شتێکی زۆر پێویست بکەین، ئەویش ئەوەی کە لە ساڵی 1375ی هەتاوی، زانایان رایان گەیاند کە لەم دەوەرە لە کووپەیەکی دێرین دا کە دەگەڕێتەوە بۆ چەند هەزار ساڵ پێش زایین، گەردی شیرەی تریێیان دیوەتەوەو بۆیان دەرکەوتوە کە ئەو کات شەرابسازی هەبووە.

[3] هونەری ئێران لە سەردەمی مادو هەخامەنشیدا، رۆمەن گیرشمەن ل 28.

[4] هەمان سەرچاوە.

www.pertwk.com

"زێوە"ش هەر لەم چەشنەن، ئەو گومانە زیاتر دەبێ کە بەوتەی گریشمەن گلکۆکەی "حەسەنلوو"ش هەر هی‌ئەوان بێ.

لە کۆتایی باس لەسەر ماننا، ئەو پرسیارە دێتە گۆڕێ کە ئاخریەکەی دەسەلاتی ماننا بەهۆی کام هێز رووخا دەسکەوتی ئەو رووخانە چ بووە؟ تا ئێرە دوو هێزا لە رووخاندنی حکوومەتی ماننا دا بە شوێن دانەر دەزانن، بڕێك لە لێکۆڵەرەوان سەکایەکان یا ئێسکیتەکان یا سیتەکانو تاقمێکیش مادەکان بەهۆی لەناوبردنی ماننا دەزانن. ئەوەی گومانی تێدا نیە، بە دەستەوە گرتنی دەسەلاتی تەواوی مادەکان لەخاکی ماننا دایە، چونکو دوای دامەزرانی حکوومەتی ماد لە خاکی ئەوان دا ئیتر نێوی ماننا نەهاتەوە گۆڕێو ئەستێرەی بەختیان ئاوا بوو. بەڵام ئەو پرسیارە کە ئایا سکا یا سیتەکانیش هێرشیان کردۆتە سەرخاکی ماننا و ئەوێیان گرتوەو حکوومەتێکیان بەنێوی خۆیان پێك هێناوە؟ و ئەگەر هەرەس هێنانی حکوومەتی ماننا بەهۆی سەکاکانەوە بووە، لەو کاتەوە ئەوان دەستیان بەسەر داگرتوە هەتا ئەو کاتی بەهۆی مادەکان لەناوچوون ماننایەکان چیان بەسەر هاتوە؟

وڵامی نووسەری کتێب بۆ ئەم پرسیارانە ئەوەیە کە ماننایەکان بە دوای شکانی پاشاکەیان "ئاخشر" لە "ئاشوور بانیپال" لە ساڵەکانی 59 ـ 660ی بەرلە زایین، دەستیان بە راپەڕین بە دژی دەزگای حاکم کردو پادشایان کوشتو تەرمەکەیان لە کووچەو کۆڵانی شاری "ئورمێت ج ئوروومیە = ورمێ" دا فڕێ داو، بەدوای ئەو راپەڕینە دا نائارامی بێسەرەوبەرەیی پەیدابوو، دەسەلاتی ئاشوور هەلەکەی قۆستەوەو وڵاتی ماننا‌کانی کردە باج دەری خۆیو لە راستی دا ئەو خاکە بوو بە کۆلۆنیایی ئاشوورو بە یەکجاری سەربەستی خۆی لەدەست دا. هەر لەو سەردەمەدا شەپۆلی ترسناکی "سەکایی" لە سنووری ماننا نیزیك بۆوە، لێرە بە دواوەیە کە مێژوو رووبی نەکردۆتەوەو، مێژووزانانیش هەریەکە قسەیەکی لێ دەکەن، لەوحاڵەدا کە هێندێك بڕوایان وایە سەکایەکان خاکی ماننایەکانیان گرتوەو لەوێ جێگیر بوون، بڕێکی‌تر وەك ا.م.دیاکونوف، لەگەڵ ئەو بۆچوونە نینو دەڵێن سەکاییەکان لەگەڵ ماننایەکان دژی ئاشوور یەکیان گرتوەو بۆ ماوەیەك لەماننا ماونەتەوە. ئەوەش راستە چونکو ماوەیەك لە وڵاتی

ماننا دابوون.[1] بەڵام من وەك نووسەری ئەم کتێبە لە لایەنگرانی دیاکونوف دەپرسم، ئەدی سەکاکان لەکوێ بوون؟ لەچ شوێنێك نیشتەجێ بوون‌و ناوەندیان کوێ بووە؟ ئایا بە رەنگەو دەبێ دەتوانین مەسەلەکە روون کەینەوە‌و ولامێك بۆ پرسیارەکەی سەرەوە بدۆزینەوە؟

هیچ گومان لەوە دانیە کە ئێسکیتەکان یا سەکایەکان لە خاکی ماننا‌کان دا ماونەوە‌و نێوی ئەو قەومە ترسی دەخستە دڵی خەڵکی سەر رێگایان‌و تەنانەت خوێندنەوەی تاڵان‌و بڕۆی ئەوان لە کتێبان دا، هەر ئێستاش مرۆڤ دەترسێنێ. لە ولاتێکی وەك ماننا ئەویش لە سەردەمی لاوازی‌و بێسەرپەرستی دا (پێشتر گوتمان ئاخشری پادشای ماننا کوژراو ئەو ولاتە بوو بە باج دەری ئاشوور...) چۆن حیزو سلامەت دادەنیشێ‌و جوولە ناکا؟ لەزۆر کتێبی جۆراوجۆر دا دەخوێنینەوە کە هیچ تێکهەڵچوونێك لەنێو ئەوان‌و ماننایەکان نەبووە،[2] ئەوەش ناگونجێ مەگەر سەکایەکان بێ هیچ زەحمەتێك‌و خۆڕاگری ماننایەکان چووبنە ئەوێ‌و کردبێتیانەس ولاتی خۆیان. هەرچەند ئاشوور بانیپال‌و بەر لەویش سارگۆنی دووهەم لە ولاتی ئیسکیتەکان یا سەکاکان دەدوێن، بەڵام هەر لەبەر ئەو ئەگەرو مەگەرانە تا ئەوڕۆ هیچ کەس نەیتوانیوە بە ڕوونی ئەو پاشایەتی‌یەی کەپاشاکانی دیکە باسیان کردوون دیاری بکا. ئەو سەرچاوانەی بەدەستەوەن لایان وایە تەنیا شوێنێکی ئەوانی لێ ماونەتەوە هەر ولاتی ماننایە. ئاکامی باسەکە دەبێتە ئەوە کە قەومی سەکا کاتێك لەهێرش‌و تاڵان‌و بڕی خۆیان دا گەیشتوونە خاکی ماننا هیچ بەرگرییەکیان لەپێش نەبووە، بەسانایی لەوێ نیشتەجێ بوون‌و لەوێوە هێرشی خۆیان بۆسەر ئورارتو و ئاشوورو ماد دڕێژە داوە، هەر لەو بارودۆخەش دابووە کە لەلایەن مادەکانەوە پێشنیاری یەکبوونیان بۆ کراوە تا بەیەکەوە لەبەرانبەر ئاشوور دا راوەستن، ئەو یەکیەتییەش سەری گرتوە، بەڵام کاتێك مادەکانیان ئاوا بە ساکاری لەبەر دەستی خۆیان دادیت، ڕایان گۆڕاو لەگەڵ ئاشوور کەوتنە کەین‌و بەین سازکردن‌و دواتریش ئاشکرایە کە لەمیواندا‌ری بەشکۆی مادەکان دا گەورەکانی سەکایی هەموو کوژران‌و... . کەوابوو دەتوانین لەسەر یەك بەو ئاکامە بگەین کە

[1] میژووی ماد ا.م.دیاکونوف ل 230 بەدواوە.

[2] تازەربایجان لە گەشتی میژووی ئێران دا، ڕەئیس نیا، میژووی ماد لە دیاکونوف‌و ... .

www.pertwk.com

مانناى شكست خواردوو لە ئاشوورو پڕلە نائارامى، كەوتۆتە بەر هێرشى سوارەكانى شەڕكەرى سەكايى يا سيتەكانو چونكو كەس نەبوو بەرەنگارييان بكا لەگەڵ سەرۆكەكانى قەوم كە بە پێى نەريت لە شووراى دەسەڵاتدارەتى دا دەستيان هەبووە، بە رێككەوتن گەيشتوونو خاكى مانناى بۆتە شوێنى مانەوەى ئيسكێتو سيتەكانو لەم شوێنەدا لەگەڵ مادەكان رێك كەوتوونو لەگەڵ هێزى پرشو بڵاوى مانناييى دا دەستيان دا بەربەرەكانى بە دژى ئاشوور. لەو بەينەش دا گۆشەو كەنارى خاكەكەيانو قەڵاكانى سنووريى مانناى وردەوردە هەر لەو كاتەوە كە "ئاخشرى" شكستى خواردو كوژرا كەوتە بەردەستى ئۆرارتۆريەكانو وردە پاشاو ئاشووريەكان لە خاكى مانناى جيا كراوەو دەكەوتە سەرخاكى ئەوانىتر. بەم شێوە مانناى سەرەڕاى ئەو هەموو توانايەى وەدەستى هێنابوو، بەهێدىو هێمنى لەناو چوو و، وەك دەڵێن بەخۆشىو بەهاسانى پێگەيى، بەڵام دەوامى نەبوو و فەوتا. چونكو بە زۆر هۆو يەك لەوان نارێكوپێكىو ڕەمەكى بوونى پێكهاتەى رێكخراوەيى لەو حكوومەتە دا (وەك دەست تێوەردانى مەزنەكان لە كاروبارى وڵات)، هەرچەند دەيتوانى وەك دەسەڵاتى ماد ببێتە ئيمپراتورييەكى سەقامگير، بەڵام نەيتوانىو بۆيان نەكراو بە بێدەنگى لەنێو قەومو حكوومەتەكانى ديكەدا تواوە. سەكايەكان بەسەريان دا زاڵ بوونو پاش ماوەيەكى كورت كە دەسەڵاتيان بە دەستەوە بوو ئەوانيش كەوتنە ژێر دەستى مادەكان، لە ماوەى مانەوەى سەكايەكان يا سيتەكان هێندێك ئاسەوارى وا دەبينين كە هيچ كات لەناو ناچنو نموونەى سەردەمى ئەوان ئێستاش بەرچاو دەكەون. ئاماژە بە يەكێك لە شتەكانى سەردەمى ئەوان دەكەين:

"هەر ئێستا لە بەينى مهابادو ميانداوئاو و بۆكان لە قەراغ رووبارى تەتەهوو كە 15 كيلۆميتر لە ميانداوئاو دوورە، گوندێك هەيە بە نێوى "قەڵاى رەسوڵى سيت" لەبەڵگەنامەيەكى نووسراوى بنەماڵەيى دا كە لە لاى نووسەرى ئەو كتێبەيە (دروست بوونى ئەو گوندە دەگەڕێتەوە بۆ هەشت پشت بەرەو پێشى نووسەرى كتێب واتە چوارسەد ساڵ پێش كاتى نووسينى كتێبەكە. هێندێك تيرەى تازە لە بنەماڵەى سەكايەكان چەند سەدە دواتر لەم دەوروبەرە بڵاو بوونەوە. مەدحى ژنى يەكێك لە باپيرە گەورەكان دەكەن كە ژنێكى زۆر لێزانو بليمەت بووە كە چەند سەدە دواترو هەتا ئێستاش تەكبيرو ئامۆژگارىيەكانى ئەو سينگ بەسينگ دەگوترێتەوە. ئەو ژنە لەتەواوى مەڵبەندەكە دا

مەشوەرەتو پرسو ڕای پێکراوەو، ئەوڕۆش هەر لەسەر ئەو بنەمایە ئەگەر بیانهەوێ ژنێکی تاریف بکەنو ئەوی وەك ئافرەتێکی ژیرو وریا بناسێنن، خەڵکی دەڤەری موکریان (کە ڕاست مەڵبەندی ماننا بووە) پێی دەڵێن "سەرسپی سیتان Sar spi sittan" یا دەیشوبێنن‌و دەڵێن "دەڵێی سەرسپی سیتانە" واتە وەك ژیرە ژنی سیتانە.[1] وەك باس کرا ئەگەر توێژینەوەی زانستی لەم مەڵبەندانە بکرێ لە داهاتوو دا زۆر بابەتی ڕوونترمان لە سەکایەکان‌و ماننایەکان دێتە دەست.

مادەکان

مادەکانیش یەکێك لەقەومەکانی میزوپۆتامیا یا مەنزوومەی زاگرۆس‌و یا ڕاشکاوانەتر بڵێین یەکێك لە تیرەکانی کوردانن‌و، وەك هەموو ئەو تیرانەی لەسەریان دواوین موتاڵایان لەسەر دەکرێ. بەڵام ئەگەر وەك هێندێك لایان وایە جیا لەو قەومانەن‌و بەستراوە بە قەومەکانی کۆچەری دواترن (کەوانیە)‌و لەسەر ئاریاییە کۆچەرییەکان دێنە حیساب، ئیتر باس کردن لەسەر مادەکان لە چوارچێوەی باسی ئێمە دا ناگونجێ.

پێشتر ئاماژەمان بەوە کرد کە بەشی زۆری لێکۆڵەرەوەکان، قەومەکانی کوردیان (لیلۆیی، کاسی، کۆتی‌و ...)یان بە دانیشتوانی بنەڕەتی خاکی ماد (مادی ڕۆژئاواو باکووری بین النهرین تا ئاخری جزیرە لە باکووری خاکی سووریەی ئێستا) دەزانن‌و بە ڕاستیش لە سەردەمی زۆر دێرینەوە واتە لە عەسری بەردین (عصر حجر = **پالئۆلیت**) کە شوێن شوێنەواری بنیئادەم لەو دەڤەرە کەوتوون، جگە لەو قەومانە، بنیئادەمیتر لێرانە نەناسراوە. هەروەك ئەو ڕۆژانە ـ ڕەزبەری 1374ی هەتاوی ـ زاناکانی ئەمریکایی جەندەکی ژنێکیان لە دەوروبەری "زاخۆ"ی کوردستانی عێراق دۆزیوەتەوە کە هی پێنج هەزار ساڵ پێش زایینەو لە شوباری خەڵکی ئەو مەڵبەندە دایە.[2] هەر لەو سەردەمانەدا

[1] لە زمانی کوردی دا مانای مەجازی "سەرسپی"، "ژنی دنیادیتوو، ژیرو کارئامەیە" ئەوە یەکەم جاریشە کە بە تایبەتی دوای ئیسلام باسی سەکاکان دێتە گۆڕێ‌و لە بوونیان لە ماننا (موکریان) دەدوێن‌و گوندێکیش بەنێوی سیت یا قەڵای سیت هەیە.

[2] بەپێی هەواڵە ڕادیوییەیە جۆراوجۆرەکان لە ڕۆژی 1374/7/6 یەك لەوان ڕادیۆ لەندەن‌و ... .

(لانی کەم لە هەزارەی سێهەمی بەر لەزایین) وێڕای باس لەگەڵ ئەو قەومانە باسی مادەکانیش لە شوێنی زۆر دوورتر لەو سەردەمەی باسمان کرد باسی مادەکانیش کراوە.[2.1] جا هەر بە لەبەرچاو گرتنی ئەوەی کە ئێمە مادەکان بە یەکێك لە لقەکانی مەنزوومەی زاگرۆس‌و بەشێك لە خەڵکی خاکی کوردستان دەزانین، باس لەم بوارەو لەم بەشەدا بە پێویست دەزانین.

موتالاّ لەسەر قەومی ماد لە روانگەی مێژوویی‌یەوە، لەسەر بنەمای بۆچوونەکانی ئەورۆپی، بە گوێرەی وتەی "ا.م.دیاکونوف" هەروەك بۆچوونی "لێنۆرمان" دەبێ لە دوو فاکتۆری جیاواز دا ئەنجام بدەین. 1ـ لەسەر بنەمای نووسراوە کۆنەکان کە بە شێوەی ئاسایی لێکدانەوەو نووسراوەکانی "کتسیاس"، "هیرۆدۆت، "تەورات"و ... بەرئاورد کردنی ئەوان لەگەڵ یەکتر جێبەجێ دەبێ، 2ـ لەسەر بنەمای کەڵك وەرگرتن لە نووسراوە میخی‌یەکانی بە دەستەوەن کە بەشی دووهەمی کەتیبەکانی هەخامەنشیان بە زمانی مادی دەزانی، لەو بۆچوونە دابوون کە دەتوانن بۆ دەرکی راستی‌یەکان‌و چلۆنایەتی مێژووی ماد کەڵك وەربگرن.[3] کەچی دوایە دەرکەوت کە بەشی دووهەمی کەتیبەکان بە زمانی عیلامین.

یەکەم پێشەنگی ئەو بۆچوونە کە هەر خۆشی دەستی دایە بەڕێوەبردنی گەڵاڵەکە "فرانسو النورمان h.lenormant"[4] بوو. مەوزووعێکی زۆر سەرنج راکێش کە بە دوای ئەم ڕاو بۆچوونە هاتە گۆڕێ ئەوە بوو کە زیاتر دەیانگوت "هیندو ئوروپاییەکانی" مادی خواروو، لە سەردەمەکانی پێشووترەوە ببوونە هیندو ئوروپایی![5] لەوەش سەرنج راکێشتر ئەوەیە کە وێڕای بێدەنگی

---

[1] لە لاپەڕەکانی 102 تا 106ی ئەم کتێبەی بەردەستتان بڕوانن.

[2] تەورات کتێبی پیرۆزو قامووس لە نەخشەیەك دا کە شوێنی دانیشتنی قەومەکانی دوای تۆفانی نوح لە باکووری دەریای سوورو رۆژهەڵاتی کەنداوی عەقەبە بە دەستەوەیە مەڵبەندێکی بەنێوی مادەکان تێدا دیاری کراوەو لەوێ دا "المدیانین"یان پێدەڵێن کە لە ئەولادی حامی کوڕی نوح بوونە. کتێبی قامووسیش لە لایەن "مستێر هاکس"ی ئەمریکایی بە ئینگلیسی وەرگێڕدراوە.

[3] لە سەرەتایەك بۆ لێکۆڵینەوەی مێژووی ماد لە ا.م.دیاکونوف لاپەڕەی 69 بەدواوەو لاپەڕی 441 بەدوا بڕوانن.

[4] H. Lenormant: Letters assyriologiques sur L'Historie et les antiquites de L' asie ant'erieure paris 1871, Premiere Lettre: Sur La monarchie des Medes. T.I.

[5] وەك ا.م.دیاکونوف، ج راولنسۆن‌و ... لە هەموویان گرینگتر "ا.میر" کە لە لاپەڕی 14 بەدواوەی:

E.Meyer. Die altesen dateierten zeugnisse der Lranischen Sprache Kuhn's Z.T Vgl. Spr. XL11.1908

لەوشتەی کە کۆچبەرەکانی تازە هاتوو لە کۆچبەرە کۆنەکان کە دەبێ بڵێین دانیشتوانی سەرەکیو لەمێژینەی ئەو خاکەبوونو بە دوای نیشتەجێ بوونی چەند سەدە لەو شوێنە بوونە خاوەنی فەرهەنگو شارستانیەتی تایبەت بە خۆیان کە ئێمە پێشتر بە هێندێك لەو شتانە ئاماژەمان کردوە (لە تەواوی ئەو قسانەدا خوێنەر دەبێ سەرنج بداتە ئەو دێڕانەی کە تێیان دا زۆربەی مێژوونووسان، ئەوانە بە مادە سەرەکیو خاوەن فەرهەنگ دەناسنو بایەخیان بۆ دادەنێن کە لە هەزارەی یەکەمی بەر لەزایین هاتوونەتە سەر ئەو خاکە) ئەو بیرو هزرەیشیان وا بردۆتە نێو مێشکی خەڵکەوە کە ئاریایە تازەکان دانیشتوانی سەرەکیو پێشووی خۆجێیان کە شیاوی ژیانێکی مێژوویی سەربەست نەبوون وەپاش داوە.[1] دیاریش نیە کە ئەو کەسانە بۆ لەخۆیان پرسیار نەکردوە، کاتێك ئەو قەومە توانیویەتی چەند چەرخ بەسەر یەکێك لە گەورەترین ناوەندەکانی مەدەنیەت (بابیلو سۆمێرو ئاکاد) دەسەڵات پەیدا کەنو زاڵ بن چۆن دەبێ ئەو شتانەیان لەسەر بڵێن؟ ئەی چۆن ئەوکات کە زاڵ بوون شیاوی ئەو ژیانە مێژوویی سەربەستە بوون؟ ئەی "پراشك"و "ماركوارت"و ... کە لە خاوەنانی ئەو بۆچوونەن، چۆن تەنانەت ئازەربایجان یا ئاترۆ پاتین کە لە دابەش بوونی ئیمپراتوری هەخامەنشی "مادی بچووکی"ی پێگوتراوە، لەسەر مادستان حیساب ناکەن، لە حاڵێکا ئەو شوێنە بەنێوی مادی بچووك خۆی ساتراپ یا پارێزگاریەکی بچووك بووە.[2] بەهەرحاڵ ئەو ئاماژە پێکردنە بۆ هەڵە بوونی هێندێك لەم ڕاو بۆچوونانە بەسەو، ئەو دەستە لە لێکۆڵەرەوانو لایەنگرانیان کە لە بۆچوونی "النورمان" بایخ بەو شتە خۆمالّیو ناوچەییانە نادەن" بە وتەی ا.م.دیاکونوف تەنیا ئەگەر سەیری سەرچاوەکانی ئاشووریو نێوی تایبەتی مادی بکەن کە زۆریان بەسەر وشەی زمانی ناوچەیی لە خاکی زۆژئاواو ناوەندیو باکوور هەیە، پێ لەهەڵەی خۆیان دەنێن.[3]

---

[1] پراشكو ریساله راستیەكانی

j.vPrachek: Geschichte der Meder und perser 1. Gotha. 1906.

[2] هەر ئەو سەرچاوە بەرگی 1 ل 9 (پراشكو رسالە...)

[3] میژووی ماد ا.م.دیاکونوف ل 72.

گەلۆ، بەرەوپێش چوونی بنیئادەمی چەرخی بەردین لە خاکی ماد، لەگەڵ ئەو ولاتانەی کە لەسەر رێگاو شوێنی حەرەکەتی سەهۆڵبەندان دانەبوون، وەك یەکن،[1] بەڵام لەسەر سەردەمی بەردو مس (ئەنئولیت) دۆخەکە رووتنرەو بە بڕوای (هێرتسفیلد) کە بۆخۆی دۆزەرەوەی شوێنە ئاوەدانەکانو جێدانیشتنی ئەو دەورو سەردەمە لە خاکی پارس (تەختی جەمشیدو ئیستەخرو...) بووەو ئەو ژیانە هیخوارترین ڕادەی عەسری حەجەرو مسەو، دەتوانێ سەرچاوەی هەڵسەنگاندنی چوونەپێشی کۆمەڵایەتی خاکی ماد لەوکات دابێ.[2] ئەو تۆێژینەوانەی کە لە تەپۆڵکەکانی "حصار" لە دامغانو "تەپۆڵکەی گیان" لە نەهاوەندو تەپۆڵکەی "سیلك" لە دەوروبەری کاشانو بە تایبەتی دە "گوێکتەپە" دا کە لە قەراخی لای رۆژئاوای دەریاچەی ورمێ کراون، ئەو بۆچوونە دەسەلمێنن.[3] ئەو ئاسەوارەی لەو تۆێژینەوانە دا دۆزراونەوە هی کۆتاییەکانی هەزارەی چوارەمو سەرەتای هەزارەی سێهەمی بەر لە زایینە (سەرنج بدەنە مێژووی مادەکانو کۆچی ئاریایە نوێکان)

بەڕوالەت، بوونی مادەکان لەچوار هەزار ساڵ پێش زایین لەو دەڤەرە، هیچ شتێك ناگۆڕێ، تەنیا رێکەوتی کۆچی ئاریاییەکان گۆڕانی بەسەر دادێ، وێڕای ئاماژەی هێندێك کەس بە کۆچی ئاریاییەکان تا دوو هەزار ساڵ بەر لەزایین، بەشێکیتر لەوان ئەو رێکەوتە تا پێنج هەزار ساڵ دەبەنە دواوە.[4] ئەوەی کە دەبێ سەرنجی بدرێتێ جیاکردنەوەی مادەکان لە قەومەکانیتری ئەو ئاوخاکەو تەواوی ئەو شتانەن کە بەر لەم کۆچ کردنە لەو دەڤەرە دیتوومانە. خوێندنەوەی ئەم شتانەو موتالاّ لەم بوارە دا زۆر جار مرۆڤ تووشی سەرەگێژە دەکا. بۆ وێنە سەعید نەفیسی دەنووسێ: "بەر لە هاتنی ئاریاییەکان بۆ ئێرانی ئەورۆ، هێندێك تیرە بە شارستانیەتێکی لاوازترەوە ژیاون کە کۆسپی هاتنیان بۆ ئێران بوونو، ئەژدادمان دوای چەند ساڵ شەڕ لەگەڵیان، ئەوانیان شکاندوەو بڕێك لەو تیرانەشیان دوابڕاو کردوە. بە گوێرەی ئەم وتانە دەبێ "هۆنەکان، تاتارەکانو مەغوولەکانو..." کە هێرشیان کردە سەر رۆمو ئێرانو بە کورتی هەر قەومێك

---

[1] هەمان سەرچاوە ل 96 ـ 95.

[2] A.Getze. Historical Allusions in old Balylonian omen texts. jCS.1.319 2531 بە دواوە

[3] هیرسفلد لە ل 33 بە دواوە.

[4] وە سەعید نەفیسی لە کتێبی مێژووی کۆمەڵایەتیی ئێران لە دەورەی بەر لەمێژوو داو ... ل 17.

کە هێرشی بردە سەرخاکێك‌و ئەوێی دەست بەسەر داگرت، لە خەڵکی ئەو ولاتەی داگیریان کردوە پێشکەوتووترن؟![1]

دوای ئەو چەند رستەی کە بۆ ئاگاداری گوتمان دەبێ ئەوە بزانین کە مادەکان لەریزی ئەو قەومانە دان کە هەر لەبنیادەوە دانیشتووی ئاخی مادای گەورە واتە "ئێرانی ناوەندی تا ئەوپەڕی کوردستان بوون کە لە لای رۆژئاواش ڕا تا دەوری دیاربەکرو مووسڵو ... دەگرێتەوە." هەرچەند لەزۆر شوێن ئاسەواری ئەوان دیتراوەو بیسراوە، بەڵام بنکەی سەرەکی ئەوان لە سەرزەمینی ماننا‌و رۆژهەڵات‌و باشووری رۆژهەڵاتی ئەو دەڤەرە واتە ئازەربایجانی ناوەندی‌و باشووری بووە. بە پێچەوانەی وتەی هێندێك کەسی وەك "کلمان هوار" کە رابردووی ئەوان زیاتر لە 1100 ساڵی پێش زایین نابینێ[2] کەچی ئەوان لە دێرزەمانەوەو زۆر بەر لەو رێکەوتەی ئەو دەڵێ دانیشتووی ئەو خاکە بوون، چونکو پێشتریش لەم بابەتەوە دواوین زیاتر لەوە لەسەری ناڕۆین، چونکو هەر خاوەن بۆچوون‌و لێکۆڵەرەوانی وەك دیاکۆنۆف‌و ریچارد فراترو ... ئەوە دەسەلمێنن‌و پێی لەسەر دادەگرن کە جەماوەری سەرەکی مادەکان لە گوتییەکان‌و تیرەکانی کاسپی پێك هاتوون‌و زیاتر لە ناوە تایبەتییەکانی مادەکان کە لە سەدەکانی نۆهەم‌و هەشتەمی زاییِنی ڕا بۆ ئێمە ماونەوە، زۆر زەحمەتە بتوانین ریشەی ئەو نێوانە بگەیەنینەوە سەرزمانی ئاری.[3] کە ئەو کاتەیش دەگەڕێتەوە بۆ ئەو سەردەمەی کە دواین دەستەکانی قەومەکانی ئاریایی کۆچەر کە پێشتر لە ژێر کاریگەریی زمانی (هیندو ئوروپایی) دابوون.

کەوابوو بە وەبیرهێنانەوەی پێك هاتنی یەکیەتی نێو تیرە جۆراوجۆرەکانی ماد لە سەرەتاکانی هەزارەی یەکەمی بەر لە زایین‌و رزگار بوونیان لە ژێردەسەلاتی عێل سالاری‌و رێنوێنیی ئەو قەومە بەرەو دەسەلاتی سیاسی‌و پێك هێنانی رێبەرایەتی گشتی یا دەسەلاتی خۆیی‌و ... باس لەسەر مادەکان درێژە دەدەین.

---

[1] میژووی کۆمەلایەتیی ئێرانی پێش میژوو، دەستپێکی میژوو، سەعید نەفیسی لاپەڕەکانی 16 تا 15. کەچی ئەورۆ هەر نیشانەیەکی لە زێوەو حەسەنلوو... دەبینین، هەموو هی قەومەکانی نا ئاریاییو ئەوانەن کە پێشتر لەوێ بوون.

[2] ئێران‌و شارستانیەتی ئێرانی ل 26، کۆڵان هوار.

[3] بۆ نموونە میژووی ماد نووسینی ا.م.دیاکونوف لاپەڕەکانی 91 تا 188.

www.pertwk.com

پێکهێنانی دەسەلاتی ماد

وەك پێشتر باسمان کرد یەکیەتیی تیرەکانی ماد سەرچاوەو هۆی سەرەکی پێکهاتنی دەسەلاتی ماد بوو و، لەم بابەتەشەوە قسە زۆر کراوەو هەر کەسە بۆچوونێکی دەربڕیوە کە بە ناوبانگترینیان روانگەی هیرۆدۆت مێژوونووسی نێودارى یۆنانی کۆنە. ناوبراو کەسێك بە نێوی "دیۆك یا دیاکۆ = دیۆکس یا دیائۆکۆ" بە مایەی سەرەکی یەکگرتوویی تیرەکانی مادو یەکەم پێکهێنەری دەسەلاتی ماد ناساندوە. ئاشکراشە کە دیائۆکۆ لە پێش دا سەرکردەی یەکێك لەهۆزەکانی یەکگرتووی ماد بووەو بە قەولی کوتوان لەسەردەمی هێرشی سارگۆنی دووهەمی پادشای ئاشوور بۆ سەر ماننا‌و ماد، بەدیل گیراوەو بۆ سووریە دوور خراوەتەوە.[1]

هەرچەند ئەو داستانەی "هیرۆدۆت"کە بۆ بە دەسەلات گەیشتنی "دیائۆکۆ" دەیگێڕێتەوە بە رواڵەت وەك شتێکی سادەو ساکار دێتە بەرچاو و زیاتر وەك حیکایەتی منداڵان دەچێ، بەڵام بە لەبەرچاو گرتنی ئەو کاتو سەردەمە ژیانی دەشتەکی خەڵکو رادەی زانیاری‌و ئاستی ئەو کاتی خەڵك زیاتر لە گێرانەوەکانی دیکە دێتە قبووڵ کردن. حیکایەتەکەش بەمجۆرەیە:[2] دیائۆکۆ کەلەنێو هۆزی خۆی دا جێگەی رێز بووەو لەژیری‌و لێزانی دا بەناوبانگ بووەو، زۆربەی خەڵکی هۆزەکەی خۆی‌و بگرە خەڵکی لاوەکیش بۆ کردنەوەی گرێی گرفتەکانیان دەچوونە لای‌و هێدی هێدی قەدرو رێزی لەنێو هۆزەکەی خۆی‌و خەڵك دا ئەوەندە بەرز بۆوە کە وایان بیر دەکردەوە بەبێ ئەو هیچ گیروگرفتێك چارەسەر نابێ. لەهەلومەرجێکی ئاوا دابووکە کەوتە بیری کەڵك وەرگرتن لەم دۆخە. وای لێهات کە بیرۆکەی "ئەگەر دیائۆکۆ نەبێ ولات دەشێوێ" بە شێوەیەکی سروشتی‌و لە رێگەی لایەنگرانی پەروەردە کراوی خۆی لەنێو خەڵك دا جێگەی گرت‌و بێ غەرەزی‌و دڵپاکی‌و دادپەروەری‌و عەدالەتی دیائۆکۆ خۆشی ئەو شتەی بە تەواوی وەڕاست گێڕا، لە نەکاو هەر بۆخۆی رای گەیاند کە بەهۆی ماندوویەتی‌و کاری زۆری خۆی، توانای پێڕاگەیشتن بە کاروباری خەڵکی‌و درێژەدانی ئەو ئەرکەی نیەو خۆی لە خەڵك دوور خستەوە.

---

[1] م.م.دیاکۆنوف مێژووی میراتی ئێران ل 117.

[2] مێژووەکانی هیرۆدۆت ل 76.

خۆ کێشانەوەی "دیائۆکۆ" بوو بەهۆی پەرەسەندنی دزێو کاری خراپ لەنێو خەڵکو ئەو ئالۆزییە بوو بە هۆی ئەوەی پیاوماقوولانی هۆز لە کۆبوونەوان دا ئەو مەسەلەیە بێننە گۆڕێ. لەلایەکی دیکەشەوە بەهۆی داڕشتنی پلان لە لایەن "دیائۆکۆ" خۆیەوە، لایەنگرەکانی لەم جۆرە کۆبوونەوانەدا قسەکەری سەرەکی بوون‌و هەموو کات قسەکانیان دێناوە سەر ئەوە کە بێ وەرگرتن لە زیرەکی‌و لێهاتوویی دیائۆکۆ ئەو نائارامی‌و ئالۆزییە درێژەی دەبێ‌و رۆژلەگەڵ رۆژ خراپتر دەبێ. کاریگەری ئەو قسانە بوو بەهۆی ئەوەی کە ریش سپیەکانی هۆزو خەڵکی ئاسایی هاتنە سەر ئەو باوەڕە رێبەرێك بۆخۆیان دابنێن تا کارو بارەکانیان بۆ جێبەجێ بکاو کۆتایی بەم هەڵڵاو بەزمە بێنێ‌و، چونکو بەپێی بەرنامەی داڕێژراو هەموو باسی لێهاتوویی‌و کارئامەیی دیائۆکۆیان دەکرد، کاتێك هاتنە سەر هەڵبژاردنی کەسێك بۆ رێبەری قەوم، هەموو یەك دەنگ دیائۆکۆیان هەڵبژارد.

هیرۆدۆت دەنووسێ: یەکەم کاری "دیائۆکۆ"ئەوە بوو کە کۆشکێکی بە خەڵك ساز کاو چەند پارێزەرێکیشی بۆ گرت، دوایەش فەرمانی دا لە دەوری کۆشکەکەی شارێکی گەورە دروست کەن تا ببێتە ناوەندی دەسەلاتو گەلی ماد لەهەموو شوێنێك بۆ کاروبارو گیرو گرفتەکانیان بێنە ئەو شارە. کۆشك‌و شار بە دڵی دیائۆکۆ لە شوێنی ئەورۆی "هەمەدان" دروست کراو نێویان نا "هەنگماتانە، هەگماتان یا ئەکباتان" بە مانای شوێنی کۆبوونەوە. دیائۆکۆ داب‌و نەریتێکی دەسەلاتداریەتی ئەوتۆی لە بارەگای خۆی دامەزراند کە خەڵك بەهاسانی دەستیان وێی ڕانەگا، پێویست بوو ئەوەش بەرچاو بگرن کە هەر کەمتەرخەمییەك بە رێبەر بە تاوان لەقەڵەم دەدرا. بەڵام لەعەینی کات دا هەر ئەو بێغەرەزی‌و عەدالەتی کە لەپێش دا دەیکرد درێژەی دەدا. ئەو لەماوەی 53 ساڵ پاشایەتی خۆی دا قەومەکانی ژێردەسەلاتی خۆی یەکگرتوو کردو دەسەلاتی ریش سپیانی هەڵگرت‌و هیچ کات لە حەولی ئەوە نەکەوت کە خاکی خەڵکی دیکە داگیر بکاو هەموو کۆششی خۆی بۆ ئەوە وەگەڕدەخست کە بناخەی دەسەلاتێکی بەهێز دابمەزرێنێ‌و بنیادی ئەو دەسەلاتەی کە ئیتر بەناوی "ماد" دەناسرا بەهێزتر بکا. دیارە دوای ئەو کوڕەکەی "فرەئۆرتیش یا

www.pertwk.com

خشتریتە"کەوتە بیری داگیر کردنی خاکی خەڵکیترو گەورە کردنەوەی وڵاتی ژێر دەسەڵاتی خۆی.[1]

"ئەسکەندەری" بەسەرنج دان بە قسەکانی هیرۆدۆتو لێکدانەوەو ئاکام وەرگرتن لە لایەن کەسانێکی وەك "ا.م. دیاکۆنۆف" بۆچوونەکانی کۆکردۆتەوە، هەرچەندە دەربڕینی بۆچوونی خۆیەتی بەڵام جێگەی سەرنجە.

ئەو دەنووسێ: یەکەم ئەوەیە کە مادەکان لە "کۆمێ Kome"یەکانی خودموختار دادەنیشتن، دووهەم لەم ناوچانەدا هێندێك ئەمیر بە یارمەتی نەجیب زادەو چینەبالأدەستەکان حکوومەتیان دەکرد، سێهەم هەر ئەو ئەمیرو چینەبالأدەستانە غەدریان لە چینو تویژەکانی ئاسایی کۆمەڵگا دەکرد. بێ یاسایی سەرچاوە گرتوو لەم وەزعە پێویستی دامەزرانی دەسەڵاتێکی ناوەندی دەهێنا گۆڕێ، ئەوانە بەتێکڕا ئەو پێویستییەیان بەهێز دەکرد کە کوزیلەیەکی تایبەت لەو کارگێڕانە پێك بێ کە بڕوایان بە دەسەڵاتێکی ناوەندی خاوەن دەسەڵات هەبوو.[2]

ا.م. دیاکۆنۆف لەم بڕوایە دایە کە پادشایەتی "دیۆك = دیائۆکۆ" لە ساڵەکانی دەوری 788 و 745ی پێش زایین بووە کە سەرچاوەکانی ئاشووریش ئەوەیان تەئید کردوە. کارەکانی بنەڕەتی "دیائۆکۆ" تا ڕادەیەك گۆڕینی کۆمەڵگای ماد لە دەوری دەشتەکی ڕا بۆ دەوری کۆیلەتیو دەستپێکی خاك داگیر کردن لەسەر بنەمای بەڕێوە بردنی وڵات (کشورداری)و هەروەها ئاڵوگۆڕو ڕێفۆرم لە دەسەڵاتی نیزامی تایفەیی، بە شێوەیەك کە دەسەڵاتدارە سەرەکییەکان سەرۆك عەشیرەو سەرهۆزەکان بوون، وەپێش خست. لە لایەکی دیکەشەوە شەڕو تێك هەڵچوونی نێوان تیرەکان، چەوساندنەوەی هەژاران لە لایەن دەوڵەمەندەکانو هەڕەشەی دەرەکیو بەردەوامو زۆر شتی لەو بابەتە بوو بەهۆی یەکبوونی هۆزەکانی مادو سەرئەنجام بوو بەهۆی دامەزرانی یەکێك لە ناوەندەکانی گەورەی دەسەڵاتی ناوەندی لە دنیای ئەو سەردەمو پێکهێنانی

---

[1] میژووەکانی هیرودۆت لاپەڕەکانی 61 تا 59.

[2] لە تاریکایی هەزارەکان دا لاپەڕەکانی 228و 227 بە کورتکراوەییو کەڵك وەرگرتن لە ئازەربایجان لەگەشتی میژووی ئێران دا، ڕەحیم ڕەئیس نیا.

ئیمپراتۆری مادو یەکەم دەسەلاتی راستەقینەو سەربەخۆ لەم دەڤەرە ئێران دا.[1]

لێرەدا پێویستە ئەوە بڵێین کە هەرچی دەسەلاتی ئاشوور بەسەر ماد دا زیاتر دەبوو، زەمینەی خۆڕاگریو بەرگریو بیری خۆ رزگار کردن لەژێر دەسەلاتی ئاشووریەکان لەنێو خەڵك دا زیاتر دەبوو، لە سەدەی حەوتی بەر لەزایین خۆڕاگریو خەبات بەوپەڕی خۆی گەیشت، کە بە بەدەستەوە گرتنی رێبەرییەکەی لەلایەن دەسەلاتداری ئەیالەتی مادی ـ ئاشووری "پیت کاردی" بە نێوی "گشتگریتی" زۆر شێلگیرتر لە پێشوو بوو.[2] ئەو کات کە قەومە هێرشکەرەکانی سەکائیو کیمری گەیشتنە ئەو هەرێمەو لەگەڵ دەسەلاتی ماننا بۆ لەناوبردنی دەسەلاتی ئاشوور دەستی برایەتییان دا دەست یەکتر، دەورەی لاواز بوونی ئاشوور دەستی پێکرد" خاکێکی زۆر کە پێشتر ئاشوورییەکان لە ماننا‌و مادیان گرتبوو، گرتیانەوەو کەوتەوە دەستی خاوەنانی سەرەکی خۆی، بە شێوەیەك کە جگە لە ناوەکانی "زاموا"و "پارسوا"[3] لەباکووری ماننا هەموو ئەو شوێنانەی ئاشوور لە باکوورو باکووری رۆژهەلاتی ولات گرتبوو لە دەستی دەرهێنرایەوە. بەڵام سەرهەڵدانی ناکۆکیو ناتەبایی لەنێو ئەو هێزە یەکگرتووانە دا کە بەهۆی ئاشوورییەکانەوە پێك هاتبوو ـ گەیشتە جێگایەك کە پادشای ئاشوور کچەکەی دا بە پادشای سەکایەکان تا ئەو لەو یەکگرتنەوە لەگەڵ مادەکان پەشیمان کاتەوە ـ کۆتاییان بەم سەرکەوتنانە هێناو بۆ ماوەیەکی خەیاڵی ئاشوورییەکانی دڵنیا کرد، هەرچەند دەبێ ئەو راپەڕینە بە گەورەترین هەنگاو لە وەدەست هێنانی سەربەستی مادەکان بزانین.

---

[1] لەو بوارەدا لە میژووی ماد بڕوانەو کەڵکی زۆری لێ وەرگرە.

[2] پیت کاردی کە ناوەندەکەی قەڵای "کار ـ کاشی" بەمانای شەرگەی کاسییەکان بوو، لە دەوری هەمەدانێ بووە، ئەوە خۆی یەکێك لە هۆیەکانی پێوەندی رووبی مادو کوردەو کاسییەکان کە کورد بوون حاکمەکەیان لە مادەکان بووە کە نێویشی کوردی بووە.

[3] "پارسوا"ی بە یەکەم شوێنی دانیشتنی پارسییەکان دوای کۆچیان بۆ ئێران دادەنێنو بڕوایان وایە کە پارسییەکان دواتر وردە وردە بەرەو باشووری رۆژهەلاتی زاگرۆس چوونو دواییش سەریان لە خووزستان دەرهێنا. ئەو بۆچوونە کەوتۆتە بەرئیرادی کەسانێکی وەك دیاکۆنۆف کەدەڵێ "پارسوا" بە نێو پارسیان نەکراوە بەڵکوو پارسوا لە زمانی ئاشووری دا بە واتەی سنورەو لەبەر ئەوەی ئەو ناوچە لە حدوود بووە پێیان گوتوە پارسوا. چونکو ئەو باسە لە چوارچێوەی کاری ئێمە دا نیە، پێویست ناکا لەمە زیاتر لەسەری بڕۆین، هەربۆیەشە کە ئەوانەی حەز لە بابەتەکە دەکەن دەبێ لە لاپەڕەکانی 9و 188ی میژووی ماد، نووسینی دیاکۆنۆف بڕوانن.

www.pertwk.com

پێویستە "خشتریتە یا فەراوەرتیش یا فەرائۆرتیس"ی کوڕی دیائۆکۆ دوای باوکی بە یەکێك لە دامەزرێنەرانی ئیمپراتۆری ماد بزانین کە بە وتەی "هیرۆدۆت" ئەویان بە کوڕی دیائۆکۆ زانیوە، چونکو مێژوو نووسانی نوێ لەم بوارەدا گومانیان هەیە، کەچی هیچ بەڵگەیەکیشیان بۆ ڕەت کردنەوەی ئەم مەسەلە نیە.[1]

گەلۆ "فەراوەرتیش" کوڕ یا نەوەی "دیائۆکۆ" بە زیاد کردنی خاکی ئەو ئەمیرنشینە بچووکانەی کە لە دەوروبەری خاکی خۆی بوون، چەند هەنگاو لە پێکهێنانی دەوڵەتی ماد نیزیکتر بۆوەو، وردە وردە ئەو پاشاگەردانیەیە بچووکانەی تریشی کە لێی نیزیك بوون لەگەڵ خۆی خست.[2] لێرە دەرفەتێکی دی هاتە پێش کە یەکبوونی مادو گۆتی دووپات کردۆتەوەو، دەتوانین بڵێین مادەکان یەکێك لە تیرەکانی کورد بوون، چونکو لەو کاتە دا لەبەر بەتوانا بوونی مادەکان، دراوسێیەکان خۆفیان ڕێ نیشتبوو، ئاماژە بەو مەسەلە دەکاو دەنووسێ "گۆتی = گوتیۆم"ەکان دەستیان بە سەرکێشی کردوەو... دەبێ ئەوە بزانین کە ئاشووریيەکانو ئاکادییەکانو ... بە هەموو قەومەکانی مادو ماننایان گوتوە "گۆتی یا گۆتیۆم" هەروەك لەکەتیبەی ئاشوور "بانی پال"ی پادشای ئاشووریش دا ماد بە گۆتیۆم یا گۆتی نێوبراوەو لەوێ دا دەنووسێ: "... ئەم "شاما مۆگین"ەی برای بێوەفا سوێندەکەی بۆی خواردبووم بەهێندی نەگرت[3] و خەڵکی "ئەکادو کەلدانییەکان"و خەڵکی قەراغ دەریاو "ئومانیگاشا" دەزانن ئەو پێی شاهانەی منی ماچ کردو منیش ئەوم کردە پاشای عیلام هەروەك پاشاکانی گوتیۆمو ئامورو ملووخا... ئەوانیترم دانابوو."[5.4] و ئەوە هەر ئەو مەسەلەیە کە "ئۆلمێستێر"یش بە هەڵە گوتوویە پارس، مەبەست هەر مادە.[6]

---

[1] مێژووەکانی هیرودۆت ل 58.

[2] مێژووی ماد ل 334.

[3] شاماشو مۆگین برای ئاشوور بانیپال بوو کە بە دژی براکەی ڕاپەڕیو ئەوانی نێوی بردوون دەگەڵ خۆی ڕێك خستووونو بە دژی براکەی ڕاستی کردوونەوە.

[4] CCXGIIIو دوایە Assurbanipal I لەوحەکانی ئاشوور وەرگیراو لە مێژووی ماد.

[5] دواین سالەکانی دەوڵەتی ئورارتو ل 35 نووسینی ا.م.دیاکونوف.

[6] مێژووی ئێران ا.تی.ای اولمستید چاپی شیکاگۆ، A.T.E.olmstead.Hstory of the persian Empire Chicago 1948.

بەهەر حاڵ "فەراوەرتیش یا خشتریتە" دوای 22 ساڵ دەسەلاتداریەتی کردن بەسەر خەڵکی ماد دا، بە وتەی "هیرۆدۆت"[1] لە شەڕێك دا کە لەگەڵ ئاشووریەکانی کرد، لە ساڵی 652 یا 653ی بەر لە زایین کوژراو لەشوێنێك کە لە 10 کیلۆمیتری شاری سابڵاخ یا مەهابادی ئێستاو لە باشووری دەریاچەی ورمێ لە نیزیك گوندێك بەنێوی "ئیندرقاش" نێژراوە.[2] ئەو موغبەرەیە (گڵکۆیە) هەروەك گڵکۆی شایەکانی دیکەی ئەوکات لە نێوقەدی کێوێك دروست کراوە کە فەقرەقای نێوە، لە هێندێك کتێب بە ئاماژە بەئەوینی شیرینو فەرهادی نیزامی گەنجەوی، کە لەسەردەمی خوسرەو پەرویزی شاهەنشای ساسانی (فەرهادگای) پێگوتراوە کە گۆیا دەبێ فەرهاد هەڵیکەند بێ(دیارە ناتوانێ راست بێ). ئەو کێوە لە لای باشوور پا وەك دیوارێکی ساف لەبەرد داتاشراوەو گڵکۆکەیان لە بەرزایی 12 میتری تێدا هەڵکەندوە. لەنێو ئەو ئەشکەوتە دەستکردە دا کە شکڵی چوارگۆشەی هەیە، درێژایی تەختەکەی کە ڕوو بە دەرگای ئەوشکەوتەکەیە 20 سانتیمیتری نارێکی هەیە. بەشی ناوەوە سێ تابووتی بەردین هەڵکەوتووە کەئەوی لای چەپیان لە دووەکەی دیکە کە قەرینەی یەکترن گەورەترە. میچی بەردینی ئەو غارە چوار کۆڵەکەی بەردینی تاشراوی لە بنە کە دوویان لە ژووڕێدانو بەرزتر لە دوو ستوونی بەر زارکی غارەکەن. بەرزایی هەر کۆڵەکەیەك 220 سانتیمیترو دەوریان 176 سانتیمیترە. سەروبنی هەرکام لە کۆڵەکەکان بەردێکی تایبەتیان لێ هاتۆتە پێشەوە. هەر کام لەتابووتە بەردینەکان مەیتێکی تێدایە. وەزعی ئێستا وا نیشان دەدا یەکێك لە مردووەکان گەورەو دوویان بچووك بوون. "ژاك دومۆرگان" لە زمان "راولینسۆن" دەنووسێ: "لایەکی دیوارەکان ئەشکەوتەکە بە کتیبەیەك کە بە نووسینی پەهلەوی نووسراوە داپۆشراوەو بە جەوهەرێك نووسراوە کە پاك بوونەوەی بۆ

[1] میژووەکانی هیرۆدۆت بەرگی 1 ل 102.

[2] لە هێندێك لەو کتێبانەدا ئەو موغەبەرەیان "فەخریك" نووسیوەو شوێنەکەیان لەنیزیك میاندوئاو دیاری کردوە کە هەڵەیە وەك لە کتێبی "هیرتسفیلد"و میژووی ا.م.دیاکونوف ل 374و لە ل 201ی E.Hersfeld.Iran in the Anciont East لەسەر ئەو گونەو ئەو موغەبەرە لە کتێبێك بەنێوی ناحیەناسی کوردستانی موکری نووسەری کتێب بە ئەندازەی پێویست دواوە، ئەوانەی حەز دەکەن باشتر لەم مەسەلە ئاگادار بن با لە کتێبی (لێکدانەوەی مەسەلە سروشتی، ئابووریو مرۆڤییەکانی کوردستان) بڕوانن.

www.pertwk.com

نیە." بەڵام ئێستا کە 110 ساڵ لە لێکۆڵینەوەکەی مۆرگان تێدەپەڕێ، زۆر لەپیتەکانی پاك بۆتەوەو ناخوێندرێتەوە.[1]

لەسەر ئەو موغەبەرە کە دەڵێن گلکۆی "خشتریتە یا فراوەرتیش"ەو نووسەریش هەر لەسەر ئەو بڕوایەیە بابەتێکی دیکە زیاتر روون دەبێتەوە، ئەویش ئەوەیە کە "کیاکسار = هوەخشەتەرە" کوڕی "فەراوەرتیش" نەبووە، بەڵکوو نەوەی بووە، چونکو لەو موغەبەرە دا فەراوەرتیشو کوڕەکانی نێژراون، کەوابوو گومانی ئەو دەستە لە لێکۆڵەرەوەکانی وەك ا.م.دیاکۆنۆف وەڕاست دەگەڕێ. لەو موغبەرەیە دا رمێکییش لەسەر دیوار بە شێوەی بەرجەستە هەڵقەندراوە کە چەند بەشێکی لێ ماوەتەوە، بەو نیشانانەی لە سەری ماوەتەوە وێدەچێ ڕمی ئیسکێتی یا سەکایی بێ کە دەتوانێ ئەو راستیەیە دەرخا کە "فەراوەرتیش یا خشترتیە" بە هاندانی ئاشووریەکان لە لایەن ئیسکێتەکان یا سەکایەکانو هاوپەیمانەکانی ماننایەکان کوژرابنو ئەو رمەیان بۆ بیرخستنەوەی ئەو رووداوە لەوێ هەڵکەندوە. ئەگەر ئەو بۆچوونە پەسەند بکەین، ئەوکات لەگەڵ سەردەمی پاشایەتی "کیاکسار یا هەوەخشەتەرەش" کە لە ساڵەکانی 624 تا 585ی بەر لە زایین بووە یەکدەگرێتەوە، تەنیا ئەو ناکۆکییەی تێدا دەبینرێ کە بە وتەی دیاکۆنۆف هەوەخشەتەرە هەر بە منداڵی بۆتە شا.[2]

ئەو شەڕەو سەرکەوتنی سەکاکان بەسەر مادو ماننا دا سەرەتای دەسەڵاتی بیستو چەند ساڵەی ئەوان بەسەر ئاسیا دابووە،[3] بەڵام لە پەنای ئەو حاکمیەتە دا هێندێك حکوومەتی ژێر چاوەدێری ئەوان کە باجو خەراجیان بە سەکایەکان

---

[1] جوغرافیای رۆژئاوای ئێران، نووسینی ژاك دومورگان، وەرگێڕانی دوکتور کازم وەدیعی ل 44، دیارە ئێستا هیچ نیشانەیەك لەم نووسراوانە نەماوە.

[2] مێژووی ماد، لە 365و دواتر.

[3] بە گوێرەی بەڵگەی لەبەردەستدا، ناوەندی سەرەکی سەکایەکانیش وەك هی ماننایییەکانی کوردستانی موکری بووەو شاری سەقز کە یەکێك لە شارەکانی کوردستانی موکرییەو لە نێوان شارەکانی مەهاباد، بانە، بۆکانو بیجار هەڵکەوتوە، یەکێك لە یادگارییەکانی سەکایەکانەو ئەو نێوەش هەر لە ناوی ئەوان وەرگیراوەو دوایە بۆتە سەکز، سەگزو سەقز. ئەو قەومە کە سەکاکانی رۆژئاواشیان پێدەڵێن (وەك سەکاکانی رۆژهەلآت لە سیستان یا سەکستان بوون) سەکەکانی رۆژئاوا لە کۆتایی سەدەی هەشتەمو سەرەتای قەرنی حەوتەمی پێش زایین، باشووری دەریاچەی ورمێ یا ماننایان گرتو شوێنی سەقزیان وەك پایتەخت هەڵبژاردو نێوی خۆیان لەسەر دانا. (بۆ زانیاری زیاتر کتێبەکانی ئێران لە سەرەتاوە تا ئیسلام نووسینی "رۆمەن گیرشمەن"و وەرگێڕانی محمد معین ص 110و مێژووی کۆمەلآیەتیی ئێران لە سەردەمی بەر لەمێژوو و دەستپێکی مێژوو نووسینی سەعید نەفیسی، ل 227 بە دواوەو فەرهەنگی موعین بەرگی پێنجەم بڕوانە.

دەدا، خۆیان پاراست، لەو بەینەدا مادەکانیش لە ئاکامی کاریگەریو وریایی "هەوەخشەتەرە = کیاکسار" و دەزگای حاکمەی خۆیو کەڵك وەرگرتن لە شەڕکەریو لێزانی سەربازیی ئێسکێتەکان یا سەکاکان، خەریکی بەهێزکردنی هێزی جەنگاوەرانی خۆیان بوون، بە شێوەیەك کە بە وتەی "هیرۆدۆت" هەوەخشەتەر بە کوشتنی بە کۆمەڵی سەرکردەکانی سەکا، کۆتایی بە سەروەری ئەوان هێناو لە بواری سەربازی دا هیچ کەمو کوڕییەکی نەبوو.

یەکێك لە ئاکامە گرینگیەکانی حکوومەتی چەندین ساڵەی سەکایەکان لە مەڵبەندی ژێر دەسەلاتی مادەکان دا بڕەوپەیکردنیو بڵاوبوونەوەی زمانی ئێرانی سەکا لەنێو تیرەکانی ماد دابووە، هەروەك ئەو لێکۆڵەرەوانەی لەم بوارە دا موتالاییان کردوە دەڵێن زمانی ئێرانی ئیسکێیەکان کە زۆر لە زمانی ئێرانی (مادەکانی ئێرانی) نیزیك بووەو زۆری یارمەتی داوە بە پێکهێنانی پێوەندی تیرەکانی مادو ئیسکێتی. لێرەدا دەبێ ئاماژە بە شتێك بکەین یا باشترە بڵێین دووپاتی بکەینەوە کە پێشتر ئاماژەمان پێکرد ـ ئیسترابوون جوغرافی زانی هاوچەرخی حەزرەتی مەسیحیش لەسەر وەك یەکچوونی زمانی سەکایەکانو مادەکان زۆر دواوە، هێندێك لە زاناکانیش هەر لەسەر ئەو قسە دەنووسن: لەو سەردەمەدا واتە (دەستپێکی سەدەی یەکەمی زایینی) زمانی پارسی بۆتە زمانێکی تەواو سەربەخۆ. دیارە ئەوە شتێکی روونە (چونکو ماوەیەکی زۆر لە شکست هێنانی مادەکان تێپەڕیبوو و مەودایەکیش لە دامەزراندنی هەخامەنشینەکانو سلووکییەکانو بگرە لەخۆگرتنیشیان بەسەر چووبوو، تەنانەت مەودایەکیش بەسەر دامەزراندنی ئەشکانییەکان دا تێپەڕیبوو.) وێڕای ئەوەی لەنێوان مادەکانو تیرەکانی دیکەی ئێرانی ئەو سەردەمە بە تەواوی لەناو نەچووبوو و ئێستا شتێکی لـێ مابوو...[1]، بەڵام تا ئەو جێگایەی بۆ ئێمە ئاشکرایە تێکەڵاوی میژوویی سەکایەکان لەگەڵ مادو لەنێوخاکی مادەکان دا لە سەدەی حەوتەمی پێش زایین ڕا دەست پێدەکا، لەو کاتەوە ئەوان لە دەشتەکانی کۆرا یا کۆر نیشتەجێ دەبنو تێکەڵ بە دانیشتوانی ئەو خاکە دەبن. (هێندێك لەنووسەرانی ئازەربایجانی زۆریان هەوڵ داوە ئەوان بەتورك زمان بناسێنن، کەچی زۆرینەی بۆچوونەکان لەسەر ئێرانی بوونی ئەوانو نیزیك

[1] میژووی زمانی ئەدەبی ئازەربایجان، نووسینی تۆفیق حاجی ئۆف ل 27 بە دواوە.

بوونیان لە مادەکان سوورن.) یەکێك لەوانەی بەتوندی لەسەر بۆچوونی تورك بوونی سەکایەکان سووڕە (زەکی وەلیدی تۆقان)ە کە بە وتەی رحیم رئیس نیا بێ هێنانەوەی هیچ بەڵگەیەك هێنانی سەرچاوەیەکی وردو بەڵگەی جێپەسند دەنووسێ: ... لەسەر ئەو باوەڕەم کە چینی حاکم بەسەر ئەو قەومە دا تورك بوون.[1]

دەبێ ئەوەش بڵێین کە نفووزکردنی زمانی ئێرانی (ئیسکێتەکان) لەم مەڵبەندەدا تا جێگەیەك بەرەو پێش چوو کە تەنانەت لە مەڵبەندی ماننا و ناوچەکانی "کاسپی"زمانیش بەرەوی پەیدا کردبوو. هەرچەند زۆربەی مادەکان بە زمانی ئێرانی (پارسی کۆن) قسەیان نەدەکرد، چونکو ئەو زمانە تازە بۆ هەموو قەومەکانی ژێردەسەڵاتی ماد وەك زمانی ڕەسمی چاوی لێ دەکرا، یارمەتیان بە بڵاوبوونەوەی داو منداڵەکانی خۆشیان بۆ فێربوونی زمانی ئیسکێتی یا سەکایی دەنارد لای ئەوان.[2]

لەسەرتاسەری سەردەمی حاکمییەتی "سەکایەکان ، سیتەکان یا ئیسکێیەکان"[3] هەوەخشەتەرە لە پلانی گەیشتن بە سەربەخۆیی و پان و بەرینتر کردنی مەڵبەندی ژێر دەسەڵاتی خۆی غافڵ نەبوو، لەسالی 625ی بەر لەزایین کاتێك دەستی سەکایەکانی لە دەسەڵات کورت کردەوە، هێزێکی چەکداری بە ڕێکخستنێکی تازەو چەك و چۆڵی تایبەتی ئەوکات و پێشکەوتووترین تەعلیماتی سەربازی، پێك هێناو هێندێك ئەمارەتی بچووکیش کە "فەراوەرتیش" نەیتوانیبوو یا دەرفەتی بۆ نەڕەخسابوو وەسەر خاکی مادیان گێڕێ، خستیە سەر وڵاتی خۆی و، هەر کە لە کاری سەکاکان تەواو بوو کەوتە بیری پێکهێنانی کەلوپەلی پێویست بۆ هەڵکوتانە سەر ئاشوورو گرتنی وڵاتەکەیان. بەجێیە کە لێرەدا گوێ بۆ داستانی هیرۆدۆت لەسەر چلۆنایەتی لەناوبردنی سەکایەکان شل

---

[1] سەرەتایەك لەسەر میژووی گشتیی تورك ل 34، کە لە کتێبی نازەربایجان لە گەشتی میژووی ئێرانێدا ل 250ی بەرگی یەکی وەرگرتوە.

[2] میژووی ماد ا.م.دیاکونوف ل 266 و کتێبی ئیرانویج، لاپەڕەکانی 28 تا 25.

[3] میژووەکانی هیرۆدۆت بەرگی یەکەم لە ل 106 بە دوا. دەبێ لێرە ئەوەش زیاد کەین کە داریووش لە کەتیبەی خۆی دا، سەکایەکانی بە "سەك و سەکا" نووسیوە کە هەردووکیان دروستن و بە پێی بەڵگەی لەبەردەست، ئەوانە لە ئێرانییەکانی باکوور بوونەو زمانیشیان ئێرانی بووە. بۆ زانیاریی زیاتر دەتوانن کەتیبەکانی "ئێران لە سەردەمی ساسانییەکاندا" نووسینی پرۆفیسۆر کریستەن سێن و، وەرگێڕانی ڕەشید یاسەمی و لاپەڕەی 10ی حاشیەنووسی ئێرانی دێرین کە لە لایەن مشیرالدولەی پیرنیا نووسراوە بخوێننەوە.

کەین.[1] ئەو دەڵێ: کیاکسار یا هەوەخشەتەرە بە پێی پیلانی داڕێژراوی پێشوو گەورەکانی سەکایی بانگهێشتن کردو بە مەکرو فێڵ لەو میوانییەدا خواردنەوەیەکی زۆری دەرخوارددانو وای لێ کردن کە ئاگایان لەخۆ نەما، دوایە هەموویانی قەتڵوعام کردو، سەکایەکان کە ئیتر فەرماندەیەکیان نەمابوو، نەیانتوانی بەربەرەکانێی لەگەڵ بکەنو بەم ساکارییە شەڕی سەکایەکانی لەخاکی ماد لەکۆڵ کردەوە.

لەسەر ئەم رووداوەو چارەنووسی سەکایەکان، قسەی زۆر کراوە، بۆ وێنە لە کتێبی "ئەرمیای نەبی" داهاتوە: لە دەیەی نۆیەمی سەدەی شەشەمی بەر لەزایین، ئیسکێتەکان لە مەڵبەندی ئازەربایجان پاشایەتیان دەکرد.[2] هیرۆدۆتیش وێڕای پێداگرتن لەسەر ئەو بابەتە دەنووسێ: بەخاتری ئیسکێتەکان لەنێوان مادو لیدی دا شەڕێك ساز بوو کە ماوەیەکی زۆری خایاند (لە 590ی بەر لەزایین).[3]

گەلۆ هەروەك لە بەشی پێوەندیدار بە ماننا، نووسەری ئەم کتێبە ئاماژەی پێکردوە، هیچ گومانێك لەوە دانیە کە پاشماوەیەکی زۆر لە سەکایەکان کە بە "ئورتوکور پانتی یا تیزخودان" بەنێوبانگ بوون لەسەر خاکی مادو کوردستان دا ماوەنەتەوە، دیارە بەشێکیان گەڕانەوە خاکی خۆیان واتە باشووری رووسیە. لەسەر نیشتمانی بنەڕەتی ئیسکێتەکانیش ناتەبایی بۆچوونو روانگە هەیە، بەڵام لەبەر ئەوەی پێوەندی بە باسەکەی ئێمەوە نیە لێی دەگەڕێین.

لە بەرنامەی نەهێشتنی حکوومەتی ئاشوور "هەوەخشەتەرە یا کیاکسار" کەڵك وەرگرتن لەهاوپەیمانانی پڕبایەخی پێ لەسەرەوەی هەموو شتێك بوو. لەم رێگەیەش دا وێڕای کەڵك وەرگرتن لە جەماوەری ئەو شوێنانەی هێدی هێدی

---

[1] میژووەکان بەرگی 4 لە ل 106 بە دواوە.

[2] کتێبی ئیرمیای نەبی، بەرگی 5 لاپەڕەکانی 18 تا 15و بەرگی 6 لاپەڕەکانی 25 تا 22 [خوا دەفەرموێ ئەی خانەدانی ئیسرائیل ئەوەتا من لە دوورەوە ئۆمەتێکتان بۆ دێنم...]

[3] میێووەکانی هیرۆدۆت بەرگی چواردم لاپەڕەکانی 2 تا 4، هەروەها هیرۆدۆت لە حیکایەتێکی وەك ئەفسانەدا دەنووسێ کە چۆن ژنەکانی ئیسکێتی لە دوای نەمانی پیاوەکانیان دا میێردیان بە کۆیلەکانیان کردەوەو (هەمان سەرچاوەو میژووی مادی ا.م.دیاکونوف ل 267) لەسەر چارەنووسی ئیسکیتەکان یا سەکایەکان لە نووسراوەکانی "ب.ب.پیوتروفکی"و هیرۆدۆت (میژووەکان بەرگی 1تا 4و 118 تا 119و دواتر بە تایبەتی لە کتێبی "سولیمیرسکی T.Sulimirski" بڕوانن.

www.pertwk.com

دەیگرتنو دەیخستنە سەرخاکی خۆی، هەروەك لەگەڵ "ماننایی‌و سەکایەکانیشی" کرد، یەکگرتن لەگەڵ بابێلی بەتواناشی زۆر بۆ گرینگ بوو کە لەو کات دا "نبوپیلیسر یا نبوئاپیلۆسوور" پاشای ئەوێ بوو. "برووس" مێژوونووسی بابێلی لەسەر ئەو پادشایە دەنووسێ: ئەو لە لایەن "سارك" دوایین پادشای ئاشوور، بۆ سەرکوتی دوژمنانی ئاشوور، چووە بابێل‌و بۆ رووخاندنی حکوومەتی "سارك" لەوێندەرێ هێزو توانایەکی زۆری پەیدا کردو بە وتەی مێژوونووسەکە ئەو لەلایەن "سارك"ەوە کرابووە حوکمداری بابێل.[1] گەلۆ "نبوپیلیستر" کە پێش شەڕ لەو هاوپەیمانە دەگەڕا، لەسەر بنەمای دۆستایەتییەکی کە لەگەڵ هەوەخشەتەرە هەیبوو،[2] رووی لێ ناو، دوایەش مادەکان لە زاگرۆس تێپەڕین‌و لەداوێنی رۆژئاوای زاگرۆس لە دیجلەش پەڕینەوە، دیواری دەوری ئاشووریان تێك ڕووخاندو شاری پیرۆزی "ئاشوور"یان گرت کە هەموو دەسکەوتی ئاشووری تێدابوو، ئەوەی لە تالآن‌و برۆی چەند سەدەی ولآتانی دراوسێ کۆیان کردبۆوە هەمووی لەوێدابوو.[3]

نووسەری "مێژووی رووداوەکانی گێد" کە نێوی گێدو خەڵکی بابێل بووە، هەروەها "کتسیاس" مێژوونووسی تری یۆنانی، رێکەوتی گەمارۆدانی "نینەوا"ی پایتەختی بەشکۆی گەورەی ئاشووری سالی "613"زایینی‌و هێندێکیش وەك "نائۆم یا ناحۆم" رێکەوتی ئەو رووداوە بە 612ی بەر لەزایین دەنووسن.[4] بەڵام ئەوەی کە تا ئەوڕۆ روون‌و دیارە ئەوەیە کە رووخانی "نینەوا" لە مانگی ئووتی سالی 612ی بەرلەزایین دا بووەو هەر ئەوەش بۆتە سەرەتای مێژووی کوردان.

بەهەرحاڵ گرتنی ئەو شارە کە چەندین چەرخ ناوەندی دەسەلآتداریەتی هەموو ئاسیای رۆژئاواو پایتەختی زاڵمانەترین حکوومەتەکانی دنیا بوو،

---

[1] وەرگیراو لە مێژووی مادی دیاکونوف ل 276و خەبەری "یوسووی" بەرگی 1 لاپەڕەکانی 36 تا 37و 10 تا 28، کە بەهۆی "ئەلیکساندر کیستوور" لە برووس وەرگیراوە.

[2] هەوەخشەتەرەو بنوپلیسێر بە دوای وتوویژێك دا کە بە یەکەوە بوویانە، بوونە هاوپەیمانو کچی هەوەخشەتەرە بە نێوی "ئەمێنی ئیدا"شیان داوە بە "نبوکدنەسر"ی کوڕی نبۆپلیسێر.

[3] مێژووی مادو A. Keldewoy: Des Wieder erslehende Balylen Leipzing 1913 لە لاپەڕی 90 بە دواوە.

[4] کتێبی "ناحوم" بەرگی دووهەم لاپەڕەکانی 5 تا 6.

لەرێگەی رووخاندنی بەربەستی رووباری "خوشوو" کە لە نیزیك شار هەڵگەوتبوو،[1] هەروەها بەدوای لەناو بردنو تێکدانی دیوارە گڵرێژ کراوەکانی دەوری شار دەستی پێکردو، هێرشکەران توانیان بچنە ناو نینەواو تازە ئەو کات شەڕی نێوشار هەنگاو بەهەنگاو لەنێوان پەلامارەرانو پارێزەران دەستی پێکرد: [... وای بەحاڵی شارێك کە پر لە تەڵەکەو تاڵانو تایبەتمەندیی درندەیی لێ دوور ناکەوێتەوە. شەقەی شەللاقو گڕەی تایەی عارەبانانو تەپەتەپی سمی ئەو ئەسپانەی تاو دەدرێن، گوێی فەلەك کەڕ دەکەن. بریقەی شمشێران دەدرەوشێنو نوکە ڕمان تروسکەیان دێ، هەر ئێستا کوژراو یەکجار زۆرنو تەپۆڵکەی تەرمان بەرچاو دەکەوێ، بە واتایەکیتر لە جەنازەی کوژراوان تەپۆڵکە ساز بووە. هاتو هاوار بڕانەوەیە... ئاو وەسەر کاخ گەڕاوەو کەنیزەکان بە دیل گیراونو هەرکەس دەتوانایی دابووە چەك هەڵگرێ کوژراوەو ئەوانی دیکەش کران بەکۆیلەو...][2] داگیرکەرانی ئاشوور نینەوایان وا وێران کرد کە لەسەر گۆی زەوی نەماو هەموو سەروەتو سامانی ئەو شارەیان بۆ ئەکباتان (هەمەدان) ناردو بەم شێوەیە نینەوا بۆ هەمیشە لەناوچوو.[3-4] شای ئاشوور کە فەرمانڕەوای دنیایەك بوو کۆشکی ئیمپراتۆری ئاور تێبەرداو خۆیو بنەماڵەکەی لەنێو گڕی ئاگر دا سووتان. ئەگەر چی شەڕ لە ئاشوور دا تا ساڵی 609ی بەر لەزایین بە شێوەی پەراکەندە، بە تایبەتی لەلایەن "نبوپلیسێر"ی پادشای بابێل هەر درێژەی هەبوو... دوایەش ئیتر لەسەر ئاشوور باسێك نەهاتە گۆڕێ.[5]

لێرە دا دیسان بەڵگەیەکی دیکە بۆ یەکبوونی مادو کورد باس دەکەینو ئەویش ئەوەیە کە ئەورۆش دەستپێکی میژووی کوردان هەر ساڵی گرتنی

---

[1] وەرگیراو لە کتێبی ئەرمیای نەبی L1. ل42 [دەریا هاتۆتە پێشوازی بابێلو ...] لە نووسینی دیۆدۆر 11 – 26 Diod تا 27 کە لە زمان دوو کەسەوە بە نێوەکانی "ئاننی"و "ئەمنیت" (C.XIII ل 521)و بە تایبەتی کتێبی "ئاناباسیس = گەڕانەوەی دەهەزار کەس" نووسینی گزنفۆن، بەرگی 3 لاپەڕەکانی 4و 12و 71.

[2] کتێبی ناثوم یا ناحوم، بەرگی 1 ل 14، بەرگی 2 لاپەڕەکانی 3 تا 9, بەرگی 3 لاپەڕەکانی 1 تا 6و 10و 78و ... .

[3] کوتسیاس میژوونووسی یۆنانیو ل 26ی بەرگی 2ی Diod (دیودۆر).

[4] (و.ای.ل) کۆی نووسراوەکان بەرگی 31 ل 271.

[5] "میژووی رووداوەکانی گید" و تورو دانژین .F.Thureau-Dangin.La fin de la'Empire Assyrienne RA.XXIII.

نەینەوایە. ساڵی زایینی کە ئێستا 1996ی زایینە دەبێتە ساڵی 2608ی کوردی.[1]

"هەوەخشەتەرە" لەنێوان ساڵەکانی 609 تا 615ی بەر لەزایین، وڵاتەکانی ماننا‌و ئورارتۆرای گرت، لە کۆتاییدا لە رێگای رۆژئاواوە دیواری بەرگری "لوودیەیالیدی" کەوتە سەرپێو بەهۆی بەرەنگار بوونەوەیان راوەستا، دوای ئەوەی پێنج ساڵ شەڕی لەگەڵ ئەو وڵاتە کردو نەیتوانی سەرکەوتن وەدەست بێنێ[2] بەهۆی نێوبژیگەری پادشای بابێل رێك کەوتنو پەیمانێکیان پێکەوە بەست کە بەپێی ئەو رێککەوتننامە رووباری (هالیس یا قزل ئیرماق) وەك سنووری رۆژئاوای ئیمپراتۆری مادو سنووری هاوبەشی دوو وڵات لە لایەن لیدیاوە بە ڕەسمی ناسرا، ئەوە لە حاڵێك دابوو کە لە لای رۆژهەڵات ڕا سنووریکی دیاریکراو بۆ دەسەلاتی ماد نەبوو، "جۆرج کامێرۆن" شاری "رەی" بەسنووری رۆژهەڵاتی مادو ئیسفەهان بە سنووری باشوورو ئاترۆپاتێن یا ئازەربایجانیش بە حەددی باکووری ئەو وڵاتە نووسیوە،[3] لەگەڵ ئەوەش دا کە پارس یا پارسوما"یش لەژێر فەرمانی ماد دابوو. لەمەڕ سنووری رۆژئاوا دەبێ بڵێین، چونکو لە لای رۆژهەڵات هیچ خۆڕاگریەك لە بەرانبەر حکوومەتی ماد دا نەکرا، سنوورەکەی گەیشتە "رۆژئاواوی جەیحوون" کە بە "تووران" ناسراوبوو و دەگەیشتە "بەشێك لە ماوراوالنهر"[4] هەرچەند بە وتەی ا.م.دیاکۆنۆف، لە باکووری رۆژئاواو رۆژهەڵات، سنووەرکانیماد خەتێکی دیارو روونیان نەبوو.[5]

لێرەدا پێویستە ئەوە باس بکەین کە لە هێندێك لە نووسراوەکان دا بێ ئەوەی سەرنج بدەنە تەواوی ئەم راستییە مێژووییانەو پێوەندی "ماننا"و مادو هەروەها قەومەکانی میزۆپۆتامیا یا مەنزوومەی زاگرۆس‌و مادو یەکبوونی ئەوان، جگە لە جیاوازی تیرەیی (واتە هەموو قەومێك بوون بەڵام تیرەکان لێك جیاواز

---

[1] بۆ زانیاری لەسەر ئەم بابەتە سەرنج بدەنە ئەو شتانەی لەم بوارەدا هەر لە لاپەڕەکانی ئەو کتێبە دا نووسراوە.

[2] شەڕی مادو لیدی بە شەڕی "کسووف" نێوبانگی دەرکردوە (585ی بەر لەمیلاد) بووە. چونکو دوای ئەوەی زیاتر لە پێنج ساڵی کێشاو رۆژیش گیرا، هەردووك لا لە شەڕ وەڕەزو ماندوو ببوون، ئەو رۆژگیرانەیان بە غەزەبی خوا داناو، دواییش بە نێوبژیکەری شای بابێل سولّحیان کردو کیاکسار کچی خۆی پێشکەشی کوڕی پاشای لیدی کرد.

[3] ئێران لە بەرەبەیانی میژوو دا ل 165 لە جۆرج کامرۆن.

[4] ئێرانی باستان ل80.

[5] میژووی ئێرانی باستان. م.م.دیاکونوف.

بوون بۆ نموونە وەک قەومەکانی کورد کە تیرەکانی موکری، کەڵهۆڕ، زەنگەنەو جاف بەشێک لەوانن یا قەومی ئازەری کە تیرەکانی شاسەوەنو قەرەپەپاغ لقێکن لەو قەومە) بەعزە کەسێک هێندێک بابەتیان نووسیوە کە بەپێچەوانەی نووسراوەکانی خۆشیانە. بۆ وێنە ا.م. دیاکۆنۆف دەنووسێ: "ئەو شەڕانە گرینگییەکی دیکەشیان هەبوو، بەو واتایە کە لە ئالۆگۆڕی رەگەزیش دا کاریگەریان هەبووە!... بەم شێوە ماننایییەکان بەجارێک لەناو چوونو لەگەڵ مادەکان تێکەڵاو بوون، لە حاڵێک دا دەزانین کە رەگەز شتێک نیە لەناو بچێ، بە تایبەتی لەماوەیەکی کورت دا ، تا ئەو کاتەی قەومێک خۆی بوونی هەیەو خاوەنی رەگەزی خۆیەتی، بە قسەی ئەمو ئەو یا بێدەنگە لێکردنو لێنەدوانی، ئەو قەومە لەنێو ناچێ. جگە لەو راستییەش کە لە بەڵگەکانی بینایەی داریووش لە"شووش"یش ماننایییەکانیان لەسەر ماد بەحیساب هێناوەو بە شێوەی رەسمی ناوێکیان لە ماننایییەکان نەهێناوەتە گۆڕێ.

لە حاڵێک دا بەم شێوە ئاماژەیان پێکراوە: "لەنێو مانایەکان دا خەڵکێک هەبوون خەریکی کشتو کاڵ، زێڕنگەری، بەردتاشینو هەیکەل سازکردن بوون. چونکو ئەوکات لەنێو مادەکان دا ئەم تەرزە کارو پسپۆرییە باو نەبووە، دەبێ **مەبەستی مانایەکان بووبێ!**..."[2] هەروەک زۆرجار گوتوومانە بە ئاماژەو گومانەوە شتەکانیان باس کردوە. ئەوەش روونە کاتێک وڵاتێک حکوومەتێکی سەقامگرتووی هەبێ کە باسی رووداوەکانی دەکرێ هەر نێوی ئەو حکوومەتە دێتە گۆڕێو کاریان بە نێوی قەومو تیرەکانی دیکە نیە، با هەر لەو وڵاتەش دا بژی. ئەگەر پێکهێنانی ئیمپراتوری مادیش تەنیا نێوی دەسەلاتی ماد هاتۆتە بەرباس، هەر بەم هۆیەوە بووە، چونکو حکوومەتی تیرەیی وردە شایەکانی هۆزی لەناو چووبوونو، لە سەردەمی زنجیرە پادشایەتییەکانی دوای مادەکانیش ئەم دۆخە هەر بەردەوام بووە.

دەسەلاتی ئیخ تۆویگۆ (ئاستیاگ)و کۆتایی خیرای

[1] میژووی ئێرانی باستان م.م.دیاکۆنوف ل 83.

[2] میژووی ماد لاپەڕەکانی 201و 390 نووسینی ا.م.دیاکونوف وەرگیراو لە ئازەربایجان لە گەشتی میژووی ئێران دا.

دەسەڵاتی ماد

"هەوەخشەتەر یا کیاسار" هەر سالّی کۆتایی شەڕی مادو لیدی (585ی بەر لە زایین) لە حالّێك دا کە بەهێزترین وڵاتی ئەو سەردەمی بەجێ هێشت مردو کوڕەکەی "ئیخ تۆویگۆ" کە یۆنانییەکان ئاستیاکسو بابێلییەکان "ئاژدیهاگ"یان پێدەگوت لەسەر تەختی دەسەڵاتی ئیمپراتووریی ماد دانیشت. مێژوونووسانی دنیای باستان وەك "هیرۆدۆت"، "کوتسیاس"، "گزینفۆن"، "دیۆدۆر"، "نیکۆی دیمشقی"و "فۆتیوس" هەر هەموویان لەسەر دەسەڵاتی "ئاژیدهاگ" زیاتر لەوەی کە دەبوو لەسەر رووداوەکان بڕۆن حیکایەتیان نووسیوە،[1] وەکوو کتسیاس دەڵێ کوروش کوڕی پیاوێکی ئاسایی بووەو بەهاندانی کۆیلەیەکی هەڵاتوو، دژی ئاژیدهاگ راپەڕیوەو... لەسەریەك نووسراوەکانی بابێلین کە تا رادەیەك دەوری ئاژیدهاگو خۆی زانیاریمان دەدەنە دەست. لە هەموو ئەو شتانە دا کە نووسەری ئەم کتێبە موتاڵای کردون بەو ئاکامە گەیشتوە کە "ئاژیدهاگ" پیاوێکی سەلیمو لایەنگری جەماوەر بووە، ئەو بڕوایەشی لە ئاکامی تێکەڵی لەگەڵ موغەکانی زەردەشتی لەو دا بەهێز بوو کە ئەو کات لەبەر تازە بوونی بیرو بڕواکەیان زیاتر خەڵکی ئاساییان بە پاڵپشتی خۆیان زانیوەو دژی زوڵمو زۆری کۆیلەدارەکان زۆرداران تێدەکۆشانو هەروەك پێشتر ئاماژەمان پێکردوە ئاکامی شکستی ئاشوور، دەوڵەمەندتر بوونی دەوڵەمەندەکانو کۆیلەدارەکانی مادی بوو، بێگومان پشتیوانی "ئاژیدهاگ" لە بەردەکانو چینی خواروی کۆمەڵگا بەزیانی ئەو گەورە پیاوانەو کاربەدەستانی مادی بوو کە سەروەتو سامانو دەسەڵاتێکی زۆریان هەبوو. چونکو ئەو خاوەن دەسەڵاتانە نەیان دەتوانی راستەوخۆ دژی ئاژیدهاگ راوەستنو دەستیان دا بە پیلانگێڕانێکی نەهێنی. لەسەرەوەی هەموو ئەو گەورە کاربەدەستانەش دا وەزیری ئاژیدهاگ بوو کە "هارپاکی" نێو بووەو زۆر بە زیرەکیو نییەتی خراپەو لە بنەوە ئەو پیلانگێڕانەی رێبەری دەکرد. ئاژیدهاگیش کە ماوەیەکی دوورو درێژ بێ شەڕ ژیابوو، دەستو پێسپیلکە ببوو، زۆرینەی کاتی خۆی بە راو و شکارو رابواردنو عەیشو نۆش تێپەڕ دەکرد، بەتەواوی لە پیلانگێڕی دەستو پێوەندی خۆی غافڵ بوو.

---

[1] 1C.Muler clesiae تا 5و لاپەڕی 106 photus.cod Lxxi نووسینی "هیرۆدۆت"و کوروش نامە نووسینی گزنفۆن.

بەڵام لەسەر بەرامبەرەکەی ئەو (کوروش) کە رابردوەکەی وەک رابردوی زۆربەی گەورە پیاوانی مێژوو پڕە لە چیرۆکی ئەفسانەیی بە دوو ریوایەت باس کراوە. یەکیان ئەوەیە کە کوروش کچەزای "ئاژیدهاگ یا ئیخ تۆویگۆ" بووەو لەکچی دووهەمی بە نێوی ماندانا بووە. رۆژێك ئاژیدهاگ لە خەو دا دەبینێ کە دارێك لە زگی کچەکەی دا شین بووە کە هەموو ئاسیای داگرتوە، کاتێك لەگەڵ تەعبیرچیەیان باس دەکا، پێی دەڵێن کە ماندانا کوڕێکی دەبێ کەدەست بەسەر هەموو ئاسیادا دەگرێ پاشایەتی خۆشت دەگرێتەوە.

"ئیخ تۆویگۆ" کاتێك لێکدانەوەی خەونەوەکەی بیست، بۆ ئەوەی مەترسی ئەم خەونە لەخۆی دوور خاتەوە ماندانای پێشکێش بە کوڕە ئەمیرێکی بێ ناوو نیشانی ولاتی پارس کرد کە نێوی "کەمبوجیە" بوو، دوایە کە کوڕێکیان لێ پەیدا بوو ئەمری بە "هارپاك"ی وەزیر کرد کە ئەو کوڕە ساوایە لەناو بەرێ، بەڵام هارپاك کە نەیدەویست دەستی بە کوشتنی ئەو کوریژگە خوێناوی بێ کە هەمان کوروش بوو (تەسلیم بە شوانێکی کرد تا لەجیاتی ئەو کارەکە بکا، بە هەڵکەوت ژنی شوانەکە منداڵێکی بە مردوویی ببوو، هەر کە لەو کارە ئاگادار بوو کە بە مێردەکەی سپێردرا بوو، کوروشی بە کوڕی خۆی وەرگرتو منداڵە مردوەکەی لە جێگەی ئەو نیشان دا.

داستانەکەی دی کە بە هی "کوتسیاس" مێژوونووسی یۆنانی ناسراوە بریتیەیە لەوە کە بە پێچەوانەی چیرۆکی پێشوو لە خانەدانی پادشایی نەبووە، بەڵکوو لە سپادا زۆری لیاقەتو کیفایەت لەخۆی نیشان داوەو بە هاندانی پیاوێك کە بە نێوی "ئیبار" ناساندوویانەو خۆی کۆپلەیەك بووە کە لە تەویلەی ئەسپەکانی یەکێك لە کۆیلەدارەکان خەریکی مەیتەری بووە، بە دوای غەدرێکی زۆر کە لە لایەن ئەربابەکەیەوە لێی کراوە هەڵاتوەو لەگەڵ کوروش دۆستایەتی پەیدا کردوەو ئەوی هانداوە کە لەگەڵ مادەکان شەڕێ بکا.

دیارە لەمێژووی بابێل دا هێندێك بەڵگە لەسەر ئەوە هەن کە پیاوێك بە نێوی "ئوگبار" هەیەو نبوونید لەسەری دواوەو ئەوی بە یەکێك لە سەردارەکانی

www.pertwk.com

کوروش لە کاتی گرتنی بابێل ناساندوە،[1] بەڵام قبووڵ کردنی ئەو وتەی کوتسیاس زەحمەتە.[2]

هەرچۆنێك بێ راستی هەرکام لەم دوو چیرۆکە جیاوازییەکی ئەوتۆ لە سەرەکی مەسەلەکە دا پێش ناهێنێ‌و، کوروش کە بەهۆی هارپاك کەوتە نێو جەرگەی ئەوانەی دژی ئاژیدهاك بوون، دوای بەڕێوەبردنی ئەو ئەرکەی کە بۆچوونی لای پێشەوای کادۆسیان پێی سپێردرابوو، روخسەتی خواست تا بچێتە لای باوکی لە پارس، کە گەیشتە ئەوێ دەستی کرد بە ئامادەکاری شەڕ، بە دوای سێ‌ساڵ شەڕ لەگەڵ ئاژیدهاك، سەرەنجام بەسەری دا زاڵ بوو، ئیمپراتووری ماد بە دەستی کوروش لە خانەدانی هەخامەنشی لەناو چوو. هیرۆدۆت لەبارەی شەڕەکانی کوروش لەگەڵ ئاژیدهاك ریواياتی جێ پەسندی هەیە کە هەر چەند بە وتەی دیاکونوف زۆر بە کورتی نووسراون بەڵام لە راستی ئەوان دا نابێ گومانمان هەبێ.[3]

لەهەر حاڵ دا شەڕی مادو پارس لە 550ی پێش زایین بە لەناوچوونی حکوومەتی مادەکان تەواو بوو، ئەوەی مسۆگەرە ئەوەیە، ئەگەر خیانەتی گەورە گەورەکانی مادو بە تایبەتی "هارپاك"ی وەزیرو هاوکاری ئەوان لەگەڵ کوروش نەبووایە ـ بە لەبەرچاو گرتنی ئەوەی لە رۆژەکانی ئاخر دا هارپاك فەرماندەی گشتی سوپای مادی بە دەستەوە گرتبوو و سوپاکەی خستە ئیختیاری کوروشەوە، ئیمکانی تێکشکاندنی مادو سەرکەوتنی کوروش وەدی نەدەهات.

شارستانیەت‌و فەرهەنگی مادەکان

---

[1] میژووی ماد ا.م.دیاکونوف ل 387.

[2] نووسەر وا بیر دەکاتەوە کە دوور نیە لەسەر بنەمای داستانی کوتسیاس، کوروش کە لە سەرەتادا بێ ناوونیشان بووەو بەنێوی کوری دایك‌و باوکێکی شوان دەژیا، چووبێتە ناو ئیشی سوپاو لە ئاکامی هەلومەرجی شیاوی جیسمی‌و فکریەوە توانیبیەتی بە پلەی بەرزی سپایی بگاو کاتێك لە بەسەرهاتی خۆی ئاگادار بووبێ، بڕیاری تۆڵە سەندنەوەو لێخستنی باپیرو هێنانە خواری لە دەسەلآت دەداو لەم نێوەدا سەرو کەللەی "نیبار = ئوگبار"یش دێتە ناو کایەکەو بۆ گەیشتن بە ئامانج هانی دەدا.

[3] هەمان سەرچاوە، ل 378و 388.

هەروەك لە نێو ئەو قسەو نووسراوانەی خۆمان دا ئاماژەکان پێکردوە، شوێنەوارێکی بە قەدرایە ئەوانی ئیمپراتوورییەکانی هەخامەنشیو ساسانی لەمادەکان بەجێ نەماوەو ئەگەر هەش بێ ئێستا هەر لەژێر خاك دا ماوەتەوەو دەرنەهێنراوەو بە پێچەوانەی زۆر لە لێکۆڵەرەوەکانو خاوەن بۆچوونان، هۆی بنەڕەتی ئەو کارەش، کورت بوونی ماوەی سەقامگیری مادەکانو گرفتاریو شەڕو شوور لە تەواوی سەردەمی فەرمانڕەوایی ئەو دایە، چونکو هەروەك دەزانین لە کاتی شکستی ئاشوور پا تا لەناو چوونی دەسەلاتی ماد نیزیکەی 53 ساڵی کێشاوە. سەرەڕای هەمووی ئەوانە دەتوانین مەدەنیەتو فەرهەنگی مادەکان لە دوو قۆناغدا بخەینە بەرباس" یەکیان بەر لە پێکهینانی حکوومەتی پادشایی مادو ئەوی دیکەش لەو کات بە دواوە. ئەوەی پێوەندی بە دەورەی هەوەڵەوە هەیە سەدەکانی پێش سەدەی شەشەمی بەر لەزایینەو زۆر کەمە. میعماریی یان بیناسازی قۆناغی یەکەم کە بێگومان لەقۆناغی دوایەش وەدوای کەوتوونو تەکمیل تر کراوە، زۆر سادەو ساکار بووەو لە خانووی یەك قاتو چوار گۆشە تێنەپەڕیوەو زۆرجار بانەکەشی ساف بووە[1] کە بە وتەی حوسێنی سوڵتانزادە، هۆیەکەی کەم هێزی ماڵیو نەبوونی ئیمکانات بۆ دروست کردنی بیناو شوێنی دانیشتنی باشو شارستانانە بووە،[2] بەڵام هەرچۆنێك بووە بە قسەی "ریچارد فرای"، شاهەنشایی ماد ناوەندی فەرهەنگیو دینی ئێران بووەو لە هەموو شوێنێك دا ڕەخنەی کردوەو بڵاو بۆتەوە.[3] بەڵام لە بواری ئوسوولی بیناسازی دەبێ سەرنج بدەینە ئەو خاڵە کە ئاو و هەوای هەر شوێنێك ئاڵوگۆڕێکی بەسەر چۆنیەتی بیناسازیدا دێنا، هەروەك لەهێندێك شوێن بۆ بەرگری لە دزەی ئاوو بارانو بەفر یا بوونی سێبەر لە ناوچە گەرمەسیریەکان، شوێنی حەیوانەکانیان بە کۆڵەکەی دارو بەرد لە خانووەکان زیاد دەکرد. ئەوەی کە لە توێژینەوەکان دا دەست کەوتوە لەگەڵ خانووەکانی سەدەیەك پێشی

[1] میژووی ماد، فەسڵی شەشەم لاپەڕەکانی 325 تا 327.

[2] میژووی شارو شارنشینی لە ئێران ل 11.

[3] میراتی دێرینی ئێران، ریچارد فرای ل 126.

www.pertwk.com

لادێ فەرقێکی وایان نەبووە.[1] لە لایەکی دیکە ژیانی ئەوان لە رۆژئاوای زاگرۆس، زیاتر لەژێر کاریگەریی داب‌و نەریتی بابێلییەکان دابووە، چونکو جل‌و بەرگیان وەك هی لیلۆییەکان لە هەزارەی سێهەمی بەر لەزایینی دابووە.

ئەو بینایانەی کە لەمادەکان ماونەوە وەك موغبەرەی "فەقرەقا Fagaraga" لە دەوری مهاباد = سابڵاغ کە لەپێش دا باسمان کرد،[2] ئەشکەوتی"گارنی Garny-yaregh" لە سەڵماس‌و کونەپردی "ئیوان فەرهاد" لە نیزیك ماکۆو "دووکان داوود" لە سەرپێلی زەهاو"، کونە بەردی "کوڕو کچ Kur ve kach لە شارەزوور"[3] بەشی هەرە زۆریان لە بەرد ساز کراون‌و خانووی قورینەش هەن کە لە توێژینەوەی دێرینەناسەکاندا دۆزراونەوە بەڵام زۆر کەمن. ا.م.دیاکونوف هونەری بیناسازی مادەکان بە بەرهەمی کاری تیرەکانی دیکەی کورد وەك "لیلۆییەکان"و گوتییەکان دەزانێ[4] کە ئێمەش پێمان وایە بەرهەمی کاری تیرەکانی رۆژئاوای مادن. سەنعەتکارەکانی تیرە جۆراوجۆرەکانی ماد کاریگەریی زۆریان لەسەر وڵاتانی دراوسێ هەبووەو ئەو کونەبەردانەی ئێستا ماون ئەو شتەمان بۆ روون دەکەنەوە. ئەوانە نمایەکیان هەیە کە وەك دەرگای چوونە ژوور وایە، میچەکانیشیان لەسەر چەند کۆڵەکەی بەردین راوەستاون.[5] خانمی "ئیدات پرادا" بەهۆی نەبوونی رێکەوت بە گومانەوە لەوە دەڕوانێ کە ئەوانە هی سەردەمی ماد بن.[6]

رێکخستنی ئیداری‌و دۆخی ئابووری مادەکان

لە رووی ئەو شتانەی بەجێ ماون دەردەکەوێ کە رێکخستنی ئیداری ئیمپراتوورییی ماد تا رادەیەك وەك هی دەزگای ئیداری ئاشوورو ئۆرارتۆ بووە،

---

[1] لە کتێبی هێرتسفێلد E.Herz Feld.Archaeological History of iran.London بەرگی 1 لە 305 بە دواوە بەرگی دووهەم بەنێوی iran in the Ancient East.London 1941 بە دوا بڕوانە.

[2] لە هێندێك لە کتێبەکانی وەك نووسراوەی هێرتسفێلد یا مێژووی مادی دیاکونوف کە لێکۆڵەرەوە تازەکانی وەك رەحیم رەئیس نیا نووسەری ئازەربایجان لە گەشتی ئێران دا بە هەڵە بەو موغبەرەیە دەڵێن "مەخریك"و شوێنەکەیان لە نیزیك میاندوئاو نووسیوە.

[3] بە هۆی نەزانینی نێوەکەشیان بە مانای ئەو "گۆچیخ" نووسیوە.

[4] مێژووی ماد لاپەڕەکانی 504 تا 505.

[5] هونەری ئێران لە دەورەکانی مادو هەخامەنشی، رۆمەن گێرشمەن ل 87 تا 90.

[6] هونەری ئێرانی دێرین (باستان) ئیدات پرادا لاپەڕەکانی 193و 194.

بەڵام هێندێك لەهی ئەوان کاملّتر بووە. هەروەك بە وتەی دیاکونوف دوایە پارسەکانیش وەك وانیان کردوە.[1] "ساتراپ"ەکان یا ئوستانداران = پارێزەران لە ئەیالەتە جۆراوجۆرەکان دا وەك والییەکانی ئاشووری کاروباری مالّی‌و دادگەری‌و سەرباز گرتنیان لە ئەستۆ بووە، بەو جیاوازییە کە "ساتراپ"ەکان یا پاریزگاکانی ماد زۆر پان‌و بەرینتر لە ئەیالەتەکانی ئاشووری‌و ئورارتووئی بووە‌و دەسەلاّتی پاریزگارەکان کە پێیان گوتراوە "خەشتەرە پێ‌ئان" زۆر زیاتر بووە. بە بڕوای نوسەری کتێب ئەو وشە دەبێ بە مانای نوێنەری "هەوەخشەتەرە" بووبێ کە ئەو شێوە دابەش کردنەش هەر لە سەردەمی پاشایەتی ئەو دا جێبەجێ بووە.

ژێرخانی کارکردنی مادییەکان، ئاژەلّداری‌و کشت‌و کاڵ بووە کە بەهۆی پڕبەرهەمی‌و بە پیت‌و بەرەکەت بوونی خاك‌و پان‌و بەرین بوونی زەوییەکانی کشت‌و کاڵ بە بەرئاورد لەگەلّ خاکی ئاشوورو ئۆرارتوو، رەونەقێکی زۆر زیاتری پەیدا کردوە. چەقاندنی دارو ساز کردنی باغ بەشێکی زۆر لەخاکی مادی گرتبۆوە، هەر بەم هۆیەوە لە لەوحەکانی سارگۆنی دووهەم بە بەرهەمی زۆری ترێ‌و گەنم ئاماژە کراوە.

کەلّك وەرگرتن لە گاسن‌و ئاوەدێری لە رێگەی کێشانی جۆگە‌و جۆبار کە لە هەزارەی سێهەمی بەر لە زایین باو بووە لە ولاّتی مادەکاندا داکەوتوە، هەروەها چونکو نەفتیش هەر لەم خاکە پەیدا بووە پێیان دەگوت "ڕۆنی مادی".[2]

سات‌و سەوداو بازرگانی لەگەلّ ولاّتانی دراوسێ لە کارەکانی ئاسایی خەلّکی ماد بووە‌و دوای گرتنی "نینەوا"و ڕووخانی دەسەلاّتی ئاشوور سەروەتی گشتی‌و تا رادەیەك سامانی گەورە‌و دەولّەمەندەکان‌و خاوەن کۆیلەکانی مادی روو لەزیادی بوو. هەرچەند بە پێچەوانەی وتەی هیرۆدۆت ئەکباتان ئەو شارە سەیرو ئەفسانەیە نەبوو[3] بەڵام بە وتەی "هێرتسفێلد" ئەو تاریف‌و پێهەلّگوتنە زیاتر لەسەر بابێل راستە.[4]

---

[1] میژووی ماد ل 332.

[2] تازەربایجان لە گەشتی میژوی ئێران دا، کە لە میژووی ماد ل 450 وەرگیراوە.

[3] میژووەکان ل 60.

[4] میژووی کۆنی ئێران لەسەر بنەمای دێرینەناسی ل 49.

www.pertwk.com

هەر ئەو لێکۆڵەرەوە، لە زمان "پلی بیوس" مێژوو نووسی یۆنانی دەنووسێ: قەڵای دەسەڵاتداریەتی شار زۆر قایم بوو، کۆشکی ناوەوەی زیاتر لە کیلۆمیترێی جێگرتبوو، تەواوی بەشەکانی دارینی ئەو کۆشکە لە داری سیدر یا سەرو بوون‌و دارەکانی میچی‌و داری سەر دەرگا دالاّنەکان بە وەرەقی زێڕین رووپۆش کرابوون،[1] کە ئەوانەی شاریان گرت زێرو زێوەکانیان تواندەوە‌و سکەیان پێ لـێدا.[2]

هونەرەکانی جوانکاری‌و مێعماری

یەکێك لەهۆەکانی بنەڕەتی گەشە کردنی هونەر لە هەر کۆمەڵگایەك دا، چوونە سەری باری ژیان‌و دارایی ئەو کۆمەڵگایەیە. چونکو ئەوەی کە هونەرمەند بۆ خوڵقاندنی بەرهەمێکی زۆر بە کەڵك‌و نایاب هان دەدا، هونەردۆستی تاکەکانی کۆمەڵگاو داخوازی لە لایەن ئەوانەوەیە، دیارە ئەوانیش ئەگەر ئیمکانی مالّیان نەبێ ناتوانن خوازیارو کرێیاری شتێکی ئاوا بن. هۆزانوانێکیش کە خوازیاری بۆ بەرهەمەکەی نەبێ، بۆ ئەوەی بژی دەست بۆ کارێکی دیکە دەباو بەم شێوە کارە هونەرییەکەی دەخەوێ‌و لە ئاخریش دا لەناو دەچێ. تێڕژانی ئەو هەموو سەروەت‌و سامانەی لە ئاکامی سەرکەوتنەکانی ئیمپراتووری مادو پێك هاتنی حکوومەتی شاهەنشایی وەك لە پێش دا باسمان کرد چینی دەوڵەمەندو خاوەن دەسەڵاتی کۆمەڵگای مادی لە دارایی‌و دەوڵەمەندی دا نوقم کردو، ببوونە خاوەنی هەموو شتێك‌و بوو بە هۆی ئەوەی کە بارو سەلیقەی ژیان بگۆڕدرێ‌و بۆ رازاندنەوە کەڵك لە هونەری جوانکاری وەرگرن، لە ئاکام دا دەرگا بۆ مەیدانی تێکۆشانی هونەرمەندەکان کرایەوە‌و مەیدانەکە فرەوانتر بوو و بە وتەی "گیرشمەن" وەستاکارەکانی جەواهێرسازەکانی ماد نێوبانگێکی یەکجار زۆریان پەیدا کردو تا ئەو جێگایە چوونە پێش کە داریووش بۆ رازاندنەوەی کۆشکی نوێی خۆی داوای یارمەتی لـێ کردن، ئەو وەستایانەی لە مەکتەبی ئاشووری‌و

[1] مێژووی ماد ل 508.

[2] مێژووی پیشەسازییەکانی ئێران، کیستی ویلسن ل 56 کە قەولی لە کتێبی ئازەربایجان لە گەشتی مێژووی ئێران باسی دەکا.

مانناییو ئۆرارتووییدا کاریان کردبوو[1] راهاتبوون بۆ خولقاندنی بەرهەمی زەقترو بەرچاوتر لە کۆشکەکانی چینی حاکم دا کە لەهەرچی بەشکۆتر کردنی کۆشکەکانیان دا رکەبەریان لەگەڵ یەکتر دەکردو کەوتبوونە مەیدانێکی پانو بەرینی هەوڵدان.

لە سازکردنی چەکو چۆلیش دا گۆڕانکاریی بەرچاو بەسەر مادەکان دا هاتو، هونەرمەندان بە کەڵک وەرگرتن لە شمشیرو سوپەری سەکایەکانو ئاشووریپەکان، هەورەها بۆ سازکردنی زینو لغاو، ئەوەی لەتوانایان دابوو کردیان. لەمەڕ هونەری مادەکانەوە دەبێ سەرنج بدەینە ئەوە کە هەر زانیاریپەکی لەم بارەوە بە دەستمانەوەیە زیاتر دەگەڕێتەوە بۆ کاتی پێش پێکهاتنی ئیمپراتووری ماد" وەک شوێنەواری تەپۆڵکەی "گیان"و گۆڕستانی B لە تەپۆڵکەی سیلکو گەنجینەی "زێوە". کەڵک وەرگرتن لە حەیوانات بۆ هونەری جوانکاریو رازاندنەوەیان بە شکڵی جۆراوجۆر کە پێی دەگوترێ "سەبکی حەیوانی" تایبەتی وڵاتی ماد بووە.[2]

زمانو نووسینی مادەکان

زانیاری ئێمە لەسەر زمانو نووسینی مادەکانیش زۆری کەمو کووڕی تێدایەو هەرچی تا ئەوڕۆ گوتراوە لەسەر گۆترەو گومانەوەیە. ئەوەی مسۆگەرەو بە گوێرەی ئەو شتانەی لە دەوروبەری مادەکان دا هەبووەو بۆمان دەردەخەن کە ئەوان بەر لە پێکهێنانی ئیمپراتووری شیوەی نووسینی خۆیان هەبووەو لەسەر زمانەکەشیان گومانێك نیە. بە لەبەرچاو گرتنی پێشینەی دینی زەردەشتو کتێبی ئەو، دەبێ زمانی ئەوێستا بە زمانی ماد بزانین‌و، ئەوەی لەئەوێستا دا هەیەو ئەوڕۆ بەدەستمانەوەیە تا رادەیەك هەمان زمانی کوردییە کە لە بەشی زمانو ئەدەبیاتی کوردەکاندا باسمان کردوەو ئەوەی کەهێندێك لێکۆڵەرەوە پێی گەیشتوون ئەوەیە کە زمانو نووسینی مادەکان هەر ئەو نووسینی"دێرینی

[1] هونەری ئێرانی دێرین لە سەردەمەکانی مادو هەخامەنشی، رۆمەن گیرشمەن.

[2] گەنجینەی زێوە لە ئەندرێ گودار ل 271.

پارسی یا خەتی هەخامەنشی ریزی هەوەڵە[1]" ئەو کەلوپەلانەی بە دەستەوەشن ئەوە نیشان دەدەن کە جیاوازییەکیان وەک جیاوازی نێوان نووسینی بزماریپارسی لەگەڵ نووسینی مێخی عیلامییە. ئەوەش بەڵگەیە بۆ ئەوەی پارسییەکان نووسینی بزماریان لە مادەکان وەرگرتوە.

لە لایەکی دیکەوە مسۆگەر بووە کە کەتیبەکانی هەخامەنشی وشەگەلی زۆری مادیان تێدایە[2] و جگە لەمەش وشەکانی باکووری رۆژئاوای ماد، لە زمانی فارسی دا زۆر بەرچاو دەکەوێ،[3] بۆ وێنە وشەگەلی وەک "مێترا" کە پارسییەکان پێیان دەگوت "میشا"و مێترا وشەیەکی تەواو مادییەو زۆر وشەی دیکە لە پارسی دێرین دا هەبووەو کە لەگەڵ مادی هاوبەش بوون.[4]

بەهەر حاڵ ئەوەی روونە ئەوەیە هەروەک گوترا زمانی نووسین لەنێو مادەکان دا هەبووەو لەم نووسینەش دا زمانی ئەدەبیش هەبووە، هەروەک کەتیبەکانی هەخامەنشی بە زمانی ئەدەبی پێشکەوتووی ماد دەزانن، لە حاڵێکدا نووسینی هەخامەنشییەکان ئارامیو عیلامی بوو،[5] هەروەک گوتراو هەموو وا بیردەکەنەوە کە ئەگەر ئەم نووسراوانە دەست کەون (لەباری نووسین زمانەوە وەک زمانی کەتیبەکانی شایانی هەخامەنشیو وەک زمانی کەتیبەکانی شایانی پارس دەچن.[6] هەروەها مادەکان نامەو عەریزە نووسینیشیان هەبووە،

---

[1] مێژووی ماد، ا.م.دیاکونوف ل 32و کەتیبەکانی کوروشی دووهەم لە A.kent.old persian Text-Lexicon New لاپەڕەکانی 12و 116و ئاکادمیسیەت دوو.و ئیستروودە لە ل 7 بە دواوە A.Meillet et E.Benveniste Grammaire du Vieux parse paris 1931و هێرتسفێلد E.Herzfeld.Die Magna charta von Susa Ami، لاپەڕەی 93 ـ 3. 111.

[2] مێژووی مادل 340.

[3] لە نووسینی جۆرج کامرۆن بە ناوی G.Gcameron:the Persepolis treasury Tobrlets chicago 1948 pL.3و سەرچاوەیەکی باش بۆ موتالآ لەم بوارە دا.

[4] ئێستیگ ویکاندری سوئێدیش لەم بوارە دا لێکۆڵینەوەیەکی سەرنج راکێشی هەیە، لە کتێبی Stig Wikander:Mithra en vieux-perse orientala.

[5] بۆ کەڵك وەرگرتنی باشتر لە کتێبی چاکسازی نووسین لە سەردەمی داریووشی یەکەم دا، نووسراوی ئاکادمیسیەن و.و.استروا VDI، بلاوکراوەی سالی 1951، ژمارە 3 ل 186و هەروەها یادداشتەکانی ا.م.دیاکونوفو م.م.دیاکونوفو ئالبۆشیتس، لە بەڵگەکانی باستانیو، دوزینەوە لێکدانەوەی بەڵگەکان، "یوتاکە UTAKE" بەشی دووهەم ل 53 بە دوا کەڵك وەرگرە.

[6] کۆی مێژووی مەدەنیەتی ئێرانی بەر لە ئیسلام "نولدکە" ل 38 بە دوا.

هەروەك میژوو نووسانی کۆنی وەك هیرۆدۆت ئاماژەیان پێکردوەو دەڵێن شکایەتو داخوازییەکانی خەڵك بە نووسراوە پێشکەشی "دیائۆکۆ" کراوە.[1]

ئێمە تا ئێرە چەند جار گوتوومانە زمانی مادەکان هەمان زمانی ئەوێستایە کە ئەویش زمانی کوردان بووە، هەر بەم هۆیەشە کە کاتی موتالاّ ناتوانین ئەوان لێك جیاکەینەوە، دیارە ئەو بابەتە لە لایەن کەسانیتریشەوە گوتراوە، بەڵام نە زۆر بە روونیو راشکاوی.[2] پرۆفیسۆر "مینۆرسکی" لەم بارەوە بۆچوونێکی سەرنج راکێشی هەیە کە دەڵێ: بە سەرنج دان بەو راستییە میژوویی و جوغرافیاییە دوور نیە کوردەکان لە تێکەڵ بوونی دوو قەومی "ماردۆئی" و "کۆرتیوی" کە هەردووك بە راوێژی زۆر پێچەوانەی مادی بە یەکەوە قسەیان کردوە، پێك هاتبێ. هەروەها کوردەکان لە چوونە پێش و پەرە پێدانی نفووزی خۆیان لە رۆژئاوادا هەوڵیان داوەو لەم پێناوەدا زۆر لە شتی خۆمالّی ناوچەیی کە غەیرە ئاریایی بوون و بەڕواڵەت ئاسیایی یا یافتی بوون لەگەڵ خۆ تێکەڵ کردوەو لەخۆیاندا تواندوویانەوە.[3] پێشتریش لەم نووسراوانە کەڵکمان وەرگرتوە، بەم جیاوازییە کە بە پێچەوانەی ئەوانەی ریشەی نژادی کوردان بە مادی دەزانن. وەك وتەی (مینۆرسکی و ئاکام وەرگرتنی واسیلی نیکیتین) نووسەری کتێب لەسەر ئەو باوەڕەیە کە مادو کوردەکان هەموو لە تیرەو تایفە جۆراوجۆرەکانی قەومێکو نژادێك پێك هاتوون و زمان و نووسینێکی هاوبەش کە نووسینی هەموشیان هەر یەك بووە، ئەگەر بە وتەی هێندێك کەس کوردو ماد دانیشتووی سەرەکی–خۆمالّی نەبن،[4] دەبێ ئەوان بە کۆچەریەکانی کۆنی ئاریایی بزانین کە لە رۆژهەلاّت پا هاتوونە رۆژئاواو وردە وردە بە هۆی ئیستراتژیکی و ئاوو هەوا زیاتر بەرەو رۆژئاوا پاڵیان پێوە ناون و لەسەر ئەو خاکە نیشتەجێ بوون.

---

[1] میژووەکان ل 60.

[2] سەبك ناسی یا رەوشت ناسی، ملك الشعرای بەهار بەرگی 1 ل 5، کوردو کوردستان، واسیلی نیکیتین، ل 47.

[3] کۆنفرانسی مینورسکی لە بیستەمین کۆنگرەی نێونەتەوەیی رۆژهەلاّتناسان لە سالّی 1938 لە بروکسێل پایتەختی بلژیك کە لە لایەن نووسەری ئەم کتێبەوە وەرگێردراوەتە سەرفارسی و لەوانەیە تا ئێستا چاپ کرابێ.

[4] کوردو کوردستان، واسیلی نیکیتین، وەرگێردراوی محمد قازی ل 54 و لیبێرگ لە کتێبی "دینەکانی ئێرانی کۆن"دا، ل 335و 334و "ئەرانسکی" لە سەرەتای فقەاللغەی ئێرانی ل 58.

www.pertwk.com

بەشی چوارەم

کوردستانو کوردەکان لە دوای مادەکان

لە سەردەمی هەخامەنشیەکان دا

بە دوای رووخانی بەپەلەو بێ ئالۆگۆڕ ئیمپراتووریی مادو بە دەسەلآت گەیشتنی کوروش لە سەرەوەی هەخامەنشیەکان، نیزیك بە تەواوی خاکی ژێر دەسەلآتی مادیش کەوتە دەستی ئەو و هەرچی هی مادەکان بوو بەبێدەنگی کەوتە ژێر فەرمانی ئەوان. کە گوتمان بێ ئالۆگۆڕ مەبەستمان ئەوە بوو کە لە راستی دا دەسەلآت لە بنەمالآیەکدا، لە دەست یەکێك لە ئەندامانی بنەمالآەکە دەرهاتو کەوتە دەستی یەکی‌تر لەئەندامانی هەر ئەو بنەماله بەتایبەتی بەوتەی میژوونووسانی کۆنی وەك هیرۆدۆتو تایبەتیتر لەویش "گزنفۆن" کوروش سەردەمی منداڵی خۆشی لەنێو مادەکانو لە خاکی ئەوان دا (لە ناحیەی ئاترۆپاتکانو لەنێو "کادۆسیان"و "دالیان" کە هەمان ئەرسبارانی ئەوڕۆی ئێرانە) بەسەر بردوە[2.1]. تەنانەت ناوی ئەو ژنەش کە گەورەی کردبوو، لە ناوەکانی "کاسپی" واتە کوردەکانی باکووری رۆژهەلآتی ئاترۆپاتێن بوو کە لە راستی دا لقێك لە مادەکانە. "ئێدوێن رایت" ئەو ژنەی بە

[1] میژووەکانی هیرۆدۆت، وەرگێڕانو پەراوێزنزسی ع.وەحید مازەندەرانی.

[2] کوروش نامەی گزینفۆن، وەرگێڕانی موهەندیس رەزا مەشایخی.

www.pertwk.com

"ئەسپاکۆ" ناو بردوەو دەڵێ ئەوە وشەیەکی مادیەیە،[1] و لە زمانی "تاتی" دا کە زمانی دێرینی ئازەربایجانیەیە بە مانای "سەگ" هاتوە.[2.3]

هەرچۆنێك بێ حکوومەتی کوروش کە بێ بەرەنگار بوونەوەی گشتی جێی خۆی گرت، لەخاکی مادو کوردستانیش دا دژکردەوەیەکی بە دواوە نەبوو، بەتایبەتی سەرنجو گرینگییەکی کە کوروش بەرانبەر بە مادەکان لەخۆی نیشان داو هەر ئەوکات کە سەرکەوت خۆی بە پادشای ماد لە قەڵەم دا نە شای پارس، هەروەها بەشێکی زۆری لە گەورە پیاوانی ماد لەنێو دامو دەزگای خۆی دا جێکردەوەو بەرپرسایەتی گەورەی پێئەسپاردن، بە شێوەیەك کە "هارپاك"ی وەزیری کردە فەرماندەی گشتی سوپا "سوپاسالار"و دوایەش حکوومەتی "لیدی" پێئەسپاردو تا کۆتایی تەمەنی هەر لەو بەرپرسایەتییەدا مابۆوە[4]، هەر لەم پۆستە دابوو کە بە فەرمانی کوروش "یونیە"شی گرتو سەروەتو سامانێکی زۆری وەسەریەك نا.[5.6] هەروەها کوردەکانی "ئامی تیدا"ی کچی "ئاژیدهاك"و پووری کوروش کە دوایەش بوو بە ژنی کوروش، بە نێوەکانی "سپتیاك"و "مهابێرن" هەردووکیان بە دەرەجەی ئوستانداری "پارێزەری" گەیشتن. جێی سەرنجە کە دوای کوروش، داریووشی یەکەمیش ئەو رەوشتەی درێژە داو لە بەردە نووسراوەکەی بێستوونیش دا ناوی هێندێك لە گەورەکانی مادی هێناوە. بەکورتی هەمووی ئەو رەفتارو ئاکارەی کوروش بوو بەهۆی ئەوە کە هەتا بۆ خۆی مابوو لەهیچ شوێنێکی ئێران بە تایبەتی لە مەڵبەندی ماد دا هیچ شۆڕشێك سەر هەڵنەدا، دیارە ئەوە بەو مانایە نیە کە کوروش لەدەرەوەش دوژمنایەتی لەگەڵ نەکراوە، چونکو هێشتا لەسەر تەختی پاشایەتی رۆ نەنیشتبوو کە دوژمنو بەرهەڵستکاری گەورەی لێ پەیدا بوونو بەم هیوایە بوون تا خۆی نەگرتوە لە نوتفەدا خەفەی کەنو هەربۆیە دەستیان کرد بە دەستەبەندیو پیلان گێڕان.

---

[1] ئازەربایجان، نووسینی ئیدوین میلتۆن رایت.

[2] تاتیو هیرزنی دوو راوێژی زمانی کۆنی ئازەربایجانی، نووسینی عبدالعلی کارەنگ.

[3] زمانی دێرینی ئازەربایجان، نووسینی دوکتور مەنووچێری مورتەزەوی (منوچهر مرتضوی)

[4] میژووی ماد، ا.م.دیاکونوف ل 391 وەرگێڕانی کەریم کەشاوەرز.

[5] لاپەڕی 62 بە دواوە j.Friedrich. kleinasiatische Sprachdenkmaler: Berlin 1932 A.Dharbaijan to the Greak. Latin and Muslin Geographers Edvin Milton wright 1942 According

[6] کەتیبەی میژوویی ژمارە 44 ـ نێوەکانی هارپاکیان دەقەکانی ژمارە 180و b104، 2b77، 7، 29، 3، 11، 103 وەرگیراو لە میژووی ماد 44a.

گەورەترینی ئەو ناحەزانە، حوکمڕانی ولاتی "لوودیە یا لیدی" بوو بە ناوی "کرازووس" کە بە دوای باوکی دا لە جێگەی ئەو دانیشتبوو و بە پاڵپشتی سەربازە بەکرێگیراوەکانی یۆنانی خۆی‌و داراییەکی زۆر کە هەیبوو، بڕیاری دا بە دژی کوروش دەست بەکار بێ‌و لەم پێناوە دا هێزەکانی هەتا "هالیس یا قزل ئیرماق" هەڵکەوتوو لەکوردستانی باکوور چوونە پێش‌و جێگەو شوێنی خۆی لەم دەڤەرە قایم کردو دوایە چەند باڵوێزێکی بۆ لای "بنۆنید" ی پادشای بابێل‌و "ئامازیس"ی فیرعەونی میسری نارد تا داوایان لـێ بکا لەگەڵی ببنە هاوپەیمان، ئەو دوو پادشایە کە بە رووخانی حکوومەتی ماد زۆر سەغڵەت بوون بە گەرمی پێشوازییان لە پێشنیارەکەی کرد.

"کرازوس" بەدوای ناردنی باڵوێزەکاندا، سەردارێکی سوپای بە پارەیەکی زۆرەوە بۆ بەکرێگرتنی بەکرێگیراوی زیاتر بۆ یۆنان بەڕێ کرد، بەڵام لەبەر ئەوەی کە ئەو سەردارە لەگەڵ کرازوس پاك نەبوو، بە پارەکانی کە دابوویانێ چووە ئێران‌و بەم شێوەیە کوروش پێشوەخت بەو کەین‌و بەینەی پشت پەردەی زانی کە بە دژی خۆی لەگۆڕێ دابوو،[1] بێ مەحتەڵی وەخۆکەوت‌و یەکێك لە شاکارەکانی شەڕی لەخۆ نیشان دا، ئەویش ئەوەبوو کە بەر لەوەی خەبەری خەیانەتی سەردارەکە بە کرازوس بگاتەوە مەجالی ئەوەی هەبێ هێرشی بکاتە سەر، کوروش وەخۆ کەوت‌و هێرشی کردە سەر ئەوو بۆ ئەم کارەش لەسەر رێگا، لەشکرێکی لە "گۆتییەکان"و "ئەموردەکان"و "کاسییەکان"و "لیلۆیەکان" و مادەکانی لەگەڵ خۆی برد کە شارەزاییان لە شەڕی شاخ‌و گرتنی قەڵایان داهەبوو. ئەو بڕیارەی کوروش زۆر بەجێ بوو، هەروەك هۆی سەرەکی گرتنی شاری "سارد"ی پایتەختی زۆر قایمی لیدی چەند کەس لەو سەربازە کوردانەی (کورتیوی) لە تایفەی "ئەمرد"ەکان بوون‌و هیرۆدۆت لەم بابەتەوە دەنووسێ: یەکێك لە سەربازەکانی لیدی کلاوەکەی لە سەری دەپەڕێ بۆ دەرەوەی قەڵا، سەربازی "ئەمرەد"ی کە بەوە دەزانێ دەبینێ کە بۆ هەڵگرتنەوەی کلاوەکەی دێتە دەرەوە، سەربازە هۆشیارەکە بێ راوەستان لەگەڵ چەند کەس لە هاوڕێیەکانی دوای دەکەوێ‌و بە ڕێگەی نهێنی دا دەچنە ناو قەڵاکەوو

[1] ژێنەرالّ سایکس لە میژووی ئێران دا، لە لاپەڕی 186 بەدواوە دەنووسێ: نەدەگونجا کوروش لە پێش دا لەم رووداوە ئاگادار نەبا، هەرچەند بەهۆی پێوەندییەکانی ئەوکات‌و تێکهەڵچوونی توندی کوروش لەگەڵ ماددەکان زۆر دوور لە عەقڵە.

غافڵگیریان دەکەنو هاوکات دەرگای قەڵا بۆ سوپای کوروش دەکەنەوە. کوروش وێڕای ئەوەی خەریکی شەڕە، بە پەلە پەیامێك بۆ "بنۆنید"ی پادشای بابێل دەنێرێو پێی ڕادەگەیەنێ کە خۆ تێکەڵی شەڕی ئەو و کرازووس نەکا.

لە شەڕی بابێلیش کە دوایە پێش هات، کوروش بە کوردستان دا تێپەڕیو بابێلی گرتو یەکێك لە گەورەترین حەماسەکانی خۆش نێوی بە ئازاد کردنی قەومی یەهوود بەنێوی خۆی تۆمار کرد، بەڵام چونکو پێوەندی بە باسەکەی ئێمەوە نیە وازی لێ دێنین.[2.1]

گەڵۆن دواترو سەرەتاکانی دەسەڵاتی داریووشی هەوەڵو پاش "گئوماتە یا بیردیای درۆزنە" لە مادی ڕۆژئاوا (کوردستان) شۆڕشێك بە ڕێبەرایەتی "فەراوەرتیش" کە خۆی بەنێوی "خەشتەریەی دووهەم"و لە نەوەکانی هەوەخشەتەرە لە قەڵەم دەدا سەری هەڵدا کە دانیشتوانی مادو پارتو هەرکاتەو ئەرمەنستان بێیەکو دوو لێ کردن پێی پەیوەست بوون.

داریووش کە لەو کات دا لە بابێل خەریکی دامرکاندنی شۆڕشی وێ بوو "ویدارنە"و دوایەش باوکی خۆی "ویشتاسب" کە "ئوستاندار = پارێزەری پارت" بوو، بۆ شەڕ لەگەڵ "فەراوەرتیش" ناردنیە کوردستانو مادی ڕۆژئاوا، لە چەند شەڕی یەك لە دوای یەك کە کردیان سەرکەوتنێکیان نەبوو، تا دواییەکەی داریووش بۆخۆی بۆ هاریکاری ئەوان چوو و لە (521ی پ.ز) لە "رغەیاری" کە لەو پەڕی سنووری ڕۆژهەڵاتی خاکی ژێر حوکمی "فەراوەرتیش" بوو شکاندیو بەسەری دا زاڵ بوو. ئەو سەرکەوتنە تەنیا ئاکامی کارئامەیی تێك شکێنەری هێزی ئەو لە چاو هێزی "فەراوەرتیش" بوو، هەرچەند زۆرینەی شەڕەکان لە مادی ڕۆژئاوا (کوردوئێن) کران.

داریووش لەگەڵ سەرداری تێك شکاو بەوپەڕی بێبەزەیی جووڵاوە، هەروەك بۆخۆی لە بەردە نووسراوەکەی بێستوون دا دەنووسێ: "... من لووتو گوێو زمانیم بڕیو چاوەکانیم دەرهێناو دوایەش زنجیریان کردو لە بارەگای من

---

[1] کتێبەکانی دائرە المعارفی ئاینو ئەخلاق "ك.د.ادوموس‌و مەنزوومەی Baechylides لە 507ی بەر لەمیلادو کتێبی Adonis Attis: osiris نووسینی ژ.ج.فریزر، لاپەڕی 89 بەدوا.

[2] بۆ زانیاریی زیاتر لەسەر ئەم شەڕەو هەروەها گرتنی بابێل لە کتێبەکانی "نوورێك لە ڕۆژهەلآت "Light trom the east نووسینی "بال، Ball"و بابی 45ی کتێبی ئەشعیا نەبیو بابی 14و ئایەتەکانی 6و 7و کتێبی پێنج سەلاتینو کوروش نووسینی هارۆلد کۆمپو هەروەها مێژووەکانی هیرۆدۆت، وەرگێڕانی وەحید مازەندەرانیو لە مێژووی کۆتسیاس بڕوانن.

رایانگرتو ... پاشان فەرمانم دا لە "ئەکباتان" بە رمیانەوە کردو ئەو کەسانەی لایەنگریشیان لێ کردبوو، لە قەڵا دا لە داریٚم دان...".[1]

شۆڕشی مادەکان هەر بەوەندە تەواو نەبوو، بەڵکوو خاکی ئەسڵی ماد، لە مەڵبەندی رۆژئاوای (کوردستان) بە رێبەری کەسێك بە ناوی "چیتران توخمە" درێژەی کێشا، ئاخریەکەی داریووش لەوێش سەرکەوتو لە شوێنێك بە ناوی "ئاربێل یا هەولێر = ئەربیل" لە کوردستانی ئەمرۆی عێراق "چیتران توخمەی گرتو ئەویشی بەڕمەوە کرد. میژوو نووسان ئەو سەرکەوتنانەی داریووشیان بە ئاکامی پەرشو بڵاوی و یەك نەگرتوویی دوژمنەکانی و هاوکاری نەکردنی گەورەکانی ماد داناوە کە لەهاتنە سەرکاری بنەماڵەی دیائۆکۆو پشتیوانی نەکردنی خەڵك دەترسان. دیارە دەبێ بەهرەمەندی بەشی زۆری خەڵکی پارسیش لە داهاتو دەستکەوتی سەرکەوتنی هەخامەنشییەکانیش لەوە زیاد کەین کە بەگشتی ئاکامی شێوەی بەرهەم هێنانی کۆیلەداری و بردنە سەری رادەی بنیادە ئابووری و کۆیلەداریەکان و بەهێز بوونی دابەش کردنی کار بوو.[2]

مادەکان بە دوای راپەڕینی "فەراوەرتیش" بۆ ماوەیەك قەدرو رێزیان لە لای هەخامەنشییەکان لەدەست چوو، بەڵام نیزیك بە تەواوی ماوەی حکوومەتی هەخامەنشییەکان تایفەو قەومەکانی "میزوپۆتامیا" کە مادەکانیش دەگرێتەوە بڕبڕەی پشتی سوپای ئەو حکوومەتەیان پێك دێناو، لەتەواوی شەڕو کێشەی هەخامەنشییەکان لەگەڵ دەولەتە جۆراوجۆرەکانی رۆژهەڵاتو رۆژئاوا دا بەتوندو تۆڵی بەشدار بوون. بۆوێنە لە شەڕی ئێران لەگەڵ ئاتێنییەکان لەماراتون لە سالی (409ی ب.ز) فەرماندەی سەرەکی ئێران "داتیس Datis" مادی بووەو "گەرمە میترە Garmamitra"و "تیتێی Titei" کە کوڕانی ئەو بوون لە ڕیزی فەرماندە گەورەکانی خەشایارشا لە لەشکرکێشی ئەو بۆ یۆنان بوون،[1.3] و

---

[1] بەردە نووسراوەی بێستوون وەرگێڕدراوی "راولینسۆن" وەرگیراو لە ئاکامی لێکۆڵینەوەکانی و.و.نێستروووەو هەروەها میژووی ماد ا.م.دیاکونوف وەرگێڕانی کەریم کەشاوەرز ل 3 ـ 4.

[2] بە گوێرەی بۆچوونی ا.م.دیاکونوف شێوە ئابووریی ئاخریەکانی مادو سەرەتای دەسەڵاتی هەخامەنشیان کە لە میژووی ماد ل 404و هێرتسفێلد بەرگی 3 ل 97.

[3] چاوخشاندنێك بەسەر ئەم ناوانە دا دەردەخا کە ئەوانە کوردیو مادین ـ بۆ ئەو کەسانەی وەدوای زمانو شوێنەواری تایبەتیی ماد دا دەگەڕێن پێویستە بزانن کە لە کوردی دا بە تایبەتی لە ناوچەی موکریان لەقەبی "تیتی" بۆ هێندێك کەس بەکار دێ وەك سمایل تیتی، حەسەن تیتیو ...

www.pertwk.com

هەموو کات سپایە ئازاکانی تیرەکانی رۆژئاوایی واتە (کوردەکانو کورتیوییەکان) کە بەهۆی نێوبانگی مێژوویی مادەکان بەوانیشیان هەر دەگوت مادی لە ریزی باشترین جەنگاوەرانی سپای هەخامەنشی دەهاتنە ئەژمارو، ئەوە پیاوانی شەڕکەری ئەو قەومانە واتە (مادو کیسی یا کاسییەکان) بوون کە لە تەنیشت پارسییەکان شەڕە ترسناکەکانی دەریایی‌و وێشکاییان لە "تیرمۆپۆلیس"، "ئیسۆس"و هەروەها شەڕ لەگەڵ فەرماندە "لێئۆنیداس"یان بەڕێوە دەبردو فەرماندەییان دەکردن.[3.2] لە سەردەمی پاشایەتی ئەردەشیری دووهەم، ساتراپی مادی بەناوی "هارپاگە" یەکێك لە سیما ناسراوەکانی شەڕی ئەو لەگەڵ براکەی خۆی کوروش بوو.[4] ئەو کاتیش ناوەندی شەڕەکان هەر کوردستانو مادی رۆژئاوا بوو و ئەوەش یەکێك لە بەدبەختییەکانی ئەو مەڵبەندەیە کە لەسەرەتای ئەو کتێبە دا ئاماژەمان پێکردو گوتمان لەبەر هەڵکەوتی جوغرافیایی‌و ئیستراتیژیکی زۆر تایبەت‌و عاستەم، تەنانەت ئەمڕۆش وەك دەبینین چوار ڕێی ڕووداوەکانەو تەواوی شەڕو شووری پێوەندیدار بە ناوچەکە لەو شوێنە سەر هەڵدەدا.

سەرهەڵدانی هەخامەنشییەکانو بەربڵاو بوونی ڕەخنە کردنیان لە رۆژئاوا دا، قەومو حکوومەتەکانی کە لە سەرهەڵدانی ئەم غوولە لە ناوچەدا مەترسیان لێ پەیدا ببوو هێنا سەر ئەو باوەڕە کە هەرکام بەشێوەیەك دەستبەکار بن‌و دژکردەوەکەی بوو بە هۆی ئەوە کە لەسەر ئەو خاکە لێکدان‌و پێکدادان ڕووبداو، هەروەها هێزگەلێ ناچار بوون بەوێ دا تێپەڕن کە بۆ وەدەست هێنانی پێویستییەکانی خۆیان دریخیان لە زۆرویژی‌و دەست دریژی نەدەکرد، خەڵکی خۆڕاگرو خەباتکاریش کە نەیان دەتوانی بەهاسانی تەسلیم بن‌و کڕنۆش بکەن، تووشی تێکهەڵچوون دەبوون‌و ئاکامی شەڕیش دیارە.

لە دریژایی پاشایەتی داریووش‌و ئەردەشیری دریژدەست دا... زۆرجار لەشکری ئێران بۆ شەڕ لەگەڵ بابێل‌و سەرکوتی یاغییەکانی ناوچەکانی ژێردەستیان لە ئاسیای بچووك‌و هەروەها یۆنانییەکان‌و ... لەم ڕێگەوە

---

[1] میژووی ماد ل 405.

[2] هەمان سەرچاوە.

[3] خەشایارشاو کتێبی ئانا بازیس = گەڕانەوەی دەهەزار کەس، گزنفۆن.

[4] ئیسترابوون لە X.I8.8:plin. Nat History. VI/15 بە بەڵگە وەرگرتن لە ئەراستوفن‌و پلین VI، ل 18 بەدواوە.

رۆیشتنو دەست پێکردنی زۆربەی شەڕەکانیش لە کوردستان رووی دەدا کە باس کردنیان دەبێتەی هۆی درێژ بوونەوەی بابەتەکە. بەڵام چەند رووداوێك لەو بوارەدا تا رادەیەکی بەرچاو لە چارەنووسی حکوومەتەکانی وڵاتەکەو خەڵکی کوردستانو بە تایبەتی لەسەر میژووی کوردانو کارنامەی میژوونووسیان کاریگەر بووە کە ناکرێ بەسەریان دا تێپەڕین. یەك لەوان راپەڕینی کوروشی بچووك بە دژی براکەی (ئەردەشیری دووهەم) بوو، کە پاش باوکی (داریووشی دووهەم) (ئوخوس کە دوای باوکی کە ئەردەشیری درێژدەست لە ئێران دا ببوو بە خاوەن دەسەڵاتو بە شێوەیەك سەرۆکایەتی ئیمپراتۆری پارسی بە دەستەوە گرتبوو. لە روانگەی خاوەن بۆچوونەکانەوە هیچ کام لە شەڕەکانی ئاسیای رۆژئاوا بارتەقای لەشکرکێشی کوروشی بچووك، کاریگەری قوولّی لەسەر چارەنووسی پارسو نەتەوەکانی ژێر دەسەڵاتی نەبوو.[1] راپەڕینی کوروشی بچووك لە هەوەڵ هەتا ئاخر لەسەر خاکی کوردستان بوو، رەنگدانەوەی میژووییشی یەکجار زۆرو بەربڵاو بوو.

راپەڕینی کوروشی بچووکو کاریگەریی لەسەر کوردستان

کوروشی بچووك کوڕی دووهەمی داریووش بوو کە لە کاتی مردنی بابی لە پۆستی نایب السلطنە واتە جێگری باوکی لە کوردستان (مادی رۆژئاوا یا کوردستانی باکوور و ناوەندی)و ئاسیای بچووك بوو و حکوومەتی دەکرد. هەر بۆیە براکەی "ئیرساسس" یا بە وتەی ئەرمەنییەکان "ئیرشاك"و بە قەولی یۆنانییەکان "ئارتاگز کر دوم" بەکەڵك وەرگرتن لە ئامادە دا نەبوونی براکەی زۆر بە سانایی بەنێوی ئەردەشیری دووهەم گەیشتە حوکمو دەسەڵات.[2][3]

---

[1] میژووی ئێران، ژەنەرال سێرپرسی سایکس ل 292و پلوتارك ژیاننامەی ئەردەشیر.

[2] خوێنەری خۆشەویستی ئەم دێڕانە سەرنجیان داوە کەهێندێك جار کەسێك بە چەند جوور ناو دەبردرێ، کە جاری وایە وێکیش ناچن، قەومو تایفەیەکیش زۆرجار دەکەوێتە سەرزارانو هەر کەسە بەجۆرێك ناوی دەباو جاری وایە بە گوێرەی شك‌و گومان دەگوترێ. هەروەك کورد لە لایەن ئەرمەنیەکانەوە بە "کورچیخ" لە لایەن عەرەبەکانەوە بە جۆردو ناسراوە یا بابێلییەکان گوتی، یۆنانییەکان کورتیوی‌وکاردوخۆیی‌و دراوسێکان بە قردۆ، خالدی‌و... نێودەبرێن‌و دوایەش لە لایەن هەرکەس بەشوێنێك‌و بە قەومێکی بەستوونەوە.

[3] ژیاننامەی ئەردەشیر نووسینی پلوتارك کە بەدرێژی لەم بابەتە قەڵەمی گێڕاوە.

www.pertwk.com

کوروشی لاو هەر لە سەرەتاوە لەبیری گەیشتن بە دەسەلاتدا بووەو بۆ بە ئاکام گەیاندنی ئەو نیەتەی خۆی، بە شارەزاییەکی کە لەسەر باشیو وریایی سەربازەکانی یۆنانی هەیبوە، زۆر لەوانی بە فەرماندەیی "کل ئارخ" راگرتو پاش کۆکردنەوەی لەشکرێکی کارلێهاتوو[1] و یەک گرتن لەگەڵ ئیسپارت، لە ساڵی 401ی پێش زایین، لە شاری "سارد"ی پایتەختی "لوودیە" لە رێگەی باکووری رۆژئاواوە بەتێپەڕین لە کوردستان خۆی گەیاندە باشووری رۆژهەڵاتو لە تەواوی ئەو ماوەیە دا بۆ بەهەڵەبردنی زەینی دەربارییەکانی پارس نیەتی خۆی لە هەموو کەس دەشاردەوە، ئەو رێگایەشی بۆیە هەڵبژاردبوو کە وا بنوێنێ دەیهەوێ قەومەکانی "پی‌سی‌دی"و "کاردوخۆیی" بێنێتە ژێر رکێفی خۆی.

ئەو لەو رۆیشتنە دا رێگەی کەوتە ئامیدیا کە ئاماسیەشی پێدەگوتراو بارەگای فەرماندەیی "سی‌بن نە زیس" فەرماندەی سپایەکانی پارسیش راست لەو دەڤەرە بوو، ئەو توانی ئەوان لەگەڵ خۆی رێکخا، وێڕای ئەوەی پارەیەکی زۆری لە "ئیپاکسا"ی هاوسەری "سی‌بن نە زیس" وەرگرت، ئەو سەردارەشی رازی کرد تا سەربازەکانی خۆی کە هەموو لووتکە شاخو دەروەکانیان گرتبوو و بە بوونی ئەوان لەم شوێنانە تێپەڕین ئیمکانی نەبوو فەرمان بدا لەسەر رێگای ئەو لاچنو پێشی نەگرن.[2]

کوروش بەم شێوە لەرووباری فورات پەڕیەوەو لە ئاخری دا لە شوێنێك بە نێوی "کوناکسا" بەرەنگاری لەشکری براکەی خۆی واتە ئەردەشیر بوو. لە شەڕێك دا کە کوروش زۆر ئازایانەو هەڵمەت بەرانە شەڕی کرد، لە کاتێك دا ئەردەشیری خست بوو خەریك بوو بە تەواوی زاڵ دەبوو، لە ناکاو تیرێکی ژاراوی وەچاوی کەوتو لەجێ کوشتیو لەگەڵ ئاواتەکانی مالّئاوایی کرد. بەڵام ئەوەی جێگەی داخو کەسەر بۆ ئێرانییەکانو هۆی دڵخۆشی دوژمنانی پارس بوو پێویستە ئاماژەی پێبکرێ پاشەکشەو گەڕانەوەی ئەو یۆنانی‌یانە بوو کە لە خزمەت کوروشی بچووك دابوون. ئەو پاشەکشەو هەڵاتنە بە فەرمانی سەردارو

---

[1] لەشکری کوروشی گچکەیان بە 13 هەزار یۆنانیو یەك سەت هەزار ئاسیایی نرخاندوە.

[2] ئانابارییس = گەڕانەوەی 10هەزارکەس، نووسینی "گزنفۆن" کە لە لایەن "ویلر"ەوە کراوەتە ئینگلیزی، لاپەڕەکانی 1 ـ 2ـ 21، جگە لەوەش "دیوید فریزیر" لە کتێبی خۆی دا بەناوی the short cut india ئەو شوێنانەی پێی داچوون دیاریی کردوونو لەسەر هەرکام بە درێژی دواوە.

مێژوونووسی یۆنانی "گزینفۆن" لە روانگەی نیزامیەوە ئەوەندە سەرسوڕهێنەر بوو کە وێڕای ئەوەی هاتە نێو ریزی ئەساتیری یۆنانی، وەك پەردەیەکیش بوو کە لەسەر بێکیفایەتیو ئامادە نەبوونی سپای ئێران هەڵدرایەوە کە لە ئاکامی ماوەیەکی دووری خۆ خۆشەویستیو ناشایستەبوونو بەخۆڕاگەیشتنی فەرماندەکانیان پێك هاتبوو. ئەوە بوو بەهۆی ئەوەی کە خەڵکی ئەو شوێنانەی گرتبوویانو لەژێر دەسەلاتی پارسییەکان دابوو لەو بارودۆخە ئاگادار بنو وەغیرەت کەون. هەر کە ئاگاداری لاوازیی دەوڵەتی ناوەندیی ئیمپراتووری هەخامەنشی بوون هەرکەس لە لایەك دەستی بە بادانەوەو نافەرمانی لە ئەوان کرد، کار گەیشتە جێگایەك کە ئەسکەندەری مەقدوونی کاریترین زەبری کە بۆخۆشی جێی باوەڕ نەبوو، لێوەشاندنو ئەو ئیمپراتوورییە زەبەلاحەی لەبەریەك بڵاو کرد. دیارە ئەو رووداوە زۆری پێوەندی بە باسەکەی ئێمەوە نیەو ئەوەی ئێمە بەو باسەوە پەیوەست دەکا، پاشەکشەی یۆنانییە بەکرێگیراوەکان لەرێگەی کوردستانەوەیەو ئەو شەڕو شوورەیە کە لەگەڵ خەڵکی ئەو وڵاتە لێیان قەوماوە، چونکو هەر ئەوەندەی پاشەکشەی یۆنانییەکان لە روانگەی خۆیانەوە جێگەی لەخۆبایی بوون بووە، بەرەنگار بوونەوەی کوردەکانو راوەستانیان لە بەرانبەریان داو ئەو زەبرانەی ئەوان لە کاتی پاشەکشەی یۆنانییەکان دا لێیان وەشاندن بۆ کوردان جێگەی شانازیو شەڕەفێکی گەورەیە. وا باشترە کە ئەو داستانە لە زمانی خودی گزینفۆن لە کتێبێك دا بە نێوی "گەڕانەوەی دەهەزار کەس" یا "ئانا بازیسس" نووسیویەتی ببیسین. هەرچەند گزینفۆن لە سەر ئازایەتی یۆنانییەکان زۆری پێوەناوەو رادەی کوژراوەکانی خۆیانی لە کوردستان زۆر لەوە کەمتر نووسیوە کەبووە، دەبێ ئەوەش بزانین یەکێك لە گرینگترین هۆیەکانی شکستی کوروشی لاویش هەر ئەوان بوون.[1]

[1] لە کتێبە جۆراوجۆرەکان دا کە ئەو حیکایەتەیان گێڕاوەتەوە هاتوە کە کوروشی لاو بە "کل ئارخ" فەرماندەی یۆنانییەکانی فەرمان داوە کە لەنێوقەدی لەشکری ئەردەشێر بدەن کە بەشێوەی ئاسایی هەموو کات لەوێ دەبوو و خۆیان بەو بگەیەنن، بەڵام "کل ئارخ" بە وتەی گزینفۆن بە پێچەوانەی ئەو فەرمانە لەترسی ئەوەی مەبادا هەردوولای بەتاڵ بێ پەنای بردە بەرروویاری فوراتو لەوێ دەستی کرد بەشەڕ، بۆیە کوروش ناچار بوو لە دڵی سپای براکەی داو هەروەك گوتمان توانیشی ئەردەشێر لەعەرزێدا، بەڵام بەهۆی کەمی شەڕکەر دەوروبەری خاڵی ماوەو کەوتە بەرتیری سەربازەکانی ئەردەشێرو لەجێ کوژرا.

www.pertwk.com

بە دوای کوژرانی کوروشی لاو داو چەند جار وتوویژ، ئاخریەکەی زۆربەی فەرماندەکانی یۆنانیو یەك لەوان "کل ئارخ" بەهۆی "تیسافێرن" فەرماندەی سوپای ئەردەشیری دووهەم گیرانو بە پێچەوانەی ئەو وتانە کە زۆرتر وەك دروشم دەچنو لەهێندێك کتێبی وەك مێژووی ئێران، نووسینی سێر پێرسی سایکس[1] دەیانخوێنینەوە، ئەوە تیسافێرن بوو کە دوای فەرماندەکانی وەك "کل ئارخ" ئیزنی بە لەشکریەکانی یۆنانی دا بگەڕێنەوە نیشتیمانی خۆیان، ئەگەر نا لە شوێنێکی عاستەمی کە ئەوانی لە گەمارۆ دابوونو فەرماندەکانی دەگرتن دەیتوانی یەك جێ هەموو ئەو سەربازە بێ سەردارانە لێك بڵاو بکاو لەناویان بەرێ. هەرچی بووەو رابردوە با لێرە بەدوا لە زمان گزینفۆن خۆی ببیسین، وێڕای ئەوەش پێویستە بزانین کە ئەو نووسراوە کۆنترین شوێنەوارە کە لەوێ دا بە ڕاشکاوی باسی کوردان هاتۆتە گۆڕێو بە دەستمانەوەیە:

کاتێك سەربازانی یۆنانی گەیشتنە شوێنێك کە لایەکی کوێستانێکی گەورەو لایەکیتری رووباری دیجلە بوو، بڕیار درا لەڕێگەی چوارەم (باکوور) ڕا بچینە نێو کێوەکانی "کوردۆك".[2] [3]

"کوردوان" کە لە دەڤەرێکی پڕ شاخو کێو دا دەژین، خەڵکێکی شەڕکەرو ئازان کەتەنانەت لە شاش فەرمان نابەن. دوای ئەو بڕیارە یۆنانییەکان ئەو دیلانەی شارەزای ڕێگاکە بوون جیایان کردنەوە بێ ئەوەی لە نیەتی خۆیان ئاگاداریان کەن... لەم شوێنە رووباری دیجلە ئەوەندە زۆرو خوڕێنو تیژە کە هیچ کەس ناتوانێ لێی بداو بپەڕێتەوە، داوێنی کێوگەلی "کوردۆك"یش راست دێتە خوارو دەگاتە رووبارەکە... ئێستا شەوی مابوو کە لەشکریانی یۆنانی وەڕێ کەوتنو بەری بەیانی گەیشتنە چیا. "گیریسۆف یا Chirisoph" فەرماندەی پێشەوەو "گزینفۆن" فەرماندەی دواوە بوون... ڕۆیشتن تا گەیشتنە گوندێك کە لە بنەبانی دۆڵەکە دابوو. کوردۆکەکان لە ماڵان دەرکەوتبوونو ژنو منداڵیان وەکێوی خستبوو... یۆنانییەکان نە هیچیان لە گوندەکە هەڵگرتو نە شوێنیان کەوتن، هیوایان وابوو بەم شێوە هاریکاریان

---

[1] مێژووی ئێران، ژێنەراڵ سێرپێرسی سایکس، وەرگێڕدراوی فەخرداعی گیلانی ل 297 بەدواوە.

[2] فەسڵی 5 لە کتێبی سێهەمی "ئەنابازیس یا گەڕانەوەی دەهەزار کەس" نووسینی گزێنفۆن.

[3] بە وتەی ڕەشید یاسەمی لە کتێبی (کوردو پەیوەست بوونی مێژوویی و نژادیی ئەو) ل148، ئەو نێوە لە ئەسڵ دا "کوردۆ"یەو گزینفۆن ئەوەی لە ئەرمەنییەك بیستووە، چونکو لە زمانی ئەوان دا "ك" لە ئاخری ناو دا مانای "کۆ" دەدا.

بکەنو ئیزنیان بدەن تێپەڕن، بەڵام کوردۆکەکان رووی خۆشیان نیشان نەداو کاتێك پاشی یۆنانییەکان لەکێو هاتنە خوارو گەیشتنە ناو ئاوەدانی کۆ کوردۆ لەپاش ڕا هەڵیان کوتانە سەر، هێندێکیان کوشتنو بەشێکیشیان بە بەردو تیر بریندار کردن.

لەبەر ئەوەی لەشکری یۆنانییەکان ناغافڵ هاتبوونە نێو خاکی کوردۆکان، تاقمێکی کەمیان لەوێ بوون، بەڵام ئەگەر لەپێش دا ئاگادار بوونایەو خۆیان ئامادە کردبا بەشێکی زۆر لەیۆنانیەکان لەناو دەچوون... یۆنانیەکان لەبەر ئەوەی نابەڵەد بوونو نەیاندەتوانی باری خۆیان قورس کەن بەشێکی زۆر لە دەسکەوتو ئەو چوارپێیانەی پێیان بوو بەجێیان هێشتنو تەنانەت دیلەکانیشیان بەڕەڵڵا کرد تا نەبنە هۆی دواکەوتن لە دەرباز بوونیان.[1] دوای شەو و ڕۆژێك ئازووقەشیان لێ برا.

کوردۆکان کەوتنە سەریان، ڕێگاش تەنگ بوو، هەنگاو بە هەنگاو تووشی شەڕ دەبوونو دەبوایە بەرگری لەخۆیان بکەن. جارێکیان "گیریسۆف" فەرماندەی پێشەوە، فەرمانی دا بە توندی بەرەو پێش بڕۆن کە زیاتر وەك هەڵاتن دەچوو، بەڕاستی ئێمەیان وا خستبوە تەنگانەوە کە مەجالی بیرکردنەوەمان نەبوو... تاقمێك لە سەربازو فەرماندەکان یەك لەوان "کلەئارك" کە تیرێکی وەخاڵگەی کەوتبوو کوژران، کاتێك سەرکۆنەی "گریسۆف"یان کرد وتی: لەو کێوانە بڕوانن، ئێمە قەت ناتوانین بگەینە ئەو چیا بەرزانەو تەنیا یەك ڕێگەمان لەبەرەو هیچیتر... کوردۆکان ئەو ڕێگایەشیان لێ گرتووینو تەنیا ڕێگەی نەجاتی ئێمەشیان بەستوە... دوایە دوو کەس لە دیلەکانیان هێنانو دوور لە یەکتر ڕایان گرتن، ڕێگەی دەرباز بوونیان بە جیا لە هەرکام پرسی، یەکیان سەرەڕای ئەو ئازارو ئەشکەنجەی دیتبووی هیچی نەگوتو بۆیە لەپێش چاوی ئاواڵەکەی سەریان بڕی. دیلەکەیتر گوتی برادەرەکەم لەبەر ئەوە هیچی نەگوتو ڕێگەی پێ نیشان نەدان کەتازە کچێکی ناوزەد کردوە کەلەسەر ڕێگەی دەرچوونی ئێوەیەو نەیدەویست ئێوە بەسەر ئەو ناوچەدا زاڵ بن[2] و ... .

---

[1] گزیفۆن هەوڵی داوە لەهەموو نووسینەکانی دا کەمتر باسی کوردەکان بکاو لە باپخی کاری ئەوان کەم کاتەوە. هەروەك دەبینین لێرەش دەگەڵ ئەوەی هیچیان پێنەماوە لەسەر دیلەکانو ئازادکردنیان ئاوا دەدوێ.

[2] بەشی یەکەم لە کتێبی چوارەمی "ئەنابازیس" نووسراوی گزینفۆن.

www.pertwk.com

وایان بڕیار دا شەوێ دوو هەزار کەس بچنە بەرزاییەکانو بەیانی شەیپوور لێ دەن، بەڵام هێشتا دوایی لەشکر نەگەیشتبوە کوردۆکان (گزینفۆن لێرە دا بە خاریجی ناویان دەبا Barlare" لەسەر شاخەکان ڕا بەردی گەورە بە قەدرایە عارەبانەیەکیان بەسەردا جاڵە کردنەوە، کاتێك ئەو بەردانە وەبەردەکانی سەختی قەدی کێو دەکەوتن، بڵاو دەبوونو وەك بەردی قۆچەقانی یۆنانییەکانیان دەکوتا. ئەو کارەی کوردۆکان تەواوی شەوێ درێژەی هەبوو و زۆریان لێ کوشتین... کوردۆکان بێئەوەی شەڕە بکەن دەڕۆیشتنو شوێنی خۆیان بەجێ دەهێشت. لێرەدا ئێمە تووشی ئەو خەیاڵە بووین کە ئەوە لە ترسان ڕادەکەن، بەڵام زۆر زوو دەرکەوت کە ئێمە بە هەڵەچووینو ئەو جێ گۆڕکێیە هی ترس نیە. لەو کاتە دا هەواڵمان پێگەیشت کە دوژمن چۆتە سەر تەپکەکانو بەشێك لەدلێرانی یۆنانی کوشتوە. ئەوەتا لەسەر چیای بەرانبەریشمان ئامادەنو چاوەڕوانی ئێمەن... گزینفۆن پێشنیاری وتووێژی پێکردنو داوای لێ کردن تەرمی یۆنانییەکانیان بدەنەوەو... کوردۆکان قبووڵیان کردو ... کەچی لەنەکاو هێزی ئەوان وێکڕا هێرشیان کردینێو لە بەرزایی چیاکان ڕا بەردی زۆر گەورەیان بەرەو ئێمە جاڵە کردەوەو... بەڵام ئاخری دیلەکانمانیان ئازاد کردو تەرمەکانیشیان لەگەڵ گۆڕینەوە. لە هەر شوێنێك ڕێگەمان لێ تەنگ باوە ڕێگەیان لێ دەگرتینو لەشەڕ دا ئەوەندە خۆیان خۆڕاگرت کە ئێمەیان وەتەنگ هەڵێناو تا ئەو کاتی ئەوانن لەسەر ڕێگا بان ڕۆینمان نەدەکرا.

توندو تۆڵیو چالاکییان سەیرو سەمەرە بوو، هیچ کەس تۆزی نەدەشکاندن، هەرچەند لەنیزیك ئێمە تێدەپەڕین کەس نەیدەتوانی بیانگرێ. سەیرتر لە هەموو شت ئەوە بوو کە ئەوان جگە لە کەمانو قۆچەقانی هیچ چەکی دیکەیان نەبوو... زۆر تیرئەندازی چاك بوون، کەمانەکانیان سێ زەرع درێژ بوو، زیاتر لە دوو تیریشیان دەردەکرد، زێی کەمانەکانیان بەرەو خواری کەمانەکە دەکێشاو لاقی چەپیان بۆ دەکردە پاڵپشت. تیرەکانیان بە ڕاحەتی جۆشەنو سپەری یۆنانییەکان دەسمیو ... یۆنانییەکان بەبەستنی تەسمە لە جیاتی ڕمب لەو تیرانە کەڵیان وەردەگرت.[1]

[1] فەسڵی دووهەم لە کتێبی چوارەمی "ئەنابازیس" نووسراوی گزینفۆن.

ئەوە راستیەکی حاشاهەڵنەگرە کە لە ماوەی حەوت شەوورۆژان دا کە سەربازەکانی ئێمە بە وڵاتی کوردۆکان دا دەڕۆیشتن، هەموو کات لە شەڕو لێکدان دابووینو ئەوەندەمان رەنجو کوێرەوەری لە دەست کێشان کە قەت ئەوەمان بە دەست شاو لە "تیسافێرن Tissaphrene"ەوە نەکێشابوو.[1]

گەلۆ، هەروەك پێشتر ئاماژەی پێکرا هەموورووداوەکانی دوای ئەردەشیری درێژدەست بە تێکڕا لە میژووی ئێران دا بوونە هۆی جەسووریو ترس شکانی خەڵکانی ئەو شوێنانەی لە دوورو نیزیك لەبەر دەستی ئەو ئیمپراتووریە دابوون، دیارە گەڕانەوەی ئەو دەهەزار یۆنانییەش هەرچەند واش نیە کە لەنووسراوەکانی گزینفۆنو یۆنانییەکانو ئوروپاییەکان دا دەخوێندرێنەوەو زۆریشیان گەورە کردۆتەوەو بەچەند لایەنەوە بەدنیایان نیشان داوە، بەڵام لێك بڵاوبوونی شیرازەی حکوومەتی هەخامەنشیەکانی دەرخست، کار گەیشتە جێگایەك کە ئەسکەندەری مەقدوونی کە لەسەرەتا دا بۆ سەربەستی وڵاتەکەی راپەڕیو شۆڕشی کرد، کاتێك لە بێکیفایەتی داریووشی سێهەمو سپاکەی گەیشت، ئەو شتەی هاتە مێشکەوە کە تا ئەو دەم هیچ کەس بە خەونیش نەیدەدی، جا کە دیتی پیادەکردنی ئەو بۆچوونە دەگونجێو رێگەی بە والاّیی هاتە بەرچاو، رێگایەکی دوورو درێژی پێواو هەروەك ئاشکرایە کوردستان بوو بە مەیدانی هاتووچۆو جەولەی هێزەکانی ئێرانو یۆنان.

ئەسکەندەر لە رێگەی صورو سووریەوە هاتە ناو دەشتەبەری بین النهرینو لەویوە بەرەو مەڵبەندی "هەولێر Hav-ler" یا بە وتەی خەڵکیتر "ئەربیل" هاتو لە دەوری هەولێر بوو کە ژیانی داریووش گۆڕانی بەسەرداهات. لە شەڕێکی نابەرانبەر بۆ یۆنانییەکان، لەحاڵێك دا کە سپاییەکانی چەك قورسی مەقدوونی نەیان دەتوانی وەك سپای چەك سووکی گورجو گۆڵی ئێرانی هەڵسووڕێن، چاوەڕوانی ئەوە دەکرا ئەسکەندەر بشکێ، بێکیفایەتیو ترسی بێجێی داریووش، ئاکامی شەڕی گۆڕی، کاتێك سوپای ئەسکەندەر لە بەر بێهومێدی پەنای بردە سەر دڵی سپای داریووشو لێی چووە پێش، داریووش بەو پەڕی ترسەنۆکییەوە لەبەری هەڵاتو بەرەو هەولێر رای کرد. سوپای ئێران کە سەرداری خۆی بەو حاڵە دی بە سەر شۆڕی بەزیو بەرەو هەولێر هەڵات. بەم

[1] ئانابازیس کتێبی چوارەم فەسڵی 3.

شێوە شکانەی لەشەڕی هەولێر رووی دا ئیمپراتووری بەرینی هەخامەنشی لەبەریەك بڵاو بوو.

کوردستان لە سەردەمی حکومەتی سلووکیو ئەشکانییدا

بەدوای مردنی ئەسکەندەر، وێڕای دابەش کردنی وڵاتی زۆرپانو بەرینی ژێر دەسەڵاتی لە لایەن میراتگرانو سەردارەکان لە بەینی خۆیان دا، کە هەر کەس لەو سفرە پڕلە نێعمەتە بەشی خۆی دابڕی، گەورەترین بەش بە دوای ئاڵوگۆڕی پشتی پەردە بە سەرداری گەورە "سولوکس" گەیشت کە خاکی ئێرانو بین النهرینو سووریەش لەسەر ئەو بەشە بوون. "سولوکس" بۆ ئەوەی چاوێکیشی لە مەقدوونیە بێ، لە پێش دا "بابێل" دوایە "سلووکیە"و لە ئاخریدا "ئەنتاکیە"ی لە سووریە کردە ناوەندی حکوومەتی خۆی. دواتر "ئانتۆکۆس برای سولوکس" پاشماوەی خاکی ژێر دەستی ئیمپراتووری بە هێندێك لە نیزیکانو سەردارەکانی سپارد کە دەتوانین لە ریزی ئەوانە دا ئاماژە بە ساتراپی ماد بکەین کە بە سەرداری خۆی "مۆلون"ی سپارد. لەو بەینەدا بەهۆی شەڕ لەسەر دابەش کردنو ئەو شەڕانەی بەم بۆنەوە لە نێوان سەردارەکانو کەسانی سەر بە ئەسکەندەر رووی دەدا، کوردستان زۆر جار لەژێر پێی ئەو شەڕکەرانە دا لەرزیو زۆر جاریش بەرەنگاریو بەرگری خەڵکی ئەو خاکە دڵی دوژمنی لەرزاندوە، تا ئەو کات کە بەرپرسایەتی کاروبارەکان کەوتە دەست "ئانتیوخۆس"ی سێهەم. ئەو بە مەبەستی سەرکوتی یاخیەکان چووە سلووکیەی قەراغ دیجلەو لەوێوە چووە زاگرۆسو مەڵبەندی "کاردوخۆیی یا کورتی Cyurtii" لە مادی رۆژئاواو لەوێوەهاتە "ئاترۆپاتین یا مادی بچووك واتە ئازەربایجان"و حوکمڕانی ئەو شوێنەی خستەی ژێر فەرمانی خۆیو بەم شێوە خەیاڵی "ئانتیوخوس"ی سێهەم لەمەڕ ماد ئاسوودە بوو.

بابەتێکی دیکە کە جێگەی ئاماژە پێکردنە ئەوەیە کە کوردەکان لەتەواوی سەردەمی دەسەڵاتی ئەسکەندەرو سلووکیەکان دەستیان لە بەرەنگار بوونەوە هەڵنەگرتو بە شێوەی جۆراوجۆر بە دژی ئەوان کە داگیرکەری خاکیان بوون، هەرچی بۆیان کرا کردیانو ئەگەر داریووش کە بەر لە دەسەڵات حوکمڕانی کوردستانو کوردان بووەو بەهیوای ئەوان هەولێری بۆ مەیدانی شەڕ لەگەڵ

ئەسکەندەر هەڵبژارد، ئەگەر لەبەر ئەسکەندەر هەڵنەهاتباو کاتی هەڵاتن چووبا نێوکوردان لەنێو شاخو داخی بەرزو سەر لە ئاسمان کوردستان، لەوانەبوو مێژوو جوورێکی دیکەی لەسەر نووسیباو وەرەق گۆڕابا.[1] [2]

کوردان بۆ گەیشتن بە ئامانجی خۆیان کە دەرکردنی سلووکییەکان بوو، "مولۆن" ئەو سەردارەی پێشتر باسمان کردو ساتراپی مادیان بۆ راپەڕین لە دژی شای سلووکی هان داو بۆخۆشیان هاوکاریو هاوڕێیان کردن، ئەوە لە ساڵی 202ی بەر لە زایین بوو. بە وتەی رەشید یاسەمی وا جوانترە چلۆنایەتی ئەو بزووتنەوەیە لە زمانی "پۆلیب" میژوونووسی یۆنانی ببیسین، چونکو بیستنی راستیەکان لە زمان دوژمنەوە سەرنج راکێش تر.[3] پۆلیپ لەم بارەوە دەنووسێ:[4]

"دوای کوشتنی "سولوکس" کە لە "ماوەراتورۆس"[5] رووی دا، "ئانتیۆکوس"ی برای کە حوکمڕانی ئاسیا بوو، هاتە پایتەختو لەسەر تەختی پادشایی دانیشت، دوایە سەرداری خۆی "مولون"ی کە زۆری یارمەتی دابوو کردە حوکمڕانی ماد. بەڵام "مولۆن" یاغی بوو و وڵاتی بابێلی گرتو بۆ ماوەیەکی درێژ هەر سوپایەکی "ئانتیوکۆس" دەینارد شەڕی ئەو، دەشکا. سەرئەنجام ئانتیوکۆس لەگەڵ لەشکرێکی زۆر بەرەو "مولۆن" چوو. کاتێك گەیشتە رووباری فورات لەشکرەکەی کردە سێکەرتو بە هەشت رۆژان لە چیای "حەمرین Orion = جبل حمرین" تێپەڕیو گەیشتە وڵاتی "ئاپۆلۆنی".[6]

"مولۆن" لەخەڵکی خووزستانو بابێل دڵنیا نەبوو، بۆیە بۆ جێبەجێ کردنی پلانەکەی تەنیا پشتی بە قەومی "کورتی = کورد" بەست بوو کە قۆچەقانی

---

[1] نیسترابوون، کتێبی 11 بەرگەی 9.

[2] ئەنابازیس نووسینی گزنفۆنو ژوستەن، کتێبی 41، بەرگەی 5.

[3] کوردو پێوەندی رەگەزیو میژوویی ئەو، رەشید یاسەمی لاپەڕەکانی 185 تا 159و دواتر... .

[4] کتێبی (Xli) لە پۆلیب ل 148 بەدوا.

[5] مەبەست لە زنجیر شاخی توروسی تورکیەی ئەورۆپە کە بەشی زۆری لە کوردستانی تورکیە دایە.

[6] ئەو ئەیالەتە لەگەڵ خاکی بابێلەو لە باشووری چۆمی دیالە هەڵکەوتووەو دراوسێی مادی رۆژئاوا بووە.

www.pertwk.com

هاوێژی زۆر شارەزا بوون.[2.1] لێرە دا پێویستە بەوە ئاماژە بکەین کە تەنیا پۆلیپ یا گزینفۆن نین کە باسی کوردانیان کردوەو بە ڕاشکاوی ناویان بردوون، بەڵکوو زۆر کەسیتر وەك "ئیسترابوون" مێژوو زانو جوغرافیازانی بەناوبانگی سەدەی یەکەمی زایینی، باسی کوردیان کردوەو "کورتی"یان پێگوتوونو کوردو مادیان بە یەك زانیوە. ئەو مێژوو زانە بڕوای وایە کە هیچ بەڵگەیەکی جێباوەڕی ئەوتۆ نیە کە نیشان بدا کوردو ماد لەیەکتر جیان.[3] دوایەش لەوە زیاد دەکاو دەڵێ: مێد (ماد) دووبەشی دیاریی‌یە، یەکەمیان مادی گەورە کە "ئەکباتان یا هەگمەتانە" پایتەختی بووەو ئەوی‌تریان مادی بچووك یا "ئاتروپاتێن" کە لە نێوی یەکەمی ساتراپی (ئوستاندار یا پارێزگار)ی ئەوێ وەرگیراوە کە "ئاترۆپاتیس" بووە. هەر ئەو پارێزگارە بووە کە پێشگیری لەوە کردوە کە ئەو دەڤەرە بکەوێتە دەستی مەقدوونییەکانو لە بەرانبەر ئەو کارە گەورەدا نێوی پاشایی وەرگرت... بەوتەی "ئاپۆلونیدس" هێزی سەربازی ئەو ئەیالەتە زۆر بەرچاو و کارئامە بووەو دەریاچەیەکی تێدا هەڵکەوتوە بەنێوی "کاپۆتا" کە خوێی لێ دەکەوێتەوە.[4]

بە پێی گێڕانەوەی "دێلیووس Dellius" دۆستی سەردار "ئانتوان"ی ڕۆمی لە دەڤەری باکووری ئاترۆپاتێن تیرەکانی کادۆسی، ئەمرەدەکان، تاپورەکانو کورتییەکان دەژین کە هەر خەریکی ڕێگرین... ئەو تیرانە لە کێوەکانی زاگرۆسو "نیفاتس Niphatis" دا بڵاوونو هەموویان لە یەك ڕەگەزن، هەروەك لە وەزعی جیسمی‌و بەدەنیشیان ئەوە دەردەکەوێ.

ئیسترابوون لە شوێنێکی دیکە لەسەر خەڵکی قەراخەکانی دەریای خەزەر (کاسپین) دەنووسێ: لەوێ گیلەکەکان، کادۆسییەکان، ئەمرەدیەکان،

---

[1] لە شەڕی کوردان لەگەڵ پادشای "پیرگام" بە ڕیوایەتی "تیت لیو" کە لە ل 97ی کتێبی کوردو پێوەندیی ڕەگەزی‌و مێژووییان لە ڕەشید یاسەمی، هەروەها بە کتێبی گەڕانەوەی دەهەزار کەس لە گزینفۆن کە لە فەلاخون هاوێژی کورتیویان = کوردانو شارەزاییان لەم بابەتەوە بڕوانن. پێویستە بزانین کە لە ساڵی 140ی بەر لەزایینو فەلاخون هاوێژانە لە سوپای ئانتیوکوس دا دامەزراون.

[2] ئەوەش جێگەی وەبیرهێنانەوەیە کە "پۆلیب" یەکەم مێژوونووسە کە بە ڕاشکاوی لە دەوری ساڵی 172ی پێش زایین دا نێوی "کورتی"ی هێناوە. دیارە ئەوە بۆ ئەو کەسانەش کە دەڵێن بۆ یەکەم جار لە سەردەمی سەلجووقییەکان دا نێوی کوردو کوردستان هاتۆتە گۆڕێ سەرنج ڕاکێشە.

[3] کتێبی یازدەهەم، بەشی سێزدەهەم، کتێبی ئیسترابوون‌و، کوردو پێوەندی ڕەگەزی‌و مێژووییی ئەوان لە ڕەشید یاسەمی ل 160.

[4] لە زۆر لە مێژووەکانی وەك مێژووی تەبەری‌و ... ئەو دەریاچەیان بە دەریاچەی ورمێ زانیوە، کە کەبوودانیشی پێدەڵێن.

کورتیەکانو ئەناریکەکانو چەند تیرەی دیکە دەژین...[1] لێی زیاد دەکاو دەنووسێ: کاسییەکان یەکێك لەتیرەکانی کۆرتیۆن کە لەگەڵ مادەکان هاوخاکن. جگە لەو باجەی بۆیان دیاری کراوە زۆر کات پادشاکان، لە هاوین دا دێنە ئەکباتانو لەوێ دەژین یا دەچنە بابێل دیاریو شتی زۆر پێشکەشی کاسییەکان دەکەن.

وەختێك ئەسکەندەر ویستی ئەوان تەنبێ بکا، لە زستاندا هێرشی بردە سەر ئەو مەڵبەندە بەڵام سەرنەکەوت.[2] سنووری لای باشووری ماد بریتییە لە "ئاپۆلۆنیاتید Apoloniatide"و بەشێك لە زاگرۆس و...[3] ئەو هەرێمە لەگەڵ مەرگی ئەسکەندەر لەژێر دەستی سلووکییەکان هاتە دەرو هەروەك گوتمان، هەموو کات سەرداری سلووکییەکان لەگەڵ خەڵکی کوردوئێن (کوردستان) خەریکی شەڕ بوون.

ئەوکات کە تیرداد بناغەی حکوومەتی ئەشکانی (پارت)ی داڕشتو دەستی یۆنانیو مەقدوونییەکان لەئێرانو کوردستان کەم بۆوە، لە بەشێکی ئامانڵ دورگەی ئیتالیای ئەمڕۆ هێزێکی نوێ بە نێوی رۆم لە دایك بوو کە دوایە ئیمپراتوورییەکی گەورەی پێك هێنا. ئیمپراتوورەکانی ئەو وڵاتە بۆ بردنە پێشی دەسەڵاتی خۆیانو بۆ ئەوەی هێزە گەورەکانی تری ئەو سەردەمەو یەك لەوان ئێران بخاتە ژێر فەرمانی خۆی چەند سەدە لەگەڵ ئیمپراتووریی پارت (ئەشکانی)و ساسانی لەشەڕ دابوو و دیسان کوردستان وەك هەموو کات خاکێك بوو کە لەو شەڕانە دابوو بە پێخوستی جەولەی لەشکرەکانی هەر دوولاو گەورەترین شەڕەکانی ئەو دوو ئیمپراتوورییە هەر لە کوردستان کران. زۆر بە کەمی هەڵدەکەوت کە وەك سەردەمی "ئوردئەشکی سێزدەهەم" سوڵتانی بەتوانای ئەشکانی کە لە شەڕەکان دا لە هێزی کوردانیش کەڵکی وەردەگرتو هەوڵی دەدا خاکی دوژمن ببێتە مەیدانی شەڕ، لە هێزی کورد یارمەتی بخوازنو لە شەڕەکان دا بەشداریان کەن. وای لێهات کە هێندێك جار وەك سەردەمی پاشایەتی کۆڕەکەی ئوردئەشکی سێزدەهەم کە بە "فەرهادی چوارم" ناسراوەو

---

[1] کتێبی یازدەهەم، لە ئیسترابوون، بەشی حەوتەم.

[2] کتێبی یازدەهەم بەشی سێزدەهەم لە ئیسترابوون.

[3] هەمان سەرچاوە.

www.pertwk.com

پیاوێکی بەکیفایەت نەبوو، رۆمییەکان ئەوەندە جەسوور ببوون کە لە رێگەی ئەرمەنستانەوە خۆیان گەیاندە "مادی بچووک یا ئاترۆپاتێن"و دەوروبەری پایتەختەکەی کە "پراسپا Praspa" بوو.[1] هەرچەند ئەو لەشکرکێشییە بۆ "مارك ئانتۆنی" ئیمپراتووری رۆمو لەشکرەکەی جگە لە شکستو ئابڕوو چوون چیدی تێدا بەستە نەبوو، تەنیا لە دەوری قەڵای "وان"و کوردستانی ناوەندی زیاتر لە هەشت هەزار کەس لە سەربازەکانی رۆمی کوژران. دوای ئەم رووداوە لەو شوێنە لەسەر دەستکەوتی شەڕ لەنێوان ساتراپی مادو فەرهادی چوارەم ناتەباییەکی توند پەیدا بوو، ئەو ناکۆکییە گەیشتە جێیەك کە پارێزگار بە نهێنی "مارك ئانتۆنی" هان دا کە لەگەڵ ئێران شەڕی دووبارە بکاتەوە، ئیمپراتووری رۆمکە هێشتا تامی تاڵی شکستی پێشووی لە زاری دابوو، فریوی خواردو جارێکی دیکە خۆی تووشی شکانو کوژرانێکی قورس کرد، ساتراپ کە نهێنیکارییەکی ئاشکرا ببوو بە هۆی فەرهادی چوارەم گیراو کوژرا.

لە شوێنەواری ئەشکانییەکان لە کوردستان عیبادەتگای "ئاناهیتا = ئیلاهەی ئاناهیتا" هەڵکەوتوو لە کەنگاوەری کوردستانی ئێرانو لە پاریزگاری کرماشانە کە هی سەرەتاکانی پارتەو "م.دیۆلافێر" ئەوێی بە عیبادەتگای ئارتمیدا لە کۆن پار یا کەنگاوەر نووسیوە.[2] هەروەها شاری ئاشوور یا لاباناو، شاری "الحضرە یا هاترا" لەبەینی دوو رووباری دیجلەو فوراتو لەنێوەڕاستی کوردستانی ناوەندی (کوردوئێن)و هەروەها کۆشکەکانی دەسەلاتداریەتی ئەوێ کە نیشاندەری گرینگییەکی زۆرە کە حکوومەت بەو مەڵبەندەی داوە.[3] بینای کۆشکەکانی پاشا بریتییە لە حەوت هۆڵی گەورە کە گەورەترینیان 40×90و چکۆلەترینیان 20×30 پێ ببووە. تالارە گەورەکەی بێ کۆڵەکە سازکراوەو،

---

[1] پراسپا پایتەختی مادی بچووك هەمان "تەختی سولێیمانە" کە لەنێوان میاندووئاو و تکاب هەڵکەوتوەو وێرانەکانی ماونەوە. بۆ زانیاریی زیاتر لە کتێبی "ئێرانی رابردوو و ئێستا" نووسینی ویلیام جێکسێنو ئیستراببوون، کتێبی 11 بەشی سێزدەو کتێبی شەرحی مارك ئانتونی، نووسینی پلوتارك‌و هەروەها کتێبی هەڵوەشانو رووخان بە قەڵەمی "گیبۆن Gibbon" بەرگی یەکەم ل 338 بەدوا بڕوانن.

[2] وەرگیراو لە ئەشکانییەکان، نووسینی م.م.دیاکونوف ل 122.

[3] لە میژووی ئێران، نووسینی ژێنەرالٌ سێر پیرسی سایکس، وەرگێڕدراوی محمدتقی فخرداعی گلانی وەرگیراوە.

یەکێك لەجوانترین کۆشکەکانی شاهانە بووە،[1] بە شێوەیەك کە ناکرێ لەگەڵ هیچ نەخشەو گەڵاڵەیەکی بیناسازی بەرئاوردی بکەیو چ بینای لەوی رێکترو جوانتر نەبووە. لەسەر دەرگای لای رۆژهەڵاتی کۆشکەکە بە زنجیرە کۆڵەکەیەك سازکراوە کە لەنیوەی دیوار ڕا بە سەردەرانەکەوە لکاون، ئەوە جوانیەکی تایبەتی پێبەخشیوەو درێژایەکەی کە 300 پێیە بە کەللەی بنیئادەمو شکڵی جوانی ئافرەتان کە لە بەرد داتاشراون رازاوەتەوە.

گرینگییەکی کە شایەکانی ئێرانو نەیارەکانیان بۆ ماد (بە رۆژهەڵاتو رۆژئاواوە بەتایبەتی بە مادی رۆژئاوایان دەدا کە هەمان کوردستانە، ئەوەندە بوو کە هەموو کات شازادە دەرەجە یەکەمەکان بۆ حاکمییەتی ئەوێ هەڵدەبژێردرانو، دەیان ساڵ لەسەر بە دەستەوە گرتنی دەسەڵات لەم شوێنە لەگەڵ یەکتر شەڕیان دەکردو تەنانەت کاتێك خەڵکی ئێران بە دژی فەرهاد وەك کوڕی فەرهادی چوارەمو "ئوروەی دووهەم" راپەڕینو "وئین" کوڕە گەورەی فەرهادی چوارەم کە لە رۆم گەورە ببوو لەسەر تەختی شایەتی دانیشت[2] ئەویشیان قبووڵ نەکردو لە ئەردەوانیان گێڕاوە کە خۆی لە شازادەکانی ئەشکانیو حوکمڕانی مادی رۆژئاوا (کوردستانو ئاترۆپاتێن یا مادی بچووك یا ئازەربایجان) بوو تا لەسەر تەختی شایی دانیشێ، ئەو توانی "ووئێن" کوڕە گەورەی فەرهادی چوارەم کە دایکی رۆمی بوو و بۆخۆشی لە رۆم گەورە ببوو و بە شێوەی ئەوان پەروەردە کرابوو، هەروەها بەشێکی زۆر لە رۆمییەکانی لە پۆستی گەورەو کاری پڕ لە بەرپرسایەتی دامەزراندبوو، بۆخۆشی لە عەیشو نۆشو بلەوەزی دا نوقم ببوو، بە تایبەتی ئەو کابرایە لە ڕاو بێزار بوو کە لە لای ئیرانییەکان بەتایبەتی ئەشکانییەکان کارێکی پیرۆز بوو و بۆ پاشاکانیش بە واجب دەزاندراو، بەڕاستی لەبەر ئەو کارانە خەڵك لێی بێزار ببوون، ئەردەوانیش کاتێك ئەو وەزعەی دیت کەڵکی لە دەرفەت وەرگرتو سەرئەنجام لە پاشایەتی

[1] میس "گێرترۆد بێل Miss Gertrude Bell" لە کتێبێك دا بەنێوی پاشەواری ئەشکانیەکانو "ئەندرە" لە نووسراوەی "هاترا" کە لە بڵاوکراوە زانستییەکانی ئەنجومەنی رۆژهەڵاتی ئاڵمان داو لە ساڵی 1908و لە ژمارە 9دا چاپ بووە بە درێژی لەم بوارەدا شتی نووسیوە.

[2] فەرهادی چوارەم بە دوای بەستنی پەیمانی ئاشتی لەگەڵ رۆم، بەڕوالەت بۆ ئەوەی نیەت پاکیی خۆی سەلماندبێ، بەڵام لە راستیدا بۆ ئەوەی لە پیلان پارێزراو بێ، کوڕەکانی برای خۆی ناردە رۆم تا لەوێ لەژێر حیمایەتی ئیمپراتووری رۆم دابنو وئێن کە دایکیشی رۆمی بوو لە کێشەو هەڵڵاو بەزمی نێوان براکانی کەڵکی ورگرتو لەسەر تەختی پادشایی دانیشت.

www.pertwk.com

خست، دوایە کە چووە ئەرمەنستانو لەوێ ببوو بە پادشاش دەستی هەر لـێ هەڵنەگرتو ناچاری کرد لەوێش هەڵێو بچێتە سووریە کە ئەوکات لەژێر چاوەدێری رۆمییەکان دابوو و، سەرئەنجام ئەردەوان بەنێوی "ئەردەوانی سێهەم" بۆخۆی لەسەر تەخت دانیشتو بوو بە شای ئێران.

یەکێك لە دواین رووداوەکانی کوردستان لە سەردەمی ئەشکانییەکان دا، هێرشەکانی چەند جارەی "تراژان" ئیمپراتۆری رۆم بوو بۆ ئەرمەنستانی گەورەو بچووك (لەو سەردەمەدا بەمەڵبەندەکانی باشوورو رۆژئاوای دەریاچەی وانیان دەگوت ئەرمەنستانی بچووك، کە لە راستی دا خاکی کوردستانی باکوور بوو) ئاخریەکەی لە سالّی 116ی زایینی دا شاری "هاترایا الحضرە"ی گرتو لەویوە بەرەو بابێلو تیسفوون چوو و ئەو ناوچانەشی گرتو هەتا قەراغ کەنداوی فارس چووە پێش، بەڵام کاتێك ناچار بە پاشەکشە بوو تەنیا شوێنێکی بە توندی لە بەرانبەری راوەستا هەر "هاترا = الحضرە" بوو کە تراژانی سەرخۆشی سەرکەوتنە یەك بەدوای یەکەکانی تووشی مسیبەتو بەڵایەکی گەورە کردە. خەڵکی ئەو دەڤەرەکە لە تیرە جۆراوجۆرەکانی کۆرتیوی بوون ئەویان مەجبوور بە پاشەکشەو بەجێ هێشتنی ئەو شوێنانە کرد کە گرتبوونی.[1]

لە هەورامان کە مەڵبەندێکی کوردستانی ئێرانو سەر بە کرماشانە هێندێك نووسراوەی چەرمین دەست کەوتوون کە دابەش کردنی وڵاتیان تێدا نووسراوە. بە پێی ئەو نووسراوانە هەر ساتراپ (ئوستانێك) چەند هیپارخی = شارستانو هەر هیپارخی بە چەند ئیستاتمان = دێهستان دابەش کرابوو. بە گوێرەی ئەو نووسراوانە، دابەش بوونی کوردستانی باشوورو ناوەندی کە بەنێوی "ئوسێرۆئینا" نێودێر کراون حکوومەتی سەربەخۆیان هەبووە. پاشاکەیان کەسێك بووە بەنێوی "ئابکار" کە لەگەڵ کراسووسی رۆمی هاوپەیمان بووەو دواتر لە شوێنێك بەنێوی "حەڕان" کراسووس کەوتە گەمارۆی سپای پارتی کە هۆکاری ئەم گەمارۆیەیان بە حیسێبی کەماندارو سوارەکانی کۆرتێوی لە سپای پارت زانیوە. ئەو خاڵەی کە دەبێ لێرەدا ئاماژەی پێبکرێ ئەوەیە کە لە سەردەمی ئەشکانییەکان دا خەڵکی باکوورو باشووری بین النهرین بەپێچەوانەی بۆچوونی پادشاکانی پارت لە داب‌و نەریتو زمانی کۆنو لەمێژینەی خۆیان

[1] کتێبی ئاریان، مێژوونووسی سەدەی یەکەمو دووهەمی زایینیو کتێبی مێژووی ئێران نووسینی سێرپێرسی سایکس ل 519.

کەڵکیان وەردەگرتو لە شارەکانیان دا بەڵگەی ڕەسمی بە زمانی ئارامیو سریانی ڕێك دەخرانو دەنووسران.[1]

ئەوەی کە پێویستە لە ئاخری ئەو بەشەدا باسی لێوە بکەین ئەوەیە کە مادی ڕۆژئاوا بەتایبەتی کوردستانو خەڵکەکەی، هەموو کات بەهێزترینو کارئامەترین هێزی سەربازییان خستۆتە بەردەست حکوومەتی ئەشکانیو جگە لەو کاتانەی کە لەگەڵ حکوومەتی ناوەندی ناکۆکیان لێ پەیدا دەبوو ئەو هێزانە وەختو بێوەخت گەورەترین هێزی بەرگری لە پێش هێرشەکانی ئەو هێرشکەرە بەهێزانە دابوون بۆ پاراستنی خاکی ئێرانو لەبەر هێندێك هۆی تایبەتیو بنەڕەتی وەك تێکەڵاوی ڕەگەزیو قەومیو ... بە درێژایی مێژوو، هەر لەسەردەمی ئەشکانییەکانیش دا کوردەکانو کوردستان زۆر جار بوونەی سپەری بەڵا بۆ ئێرانو ئێرانییەکان.

کوردستان لە سەردەمی ساسانییەکاندا

لە سەردەمی ساسانییەکانیش دا بەهۆی درێژەی شەڕەکانی ئێرانو ڕۆم نیزیك بە حەوت سەدە ـ کوردستان یەکێك لە ناوەندەکانی شەڕو ڕمبازێنی ئەو دوو لایەنە بووە، بەڵام لایەنی زۆر جیاوازی ئەو سەردەمانە لەگەڵ سەردەمی ئەشکانییەکان ئەوەیە کە دامەزرێنەرو پادشاکانی ئەو خانەدانە دەگەڕێتەوە سەر کوردانو باسی کوردبوونیان کراوە. هەروەك لە پێشداو لە لاپەڕەکانی پێشتر دا ئاماژەمان پێکردوە دایکو باوکی ئەردەشیری پاپەکان یا بابەکان لە کوردانی شوانکارەو دانیشتووی دەڤەری پارس بوون، ئەو باسە لە گومان دەرچووەو ڕاستییەکی تەواوە. زۆر لە لێکۆڵەرەوان ئەو ڕاستییەیان بە مسۆگەر زانیوە. بۆ وێنە یەکەم جار "گزینفۆن" سەرداری یۆنانیو فەرماندەی دەهەزار یۆنانی لەگەڕانەوەیان دا لە ئێرانو "ئیستراباوون" جوغرافی زانی بەنێوبانگ لەسەر کوردەکانی دانیشتووی پارس دواون.[2] ئیستراباوون لە زمان "ئیراتۆستێنی Eratosthene" دەگێڕێتەوەو دەنووسێ: تیرەکانی جۆراوجۆری

[1] میژووی ئەشکانییەکان لە م.م.دیاکونوف، وەرگێڕانی کەریم کەشاوەرز ل 117.

[2] کتێبی 15، بەشی سێ، ئیستراباوون، حەوتەمین دەوڵەتی گەورەی ڕۆژهەڵات "ج.راولینسۆن"و ئەنابازیسی گزینفۆن.

www.pertwk.com

پارس بریتین لە کورتیـیەکانو مەردەکانو ... کە ئەو دوو تیرانە(کورتییەکانو مەردەکان) ئەوەندە لە یەکتر نیزیکو تێکەڵن کە بە وتەی بەتلەمیووسو ئوراتستێن هەردووکیان یەکنو لەهێندێك لە نووسراوەکان دا کوردیان بە کوڕی مەرد نووسیوە.[1] خوێندنەوەی شانامە[2]و کتێبە کۆنەکانو بۆمان روون دەکەنەوە کە ژمارەی کوردەکان لە پارس یەکجار زۆر بووە، هەروەك "مارکوارت" دەنووسێ: ئەردەشیر لە دەست پێکردنی کار لەگەڵ خزمانی خۆی لە بازرەنگی بازرەنگیو شوانکارە خەریکی شەڕو شوور بووە[3،4] و هەروەها لە مجمع الانسابی شوانکارەیی دا دەنووسێ: تیرەی شوانکارە لە اسباگی "ئەردەشیر"نو بۆیە پێیان دەڵێن شوانکارە کە ساسان موئبدی عیبادەتگەی ناهید لەشاری "ئیستەخر" کە باپیری بووە، کاتێك هەڵاتوە لە فارس خەریکی ئازەڵداری بووە.[5]

لەهەر حاڵ دا ئەردەشیر بە پێی نووسینی رەشید یاسەمی، لە ساڵی 212ی زایینی بە دواوە چەند کەس لە مەلیکەکانی پارسی شکاندوەو هاوکات باوکیشی (بابەك) شۆڕشی کە "گووچێرشا"ی بازرەنگی کە خزمی خۆشی بووە کردوەو ئەوی کوشتوەو لە قەڵای سپی کە شوێنی "گوچێرشا" بووە دەستی بە حوکمڕانی کردوە.[6] ئەو قەڵایە هەمان "نسایك"ە کە بەر لە ئیسلام هەبووەو عەرەبەکان پێیان گوتوە قەڵای بیضی = بەیزا".[7]

بەگوێرەی ئەو هەموو سەرچاوە نووسراوانە، ئەردەشیر لە دایکو بابەوە کورد بووەو هەرچەند نووسەری کتێب نەیتوانی نێوی دایکی ئەردەشیر بدۆزێتەوە، بەڵام گومان لەوە دانیە کە ئەو کچی یەکێك لە سەرهۆزەکانی کوردی بازرەنگی فارس بووەو دایکیشی خێزانی "ساسان"ی باپیری ئەو ئەردەشیرە بووە

---

[1] نسا ابن الجوانی لەکتێبی مسعودی کە لە (مروج الذهب)ی وەرگرتوەو سیاحەتنامەی موریە لە ساڵی 1813 ل 357و بابەتی پرۆفیسۆر مینۆرسکی لە ئەنسکلۆپیدیای ئیسلام، وشەی کورد.

[2] بەرگی حەوتەمی شانامەی فیردەوسی، چیرۆکی ئەردەشیری پاپکان.

[3] کوردو پێوەندیی رەگەزیو میژوویی ئەو، خوالێخۆشبوو رەشید یاسەمی، ل 127.

[4] ابن البلخی، بەشی ئەحوالی شبانکارەو کوردو فارس، ل 146 بەدوا.

[5] کتێبی کوردو پێوەندیی رەگەزیو میژوویی ئەو، لە رەشید یاسەمیو مروج الذهب و التنبیه والاشراف لە نووسینی مەسعوودی، چاپی ئوروپا، ل 86 بەدوا.

[6] میژووی ساسانییەکان، نووسینی ئارتۆر کریستن سێن، وەرگێڕانی رەشید یاسەمی، ل 106 بەدوا.

[7] فارسنامەی ناصری، وتاری دووهەم، ل 182و ابن خردادبه ل 46، معجم البلدان لە نووسینی یاقووتی حەمەوی ل 283 بەدوا.

کە"دەنگۆ"یان پێگوتوە. ئەو وشە کورد بوونی ئەو بە تەواوی دەسەلمێنێ، چونکو دەنگ لە کوردی دا مانای ئاوازو سەدای فارسی دەداو لە چەند سەدەی دواییش دا چاپەمەنی زۆر لە لایەن کوردانەوە بەم نێوە بلاّو بوونەوە.

میژووی تەبەری دەنووسێ: ئەردەوانی پێنجەمیش ئەو بێحورمەتییەی بە ئەردەشیر دەکاو بەو دەلّێ: "ایها الکردی المربی فی خیام الاکراد..."[1] (ئەی ئەو کوڕە کوردەی لە خێوەتی کوردان دا پەروەردە بووی). دوایەش بەهرامی چووبین = دارین کاتێك یاغی بوو، بەرەو رووی خوسرەو پەرویز بوو، پێی وت "المربی فی خیام الاکراد".[2] بەپێی نووسینی میژوو زانان ئەردەشیر عەتفی بۆ کوردان زۆر بووە، بۆ وێنە کاتێك مەداینی کردە شارێکی ئاوەدان، یەکێك لەگەڕەکەکانی ئەوێی نێو نا "کوردئافاز یا کورد ئاوا" هەروەها لە جێگەی مووسڵ (لە شارەکانی ئەوڕۆی کوردستانی عێراق) شارێکی ساز کردو نێوی "بوزئەردەشیر"ی لەسەر دانا.[3_4] بەیهەقی دەنووسێ کوردەکان لە فارس ئەوەندە زۆرن کە ئەوانیشیان بە فارس نێو دەبرد.[5_6]

سەردەمی پاشایەتی شاپووری یەکەم پڕە لە شەڕو شوور لەگەڵ رۆمییەکانو لە رووداوەکانی گەورەی ئەو سەردەمە بە دیل گرتنی "والریانووس" ئیمپراتووری رۆم بە دەستی شاپووری هەوەڵە کە لە 260ی زایینی دا رووی داوەو ئەو ئیمپراتوورە بەدبەختە کەبە لاوی بە دیل گیرا تا کاتی پیریو مردن هەر بە دیلی مایەوەو زۆریان ئەشکەنجەو ئازار دا.

لە هەموو ماوەی فەرمانڕەوایی ساسانییەکاندا، قەومەکانی "گیل"و "کورتی"و "کادۆسی"و "کاسی" واتە تیرە جۆراوجۆرەکانی کورد بڕبڕەی

---

[1] ... ئەی بەرەگەز کور کە لە چادری کوردان دا پەروەردە بووی و... .

[2] میژووی تەبەری، چاپی میسر بەرگی 2 ل 138 بەدوا.

[3] جوغرافیای میژوویی خاکی خەلافەتی رۆژهەلاّت، نووسینی لسترەنج، وەرگێڕانی محمود عیرفان.

[4] معجم البلدان، بەرگی حەوتەم ل 413، نووسینی یاقووت حەمەوی، یاقووت نێوی موسڵی (نواردشیر) نووسیوە کە هەڵەیە.

[5] میژووی بەیهەقی ل 28 چاپکراوی مامۆستا بەهمەنیار.

[6] میژووی سیستان، چاپی تاران، لە ملك الشعرای بەهار ل 9 تا 228.

www.pertwk.com

پشتی هێزی سەربازیی ئێران لە مەیدانی شەڕ لەگەڵ رۆمییەکان بوون[1] بەڵام بەین بەین لەبەر بێموبالاتی فەرمانڕەواکان و لەخۆبایی بوونی بێجێیان، هەر ئەو قەومانەو بە تایبەتی مادەکانی دانیشتووی چیا (کوردەکان) بە دژی حکوومەتی ناوەندی شۆڕشیان دەکرد، بە شێوەیەك کە شاپووری هەوەڵ لە سەرەتای پاشایەتی خۆیدا ناچاربوو شەڕیان لەگەڵ بکاو بە زۆری بیان هێنێتە ژێر فەرمانی خۆی.[2] لە سەردەمی ساسانییەکاندا بیانووی گرینگ بۆ شەڕی نێوان ئێرانو رۆم، ئەرمەنستان بوو،[3] چونکو پادشاکانی ساسانی بۆ ئەوەی لە شەڕەکان دا لەگەڵ مادەکانی کێونشین تووشی کێشە نەبنو خۆ بپارێزن (لەو دەم دا بە خەڵك دەگوترا کە لە ناوچەی رۆژئاوای ئازەربایجانی رۆژئاواو باکووری پارێزگاری کوردستان لە ئێران دا دەستی پێدەکردو لە رۆژئاواش ڕا هەتا دەوری ماردینو ئەرزەرۆم دەچوو و لە لای باشوور ڕا تا زێی گەورەی دەگرتەوە) دڵنەوایی لەگەل دەکردنو دەیلاواندنەوە.

لە سەردەمی دەسەلاتی درێژی شاپووری دووهەم "ذوالاکتاف" کە بە وتەی "کریستین سێن" لە بواری جەلالو جەبەرووتو بە تایبەتی فەزڵو زانیاریەوە لە هەموو بابو باپیرانی لەپێشتر بووە.[4] لەو هەموو شەڕەی کە لەگەڵ رۆمییەکان کراوە، بەشی زۆریان لەو خاکە دا رووی داوە، بۆ وێنە دەتوانین ئاماژە بە شەڕی "ئامێد یا ئامیدیا" بکەین کەهەمان دیاربەکری ئێستایە، ئەو شەڕە ئاخریەکەی بە رێککەوتنێك تەواو بوو کە لە مێژوو دا بە ئاشتی سەد ساڵە بەنێوبانگەو ئاکامەکەشی ئەوە بوو کە ناوچەکانی باکووری کوردستانو ناوەندی (نصیبەین، سەنجار، میارقین، ماردینو بەشی ئەرمەنستانی بچووك) بوو بەهی ئێران. شوێنەوارێك لەو سەردەمە لە میاخارقین ـ لە قەڵای "بشاتی کوردان" ـ لە لایەن پرۆفیسۆر "لەهەمان هاوپت" دۆزراوەتەوە کە یەك لە شتەکانی

---

[1] ئێران لە سەردەمی ساسانییەکاندا، پرۆفیسۆر ئارتور کریستەن سێن، وەرگێر رەشید یاسەمی ل 235 بەدواوەو، هەروەها "ئاگاتیاس" لە "نلدکە" لە مێژووی تەبەری ل 471 بەدوا. مێژوی هەولێر لە نووسینی "مارگوارت"و ئامیانووس، کتێبی 25و 19و 20، بەرگەکانی 1و2و 6 لە جێگەی جۆراوجۆر.

[2] ئێران لە سەردەمی ساسانییەکاندا 25 بەدواوەو هەروەها مێژووی ئازەربایجان نووسراوی "مارکوارت".

[3] فقەاللغەی ئێرانی، نووسینی یوستی، بەرگی 2 لە 524 بەداوە.

[4] هەمان سەرچاوە، ل 262 بەدواوە.

کەتیبەیەکە لەسەر تەختە بەردێك نووسراوە.[2.1] سەرنج راکێشی ئەوەیە کە لە هێندێك کتێبی لێکۆڵەرەوان دا بە پێچەوانەی ئەوەی زۆر بە ڕوونی "قەڵای بەشارەتی کوردان" نووسراوە، ئەوان بەنێوی ئەرمەنستانیان لە قەڵەم داوە.[3]

"ئامیانۆس مارسلینۆس" کە ئەفسەرێکی بەڕەگەز یۆنانی بووەو خۆی لەم شەڕەدا بەشدار بووە دەنووسێ: "لە (کوردوئێن Kurduen) کە لەوڵاتی ئەرمەنستانە، ئێرانییەك بەنێوی "Joinien ژوئێنیەن" لەوێ حکوومەتی دەکرد. لەمنو یەکێك لە یووزاباشیەکانی ڕۆمی کە بۆ مەئموریەتێك چووبووینە لای پێشوازی کردو لە بەڕێوە بردنی کارەکەمان دا کە وەرگرتنی خەبەر لە جمو جۆڵی سپای ئێران بوو زۆری هاوکاری کردین. پیاوێکی شارەزای لەگەڵ خستین تا ئێمە بگەیەنێتە ئەو شوێنەی ئێرانییەکانی لێ بوون. ڕۆژی سێهەم نیزیك تاوهەڵاتن گەیشتینە شوێنێك کە هەموو سوپای ئێرانییەکانی لێوە دیار بوو... پادشای ئێران جلو بەرگێکی ڕازاوەی لەبەر دابوو و لەپێش هەموویانەوە بە سواری ئەسپ دەڕۆیشتو "گومباتس Geunbates" پادشای تازەی "خیونییەکان" کە پیاوێکی کزەڵە بەڵام زۆر بەهۆش‌و وریا بوو و لە چەند کارو شەڕ دا باشی بە دەستەوە هاتبوو و چەند سەرکەوتنی وەدەست هێنابوو لەلای چەپی ئەو دەڕۆیشتو لە دەستە ڕاستیشی پادشای ئابانی دەڕۆیشت. بە پەلەو بەتوندی گەڕاینەوەو ئەو زانیارییانەی خۆمانمان بە فەرماندەی سوپاکانی ڕۆم ڕاگەیاند. ڕۆمییەکان زۆر بەپەلە بەرەو "سامۆزات Samosate"ی پایتەختی "کماژن" وەڕێ کەوتن تا لە شەت بپەڕنەوە، بەڵام لە ترسان لەوە ئاگادار نەبوون کە دوو کەس لە سەردارەکانی ئێرانی بە نێوەکانی "نۆهەم شاپوور و نخوزار Nakhouadhar" لەو هەلەی بۆیان ڕەخسابوو کەڵکیان وەرگرتوەو بەهەزار سەربازەوە هاتوونە نیزیك "ئامیدا یا ئامید"و لەوێ خۆیان مەڵاس داوەو ... کاتێك من (ئامیانووس) زۆر بە پەلە خۆم گەیاندە شاری "ئامیدا" دەنگی هاتو هاوارو پاڕانەوەی سەربازەکانی ڕۆمیم بە گوێ گەیشت6 ئەوە کاتێك بوو کە پادشای ئێران داوای لەخەڵکی شاری "ئامێدا" دەکرد کە بۆ پێش گرتن لە

---

[1] ئەرمەنستان لەهمان هاوپێت، بەرگی یەکەم، فەسڵی 13و لاپەڕەکانی 20 تا 419.

[2] لە مارکوارت untersuchungen 3 Geschichte irans بەرگی هەوەڵ ل 44 بەدوا.

[3] ئێران لەسەردەمی ساسانییەکاندا، نووسینی کریستەن سێن ل 266.

www.pertwk.com

خوێنرێژی خۆ بە دەستەوە بدەنو تەسلیم بن. لەپڕ کوڕی پادشای "خیونی" کوژراو لەسەر ئەوە قەرار درا شارەکەی بکەن بە خۆڵەمێشو... هەم ئەوانەی چەکدار بوونو هەم ئەوانەی بێچەک بوون بە ژنو پیاوەوە بێ جیاوازی وەک حەیوانات بە کۆمەڵ کوژران."[1]

لەو نووسراوەدا دوو بابەت جێگەی سەرنجو باسن: یەکیان نێوی "کوردوئێن یا کوردستان"و هەبوونی لەو سەردەمەداو واش نیشان دەدا کوردستان سەربەخۆ بووە... و بە تایبەتی بۆ ئەو کەسانەی کە تا سەردەمی سوڵتان سەنجەری سەلجووقی دیان بە خاکێك بەنێوی کوردستان دانا‌هێننو ئینکاری بوونی کورد لە دنیای کۆن دا دەکەنو حاشا لەو هەموو بەڵگەو شاهیدە دەکەن. دووهەم ئەوەمان بۆ روون دەبێتەوە کە کوردستان چۆن هەموو کات ناوەندی شەڕو کێشە بووەو چ کوێرەوەرییەکی کێشاوە، بەڵام دەستی لە شوێنە ستراتیژیکو عاستەمە جوغرافیاییەکە نەکێشاوەتەوەو جێی نەهێشتوە.

نیزیك بە تەواوی شوێنەواری شایەکانی ساسانی لە کوردستاننو بە تایبەتی لە کوردستانی ئێران، دیارە لە کوردستانی تورکیەو عێراقو لە جزیرەش (سووریە) هێندێك بابەت هەن، بەڵام مەڵبەندی کرماشان ناوەندی ئەو شتانەیەو تاق بوستان خاوەنی زۆرترین بەشی شوێنەواری ساسانییەکانە.[2] سەردەمی پاشایەتی نەوشیروان، سەردەمی ئارامی ئاسایشو خۆشی کوردستانە، ئەگەر چاو لەشەڕی ژەنگار (سەنجار) بپۆشینو لە کاولکردنی ئەوێ چاو بنووقێنین، باقی سالەکانی حکوومەتی نەوشیروان ئەو خاکە لەشەڕو وێرانکاری، تووندو تیژیو کوشتاری دڕندانە دوور بووەو ئەو دۆخە تا نێوەڕاستەکانی پاشایەتی خوسرەو پەرویز درێژەی هەبووە. لەو سەردەمە دابوو کە "هراکلیوس" ئیمپراتووری رۆم لەگەڵ ئێران دەستی بە شەڕ کردو. ئەگەر هێندێك رووداو بە پێچەوانەی داخوازی ئەو نەهاتبانە گۆڕێ، لەوانەبوو ئەو ئیمپراتوورەیش بۆ

---

[1] کتێبی 18، بەرگەی 8 ل 271 بەدوا.

[2] بۆ زانیاریی زیاتر لەم بارەوە لە کتێبەکانی ئێران لەسەردەمی ساسانییەکاندا ، نووسینی پرۆفیسۆر ئارتۆر کریستەن سێن، وەرگێڕدراوی مامۆستا رەشید یاسەمی لە دیۆلافوا بەرگی 5 ل 95بەدواو هەروەها لە "مەئموریەتی زانستی لە ئێران دا" لە نووسینی ژاك دومۆرگانی فەڕانسەوی، بەرگی چواردم ل 302 بەدواو لە دەروازەی ئاسیا نووسینی هێرتسفێلد، ل 57بەدوا بڕوانن.

ئێران ببێتە ئەسکەندرێکی ترو جێگەی داخو کەسەرێکی دیکە لە مێژووی ئێران زیاد ببوایە.[1]

هەرچۆنێك بێ وەك ئاماژەمان پێکرد، دەتوانین سەردەمی ساسانییەکان بە سەردەمی دەسەلاتی کوردانیش نێو ببەینو بەوتەی "تەبەری" دەبێ زنجیرەی ساسانییەکان بە زنجیرەی شاهەنشایی کورد نێو بەرین. هەروەك گوترا دامەزرێنەری ئەو خانەدانەو زنجیرە پاشایەتییەکەیان کورد بوونو سەردارانی گەورەی وەك "ویستاهم Vistahm" کە خاڵی خوسرەو پەرویزیش بووە، کورد بووەو هەر ئەو سەردارە بە خاتری براکەی "وەندۆئی Vindóê" کە خاڵی خوسرەو پەرویزیش بووە، لەگەڵ هورموزی دووهەم ناکۆکی لێ پەیدا بوو، ئەوی کوێر کردو لە پاشایەتی خستو بوو بەهۆی گەیشتنی خوسرەو پەرویز بە دەسەلآت کە تا ئەودەم لە مادی بچووك (ئازەربایجان) دا حکوومەتی دەکرد. ئەو بوو بە پادشایەك کە لەبۆ جەلالو شکۆو جوان پەرستیو مالّ کۆکردنەوە وێنەی نەبوو و بۆتە سەرچاوەی زۆر لەو چیرۆکانەی کە لەمێژووی ئەدەبیاتی عامیانەی ئێرانییەکاندا هەیەو خوێندنەوەیان حالّو هەوای تایبەتیی گەرەکە.[2]

پادشاکانی ساسانی دوای نەوشیروان، لەبەر ئەوەی لە کوردستان، بەتایبەتی لەنێوان تیسفوونو حەلوان هەستیان بە ئەمنو ئاسایشی زیاتر دەکردو لەبەر هێندێك مەسلّەحەت پارێزیتریش زیاتر لەو نێوە دادەنیشتنو هەر بەم هۆیەش کۆشکو تەلاری زۆریان لەو ناوە ساز کردووەو، چونکو کەرەستەکەیان زیاتر لە دار بووە، ئەمرۆ شوێنەوارێکیان لێنەماوە، لەوانەی کە ماون دەتوانین ئاماژە بە قەلآی "دەستگرد یا دەستگردی خوسرەو"بکەین کە عەرەبەکان پێیان گوتوە "الدسکرة الملك" ئەو قەلآیە لە قەراغ شارێی سەربازیی نێوان بەغداو

---

[1] خوێندنەوەی کتێبەکانی هەیئەتی زانستی ژاك دومێرگان بەرگی چواردم ل 341 بەدوا، زارەو نەخشە بەرجەستەکان لە هێرتسفێلد ل 237 بە دوا، میژووی باستان، ل 88 بەدوا لە نووسینی ئەردمان بەنێوی ئاتەشگا ل 50، مێژووی سەنعەتەکانی پوپ (رویتر) بەرگی هەوەڵ لاپەڕی 552و سەفەری دێرین ناسی هێرتسفێلد لە لاپەڕی 89 بەدوا، بۆ زانیاریی زیاتر لەسەر شتە وردەکان ئەوکات بەکەڵکن.

[2] لەسەر ئەو پادشایەو چیرۆکەکانی کە لەسەریان گوتوە لە کتێبەکانی میژووی تەبەری، لاپەڕەکانی 9 تا 1008 وئلدکە و بەیهەقیو کتێبی شەرەکانی مۆریکیوس و ئێرانییەکان.

The persian war of the Emperor و هێرتسفێلدو مەئموریەتی عیلمی میژگان لە ئێرانو بەشی دووهەم نووسینی Maurice Higgins ئەردەمان کتێبی ئاتەشگاو هەروەها سەنعەتەکانی پوپ (رویتر) بڕوانن.

www.pertwk.com

هەمەدانو لە نیزیك 107 کیلۆمیتری باکووری رۆژهەلاتی پایتەخت هەلگەوتبوو.[1]

هیرتسفیلد دەڵێ: ئەوڕۆ جگە لە دیوارێکی 500 میتر، 12 بورجی ساغو چوار بورجی وێران لەو ناوچە کە بە "زیندان" ناوبانگی دەرکردوە هیچ شتێك نەماوە.[2] بە باوەڕی ئەو لێکۆڵەرەوە، حەساری دەستگرد قایمترین حەساری خشتیە کە لەقەدیمەوە لە ئاسیای رۆژئاوا دا ماوەتەوە. کۆشکەکانی دەستگرد شکۆیەکی زۆریان هەبووەو هەربۆیەش خوسرەو پەرویز نوێنەرانی دەولەتەکانی دیکەی لەو کۆشکە دا چاوپێکەوت.[3]

لە رێگەی خانەقین ـ حەلوانی ئەوڕۆ دا وێرانەکانی "کۆشکی شیرین" لە شارێك هەر بەم نێوە هەیە کە دەڵێن ئەو قەسرەی بۆ خۆشەویستەکەی "شیرین" دروست کردوە.

کۆشکی شیرن قەلایەکی چوارگۆشەیە کە بە قەلای خوسرەویش بەنێوبانگە. "کریستەن سێن" لەو بابەتەوە دەنووسێ: ئەو قەلایە چەند بورجی هەیە کە خەندەقێکی بەدەور دا لێدراوە، لەسەر خەندەقەکە پردێك بە تاق لێدراوە، کۆشکێکی زۆر جوانو رازاوە کە ئیمرۆ پێی دەڵێن "حاجی قەلعەسی"و هەروەها خانووبەرەیەکی گەورە بەنێوی "چوارقاپۆ" واتە چوار دەرگای لێیە کە لەوانەیە ئاتەشگا بووبێ، ئەوەش لە ریزی شوێنەوارەکانی کۆشکی شیرینن.[4]

فەرهەنگو شارستانیەتی ساسانییەکانو کاریگەریی لە کوردستاندا

یەکێك لە زەقترین دیاردەکانی زنجیرەی ساسانییەکان کە هەر لە سەرەتای حکوومەتەکەیاندا دەرکەوت بە ناوەندی کردنی حکوومەت بوو، شتێکی کە لە سەردەمی 476ساڵەی حکوومەتی ئەشکانییەکاندا بەهۆی نیزامی تایفەگەری، پێوەندیی نێوان ساتراپەکان (ئوستانەکانو مەڵبەندەکان) بە تەواوی لەبەریەك بڵاو ببوو و حکوومەتی ناوەندیی یەکجار لاواز کردبوو. دیارە نابێ وا بیربکەینەوە کە وەدەستهێنانی ئەو بەناوەندی کردنە هەروا بە سووکو هاسانی

---

[1] هیرستفیلد، سەفەرنامەی دێرینەناسی، بەرگی 2، ل 76بەدوا.

[2] هیرتسفیلد، نەقشە بەرجەستەکان ل 237و سەفەرنامەی دێرینەناسی ل 89 بەدوا.

[3] ئێران لەسەردەمی ساسانییەکاندا، ئارتور کریستەن سێن ل 485.

[4] هەمان سەرچاوە ل 7 تا 476.

جێبەجێ بووە. چیها شەڕو لێکدانو تێکهەڵچوون لە لایەن ئەردەشیرەوە لەگەڵ تایفەگەریو عەشیرەتبازی کراوە کە زۆربەشیان بە دەستی ئەندامانی بنەماڵەی شایەکانی ئەشکانی هەڵایساون، چیها شۆڕشی چاوەڕوان نەکراو لێرەو لەوێ سەریان هەڵدەدا. ئێستا ئەردەشیر لە شەڕێك تەواو نەدەبوو شەڕێکی دیکە هەڵدایسا. تەنانەت زۆرجار ئەو بەربەرەکانیانە دەبوونە هۆی پاشەکشەی ئەوو دەیگەیاندە رادەی بێهیواو هومێدی. هەروەك لە ئەرمەنستان لەگەڵ "تیردادی دووهەم"ی ئەشکانی کە یەکیەتییەکی لەگەڵ تیرەکانی قەوقاز، ئالانەکانو هێندێك لە حوکمدارانی ولّات پێکی هێنابوو، وەزعێکی وەهای بۆ هاتە پێش" تیرداد بە کەڵك وەرگرتن لە "ئارتاباز"ی کوڕی ئەردەوانی پێنجەم دواین پادشای ئەشکانی کە داوای تاجو تەختی دەکردو لەگەڵ ئەم یەکیەتییە کەوتبوو و لە ئازەربایجان حکوومەتی دەکرد، توانی دووجار ئەردەشیری پاپکان بشکێنێ[1] و بوو بەهۆی ئەوە کە ئەردەشیر نەتوانێ تا ساڵی 230ی زایینی دەسەلّات بەسەر ئەو هەرێمە دا پەیدا بکا.[2]

هەرچۆنێك بووە، بە وتەی "پیکۆلۆسکایا"[5]: "ئەردەشیر توانی بە یارمەتیو هاوکاری چینو توێژی رووحانیو مەزنەکانو فەرماندە سەربازییەکان کە پشتیوانی راستەقینەی بوون، یەکپارچەییو تواناو هێزی پێویستو حکوومەتی ناوەندی وەدی بێنێ...، هەرچەند دەبێ وردە شایەکانی ئەشکانی لەو تاقمەی باسمان کردن هەڵاوێرین. چونکو گەڵاڵەی لەناوبردنی شا بچووکەکان تەنانەت دوای ئەردەشیریش بەهۆی شاپووری کوڕی هەر درێژەی هەبوو و لە سەرەتای دەسەلاّتی خۆیەوە سیاسەتی دواکەوتنو تەنبێ کردنو ئەدەب کردنی گرتە پێش. هەروەك لە ساڵی یەکەمی دەسەلاّتی خۆیشیدا، هێرشی کردە سەر کوردەکانو هاوڕێ مادەکانیانو شکاندنی.[6]

---

[1] میژووی ئێرانییەکانو عەرەبەکان لەسەردەمی ساسانییەکانداا، "نوالد" ل 47 بەدوا.

[2] میژووی ئەرمەنستان، دامەزراوەی خورناسی، لاپەڕەکانی 74 تا 172.

[3] کورتە کارنامەی ئەردەشیری پاپەکان، نووسینی سید احمد کەسرەوی ل 61.

[4] سازکردنی ئەرك (بورجی) شاری تەوریێز لە لایەن بەشێك لەمیژوونووسانی وەك "واردان" بەکاری (تیردادی دووهەم) دەزانن‌و سەرنج راکێشی ئەوەیە کە لەو کتێبانەدا ئەو شوێنەیان بە لەفزی کوردی "Tav-Rez" = تەوریێز" نووسیوەو بۆیە ئێمە دەڵێین کە سازکردنی ئەو شارە لە لایەن کێوە بووەو بە تایبەتی لە کتێبێك دا کە لەم بابەتەوە نووسراوە ئەوەندەی پێویستە لەسەری نووسراوە.

[5] شارەکانی ئێران لە رۆژگاری پارتیو ساسانییەکان، "ن پیکولوسکایا" وەرگێڕانی عنایت الله رەزا ل 217.

[6] ئێران لە سەردەمی ساسانییەکاندا ل 245.

www.pertwk.com

بەهەر شێوەیەك بووە، هۆکارە لەبارەکانی پێك هاتنی دەوڵەتێکی ناوەندی بەهێز، لەمەزنە پیاوانو چینەکانی خوارەوەی کۆمەڵگا بە وتەی "لوکونین" شارستانییەکانی کە پێویستیان بە ئابووریيەکی رێك و پێك هەبوو[1] دەستیان دا دەستی یەك و بوونە ئامرازی بە دەستەوە گرتنی دەسەڵاتی شایەکانی ساسانیو پێك هاتنی هێزێکی بەتوانای ناوەندی. دەزگای ئیداری رێکوپێك و بێوێنە تا ئەوکات، سپای بە تواناو بە تایبەتی راگەیاندنی ئایینو بیری زەردەشت وەك دینی ڕەسمی ولات، درێژەی ئەو دەسەڵاتەو حکوومەتی بەهێزی ناوەندی بوون، ئەگەرچی بە وتەی "ڕەئیس نیا" قبوڵ کردنی دینی زەردەشت بە ڕەسمی بوو بەهۆی پانو بەرینی دەزگای ڕووحانیەتو دەسەڵات پەیدا کردن لە بەرانبەر هێزی پاشایەتیداو بەربەرەکانیی نهێنیو ئاشکرای ئەو دووانە لە هەموو سەردەمی ساسانییەکاندا.[2] خاڵی جێگەی سەرنج ئەوەیەو پێویستە بیزانین کە جاری وا هەبووە دەسەڵاتی ڕووحانیەت ئەوەندە زۆر بووە کە پادشا نەیتوانیوە جێگر بۆخۆی دیاری بکا، هەروەك لەنێوان پاشایەتی شاپووری هەوەڵو شاپووری دووهەم دا هەشت کەس بوونەتە شاو ئەو دۆخە حاڵەتی تەقینەوەی لێ پەیدا بوو. کاتێك ئازەر نەرسی لە ساڵی 310ی زایینی چووە سەرتەختی شایەتی، لەبەرئەوەی بایەخی پێویستی بە ڕووحانیەت نەدەدا، نەیتوانی درێژە بە پاشایەتی خۆی بدا. برایەکیان کوێر کردو برای دیکەشی گیراو لە بەندیخانە کرا. بۆ ئەوەی ئەرخەیان بنو نیگەرانیان نەمێنێ، شاپووری دووهەمیان کە لە زگی دایکی دابوو، هێشتا نەهاتبوە سەر دنیا بۆ پادشایەتی دیاری کرد.[3] لە هەموو ئەو ماوەدا تا شاپووری دووهەم گەیشتە تەمەنی 20 ساڵی دەسەڵات بە دەست موغەکانو دەوڵەمەندەکانی سەر بەئەوان بوو. دوای مردنی شاپووری دووهەمیش ئەو وەزعە تووندتر بوو. هەروەك نووسراوە شاپووری سێهەمو بەهرامی چوارەمو یەزدگوردی هەوەڵیش لەلایەن ئەوانەوە لێ خرانو ئەم بارودۆخە تا هاتنە سەرکاری نەوشیروان درێژەی هەبوو.

دەرکەوتنی موزدەك ڕووداوێك بوو کە بە فریای نەوشیروان گەیشت. چینەکانی کۆمەڵ بە ڕاپەڕینێکی گەورە دەسەڵاتی ڕووحانیەتو نەجیبزادەکانی

[1] شارستانیەتی ئێرانی لەسەردەمی ساسانییەکاندا، نووسینی ولادیمیر گریگورویچ لۆکۆنین وەرگێڕانی دوکتور عنایت الله رەزا ل 58.

[2] ئازەربایجان لە گەشتی مێژووی ئێران دا ل 447.

[3] ئێران لەسەردەمی ساسانییەکاندا، ئارتور کریستەن سێن ل 259.

تێك رووخاندو مەیدانی دا بە نەوشیروان تا لەم رووداوە کەڵك وەرگرێو دەسەڵاتی موغەکانو دەوڵەمەندەکانی لایەنگریان کەم کاتەوە. هەرچەند بە قەرەبوو کردنەوەی زیانێك کە لەم پێوەندییە دا بەرنەجیبزادەکان کەوتبوو ژیانێکی نوێی بۆ ئەوان پێك هێنا،[1] بەڵام نە بە شێوەی پێشوو بە دەسەڵاتی رابردۆوە. کاتێك نەوشیروان کۆچی دوایی کردو هورموزی چوارەم لەجێی دانیشت، ئەو دەوڵەمەندانەی کە خەریك بوون دەست لەکارو باری وەردەن زۆر بەتوندی سەرکوتکردن، هەر ئەو کارە بوو بەهۆی ئەوەی وەك دەڵێن: [... دنیا پڕبوو لە دادپەروەریو... لە خاکی عەجەم دا هیچ کات پادشایەکی وەك هورموز دادپەروەرو بە ئینساف نەبووە...و هەر لەبەر ئەوە بوو کە هەژاران دۆستی بوونو گەورەکانیش دوژمنایەتییان دەکرد.][2]

هەرچەند سیاسەتبازی شاهانی ساسانی ئەمڕۆ تا رادەیەك سادە دێتە بەرچاو، بەڵام بە لەبەرچاو گرتنی سەردەمەکە کردەوەی هێندێك لەوان زۆر سەرنج راکێشە" هەر ئەم هورموزی چوارەمە کاتێك لە ڕێوڕەسمی تاج لەسەرتاندا دا قسە بۆ خەڵك دەکا، دەڵێ: "هیچ کات نابێ مرۆیەکی بەهێزی لە ئێوە، بێهێزێك قووت داو نابێ کابرای بێتواناو هەژاریش فرتو فێڵ لە بەهێزێك بکاو هیچ زۆرداریك نابێ خۆی لە هەژارێك بەرزترو زیاتر بزانێ کە ئەوە دەبێتە هۆی بێحورمەتی بە ئێمەو مەقامی شا، با هیچ ژێردەستێك بیر لەوە نەکاتەوە ببێتە بالادەست، ئەوەش دەبێتە هۆی نەمانی نەزمو نەگەیشتن بە ئاواتە راستو دروستەکان..."[3] ئەو وتانە نیشاندەری راستییەکن کە بە پێچەوانەی ئەوەی عەوامو ساویلکە بیر دەکەنەوە، ئەو یاوەرو پارێزگاری چینە لاوازەکانی کۆمەڵگا نەبووەو بە وتەی "کۆلسنیکۆف": نیگەرانی ئەو دۆخە بووە کە بۆی هاتبوە گۆڕێ... ئەو خەریکە لەنێوان دوو جەمسەری دژ بە یەکتر لەکۆمەڵگادا ئاشتیو ڕێك کەوتن پێك بێنێ. ئەو بالادەستەکان لە بێعەدالەتی لەگەڵ ژێر دەستانی خۆیان دەپرینگێنێتەوە چونکو ئەو غەدر کردنە دەبێتە هۆی لاواز بوونی دەوڵەت... ئەو پیاوە زاناو فێڵەزانە وەك سیاسەتوانێکی لێوەشاوە تووڕەیی

[1] میژووی گەلی ئێران نووسینی دوکتور عبدالحسین زەرین کوب بەرگی 1 ل 506.

[2] وەرگێڕدراوی میژووی تەبەری لە لایەن محمد جواد مشکور لاپەڕەکانی 77 تا 176.

[3] ئەخبار الطوال، ابوحنیفەی احمد بن داود دینوەری، وەرگێڕدراوی دوکتور محمود مهدوی دامغانی ل 104.

www.pertwk.com

چینەکانی خوارێ کە پێڕەوی موزدەك بوون رووبەڕووی ئەو گەورانە دەکا کە خۆشی نەدەویستنو لەم رێگەوە روخساری دۆستانەی لەنێو خەڵك وەدەست هێنا...)[1] دیسانیش بەقەولی "کولسنیکۆف" ئەو پیاوە وریاو مەکربازە زۆر بە ڕاشکاوی بە خەڵك دەڵێ فکر لە چوونەسەری پلەو پایەتان مەکەنەوە، ئەو پلەو پایانە هی گەورە پیاوانێکن کە سەر بە کاربەدەستان بارەگای شان: (هیچ ژێردەستێك ئاوات بەوە نەخوازێ کە سەرکەوێ! بۆچ؟ چونکو دەبێتە هۆی تێکچوونی نەزمو نەگەیشتن بە ئاواتە دڵخوازو راستەکانیان).

بێگومان خوێندنەوەی ئەو وشانە خوێنەر بێزار دەکا، بەڵام ئەوە خەڵکی ساویلکەن کە وەك هەموو کات بێ لێ وردبوونەوەو بیرکردنەوە لەم وتارە زیانبارانە هەر لەبەر ئەوەی لە زمان گەورانەوە گوتراوە وەریدەگرنو "... بەهەر حاڵ ئەو سیاسەتە شاهانە گەرچی بۆ هێندێکیان پڕخێرو بێرو بۆ هێندێکیتر خراپو بێفەڕ بووە، بەڵام لە بنەمای حکوومەتی ساسانیو ئەرکانی دەوڵەتەکەیان دا زەمینەی بۆ هێندێك ئاڵوگۆڕ ئامادە دەکرد کە کاریگەری لەسەر درێژەدان بە دەسەلاتەکەی هەبوو.

بەهەرحاڵ سەرەڕۆییو یەك لایەنە روانینی پادشاکان هەموو کات دەبووە هۆی هێندێك رووداو کە سەرچاوەیان لە دژکردەوەی دەستو پێوەندی خۆیان بوو کە بە جێبەجێ بوونی بۆچوونەکانی شا زیانیان پێدەگەیشت، وێڕای ئەوەی لەم هەنگاوانە دا کەسانێك سوودیان دەبرد، هێندێك سەردەکەوتنو هێندێکیتر شکستیان دەخوارد هەروەك هورموزی چوارەمیش کەوتە بەر پیلانو فرتو فێڵی دژەکانی دەوروبەری خۆی. کاتێك بەهرامی داریین لە بەرانبەر رووەمیەکاندا شکا کەوتە بەر سووکایەتی پێکردنی شا، گوڵمەزەکە خۆش بوو، هەموو گەورەکان کۆبوونەوەو... رووبان لەکۆشکی شا کردو لە سەرتەخت هێنایانە خوارو هەر دووچاویان دەرهێنا، ناردیان بە دوای خوسرەو پەرویز دا کە لە ئازەربایجان[2] بوو، بانگیان کردەوەو کردیانە شای ئێران...".[3]

---

[1] ئێران لە دەستپێکی هێرشی عەرەبەکان "نا.ای.کۆلسینکۆف" وەرگێردراوی م.یحیائی لاپەڕەکانی 110 تا 112.

[2] چونکو خوسرەو پەرویز بەدوای پیلانی گەورەکان بە رێبەرایەتیی بەهرامی داریینو سکە لێدان بەنێوی ئەو بە ئاگابوونی هورموزو لەم رووداوە لە ترسی سەزادان چووبوو بۆ ئازەربایجان کە ناوەندی دەسەلاتی موغەکانو شوێنی ئاتەشگای ئازەرگوشاسب بوو و لەوێ خەریکی پەیدا کردنی هاودەستو هێز بوو.

[3] مێژووی بەلعەمی، ساغکردنەوەی ملك الشعرای بەهار ل 1081.

با ئەوەشی لێ زیاد کەین کە زۆربەی موئبدانو گەورەکان لەگەڵ پاشایەتی بەهرامی داریین دژ بوون، هەر بەم هیوایەش دەسەلآتیان بە خوسرەو پەرویزی لاو و کەم تەمەن ئەسپاردو پشتیان گرت پێیان وابوو دەتوانن بە مەیلی خۆیان هەڵیسووڕێنن. هەربۆیەش لەسەر پێشنیاری ئەوان بە تایبەت موئبیدەکان [سنووردارانی ئازەربایجان، کە ناوەندی دەسەلآتی موغەکانو موئبیدەکان بوو لەگەڵ هێندێك لەفەرماندەی سوپاکانو سنووروانانی دیکە بە تایبەتی "سورا ئەسپە" سنووردارانی کوردۆئین[1] بۆ پاراستنی گیانی خوسرەو پەرویز تەرخان کران کە ناوبراو زۆریشی لەم پێناوەدا هەوڵداو ...][3.2] و هەموویان پشتیوانی خۆیان لەخوسرەو پەرویز دەربڕیو بەڵێنیان پێدا، هەروەك فیردەوسی لە شانامەدا ئاماژەی پێدەکاو دەڵێ:

بدیشان چنین گفت خسرو که من	پراز بیم از شاه از انجمن
خوسرەو پەرویز پێی گوتن	من زۆر لە شاو گەورە سەردارەکان دەترسم
اگر پیش آذر گشسب این سران	بیایندو سوگندهای گران
ئەگەر بێتوو ئەم سەردارانە	لە بەرانبەر ئازەر گوشەسب دا سوێندم
خورندو مرا یکسر ایمن کنند	که پیمان من زین سپس نشکنند
بۆبخۆنو بە تەواوی دڵنیام کەن	که لەمە بەدوا پەیمان شکێنیم لەگەڵ ناکەن
بباشیم بدین مرز با ایمنی	نترسم ز تیمار اهریمنی
لەم خاکەدا هەست بە ئەمینی بکەم	لە چارەسەری ئەهریمەنیش ناترسێم
بخوردند سوگندهائی که خواست	که مهر تو با دیده داریم راست[4]
ئەوانیش سوێندی دڵخوازیان بۆ خوارد	بەڵێنیان دا که بە گیانو دڵ لەگەڵی بن

"نولدکە" لەسەر ئەو باوەڕەیە[5] کە خوسرەو هەموو کات پێوەندی بە پیلانگێڕان لە پایتەخت هەبووە. بە دوای ئەوەدا کە لە ئاکامی کارەکانیان

---

[1] ئێران لەسەردەمی ساسانییەکاندا، بە گێرانەوە لە ثعالبی و تەبەری لە "نولدکە"، ل 391 بەدوا.

[2] ئێران لە سەرەتای شۆڕشی تازییەکان "ئا.ای.کولسینکۆف" وەرگێرانی یەحیایی.

[3] میژووی ئێرانییەکانو عەرەبەکان لە سەردەمی ساسانییەکاندا لە "تێئۆدرۆر نۆلدکە" وەرگێرانی عەباس زەریاب خۆیی، وەرگیراو لە میژووی تەبەری.

[4] شانامەی فیردەوسی، ژول مول، بەرگی شەشەم ل 420 کە لە کتێبی ئازەربایجان لە گەشتی میژووی ئێران وەریگرتوە. ل 454و... .

[5] میژووی ئێرانیەکانو عەرەبەکان لەسەردەمی ساسانییەکاندا، نووسینی "نۆلدکە" ل 348 بەدوا، وەرگێرانی دوکتور عباس زریاب خۆیی.

www.pertwk.com

ئاگادار بۆوە کە رەئیس نیا بە دروستی نێوی کوودتای لەسەر داناوە،[1] بە هاندانی "بەندووی" بە پەلە خۆی گەیاندۆتە تیسفوونو دەستی خۆی پێش دەستی بارامی داریین خستوە، بەڵام بەهرام کەهەوایەکی دیی لەکەلله دابووە بەلەشکرەوە چۆتە پایتەختو خوسرەو پەرویز کە نەیتوانیوە لە بەرامبەری دا خۆڕاگرێ رایکردوەو ئەوجار بۆ ئەوەی پارێزراو بێ رووی لەکوردستان کردوەو لە مووسڵێ لە لایەن سنووورداری کوردستانەوە پێشوازی لـێ کراوە. بەڵام چونکو لە سەرکەوتنی خۆی دڵنیا نەبووە لە "ماوریکیووس، مووریق یا مویسیوس"ی ئیمپراتووری رۆمی رۆژهەڵات (بیزانس) داوای یارمەتی کردوە کە چل هەزار سەربازی بۆ ناردوە تا هاریکاری بکەن. خوسرەویش لە بەرانبەر دا ئیمتیازێکی بەربڵاوی دا بە رۆم کە دەتوانین ئاماژە بە بەخشینی تەواوی ئەرمەنستانو بەشێك لە گورجستانو بەشێکی گرینگ لە بین النهرینی باکوور (کوردستان) بکەین.

خوسرەو پەرویز دوای ئەو کارانە لەگەڵ لەشکری رۆمیانو کەسانێك کە لێکدا لێکدا لە لایەن لایەنگرانیەوە دەچوونە پاڵ ئەو، لە رێگەی ئەرمەنستانەوە هاتە ((ئازەربایجان)) بەهرامی دارینیش بەرلەوە خوسرەو پەرویز بگاتە ئازەربایجان لەدەڤەری "کاردۆشی رۆژهەڵات یا کوردستانی رۆژهەڵات" کە دەکەوێتە کێوەکانی دەوری بانەی ئیمڕۆ پێشی پێگرتو دوای شەڕو کێشەیەکی کە لەنێوانیان دا قەوما، لە نیزیك "گنزك"و لە دەشتێکی بچووك بە نێوی "دێناو Denaw" کە لە مێژووی تەبەری دا "دەنەق" نووسراوە[2]و فیردەوسی بە "دبۆك"ی ناو دەبا هەر دوو لەشکر گەیشتنە یەك. خوسرەو پەرویز لێرە دا کارێکی سەرنج راکێشی کرد، ئەویش ئەوە بوو کە رۆژی یەکەم شەڕەکەی بەڕێوە بردو شەوێ فەرمانی دا جارچییەکان بە سوپای بارام کە بەچل هەزار لە قەڵەم دراون رابگەیەنن: هەرکەس خۆی لەسوپای بارام جیاکاتەوە ئەگەر نەیەتە نێو سوپای شاش دەبەخشرێ[3]و فیردەوسیش ئاماژە بەو مەسەلە دەکاو دەڵێ:

به تیره شبان چون برآمد خروش	نهادند هرکس به آواز گوش
کاتێك لە شەوی تاریك دا هەرا هەستا	هەموو کەس گوێ قوڵاغ بوو

[1] ئازەربایجان لە گەشتی میژووی ئێران دا، رەحیم رەئیس نیا بەرگی هەوەڵ لاپەرەکانی 6 تا 455.

[2] ئی هەوەڵێ دەبێ راستتر بێ، چونکو عیبارەتەکە کوردیەو بەمانای "نێودێ"یە.

[3] ئازەربایجان، لە ئیدوین رایت ل 68 بەدوا.

همه نامداران بهرامیان — به رفتن ببستند یك یك میان
تەواوی پاڵەوانەکانی لەشکری بارام — خۆیان بۆ پاکردن ئامادە کرد
چوبرزد سر از کوه گیتی فروز — زمین را به ملحم بیاراست روز
کاتێك خۆرەتاو لە پشت کێو دەرکەوت — دنیا سپیو رووناك بوو
بدان خیمەها درندیدند کس — بەجز ویژە یاران بهرام و بس
لە خێوەتەکان دا کەس نەبیندرا — جگە لە یارانی تایبەتی بەهرام
به یاران چنین گفت کاکنون گریز — به آید ز آرام بارستخیز[1]
بارامیش ئەو کات به هاوڕێیەکانی گوت — ئێستا خۆ قوتار کردن لە مانەوە به ئومێدی قیامەت باشترە

و لە ئاخری دا بارامی دارین وەك زۆر لەو کەسانەی لە دنیای ئەوڕۆ دا لەناو دەچن، بە دوای ئەوەی دا کە هەڵاتو پەنای بۆ بارەگای خاقانی تورك برد، بەهۆی یەکێك لە بەکرێگیراوانی خوسرەو پەرویز تێرۆر کراو بە وتەی "کۆلسینکۆف" بوو بە فیدای پیلانێك کە لایەن دیپلۆماسی ساسانییەکانەوە بە وردی داڕێژرابوو.[2] بۆیەش خوسرەو پەرویز تا ماوەیەك زۆر بە ئاسوودەیی لەسەر تەختی دەسەلأت دانیشتو پالّی لێداوە.

ئەگەرچی راپەڕینی بارام دەسپێكو سەرەتای زۆر لەم چەشنە راپەڕینانە بوو کە ماوەی 200 سالّ درێژەیان هەبوو و سەرئەنجام بوو بەهۆی لەناو چوونی زنجیرەی ساسانییەکانو لەم رێگەوە لە ماوەیەکی کەم دا 12 پادشا بوونە قوربانی کە بە وتەی "رۆملێن گریشمەن" تاجیان لەسەر دەنا تا چەند مانگ دواتر بکوژرێن[3] و هەموو جارێ بە وەلانانی هەرکام لەوانە کوشتارێکی زۆر لە گەورەپیاوانو خەڵکی بێتاوان دەکرا، دوایە هەڵاو بەزمو نائارامی یەك لە دوای یەك کە لەبەر کەڵکی خراپ وەرگرتنی نەجیبزادەکان، سالارەکانو موئبیدەکان کەسانیتری گێرەشێوێن رووبان دەداو شیرازەی کارەکانی تێك دەدا. سەرەڕای ئەم دۆخە هۆی بنەڕەتی لەناوچوونو رووخانی ئەم بنەماڵەش هەروەك بنەماڵەکانی دیکە دەبێ لەئاکامی کارو کردەوەی مەزنترین کەسی ئەوان یا

[1] ژوول موول ل 424.
[2] ئێران لە کاتی پەلامارى عەرەبان دا، نووسینی "کولسینکۆف" وەرگێڕانی یحیایی ل16.
[3] ئێران لە سەرەتاوە تا ئیسلام، رۆمەن گریشمەن وەرگێڕدراوی محمد معین ل 369.

www.pertwk.com

باشترە بڵێین لە هی گەورەترین پادشاکانی ئەوان دا بدۆزینەوە، چونکو درێژەدانی لایەنی سلبیو خراپی ئەو کردەوانە هێدی هێدی دەبووە هۆی لاوازیو بێهێزیو لە کۆتاییش دەبووە هۆی بێدەسەڵاتیو لەنێوچوونی پادشاکانو بێبڕوایی خەڵك بە شایەکانی دواتر. بۆنموونە لەهەر کەس پرسیار بکرێ گەورەترین پادشای خانەدانی سەفەوی کێ بوو، وڵام دەدرێتەوە "شاعەببباسی مەزن". کەچی هەر ئەو مەزنە باوکی خۆی کوشتبوو... بۆ ئەوەی وەلیعاد لەژێر چاوەدێری خۆی دابێو نەکا ئەویش باوکی خۆی بکوژێ، فەرمانی دا لەمە بەدواوە جیگری شا دەبێ لە بارەگای شا دا وەمێنێو لەژێر چاوەدێری شا دا پەروەردە بکرێ. ئەو بڕیارە کە زۆر ساکار دەهاتە بەرچاو، لە کردەوە دا بوو بەهۆی ئەوە جێنشینەکانی شا کە پێشتر لە یەکێك لەپارێزگاری وڵاتو لەژێر رێنوێنی مامۆستایانو سەردارانی کارئامە دا پەروەردە دەکرانو کاروباری ئەو پارێزگاریەیان رادەپەڕاند، کاتێك دەبوونە فەرمانڕەوا پیاوی بەکارو ئەمەگناس دەبوون. لەو فەرمانە بەدواوە لە حەرەمسەراو لەژێر چاوەدێری خواجەکانو لەنێو ژنانی حەرەم سەرا دا لەعەیشو نۆش دا گەورە دەبوونو دەبوونە کەسانێکی بێکارەو نوقم لە فەسادو گاڵتەو قومارو ئەوەیان بەسەر دەهات کە بەسەریان هات. کاتێك ئەفغانەکان گەیشتنە بەردەروازەی ئیسفەهان شا سوڵتان حوسێن کە لە هەموو شت بێخەبەر بوو، فاڵگرو رەملٚ هاوێژەکانی کۆکردبۆوە تا پێی بڵێن لەگەڵ ئەفغانییەکان شەڕ بکا یا نە؟[1]

ئەردەشیرو ئەنەوشیروان، فەرماندە سوپاکانیان لە یەکەوە کردە چوارو هەروەها چوار جێگریشیان بە نێوی سنووروان لە چوار هەرێمی وڵات داناو هەرکام لە ئەوانیان کە چواریەکی وڵاتیان بە دەستەوە بوو کردە خاوەن دەسەڵاتێکی ئەوتۆ کە دواتر پادشاکان بۆ بەرگری لە سەرکێشیو سەرپێچی ئەوان کەهەرێمی خۆیان بە تیوولی خۆدەزانیو هەر بە دوای ئەوەوە بوون کە دەسەڵاتو سەربەستی خۆیان زیاتر کەن، ناچار دەبوون بەشێکی زۆر لەهێزی وڵات بۆ سەرکوتو پاشەکشە پێکردنی ئەوان وەگەڕ خەنو بەم شێوە رۆژ لەگەڵ رۆژ حوکمی ناوەندی لاوازترو بێهێزتر دەبوو و زۆر شتیتر....

[1] رۆستەم التواریخ، رستم الحکما ل 132.

کاتێك هورموزدی چوارەم بە دوای شاپووری دووهەم دا دەستی دایە کوشتارو پاکسازی خویناویی گەورەگەورەکان[1] و سەرەڕای ئەوەی بۆ ماوەیەکی کورت خەڵکی ئاسایی‌و جەماوەری خۆشحاڵ کرد، بەڵام بەشێك لە پیاوە کارزان‌و مودیری کۆمەڵگاو هێندێك لە موئبیدانی تەواو تەمەن‌و ئەو وەزیرانەی کە ئەنەوشیروان هەڵکێشابوونە سەرو کەڵکی لێ وەردەگرتن، لەناو بردو بەم جۆرە بەشی زۆری ئەو کەسانەی کە لەکاتی پێویست‌و تەنگانە دا بەفریای وڵات دەهاتن‌و بە لێزانی خۆیان خزمەتیان دەکرد، وەك هەموو شۆڕش‌و ئاڵوگۆڕی نەخوازراو تەنیا بە گومانی دژایەتی لەگەڵ شا یا بە تۆمەتی کار کردن لەگەڵ شای پێشوو لەناوبردن‌و وڵاتیان لەو مرۆڤە شیاوانەی کە لەوانەبوو بتوانن لە دواڕۆژ دا لە بەرانبەر پەلاماری عەرەبەکان‌و خەڵکانی‌تر پێش بە لەناوچوونی دەوڵەت‌و وڵات بگرن چۆڵ کردو لە راستی دا کاروباری وڵات کەوتە دەست کەسانێك کە ئەوەی نەیان دەزانی بەڕێوەبردنی کاروباری وڵات بوو. ئەو کورت بینی‌و هەڵانە هەمووکات لەپێناو خۆ بەزل زانی‌و هەڵەباشی پادشا دیکتاتۆرەکان بە شێوەی جۆراوجۆر سەرچاوەی گرتوە. ئەگەر جارجار زۆر بەرین‌و گشتی بووە، هێندێك جاریش بەرۆکی گەورە پیاوی وەك بزورگمێهری حەکیمی بەتەنیایی گرتوە" بزورگمێهر کە لە خانەدانی "بەخنەگان" و زانایەکی زۆرزان‌و سیاسەتوانێکی وریای سەردەمی خۆی بووە، لەپێش دا وەك مامۆستای جێنشینی پاشا چۆتە بارەگای شاو دوایی توانی سەرنجی شا بۆلای خۆی رابکێشێ‌و بە پلەی شایستەی خۆی وەزیری هەرە گەورە یا بە واتەی ئەورۆ بە پایەی سەرۆك وەزیران گەیشت. لەسەر ئەو پیاوە پاك‌و زانایە چیرۆکی زۆر کەوتوونە سەرزاران‌و هێندێك کەسیش ئەو و "برزوویە"ی پزیشکی بەنێوبانگی سەردەمی ساسانییەکان کە کتێبی کلیلە‌و دیمنەی لە زمانی هیندییەوە وەرگێڕاوەتە سەرفارسی‌و لە حەکیمە زۆر زاناکان‌و دوکتورێکی بە توانا بووە بەیەك کەس لە قەڵەم دەدەن.

وەك دەڵێن بزورگمێهر زۆر کتێبی نووسیوە‌و لەسیاسەت‌و بەڕێوەبردنی وڵاتدا یەکجار بەتواناو لێزان بووە. بەڵام بە گوێرەی رەسمی سەردەم‌و رەفتاری ئەو

[1] وەرگێردراوی میژووی تەبەری بە هاوکاریی محمد جواد مەشکوور.

فەرمانڕەوایانەی لەگەڵ زانست بێگانە بوون[1] و هەروەها کورت بینی پادشا ناحاڵیو بەخیلەکان کەچاویان راستییەکانیان نەدەدیو بەرایی نەدەدا کەسێك لەجێگەی شیاوی خۆی دا ببینن، لە پێش دا نەوشیروانو دوایە خوسرەو پەرویز کە خۆی بە مرۆیەکی نەمر لە ریزی خودایان، ئەویش خوایەکی وا گەورە دەزانی کە لەگەڵ تیشکی خۆرەتاو بەرانبەرەو...[2] بەقسەی خەڵکی خراپ بێلوتفیان لەگەڵ بزورگمێهر کرد. نەوشیروان بە تاوانی خیانەت ئەوی خستە زیندانو خوسرەو پەرویزیش بە تاوانی زەندەقە (لەدین وەرگەڕاو)و نافەرمانی لەپێش دا ئەوی زیندانی کردو دوایەش سەری بڕی.

فیردەوسی دەڵێ:

کاتێك ئەنەوشیروان لە بەندیخانە دا لە ئەحوالّی دەپرسێ، بزورگمێهر لە ولاّم دا دەڵێ: رۆژگارم لە رۆژگاری نەوشیروان باشترە، چونکو

زسختی گـذر کردن آسان بود　　دل تاجداران هراسان بود[3]

تێپەڕین لە سەختیو ناڕەحەتی هاسانە　　ئەوە خاوەن تاجەکانن کە دڵیان دەترسێ

بە قەولی برزوویەی تەبیب رۆژگارێك کە رەوتی سەردەمەکە بەرەو نەهامەتی دەڕوا، وای لـێ دێ کە کاری خێرو باش لەنێو خەڵك دا نەمێنێ، کردەوەی باشو ئەخلاقی پەسند لەباو دەکەوێ، رێگەی راستو دروست دەبەسترێو خەتی گومرابوون دەکرێتەوە، عەدلو داد لەناو دەچێو زۆرداری جێگەی دەگرێتەوە، زانست وازی لـێ دەهێندرێو لەبیر دەچێتەوە، نەزانی پەسندو دەس قونجاو خوێڕیگەریەتی زاڵ دەبێ، شەڕفرۆشەکان بەحورمەت دەبنو فرتو فێڵ زۆرو وەفاو ئازادەگی لەبیر دەچنەوە، مەزلووم‌و خاوەن ماف زەلیلو زاڵمی بێفەر خۆشەویست دەبێو...[4] جا لە کەشو هەوایەکی ئاوا دا ئەو پیاوە زاناو بلیمەتە نەیتوانی لەژێر زەختی کەڵەوەی ئەو بیرە تەسکو نەخۆشەی هەرە گەورەکانو

---

[1] ئازەربایجان لە گەشتی میژووی ئێران دا، رەحیم رەئیس نیا ل 459، چیرۆکی بزرگمێهریش چیرۆکی رۆشەنبیرانی رۆژگارەکانی رەشو پڕ لە بەدبەختییە، کە چاریان بێچارەو دەرکەوتوە کە خزمەتی دڵرەشانی خاوەن دەسەلاّت، لە حالێك دا ناتوانن بۆ هەتا هەتایە چاو لە راستییەکانی کە ویژدان ئازار دەدەن بپۆشنو راستییەکان بشارنەوەو زمانی خۆیان گرێدەن، کەوابوو زوو یا درەنگ خۆ ئاشکرا دەکەنو سەریان بە فەتەرات دەدەن.

[2] ئێران لە سەردەمی ساسانییەکاندا.

[3] شانامەی فیردەوسی.

[4] کلیلە و دیمنە، بە کۆششی مینەوی لاپەڕەکانی 6 تا 55 وەرگیراو لە کتێبی ئازەربایجان لە گەشتێك لە ئێران دا.

ناپاکی هاوڕێیانی بێمێشکو فێڵاوی ئەوان رزگار بێ. پاش ئەوەی 13 ساڵ لە خزمەت خوسرەو پەرویز دابوو، بە تۆمەتی ئەوەی بیرو باوەڕی بە "دوئالیسم Dualisme" واتە بیری سەنەویەتی هەیەو دوو مەبدەئیەیە، خرایە بەندیخانەوەو رۆژێك خوسرەو پەرویز بانگی کردە لای خۆی و ئەمری کرد هەر لەوێ دەمو لووتیان شکاند.[1] بزورگمێهر گوتی: دەمو لەوسی من دەبوو لەوەش خراپتری لێ بکرێ. خوسرەو پەرویزیش پرسی: ئەی دوژمنی دژ بە خوا بۆچی؟! ولاّمی داوە، لەبەر ئەوەی کە من لە لای خۆو بێگانە ئەوەندەم تاریف دەکردی و شتی وام بە چاکە لەسەر تۆ دەگوت کە لەتۆدا بوونیان نەبوو، بەم هۆیە تۆم کردە خۆشەویستی ئەوانو لەسەر کارچاکی تۆ زۆر شتم دەگوت کەوانەبوو، تۆیەك کە لە هەموو پادشاکان خراپترو نیەت پیسترو دژرەفتارتری. پەرویز کە ئەوانەی بیست ئەمری کرد لەسەریان دا!

بیروباوەڕی زاڵ بەسەر شاو چینی حاکم لە سەردەمی ساسانییەکاندا، وەك زۆر لە قۆناغە میژووییەکان یەکێك لەو هۆیانە بوو کە خەڵك بە تێکڕا بەرانبەر بە چارەنووسی ولاّتو رووداوەکانی دواڕۆژو بە تایبەتی لەسەر ناکۆکی چینایەتی لە کۆمەڵگا دا ساردو بێمەیل بنو بە تایبەتی بەرانبەر بە چینی بەرهەم هێنەری کۆمەڵگاو جووتیارەکان بێموبالات بن. بۆ ئەوەی لە نموونەیەك لەوانە حاڵی بین زەین بدەنە وەسیەتنامەی ئەردەشیری بابەکان: لە گۆڕینی سینفێك بۆ سنفێکی دیکە پشتگیری بکەنو ئاڵوگۆڕ لە پلەو پایەکان دا مەکەن، چونکو ئاڵوگۆڕی پایەکانی ئەوان لە پایەیەك ڕا بۆ پایەیەکیتر دەبێتە هۆی ئاڵوگۆڕی زۆر زووی شایەکانیش! جا بە لێخستن بێ یا بە کوشتن، لەبەر ئەوەی نابێ لەهیچ شتێك لەوە زیاتر بترسن کە "یەکێك لە سەرەوە بێتە خوار یا یەکێك لە خوارەوە بێتەسەر" چونکە ئاڵوگۆڕی حاڵی خەڵك لە دۆخێك بۆ دۆخێکیتر دەبێتە هۆی ئەوەی کە کەس بە پلەی خۆی رازی نەبێو هەموو کەس بیرو هۆشی لەسەر ئەوە دەبێ کە پایەکەی وا بچێتە سەر کە شیاوی ئەو نیە. ئەگەر پایەکەشیان چووە سەرتر دەگەنە جێگایەك کە بیر لە پاشایەتیش بکەنەوەو بیانهەوێ ببنە جێگری ئەو.[2]

---

[1] مروج الذهب، ابوالحسن علی ابن الحسین مەسعودی بەرگی 1 لاپەڕەکانی 270 تا 271 وەرگێڕدراوی ابوالقاسم پایەندە.

[2] نامەی تەنسوور، وەرگیراو لە میژووی کۆمەڵگەی ئێران بەرگی 1 ل 5 تا 455 لە مورتەزا راوەندی.

www.pertwk.com

بە کورتی بە پێی ئەو فەرمایشتانە هیچ کەس بۆی نیە پێشکەوێو پلەو پایەی بچێتە سەرو ئەو پایەبەرزو بەرپرسایەتییانە تایبەتی ئەو کەسانەن کە تێیدانو خەڵکی دی ئەرکیان ئەوەیە بە دەوری خۆیان دا بخولێنەوەو ئەگەر هەوای چوونە سەری پایەیان کەوتە مێشکەوە دەبێ لەسەریان درێ!... ئەردەشیر بۆ جیا کردنەوەی چینی سەرێو نەجیبزادەکان لە خەڵکی ئاسایی‌و جەماوەر، ئەوەی لە توانای دابوو کردی‌و تەنانەت لە تێکەڵ بوونی خوێنی ئەم دووچینە لە رێگەی ژن‌و ژنخوازیش پێشگیری دەکردو نێوی گەورە پیاوەکان‌و نەجیب زادەکان لە دەفتەرێکی تایبەت دا دەنووسراو رادەگیرا. ئەوە کارێك بوو کە بۆ یەکەم جار داریووشی گەورە دایهێنا.[1] سەیر ئەوە بوو کە هێندێك جار شاش مافی ئەوەی نەبوو کە کاری تایبەتی چینێك بدا بە کەسانێك لە چینەکەی تر.[2]

سەرهەڵدانی موزدەك‌و ئایینە تۆفانی‌یەکەی بوو بەهۆی ئەوەی ئەم ئیمتیازە چینایەتییانەو ناتەبایی لە ناو بچێ. بەڵام دوای سەرکوتی پەیڕەوانی ئەو لە لایەن ئەنەوشیروانی عادڵەوە نامەی تەنسور هەر بۆ ئەم مەبەستە نووسرا تا ئەو نەریتە چینایەتی‌و ئەو ئیمتیازاتەی بنەماڵە نەجیبزادەکان بێتەوە جێی خۆی.[3]

ئەگەر بڕێك ورد بینەوە پاشماوەی ئەو کردەوانە هەتا ئێستاش بە شێوەی دیکە بەرۆکی زۆربەی ئەم ناوچانەی ژێر دەسەڵاتی حوکمی ئەو سەردەمی ساسانییەکانی بەرنەداوەو کاریگەری ژەهراوی نیزامی دەرەبەگایەتی‌و خانخانی، بە تایبەتی لە کوردستان تا ئەم دوایانەش لەژێر نیزامی عەشیرەتگەری‌و داب‌و نەریتی خان سالاری بەردەوام بوو، کە ئەوە بە درێژایی مێژوو هۆی دواکەوتن‌و نەچوونە پێش بووەو لەنێو کۆمەڵگا دا رەگی کوتاوە. بۆ ئەوەی باشتر لەو بارودۆخە بگەین دەبێ سەرنج بدەینە مێژووی دووسێ سەدە لەمەوبەری ئەو مەڵبەندانەو بە تایبەتی کوردستان. ئەوکات بۆمان روون دەبێتەوە کە تەواوی راپەڕین‌و هەوڵەکانی چاکسازی خەڵکی ئەم دەڤەرە بەهۆی لقێکی‌تر لەئەوان کە

---

[1] نامەی تەنسوور، وەرگێڕانی ابن مقفع، لە زمانی پەهلەوی بۆ عەرەبی.

[2] هەروەکا نەوشیروان لە لەشکرکێشی بۆ رۆم پێویستیی بە پارە بوو، پیاوێکی کەوشدروو حازربوو پوولێکی زۆری بداتێ بەو مەرجەی کورەکەی دوای تەواو کردنی خوێندن بە دەرەجەی دەبیری بگا، بەڵام شا پێشنیارەکەی قبوول نەکرد (شانامەی فیردەوسی چیرۆکی نەوشیروان).

[3] مێژوی کۆمەڵایەتی ئێران، بەرگی یەك ل 6 تا 455.

لەژێر ئەمری درەبەگێکی دیکە دابوونو تەنیا قازانجی خۆیان لەبەرچاو بووە سەرکوت کراوە.[1]

لە سەردەمی ساسانییەکاندا ئێران دووبەش بوو، بەشێکیان خاکی ئەسڵی ئێرانێ بوو کە پێیان دەگوت "ئێرانشار"، بەشەکەی دی ئەو خاکە بوو کە دوایە کەوتۆتە ژێر دەستی ئێرانییەکانەوە کە پێیان گوتوە "ئەنیران یا جیا لە ئێران". خوالێخۆشبوو سەعیدی نەفیسی بڕوای وابووە کە حکوومەتی سەردەمی ساسانی جۆرە کۆنفدراسیونێك یا حکوومەتێکی فیدراڵ بووە، بە شێوەیەك لە هێندێك مەڵبەند حوکمڕانی سەربەست هەبووەو جاری وابووە حکوومەتەکەش بەمیرات بۆ میراتگرانیان بەجێ ماوە[2] و لەهێندێك شوێنی تایبەت حوکمڕانەکان نێوی شایان لەسەر بووەو هەر لەبەر ئەوەش بە شای ساسانییەکان گوتوە شاهەنشا یا شای شایان. لەریزی ئەو حوکمڕانانە دەتوانین "گیلانشاە"و "میشانشاە یا دەشتی میشان"و "گووتیانشا"و "ئەرمەنشا" نێوبەرین، جگە لەوەش ساسانییەکان حەوت خانەدانی سەردەمی هەخامەنشییەکانیان دووبارە ژیاندۆتەوە کە هەرکام لەوان خاوەن دەسەلاتی روکنێك لە روکنەکانی وڵات بووە، بۆ نموونە یەکیان بەرپرسی دادپەروەری، یەکیتریان بەرپرسی کاروباری سەربازیو ئەویتر بەرپرسی کاروباری ناوخۆ بووە... باقی چینەکان تا ئەو جێگە لاواز دەبوون کە سەرئەنجام جووتیارەکان بوونە سێرف، واتە مرۆی بەستراوە بەو زەویە بوون کە کاریان تێدا دەکرد. پرۆفیسۆر رۆمن گیرشمەن دەنووسێ: جووتیارەکان هەرچەند بە پێی یاسا ئازاد بوون بەڵام بەکردەوە کۆیلەی بەستراوە بەهەرد بوون کە لەگەڵ لادێیەکانو زەوییەکانی ئەو دێیانە دەفرۆشرانو ملکی گەورە خاوەنی جووتبەندە، نەجار، ئاسنگەر، تەونکەر، نانەوا، ئاشەوانو رۆن گری تایبەتی خۆیان بوون.[3]

---

[1] چاوخشاندنێك بە رووداوەکانی دوو سێ سەدەی دوایی بە تایبەتی لە پێوەندیی کورد دەگەڵ وڵاتانی داگیرکەرو سەرکوتی پیاوماقوولانی ئەو نەتەوە بەهۆی خان سالارە لەخۆباییەکانی تەماحکارو نەزانی خۆیان، زۆر بە سانایی دروستی ئەو بۆچوونەمان بۆ روون دەکاتەوە.

[2] میژووی شارستانیەتی ئێرانی ساسانی لە سەعید نەفیسی ل 296.

[3] ئێران لە سەرەتاوە تا ئیسلام لە رۆمێن گیرشمەن، وەرگێڕانی محمد معین، بەرگی 2 ل 176. ئەو رەوشە تا ئەو دوایانەو کاتی بەڕێوە چوونی یاسای چاکسازیی زەوی، لە هێندێك شوێنی خان نشین بەڕێوە دەچوو.

جێگەی سەرنج ئەوەیە کە هیچ کەس لە گەورەو بچووك مافی قسەکردن لەگەڵ شای نەبووەو داخوازییەکان لە رێگەی کەسانی تایبەتەوە بە گوێی شا دەگەیەندران، لادان لەو رێو شوێنە سزای مردن بوو. وەك دەنووسن: لەیەکێك لە جێژنەکان دا نەوشیروان رووی لە گەورە پیاوان کردو دوو جار داوای لێکردن کە بۆچوونی خۆیان لەسەر بڕیارەکانی کە پەسند کرابوون باس بکەن. لە جاری سێهەم دا یەکێك لە ئامادەبووان پرسیاری لە شای کرد ئاخوا شا باوەڕی ئەوەیە ئەو مااڵیاتەی داندراوە بۆ هەمیشە دەمێننەوە؟... شا بێئەوەی وەاڵمی پرسیارەکەی بداتەوە گوتی: ئەی مەلعوونی جەسوور ئەتۆ لە کام چینی؟ پیاوە گوتی لە چینی دەبیرانم، شا ئەمری کرد ئەوەندەیان بە جەوهەردان لەسەری دا تا مرد، ئەو فەرمانە بۆ ئەوەی بەڕێوەچوو تا کەس نەتوانێ بڵێ ئەنەوشیروان عادڵ نەبوو![1]

بە سەرنج دان بە گەاڵڵەی گشتی جۆری بەڕێوەبردنی حکوومەت لە ئێران داو بە تایبەتی لەسەردەمی ساسانییەکاندا کە بێ ئەوەی بچینە ناو وردە شتەکانەوە باسمان کرد، بە باشی دەزانین چاوێکیش بە ئیمپراتووری رۆمو جۆری بەڕێوەبردنی ئەو ئیمپراتووریە دابخشێنین تا لەگەڵ جۆری بەڕێوەبردنی کوردستانیش ئاشنا بین کە بە داخەوە هەموو کات بەهۆی هەڵکەوتی زۆر تایبەتی لە بواری جوغرافیایی و سیاسیەوە بارودۆخێکی دوولایەنەی هەبووە، واتە جارێك لە دەست ئەم دابووەو جارێکیتر کەوتۆتە ژێر دەسەاڵتی یەکیترو، یا چەند بەشێکی هی ئەمو چەند بەشێکیتری هی ئەو بووەو بە ناچاری بەهۆی ئەم دوو نیزامەوەو لەژێر حوکمی ئەو دوو ئیمپراتوورییە بەڕێوە دەچوو. هەرچەند بە وتەی مینۆرسکی: هیچ کات نەبۆتە فەرمانبەرداری دەوڵەتە گەورەکانو داگیرکەرانو لێنەگەڕاوە بە سانایی فەرمانڕەوایی لە خاکەکەیان دا بکەن....[2]

---

[1] میژووی کۆمەاڵیەتیی ئێران، بەرگی هەوەڵ، ل 465 نووسینی مرتضی راوندی.

[2] کورد، دقی وتاری پرۆفیسۆر مینۆرسکی لە کۆنگرەی رۆژهەاڵتناسەکان لە بروکسێل، بێلژیك 1915.

بەشی پێنجەم

ڕێکخستنی ئیداریو ئورگانیی ڕۆم

جۆری بەڕێوەبردنی ناوچە داگیرکراوەکان

لەدایك بوونی ئەو ئیمپراتوورییە هەر لە سەرەتاوە موشکیلە خولقێن بووە، چونکوو جگە لە هەڵکەوتەیەکی جوغرافیایی زۆر باش بۆ پێکهێنانی دەوڵەتێکی بەهێز، دەسەڵات پەیدا کردنی ئەو دەوڵەتە بە نرخی نلەنێوچوونو نەمانی دەوڵەتەکانی ئاتێنو ئیسپارتو مەقدوونیە لە یۆنان وەڕاست گەڕا،[1] هەر کە ئەو وڵاتانەی خستە سەر خاکی خۆی، ئەو خاکەی لە ئاسیای بچووکیشدا گرتبووی

[1] دەبێ بڵێین کە جۆری لەدایکبوونی ئەو ئیمپراتوورییە دەبێ لە لاپەڕەکانی مێژووی وڵاتانی یۆنان، واتە ئاتێنو ئیسپارتو مەقدوونیەدا بدۆزینەوە کە ئەویش بەدوای لەناوچوونی زانستو زانایان دا پێك هات. بەم شێوەیە کاتێك لە سەدەکانی 2و 3ی بەرلەزایین زانست بەوپەڕی گەشەکردنی خۆی گەیشتو بە وتەی مرتضی راوندی (مێژووی کۆمەڵایەتیی ئێران بەرگی 1 ل 318) [و ئەرشمیدۆس لەو بەرەوپێش چوونە دا نیشانەی لووتکەو خاڵی ئەوج بوو.] دەڕاستیدا بە کۆچی دوایی ئەرشمیدۆس سەردەمی مەرگو لەناوچوونی یۆنان دەستی پێکردو کاتێك کە خەڵکی شاری "سیراکۆز" قەڵاچۆ کرانو شار بە جارێك وێران بوو، لەدایکبوونو گەورەبوونی شاری ڕۆم دەستی پێکردو ڕۆمییەکان زۆر زوو فووتو فەننی بەکردەوەیان لە جێگەی زانستی ڕووت (موتلەق) داناو لەجیاتی ئەوەی تەنیا فکرو عەقڵ بەکار بەرن ڕوویان کردە چەك‌و چۆڵو هۆگەلی کوشتوبڕ، بە جۆرێك کە سەدەیەك دوای ئەرشمیدۆس، یۆنانی نوقمی شانازی‌و سەربەرزی سەرچاوەگرتوو لە زانستو زانیارییەکانی ڕۆژلەڕۆژ زیاترو زاناگەورەکانی خۆی بوو، کەوتە داوی وەسواسی کیمیاگەری‌و کۆنەپەرستی‌و سەرگەردانی‌و شتی لەو بابەتە. هەر لەو حاڵەدا کە باری یۆنان کەوتە لێژی، هێزی دڕندەو زەبەلاحی ڕۆم بێهیچ کۆسپو تەگەرەیەك ڕێگەی پێگەیشتنو بەربلاوبوونی دەپێواو بە وتەی دوکتور (مووسای جەوان) کە لە کتێبی بناغەکانی حقووق (مافناسی) دا هێناویەتی "لەجیاتی بەهرە وەرگرتن لە لۆجیکی زانستو وتوێژ، هەوڵیان دەدا لە شەمشیر وەشاندنو خەدەنگ هاویشتن دا شارەزا بن‌و ... و بەم شێوە زۆری پێنەچوو کە دەنگی پێی چەکمە لەپێیانی ڕۆمی کووچەو کۆڵانی ئاتێنی پرکردو گوێی عالەمی کەڕ دەکرد." باشتر وایە بە ڕوونی بڵێین ڕۆم لە ئاکامی کەمترخەمی، چەوت بیری‌و بێخەیاڵیی سەرچاوەگرتوو لە بڕوا بە زانستی ڕووتی دوور لە ئەزموون کردەوەی یۆنانییەکان دا پێك هات.

www.pertwk.com

به گێره‌و کێشه‌یه‌کی که‌م خۆیان له‌گه‌ڵ ئه‌و حکوومه‌ته تازه پێك هاتووه خست‌و به‌م شێوه خاکی ژێر ده‌سه‌ڵاتی ئه‌وه‌نده له‌به‌ر یه‌ك کشاوه که پاڵی وه‌خاکی ئیمپراتووری پان‌و به‌رینی پارت (ئه‌شکانی)و دوایه‌ش ساسانییه‌کان داو هه‌ر له‌و سه‌رده‌میشه‌وه ناته‌بایی‌و شه‌ڕ له‌نێوان دوو غوولەکه‌ی دنیای ئه‌و کات ده‌ستی پێکردو کوردستان که نیزیك به ته‌واوی سنووره‌کانی رۆژئاوای ناوه‌ندی ئێران‌و رۆژهه‌ڵاتی ناوه‌ندی رۆمی ده‌گرته‌وه، وه‌ك هه‌میشه بوو به ناوه‌ندی شه‌ڕی نێوان ئه‌و دوو ئیمپراتوورییه.

بیانووی ده‌ست پێکردنی ناکۆکی‌و تێك هه‌ڵچوون له‌نێو ئه‌و دوو وڵاته دا، ئه‌رمه‌نستان له لای رۆژهه‌ڵات‌و باکووری رۆژهه‌ڵاتی کوردستان بوو که له گه‌لێك سالّ پێشتره‌وه له‌ژێر فه‌رمانی حکوومه‌تی لقێك له خانه‌دانی پارت یا ئه‌شکانییه‌کان دابوو.[1] به وته‌ی کریستێن سێن[2] "ئه‌و ده‌قه‌ره‌شاخاوییه که له لایه‌ك ده‌گاته گۆشه‌ی باشووری به‌حری ره‌ش‌و له لایه‌کی‌تره‌وه ده‌چێته‌وه ئه‌و شوێنه‌ی که زێی گه‌وره‌و دیجله ده‌گه‌نه یه‌ك، دیاره ئه‌وه سنووڕێکی سروشتی‌و قورس‌و قایم له‌نێوان ئێرانییه‌کان‌و رۆمییه‌کان دانه‌بوو. هه‌ر ئه‌م هه‌ڵکه‌وته‌جوغرافیاییه هۆی پێکهاتنی شه‌ڕو کێشه‌ی دایمی له‌نێوان ئه‌و دوو وڵاته بوو.. سه‌رۆکی تیره‌کانی ئه‌رمه‌نستانیش هه‌میشه ئاماده‌ی راپه‌ڕین بوون‌و لایه‌نگرانی ئێران‌و رۆمیش هه‌موو کات له قه‌ڕه‌و کێشه دابوون..."

ده‌بێ ئه‌وه‌ش له نووسراوه‌کانی "کریستێن سێن" زیاد که‌ین که هه‌موو کات ده‌ستی نادیاری ئێران یا رۆم له‌م شۆڕش‌و نائارامییانه‌ی ئه‌رمه‌نستان دا هه‌بووه، هه‌روه‌ك له راپه‌ڕینی ئه‌رده‌شیری پاپکان دا یه‌کیه‌تییه‌ك له دژه‌کانی ئه‌و به رێبه‌ری "خوسره‌و، ناسراو به تیردادی دووهه‌م" پادشای ئه‌رمه‌نستان له‌وێ پێك هات که رۆمیش له بنه‌وه پشتیوانیی لێ ده‌کردو سه‌رئه‌نجام شکانی ئه‌و یه‌کیه‌تییه بوو به‌هۆی ئه‌وه ده‌وڵه‌تی رۆم راسته‌وخۆ بێته نێو مه‌سه‌له‌که‌و هه‌ڵایسانی دووباره‌ی شه‌ڕه‌کانی حه‌وسه‌ت ساڵه‌ی ئێران‌و رۆمی لێ که‌وته‌وه که به مه‌به‌ستی به ده‌سته‌وه گرتنی جاده‌ی ئاوریشم‌و ڕێگا بازرگانییه‌کانی نێوان رۆژهه‌ڵات‌و رۆژئاوا بوو که به‌شی زۆریان له لای سه‌رووی بین‌النهرین و

---

[1] له ده‌وری سالی 62ی زاییینی.

[2] ئێران له سه‌رده‌می ساسانییه‌کاندا [...] ل 244.

ئەرمەنستان بەرەو باکوور درێژەیان هەبوو. ئەو رێگایانە بۆ ئەو کەسەی بە دەستیەوە بان زۆر گرینگ بوو. هەروەك ئەو کات کە ئیمپراتووری ئیسلام زنجیرەی خانەدانی ساسانی لەناوبرد، بۆ ماوەیەکی درێژ بوو بە میراتگری تەواوی ئەو رێگەو بانەو داهاتی یەکجار زۆری گومرگیان. هەر کە خەلیفەکانی عەببباسی لاوازو کەم دەسەلآت بوون ئوروپاییەکان جێنشینی ئیمپراتووری رۆمی لێك بلآو بوو بوونو هاتنە سەر ئەو قەناعەتە کە ئەو ئاواتە لەمێژینەیە بێننە دی، بەلآم لە پێش دا ئیمپراتووری سەلجووقییەکانو دوایەش هێزی تازە پێك هاتووی عوسمانی دیوارێکی ئاسنینیان لە بەرانبەر ئەوان دا ساز کرد کە هەر ئەوە بوو بەهۆی زنجیرە شەڕو گۆڕانکارییەکی پشتی پەردەو پێکهاتنی هیندێك یەکیەتی بۆ دژایەتی لەگەلّ عوسمانییەکان کە هەمووی ئەوانە لە مێژوو دا بە نێوی "مەسەلەی رۆژهەلآت" نێوبانگی دەرکردوە.

باش دەزانین کە خاکی کوردستان دەرگای هاتن بۆ ئەو رێگایانە بوو، هەموو شەڕەکان تا سەردەمی عوسمانییەکان لەوێوە دەستی پێدەکرد یا لەوێ تەواو دەبوون، ئەگەر بۆ سەرەتاکانی بگەڕێینەوەو باسیان لێوە بکەین، کاتێك "ئەلکساندر سووروس" ئیمپراتووری رۆم بۆ بەربەرەکانی لەگەلّ ئەردەشیری پاپکان لەشکرەکانی سوپای رۆمی بەرەو ئێران هێنا، ئەو بەشەی بۆ ئازەربایجان [ئاترۆپاتین = مادی بچووك کە بەشی هەرەزۆری خاکی ئەوێش لەسەر کوردستان بوو] نارد سەرەڕای ئەوەی لەپێش دا هێندێك سەرکەوتنی وەدەست هێنا، دەگەڕانەوە دا یا باشترە بڵێین لە پاشەکشە دا تووشی سەرمای سەختی ناوچە شاخاوییەکانی ئازەربایجانو کوردستان هاتو گرفتاری شەڕی قورسی تاقمە سوارچاك و ئازاو چابوکەکانی ئەو دەوەرە بوون کە بە پێی نووسینەوەی ژەنەرالّ سێرپێرسی سایکسی ئینگلیزی نووسەری کتێبی میژووی ئێران، ژمارەیەکی زۆریان لێ کوژراو لە ئاکام دا ئیمپراتووری رۆم لەگەلّ شکانێکی سەرشۆرانە بەرەوڕوو بوو.[1] هەر لەو شەڕە دابوو کاتێك تیردادی ئەشکانی فەرمانڕەوای ئەرمەنستان تەنیا ماوە، بە پیلانی ئەردەشیر، بێشەڕ،

[1] میژووی ئێران، سێر پێرسی سایکس، بەرگی دووهەم ل 539.

به‌هۆی که‌سێك به‌نێوی "ئاناك" که ئه‌ویش ئه‌شکانی بوو کوژراو[1] [... ئه‌رده‌شیر بێئه‌وه‌ی نرخێکی ئه‌وتۆ بدا ده‌ستی به‌سه‌ر ئه‌رمه‌نستان داگرت...][2]

هێندێك له لێکۆڵه‌ره‌وانی وه‌ك "کورپۆرتیر"، "فلاندن"، "کۆست"، "دومیرکان"، "لۆلمان هۆپت"و...[3] نه‌خش‌و نیگاره به‌رچاوه‌کانی"سووره‌ت داغی" هه‌ڵگه‌وتوو له گوندی "خان ته‌ختی" له 30 کیلۆمیتری شاری "سه‌ڵماس"[4] به‌هی ئه‌و رووداوه ده‌زانن.[5]

دامه‌زراوه حکومییه‌کان

ولاتی رۆم به‌دوای نه‌مانی حکوومه‌تی پاشایه‌تی دا به شێوه‌ی "کۆماری Republique" به‌ڕێوه ده‌چوو که له‌و جۆره دامه‌زراوه‌دا حکوومه‌ت له ده‌ست ئیمپراتوورەکان ده‌رهاتبووو که‌وتبووه ده‌ستی ده‌وڵه‌مه‌ندو نه‌جیبزاده‌کان، به‌ڵام دیسانیش چینه‌کانی خوارێ یا "پرۆلێتێره‌کان"(ره‌نجبه‌ران)[6] هیچ مافێکیان له‌حکوومه‌ت دا نه‌بوو. نوێنه‌رانی مه‌جلیسی پیران (سه‌نا) که 300 که‌س بوون له لایه‌ن نه‌جیبزاده‌کانه‌وه دیاری ده‌کران. له‌و دامه‌زراوه کۆماریه دا باڵاده‌ست ترین ئۆرگانی نه‌ته‌وه‌یی، ئه‌نجوومه‌نی گشتی بوو که هه‌موو هاوولاتیانی رۆمی له‌سه‌روخوار ده‌یانتوانی به‌شداری تێدا بکه‌ن، مۆره‌کانی پایه‌به‌رزی حکومه‌تیش له لایه‌ن ئه‌و ئه‌نجوومه‌نه‌وه هه‌ڵده‌بژێردران.[7]

به‌رزترین که‌سانی ده‌زگای به‌ڕێوه‌به‌ری‌و کارگێڕی "کۆنسوول"ی پێ ده‌گوترا که ته‌نیا دوو که‌س بوون‌و بۆ ماوه‌ی ساڵێك له لایه‌ن ئه‌نجوومه‌نی گشتی‌یه‌وه هه‌ڵده‌بژێردران، هه‌رکات یه‌کێك له‌م دوو کۆنسوولە له‌گه‌ڵ کرده‌وه‌ی ئه‌وی‌تر

---

[1] کارێك که ئێستا له دنیادا باوه‌و خاوه‌ن ده‌سه‌ڵاته‌کان له ولاتانی وه‌ك عێراق‌و [ئێران]و... موخالیفه‌کانی خۆیان له‌ناو ده‌به‌ن.

[2] نازه‌ربایجان له گه‌شتی میژووی ئێران دا، ره‌حیم ره‌ئیس نیا ل 467.

[3]. R.Kerporter. E.hlonden. P. coste,j.De Morgan, c.h.Lehmann.Haupt.

[4] باستانشناسی (دێرینه‌ناسی ئێرانی دێرین) لوونی واندنبێرگ، وه‌رگێڕاوی عیسی بهنام ل 118 که ئه‌ویش له نازه‌ربایجان له گه‌شتی... وه‌رگرتوه.

[5] سه‌فه‌رنامه‌ی جێکسێن لێکۆڵه‌ره‌وه‌ی ئه‌مریکایی‌و هونه‌ری ئێرانی کۆن، له نووسینی "ئیدات پرادا"و کتێبی ئێران له‌سه‌رده‌می ساسانییه‌کاندا زۆرشتی به‌که‌ڵکی له‌م بابه‌ته‌ی تێدایه.

[6] پرۆلێتێر به مانای ره‌نجبه‌رو زه‌حمه‌تکێش هاتوه (فه‌رهه‌نگی عمید) [به‌ڵام به پرۆای مارکسیسته‌کان کرێکارانی سه‌نعه‌تین. و]

[7] میژووی ئالۆگۆڕی کۆمه‌ڵایه‌تی به‌رگی 1 ل 51 به‌دوا له مرتضی راوه‌ندی.

هاودەنگ نەبووایە دەیتوانی لە مافی "وێتۆ" کەڵك وەرگرێ کە لەو حاڵەتە دا بڕیاری دراو لە لایەن ئەویترەوە بەڕێوە نەدەچوو.[1] سوپاش لەژێر چاوەدێری کۆنسوولەکان دا ئەرکی خۆی بەڕێوە دەبرد، مەگەر لە هەلومەرجێکی تایبەتو زۆر پێویست دا کە ئەوسا لە ژێر ڕێنوێنیی مەجلیسی پیران دا کۆنسوولەکان دەسەلاتی ئەو بەشەیان بۆ ماوەی شەش مانگ بە کەسێکیتر دەسپارد. بەو کەسەش کە بۆ ئەم ئەرکە دیاری دەکرا دەگوترا دیکتاتۆر. فەرماندەرەکانی ئەیالەتەکانیش لە لایەن ئەو دوو کۆنسوولەوە دیاری دەکران. بەڵام ئەو فەرماندارانەی بۆ ئەیالەتەکانی داگیرکراو دادەنران نەدەبوو خەڵکی ئەوێ بن، بەڵکوو دەبوو لەنەجیبزادەکانی ڕۆم دابندرێن.

بە دوای ڕێککەوتننامەی سالّی 298ی زایینی کە لە نێوان ئێرانو ڕۆم دا بەستراوەو بە ڕێککەوتن نامەی "نەسیبەین" بەناوبانگە، خاکی کوردستان لە نێو ئەو دوو وڵاتە دا بەش کراو هەر وەك پێشتر ئاماژەی پێکرا بوو بەیەکێك لە هۆکارە هەرە گرینگەکانی ئاڵۆزیو تێکهەڵچوونی خەڵکی کوردستانو زۆر شۆڕشو بەرخۆدانی لە بەرانبەر خاوەن دەسەلاتەکانی ڕۆم بە دواوە بوو. بە پێی ئەو ڕێك کەوتننامەیە ئێران دەستی لە ئەرمەنستانو بەشی سەرووی بین النهرین واتە کوردستانو چەند بەش لە ئازەربایجان، هەڵگرتو بەڕێوە چوونی ئەو ڕێك کەوتننامەیە بوو بەهۆی ئەوە کە ئەو هەڕێمە (ئازەربایجان)و لە هەمووان گرینگتر "تیسفوونو مەداین"ی پایتەختی ئێران بێهیچ کۆسپێك بکەوێتە مەترسیو دەست وێڕا گەیشتنی ڕۆمییەکان.[2] جگە لەوەش بەدیاری کردنی قەڵای "زینتا" لە ئاترۆپاتێن وەك سنووری ئەرمەنستان کە ئیتر بەشێك بوو لە ئیمپراتووری ڕۆم، بەشی هەرە زۆری ئەو دەڤەرە کەوتە سەر ئەرمەنستان[3]و، ئەو دۆخە جوغرافیاییە تا کاتی پاشایەتی شاپووری دووهەم (337ی م) بەردەوام بوو.[4]

---

[1] مافی وێتۆ ئەورۆ لە ئەنجومەنی ئاسایشی نەتەوەیەکگرتووەکاندا، ئیمتیازێکە بۆ پێنج ئەندامی نەسڵیو هەمیشەیی ئەنجوومەن (ئەمریکا، ڕووسیە، ئینگلیس، فەڕانسەو چین) لەگۆڕێ دایە، ئەگەر یەك لەوان لەگەڵ بڕیارێك کە باقی ئەندامانی هەمیشەیی ناهەمیشەیی بیدەن دژایەتی هەبێ، لەو مافە کەڵك وەردەگرێو پێش بە بەڕێوەچوونی بڕیارەکە دەگرێ.

[2] میژووی ساسانییەکان، نووسینی محمد جواد مەشکوور ل 276.

[3] هەمان سەرچاوە.

[4] میژووی ئازەربایجان، نووسینی ئێدوین میلتۆن رایت ل 62.

www.pertwk.com

دابهش کردنی کوردستان به دوو بهشی ئێرانیو رۆمی، بهگشتی گرفتاریهکی زۆری بۆ خهڵکی ئهوێ پێك هێنا، بهڵام نائارامی ئاڵۆزی کوردستانی رۆژههڵات (رۆژههڵاتی دیجله) سهرچاوهکهی له تێکهڵ پێکهڵیو ناڕێکی دهرباری ساسانییهکانو لێك بڵاوبوونی شیرازهی کاروبارو لاوازیو بێتوانایی پادشاکانو کارشکێنی نهجیب زادهکانو موئبیدهکاندا بوو. پێویسته ئهوهش بزانین که ژیانی خهڵکی ئهو بهشهی لهژێر دهستی رۆمییهکان دابوو باشتر لهخهڵکی بهشهکهیتر بوو، چونکو یاساکان دوای کۆماری دووههم له رۆمو له سهردهمی ئیمپراتووری دا (له 122ی زایینی)به دوا جۆرێك بوون که ئیمپراتوورهکان دهوروبهری شارهکانیان گچکهتر کرد، لهحاڵێك دا دهسهڵاتی فهرماندارهکان له ئهیالهتهکان دا زیاتر ببوو. بۆ نموونه "دیۆگلنین" له جێگهی 45 شارستان که رۆمیان لێ پێك هاتبوو ولاتی کرده 101 شارستان، ئهویش به شێوهیهك که ههرکام لهوان بهڕێوهبهریو رێکخستنی سهربهستو تایبهت به خۆیان ههبوو،[1] بۆ ماوهی دوو سهده ئاشتیو ئاسایشێك که به سهردهمی "ئاشتی رۆم = Pax-Rommana"[2] بهنێوبانگه بهردهوام بوو و ئهوه بوو بههۆی ئهوه خودموختاری زاڵمانهی والییهکانو شێوهی وهرگرتنی ماڵیات تا رادهیهکی زۆر تهواو بێو لههێندێك ههڵومهرجی پێویستو تایبهتی دا به خهڵکی پارێزگاکان دهسهڵاتی حکوومهتی ناوخۆیی دهدراو کاروباری خۆیان بهڕێوه دهبرد. له ئاکام دا مافی شارستانیهتو مهدهنیو کۆمهڵایهتی ئهوهنده بهربڵاو بوو که ههموو چینو تۆێژێك به یهکسانی لێی بههرهمهند دهبوون. دنیا وای لێ هاتبوو [... کهسێکی رۆمی دهیتوانی بێ ئهوهی ههست به بێگانه بوون بکا، له لهندهن ڕا بێته مارسێیو لهوێوه بچێته ئهسکهندهریهو سهفهری بابێل بکاو لهو شارستانیهتهی رۆمییهکان به دنیایان بهخشیبوو بههره وهرگرێ.][3]

رێگاو بان ئهوهنده بهربڵاوو خۆش ببوو که رێبوارێك (موسافیرێك) دهیتوانی به ههژده رۆژ له رۆم ڕا بگاته ئیسکاتلهند له باکووری ئینگلستان. لهسهر بنهمای ئهو پێوهندیو یاسایانه، ئهو بهشهی کوردستان که لهگهڵ رۆم بوو له

According to the creet Latin and muslim Geogsapher Edvin Milton.

[1] میژووی کۆمهڵایهتیی ئێران، نووسینی مرتضی راوندی بهرگی 1 ل 307.

[2] میژووی مهدهنیهتی رۆژئاوا، وهرگێڕدراوی پهرویز داریوش ل 461 بهدوا.

[3] ههمان سهرچاوه.

خۆشگوزەرانی‌و هاسانکاریەکی باشتر دا بوون‌و لە هێندێك جێگەی ئەو بەشەش وەك "نەسیبەین"و "ئامێدی = دیاربەکر" کە لە خەتی سنووری رۆم دوور بوون، حکوومەتی ناوچەیی‌و خودموختار پێك هاتبوو، یاساو رێسایەك کە "پرانتۆر Prantor"یان پێ دەگوت لە رێگەی هێندێك کارزانی یاسا کە دوایە بەنێوی "پارێزەرە کارزانەکان" دەناسران‌و بە شێوەی رەسمی دادەمەزران‌و پێیان دەگوتن "خوبرەگانی قانوون = یاسا زانان" لە شوێنگەلی تایبەت دا هەڵس‌و کەوتیان لەگەڵ دەکراو لەو هەرێمانە دا بەڕێوە دەچوون‌و بەم شێوە [... یارمەتیان بە پەرەسەندنی دادوەری دەکرد][1]

لەو شوێنەوارانە دا کە ماون هێندێك شت وامان بۆ دەردەخەن کە رۆمییەکان چەند حاکمێکیانبەنێوی "کۆنسوول"وەك کەسانێکی غەیرە رۆمی لە ئیتالیا ڕا ناردۆتە شوێنە جیاجیاکانی کوردستان تا دەعوا گرینگەکان بەپێی نەریتی ئەوشوێنانە چارەسەر بکەن. لەبەر ئەوە دەتوانین بڵێین لەبەڕێوە بردنی یاساکانی مافپەروەریی رۆم دا یاساو رێساکانی ئەو شوێنانەش وەبەرچاو گیراون کەپێیان گوتوە "Jusjentium" واتە یاسای هەموو نەتەوەکان.[2] هەروەك لەنوسخەی ئەسڵی "مەعریفەتی پیری شەهریار یا شالیار" دا کە لەگەورەکانی زەردەشتی کوردستان لە کاتی هێرشی عەرەبەکان بۆ ئێران بووە، ئاماژە بەوە کراوەو بەنێوی "مارفەتوورۆمی = معرفت رومی" هاتوە.[3]

لە سەردەمی "ژوستینین"ی ئیمپراتووری رۆم کە لەگەڵ ئاشکرابوونی ئیسلام (سەدەی شەشی زایینی هاوکات بووە هەموو یاساکانی رۆمیان کۆکردۆتەوە، وەك نووسیویانە بۆتە "دووهەزار بەرگو سێمیلیۆن دێر" دوای گرتنی ئەسکەندەریە لەلایەن موسڵمانەکانەوە کە پێوەندی لە نێوان زانایانی ئیسلامی‌و مافناسە رۆمییەکان پەیدا بووە، ئەو یاسایانە چوونە نێو فیقهی ئیسلامی‌و شاهیدی ئەو بۆچوونەش نووسراوەی "پیری شاریار یا شالیارە"و

---

[1] میژووی کۆمەڵایەتیی ئێران، مرتضی راوندی بەرگی یەکەم ل 315.

[2] هەمان سەرچاوە.

[3] وەك پێشتریش ئاماژەی پێکرا ئەو نووسراوە هی یەکێك لە موغەکانی زەردەشتی کوردستان بووە کە بە پیری شهریار یا پیری شالیار ناسراوە، نووسراوەکەش کە "مارفەتوو پیری شالیارە" بەندەکانی "موسەجەع"ە بۆ کەڵك لێوەرگرتن لە کتێبی کورد و پێوەندیی رەگەزی‌و میژووییی، نووسینی خوالێخۆشبوو رەشید یاسەمی بڕوانە.

بۆمان روون ده‌کاته‌وه که‌ئه‌و یاسایانه به‌ر له ئیسلام له کوردستان به‌ڕێوه چوون.

یاساکانی کۆنی رۆم ئه‌وه‌نده به‌ره‌و پێش چوون که له‌م رۆژگاره‌ش له هێندێك ولاّتی دنیای سێهه‌م دا هه‌ر به‌شێوه‌ی ئه‌و سه‌رده‌مه‌ی رۆمییه‌کان به‌ڕێوه ده‌چن. بۆ وێنه [ئه‌گه‌ر له‌به‌ڕێوه‌بردنی "قصاص" دا مه‌ترسی مه‌رگ بێته گۆڕێ به‌ناچاری به دانی دیه جێبه‌جێ ده‌کرێ]و یا [... مرۆی شێت‌و مندالّ ئه‌گه‌ر به تاوانباریش بناسرێن سزا نادرێن...][1]

خۆشگوزه‌رانی نه‌جیبزاده‌کان‌و چینه بالاّده‌سته‌کانی رۆم‌و جۆری ئه‌و کاره

له سه‌ره‌تای به ده‌سه‌لاّت گه‌یشتنی رۆم دا چینی خاوه‌ن ئیمتیاز به تایبه‌تی به دوای وه‌ده‌ستهێنانی باریکی باشی ئابووری، بۆ تێپه‌ڕ کردنی کاتی بێکاریی خۆیان وه‌دوای هێندێك کار ده‌که‌وتن تا بتوانن دلّی خۆیان رازی که‌ن‌و له‌و پێناوه دا ده‌ستیان ده‌دایه کارگه‌لێکی ناله‌بارو زۆر ترسناکی ئه‌وتۆ که بۆ خه‌لّکی ئاسایی تا راده‌ی له‌ناوچوون زه‌جرهێنه‌ربوو. بۆ نموونه نه‌جیبزاده رۆمییه‌کان هۆلّی زۆر گه‌وره‌ی خڕی به قه‌درایه مه‌یدانی فووتبالّیان. دروست ده‌کردو ده‌ور تا ده‌ور بۆ دانیشتن پلیکانیان لێ هه‌لّده‌به‌ست‌و له نێوه‌ڕاستی دا جێگایه‌کیان بۆ یاری‌و به‌ڕێوه چوونی به‌رنامه ده‌هێشته‌وه.[2] له‌و شوێنه هێندێك کاری دوور له حه‌یاو ئه‌خلاق به‌ڕێوه ده‌چوو. هه‌روه‌ها کۆیله‌و دیله بێچاره‌کانیان ده‌خسته به‌رده‌م دڕنده‌کانی وه‌ك شێرو به‌برو پلّینگ، کاتێك له‌شی ئه‌و بێچارانه ده‌که‌وته به‌رچنگ‌و که‌لّپی ئه‌و دڕنده وه‌حشیانه‌و هاواریان ده‌گه‌یشته فه‌له‌ك، راست ئه‌و کات بانگی خۆشی‌و فیکه‌ی شادی له ده‌روونی ڕه‌ش‌و بێڕه‌حمی شێتانه‌ی بینه‌ران به‌رز ده‌بۆوه‌و دنیای داده‌گرت. هه‌روه‌ها گه‌وره پیاوانی رۆمی کۆمه‌لێك له کۆیله‌و دیله‌کانیان به نێوی "گلادیاتۆر" که

---

[1] کتێبی بنه‌ماکانی مافناسی، نووسینی دوکتور موسی جوان که ئه‌ویش له میژووی کۆمه‌لایه‌تیی ئێران، به‌رگی یه‌که‌می مرتضی راوندی وه‌رگرتوه.

[2] جێگه‌ی وشه‌ی نامفی تێئاترو حاشیه‌کەم گۆڕیوه. و

لەپێش دا ڕایان دەهێنان بە شمشیرو چەکی کوژەری تڕەوە لەگیانی یەکتر بەردەداو لە هەڵدڕانو لەت لەت بوونی لەشی ئەوان بەو شمشیرو چەکە تیژانەی وەك بیورو رمو... خۆشحاڵ دەبوون. وەك ئەوەی [... ترایانووس، دوای گەڕانەوە لە شەڕەکانی دانووب، دەهەزار دیلی کە لەگەڵ خۆی هێنابوونی، لە 133 کۆبوونەوەی شانۆیی دا بۆ ڕابواردنی خۆیو نەجیبزادەکان لە گیانی یەکی بەردانو...][1]

لەو ئاهەنگانەدا نیزیك بە تەواوی قوربانییەکان - ژنو مێرد" لە دەقەرە داگیرکراوەکان هەڵدەبژێردرانو ئەو بەرنامە پڕ لە شەرمو شوورەییانە تا ڕاپەڕینی کۆیلەکان بە ڕێبەری "ئیسپارتاکوس"و ئەوانیتر درێژەی هەبوو. دواتر بە دانانی هێندێك یاسا پێش بەوجۆرە ڕێورەسمانە گیراو بە تایبەتی پاش وەرگرتنی دینی مەسیح وەك دینی ڕەسمی ئیمپراتووری ڕۆم لە لایەن "کونستانتین = قسنطنطین"ی ئیمپراتوورەوە لە ساڵی 312ی زایینی داو، ئۆگری ڕووحی خەڵکی ئەو ئیمپراتوورییە بە هەموو چینو توێژێکەوە بەم ئایینەو سەرنجدان بە تەعلیماتی نەفسی ئەم ئایینە، لایەنی حەیوانیو وەحشیگەرییە توندڕەوەکانی خەڵکو دەزگای حاکمەی تا ڕادەیەك هێور کردەوەو دایمرکاندو فەرهەنگی کۆمەڵگا بەرەو مرۆڤایەتیو ئوسوول چوو.

دوای دەسەڵاتی شاپووری دووهەم زەخت لەسەر مەسیحییەکان کەم بۆوەو پادشاکان هێندێك جار بۆ لاواز کردنی بڕەوی نەجیبزادە باڵادەستەکان هەوڵیان دەدا بە هێندێك کردەوە مەسیحییەکان بۆلای خۆیان ڕاکێشنو لەم ڕێگەوە دڵو ڕای ئیمپراتووری ڕۆمیش وەدەست بێنن، کار گەیشتە جێگایەك کە تاقمێك لە دەرباریەکانیش بە شێوەی ڕەسمی بوون بە مەسیحی. سیمای دیارو ئاشکرای ئەم سیاسەتە خوسرەو پەرویز بوو، بە شێوەیەك کە لە سەردەمی ئەو دا مەسیحییەکان لە زۆر لە شارەکانی ئێران کڵیسایان ساز کردو بە سەربەستی لە ئێراندا هاتووچۆیان دەکرد. ئەو کارە، واتە دانی ئازادی بە مەسیحییەکان لە لایەن خوسرەو پەرویزەوە بوو بەهۆی ئەوە لە نووسراوە سریانییەکاندا ئەو بە

[1] میژووی کۆمەڵایەتیی ئێران لە مرتضی راوندی ل 310 بەرگی 1.

www.pertwk.com

"عیسهوی پهنا"و "عیسهوی رهحیم"و پیرۆزترین پادشا نێوبهرن، ههر لهو کات دا موئبیدهکان ئهویان به گوناحبار دهزانی.[1]

ئهرمهنستان که به رێبهری "تیردادی سێههم" ئایینی مهسیحی له پێش دا به مهبهستی یهکیهتیی ولاتو دوایهش به هومێدی دۆستایهتی لهگهڵ رۆم[2] قبوولْ کردبوو و بهرهویشی پێدهدا، بێئهوهی بۆخۆی پێبزانێ، دانی پهڕوبالّی به خاوهنانی کلیسا گهیاندە شوێنێك که له سهدهی پێنجهم دا ببوو به گهورهترین خاوهنی ملّكو زهویو دهسهلاّتی شوێن دانهر له ئهرمهنستان داو به وتهی نووسهری میژووی ئهرمهنستان، بهشی ههره زۆری مهدهنیهتو فهرههنگی ئهرمهنستانی که لهگهڵ بهرژهوهندی ئهوان ناکۆکی ههبوو، لهناو برد.[3]

له سالّی 323ی زایینی دا که "یولیانووس"ی ئیمپراتووری رۆم لهشکرکێشی کرد، کوردستان کهوته بهرهێرشو پهلاماری توندو تیژی سوپا ئهرمهنیهکان ئهرمهنی که شهڕکهرانی "هۆن"و "ئالان"یش لهگهڵیان بوون. وهك نووسیویانه بهشهکانی رۆژههلاّتی کوردستان ههتا دهریاچهی ورمێ ئهوهنده ئاوهدانو قهرهبالّغ بوون که هێرشگهران سهریان سووڕماو ناوی ئهو ناوچهیان نا "چیلیا کوموس" یا ههزار ئاوایی. ئهوهی رووندە لهو شهڕو کێشهیه دا کوردستانو ئازهربایجان کهوتنه بهر تالاّنو برۆیهکی قورس.[4] ئهگهر چی به کوژرانی "یۆلیانووس" وهرق گۆڕاو ئهو پێگه گهورانهی ئێران پێشتر لهدهستی دابوون گیرانهوه، بهلاّم وێرانکارییهکه قهرهبوو نهکراو بوو.

ئهم شهڕو ئاشتیانه له نێوان دوو ئیمپراتووری دا بارێکی سهقامگیرو بهردهوامی نهبوو. ههروهك لهنووسراوهکانی دهستخهتێك دا که له ناوچهی "حلوان" وهدهست کهوتوهو هی سهدهی چوارهمی کۆچییه،[5] وێڕای ئاماژه به

---

[1] شارستانیهتی ساسانی بهرگی 1 ل 241.

[2] ئهرمهنستانیش وهك رۆم به وتهی "ویلدۆرانت که له بهرگی 9ی میژووی شارستانیهت دا ناماژهی پێکردوه، کاریان گۆڕینی راستو دروستیی ئایین یا کردهوهیهك نهبووه که فڕی به بڕوای ئایینییهوه ههبێ، بهڵکوو لهبهری ئهوه دابوون که ناکۆکیی نێوانیان له بهرژهوهندی یهکپارچهیی ئیمپراتووری دابێ، چونکوو مهسیحیهت بۆ ئهو هۆو کهرهسته بوونه ئامانجو ... .

[3] میژووی ئهرمهنستان، که له کتێبی ئازهربایجان له گهشتی میژووی ئێران دا "رهحیم رهئیس نیا" وهریگێڕاوه.

[4] میژووی ئازهربایجان سهنباط زادە له ڕچهی میژووی ئێران دا له رهحیم رهئیس نیا.

[5] دۆستی خۆشهویستم "شعبان دوزگون" که له باژێری وان لهتورکیه دهژیو خۆی خهڵکی ناوچهی حهلوان بوو، ئهو نووسراوهی دا به من که چلۆنیهتی خوێندنهوهکهی خۆی چیرۆکێکی جیایه. بهجێیه دیسان سوپاسی خۆم پێشکهش بهو بکهم. نووسراوهکه به زمانونووسراوهی کوردییه، ههربۆیه خوێندنهوهکهی کارێکی چهتوون بوو و دوو کهس له دۆستانی شهعبان، لهم بوارهدا هاریکاریان کردین.

هەموو ئەوکوشتو کوشتارو ئاشتییەی کە لە ئاکامی هاندانی کلێسا مەسیحییەکان و عیبادەتگا زەردەشتیەکانو ئەو هەموو هەڵسو کەوتەی لەنێوان دوو ئیمپراتووری ئێرانو رۆم دا رووی داوە دەنووسێ: یەکێك لە هۆیەکانی وەرنەگرتنی ئایینی مەسیح لە کوردستان، رەفتارو کردەوەی توندو تیژی کلیسا بوو کە لەبەر دراوسییەتی خەڵکی کوردستان لەگەڵ رۆم بە شێوەیەکی بەربڵاو لەم دەڤەرە دا بەرچاو دەکەوت. دیارە ئەو جینایەتانەی کە مەسیحییەکان لە درێژەی 120 ساڵەی شەڕە سەلیبییەکاندا کردوویانە پێویستی بەنووسینی چەند کتێبی جیاواز هەیە. بۆ وێنە بەیەك دوو کردەوەیان کە لە زمان خۆیانەوە گوتراوە ئاماژە دەکەین:

"میل Mile" دەنووسێ: "لە گەمارۆی ئەنتاکییە دا سەلیبییەکان سەری دەهەزار تورك‌و کوردیان پەڕاند"و "میشوو" دەڵێ ئەو قەومە وەحشییە (سەلیبییەکان) زگی منداڵانیان لە باوەشی دایکەکانیان دا هەڵدڕی.[1] موسڵمانەکانیان لە کۆڵانو ماڵەکانی خۆیان دا قەڵاچۆ دەکرد. میژووی عەرەبو ئیسلام لە زمانی یەکێك لە میژوو نووسانەوە دەنووسێ: لە هەیوانی مزگەوتی عومەر رووباری خوێن هەستابوو، ئەوەندەش قوڵ بوو دەگەیشتە ئەژنۆیان یا دەگەیشتە جڵەوی سواران.[2] یەکێك لە بەرپرسانی ئێعلامی شەڕەکانی سەلیبیش لە نامەیەك دا کە لە ڕێکەوتی 6ی جۆزەردانی 1099ی زایینی بۆ پاپی نووسیوە، مزگێنی دەداتێو دەڵێ: "... پیاوەکانی ئێمە لە ڕەواقی سلێمان لە پێش مزگەوتێ لە خوێنی موسڵمانان دا ڕەمبازیان دەکردو... دەهەزار موسڵمان قەڵاچۆ کراوەو هەرکەس بەوێ دا تێپەڕیبایە تا مەچەکی بەخوێن دەبوو و لەو کافرانە کەس نەجاتی نەبوو، تەنانەت ژنو منداڵی وردیش رزگار نەبوون..."[3_4]

چونکوو مەبەستی ئێمە باس لە بارودۆخی کوردستانەو تەنیا لەم ڕووداوە میژووییانە دەدوێین کە پێوەندیان بە کوردستانەوە هەیە، لە درێژەدان بە باسی پێوەندی مەسیحیو موسڵمانەکان لە جەنگەی شەڕەکانی سەلیبی بە گشتی خۆ

---

[1] میژووی گەشەکردنی کۆمەڵایەتی، بەرگی دووهەم، مرتضی راوندی ل 318.

[2] هەمان سەرچاوە.

[3] میژووی شەڕی سەلیبی نووسینی ویل ئاردوئێن "wileh Ardouin".

[4] میژووی گەشەکردنی کۆمەڵایەتی، مرتضی راوندی ل 324 بەدوا.

www.pertwk.com

ده‌بوێرین‌و به ره‌نگدانه‌وه‌ی ئه‌و رووداوه (بڵاوبوونه‌وه‌ی ئایینی مه‌سیح‌و هاتنه گۆڕی شه‌ڕه دڕێژخایه‌نه‌کانی نێوان موسڵمان‌و مه‌سیحیه‌کان) له کوردستان ده‌دوێین.

ئه‌رمه‌نستان‌و ده‌وری له (ناته‌باییه‌کانی ئێران‌و رۆمدا)

لێکدان‌و دوژمنایه‌تی ئیسلام‌و مه‌سیحیه‌ت به دوای زیاتر له یه‌ك سه‌ده دوژمنکاری‌و شه‌ڕه سه‌لیبییه‌کان که‌هه‌موو دنیای مه‌سیحیه‌ت‌و ئیسلامی داگرتبوو، کوردستان‌و ئه‌میره‌کانیشی له‌و کێشه‌و هه‌راو شه‌ڕو شووره دا گرتبۆوه. له‌م ده‌قه‌ره‌شدا که له‌هه‌موو شوێنێکی کوردستان نیزیکتر بوو له‌و شوێنه‌ی مه‌سیحییه‌کان لێی داده‌نیشتن، به‌هۆی گرینگی‌یه‌کی تایبه‌ت که بۆ ئێران‌و رۆمی هه‌بوو و سه‌رنجی راکێشابوون، ئه‌رمه‌نستان‌و خه‌ڵکه تازه ئیمان هێناوه‌که‌ی به مه‌سیحیه‌ت بوو. ئه‌و پارچه له گۆی زه‌وی (ئه‌رمه‌نستان)‌و کوردستان هه‌ر له سه‌ره‌تاوه به‌هۆی تایبه‌تمه‌ندی‌و هه‌ڵکه‌وته‌یی خۆ له‌بواری پێوه‌ندی‌و رێگاکانی بازرگانی هه‌موو کات سه‌رنج راکێش بووه. له سه‌رده‌می دامه‌زرانی ئیمپراتووری رۆم‌و به تایبه‌تی دوای ئه‌وه‌ی که دینی مه‌سیح له رۆم دابوو به دینی ره‌سمی که سی‌ساڵ به‌ر له‌و رووداوه‌ش له ئه‌رمه‌نستان ببوو به دینی ره‌سمی، به بیانووی پارێزگاری له مه‌سیحیه‌ت ببوو به‌هۆی هه‌ره گرینگی ناته‌بایی نێوان دوو ئیمپراتووری ئێران‌و رۆم‌و هه‌رکام له‌و دووانه بۆ زیاتر چوونه نێوو شوێن دانان له‌وێداو ده‌سه‌ڵات په‌یدا کردن به‌سه‌ر رێگا بازرگانیه‌کانی ئه‌وێ هه‌رچی بۆیان بکرایه ده‌یانکرد[1]و، به له‌به‌رچاو گرتنی ئه‌وه‌ی که بانووی ئه‌رمه‌نستان به‌شێك له خاکی کوردستانه، ئه‌و خاکه هه‌موو کات بۆته پێخوستی گێره‌و کێشه‌ی ئه‌و دوو ئیمپراتووریه‌و له‌م پێناوه‌دا زۆری مه‌ینه‌ت‌و کوێره‌وه‌ری‌و کاره‌سات به‌سه‌ر هاتوه.

له سه‌رده‌می ساسانییه‌کاندا ئه‌و تێکهه‌ڵچوونانه زیاتر بوون‌و به تایبه‌تی دوای شکان‌و کوژرانی "گۆردیانووس"ی ئیمپراتوورو به‌ستنی رێکه‌وتننامه‌ی 244ی زایینی له لایه‌ن "فلیپ عه‌ره‌ب"ی جێنشینی ئه‌و و شاپووری هه‌وه‌ڵ که به‌پێی

[1] شاره‌کانی ئێران له رۆژگاری پارتییه‌کان‌و ساسانییه‌کان نووسینی پیکولوسکایا، وه‌رگێڕدراوی عنایت الله رضا ل 231.

ئەو رێکەوتننامەیە چوارچێوەی حکوومەتی ئەرمەنستان هاتە سەرئێران،[1] رۆم کە نەیدەتوانی بە هاسانی لە ئەرمەنستانو لە دەسەلاتی خۆی بەسەر رێگا بازرگانیەکانی واز بێنێو رێگە بدا ئێران دەستی بەدەریای رەش رابگا، خەریکی تێهەلێنانەوە بوو. ئێرانیش کە بە هیچ شێوەیەك نەیدەویست ئەوەی دەستی کەوتووە لەکیسی بچێ. هەربۆیە ئەو تێکهەلچوونانە بەرەو زیاد بوون چوون[2] و شاپوور بەدانانی کوڕی خۆی "هورموز دراردشیر" بەپادشای ئەرمەنستانو لەسەرکار لابردنی "خوسرەو ئارشاکیدی"، بە شێوەی رەسمی ئەو خاکەو ئازەربایجانی کە هێندێکی لەسەر ئازەربایجان بوو خستە سەرخاکی ئێران.[3]

لە سەردەمی شاپووری هەوەڵ دا رۆم هەرچی کردیو کراندی نەیتوانی بەسەر ئێران دا زاڵ بێ. تەنانەت سوپای ئێران ئیمپراتوورەکەی دیکەی رۆمیشی وەك "والریانووس" شکاندو بە حەفتا هەزار رۆمییەوە بەدیلی گرتو هەر لەسەردەمی دیلییەتیش دا مرد.

سەرەڕای ئەو هەموو دەسکەوتانە شاپوور نەیتوانی ئەو جۆرەی شیاو بوو لەم هەموو سەرکەوتنانە بەهرە وەرگرێ. چونکو بەپێچەوانەی رۆم کە سوپای هەمیشەییو رێك‌و پێکی هەبوو، ئێران خاوەنی سوپایەکی ناڕێکی پارێزانیو کاتی بوو کە هەرکام لە تاکەکان بۆخۆیو بە ویستی خۆی هاتبوو کە دوای هەر شەڕێك هەر کەس لەبیری ئەوە دابوو بەو دەسکەوتەوە کە لە شەڕ پچڕپبووی بگەڕێتەوەو بچێتەوە لای بنەماڵەی خۆی.[4] ئەوەش بوو بەهۆی ئەوە کە ئێران لەو شوێنانەی دەیگرتن زۆر بە کەمی دەیتوانی پێگە دابمەزرێنێ، بۆیە کاتێك رۆمییەکان بووژانەوەو هێزیان پەیدا کرد، تیردادی سێهەم کوڕی خوسرەوی هەوەڵ کە زۆر لەمێژبوو دوور خرابۆوەو وەك دوورخراوەیەك لە رۆم دەژیا، لەگەڵ "دیۆکلینانووس" ئیمپراتووری رۆم گەڕاوە ئەرمەنستان، خەڵکی ئەوێ کە لە دەسەلاتی ئێران بەسەر خاکەکەیان دا بێزار بوون زۆر بە گەرمی پێشوازییان لێ کردو بە دژی بنکەو بنیادەکانی سپای ئێران راپەڕینو

---

[1] ئێران لەسەردەمی ساسانییەکاندا، نووسینی کریستەن سێن‌و وەرگێڕانی رەشید یاسەمی ل 244 بەدوا.

[2] ئێران لەسەردەمی هێرشی عەرەبەکاندا، لە نووسینی کۆلسینکۆف، وەرگێڕانی م.ر.یەحیایی ل 116 بەدوا.

[3] ئێران شار، نووسینی مارکوارت ل 112 لە دایرة المعارفی گەورەی ئیسلام ل 196.

[4] ئێران لەسەردەمی دێرین تا ئەمرۆ، نووسینی 1.ئا.گرانتوفسکی، م.ئا.داناماییوف‌و ... وەرگێڕانی خوسرەو کەشاوەرز ل 163 بەدوا.

www.pertwk.com

ئاکامەکەشی بەوە گەیشت کەبێ ئەوەی سوپای رۆم هێرشێکی ئەوتۆ بکا ئەرمەنستانی کەوتە ژێر دەسەلآت. تیردادی سێهەم دوای ماوەیەك دەسەلآتداری لە ئەرمەنستان، لە ئاخریەکانی سەدەی سێهەمی زایینی هەلومەرجی رۆمییەکانی قۆستەوەو بە یارمەتی ئەوان بە پێچەوانەی رابردوو کە بە توندی دژایەتی دینی مەسیحی دەکردو لە مەسیحییە کوژە ناوداراەکان بوو، گۆڕانی بەسەر داهاتو دینی مەسیحی لەئەرمەنستان کردە دینی ڕەسمیو ئەوجار ئەو ئەرمەنیانەی دەکوشت کە نەدەبوونە پێڕەوی دینی مەسیحو ئاتەشگایەکی زۆریشی کردە کلیسا. ڕاگەیاندنی تیرداد ئەوەندە بەهێز بوو کە گورجستانو ئالّبانی (قەوقاز)یش مەسیحیەتیان کردە دینی ڕەسمی، هەرچەند لەکوردستان ئەو دینە پێشوازی لـێ نەکرا.

دواترو پاش ئەوەی هۆی ناکۆکیو نیفاق گەیشتە ئەو خاکە (بەشی ڕۆژهەلآتی ئیمپراتووری رۆم)و بەدوای ئەوەی دا "کۆنستانتین" ئیمپراتووری رۆم دینی مەسیحی وەك ئایینی ڕەسمی رۆم ناسی (سالّی 313ی زایینی واتە سی سالّ دوای ئەوەی ئەرمەنستان قبوولّی کردبوو) شەڕەکانی دینیو ئایینی، کوردستانیشی گرتەوەو، یەکێك لەو حکوومەتانەی لەو کارە وەردرا حکوومەتی کوردی "ڕاوەندیە" بوو کە لە کوردستانو ئازەربایجان دا حوکمی دەکرد. ئەو حکوومەتە لە لایەن "حسین کوڕی محمد ناسراو بە ابوالهیجا" دامەزرابوو و جێنشینەکانی بۆ ماوەی 74 سالّ درێژەیان بەو حکوومەتە دا.

"ابوالهیجا" دوای ئەوەی "برایم بەگ" دووهەمین حاکمی "سالاریە"ی[1] ئازەربایجانی تێك شکاند، بوو بە حوکمداری ئازەربایجانو کوردستان (371ی کۆچی) ئەرمەنستانیش کە نەیدەتوانی حکوومەتێکی بەهێز لە دراوسێیەتیی خۆی دا ببینێ، بە هاندانی "ابودولف" کە خۆی لە سالاریەکانو حاکمی دیاری گەنجە بوو بە دژی ابوالهیجا کەوتە کار. بەلّام بە وتەی "ئاسۆغیك" مێژوونووسی ئەرمەنی، لەسالّی 377ی کۆچیدا، "ابوالهیجا" [تەواوی شارەکانی باشووری ئەرمەنستانی یەك بە دوای یەك دا گرتو کردنی بە باج

[1] سالاریەکان وەلەدی سالاری سنووروان لە سەردارانی دەیلەمی بوون کە لە سالّی 340ی کۆچی حوکمڕانیی ئازەربایجانیان بەدەست بوو، دوای مردنی سالار، کوڕەکانو براکانی، ئەو فەرمانڕەواییەیان تا 371 درێژە دا تا کۆتاییدا حوسێنی کوڕی محمد لە کوردەکانی ڕاوەندیە دەسەلآتی لـێ ئەستاندنو حکوومەتی زنجیرەی "ڕاوەندییە"یان لە کوردستان دامەزراندو دەیلەمییەکان بۆ هەمیشە ئەو ناوچەیان بەجێهێشت.

دەری خۆی.] هەر ئەو مێژوونووسە نووسیویەتی: پاشای ئەرمەنستان بۆ بەربەرەکانی لەگەڵ ابوالهیجا فەرمانی جیهادی دەرکردو شەڕی دوو حکوومەتەکەی کردە شەڕی ئایینی.[1]

پاش ابوالهیجاش ئەم شەڕو تیکهەڵچوونەو بە تایبەتی لە سەردەمی کورەکەی "مەملان" درێژەی کێشا. ئەحمەدی کەسرەوی دەنووسێ: مەملان نێوی راستی خۆی محمد بووە کە لە "کوردی زەری" دا لە خۆشەویستیان "مەمل"یان پێگوتوەو ئەو الف و نوونەشیان لێ زیاد کردوە.[2] بەهەر حاڵ شەڕی راوەندیەو ئەرمەنستان درێژەی هەبووەو، لەبەر ئەوەی کە رۆمییەکان پشتیوانیان لە ئەرمەنستان دەکردو بیانووشیان مەسیحی بوونی خەڵکی ئەرمەنستان بوو، هەربۆیە جارجار لەم لایەشەوە شەڕەکان بە جیهاد لەقەڵەم دەدران. هەروەک ئەو کاتەی "داوید = داود"ی والی ئەرمەنستان لە ساڵی 384ی کۆچی دا شارو قەڵای مەلازگردی گەمارۆ دا، رایگەیاند بە مەرجی تەسلیم بوونی خەڵکی شار ئەمانیان دەدا، کاتێکیش تەسلیم بوون و خۆیان بە دەستەوە دا، هەموو خەڵکەکەی لە شار وەدەرناو شاری خستە ژێر دەستی مەسیحییەکان. موسڵمانەکان کاتێك وایان دی لە هەموو لاوە لە دەوری مەملان کۆبوونەوە. لەولاشەوە حوکمڕانەکانی گورجستان و شوێنە مەسیحییە نشینەکانی دیکە چوونە یاریدەی "داود"و لە شاری "ئالاشگرد" ئەو دوو هێزە بەرەنگاری یەکتر بوون و کوشتارێکی زۆریان لێك کردو تا ماوەیەکی درێژ ناوچەکە بوو بە شوێنی هێرش و پەلامارو حەماسەت.[3]

لە شاری "بەرگری = Bargry"ش کە لە باکووری رۆژهەڵاتی دەریاچەی وان هەڵکەوتبوو تا ماوەیەکی زۆر شەڕی ئیسلام و مەسیحی لە گۆڕێ دابوو. ئەو شارە لە سەردەمی زوو دا بە دەست کوردانەوە بووە، دوایە سوپای رۆم و یۆنانیەکان هاتوون گرتوویانەو کەسێکیان بە نێوی "خریسلیوس = نیکوغووس

---

[1] کتێبی میژووی "ئاسوغیك = ئاسۆئەك" میژوونووسی هەرمەنی، لە کتێبی ئاترۆپاتەن یا کوردستانی موکریان، نووسینی حوسێنی حوزنی موکریانی ل 240 بەدوا وەریگرتوە.

[2] شهریاران گمنام (پاشا گومناوەکان) نووسینی سید احمد کسروی، بەشی راوەندیەیە، دیارە ئێمە دەزانین کە مەمەل = مەمەل، مەمەلی یا مەملان تورکی ئازەریەیە، خەڵکی ئاسایی ئەگەر کەسێك یا منداڵێکیان محمدی ناوبێ و زۆریان خۆش بوێ مەمەلی یا مەملی یا مەملانی پێدەڵێن، خوالێخۆشبوو کەسرەوی لێرەدا هەڵەی کردوە کە لەفزی کوردیی "زەرزا"ی بە رازری نووسیوە.

[3] ئاترۆپاتەن یا کوردستانی موکریان، نووسینی حسین حوزنی موکریانی ل 245 بەدوا.

www.pertwk.com

= تاورسیلاس" که یۆنانی بووه کردۆته حاکمی ئه‌و شاره‌و خدریق ناسراو به "ابوالهیجا"یان که له کورده‌کانی هه‌زبانی‌و حاکمی ئه‌و شاره بووه گرتوه‌و خستوویانه‌ته به‌ندیخانه‌وه. (به بڕوای نووسه‌ری کتێب ئه‌و نێوه ده‌بێ "خدریق = حدریك" یا هه‌ر خضر بێ که به کوردی خۆمان ده‌بێته خدرو ئه‌رمه‌نی یا و کافیان لێ زیاد کردوه‌و کردوویانه‌ته "خدریق = خدریك‌و یۆنانی‌یه‌کانیش هه‌ر له‌وانیان وه‌رگرتوه.)

سه‌ید ئه‌حمه‌د که‌سره‌وی ده‌نووسێ: ئه‌و "خدریق"ه که به ابوالهیجا ده‌ناسرا[1] له به‌ندیخانه‌وه وه‌لامی دا به حوکمڕانه‌کانی ده‌وروبه‌رو داوای لێ کردن یارمه‌تی بده‌ن. ئه‌وانیش به ده‌نگییه‌وه هاتن، شاری "به‌رگری" گرت‌و "خدریق = ابوالهیجا"یان له به‌ندیخانه رزگار کردو به نێوی جیهاد کوشتارێکی زۆریان له ئه‌رمه‌نی‌و مه‌سیحییه‌کان کرد. سالّی دواتر ئیمپراتووری رۆم دیسان له‌شکری ناردو "به‌رگری"یان له کوردان ئه‌ستانده‌وه‌و ئه‌و کوشتاره دووپات بۆوه[2] و دیسان "وه‌هسودان" و ابوالهیجا (که ئه‌وه له دامه‌زرێنه‌ری زنجیره‌ی راوه‌ندی جیایه)ی خوشکه‌زای له سالّه‌کانی 430 ـ 431ی کۆچی دا شاری "به‌رگری"یان له رۆمییه‌کان ئه‌ستانده‌وه‌و ئه‌و کوشتاره هه‌ر درێژه‌ی هه‌بوو.

قه‌ترانی ته‌ورێزی شاعیری نێوداری ئێرانی که مه‌دح بێژی ئه‌میر "وه‌هسوودان"و خانه‌دانی ئه‌و بوو، دوای ئه‌و شه‌ڕه‌و چوونی بۆ گه‌نجه له سالّی 432ی کۆچی ئه‌و هه‌لّبه‌سته‌ی ژێره‌وه‌ی گوتوه:

مهی که سجده برد پیش او گردون	به نیکوئی بر او نیکوان دیگردون
گه‌وره سالاریّك که گه‌ردون کرنۆشی بۆ ده‌با	له راست جوانی ئه‌و دا جوانی خه‌لّك نزمه
بدان دو لاله مصقول دل کند مقتول	بدان دو سنبل مفتول دل کند مفتون
به‌و دوو لاله دره‌وشاوانه دلّ ده‌تاوێنێ	به دوو زولفی بادراو دلّ شه‌یدا ده‌کا
اگر نوان و نگونست زلف او چه عجب	که صدهزار دل است اندرو نوان و نگون
ئه‌گه‌ر زولفه‌کانی لووله سه‌یر نیه	چونکو سه‌ت هه‌زاری دلّ له‌و پێچ‌و لوولانه دا به‌نده
.....	.....
کنون که گشت دو خسرو بیکدیگر موصول	کنون که گشت دو کوکب بیکدیگر مقرون

[1] شه‌هریارانی گومناو (پادشایانی گوم نێو) به‌رگی دووهه‌م، نووسینی سید احمد کسروی ل 84.

[2] میژووی چامچیان، به‌رگی دووهه‌م لاپه‌ڕه‌کانی 917 تا 918.

ئێستا کە دوو پادشا کە بە یەك گەیونەوە ئێستا کە دوو ئەستێرە بەرانبەر یەك بوونەتەوە

....

امیر ابوالحسن و شهریار ابو منصور کە نصرت آیدو احسان از آن‌و این بیرون

ئەمیر ابوالحسنو شاریار ئەبوو مەنسوور سەرکەوتن دێتە گۆڕێو خێرو خۆشیتان لێ دەبارێ

....

یکی بگیرد چندان کە داشتی مملان یکی بگیرد چندان کە داشتی فضلون [1] [2]

یەکیان بە قەدرایە ولاتی مەملانی دەگرت ئەوی‌تر بە قەدرایە ولاتی فەزلوون

زۆر بەجێیە لێرەدا ئاماژە بەوەش بکەین کە ئەو بوومەلەرزە ترسناکەی لە سالی 434دا شاری تەورێزی وێران کرد لە سەردەمی حکوومەتی ئەمیر وەهسۆدانی راوەندی دا بووەو، هەروەك حمدالله مستەوفیو قازی رکن الدینو قەترانی تەورێزی لەسەری دواون، [3] ئەمیر وەهسۆدان بەم بۆنەوە نیزیکەی چوار سالّ پێشی شادیو خۆشی گرتوەو لە تەواوی ئەو ماوەدا خەریکی ساز کردنەوەو ئاوەدان کردنەوەی ئەو شارە وێرانە بووە. ناسر خوسرەو کە دواتر لە سالی 438 دا چۆتە تەورێز ئەوێی بە شارێکی گەورەو ئاوەدان دیوە [4] و قەترانیش لەم بارەوە ئەو هەلّبەستەی گوتوە:

نبود شهر در آفاق خوشتر از تبریز به ایمنیو بمال و بەنیکوئیو جمال

له دنیا دا شار له تەورێز خۆشتر نەبووە له بواری ئاسایشو سەروەتو جوانی دا

....

خدا پدید نیاورد شهر بهتر از این فلك به نعمت این شهر برگماشت زوال

خوا شاری لەوە جوانتری دروست نەکردوە رۆژگار بە نێعمەتی زانی ئەو شارەی بۆ وێران بوون هەلّبژارد

....

فراز گشت نشیبو نشیب گشت فراز رمال گشت جبالو جبال گشت رمال

---

[1] شهریاران گمنام (پادشایانی گوم نێو) نووسینی سید احمد کسروی ل 86، بەرگی دووهەمو ابن اثیر وەرگیراو لە کوردستانی موکریان.

[2] ئاماژەیە بۆ خانەدانی دوو ئەمیر کە یەکیان امیر ابوالحسن علی لە خانەدانی روادی شەدادیە کە لە سالی 425 فەرمانڕەوای ئەرڕان بووەو ئەوی‌تریان "وەهسۆدان" لە خانەدانی "فضلوئیان"ی کوردی رەوادی بوو کە بە ئەبوومەنسوور ناسرابوو.

[3] دیوانی قەترانی تەورێزی.

[4] پادشاکانی گوم نێو، نووسینی سید احمد کسروی، بەرگی دووهەم ل 138.

www.pertwk.com

بەرزایی نزمو نزمایی بەرز بۆوە خیزەڵان بوو بە کێو و کێو بوو بە خیزەڵان

....

از آن درخت نمانده کنون مگر آثار از آن سرای نمانده کنون مگر اطلال

له دارەکان جگە لە ئاسەوار نەماوە لە کۆشکەکان جگە لە تەپۆلکە (ئاسەوار) شتێك نەماوە

....

دوایە لە شێعرێکی دیکە دا دەنووسێ:

زمین نگشتی لرزان اگر نسب کُردی بحلم شاه ستوده دلی و زدوده خصال

بوومەلەرزەش نەدەهات مەگەر ئەم پادشا کوردە نەبوایە کە شایەکی نەرمو نیانو رەوشت بەرزە

چراغ شاهان "مملان" که پیش تیغ و کفش یکی است شیرو شکال و یکی است سیم و سفال[1]

مەملان چرای شایەکانە کە لەبواری ئازایەتی دا شێری پێ چەقەڵەو بۆ بەخشەندەییش زێرو زێوی پێ سواڵەتە

دیسان قەتران لە تاریفی کوردی مەملان کە نێوی "وەهسۆدان" بووەو لەم پێناوەدا تێکۆشاوە دەڵێ:

بدولت تو همه کار ملك نیکو کرد نشاط مبانت فرزند مهترت مملان

لە سێبەری بەرەکەتی وجوودی تو ئەی مەملان کوڕی گەورەت هەموو کاروباری وڵاتی سەرو سامان پێدا

پسر چنین بود آنرا تو پدر باشی گهر نخیزد نیکو مگر ز نیکوکان

باوکی وەك تۆ هەردەبێ کوڕی وای هەبێ بەڵێ گەوهەری ئەسڵ لە کانگای ئەسڵ دا پەیدا دەبێ

پێویستە بزانین کە "تۆغرێل"ی سەلجووقی لە ساڵی 450ی کۆچی دا پێی لەسەر ئەمارەتی "مەملان" لەجێگەی باوکی "وەهسۆدان" لە ئازەربایجانو کوردستان داگرتوەو قەتران بە مەبەستی دەربڕینی شادیی خۆی لەم بوارەدا دەڵێ:

تا حشر بقای پسر و جد و پسر باد کز هر سه جهان را شرف و مفتخر آمد

---

[1] وەرگیراو لە ئاتروپاتێن یا کوردستانی موکری نووسینی گیوی موکریانی ل 290.

یاخوا تا رۆژی حەشر ئەم کوڕو باب‌و باپیرە بمێنن کە فەخر و شانازی دنیاش لە سێبەری ئەم سێ کەسەوەیە.

www.pertwk.com

www.pertwk.com

هاونەتەوەیی قەومی کوردو ماد

(بەرگی دووەم)

نووسینی

حەبیبوللاّ تابانی

وەرگێڕانی

جەلیل گادانی

سلێمانی_2006

حکومەتی هەرێمی کوردستان

وەزارەتی ڕۆشنبیری

بەڕێوەبەرایەتی خانەی وەرگێڕان

www.roshnbiri.org

khanaywargeran@yahoo.com

- **ناوی کتێب**: **هاونەتەوەیی قەومی کوردو ماد**
- **ناوی نووسەر**: **حەبیبوللاّ تابانی**
- **وەرگێڕانی لەفارسییەوە**: **جەلیل گادانی**
- **تایپ**: **لوقمان کەریمی**
- **نەخشەسازی کۆمپیوتەری**: **زانا کەمال**
- **نەخشەسازی بەرگ**: **زانا کەمال**
- **زنجیرە**: 63
- **تیراژ**: 1500
- **ژمارەی**(253)**ی وەزارەتی ڕۆشنبیری سلێمانی پێدراوە**
- **چاپ**:**چاپخانەی تیشك**

www.pertwk.com

پێرست

بەشی شەشەم

1ـ شارستانیەت‌و دیاردەکانی لە کوردستان تا سەرەتای ئیسلام
2ـ نیزامی پێش ئیسلام
3ـ چینەکانی کۆمەڵگا
4ـ باج لە سەردەمی ساسانیەکانداو چۆنایەتی کاریگەرییەکەی لە کوردستان
5ـ سەنعەت‌و پیشەسازی لە سەردەمی ساسانیەکان دا
6ـ بازرگانی‌و رێگاکانی لە سەردەمی ساسانیەکان دا
7ـ هونەری مێعماری لە سەردەمی ساسانیەکان دا
8ـ شێوەکاری هونەری جوانە لە سەردەمی ساسانیەکان دا

بەشی حەوتەم

1ـ کاریگەری کوردستان لە بەرینتربوونو بڵاوبوونەوەی ەرهەنگو شارستانیەتی جیهانی
2ـ بەشی کوردستان لە بڵاوکردنەوەی هونەرەکانیتر
3ـ ئەدەبیات لە کوردستان دا
4ـ فەرهەنگو شارستانیەتو هونەر لە کوردستانی دوای ئیسلام دا
5ـ رۆڵی کوردستان لە بڵاوبوونەوەی زانستو فەننەکانو فەرهەنگی جیهانی
6ـ موسیقاو رابردووەکەی لە کوردستان
7ـ کوردستانو رێگا بازرگانیەکانی لەدوای ئیسلام

بەشی هەشتەم

1ـ شوێنەوارە مێژوویەکانی کوردستان
2ـ کەتیبە = "نووسراوەی بەردین"ی وان
3ـ کۆشکی الخضرا = الخضر = حەترا
4ـ کلیسای شاری "ئیدێسا" رەما = ئورفە
5ـ کلیسای میافارقین
6ـ پردی سنجە = سنگز

بەشی نۆهەم

1ـ دین، ئایینو بیروبڕوای لاوەکی لە کوردستان دا
2ـ خوا لە روانگەی زەردەشتەوە
3ـ فریشتە لە دینی زەردەشت دا
4ـ مانەوییەت "مانەوی گەری"
5ـ ئایینی مانیو بیروڕای ئەو
6ـ ئایینی مانیگەری دوای نەمانی خۆی
7ـ تایفەی سارلی
8ـ شەبەکەکان
9ـ بجوورانەکان

10ـ یەزیدیەکان یا ئیزەدییەکانو ناوەکانیتر
11ـ سۆفیگەریو عیرفان لە کوردستانداو چلۆنایەتیو کاتی سەرهەڵدانی
12ـ سۆفیگەریو لقەکانی لە کوردستان دا
13ـ چەشتیە
14ـ مەولەوییە
15ـ شازلیە
16ـ رفاعیە
17ـ تیفووریە
18ـ سوهرەوەردییە
19ـ سەفەوییە
20ـ بەکتاشیە
21ـ حەیدەرییە
22ـ نعمت اللهیە
23ـ جەلالیە یا خاکساریە
24ـ کوبرەوییە
25ـ زیکری دەرویّشەکانی قادری
26ـ خانەدانی شێخ محەممەدی نۆدهی
27ـ تەریقەتی نەقشبەندی
28ـ تەریقەتی نەقشبەندی لە کوردستاندا
29ـ ئەهلی هەق یا (علی اللهی)یەکان
30ـ سابیئییەکان یا سابیەکان

بەشی دەهەم

1ـ خەتو زمان لە ئەدەبیاتی کوردی داو بەسەرهاتی میّژوویی
2ـ زاراوە جۆراوجۆرەکانی زمانی کوردی
3ـ ئەدەبی کوردو شوێنەواری نووسەرانو شاعیرانی کورد
4ـ لاوژە یا بەیتو باوەکانی کوردی
5ـ گەشەکردنی فەرهەنگو زمانەوانی کوردان لە سەدەی بیستەم دا
6ـ داخوازییەکانی کۆنگرەی 1934ی ئیرەوان

بەشی یازدەهەم

دابونەریت، جێژنەکانو ڕێوڕەسمەکانی دیکە لە کوردستان

یارمەتیدانو هاوکاریکردن لە ڕێوڕەسمی کوردان دا

چیرۆکی کێوی جوودی "گوتی"و پێوەندیی ئەو بە حەزرەتی نووحەوە

پێشەکی

بەخۆشحاڵییەوە هەروەك وەعدەم دابوو لەکاتی خۆیدا وەرگێڕانی بەرگی دووهەمی "هاونەتەوەیی قەومی کوردو ماد"ی کە لە بەشی شەشەم تا یازدەهەمی مابۆوە تەواو کردو تەحویلی خانەی وەرگێڕانم دا. بەڵام بەهەر هۆیەك بوو کە لە روانگەی منو وەزیری رۆشنبیری ئەوکاتیش لەجێی خۆی دا نەبوو، چاپکردنەکەی وەدواکەوت، بەڵام وەك دەڵێن ماسی هەرکات لە ئاوی دەرێنی تازەیە، ئەو کتێبەش وا بە خۆشحاڵیەوە کەوتە بەردەستی خوێنەری بەڕێز.

ئەگەر بەرگی یەکەمی ئەم کتێبە بایەخی تایبەتیی هەبووو پڕبوو لە بەڵگەی حاشا هەڵنەگر بۆ مستۆگەربوونی هەقانیەتی لەسەر ئەو مافە رەوایەی چەند سەدەیە لێی پێشێل کراوە، بەرگی دووهەمیش گەنجینەیەکە لە زانیاریی لەسەر دیاردەکانی شارستانیەت لە کوردستانی کۆن، کاریگەریی کورد لە بەرینتربوونەوەی فەرهەنگو شارستانیەتی جیهانی کە شوێنەوارە مێژوویییەکانی کوردستان شایەدی زیندووی ئەو مەسەلەن. لەم بەرگەدا هەروەها چلۆنایەتی دینو ئایین لە کۆنەوە تا ئێستا لە کوردستاندا هاتۆتە بەرباسو گەلێك کەلێنو قوژبنی وامان بۆ روون دەکاتەوە کە تا ئێستا لانیکەم بۆ جیلی نوێ کەمتر باس کراوە کە پێویستە وەك بەشێك لە کۆمەڵناسی کوردو کوردستان بیزانن.

لەم بەرگەدا هەروەها باسی خەتو زمان، ئەدەبیاتی پێشینیانو بەسەرهاتی مێژوویییان هاتۆتە گۆڕێ کە دەتوانێ بۆ لێکۆڵەرەوانی لاو بەتایبەتی جێگەی سەرنج بێو کەڵکی لێوەرگرن.

لەدوایین بەش دا لەسەر فولکلۆرو دابونەریتی کوردەواریو ریشەی ئەم بابەتانە دەدوێ کە لەم رۆژگارەش دا بەشێك لە ژیانی ئێمەی کوردنو بۆمان جێگەی رێزنو بوونە بەشێك لە کولتووری نەتەوەکەمانو جێی خۆیان لەناو کۆمەڵانی بەرینی جەماوەر دا گرتوە. دیارە لە پێرستەکەدا عینوانەکان وردتو روونتر هاتوون تا خوێنەر باشترو زووتر بتوانێ مەتڵەبی دڵخوازی وەدۆزێ.

لەسەریەك کتێبێکی بەکەڵکەو ئەگەر لەباری وشەو رستەشەوە کەمو کوڕیەکی هەبێو یەکدەست نەبێ دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە سەلیقەی من دەگەڵ ئەوانەی کە پێیداچوونەوە لێك جیاوازن، بەڵام لەهەر حاڵ دا چونکو دەسەڵات بەوانە، هەرئەوانیش بڕیاری ئاخریان داوە.

بە سوپاس لە خوێنەران

جەلیل گادانی

بەشی شەشەم

شارستانییەتو دیاردەکانی لە کوردستان تا دەرکەوتنی ئیسلام

ئاڵۆگۆڕی پێکهاتووی نێوان زلهێزەکانی جیهانی بەر لە ئیسلام وەکوو وڵاتانی ئێرانو یۆنانو ڕۆم، بەهۆی تایبەتمەندیو ئاستەمبوونی هەلومەرجی جوغرافیایی و سیاسیی کوردستان، لە هەموو بوارێکدا کاریگەریی ڕاستەوخۆیان هەبوو و ئاکامەکانی ئەو شوێندانانە لە هەر لایەنو بەتایبەتی لە بواری فەرهەنگیو شارستانیەتەوە هەروەك کاریگەری لەسەر حکوومەتو شەڕو لایەنیتر لەو خاکەدا بەدەر دەکەوت. ئەم پێشکەوتنو گۆڕانکاریانە کە بەهۆی ئەو ئیمپراتوریانەوە لە شارستانیەتو فەرهەنگی جیهانیدا هاتنە گۆڕێ، کاتێك کە لە کوردستاندا دەردەکەوتن، دەبووە تێکەڵاوێك کە

لـە ئـەنجامی رووبەڕووبوونـەوەی نیشـانە نوێیـەکانی شارسـتانیەتو فەرهـەنگو شارستانیەتی زۆر کۆنی ئەم سەرزەوییەو خەڵکەکەیدا پێك دەهـاتو خـۆی دەنوانـد. ئاکامێك کە لەو پێوەندییەدا لە رێگەی لێکۆڵینـەوەی راسـتەوخۆی نووسـەری کتێـبو وەدواکەوتنو توێژینەوەی بەربلاوی لێکۆڵەرانیتر لەم هەرێمەدا دەستکەوتووە، ئەوەیە کە ئەوەی لە دواییدا شکڵو شێوازی خۆی دەنواندو وەکوو ئەمڕۆ ئەو کاریگەرییانـەی بـە گـوێرەی تایبەتمەندییـەکانی فەرهـەنگی خـۆی بـەکار دەهێنـا، بـەڵام کاریگـەریی فەرهەنگی ئێران بەهۆی هاوخوێنیو هاوڕەگـەزی ئـەوان لەگـەڵ کـوردان هـەموو کـات زیاتر لە هی ئیمپراتوورییەکانی رۆژئاوایی بووە. دیارە ئاسەواری بەجێماوی ئەو کاتو سـەردەمانە زۆر کـەمن، بـەڵام ئەوانـەی هـەن بۆچـوونی سـەرەوە دەسـەلمێنن. زینـدووترین شـوێنەواری میعمـاریو هونـەرە جوانـەکانیو. . . ئێـران لـە سـەرەتای قۆناغی مێژوویی ئەو وڵاتە، پاش کۆشکەکانی تـەختی جەمشـید (پێـرس پـۆلیس) لـە کوردستان هەڵکەوتوون کە هەر کام دنیایەك هونـەرو جوانییـان تێـدا بـەدی دەکـرێو بینەرانی خۆیـان مـاتو سەرسـام دەکـەن. سـەرنجڕاکێش ئەوەیـە کـە ئاسـەوارو ئـەو نموونەی لەو چەشنانەش کە بۆ دەسەڵاتدارو حاکمانی هەرێمی ساز کراون، لە هـەموو شـوێنێك زیـاتر لـە ژێـر کاریگـەریی هونـەری ئێـران دانو تەنانـەت شـێوازی ئیـداریو ملکداریو بەشێکی دیکە لە کاروبـاری ژیـانو چارەنووسـی خـەڵك لـە کوردسـتاندا لـە یاساو پێڕەوی حاکم بەسەر خـەڵکی ئێـران وەرگـیراوە. هـەروەك لـە دوایـی دا باسـی دەکەین لەو بەشانەی کوردستانیشدا کە لە ژێر حوکمی رومییـەکانو، بـەر لـەویش لـە ژێر دەستی یۆنانییەکاندا بووە، کاروباری ژیان زیـاتر لەسـەر بنـەمای ژیـانی ئەوسـای ئێرانییەکان بووە. سەرەنجڕاکێشتر لەوەش ئەوەیە کە هەر ئاڵوگۆڕێك کە لـە شـێوەی ژیانی گشتی یا تاکەکەسی خەڵکی ئێراندا بهاتبایـە گـۆڕێ، کوردسـتان دوایـین شـوێن بوو کە بـە لەبەرچـاوگرتنی کولتـووری خـۆجێیی خۆیـان دەکەوتـە ژێـر شـەپۆلی ئـەو ئاڵوگۆڕەو لە سیستمی پێشووی دوور دەکەوتەوە.

نیزامی پێش ئیسلام لە کوردستان

پێشتر باسمان لە نیزامەکانی سەردەمەکانی بەر لە مێژوو لە کوردستاندا کردوەو لەبەر ئەوەی زانیاری لەسەر ئەو سەردەمە زۆر کەمە، ئێمەش زۆر بە کورتی قسەمان لەسەر کردوونو بە ئاماژە پێکردنیان قەناعەتمان کردوە: بەڵام زانیارییەکانی سەردەمی ئەشکانییەکانو دواییش لە سەردەمی ساسانییەکاندا، جێگەی سەرنجن. هەرچەند راستەوخۆ بەنێوی کورستانیش شت کەمە، دیسانیش چونکە کاتێك لەسەر ئێرانو سەردەمێك لەسەر رۆم بووە زانیاری زۆرە، ئێمەش بە وەرگرتنی زانیاریو پێکهێنانی پێوەندی لە نێوان ئەو شتانەدا کە لە دوو ئیمپراتووری ئێرانو رۆم ماونەتەوەو ئەوانەی لە خودی کوردستان کۆمان کردوونەتەوە، توانیومانە زانیارییەکی زۆر بخەینە بەرچاو. هەر بەو پێیەو بە کۆکردنەوەی ئەو زانیاریانەی لە نیزامی بەر لە ئیسلام لە کوردستاندا هەبووە، لەوە ئاگادار بووین کە هیچ کات نیزامی کۆیلەداری بەو شێوەی کە لە شوێنی دیکە هەبووە، لە کوردستان نەبووە، سەرەڕای ئەوەی کە چەند سەدە خەڵکی ئەو وڵاتەیان بەدیل گرتوەو بەنێوی کۆیلە لە بازاڕی کۆیلەفرۆشیدا دەیانفرۆشتن، خۆیان لەو بازاڕەو خێرەکەی چیان دەست نەدەکەوتو، لەم خاکەدا کۆیلەداری تەنیا بەشێوەیەکی سەرەتایی وەك کرێکارێکی ئەمڕۆیی، بەڵام بە هەلومەرجێکی دوژوارترەوە هەبووە. بەدوای هەرەسهێنانی بنەماڵەی ئەشکانی، نیزامی کۆیلەداریش لێك بڵاو بوو، نیزامی فیۆدالّی (دەرەبەگایەتی) پەرەی سەندو ئاڵوگۆڕێکی زۆری لە ژیانی کۆمەڵگاو بنەمای ئابووری پێك هێنا.

ئەگەرچی خەباتی ئاشکراو خۆبواردنی کۆیلەکان لە کار، رادەی بەرهەمی هێنایە خوارو لە هەموو شوێنێکدا چینی قازانجخوازو دەسەڵاتدار، هەم لەنێو دامودەزگای حکوومەتداو هەم لە بواری کشتوکاڵو ملکداریی گەورەو بچووکو تەنانەت گوندییە ئازادەکانیش (بۆ وەدەستهێنانی بەرهەمی زیاتر) زۆریان هەوڵداو ئەو کارە بەڕادەیەك

بوو كه بوو بەهۆی توانەوەی تویژێك. لە كوردستاندا سیستمی دەرەبەگایەتی كە لەگەڵ خوو و خدەی خێڵایەتی یەكیدەگرتەوە، بێئەوەی هیچ گیروگرفتێكی گرینگی بێتە سەرێ، جێگیر بوو، چینی زەحمەتكێشو بەرهەمهێنەر بە هێندێك جێگۆڕكێ لە وەزعی كۆیلەداریو وەلانانی شێوەی پێشوو، درێژەیان بە كاروژیانی خۆیاندا. لێرەدا خاوەنی ملكە بچووكەكان تا ڕادەیەك لەناو چووونو زەوییەكانی خۆیان دا بە دەرەبەگە گەورەكانو لەگەڵ كۆیلەكاندا كە "بەندەك یا رسیك"یان پێ دەگوتنو لەگەڵ هەموو بەرهەمێهنەرەكانیتر بوون بە رەعیەتی ئەوان، ئەوانەش كە لە كاری كشتوكاڵدا نەبوون بۆ ئەنجامی خزمەتی پێسپێردراو لە ماڵو ناوەندەكانی پێویست دامەزران.

یەكێك لە ئاكامەكانی ئەو ئاڵوگۆڕەو بەرەوپێشچوونی كۆمەڵگا لە بواری كۆمەڵایەتیو ئابووریدا جگە لە سەرهەڵدانی چینی تازە، مافی ئەو كۆیلانەش كە ببوون بە رەعیەت، زیاتر بوو، بە وتەی نووسەری كتێبی "بەرەوپێشچوونی فیۆدالیسم (دەرەبەگایەتی) لە ئێراندا" ئەوان دەیانتوانی بڕێك لەو بەرهەمەی رەنێویان هێنابوو بۆ خۆیان هەڵگرنو لەدواییشدا وەك میرات بۆ منداڵەكانیان بەجێبهێڵن،[1] (كە دەتوانین شیكردنەوەی ئەوە لە یاساكانی ئەوكاتەدا) لە پەرتووكەكانی وەك "ماتیكان یا هەزارداستان"دا ببینین.[2] ئەو یاسایانە لە كوردستاندا باشتر بوونو بەهۆی خزمایەتیو لێك نزیكی خەڵكی ئاوایەكان زۆر بە ئاسانی ئەو رادەو میزانانەی وەك دەیەك یا چواریەكو... ئاڵووێر دەبوون.[3]

هەرچەند لە شوێنەكانیتردا باسمان لەوە كردوە كە كۆیلەیەك هی دوو كۆیلەدار بووە، بەڵام لەسەر یەك زانیاری ئێمە لەبارەی كۆیلەكانی كوردستان كە لەدواییدا ببوون بە رەعیەت زۆر كەمە، بەڵام دەتوانین بڵێین لەبەر خووی عەشیرەتی، وەزعی

---

[1] گەشەكردنو هەڵدان(تكامل)ی دەرەبەگایەتی لە ئێراندا، نووسینی فەرهاد نعمانی، لە لاپەڕەی 239 بەدوا

[2] كۆ یاسایەكە كە لە كۆتاییەكانی حكوومەتی ساسانییەكاندا نووسراوە.

[3] لەو شوێنەوارو دۆزراوانە بڕوانن كە لە كەركووك دۆزراونەوە لە "لەوحەكانی هەولێر" بڕوانن كە لە بەرگی یەكەمدا ناماژەیان پێ كراوە.

کۆیلەکانی کوردستان بەتایبەتی لەو شوێنانەی لەژێر دەسەڵاتی رۆمییەکاندا بوون (وەك ئامەد یان دیاربەکرو نسیبەین) زۆر باشتر لە هی ئەو شوێنانە بوو کە لە ژێر دەسەڵاتی ساسانییەکاندا بوون.

لێرەدا پێویستە ئاماژە بەوەش بکەین کە بزووتنەوەی مەزدەکییە زەبرێکی زۆر قورسی لە سیستمی کۆیلەداری لە ئێران داو ئەو جوولانەوەیە لەسەر باشبوونی وەزعی کۆیلەکان لە ئێراندا کاریگەرییەکی زۆری هەبوو و، لە گۆڕانی سیستمی کۆیلەداری بۆ سیستمی ئەرباب و رەعیەتی لەو وڵاتەدا کاریگەری هەبووە.

لە سەردەمی زاڵبوونی ئیسلامدا شوێنەوارێك لە کۆیلەو کۆیلەداری لە ناوەندی کوردستانو باکووری رۆژهەڵاتو رۆژهەڵاتی کوردستان نەمابوو، لە نووسراوەیەکدا کە "مەلا عەبدولڵقادری کوڕی وەلیدی کوڕی محەممەد جووتیار"[4] لە ساڵی 276ی کۆچی بەرامبەر 1121ی زایینی نووسیویەتی دەڵێ: گوندییەکانی کوردستان یەکەمین گوندییەکان بوون کە لە سەردەمی رەعیەتیدا لە ئەربابەکانی خۆیان رازی بوونو خاکیان بە کرێ گرتووەو بوون بە ئیجارەدار یا رەعیەتی بەستراو بە ئاغاو "دەستیکرد"[5] و دەنووسێ: "الحمدالله و المنەکار خودیکاو خوویخاد خوزاد مستی ئاغای بیکورتاو ئیسلام داگرت انشاالله..."

هەڵبەت دەبێ بزانین کە تا سەدەی شەشەمی زایینی (کاتی ئاشکرابوونی ئیسلامو بیعسەتی حەزرەتی محەممەد (ص)و تەنانەت دوای ئەو کاتەش سیستمی بەرەوپێشچووو جێگیربووی دەرەبەگایەتی نەیتوانیبوو نیزامی کۆیلەداری لە ناوچەکانیتر بفەوتێنێو خۆی جێگای بگرێتەوە، بەڵکوو کۆیلەتی نێومااڵو زۆر دابی سەرەتایی و خێڵایەتیو باوکسالاری، لە چوارچێوەیەکی بەرتەسکتر لە جاران لەتەنیشت نیزامی ئەرباب و رەعیەتیدا درێژەی هەبوو[6]، بەاڵم ئەو رەوشە هیچکات

---

[4] وشەی جوێتر juotet کوردیبە.

[5] بۆ زانیاری زیاتر لەسەر ئالۆگۆڕی کۆیلەو رەعیەتو چلۆنایەتی ئەو کارە لە کتێبی "تکامل فئودالیسم" نووسینی، "فرهاد نعمانی" بڕوانە کە سەرچاوەیەکی باشە.

[6] ئازەربایجان لە گەشتی میژوویی نێراندا. بەرگی دووهەم، ل. 632

وەك فئۆدالیسمی ئوروپایی نەبووەو هیچکات رەعیەتەکان یا کۆیلەکان لەو خاکەدا وەك جووتیارانی بەستراوە بە زەوی رووسیاو ئوروپا بە زەوییەوە نەبەستراباوونەوەو هەروەك (رەئیس نیا) ئاماژەی پێکردوە، لێرە رەعیەتەکان وەك ولاتانی دراوسێ بە فێڵو تەلەکە وەك قەرزارێکی هەمیشەیی ئاغا، بە زەوی‌و ئاغاوە نەدەبەسترانەوە.[7]

چینەکانی کۆمەڵگا

[7] هەمان سەرچاوە

کۆمەڵگای ژێر دەسەڵاتی ساسانییەکان لە دوو چین پێك دەهات:

1ـ بەهرەگیر کە بریتیبوون لە مالیکەکانو خاوەن زەویەکانو گەورەکان،

2ـ چینی قازانجبەخش کە کرێکارو رەعیەتەکانی دەگرتەوەو بەرهەمی رەنجو کۆێرەوەرییەکانیان لەلایەن چینی یەکەمەوە دەستی بەسەردا دەگیرا. دیارە ئەو دوو چینە بنەڕەتییە زۆر لقو پۆپیان لێدەبوەوە کە بەشێوەی سوننەتی لێك جیا دەبوونەوە، ئەو دابو ڕێسایانەی لەوبارەوە بەڕێوە دەچوون زۆریان لەو دابو نەریتانە بوون کە نەوە بەدوای نەوە بەڕێوەیان بردوەو پاشاکانو والییەکانیشو هەروەها خاوەن ملکەکان بەڕێوەبردنیان بە ئەرکێکی نەگۆڕ دەزانی؛ هەروەك ئەردەشیری پاپەکان کە خۆی یەکێك لە لایەنگرە دەمارگرژەکانی ئەو شێوە چینایەتیەو نەگۆڕانی بووە. داوای لە جێنشینەکانی خۆی دەکرد کە بەڕێوەیان ببەن. بۆ نموونە لە "پەندنامەکەی خۆیدا دەنووسێ: ... هەرکەس لە ئێوە کە دوای من دەبێتە فەرمانڕەوا، نەگۆڕینی تاقمێك بۆ تاقمێکیتر دەبێ بەقەدەر یاشایەتیەکەی خی گرنگی بە زاڵبوونی یەکێك لەم تاقمانە بەسەر تاقمێکی دیکە دا بدا، چونکە جێگۆڕکێی پێگەی خەڵك لەسەر لەدەستچوونی پاشایەتییەکەی شوێندادەنێ، جا لە ڕێگەی کوشتنەوە بێ یا لێخستنیو... چونکە کاتێك کە خەڵك پێگەی خۆیان گۆڕی، هەوڵدەدەن بچنە سەرتر، کەسانێك کە لە دوای شا دەستیان دەڕوا، دەکەونە بیری پاشایەتیو ئەوەش یەکەم بیری لەناوچوونی پاشایەتییە... [8]

لە "نامەی تەنسەر"[9] یشدا کە پێشتر باسی کراوەو لە ئاسەواری سەردەمی ساسانییەکانە، ئاوا نووسراوە: ... دەبێ شای شاکان لەنێو ئەوانەدا کە خاوەن پلەو پایەن، فەرقو جیاوازییەکی بەرچاو پێك بێنێ، لە ولاخی سواری جلوبەرگو ماڵو

[8] بۆ زانیاری زیاتر لەسەر ئالۆگۆڕی کۆیلەو رەعیەتو چلۆنایەتی ئەو کارە بڕوانە کتێبی "تکامل فئودالیسم" نووسینی، "فرهاد نعمانی" کە سەرچاوەیەکی باشە.

[9] ئازەربایجان لە گەشتی مێژوویی نێزاندا. بەرگی دووهەم، ل. 632

باغو ژنو خزمەتکار، دواتر لەناو ئەوانی خوارەوەشدا بە جلوبەرگو خشڵ بە شێوەیەك كە فەرقو جیاوازییان لەگەڵ خەڵكی ئاساییدا هەبێ. بەشێوەیەك كە هیچ كەسێكی ئاسایی لە ژیانی ئەواندا بەشداری نەكا... هەروەها من بوومە هۆی ئەوە كە هیچ نەجیبزادەیەك مافی ئەوەی نەبێ ژنی ئاسایی بێنێ، بۆ ئەوەی تێكەڵاوی پەیدا نەبێ، ئەگەر كەسانێكیش ئەو كارە بكەن، میراتگریم بۆ ئەوان حەرام كردو فەرمانم دەركرد تا خەڵكی ئاسایی ملكی گەورەكان نەكڕنو لەوەدا توند بووم، بۆ ئەوەی هەركەس لە پلەی خۆیدا بمێنێو لە كتێبو دیوانەكاندا بنووسرێن... .

"ابن مقفع" وەرگێڕی نامەی تەنسەر بە زمانی عەرەبی لەم بابەتەوە نەقڵێك دەكاو دەڵێ:... ئەسكەندەر داوای لە ئەرەستوو كرد كە دوای گرتنی ئێران بۆ پاراستن یا نەهێشتنی گەورەكانی ئەو ولاتە رێنوێنی بكا، لەوەڵامدا گوتی ئەگەر ئەوان بكوژی هەندێك كەسی گەورە كە كۆلكەی زانایین لەناو دەبەیو ئەگەر ئەوانیش نەمێنن مەجبوور دەبی كە كەسانی بێمایە لە جێگەی ئەوان دابنێی، راستیش ئەوەیە كە لە دنیادا هیچ بەڵاو شەڕو فیتنەیەك لەوە ترسناكتر نیە كە پیاوی بێمایە بێمایە لە جێگەی گەورەكاندا

دانیشێ.[10] گێڕانەوەی ئەو چیرۆكە راستییەكی زۆر ترسناك لە مێژوودا لە وەدیهاتنی ئەو بۆچوونەی ئەرەستوو لە دنیاو ئێران وەبیر دێنێتەوە، ئەو راستییەش بۆ ئێمە دەسەلمێنێ كە بە وتەی "كریستەن سین" بەڕێوەبەرانی ساسانی بۆ پاراستنی ئەسڵی چینایەتی دڵخوازی خۆیان ملكداریو خوێنیان لە سەروی بەرنامەكانی خۆیان داناوە.[11] وەزعی ملكداری رووندە، بەڵام خوێن بریتی لەوە بوو كە دەبوایە هەموو هەوڵی دەستەی فەرمانڕەواو دامودەزگای حكوومەتی بۆ ئەوەبێ كە پێش بە

---

[10] هەمان سەرچاوە، ل. 46 لە روانگەی ئەرەستۆوە

[11] راستدەركەوتنی ئەو مەسەلە لە بۆچوونی ئەرەستوو لە شوێنی جۆراوجۆری دنیاو لە شۆڕشەكانو ئاڵوگۆڕە قوڵەكۆمەڵایەتییەكانی ئەم سەردەمەشدا بەدی دەكرێ، دەتوانین بڵێین هەڵگرتنی پیاوماقوولان كە دەكرێ لێرەدا وەك كەسایەتییەكانی خاوەن ئەسڵو كارزانو شارەزاو لێزان هەڵدەسەنگێندرین هەڵگرتنیان لەسەر پسپۆریو كاری خۆیان دەبێتە هۆی لەناوچوونو رووخانی كۆمەڵگاو لێك بڵاوبوونی شیرازەی كارەكان بۆ ماوەیەكی درێژ.

تێکەڵبوونی خوێنی نەجیبزادەو خەڵکی رەشۆکی بەهۆی نەهێشتنی ژنو ژنخوازیی لەگەڵ ئەو چینانە بگرن وا لەسەرەوە باسیان کرا، کە ئاکامەکەی دەبوە ئەوە کە لەگەڵ خزمو نزیکانی مەحرەمی خۆیاند هاوسەری بکەن.[12]

بەهەر حاڵ لە سەردەمی ساسانییەکاندا، هەلومەرجی ژیانی گشتیو ئیداری وڵاتی ئێران گۆڕاوەی گەشەکردنێکی سەرسووڕهێنەر بوو کە بناغەدانەرەکەشی هەر دامەزرێنەری ئەو زنجیرە واتە "ئەردەشیر" بووە. چینەکانی کۆمەڵگا کە لەسەر بنەمای ئەویستای نوێ[13] بە سێ چین دابەش کرابوون "روحانییەکان یا ئاسرەوانAthravan"، "سوپاییەکان یا شەڕکەرەکان = رەس ئیشتر Rathaeshter"و وەرزێڕان یا واستریو خشونیت (Vastryo Fshuynt) دابەش دەکرێن.[13] لەم سەردەمەدا بوو بە چوار چین کە ئەوی زیاد بوو "دەبیران یا Dihhefim" بوون. ئەو چینە لە ریزی سێهەمدا جێگەی گرتبوو، جووتیارانو سەنعەتکاران چوونە ریزی چوارەم کە بە زمانی پەهلەوی ئاوایان پێ دەکوتن: ئاسرەوان Athravan= روحانیان". "شەڕکەران یا ئەرتیشتاران Arteshtaran". "دەبیران Dieberan"و دێهاتیان یا واستریوشان Vastryoshan"و سنعەتکارانو شارنشینان = هوتوخشان Hutukhshan"[14]

لە پێشدا ئاماژە بەوە کرا کە هەرکام لەو چینانەی کۆمەڵگا چەند لقی جۆراوجۆریان لێدەبۆوە، بۆ وێنە رووحانییەکان بە تاقمەکانی قازییەکان، موغەکان، موئبیدان، هیربزان، دەستووران یا مامۆستایان کە (موغانی ئەندر زبن)یان پێدەگوتن، دابەش کرابوون.[15] گەورەی تەواوی رووحانییەکانیش بە "موئبزانی

---

[12] ئێران لە سەردەمی ساسانییەکاندا، نووسینی کریستەن سێن، وەرگێڕدراوی، رەشید یاسەمی، ل. 339
ژن لە مافناسی ساسانییەکاندا، لاپەڕەکانی 50 ـ 47

[13] مەبەست لە ئەویستای نوێ، ئەو ئەویستایە کە بە دەستووری ئەردەشیری پایەکان بەهۆی موغەکانەوە کۆ کراوەتەوەو نووسراوەتەوە.

[14] بابەتی بەنوونیت، بەنێوی چینەکانی کۆمەڵگا لە رەوایەتەکانی ئەویستایی‌دا، گۆڤاری ئاسیایی، ساڵی 1932، ل. 117 بەدوا.

5 دار مستتر لە نامەی تەنسەری‌دا ل 214و کتێبی التنبیه، نووسینی مەسعوودی ل 103و کتێبی التاج لە جاحڤ، چاپی قاهیرە، ل25

[15] ئێران لە سەردەمی ساسانییەکاندا لە نووسینی کریستێن سێن. وەرگێڕدراوی رەشید یاسەمی، ل. 117 بەدوا.

موئبز"و سەرۆکی تەواوی دەبیرانیش "دەبیراد مەهیشت (ئیران دەبیربز، گەورە ئەرتیشتاران "ئیسپابزو سەرۆکی چینی چوارەمیش" واستریوشان سالارو ئەستریوشبز یا هتخشبز"ی پێ دەگوترا[17].

بە پێی کەتیبەی "حاجیئاوا"، بەو کەسانەی سەر بەچینی یەکەمی فەرمانڕەوابوون، دەگوترا پاشا، هەربۆیەش بە پادشایان گوتوە "شاهەنشا"، بە واتایەکیتر حاکمەکانی پارێزگاکانو ویلایەتەکانو ئەو شا بچووکانەی کە خاکیان لە قەراغ ولاتی ئێراندا بووە، خۆیان سەر بە شای ئێران زانیوە. یا باشتر بڵێین، هەروەك لە نامەی تەنسەردا نووسراوە، فەرمانی ئەردەشیریان بەجێ گەیاندبوو: [هر کە بە اطاعت پیش ما آید، تا بر جادە مطاوعت مستقیم باشد، نام شاهی از او نیفکنیم][18]

(هەرکەس بۆ فەرمانبردن بێتە لامانو مەبەستی ئەوە بێ لەژێر دەسەلاتماندا بێ، ناوی پاشایەتی لێ وەرناگرینەوە.)

ئەمیرەکانی حیرە یا بە وتەی "ئامیا نووس" کوردوئین = کوردستان و ئالبانیو "حەنیونیان " لە ریزی ئەم شا بچووکانەدا بوون[19]، بەڵام کریستێن سێن دەنووسێ: لە سەرەتای سەدەی پێنجەمی زایینی بەدواوە، فەرماندارانی ئەم پارێزگایانەیان دەگوت "مەرزبان".[20]

لە سەردەمی ساسانییەکاندا حەوت بنەماڵە لە سەرووی هەموو نزیکانیتری بنەماڵەکانیتر دا بوونو بنەماڵەی ساسانی خۆیان لەسەرووی هەموو ئەوانەوە بوون، لە دوای خۆیان بەڕیز بنەماڵەکانی "کارن پەهلەو"، "سۆران پەهلەو"، "ئیسپا هند پەهلەو"، "ئیسپەند یاز"و چێهران پەهلەو" بوون، خانەدانی "کارن پەهلەو " لە

---

[17] خوێندنەوەی ژێرنووسی ژمارە 1ی کتێبی ئێران لە سەردەمی ساسانیاندا لە ل 120، لەم بابەتەوە زۆر بە کەڵکە.

[18] نامەی تەنسوور، نووسینی دارمستەتر، لاپەڕەکانی 210 و 513

[19] ئامیانوس، کتێبی 18 بەندی 6 لزگەی 22

[20] ئێران لە سەردەمی ساسانییەکاندا، ل 123

خاکی مادو کوردوئێندا، دەسەڵاتدار بوون، کە ئەمەش ئەو راستییە نیشاندەدات کە ئەو هەرێمە چەندە بۆ ساسانییەکان پڕبایەخ بووە.

لە کەتیبەی "پەرستگەی زەردەشت" کە نازناوی ئەمیری مەڵبەندەکانی نووسیوە، ئەو فەرمانڕەوایانەی بە تێکەڵاوێك لە وشەی شاو شوێنی فەرمانڕەواییەکەیان هێناوە، وەك: ئەرمینانشا، کوردوئینشا، مادانشا، کرمانشا، سکانشا (سەکستان یا سیستان).[21] مەسەلەی جێگای سەرنج ئەوەیە کە لە زۆر شوێنەواری کۆندا مادو کوردۆئینیان پێکەوە هێناوە.

ئەم ئەمیرو فەرمانڕەوا ساسانیانە بەوە ناسرابوون کە ملّكو ماڵو سەروەتو سامانی زۆریان هەبووە. پێویست بە گوتنە کە ئەوان تەنیا لەو شوێنانەی خۆیان لێیدەبوون، خاوەن ملّك نەبوون، بەڵکوو زۆر لە ئەوان (شا گچکەکانو سنوورپارێزان)[22] لە ویلایەتەکانی دیکەش خاوەنی ملّكو هەردی زۆر بوون.[23] بەشێوەیەك کە ئەگەر شوێنی کاریان گوێزایەوە جێگەی یەکیتر، لەوێش ملّكوزەوی خۆیان هەبێ، هەرچەند ئەو ملّكو هەردەیان زۆر جار لەبەر ئەوەی دەستیان وێڕانەدەگەیشت، بێ کەڵكو بێسوود دەمایەوەو وێران دەبوو. ئەوەی کە لە زۆر کتێباندا لە شوێنەواری دەورەکانی پێشوودا دەخوێنینەوە، زۆر شوێن کە ئێستا لە ئێراندا ناکێڵدرێو کەڵکی لێوەرناگیرێ یا بووەتە کەویرو شۆرەکات، هەندێك لەو

---

[21] وشەکانی پایکوولی لە هیرتسفلد، ژمارە 632ی پەرەستگای زەردەشت، دێڕی 23 ـ 22، لە هەنینگ لە بۆڵەنی رۆژئاوایی، بەرگی 9، ل 846 بەدواو ئێران لە سەردەمی ساسانییەکان، ل، 123 بەدوا

[22] ـ مەرزبان (سنووروان) نازناوێك بووە کە لە جێگەی شارەوان هاتوەو پێشتر نەگوتراوەو لە کەتیبەکانی سەرەتای ساسانییەکانو تەنانەت لە کەتیبەی میشیگا (شوێنی پارانەوەی زەردەشت)یش خەبەرێك لەم نازناوە نیەو کریستێن سێن لە لاپەڕەی 157ی کتێبەکەیدا دەنووسێ کە ئەو نازناوە لە سەردەمی بارامی پێنجەم بۆتە باو. مارکوارتیش لە کتێبی ئێرانشاردا لاپەڕە 52 بەدوا باسی ئەم بابەتە دەکا.

[23] ئاغاو رەعیەت لە ئێران. نووسینی ا. ك س لمتون، وەرگێڕانی مەنوچێر ئەمیری

ناوچانەی وا رۆژانێك سەرسەوزو ئاوەدانو پڕبەرهەم بوون، هەر لەبەر بەعەمەل نەهێنان وایان بەسەر هاتوە.[24]

(مەسعوودی) لەم بارەوە دەنووسێ: لە نێوەڕاستی حکوومەتی ساسانییەکان واتە لە سەردەمی پاشایەتی "قوبادی دووهەم"دا، هەزاران گوند لە سەرتاسەری ئێراندا لەبەر نەبوونی بەڕێوەبەرایەتیو پێڕانەگەیشتنی پێویستو سپاردنی ملکەکان بە تویولی ئەربابەکان بەرەو وێرانی چوون[5]، چونکە فئۆدالەکانو بەرپرسانی خاوەن ملك بۆ خۆیان مەودای بەکارهێنانیان نەبوو، ئەوانەی کە هەردەکەشیان پێ دەسپێردرا، کەتویولیان پێ دەگوتن یا ئیمکانی رەنێوهێنانیان نەبوو یا دڵسۆزیو ویستی پێویستیان بۆ ئەو کارە نەبوو، ئەو وێرانییە شوێنەوارێکی وای دانا کە چەند سەدە دواتریش بەشێکی زۆری ئەو ناوچانە کەڵکی لێوەرنەدەگیراوەو بوونەتە خاکێکی بێفەڕو ویشكو بەڕەهووتو هەروا مانەوە.

کاتێك کە ئەو بێکیفایەتیو بێموبالاتییەی بەرپرسان، لەگەڵ غەفڵەتو کەمتەرخەمیی پادشاکاندا تێکەڵ دەبێ، دەبێتە (نووری عەلا نوور!) هەروەك مەسعوودی لە چیرۆکێکدا لە باسی کەمتەرخەمی دەوری پاشایەتی قوبادی دووهەمدا دەڵێ: قوبادی دووهەم کە لە سەرەتای پاشایەتیی خۆیدا کاتی بە خۆشیو رابواردن، ڕاوو جەفەنگ تێپەڕ دەکرد، بیری لە کاری ملکو وڵات نەدەکردەوەو گوێی لە کاروباری رەعیەتان نەدەدا، لە ئاکامدا وڵات بەرەو وێرانی چوو، ئاوەدانکردنەوە کەوتە کەمی، زەخیرەی خەزێنە کەم بۆوە، سەربازە بەهێزەکان لاواز بوونو لاوازەکان مردن. لە حاڵێکدا کە دۆخەکە ئاوا پەرێشان بوو، رۆژێك قوباد لەگەڵ موئبیدێك کە دەیگوت زمانی حەیوانات دەزانێ، بە گوندێکی وێراندا تێپەڕ بوونو گوێیان لە دەنگی دوو کوند بوو، شا لێی پرسی ئەوانە دەڵێن چی؟ موئبید وەڵامی داوە، کوندی مێ دەڵێ بەو مەرجە تەسلیمت دەبم کە وێرانەی بیست دێی گەورەم پێ ببەخشی کە لە زەمانی ئەو شا خوشبەختەدا وێران بووبێ، نێرەکەش وەڵامی داوە

[24] مروج الذهب. بەرگی 1، نووسینی مەسعوودی، لاپەڕەکانی 48 هەتا 246

ئەگەر تەمەنی ئەو شایە درێژ بێ، لەو ملکانەی کە وێران دەبن، هەزار گوندت دەدەمێ.[25]

لەمەڕ رادەی سامانو ملکی فەرمانڕەواکانی ناوچەکانو گەورە خاوەن ملکەکان زۆریان چیرۆکی سەیرو سەمەرەیان گێڕاوەتەوە، جاری واهەبووە کە گەورەترین خاوەن ملکەکانیش لە پێی سەرسام بوون. یەك لەو چیرۆکانە ئەوەیە کە "خواجە نظام‌الملك" لە کتێبی سیاسەتنامەو لە بەشی "سیرالملوك = رەوشی پادشایان"دا دەگێڕێتەوەو دەنووسێ: ئەنەوشیروان پرسی "فلانەکەس کە ئەمیری ئازەربایجانە چەندی زێڕو نەغدینە هەیە؟ وەلامیان داوە دووجار هەزار هەزاری دیناری هەیە کە کاری پێناکاو خەواندوویەتی. دیسان پرسی چی دیکەی هەیە؟ گوتیان بایی پێنج سەد هەزاری زێڕو زێو هەیە. پرسیی لە جەواهیرات چی هەیە؟ گوتیان، بایی شەش سەد هەزار دیناری هەیە. پرسی ئەی فەرشو شتی جوان؟ گوتیان بایە سێ هەزار دینار. گوتی ئەدی ملك‌و ملکی ئیجارەییو ئاوو زەوی؟ گوتیان لە خوراسانو عێراقو فارسو ئازەربایجاندا ناوچەو شارێك نیە کە حەوت هەشت دێ، ملکو خانوو و کاروانسەراو حەمامو ئاشی ئەوی لێنەبێ. گوتی ئەدی ئێستر‌و ئەسپ؟ وەلامیان داوە سێ هەزار سەری هەیە. ئەدی مەڕ؟ دووسەد هەزار سەر. چەند وشتری هەیە؟ بیست هەزار. پرسی چەند بەندەی مزدووری هەیە؟ وتیان هەزارو حەوسەد غولامی هەیە کە تورکو رۆمیو حەبەشینو چوارسەد کەنیزی زۆر جوانیشی هەیە.[26]

لەو رۆژگارە سەختو سالە پڕ مەینەتەدا، کوردستان دەستەو یەخەی مەینەتی زۆر بوو، چونکە ئەو ناوچە شاخاوییە لەبەر ئەوە رێگای هەرچەشنە پەرەسەندنێکی کشتوکالی تەنیوە، کەمترین زەبر، بارودۆخەکە خراپتر دەکاو لە دنیایەکی ئاوادا کە باسمان کرد، چینی چوارەمی کۆمەڵگای کوردستان زیاتر لە جاران لە هەژاریو بێئومێدیو کوێرەوەریدا گیریان کردبوو، ئەو چینە هەر دەهاتو زیاتر دەبوو. لە

---

[25] - سیرالملوك، ل 44، له خواجه نظام الملك كه له مروج الذهب سعودی را نەقڵ دەکا.

[26] - سیاسەتنامه (سیرالملوك)، خواجه نظام‌الملك به هەوڵو كوششی هیوبیرت دارك. لاپەڕەکانی 46 تا 55

سەردەمی دەسەڵاتداریی ساسانییەکاندا، هەرچەند فیۆدالیتە، بەهۆی بوونی سیستمی ژیانی عەشیرەیی کوردان ئاڵۆگۆڕێکی ئەوتۆی نەهاتە پێش، بەڵام ئەو بەرزو نزمییە لەئاکامی شەڕو کێشەی ئەو سێ چینە بەتایبەتی لەبەینی چینی یەکو دوودا رووپدەدا ـ رووحانییەکانیش لە ریزی خاوەن زەویە دەوڵەمەندەکاندا بوون ـ جگە لە خۆیان خەڵکی تریشی دەگرتەوە، تەنانەت هێندێك جار پێکەوەش رێك دەکەوتن تا بەهرەی زیاتر بەرنو لە دواییدا هۆی چەوساندنەوەی چینی بەدبەختی کۆمەڵگایان ئامادە دەکرد. ئەو کارانە کوردستانیان لەگەڵ چارەڕەشیی گەورە بەرەوڕوو دەکرد، لەو چەشنە ئاڵۆگۆڕە سلبیانەدا بوو کە ئەو بەشە لە کوردستان کە لەناوچەی ژێردەسەڵاتی رۆمدا بوو، زیاتر شانازییان بەو نیعمەتە دەکرد کە لێی بەهرەمەند بوو. پێشێلکرانی ماف لەلایەن زۆردارانەوەو زۆڵمی حاکمەکانو داگیرکردنی ماڵی ئەو کەسانەی کە لاواز بوون لەلایەن خاوەن دەسەڵاتەکانەوە کاری هەموو کاتیان بوو، هەروەك ئەورۆش شتیوا هەیە[27] ئەوەش بۆخۆی سەرباری هەموو بەدبەختییەك بوو. لەو نێوەدا بارودۆخو کردەوەی موغان کە "مەگوان Magvan" یا "مەگۆکان Magvgan"یشیان پێ دەگوتن[28] جێگای سەرنج بوو. چونکە ئەو چینە کە خۆیان بە ئەرکداری خواو بەڕێوەبەری فەرمانەکانی زەردەشت دەزانی، لە داگیرکردنی زەوی‌و ترساندنی رەعیەتەکان، بە پێی نەریت دەستێوەردانی زۆرەملێ لە ژیانی خەڵکدا خۆیان نەدەپاراست، لە رووەوە خەڵك هیچ شتێکی بەیاسایی نەدەزانی تا

---

[27] - چیرۆکی ئەنەوشیروانو پیرێژن کە هەر لەو حاکمەی ئازەربایجان شکایەتی کردبوو، یەکێك لەو نموونانەیەو نووسەری ئەم کتێبەی بیری پیرێژنێکی ئەوتۆ خستەوە کە لە مازەندەران لەلایەن بەکرێگیراوانی رەزا شا غەدری لێ کرابوو. پیرێژن کە مالّەکەی لە گەڕەکێك بوو کە رەزا شا دەستی بەسەردا گرتبوو، شکایەت دەکاو وەك دەڵێن پەروەندەکەی لە بەشێکی دادگادا دەبێ بۆ پێراگەیشتن بووە کە سەید ئەحمەد کەسرەوی بەرپرسایەتیەکەی لەسەر شان بووە، کەسرەوی رەزا شاو بەکرێگیراوەکانی مەحکووم دەکا، کاتێك هەوالّەکەی بە وەزیری داد دەگا، بۆ ئەوەی پایبووسی خۆی بە رەزا شا نیشان دابێ، ئەوی لەسەر کارەکەی لا دەباو هەڵی دەپەسێرێ. دەڵێن کاتێك بەیانی خزمەتکارەکەی کە حوکمەکەی پێ ڕادەگەیەنێو پێی دەڵێ: گەورەم جەنابت چاوەڕێی خزمەت بووی. گوتی: خزمەت دەبێ چاوەڕوانی من بێ، نە من چاوەڕوانی خزمەت...

[28] - هیرتیسفلد لە نووسراوەی پایکولی، لاپەڕەکانی 79 تا 82

لەلایەن موغێکەوە وەبالّی بۆ نەکێشرابا.[29 و 5] ئەوان لە جیاتی پارێزگاری لە مافی خەلّك بۆ دەست بەسەرداگرتنی مالّو ملّکی خەلّك لەگەلّ رووحانییەکاندا کێبەرکێیان دەکرد. هەروەك "هۆکاری توانایی‌و دەسەلاّتی رووحانییەکانیش، تەنیا بوونی مافی دادوەری نەبوو کە لەلایەن حکوومەت‌و ئایینەوە پێیان سپێردرابوو، بەلّکوو هۆیەکەی دەگەڕێتەوە بۆ خاوەن بوونی ملّك‌و ئاوو خاك‌و سامانێکی زۆر کە لە رێگەی سزا دینییەکان‌و دەیەك‌و خێرات پێیان دەگەیشت...دەتوانین بڵێین دەولّەتیان لەنێو دەولّەتدا پێکهێنابوو... ."[6]کوردستانیش لە سەردەمی ساسانییەکاندا تووشی بەدبەختی ببوو، چونکە خاکی مادی بچووك‌و کوردۆئین تا دەوری دەریاچەی "وان"و ماردین، ـ کە تارادەیەك ئازەربایجان بەتایبەت ئازەربایجانی رۆژئاواو کوردستانی تورکیەی ئەورۆ دەگرێتەوە ــ ناوچەی ژێرکاریگەریی ئاورگەی ئازەرگەشسب‌و موغەکانی بووە، بەشێوەیەك کە بە ولاّتی موغان نێو دەبراو[7] هەربەو هۆیەوە خەلّکی ئەو شوێنە لەنێو بەرداشی دەسەلاّتی چینی حاکم واتە لە بەینی گەورەکان‌و موغاندا بەشی هەرە زۆری زەختیان لەچاو رەعیەتەکانی مەلّبەندەکانی دیکەی ئێران لەسەر بوو. کاریگەریی فەرمانڕەوایی موغەکان بەسەر هەموو لایەنەکانی ژیانی خەلّکی ئەو هەرێمە دا دیار بوو، رێوڕەسمێك کە تا ئێستاش کوردان لە رێوڕەسمی نەورۆزیدا بەنێوی میری نەورۆزی لە زۆر شوێن بەڕێوەی دەبەن، یا ئەو بەرنامەیەی وا بەناوی تێهەلّدان نیشانی دەدەن، هەر هی ئەو کاتەیە کە ماوەتەوە، ئەویش تەمبێیەك بووە بۆ ئەو کەسانەی کە ئاویان پیس دەکردو بە ئاوی گەرم حەمامیان دەکرد "رب دین = عالم دینی" بەشێوەی زەردەشتیان سزایان دەدا، ئەو کەسانەی کە تەمبێ دەکران، زیاتریان دەولّەمەند بوون تا بتوانن لە جیاتی تێهەلّدان سزایان بدەن‌و پارەیان لێ وەرگرن. دوای سزاکەش "میری نەورۆزی"رایدەگەیاند منیش لەو

---

[29] - ئێران لە سەردەمی ساسانیانییەکاندا، ل، 137

5- ئاکاتیاس، کتێبی دووهەم، بڕگەی 26 کە لە کتێبی ئێران لە سەردەمی ساسانیانییەکاندا وەریگرتووە.

6- ئێران لە سەردەمی ساسانیانییەکاندا. ل، 138

7- ئێران لە سەردەمی ساسانیان‌دا. ل 138

سـزادانەدا بەشـم هەیـە کـە بەشـێوەی ئاسـایی لێیـان دەدان. هـەر بۆیـەش بـەو ڕێوڕەسمەیان گوتوە "تێهەڵدان".[31]

"زروانی هیربز" کە یەکێك لە زانا گـەورەکانی دینـی و خـەڵکی "بیت ئاژبـادە" لـە شـارەکانی کـوردۆئین لـە باشـووری ڕۆژئـاوای دەریاچـەی "وان"بـووەو لـە خزمـەتی ئاورگـەی ئازەرگەشسـبدا بـووە، لـە ڕیـزی ئـەو موغـە دەگمەنانـە بـووە کـە نازنـاوی "هەمەگ دین"ی هەبوە، واتە کەسێك بوە کە هەموو یاسـاو ڕەوشـتی دیـنی دەزانـێو فتـوای زۆر گرنگـی دەدا. تەنسـەر کـە بۆخـۆی لـە هیربزانـی گـەورە بـووەو یاسـای چینایەتی ساسانیەکانی نووسیوەو لە پێکهاتەی دینی ڕەسمی زەردەشـتی، یارمـەتی ئەردەشیری بابەکانی داوە، لە یارانی نزیکی "زروان" دەژمێردرا.[32]

هەروەك پێشتر ئاماژەمان پێکرد، لە سەرەدەمی ساسانییەکاندا، چینەکان هەرکام دەبوونە چەند بەش و یەکێك لە لقەکان کە بەشێوەی ئاسـایی دوای نـەجیبزادەکان لـە سەرەوەی هەموویان بوو، ناویان "ئازادان" بوو کە دەکرێ بڵێن نەجیبە پلە دووەکان بـوون. ئەوانـە ئـەو جووتیارانـە بـوون کـە لـە سەرانسـەری وڵات هـەبوون. لـە ڕێگـەی ئەوانەی کە وردە مـالکیش بـوون، باجیـان کـۆ دەکـردەوەو باجیـان لـەو چـینەی کـە دەبوو مالّیات بـدەن، وەردەگـرتو ئـەوەش دەبـوو بـەهۆی پێوەنـدیی نێـوان ئـەوانو چـینی هەڵبـژێردراوی سـەرەوە، ئەوانـە دوای سـەردەمی ساسـانییەکانیش کـارگێڕی گرینگی چینی حاکم بوونو ئامرازی جێگیربـوونی کاریگـەری ئـەوان بەسـەر کۆمـەڵانی

---

[31] - ڕێوڕەسمی میری نەورۆزی (میر میرێن) تا ئەو دوایانە لە تەواوی شوێنە کوردنشینەکانو بەتایبەتی لە کوردستانی ئێرانو ناوچەی موکریان، هەموو سالّی لە تەواوی ڕۆژەکانی نەورۆز کە 7 تا 10 ڕۆژ دەکێشێ بەڕێوە دەچوو، لەم ڕێوڕەسمەدا کەسێك کە دەیتوانی لە بەرامبەر ئیشکەرن، یاریەکانو کاری سەیرو جێ پێکەنین خۆڕاگرێو پێنەکەنێ (ئەگەر پێبکەنێ لە میری دەکەوێو تەمبێ دەکرێ) بە نێوی میر هەڵدەبژێردرا، کە چەند ڕۆژ حاکمی ناوچەکە بووو تەنانەت قائیمقامو حوکمدارانی خۆ وڵاتیش لە بەرامبەر ئەودا ئیختیاریان نەبوو. ئەو میرە کە بۆ خۆشی لە خەڵك تۆڵەی دەستاندەوەو لە کاربەدەستانی دژی گەلیو بە ڕەنگی سیاسییەوە کاری سەیری دەکرد، لە هەموو ئەو ماوەدا کە ئیشکەرنەکان بەشێوەی جۆراوجۆر هەوڵیان دەدا میر وەپێکەنین خەن، بەڵکوو خۆشی لە لێدان بێنسیب نەبێ. یەکێك لە بەرنامەکانی میر هەر ئەو "تێهەڵدانە بوو. بۆ زانیاری زیاتر لەو ڕێوڕەسمە کتێبی جۆراوجۆر هەیە. وەك کتێبی "میری نەورۆزی" نووسینی مامۆستا عبیدالله ایوبیان بخوێننەوە، هەروەك لە ئاخری ئەو کتێبەشدا لەسەر ئەو بابەتە دەدوێین.

[32] - میژووی تەبەری ل 869 بەدواو نلدکە ل 110، مروج الذهب بەرگی 2، ل 156، نامەی تەنسەر، کابەی زەردەشتو مەفاتیح‌العلوم، چاپی خان فلوتن، ل 116 بەدوا، گۆڤاری کاما، لاپەڕەکانی 4 تا 13

خەڵکی کۆمەڵگادا بوون. ئەو خەڵکە ڕەشۆکییە کە زیاتر لە جووتیارانو کرێکارانی مووچەو مەزرا پێک دەهات، لە سەردەمی ساسانییەکاندا گەیشتنە ئەوپەڕی بەدبەختیی کۆمەڵایەتی، بەشێوەیەك کە "ڕۆمەن گریشمەن" بە حەق ئەوانەی بە "کۆیلەکانی بەستراوە بە زەوی" نێو دەبردو دەڵێ: لە تەواوی ئیمکاناتی کۆمەڵایەتی وەك پەروەردەو فێرکردن بێبەش بوونو جگە لە هێندێك وەرزێر کە بۆ دەزگاکانی دەوڵەتی وەك پەرستگەکانو ئاورگەکان کاریان دەکرد، ئەوانیتر هیچ چەشنە سەربەستییەکیان نەبوو.[33]

تەواوی قورسایی کۆمەڵگا لەسەر شانی چینی گوندیو وەرزێر بوو. بۆ نموونە بۆ بەشداریی لە سۆپاشدا لە راستی لە ریزی یەکەمی ناوزەدی بێرەقیبی مەرگو قوربانیدان لە بەرانبەر هێرشی دوژمناندا بوون، دەستە دەستە لەو گوندیانە بە پێ بە دوای لەشکرەوە دەڕۆیشتن. وا وێدەچوو کە تا هەتا هەتایە مەحکووم بە عەبەدایەتین. بێ ئەوەی کە هیچ پاداشێکیان بدەنێ،[34] جگە لەوەی دەبوونە قوربانی، مووچەو مەزراو مالّەکانیشیان لەژێر پێی ئێسترەکانی دوژمنو لەشکری خۆمالّی لە ناو دەچوونو "...زۆرداری زۆرداران هیچ کات وازی لە کوتانو چەوساندنەوەی گوندیەکان نەدەهێنا.[35]

---

[33] - ئێران لە سەرەتاوە تا سەرهەڵدانی ئیسلام لە ڕوومین گریشمەن، وەرگێڕانی محەمەد معین لە ل، 411 بەدوا.

[34] - ئەمین مارسلێن، میژوونووسی دێرینی ڕۆم وەرگیراو لە کتێبی ئازەربایجان لە گەشتی میژوودا. ل 441

[35] - ئاغاو ڕەعیەت لە ئێراندا، نووسینی "ا.ك.س، لمبتون". وەرگێڕانی منوچێهر ئەمیری، ل 224

2- میراتی دێرینی ئێران، نووسینی: ریچارد. ن. فرای"، وەرگێڕانی مەسعوود ڕەجەب نیا، ل، 365 بەدوا

3- میژووی بەلعەمی، نووسینی ابوعلی محمد بلعمی، وەرگێڕانو پەراوێزنووسی میژووی تەبەری. بەڕاستکردنەوەی محمد تقی بەهار (ملك‌الشعرا)

باج لە سەردەمی ساسانییەکانداو چۆنایەتی کاریگەرییەکەی لە کوردستان

جۆری ئەو باجانەش کە خەڵکی ئاسایی لەوپەڕی نەداریشدا دەبوو بیاندایە، خۆی چیرۆکێکی تایبەتە. ئەنەوشیروان بەو لێزانییەی کە لە بەڕێوەبردنی وڵاتدا هەیبوو، یاسایەکی دانا کە پێیان دەگوت خەراج. بنەمای ئەو یاسایە لەسەر گەورەو بچووکی ڕووبەری زەوی و چەشنی بەرهەم داندرابوو. بۆ نموونە بۆ هەر تەغارێك گەنمو جۆ درهەمێك و بۆ ڕەز هەشت درهەمو بۆ هەر چوارینە خورمایەك چوار درهەمی وەردەگرت، مالیاتی سەرانەش کە "گزیت"یان پێ دەگوت، بەو شێوەیە وەردەگیرا: هەر مرۆڤێکی تەمەن 20 تا 50 ساڵ دەبوو بە گوێرەی توانای خۆی ساڵی لە چوار تا دوازدە درهەم بدا بە خەزێنەی حکوومەت. دانی ئەو بڕە پارەیەش زۆرەملی بوو،

هیچ کەس نەیدەتوانی لە ژێری دەرچێو نەیدا.[2و3] جگە لەوانەش ئەوانی چینو توێژی خوارەوە دەبوو بێگاریش بۆ چینی سەرەوە بکەنو جگە لە حکوومەت دەبوو بەشێوەی جۆراوجۆر دیاریو پێشکەشی بدەن بە چینی هەڵبژێردراو و رووحانییەکان.

سەرەڕای ئەو هەموو مەسەلانەی باس کران، لەسەر یەک لە سەردەمی ساسانییەکاندا کشتوکاڵو کەرەستەکانی بەرەوپێشچوونو بەتایبەتی کەڵك وەرگرتن لە ئاسن بۆ ئەم کەرەستانەی وەك پێمەڕەو قۆڵینگو پاچو داسو...کشتوکاڵی بەرەو گەشەکردن برد، وەك هێندێك جار کوتوویانە، کاتی ویشکەساڵیو بێئاوی، دەوڵەت بەشێوەی جۆراوجۆر وەك بەخشینی باجو یارمەتی کەلوپەلی، دەستی جووتیارانی دەگرت. هەروەك فێردەوسی لەم بوارەدا بە ئەردەشیری پاپەکان دەڵێ:

(فرستاده بودی به گرد جهان خردمندو بیدار کارآگهان)

بۆ دەوری دنیای ناردبوون زاناو وریاو کارزانان

(که جایی که بودی زمینی خراب وگر تنگ بودی به رود اندر آب)

هەتا ئەگەر زەوییەکی خراپ هەبێ یا ئەگەر کەمئاوی هەبێ

(خراج اندر آن بوم برداشتی زمین کسانخوار نگـذاشتی)

باجو خەراجی لەسەر هەڵدەگرتن نەیدەهێشت زەوی کەس بێقدری بێ

(بدادی زگنج آلت و چارپای نماندی که پایش برفتی زجای)[4]

لە خەزێنە کەرەستەو وولاّخی دەدایە کاری کەس بە لەنگو لۆری نەدەماوە

کوردستان کە لە بنەڕەتدا هەرێمێکی کشتوکاڵیو ئاژەڵداری بوە، هەرچەند بەهۆی شاخاویبوونو هەوای زۆر ساردو کوێستانیو زۆریی دەڕەو دۆڵی تەنگی نێو شاخەکان زەوی پڕپیتی کەمەو لەم بارەوە بەرەوپێش نەچووە. بەڵام دیسانیش لەبواری کشتوکاڵو بەرهەمهێنان تا رادەیەك بەرەوپێش چووەو ئابووری گوندیی لە پەنای

---

[4]- میژووی تەبەری، میژووی نێرانییەکانو عەبەرەکان. تیئۆدورنولدکە، وەرگێڕانی دوکتور عەبباس زریاب، شانامەی فیردەوسی

5- میژووی نێران لە سەردەمی کۆن (باستان) تا ئەمڕۆ. نوسینی، "ا. أ گرنوفسکیو مز آدانتامایف"، وەرگێڕانی کەریم کەشاوەرز. ص 117 بە بعد

چوونەپێشی ئابووری کشتوکاڵی پێشکەوتنێکی ڕێژەیی بە خۆوە دیبوو، هەروەك بەپێی هێندێك بەڵگەی کە بە دەستەوەنو لێکۆڵینەوەیەك کە کراوە[2] جگە لە چاندنی گەنمو جۆ کە بەرهەمی بنەڕەتیی کشتوکاڵی ئێران بوون، نەمام چاندنو پەروەردەکردنی ڕەز لەو شوێنانە باو بوو. هەروەك لە توێژینەوەی دێرینەناسی دەرکەوتوە لە هێندێك میوەی ئەمڕۆییش کەڵکیان وەرگرتوە، بەتایبەتی لە ڕۆژهەڵاتو باشووری کوردستان پەرەسەندنی کشتوکاڵ زیاتر لە شوێنەکانیتر بووە. لە بواری ئاژەڵداریشدا بۆ پەروەردەکردنی ئەسپو ئێستریش کە هەر لە سەرەتاوە بۆ سواریو بارهەڵگرتن لەگەڵ ژیانی کوردان تێکەڵاو بووە زۆر بەرەوپێش چووبوونو بەخێوکردنی گاو گوێڵو مەڕو بزنیش زۆر بڕەوی هەبوەو هێدی هێدی بەهۆی باشی ئاوو هەواو هەلومەرجی موناسب زیاتر لە کشتوکاڵ سەرنجی خەڵکی ڕاکێشاو پەرەی سەند. لەلایەکی دیکەشەوە موچەو مەزرا کەمەکەی کوردستان بەهۆی شەڕو شووری بێ کۆتایی ئێرانو ڕۆم لە ژێر پەلو سمی ئێستری نیزامیانی خۆییو بێگانەدا دەفەوتا، بەڵام ئەو زیانەی لەم ڕێگەوە بە ئاژەڵداری دەگەیشت کەمتر بوو.

سنعەتو پیشەسازی لە سەردەمی ساسانییەکاندا

لە سەردەمی ساسانییەکاندا لە ئاکامی زنجیرە تێکۆشانێکی کە لە سەردەمەکانی پێشترو بەتایبەتی لە سەردەمی پاشایەتی (ئورود ـ ئەشکی سیزدەهەم) پادشای

ئەشکانی دەستی پێکردو گەشەی سەند، سەنعەت بەشێوەیەکی بەرچاو بەرەوپێش چـوو، بەتایبـەتی سـوودوەرگرتن لـە هونەرمەنـدانی بێگانـە کـە وەك دیـل لـە سەردەمەکانی پێشتردا هێنرابوونە ئێران‌و لە شوێنی باش جێگیرکرابـوون، یـەکێك لـە هۆکارەکانی ئەم پێشکەوتنە بوو. نابێ ئـەوەشمان لـەبیر بچـێ کـە ئـەو پیشـانەی لـە سەردەمی ساسانییەکاندا هـەبوون، لەچوارچـێوەی تـەنگی ڕێسـاو یاسـای چـینایەتی قەتیس مابوون، سەنعەتکارەکانیش لە گوندەکان‌و دەرەوەی شار لـە ژێـر دەسـەلاتی گـەورەکان‌و مولکـدارە گـەورەکان‌و کاهینـەکان‌و لـە شـارەکانیش لـەژێر فـەرمانی دەوڵەت‌و کاربەدەستانیدا بوون‌و بەشێوەی جۆراوجۆر بەوانـەوە بەسـتراوە بوونـەوەو هیچ بەڵگەیەك کە نیشاندەری سەربەستی ئەوان بێ، بە دەستەوە نیە.[37] سـنعەت لـە سەردەمی پاشایەتیی شاپووری دووهەم (ذوالاکتاف)دا لە ئێران زۆر بەرەو پێش چـوو و بەتایبـەتی ئـەم پاشـایە فـەرمانی دەرکـرد کـە کرێکـارانی ڕۆمـی بـۆ بەشـە جۆراوجۆرەکانی سنعەتی ئەو ڕۆژگارە، وەك چنین‌و تەنین بهێنرێنە ئێران‌و لە ئاکامدا پیشەسـازیی ئێـران زۆر پێشـکەوتنی بـەخۆوە بـینی، هـەروەك مەسـعوودی ئامـاژەی پێکردوە. سنعەتکارە ئێرانییەکان هێزی خۆشیان تێکەڵ بە لێزانی‌و پسـپۆڕیی ئـەوان کرد[38] بە چەشنێك کە "ئەتلەس‌و پەردەو چـنراو و فەرشـەکانی ئێرانـی ئـەوکات لـە ناوخۆو دەرەوەی وڵات خوازیاری زۆری هەبوو، ئێران یەکێك لە گەورە بەرێکـەرەکانی پارچەی ئاوریشمی‌و پەشمی‌و زێڕچن‌و قولابچنی لە سەدەکانی چوارو پێنجی زایینیـدا بوو."[39]

هەر ئێستا نزیك بە 60 پارچە کووتاڵی نایابی ئەو سەردەمە لە مووزە گرنگـەکانی دینا وەك مووزەکانی "ئارمیتاژی لینینگـراد" و "بێـرلین" و "ئـالبێرت‌و ویکتۆریـا" لـە لەندەن هەن کـە لـە ریـزی ئـەو پارچـە دەگمـەن‌و پڕبایەخانـەدان کـە بـەڕەسمی ئـەو

---

[37] - میژووی ئێران لە سەردەمی کۆن (دێرین) تا کۆتایی سەدەی هەژدەهەم، نووسینی: پیگولوسکایا‌و ئ. یر. یاکوبوسکی، وەرگێڕانی کەریم کەشاوەرز، بەرگی 1، ل 141 بەدوای

[38] - مروج الذهب، بەرگی 1، ل254 بەدوا

[39] - میژووی کۆمەڵایەتیی ئێران، مرتضی راوەندی، بەرگی 1، ل 535

سەردەمە، دیاریو پێشکەشی شاکانی ئێران بۆ شاکانو ئیمپراتورەکانی ولاتانیتر لەمانەدا دەپێچرانەوە. بەلام جێگەی سەرنجو ئاماژەپێکردنە کە کوردوئین یا کوردستان یەکێك لە ناوەندەی گەورەی سنعەت بەتایبەتی پیشەی تەنینو چنینی ئەوکات بوە، هەروەك "ئامەد یا دیاربەکر"و "نسیبەین" لەو سەردەمەدا زۆر بەنێوبانگ بوونو ئەوکات کە ئەو ناوچانە لەژێر دەستی رۆمدا بوون، شاپووری دووهەم لەو شارانەڕا بەتایبەتی لە ئامەدەوە هێندێك دیلی هێنانو ئەوانی لە بەینی شوشو شوشتەرو شوێنگەلیتری خوزستانی ئەمڕۆ نیشتەجێ کردو جێگەو رێگەی بۆ دابینکردنو بە وتەی لێکۆڵەرەوانو مێژوونووسان، ئەو کارەش بوو بە هۆی بڕەو پەیداکردنی هەموو جۆرە سنعەتێکی ئاوریشم چنینو زێر دروونو...لە ئێراندا.[40] فەرشو بەڕەکردنو هەموو جۆرە کردێکی خوری وەك جاجمو پەردەی جۆراوجۆر تایبەتی کوردستان بوونو یا وا باشترە بڵێین ئەو ناوچانە هەر لە سەرەتاوە سەرچاوەی ئەم سنعەتانە، واتە پیشەسازی گرینگی سەردەمی ساسانییەکان[41] بووە.

مەسعوودی لەم بابەتەوە دەنووسێ: کردنی فەرشو پەردە لە ناوچەی نسیبەین، بڕەوێکی زۆری هەبوو...ئێستاش کە سەدەی چوارەمی کۆچییە ئەو کارە لەم سەردەمەدا هەر باوە[42]...و هەر لە بەر بوونی ئەم ناوچەیە سنعەتی چنینی ئێران لە تەواوی ولاتانی دنیا لەپێشتر بوو.[43]

لە یەکێك لە کتێبە کۆنەکاندا کە لە تورکیە بەهۆی "م. ت کاولی" بڵاو کراوەتەوەو شتێکی باشی لەسەر نووسیوەو دەڵێ: لە ئامەد یا دیاربەکر لە سەدەی

40 - هەمان سەرچاوە، بەرگی 1، ل، 537

41 - ئێران لە سەردەمی ساسانییەکاندا، ل 147

42 - مروج الذهب، بەرگی 1، ل 254 بەدوا

43 - مێژووی سەنعەتە ئێرانییەکان، ل 116، نووسینی: "ج کریستی ویلسین، وەرگێڕ عەبدولڵا فەریاد

پێنجەمی زایینی، 27 کارگەی چنین‌و 31 کارگەی تایبەتی دروستکردنی فەرش هەبووە.[44]

گەشەکردنی چنین بەتایبەتی چنینی ئاوریشم لە ئێران، بازاڕی حکوومەتی بیزانس کە یەکێك لە گەورەترین (ناوەندەکانی) هەناردنی ئەو رۆژگارە بووە تووشی نیگەرانییەکی وەها کردبوو کە کلیسا بەکارهێنان‌و کەڵکوەرگرتنی پارچەی بە نەخش‌و نیگاری ئاوریشمی حەرام کرد.[45] جێگای سەرنج ئەوەیە کە چینییەکان کە بۆ خۆیان وەستای چنینی پارچەی ئاوریشمی بوون، ئەوەندە دڵیان چووبوە پارچە ئاوریشمییەکانی ئێران کە دەیانکڕی‌و دەیانبردەوە چین‌و لە نەخش‌و نیگارەکەیان کەڵکیان وەردەگرت‌و لێیان هەڵدەگرتەوە، کە نموونەیەکی هەر ئێستا لە مووزەی "تۆکیۆ" مەوجوودە. ئەو پەردە دەستکردی هونەرمەندێکی چینییە کە لەودا راوی شێری بەشێوەی ئێرانی ڕەسم کردوە.[3و 4]

جگە لە پارچەی ئاوریشم‌و زیربافی، سەنعەتی فەرش کردنیش لە ئێران کە لە راستیدا پیشەیەکی نەتەوەیی ئەو وڵاتەیە، لە سەردەمی ساسانییەکاندا بەشێوەیەکی سەیرو سەمەرە بڕەوی ستاند، بەتایبەتی فەرشە ئاوریشمینەکانی ئێران لە دنیادا بێوێنە بوون. نموونەی فەرشەکانی ئەوکاتەی ئێران ئەوڕۆ لە مووزە جۆراوجۆرەکانی دنیا هەن، بەڵام ئەوەی کە لەسەر فەرشی بەهارستان دەینووسن، دەبێتە جێگەی سەرسووڕمانی هەموو مرۆڤێك. "کاراباسك"ی ئاڵمانی ڕووبەری ئەو فەرشە بە 60

---

44 - میژووی دیاربەکر Dyerhxd rin Tcrihi M.T. Kalh، 1956

45 - هونەری ئێران لە سەردەمی پارتی‌و ساسانیدا، دوکتور ڕومەن گیرشمەن، وەرگێڕ دوکتور بەهرام فەرەوەشی، ل 226

3- میژووی شارستانیەتی ئێران لە سەردەمی ساسانییەکاندا، نووسینی سەعید نەفیسی، ل، 193

4ـ شارستانیەتی ساسانی، علی سامی، بەرگی 1، ل 315

5ـ میژووی تەبەری، پێداچوونەوەو پەراوێزنووسی: محەمەد ڕەوشەن، ل 466 بەدوا

6ـ میژووی پیشەسازیی ئێران، ج کریستی ویلسین، وەرگێڕانی عبدالله فریاد، ل 112و سنعەتەکانی ئێرانی کۆن، "زارە" کە لە کتێبی "ئێران لە سەردەمی ساسانییەکان"دا وەرگرتوە.

7- لە سنعەتەکانی ئێرانی کۆن، "زارە" لە کتێبی ئێران لە سەردەمی ساسانییەکاندا، ل 105

8- میژووی ئێران لە سەردەمی کۆن تا سەدەی 18، "پیکولوسکایا"و...وەرگێڕانی کەریم کەشاوەرز، ل 112

9- ئێران لە سەردەمی ساسانییەکاندا "گریستەن سێن" ل، 501

میتری چوارگۆش دەنووسێ کە وەك دەڵێن بۆ کۆشکی مەداینو بە فەرمانی نەوشیروان دروست کراوە. بەلەمی لەم بابەتەوە دەنووسێ: فەرشی بەهارستان بە ئاوریشم چندراوەو بە زێڕو زێوو گەوهەری جۆراوجۆر نەخشاوە، هەروەها دەڵێ لە زستاندا کە گوڵو چیمەنو شیناوەرد لە گۆڕێدا نەدەمان، پادشاکان لەسەر ئەو فەرشە دادەنیشتن.[5] جگە لە فەرشی بەهارستان، ئاسەواری هونەری دیکەش باسیان لێوە کراوە. یەك لەوان "تەختی تاقدیسە" کە "ثعالبي" لەو بارەیەوە دەڵێ: تەختێکی پادشایەتی بوو کە لە عاج و ساج دروست کرابوو کە رووکەش و پلیکانەکانی لە زێڕو زێو بوون، 180 زراع درێژایی و 130 زراع پانایی بوو کە روەکەیان بە داررەشی ئابنووسی زێرکوتکراو داپۆشیبوو. لە زێڕو لاجوەردو شکلێ فەلەکیات و ئەستێرەو بورجی ئاسمانی تێدا بوو، حەوت ولاتو وێنەی حەوت پاشاشی لە حاڵێکدا کە خەریکی بەزم و رەزم و راون، لێ هەڵکەندرابوو، شتێکی تێدا بوو کە کاتی پێ دیاری دەکرا. چوار قاڵی ئاوریشمی بە یاقوتو مرواری رازاوە لەم تەختەدا راخرابوون کە هەر کامیان وەرزێك لە چوار وەرزی ساڵیان تێدابوو. لە زۆر بەشی سەنعەتیی دیکەشدا ساسانییەکان گەلێك بەرەوپێش چووبوون، لەوانە دروستکردنی قاب و قاچاخی فلزی و شووشەیی، کارکردن لەسەر زێڕو زێوو بەتایبەتی نوقرەکاری یەکجار لە پێش بوو و ئەو نموونانە کە ئەمڕۆ لەم بابەتەدا بە دەستەوەن، ئەو شتە دەسەلمێنن.[6]

نەخشەکانی ئەو قابانەش زیاتر ڕاوو شکاری پاشاکان نیشان دەدەن کە بەگوێرەی نووسراوەی لێکۆڵەرەوان زیاتریان لە کارگەکانی سەڵتەنەتی و بارەگای شاکاندا ساز دەکرانو پادشاکان لەوانەیان بە دیاری دەدا بە شاکانی ولاتانیتر.[7] "پیکولوسکایا" دەنووسێ: پێشکەوتووترینو نایابترین تاقمی زێوێنی سەردەمی ساسانی ئێستا لە موزەی "ئارمیتاژی لێنینگراد"ە کە جێگای شانازیی موزەکەیە.[8] دیارە ئەو یادگارییانەی کە مایەی شانازیی خەڵکیترن، خاوەنەکانیان بەهرەی لێنابینن و هۆی ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەو تالانو بڕۆیەی کە ئێران تووشی هاتبوو.[9] هەرچەند

بێتوانایی حاکمو فەرمانڕەواکانی رابردوو خیانەتو بێکیفایەتی هێندێك کەسیتر لەو تالآنەدا کاریگەریی خۆی هەبوە بەلآم ساتو سەوداو بازرگانیش لە گواستنەوەیاندا کاریگەریی خۆی هەبوە.[46] ئۆکراین لەمەڕ شوێنەواری دێرینی (باستانی) ساسانییەکاندا زیاترین بەشی هەیە. وەك دەنووسن: لە تەپۆلکەیەکی رەلمین لە دەوری "پۆلتاوا" چەند شوانێك پازدە دەفری زێڕینی سەردەمی ساسانییەکانیان دۆزیبۆوە.[47] لە دەڤەری کوردستان لە نزیك "ماردین"و "نسیبەین"و چەند ناوچەیەکی دیاربەکر، هێندێك قاب‌و قاچاخی شووشەیی‌و سوالەت بەتایبەتی لە نسیبەین کە بەشێوەی رۆمی دروست کراون، بینراونەوە کە هی سەردەمی ساسانییەکانە، "رۆمەن گریشمەن" ئاماژەی پێ کردوون‌و دەنووسێ هونەرمەندانی ساسانی بە دەگمەن زێڕ، بەلکوو زیاتر لە زێو پیالەو قابی ئەوەندە جوانیان ساز دەکرد کە خەلکی شوێنگەلیتر لاساییان کردوونەوەو لە زەردو شووشەو تەنانەت لە نەوعێك سێرامیك شتی وەك هی ئەوانیان ساز دەکرد کە ئەمڕۆ لە مووزەکانی ئوروپاییدا نموونەیان هەیە، بەتایبەتی شووشە قوولْو داتاشراوەکانیان سەرنج راکێشە.[48]

پەیدابوون‌و گەشەکردنی سنعەت لەم سەردەمەدا تەنیا تایبەت بە چنین‌و فەرش دروستکردن نەبوو، بەلکوو ئەو پێشکەوتنە لە پیشەکانی شووشەسازی‌و سوالەت‌و کاری دەستیتریشدا هەبوەو زۆریش بەرچاو بووە. لە بەشی چەك‌و چۆڵ دروستکردندا سازکردنی چەك‌و چۆڵ‌و زۆر جۆرە مەنجەنیق‌و خشت هاوێژو قەلاکوتی تازەو سازو بەرگی شەڕو کلآو خوودو سپەرو... لەو شتانە بوون کە ساسانییەکان زۆریان بەرەوپێش بردو تەواویانکرد.[49] وەك زۆر جار لەم کتێبەدا ئاماژەمان پێکردوە،

---

[46] - شارستانیەتی ئێرانی، ئاندرە گدار، 204، وەرگێڕانی د. بێهرووز حەبیبی‌و ئازەرپایجان لە گەشتی میژووی ئێراندا

[47] - میژووی سنعەتەکانی ئێران، ج. کرستین ویلسن، وەرگێڕانی عبدالله فریاد "دیارە ئەوە بۆچوونی ناوبراوە، رەنگە ئێستا وا نەبێ."

[48] - هونەری ئێران لە سەردەمی پارتی‌و ساسانی، رۆمن گیرشمەن. لاپەڕەکانی 284 و 238، وەرگێڕانی بارام فەرەوەشی

[49] - لەم بوارەدا خوێندنەوەی کتێبی "میژووی شەڕەکانی ئێران‌و رۆم" لە نووسینی "پرۆکۆپیوس Procopus" کە بۆ خۆی لە چاوەدێرانی راستەوخۆی ئەو کات بوە، گەلێك بە کەلکە.

کوردستان ناوەندی بەشی زۆری شەڕەکانی ئێران لەگەڵ یۆنان یا رۆم بووە، داهێنەری زۆر شێوە لە شەڕو هێرشو دژە هێرشی بووە کە خەڵکیتر کەڵکیان لێوەرگرتوە، هەروەك "پرۆکوپیوس" مێژووزانی رۆمی زۆر نموونەی لەوانە لە نووسراوەی خۆیدا هێناوە کە ئێمە ئاماژە بە یەکێك لەمانە دەکەین: قوباد پادشای ساسان لە شەڕ لەگەڵ "ئامەد = دیاربەکر" چەند جۆر مەنجەنیقی تازەی بۆ رووخاندنی دیواری حەوشەکانو شوێنە قایمەکان هێنابوو. خەڵکی ئامەد لەسەر بورجەکانەوە، تەختەی گەورەیان بە مەنجەنیقەکاندا دەدا کە ئەوەش دەرهێنانێکی نوێ بوو، بەم هۆیە زۆر کەسیان لە سوپاییەکانی قوباد کوشت. قوباد بۆ گەیشتن بە ئامانجەکەی خۆی لەو هێرشەدا، فەرمانیدا تا تەپۆلکەیەکی گەورە لە نزیك شار بە توربەرێژ ئامادە بکەن تا مەنجەنیقەکان لەسەر ئەو تەپۆلکەوە هێرش بکەنە سەر شار... . خەڵکی شاری ئامەد لەنێو شار تا بن تەپولکەکە نەغمیان لێدا وردە وردە خۆڵی بن تەپکەیان کێشانەوە، بەشێوەیەك کە تەپکەکە بە تەواوی هەڵوڵ بوو، تەنیا بروسکە خاکێکی بە بەرەوە ما... . ئێرانییەکان بە خەیاڵێکی ئاسوودە بەرەو لووتکەی تەپۆلکەکە رایانکرد تا لەوێرا خەڵکی شاری بدەنە بەر مەنجەنیقان، بەڵام هەر کە قورسایی سوپاییەکانی قوبادشا گوشاری خستە سەر تەپۆلکەکە، خاکی تەپۆلکەکە تابوشتی نەهێناو لە نەکاو تێك رووخاو ئەو لەشکرانەی گەیبوونە سەر تەپۆلکەکە، بەسەر یەکدا کەوتنو گیانیان لەدەستدا. ئەم شێوەکارە چەند جار لە درێژایی شەڕە جۆراوجۆرەکاندا یەك لەوان شەڕی رۆمییەکان لەگەڵ "هەیاتلە"کان دا کە شاریان گەمارۆ دابوو، بە
چەشنێکیتر لەلایەن رۆمییەکانەوە کەڵکی لێوەرگیرا.[50]

سەرەڕای هەموو ئەو ناتەواویو کەموکوڕیو بێبەشیانەی خەڵك لە نیعمەتی مەوجوود لە سەردەمی ساسانییەکاندا نموونەی زۆری وەستایی و لێزانی سنعەتکارانی ئێرانی ئەوکاتە دەبیندرێ کە هەر کامیان دنیایەك لە جوانیو گەورەیین.

[50] - میژووی شەڕەکانی ئێرانو رۆم، نووسراوی، پرۆکۆپیۆس و...

"دەولّەمەندیو گەورەیی شارستانیەتی ماددی سەردەمی ساسانیو شکۆی دەرباریو پیاوماقوولّانو گەورەپیاوان تاریف ناکرێو زیاتر وەك ئەفسانە دەچێ. قابو قاچاغ، پیالّەی تایبەتیی شەرابخواردنەوە، گۆزەو مقەلّو ئاگردانو کەشەفو چراکانیان لە جوانیدا بێوێنەن."[51]

ئەوەی لە نووسینی ئەم کتێبەدا جێگەی سەرنجە، ئەوەیە کە باس لەمەڕ فەرهەنگو شارستانیەتی ئێران لە سەردەمی ساسانییەکان دەکات کە هەموو هەرێمەکانی ئێرانو ئەو جێگایانە کە گرتوویانەو لەژێر دەستیاندا بووە، دەگرێتەوە. ئێمەش ئەگەر لەسەر کوردستان (کوردو ئین) وەها بیر دەکەینەوە، هەر لەسەر ئەو بنەما فکرییە، بەلّام لەو باسەی (ئابووریو سنعەتو پیشەسازی)داو هەروەها باس لەسەر هونەر وەك چۆن لە دواییدا دێتە گۆڕێ ئەوە دەردەکەوێ کە، کوردستان ئەوەی هەیەتی دەیدا بە تەواوی هەرێمەکانی ئێران، چونکە لەو کاتو سەردەمەدا بە زۆر هۆ، کوردستان یەکێك لە ناوەندە گرنگەکانی سنعەتو بازرگانیو هۆنەرو جوانی بووەو زۆری ئەو نیعمەتانە لەوێوە بۆ نێو دەرکردنو نێوبانگ پەیداکردنی ئێران لە دنیادا کاریگەرییەکی یەکجار زۆری بووە، ئەوانەی لەم بوارەدا حاشاهەلّنەگرن، بریتین لەوانەی کە لە خوارەوە باسیان دەکەین:

1ـ دراوسێیەتی کوردو ئین (کوردستان) لەگەلّ ئیمپراتووری رۆمو دواتریش رۆمی رۆژهەلّات (بیزانس)و ولّاتەکانی کە لە ژێر دەستیدا بووەو هەروەها ئەو هەرێمە خاوەن شارستانیەتانەی سەردەم، وەك میسرو فینیقیە (لوبنانو...)و پاشانیش پێوەندییان لەگەلّ ئەو هەرێمە دوورانەی وەك رۆمی رۆژئاواو ئوروپا کە هێدی هێدی شێوەیەکی نوێ لەخۆ دەگرێو هەروەها دەوروبەری دەریای مەدیتەرانە.

2ـ هەبوونی کانگای زۆرو زەوەندی مادەی خاوی پێویست بۆ سنعەتە ناوبراو و نەهێنانی ئەو مادانە لە دەرەوەڕا کە ئەوە خۆی لەو کاتەدا گرینگییەکی تایبەتی هەبووە. هەروەها بوونی سنعەتکاری زۆر وریاو لێزان لەو خاکەدا، بێجگە لەوەی خۆی

[51] - میژووی ئێران لە سەردەمە کۆنەکانەوە تا کۆتایی سەدەی 18، ن. و. پیگولوسکایا، یاکۆبۆسکیو... وەرگێرانی کەریم کەشاوەرز.

هـەیبوو، دەستیشـی بـە ئیمکانـاتی ولاّتـانی وەك بیـزانس (رۆمـی رۆژهـەلاّت)و فینیقیـەو... دەگەیشـتو دەیتـوانی هونەرمەنـدو سـەنعەتکارانی ئـەو دەڤەرانـە بـە ئاسانی بۆ لای خۆی رابکێشێ.

3ـ گـرینگتر لـە هـەمووی ئەوانـەش، هەلّکـەوتنی خـاکی کـوردوئین لـە ناوەنـدی رێگاکـانی بازرگـانیی رۆژئـاواو رۆژهـەلاّت، بەتایبـەتی شـارێی بـەناوبانگو گرینگـی ئاوریشم بوو، کە ئێستاش بایەخی تایبەتیی ماوەتـەوە. ئـەو هەلّکەوتـە ببـوو بـەهۆی ئەوە کە لە هەموو ئیمکانـاتی رۆژهـەلاّتو رۆژئـاواو تـەواوی ئـەو ولاّتو خاکانـەی کـە خاوەنی رێگەی بازرگانی بوون، هەر لەوسەری ئاسیاوە تا رۆژئاوای ئوروپا، واتـە لـە چـینەوە تـا ئیسـپانیاو پرتـەقاڵو ئینگلتـەرە بەهرەمەنـد بـێو بتوانـێ لـە بـرەو پەیداکردنو گەشەکردنیان کەلّك وەرگرێ.

دیارە ئەوانەی لە سەرەوە باسمان کردنو زۆر هۆی وردو درشـتیتر کـە بەداخـەوە سـەرەڕای هـەبوونی ئـەو هـەموو کەرەسـەو ئیمکاناتـە، هـەر بـەو هۆیـەی کـە پێشـتر ئاماژەمان پێکرد، تەنیا لە خزمەتی هێنـدێك ئـەرباب و خاوەنکـاری لـەخۆبایی و زاڵمـی وەك گەورە ملّکدارەکان (فیئۆدالّـەکان)و حوکمـدارو ئـەمیرەکانی دەولّەتیـدا بـوو. بـە وتەی دوکتور "گیرشمەن": بەدبەختییەکی گەورە کە داوێـنی میللـەتی گرتبـوو ئـەوە بوو کە بەرهەمهێنەری سەرەکی بوون، ئەوەشی پێشی بەوە دەگرت کە بیر بکەنەوەو نەبوونی دادپـەروەری لە کۆمەلّگادا هەست پێبکەنو بیرێك لەحالّی خۆیان بکەنـەوە... [52] لە ئاکامدا، تـەواوی ئـەو ئیمکانـاتو قـازانجو داهاتـەی کـە دەبـووا بـۆ خۆشـی و خۆشگوزەرانی خەلّکو بەرەوپێشچوونی کاروبـاری ولاّت خـەرج بکـرێ، بـەهۆی هـەواو هەوەشو بێکیفایەتیو لەخۆباییبوونی ئەو کەمایەتییە دەسەلاّتدارە بەفیڕۆ دەچوو.

(برزوویەی تەبیب)، فەیلەسووفـو پزیشکو زاناو هزریاری سەردەمی ئەنەوشـیروان لەسەر وەزعی خەلّکی ئێران لەو سـەردەمەدا دەنووسـێ: "لـەو رۆژگـارە رەشـەدا کـە خێرات بە جارێك لەناو چووبوو، چاکەی خـەلّك رووی لـە کـزی کردبـوو، دەمانـدی کـە

---

[52] - ئێران لە سەرەتاوە تا ئیسلام، پرۆفیسۆر "رۆمەن گیرشمەن"، وەرگێڕانی، دوکتور محەمەد معین، ل 353

کاری رۆژگار بەرەو بێبەختیو نەگبەت دەچوو، چاکە مالئاوایی کردبوو، کاری باشو قەولی راستو دروست کۆن ببوو، دادپەروەری نەمابوو، زوڵمو زۆر ئاشکراو بەخیلیو بێغیرەتی زاڵ بوو، پیاوەتیو وەفا باری کردبوو، دۆستایەتی لاوازو دوژمنایەتی بەهێز ببوو، پیاو چاکەکان نەخۆشو داماو و پیاوخراپو بەتفەڕان ئازاد بوونو رێزیان دەگیرا، مەکرو فێڵ باوو، وەفاو جوامێری نەمابوون، درۆ کاریگەرو بەسوودو راستی ناپەسندو دوورکەوتوو، حەق مەحکوومو ناڕاستی حاکم، ستەملێکراوی خاوەن ماف داماو و زاڵمی بێخێر ئازیز بوو، تەماکار زاڵو قەناعەت ژێردەست، حاکم غەدری دەکردو زاهید فێڵبازی."[2] بە بڕوای زۆرینەی لێکۆڵەرەوانو توێژەرەوانی خاوەن ڕا، یەکێك لە گەورەترین هۆی شکستی ئیمپراتووری ساسانی لە بەرامبەر عەرەبی دەست بەتاڵ، هەر ناڕازیبوونی زۆربەی هەرە زۆری خەڵك لە زوڵمو زۆری فەرمانڕەواو رزیویی بارودۆخی ئیدارەی ناوخۆو ناتەبایی تونـدی چینایەتیو پەرێشانی ئابووریو کۆمەڵایەتی ئیمپراتووری ساسانی بوو کە بوو بەهۆی ئەوەی ئەو خەڵکە لە بەرانبەر هێرشی عەرەبەکاندا بێخەم بنو هیچ چەشنە هەستێکی بەرپرسایەتی لەخۆ نەنوێنن.

بازرگانیو ڕێگاکانی لە سەردەمی ساسانییەکاندا

ئەو سات‌و سەودایانەی کە لە نێوان مرۆڤەکانو نەتەوەکاندا دەکرێو پێشی دەگوترێ بازرگانی، لەسەر بنەماو چوارچێوەیەکی دیاریکراو بەڕێوە دەچێ کە مەرجی ئەم کارەن. لەم بوارەدا بەشێوەی ئاسایی هەرکەس یا هەر تاقمو کۆمەڵگایەك

ئەوەی هەیەتی یا بەرهەمی دێنێ، ئەگەر لە خۆی زیاد بێ یا دەیگۆڕێتەوە یا دەیفرۆشێ. لە هەلومەرجێکی وەها دایە کە خەڵك لە رابردوودا ئەوەی لە خۆی زیاد بووە بەشێکی گۆڕیوەتەوە کە پێویستی بووە، مەبەست لەم باسە ئەوەیە کە بازرگانی لەسەر بناغەیەکی دروست یەکێك لە هۆکارەکانی بەرەوپێشچوونو گەشەکردنی هەر نەتەوەیەك بووەو ژێرخانی ژیانو ئاسوودەیی ئەو نەتەوەیە. بە واتایەکیتر بەهەر رادەیەك ئیمکاناتی قەومێك زۆرترو شتی زیاتری هەبێ، رادەی پێداویستی خەڵکەکەی کەمتر دەبێ، هەر لە بنەڕەتەوە بەرهەمی باشترو زیاترو کەرەسەی بڵاوکرانەوەی ڕەحەتتر، پێوەندیی راستەوخۆی لەگەڵ گەشەسەندنی باری ئابووری نەتەوەکەیدا هەیە. بۆیە بەو باسەی لە پێشتر کردمان، لە ئێرانی سەردەمی ساسانییەکاندا بازاڕەکانی ئێران داخوازییەکی زیاتریان بووە، لە ئاکامدا بازرگانی ئەم وڵاتە زۆر بەرەوپێش چوو. لەلایەکی دیکەوە چونکە بەرهەمهێنانو توانای بڵاوکردنەوەش پێوەندیی راستەوخۆیان پێکەوە هەیە، کەوابوو بۆ گەشەکردنی بازرگانیو بەتایبەتی بازرگانی دەرەوە، بوونی ڕێگەو بانی باش، پێویستییەکی بێئەملاو ئەولا بوو کە بەختەوەرانە ئێرانییەکان هەر لە سەرەتاوە زۆریان حەز لە سازکردنی ڕێگەو بانو ئاسایش لەو ڕێگایانەدا کردوە، هەروەك کێشانی ڕێگاو بانی زۆرو ڕێکخستنی پێوەندی لەنێوان پێتەختو هەرێمەکانی جیاوازی وڵات، یەکێك لە کارە سەرەتاییەکانی داریوشی ئەوەڵ پادشای هەخامەنەشی بووە. کێشانی ڕێگەی شاهی کە پێتەختی ئێرانی لەگەڵ "ساردی" پێتەختی وڵاتی لیدی یا لوودیە تێکەڵ دەکردەوەو 1500 مایل واتە 2400 کیلۆمیتر درێژایی هەبوو، بە شاکاری ڕێگاوبانی ئەوکات دەژمێردرا.

ئەو ڕێگایە دوای تێپەڕین لە "حەلوان"و "کەنگاوەر"و "هەمەدان" لە کوردستان، ڕێگەیتریشی لێ دەبوونەوە کە هێندێك مەڵبەندی دیکەشی دەگەیاندە پێتەخت، وەك ڕێگەی هەمەدان بۆ خووزستانو کەنداوی فارس، ڕێگەی هەمەدان بەشاری ڕەیو دەریای خەزەر، ڕێگەیەکیش لە خوراسانەوە بۆ کابولو هیندستان، ڕێگایەکیش لە

تورکستانەوە بۆ چین. ئەو کارەی رێگە دروستکردن دواتریش درێژە درا، دەوڵەتەکان بۆ دابینکردنی ئاسایشی کاروانە بازرگانییەکان، خەریکی سازکردنی کاروانسەراو پردو هەروەها عەنبار ئاوو چاپارخانە بوون. لەو بەینەدا بازرگانەکانیش کە گەشەکردنو بەربلاویی ساتو سەودا بۆ ئەوانیش هەروەك بۆ دەوڵەت گرینگیی تایبەتی هەبوو، بۆ پێکهێنانی ئەمنیەتو هێزی ناوەندی لە بەرامبەر چینی نەجیبزادەو خاوەن ملکە گەورەکان هەموو کات لایەنی شایان دەگرتو یارمەتییان دەدا.

دیارە نابێ لە بیرمان بچێ کە ئامانجی پاشاکان لە دروستکردنی رێگا زیاتر پێکهێنانی ئیمکان بۆ هاتووچۆو گواستنەوەی خێرای هێزی سەربازیو سەربازەکان بووەو بەهیچ شێوەیەك مەبەستیان لایەنی بازرگانی نەبوەو بەدوای ئەوەیدا کە پیشەسازیو بەرهەمهێنانو هەروەها پێویستی بە ئالۆگۆڕی کالا لەگەڵ خەڵکیترو تەنانەت دوای ئەوەش کە خەڵکانێکی کە خوازیاری بەرهەمەکانی ئێران بوو، رووبان لەو بەرو بوومانە دەکرد، جا حوکمڕانە ساسانییەکانیان لە گرنگیی ئەو بەشە ئاگادار کردبوون بە مەبەستی قازانجی زیاترو ئالۆگۆڕی خێراترو ساناتری بەرو بووم، ناچار بوون لەم پێناوەدا زیاتر تێبکۆشن.

مەسەلەیەکی دیکەی جێگەی سەرنج ئەوە بوو کە ئێران لەبەرئەوەی کە تەنیا بیری کشتووکاڵدا بوو، هەر خەریکی ئەو بەشە بوو، بۆیەش بۆ بەڕێکردنی بەرهەم هەر لەو شتانەی کەڵکی وەردەگرت کە لەم دوایانە ئەو شتانەی بەڕێ دەکرد کە سابیقەیەکی دێرینیان هەبوو، بەڵام جارێکی دیکەش بڕەویان پەیدا کردبۆوەو کەرەستەی بەرهەمهێنانیان یەکجار زۆر ببوو، هەروەها بەشێك لەو سنعەتانەی کە لەم دواییانەدا بایەخی زیاتریان پێدەدا، زیاتر ئەو شتانە بەڕێ دەکران کە پڕبایەخ بوونو زیاتر خەڵکە دەوڵەمەندەکە خوازیاری بوو. وەك لە پێشدا باس کرا، لەبەر زۆربوونی باغی توو کرمی ئاوریشم زیاتر ببوو، دورستکردنی قوماشی ئاوریشمو بەڕێکردنی بۆ دەرەوە بەتەواوی کەوتبوە دەست ئێران، بەڕێکردنی ئەو بەرهەمە ئەوەندە بەرەوپێش چوو کە بوو بەهۆی تووندوتۆڵی پێوەندیی ئابووری لەگەڵ ولاتانیترو

کاریگەرییەکی بەرچاوی لە وەزعەکەدا هەبووو دەولّەتیش داهاتێکی زۆری دەست دەکەوت. کوردستانیش بەهۆی هەلّکەوتەیەکی تایبەت کە هەیبوو، لەسەر شا رێگەکانی بازرگانیی ئاوریشمو پێرس پۆلیس ـ ساردۆ... بوو لەو بەربلاّوییە بازرگانییە سوودێکی زۆرو بەرچاوی دەستکەوتو لە پێوەندی لەگەلّ نەتەوەی جۆراوجۆری وەك چینیو هیندی تا قەفقازو ئیرەوانو، هەروەها لەگەلّ رۆمی رۆژهەلّات واتە (بیزانس)و نەتەوەکانی ئەوێ هەتا شامو میسرو...لە بواری بەرەوپێشچوونو پێشکەوتن لە وەزعی ئابووریو کۆمەلّایەتی زۆر بەهرەمەند بوو. هەلّکەوتەی تایبەتیو جیاوازی کوردستان جۆرێك بوو کە خەلّکی دنیای ناسراوی ئەو سەردەم بۆ پێوەندیگرتن لە بواره جۆراوجۆرەکاندا بە یەکەوە، دەبوو هەر لە خاکی کوردستانەوە تێپەڕیو کالاّ بازرگانییەکانیشیان هەر دەبوو بەوێدا بڕوا کە ئەوەش لە رێگەی وەرگرتنی باجی تێپەڕین داهاتێکی بەرچاوی بۆیان هەبوو، لەگەلّ ئەوەشدا ئەو شتانەی کە لە کوردستان دروست دەکرانو خوازیاریشیان لە نێو کاروانیو سەرقافلّەکاندا زۆر بوو، بەوی بە کاروباری بازرگانی دەدا، هەرچەند بەو هۆیانەی باسمان کردن، ئەو داهاتە زۆرو نەگۆڕە لە کوردو ئینو بەشێك لە مادی بچووك چینو توێژەکانی بێبەشو هەژاری کۆمەلّگای نەدەگرتەوە، بەلاّم بەهەر حالّ بە شێوەیەك لە شێوەکانو ناڕاستەوخۆ کاریگەریی لە بەرەوباشچوونو ئاسوودەیی ئەماندا هەبوو، گەشەکردنی وەزعی ئابووری ببوو بە یەکێك لە هۆیەکانی ئاوەدانیو بەرەو پەیداکردنی شارەکانو بەربلاّوبوونی ئاوەدانییەکانو دروستبوونی زۆر شارو ئاوایی نوێ[53] کە لە ریزی ئەوانە دەتوانین بە بەرینتربوونو پێشکەوتنی شارەکانی "نیسیبەین"و "ئامەد"و "میافارقین"و "رەها"و هەروەها بە شارەکانی وەك "قرمسین یا کرماشاهانو...لە رێگەی شاهی" ئاماژە بکەین.

لە زۆر شوێنی کوردستان، سکەیەکی فرەی سەردەمی ساسانی لە قەبارەو شێوەی هەمە بابەت دەستکەوتووە کە زۆربوونیان خۆی هۆیەکی رووونە لە

[53] - ئازەربایجان، ئیدوین رایت، لە ل، 22 بەدوا

بەرەوپێشچوونی ئابووریی ئەو سەردەمەدا. بە لەبەرچاوگرتنی ئەوەش کە بەشێکی زۆری خاکی کوردستان لە سەردەمی ساسانییەکاندا لە ژێر دەسەڵاتی رۆمییەکاندا بووە[54] بوونی ئەو هەموو سکانە لەو هەرێمانەدا بەڵگەیە بۆ ئەوەی کە پارەی ئێرانی لەو وڵاتەدا زۆر بڕەوی هەبووە، هەر لەو نموونانە بە زۆری لە جێگای زۆر دووری ئاسیا تا سنووری چین‌و هەروەها لە وڵاتانی قەفقازو تەنانەت لە هەرێمەکانی باکووری "دەریای رەش"یش دۆزراونەوە، بەم جۆرە دەرکەوتووە کە دوای زنجیرەی "ساسانییەکان"نیش لەو شوێنانەدا هەر بڕەویان ماوە.[55]

مامۆستا سەعید نەفیسی دەنووسێ: لە سەردەمی ساسانییەکاندا پارەی ئێران بە بڕەوترین‌و باوەڕپێکراوترین پارە بووە، ئەو پارەیە لە قەراخ چۆمی دیجلە تا قەراخ چۆمی سەندو لە بیابانەکانی عەرەبستانەوە تا سنووری چین ڕەواجی بووە‌و ڕەواجترین پارەی دنیا بووە.[56] پارەی ئێران لە سەردەمی ساسانیدا لە زێڕو زێوو مس‌و مەفرەق ساز کراون‌و سکەی زێڕ (دینار) لە چاو ئەوانیتر کەمتر لێدەدرا، دیارە سەنگیان یەک نەبووە‌و هەروەک نووسیویانە لە بەینی 2/4 تا 3/65‌و 3/94 گرەمدا دەگۆڕدران.[57] "لوئی واندتبێرگ" دەنووسێ: بەگشتی لە ڕوویەکی سکەکەدا ناو و وێنەی پادشایەک کە لە سەردەمی ئەودا لێدراوە، ڕەسم دەکراو لە ڕوەکەی دیکەی وێنەی عیبادەتگە یا ئاتەشگایەکی کە بایەخدارو گرینگ بووە، دەنەخشێنرا.[58]

ئەو سکانەی کە هی سەردەمی ساسانییەکانن لەوانەی دوای سەردەمی شاپووری دووهەم باشترن کە ئەوەش بۆخۆی بەڵگەیەکە کە گەشە کردنی ئابووری‌و بڕەوی

---

[54] - هەر ئەوە یەکێک لە گەورەترینی ئەو هۆیانەیە کە لە شوێنەوارەکانی ئەو سەردەمەو دواتریش ئاماژە بە کوردستان نەکراوە، لە حاڵێکدا لە کتێبەکانی میژووی ڕابردووی ڕۆم زۆر زیاتر لە ئێران چاومان بە نێوی کوردوئێو مەسەلەکانی پێوەندیدار بەو خاکەو خەڵکەکەی دەکەوێ.

[55] - میژووی شارستانییەتی ئێرانی ساسانی، سەعید نەفیسی

[56] - هەمان سەرچاوە، ل، 32 بەدوا

[57] - ئازەربایجان لە گەشتی میژووی ئێراندا، ل 656 بەدوا

[58] - باستانشناسی ئێرانی دێرین، لوئی واندنبێرگ، وەرگێڕانی، عیسا بێهنام، ل 224

بازرگانی ئێران هێدی هێدی بەرەو پێش چووەو لە ئاکامدا پارەی زیاتر پێویست بوە. هەر بۆیەش سکەیان زیاتر لێداوەو لە چلۆنایەتیەکەشی کەم بۆتەوە، لە سەر ئەو بنەمایە ئەو لێکۆڵەرەوانەی سکەکانی ئەو دواییەیانەیان دیوە زۆر جار لە بواری هونەرییەوە بە بێبایەخ نرخاندووە[1] رەئیس نیا لەو باوەڕەدایە کە بە دوای مردنی هەر پاشایەك داو بە دەسەلآت گەیشتنی پاشایەکیتر ئەو سکانەی لە خەزێنە دابوون بردوویانەتە سکەخانە تواندوویانەتەوەو جارێکیتر بە وێنەی شای تازە سکەیان لێداوەتەوە، ئەوەش بە هۆی کەمبوونەوەی چلۆنایەتی سکەکان دەزانێ[2]

دوکتور "گیرشمەن" دەنووسێ". . . ئەمە سەردەمی پەیدا بوونی راستەقینەی بەراتە . . . کە بێگومان لەهەزارەی دووهەمی پێش زایینـدا ناسرابوو . . . بەرات لە سەردەمی ساسانییەکاندا وەك بەلگەی ملکایەتی ناسراو بە شێوەی رەسمی هاتەگۆڕێو . . . بانکەکانی شاهنشایی کە لە لایەن ئێرانییەکان یا جوەکانەوە ئیدارە کراون، ئالۆگۆڕی پارەیان بە زۆری لە رێگەی بەلگەنامەی نووسراوەوە جێبەجێدەکرد. . . ئەوەی کەم کەس لێی ئاگادارە ئەوەیە کە دەستەبەرکردنی بەلگە (چەکی بانکی) لە زمانی پەهلەوییەوە چۆتە نێو زمانەکانیتر . . .[3]

ئێران لەو سەردەمەدا لەگەلّ شوێنە هەرە دوورەکانی دنیای ئەو کات، وەك چین خەریکی بازرگانی بوەو، ئەو شتانەی بۆ دەرەوە بەڕێی دەکردن بریتی بوون لە زێڕوزێو، مەرجان، عەنبەر، مرواری زۆر باش، شووشەو بلووریات، ئەلّماس، مس، شەنجەرفو جیوەو . . . کە "سیرپێرسی کاکس، حەریری گولّدار، گولّدۆزیو مەلیلەدۆزی بە تایبەتی بەرهەمەکانی "ئامەدو دیاربەکر" لە کوردستانو فەرشو پەردەی قولابدوزی کراوی بە پڕبایەختڕین شتەکانی ئێران لە سالّەکانی 445 تا 531ی زایینی داناوە[4-5]

---

[1]- پرۆفیسۆر ئاندرەگودار، هونەری ئێران، وەرگێڕانی دوکتور بێهروزی حەبیبی ل 305 بەدوا

[2]- ئازەربایجان لە گەشتی مێژووی ئێران ـ بەرگی دووهەم ل 657

[3]- هەمان سەرچاوەو هونەری ئێران لە سەردەمی پارتیو ساسانی، رۆمین گیرشمەن

4ـ لە مێژووی کۆمەلّایەتی ئێران بەرگی یەکەم، نووسینی مورتەزا راوەندی ل 538 وەرگیراوە

ئەم ئاماژە کردنە بەو مەبەستەیە کە سەرنجی ئەو کەسانە رابکێشن کە هەندێك جار دەڵێن کە ناوی کوردستان لە مێژووی ئێران دا لە فلان ڕێکەوت تا فلان ڕێکەوت نەبوە، هەر وەك ئەوڕۆش کە ئەو خاکە لە بەر هەڵکەوتی تایبەتی و شازیی جوغرافیایی و ستراتیژیکی بە هۆی سنووری دەستکرد بە سەر چەند وڵاتی دیکەدا دابەشکراوە، لەو سەردەمەشدا بە دوای پەیماننامەی سەدسالّەو . . بەشێکی زۆرو پرخێرو بێری درابوو بە ڕۆمو . . . هەر بۆیەشە لە ماوەیەکی دوورو درێژدا ئێمە ئاگامان لە ناوی کوردستانو ئالّو گۆڕی ئەو خاکە نیە، چونکە ئەوێمان بە بەشێك لە ڕۆم زانیوەو هیچ باسێکیشی لێوە ناکەین، تەنانەت دواتریش واتە بە دوای پەیدابوونی ئیسلامو دابەش بوونو لەناوچوونی ڕۆمو پێك هاتنی ئیمپراتووری عوسمانی هەلومەرجی سیاسیو کۆمەڵایەتی جۆرێك ڕاستەو پاستە کراو بە شێوەیەك تێکخرانەوە کە ئەو سنوورانە بوونە وەحی ئاسمانیو مانەوە. هەرکات بە دوای شەڕو شۆڕشەکانو تێکهەڵچوونەکاندا پەیماننامەیەك لە نێوان دەوڵەتەکانی ئێرانو ڕۆم یا ئێرانو بێزانس یا ئێرانو عوسمانی دەبەستڕا، دیسانیش ئەو سنوورانە کە بە هەزارو یەك هۆ دەبوو بکشێنەوەو کوردستانی یەك پارچە ساغ بێتەوەو ببێتە بەشێك لە خاکی سەرەکی ئێران، و یان لانی کەم لە ئیمپراتوورییە ڕۆژئاواییەکان جیا بێتەوە، بەبێ ئالّوگۆڕ وەك خۆی دەمایەوە، هەرچەند زۆر جاریش دەکرا بە زۆرو زەخت ئەو کارە بکرێ. وەك سەردەمی نادر شای ئەفشار کە بەهێزو توانای پۆڵایینی عوسمانییەکانی تێکشکاندو هەر بڕیارێك کە ویستبای دەیتوانی بەسەریاندا بسەپێنێ، بەڵام دیسان بە هۆی بیروڕای ناڕاستی حاکم بەسەر کۆمەڵگای ئێرانو بوونی هەندێ قازانج پەرەستو مێشك ویشکی بەرچاوتەنگ کە هەموو کات کۆسپو تەگەرەیان دەهێنایە سەر ڕێگەی نادرشاو دڵنیا نەبوونی نادرشا، ئەو ئامانجە نەپێکرا. دواتریش

5ـ زانستی ئابووری، نووسینی دوکتور تەقی نەسر

که قەمەری وەزیر [1] سەرئەنجام پەیدا بوو واتە ئیستیعمارچییەکانی بوونە تەیانی لە دایك مێهرەبانترو ئینگلتەرەو فەرانسەو رووسیە وەك زۆر جێ هاتنە مەیدانی چەوساندنەوەی نەتەوەکان زۆر ولاتیان کردە کۆلۆنیو خاکی ولاتیان کردە گۆشتی قوربانیو دابەشیان کردو هەر پارچەیەك کەوتە ژێر چنگی یەکێك لەو کولونیالیستانەو کەوتنە زنجیری دیلیەتی، ئیمپراتووری عوسمانیش بە دوای شەڕی یەکەمی جیهانی، گیرۆدەی ئەو بەلایە بوو، خاکی ژێر دەستی پارچە پارچە کراو هەر قولانجێکی بوو بە ولاتێك. هەرکام لەو ولاتە بچووکانەش بۆ ئەوەی ببنە شتێك هەولیاندا لێرەو لەوێ پارچەی خاکێك بپچڕنو خۆیانی پێگەورە بکەنەوە. لەسەر ئەم کارە زۆرجار قەییومەکانیشیان پێك هەلدەپڕژانو لە ئاکامدا ئەو بەشە لە خاکی کوردستانیش کە لە ئێران دابڕابوو خرابوە سەر خاکی عوسمانی، لەبەر بێکیفایەتی بەڕێوەبەرانی کە ببوونە نۆکەری ولاتە کولونیالیستەکان لەم پێناوەدا زیاتر لە هەمووان بوو بە قوربانی.

[1] - ئەوە کینایەیەکی باوە لە نێو نێرانیاندا کە هەر کات کەسێکی ناخۆشەویست لەپڕ لە کۆڕێکدا ئامادە دەبێو لەگەڵ ئەوەشدا خراپو فیتنەگێڕ بێ، ئەو رستەیەی پێدەڵێن، رستەکەش لە چیرۆکی ئەمیر ئەرسەلانی بەنێوبانگ وەرگیراوە، لە چیرۆکەکەدا قەمەری وەزیر یەکێك لە وەزیرەکانی بوە کە پیاوێکی خراپو بەدنیەت بوە.

www.pertwk.com

هونەری مێعماری لە سەردەمی ساسانییانییەکاندا

هونــەر لــە ســەردەمی ساسانییەکانیشــدا وەك زۆر لــە دیــاردەو هۆکارەکــانی شارستانیەت هی سەردەمی پێشوو بووو لەم دەورەشدا زۆر گەشەی کردو بەرەوپێش چوو بە شێوەیەك کە لــە ژیــانی نەتــەوەکانیتر بــە تایبــەتی ئەوانــەی دراوسـێی خــاکی ساسانی بوون کاریگەری زۆری هەبوو، ئەو کاریگەرییە ئەوەندە زەق بوو کە دەتوانین هونەری ساسانی تارادەیەکی زۆر لە ئیمپراتووری رۆمی رۆژهەلات (بیزانس) دا بەربلاو بە شێوەیەکی گشتی ببینینو ئاشکرایە کــە هونەرمەنــدانی رۆمــی لــە کــاری خۆیانــدا بــەهرەیان لــێوەرگرتوە[1] وەك دەلــێن ئێرانــی ساســانی وەك پردێــك وابــوە کــە

---

[2]- ئازەربایجان لە گەشتی مێژووی ئێران ـ بەرگی دووهەم ل 657

[3]- هەمان سەرچاوەو هونەری ئێران لە سەردەمی پارتیو ساسانی، رۆمین گیرشمەن

4ـ لە مێژووی کۆمەلایەتی ئێران بەرگی یەکەم، نووسینی مرتەزا راوەندی ل 538 وەرگیراوە

5ـ زانستی ئابووری، نووسینی دوکتور تەقی نەسر

[1]- تالبوت رایس لە کتێبی "میراتی ئێران"دا کە لە ژێر چاوەدێری "ا ج ئاربری"و چەند رۆژهەلاتناسێك نووسراوە لە سەر ئەو بڕوایەیە کە ئیمپراتووری رۆمی رۆژهەلات لە ڕێگەی ئەرمەنستانەوە فەرهەنگو هونەری ساسانی وەرگرتوەو هەروەها دەلێ: بێگومان هێندێك لە موهەندیسو مێعمارەکانی "یوستی نیانوس" ئیمپراتووری رۆم کە کارو تێکۆشانی بەربلاوی بیناکانی ئەوێیان بەڕێوە دەبرد ئەرمەنی بوون، (ئەو کتێبە بە هۆی احمدی بیرەشكو محمد معین وەرگێڕدراوەتەوە سەر زمانی فارسی) لەم پێوەندیەدا پروفیسۆر ویل دۆرانت دەنووسێ: ئەرمەنی، شامیو یەهوودییەکانی ئێران، بیزانتیۆمو رۆمیان بە تالۆوێری خاوی خۆیان بە یەکەوە پەیوەست کردبوو. لە هەمان

هونـەرەکانو لکـەکانی شارسـتانەتی رۆژهـەلاتو رۆژئـاوای بەیەکـەوە گـرێ دەدا" هونـەرەکانی بیـزانسو بگـرە دوورتـریش بـۆ ئاسـیای ناوەنـدیو هیندوسـتانو بـە پێچەوانەش هونەری رۆژهـەلاتی بـۆ رۆژئـاوا دەگواسـتەوە[2-3] دیـارە ئـەو باسـە ئـەو راستییەش دەردەخا کە ئێرانیش لەو بەرەوپێشچوونەی شارسـتانیەتو گواسـتنەوەی هونەری خەڵکیتر بەهرەی وەرگرتوەو ئەوانیش کاریگەری خۆیان لەسەر ئێران هەبوە، هەر لەو سەردەمەدا بوە کە ئێرانی ساسانی بێجگە لـە ئـاڵوگۆڕی بازرگـانیو ئـابووری لەگەڵ هیندوستان دەسـتی داوەتـە کـاری ئـاڵوگۆڕی فەرهـەنگیو هونـەری پڕبایـەخو هیندوەکان بە یارمەتیو هاوکاری ئێرانییەکان دەسـتیان بەسەرچـاوەکانی فەرهـەنگی یونانییەکان لە بواری پزیشکی، ئەستێرەناسی، هەندەسەو مەنتق ڕاگەیشتوە[4] دەبێ دان بـەوەدا بنـێین کـە هونـەری ئێرانییـەکان لـە هـەموو سـەردەمەکانداو بـە وتـەی پروفیسـۆر دۆرانـت: " . . . لـە سـەردەمی داریوشـی گـەورەو پێرسپۆلیسـەوە تـا سەردەمی شاعەببباسو ئیسفەهان بەسن بۆ ئەوەی ئێمە لـە ئاسـتیان سـەرمان سـوڕ بمێنێ.[5]

لـەو هـەموو مێعمارییـەی ساسـانییەکان بـەو هـەموو نێوبانگـەی کـە هـەیبووە، بەداخـەوە تـەنیا ئاسـەوارێکی مـەزنو بەهەیبـەتی لـێ ماوەتـەوە،[6] رازاوەیـیو جوانییەکانی وەک گەچبڕییەکانو . . . زۆر لە مێژە لەناو چوون، ئـەوە لـە حاڵێکدایـە کە هەندێ مێژوونووس کە زۆر پێشتر بۆخۆیان ئەو شوێنانەیان دیـوە گوتوویانـە ئـەو

کاتدا رێگاو پردە باشەکانی کە بە باشی دەپارێزران جۆرێك بوون کە دەیانتوانی کاروانەکانی بازرگانی لە تیسغوندا لەگەڵ هەموو (پارێزگاکان) یەك خاتەوە، لە لایەکی دیکەوە لە کەنداوی فارس گەلێك بەندەر سازکرابوون کە کاری بازرگانیان لەگەڵ هیندوستان گورجو گۆڵو ئاسان دەکرد.

2 ـ مێژووی کۆمەڵایەتی ئێران بەرگی یەکەم ل 524 بەدوا

[3] - مێژووی شارستانیەت، ویل دورانت بەرگی یەکەم، وەرگێڕانی احمد ئارام ل 549 بەدوا

[4] - مێژووی کۆمەڵایەتی ئێران بەرگی یەکەم ل 524 بەدوا

[5] - مێژووی شارستانیەت، ویل دۆرانت، بەرگی دەیەم، بەشی یەکەم، سەردەمی ئیمان، وەرگێڕانی ابوطالب سارمی ل 351

[6] - هەمان سەرچاوە

گەچبڕییانەی سەردەمی ساسانی یەگجار پێشکەوتوو بووون و [7] هونەرمەندەکان جگە لە دروستکردنی گەلاو گوڵی جۆراوجۆر، هەموو جۆرە باڵندەو گیانلەبەرێکو سەری حەیوانی درندەو راوکەریان بە وەستایەتێکی تەواو لە گەچ دەکێشاو دەردەهێنا کە هێندێك جار داستانو چیرۆکی وەك ڕاو و شکاری بارامی گۆریان لەسەر گێچ دابەزاندوە. بە گوێرەی ئەو لێکۆڵینەوانەی کراون ئەو هونەرمەندانە بۆ بەردەوامبوونی گەچکاری خۆیان هێندێك ماددەی وەك کەتیرەو نیشاستەو سیر یا سرکەیان لە دەسکردەکانی خۆیان هەڵدەسوو، زۆر کەڵکیان لەو شتانە وەردەگرت.

لە شوێنەواری مێعماری ساسانییەکان دەتوانین ئاماژە بە کۆشکی الحضراي قەسری شیرینو شارێك هەر بەم ناوە بکەین کە لە کوردستان هەڵکەوتوە، بەڵام سەرنجراکێشترین ئاسەواری مێعماری ساسانییەکان کۆشکەکانی سەڵتەنەتی "تیسفون یا مەدائینە" بەرزایی سێ دیواری لە سەرپێماوی ئەو کۆشکە 105 میترە کە ڕووی ئاسۆیی ئەو دیوارانە لە پێنج ریزدا بە کەمانەی کوورِ دابەشکراون. کەوانەی ناوەندی کە هەشتاو پێنج پێ بەرزو حەفتاو پێنج پێش پانە، بەرزترینو پانترین کەوانەی هێلکەییە کە تا ئەوڕۆ ناسراوە. ئەو قەوسە بە میچی تالارێك کۆتایی دەهات کە درێژایی یەك سەدو پازدە پێو پانایییەکەی حەفتاوپێنج پێ بوە. [1] هەندێ کەس لەسەر ئەو باوەڕن کە ئەو کۆشکە لە ساڵی 638ی زایینیدا هۆی ئەو سەنعەتکارو مێعمارە ڕۆمیانە ساز کراوە کە" چۆستی نیانووس"ی ئیمپراتووری ڕۆم لەگەڵ بەردی مەڕمەڕی یونانی بۆ ئەنوشیروانی ناردبوو. [2]

بەهەرحاڵ کۆشکی مەدائین لە ساڵی 1888ی میلادی خراپبوو، بەڵام هەر ئەوەی لێی ماوەتەوە دەتوانێ گەورەیی و شازبوونو پلەی بەرزی ئەو کۆشکە لە بواری مێعمارییەوە بنوێنێ.

---

[7] وەك مەسعودیو ئیستەخری کە لە سەردەمی ساسانییەکان نیزیك بوون گوتوویانەو لە لاپەڕەکانی داهاتوودا ئاماژەیان پێدەکەین

[1] پروفیسۆر ڕۆمەن گیرشمەن. کە لە "مێژووی کۆمەڵایەتی ئێرانی" مرتضی ڕاوەندی وەرگرتوە ل253

[2] هەمان سەرچاوە

جگە لەو هەموو کۆشکو خانووبەرانەی لە سەردەمی ساسانییەکان ماونەوە، بەردەنووسێکی زۆریش لەو زنجیرە ماوەتەوە کە نەخشو نیگاریان بەڕاستی جوانو سەرسوڕهێنەرەو کوردستانیش پڕە لەم چەشنە بەردەنووسانە. کۆنترینیشیان ئەو نەخشو نیگارە لەسەر بەرد نووسراوەیە کە ئەردەشیری پاپەکان لە حاڵێکدا کە پێی لەسەر پشتی یەکێك لە دوژمنەکانی داناوە نیشان دەدا" لەو چەشنە بەردەنووسراوانەی ساسانییەکان لە کوردستاندا، دەتوانین ئاماژە بە بەردە نووسراوەکانی تاق بوستان لە نیزیك کرماشان بکەین کە لەودا دوو قەوسی کە پاڵیان بە ستوونێکەوە داوە، لە قوولاییدا لەبەرد دابڕاونو سیمای بەرجەستەی شاپووری دووهەمو خوسرەو پەرویز لە حاڵی ڕاودا نیشان دەدەن. ئەو حەیوانانەی لە سەر ئەو بەردە نەخشێنراون وەك فیلو بەراز، ئەوەندە جوان ڕەسم کراون کە وادەزانی زیندوون. گەلاّو لقو پۆپی داران‌و سەری کۆڵەکەکان، بەڕاستی جوان‌و سیحراوین، وەك گیرشمەن ئاماژەی پێکردوە، پێدەچێ ئەو نەخشو نیگارە ڕەنگکرابن.

لەمەڕ تایبەتمەندی مێعماری سەردەمی ساسانییەکان، ڕەئیس نیا لە سێ حاڵەتی تایبەتیدا باس دەکا کە دەڵێن:

1ــ بەرەوی تاقەکانی نیودایرەیی‌و شێڵەمییەکان، بە زارکی زۆر گەورە کە کونگرەیان لەسەرن، بۆ نموونە تاقی کەسرا بەو زارکە گەورەیەوە ئێستاش جێی ستایشە.

2ـ کۆشکەکان‌و بیناکان بەگشتی لە ژوورەوەو دەرەوە بە گەچبڕییەکی جوان دەرازانەوە کە ئەو کارە یەکێك لە دیاردەکانی هونەری نگارکێشی ئەو سەردەمەیە.

3ـ سازکردنی دیواری ئەستوور لەبەردی داتاشراو یا لە خشتو گەچ[3].

یەکێك لە تایبەتمەندییەکانی مێعماری ساسانی دانانی گومەز لە سەر چوارپایە بوە کە بە چوار تاق بەیەکەوە دەبەستراونەوە. ئەوە هونەرێك بوە کە ڕۆمییەکان دەرەقەتی نەهاتوون، ئەوان ئەوەیان دەزانی کە گومەزەکان لە سەر هەشت بەر یا

[3] تازەربایجان لە گەشتی مێژووی ئێراندا، بەرگی دووهەم ل 664

هەشت پایە دانێن، زۆربەی تۆێژەرەوەکان لەسەر ئەو باوەڕەن کە رۆمییەکان بنەماسەرەکییەکانی بینای گومەزدار لە ساسانییەکانەوە فێربوون[1] و تەنانەت ئەوانەی کە زۆر بە تێبینیو پارێزەوە لەم بوارەدا بۆچوونی خۆیان دەردەبڕن دەڵێن ". .. ئێران لە مێعماری رۆمی رۆژهەڵات (بیزانس) کاریگەرییەکی یەکجار زۆریان هەبوە. . . تاقە هێلکەیی شکڵەکان، کەوانە گەچینەکان لە رازاندنەوەی رووی خانوەکاندا، هیلالی سێگۆش لەسەر پایەی خڕی گومەزو زیادکرانی ئاوێزەیەك بە شێوەی چوارگۆشو دەرهێنانی بە شێوەی خاچی یۆنانی هەر هەموویان سەرچاوەکەیان ئێرانە. [3] تەنانەت سعید نەفیسی دەنووسێ: توانای سەنعەتی سەردەمی ساسانی ئەوەندەی بڕەوی سەندبوو کە تا چەند سەدە دواتریش لە وڵاتانی دراوسێو وڵاتانی دووریشدا کاریگەرییەکەی هەر مابوو، تەنانەت هەر ئەورۆش بنەماکانی ئەو مێعمارییە لە دروستکرانی مزگەوتو تەکیەکاندا بەرچاو دەکەونو ئەو کاریگەرییە تەنیا لە بواری مێعماری دا نەبوو، بەڵکوو هەموو رەهەندەکانی پیشەسازی دەگرتەوە. نەفیسی هەروەها دەڵێ بەتایبەتی ئەو شوێنەوارەی مێعماری ساسانییەکان لە شەبستانەکانو چل ستوونەکانی مزگەوتە گەورەکانی ئێران هەر ماوەتەوەو لەڕاستیدا هەر بە زیندوویی ماوەتەوە، هەر بۆیە ئەگەر

سەنعەتەکانی ئێران لە سەردەمی ئیسلامیدا بە درێژەی پیشەسازی سەنعەتی سەردەمی ساسانی نەزانین، بەجورئەتەوە دەتوانین مێعماری سەردەمی ئیسلامی ئێران بە درێژەدەری مێعماری سەردەمی ساسانی بزانین. [3]

بە وتەی رۆمەن گیرشمەن، کاریگەری هونەری ساسانی لە سەر هونەری رۆژهەڵاتو رۆژئاوا لە چینەوە تا ئەقیانووسی ئاتلانتیك [4] ئەوەندە بەرین بوو کە کەم

---

[1]- میراتی ئێران، ئستێرزیگوفسکی" لە کتێبێك بەم ناوە کە بە هۆی سێزدە رۆژهەڵاتناسەوە لە ژێر چاوەدێری "اوج. ئاربیری" نووسراوەو "محمد موعینی" وەریگێراوە ل77بەدوا

[3] – میژووی ئێرانی ساسانی، سعید نەفیسی لاپەڕەکانی 5 تا 224

[3] – میژووی ئێرانی ساسانی، سعید نەفیسی لاپەڕەکانی 5 تا 224

[4] – هونەری ئێران لە سەردەمی پارتیو ساسانیدا رۆمەن گیرشمەن

جێگا هەیە شوێنەواری لێ جێنەمابێ، ئەوەش ئاکامی هەڵکەوتەی جوغرافیایی ئێران بوو، لەبەر ئەوەی بە وتەی "ئینوسترانتسییف" لە سەر دووڕێیانی نێوان دنیای رۆم و یۆنان لە لایەك و چین و هیند لە لایەکیترەوە هەڵکەوتبوو. [5]

ویل دورانت زۆر بەجوانی ئەوەی شیاوی مەسەلەکەیە وتوویەتی: هونەری ساسانی بە بڵاوکرانەوەی شکڵ و هۆکاری هونەری خۆی لە رۆژهەڵات لە هیندوستان، تورکستان و چین، هەروەها لە سوریە ئاسیای بچووك و قوستەنتەنیە، باڵکان، میسرو ئیسپانیا ئەرکی خۆی بەجێگەیاندوەو بۆتە هۆی ئەوە هونەری یونانی لە شێوەی کلاسیك بەرەو رەوشی جوانکاری بچێو هونەری مەسیحیەتی لاتین لە میچەکانی دارینەوە ببێ بە گومەزگەلی خشتین یا بەردین و ئەو گومەزە گەورانەی تایبەتی ساسانییەکان بگوازرێنەوە بۆ مزگەوتەکانی ئیسلامی و کۆشکەکان و عیبادەتگاکان. [6]

---

[5] – لێکۆڵینەوە لە سەر ساسانییەکان، نووسینی "کۆنستانیتی، ئینوسترانستیف

[6] – سەردەمی ئیمان، بەرگی یەکەم، لە کۆی مێژووی ویل دورانت ل 256 چاپی 1342، وەرگێڕان ابوطالب صارمی

شێوەکاری‌و هونەرەجوانەکان لە سەردەمی ساسانیاندا

بە گوێرەی ئەو ئاسەوارانەی بە دەستەوەن‌و ئاماژە پێکردنەکانی کتێبگەلی جۆراوجۆر، یەکێك لە لقەکانی هونەر کە لەو زەمانەدا زۆر بەرەوپێش چووە، هونەری شێوەکاری بوو، ئەو بەشە لە هونەر ئەوەندەی پێشڕەفت کرد بوو بە نوێنگەی سەرەکی هەموو ئەو هونەرانەیتر کە دەیانتوانی لە پەنا شێوەکاریدا خۆبگونجێنن. لەگەڵ بەرەوپێشچوونی هونەری شێوەکاری کەرەستەی پێویست بۆ ئەم بەشە لە هونەریش بە شێوەی زۆر باش سازدەکرا، ئامادە کردنی کتێب، کاغەزو زۆر پارچەی پێویست لەو شتانە بوون‌و بەتایبەتی سازکردنی رەنگ‌و قەڵەم (پێنووس) زۆریان بەرەو پەیدا کرد. بە پێی نووسراوەکانی توێژەرەوانی رابردوو کە زۆرجار بۆخۆشیان دیویانە، شێوەکارانی لێزان‌و پسپۆر دوای ئەوەی بەردتاش‌و پەیکەرسازەکان کاری خۆیان تەواو کرد، ئەوانەیان رەنگکاری دەکرد کە ئەو کارەیان جوانی‌و رازاوەییەکی زۆر زیاتری بە سەنعەت‌و کارەکانیان دەبەخشی. [1] ئەوەندەی دەست کەوتوون ئەوە نیشان دەدەن کە رەنگەکان زۆر باش بوون، بە تایبەت رەنگەکانی زەردو شین‌و سەوزو ئەوانە لەو مایەدا بوون گەلێك بەرەو پێش چووبوون، لە جێیەك کە هونەرمەند بتوانێ لەسەر بەردو سواڵەت شتی ئاوا جوان‌و سەرنجڕاکێش دروست بکەن، دەردەکەوێ کە قەڵەمە موویینیەکانیان توانیویەتی چ شتگەلی سەرنجراکێش‌و سەیرو

[1] – مێژووی کۆمەڵایەتی ئێران، بەرگی یەکەم ل535بەدوا

سەمەرە بخولقێنن. هونەری شێوەکاری و شێوەکارانی شارەزا لە لای خاوەن دەسەلاتەکان بایەخی زۆری پێدراوە. هەر پادشایەك کە کۆچی دوایی کردوە، زۆر زوو بە شێوەکارە پلە یەکەمەکان دەسپێردرا کە وێنەی تەواوی پادشای کۆچ کردوو بکێشن. یەکەم وێنە کە بەم شێوە ئامادە کراوە هی ئەردەشیری پاپەکان بووە کە لە سەر زەمینەیەکی سووری گەش بە بەرگی شینی ئاسمانییەوە لە حاڵێکدا کێشراوە کە تاجێکی سەوزی زێڕینی لەسەرەو نێزەیەکیشی بە دەستەوەیەو بە پێوە راوەستاوە. لەکتێبێکدا کە ئەو وێنەی تێدابوە، وێنەی هەموو پادشاکانیتریشی تێدایەو لە ئاخری هەمووانیش وێنەی یەزدگردی کوڕی شاریاری کوڕی خوسرەو پەرویزی تێدا رەسم کرابوو. رەسمی ئەو لە زەمینەیەکی سەوزی رازاوە بە بەرگی شینی ئاسمانی لە حاڵێکدا کێشراوە کە تاجێکی سووری لەسەرەو نێزەیەکیشی بە دەستەوەیەو خۆی هاویشتۆتە سەر شمشیرەکەی. رەنگەکان زۆر سەیرن، بە جۆرێك کە ئەمڕۆ نموونەیان نیە، چونکە رەنگەکەیان لەگەڵ زێڕو زێو تێکەڵ کردوە. ئەوەی لە سەری کێشراوە رەنگێکی شەپۆلاوی ئەوەندە سەیرە کە لەبەر جوانیو زەریفییان نازانی کاغەزە یا پێستە[2]. دەبێ ئەوەش زیاد بکەین کە شوێنی دۆزینەوەی ئەو کتێبەیان لە "شیز"ی هەڵکەوتوو لە ئازەربایجان ناوبردوە، کەچی مەسعوودی لە ساڵی 303ی کۆچی (1112 ساڵ لەوەپێش) بەر لە کاتی نووسینی ئەم کتێبە، کتێبی ناوبراوی سەرەوەی لە شاری "ئیستەخری" فارس چاوپێکەوتوە کە وێنەی 27 پادشای ساسانی تێدا بوە.[3]

بەداخەوە ئەو کتێبە جگە لە نووسینەکەی ابوالحسن مسعودی هیچیتر نەماوە کە بێگومان ئەو کتێبە هەبوە، چونکە هەر ئەو کتێبە لە سەردەمی بەنی ئومەییە بە هۆی کەسێك بە نێوی "حیلە بن سالم" بە عەرەبی وەرگێڕدراوەو لە زۆر کتێبی دیکەی

3 – التنبیه ولاشراف، نووسینی ابوالحسن علی بن الحسینی مسعودی لاپەرەکانی 99 ـ 100

[3] – ئازەربایجان لە گەشتی مێژووی نێزاندا ل 666

وەك "مجمل التواريخ و القصص" بە نێوی جۆراوجۆری وەك "كتێبی ئالی ساسان" یا "كتاب الصور"و هەروەها "كتێبی وێنەی پادشای كوڕی ساسان" باسی كراوە.[1]

بێجگە لەم كتێبە " باس لە بەرهەمەكانی مانیش كراوە كە سەرجەمەكەی بە "ئەرژەنگ یا ئەرتەنگ" بەنێوبانگەو ئەوەش دەزانین كە مانی بیروبۆچوونی خۆی بە رەسمو وێنە بەیان كردوە. دەزانین كە بیروڕاو مەبەستەكانی خۆی لە رێگای نیگاركێشانەوە دەردەبڕی، بەجۆرێك كە ئەو وێنانەی كە پێوەندییان بە گوناحو تاوانو خراپەكاریەوە هەیە، بینەران تووشی بێزاریو تووڕەیی دەكردو ئەو وێنانەی كە چاكەو بیروبڕوای باشو كردەوەی جوانو فریشتەئاسایان نیشان دەدا، بە چەشنێكە كە وێنەكان بینەریان بەرەو كردەوەی چاكە هان دەدا. "مانی وێنەی ترسناكی رۆڵەكانی تاریكی لە تۆمارێك دا كێشاوەتەوەو رەنگی كردبوو، تا رق‌و قینی بینەر هەستێنێ.[2]

لە ئەشكەوتی "خوچویتورفان"دا كە لە تورکستانی چین هەڵكەوتوە، هێندێك شوێنەواری شێوەكاری دۆزراونەوە كە پێیان وایە هی مانین كە لە لای موریدانی مانی نوێنگەی گرینگی ئەو هونەرەن[3] و بڕێك لە لێكۆڵەرەوەكان لەسەر ئەو باوەڕەن كە بەكارهێنانو كەڵك وەرگرتن لەم وێنانە لەگەڵ نووسراوەی جۆراوجۆر بۆ یەكەم جار لە لایەن مانیەوە ئەنجام دراوە.[4] ئەو باوەڕە لەلایەن علی نقی وەزیریش تەئیید كراوە كە دەڵێ "موریدانی مانی بەدیهێنەری شێوەی مینیاتۆر یا كتێبە وێنەییەكانن لە ئێراندا‌و كتێبەكانی وێنەداری مانویە تا سەدەی سێهەمی هیجریش خوێنەری هەبوەو شێوەی شێوەكاری موریدانی مانی، درێژەی هونەری شێوەكاری ساسانیە.[5]

---

[1] – مجمع التواريخ والقصص، چاك كراوی ملك الشعرای بەهار

2ـ كۆمۆن لە خوتبەی سورەیانی كەسێك بە ناوی "ئەفرام ئیدسی وەرگێراوە.

[3] – ئێران‌و شارستانیەتی ئێرانی، نووسینی "كۆلمان هوار" وەرگێڕدراوی حسن انوشە لاپەڕەكانی 16 تا 115

[4] – مێژووی ئێران لە سەردەمی كۆن (دێرین) ڕا تا كۆتایی سەدەی هەژدەهەم، "ن.و. پیگولۆسكایا" وەرگێڕدراوی كەریم كەشاوەرز، بەرگی یەكەم ل 97

[5] – مێژووی گشتی هونەرەكانی وێنەیی بەر لە ئیسلام، لە عەلی نەقی وەزیری ل 133

کوردستان دوای پاریزگای فارس گەورەترین شوێن بۆ نیشاندانی شاکارەکانی هونەری شێوەکاری‌و بەردەهەڵکەنی ساسانییەکانە کە لە جێگەی جۆراوجۆری وەك "سوورەت داغی" لە رۆژهەڵاتی سەلماس، کۆشکی الخضراو نسیبەین‌و ئامێدو بە تایبەتی کرماشان (تاق بوستان) کێشراون یا لە بەرد هەڵکەندراون‌و، باشترین‌و جوانترینیان وا لە سەر ئەو خاکەی کوردستانن، دوو تابلۆی بەردینی تاق بوستان یەکیان ڕاوە ئاسك‌و ئەویتر ڕاوە بەرازە کە دوو شاکاری تەواون‌و بە تایبەتی تابلۆی ڕاوە بەرازەکە سەرسوورهێنەرە‌و ئەوەندەی کار لە سەر کراوە کە بە وتەی "کریستین سێن" . . . هیچ شوێنێکی بێ نەخشی تێدا نابینی، نەخش‌و نیگاری پارچەی جلەکان، سەروچاوی گیانلەبەرەکان‌و بەتایبەتی سیمای فیلەکانیان ئەوەندە بە وردی‌و سەرنجەوە کێشاوە کە بینەر سەرسام دەکا . . . .[6] "هیرتسفیلد"یش وەکوو زۆر کەسیتر لەو باوەڕەدایە کە ئەو تابلۆیانەش وەك زۆر لە نەخشە بەردینەکانی سەردەمی ساسانییەکان بە ڕەنگی جۆراوجۆر ڕەنگ کاری کراون.[7]

ئەو وێنانەی سەر بەرد کە لە داوێنی بەردینی کێوەکان دەکێشرانەوە، هەموویان هۆکاری مێژوویییان تێدا بوو، وەك سەرکەوتنێك یا ڕووداوێکی دیکەی وەك تاج دانانی شایەکان .[1] دیارە هێندێکیشیان لە بەزم‌و ڕەزمی شاکان دەدوان، هەروەك دوو وێنەی تاق بوستان کە ڕاوە ئاسك‌و ڕاوە بەرازی شاو هاوڕێکانی نیشان دەدا [3-2] و زیاتریش وێنەی بارامی گوورە کە سواری ئەسپ بوەو بە تیروکەوان لە نێچیر دەدا.

پێویستە بوترێ کە لە هیچ کام لەو شێوەکاری‌و وێنە هەڵکەندراوانەی سەر بەرد، نیشانەیەك لەمە نابیندرێ کە غەیرە ئێرانی کاریان لەسەر کردین، هەر چەند ڕۆمی‌و

---

[6] – ئێران لە سەردەمی ساسانییەکاندا، کریستین سێن ل 493

[7] – مێژووی دێرینی ئێران لە سەرچاوەکانی دێرین ناسی، لە "ئێر نیست هیرتسفیلد" وەرگێرانی علی اصغر حکمت

[1] – ڕادەی ئەم وێنانەی لەبەرد هەڵقەندراون دەگاتە سی تابلۆ کە بە وتەی "ئیرسێرئاپهام پۆپ" هەموویان لە سەر شارێیەکان هەڵکەوتوون.

2ـ شاکارەکانی هونەریی ئێران "نووسینی ئاپهام پۆپ" وەرگێردراوی پەرویزی ناتل خانلەری ل 56 بەدوا

3ـ کورتە مێژووی ڕامیاری، کۆمەڵایەتی‌و فەرهەنگی ئێران لە سەردەتا تا کۆتایی سەردەمی سەفەوی، نووسینی دوکتور ژبح‌الله صفا ل 50 بەدوا

یونانی زۆریش لە شوێنگەلی جۆراوجۆری ئێران نیشتەجێ بوون‌و دەتوانێ دەلیل بێ بۆ ئەوەی لە سەبکی ئەوان کەڵك وەرگیرابێ، بەڵام هیچ نیشانەیەك بەدی ناکرێ کە ئەو کارانە لە ژێر کاریگەری خەڵکیتری غەیرە ئێرانیدا بێ.[4]

نموونەیتر لە هونەری بێوێنەی وێنەکێشانی سەردەمی ساسانییەکان لەسەر پارچە ـ قوماش‌و فەرش‌و قاپ‌و قاچاغ زۆرن کە هەر کام لەم شتانە شاکارێکی بێهاوتان. دوو دەرزەن لە پارچەکانی سەردەمی ساسانی کە پارێزراون لە میسرەوە تا ژاپۆن (یابان) بێوێنە بوون ئەو بۆچوونە دەسەلمێنن. "فەرشی زستانی خوسرەو پەرویز کە دیمەنەکانی بەهارو هاوینیشی تێدا بوو، زۆر میوەو گوڵ کە بە یاقووت‌و ئەڵماس لە قەراغ شەقامە زێوینەکان‌و جۆبارگەل‌و مراوی هۆنراوونەوە‌و لە زەمینەیەکی زێڕیندا کێشرابوونەوە بۆ هەموو کەس جێگەی سەرسوڕمان بوو"[5] ئەو قابە سێرامیکییە زۆرانەی کە زیاتریان لە دەوری شارەکانی سلیمانی‌و هەولێر دۆزراونەوە کە لوعابکاری‌و میناکاری کراون‌و دوایەش هونەرمەندانی سوریایی‌و بیزانسییەکان لێیان هەڵگرتوونەوە لەو شتە سەرنجڕاکێشانەی ئەو سەردەمەن. ئەو جامەی کە بە "جامی خوسرەو" نێوبانگی دەرکردوە‌و لە کتێبخانەی میللی پاریس پارێزراوە، هەروەها ئەو میدالیانەی کە لە شووشەی کریستاڵ سازکراون‌و لە قابی زێڕین گیراون‌و وەك دەڵێن هارون الرشید پێشکەشی بە "شارلمانی" کردوە.

لە موزەکانی هونەری"میترۆپۆلیتەن"ی نیویۆرك " ئارمیتاژی لینینگراد"، کتێبخانەی میللی پاریس" زۆر ئاسەواری وەهای لێیە کە وێنەی شاەکان‌و ئەسڵزادەکان لە حاڵی ڕاوو شکار لەگەڵ وێنەی گیانلەبەرگەلێ نیشان دەدەن کە بە مەیل‌و ویستێکی زۆرەوە کێشراون‌و ئامادە کراون. هەروەها سکەیەکی زۆری سەردەمی ساسانییەکان‌و مێزی بە گەوهەر ڕازاوەی خوسرەوی هەوەڵ‌و مێزی

---

[4] – کریستی ویلسن لە کتێبی "میژووی پیشەسازی ئێران‌دا‌و ئێرنیست هیرتسفیلد لە "میژووی دێرینی ئێران لە سەر بنەمای دێرینە ناسی"و "شاکارەکانی هونەریی ئێران" نووسینی "ئاپهام پۆپ" هەموو لەم مەسەلە دواون.

[5] – "میژووی شارستانیەت" لە ویلدۆرانت، هونەری ساسانییەکان بەرگی یەکەم، سەردەمی ئیمان لاپەرەکانی 5و 254

کارەبایی پایە زێڕینی خوسرەوەی دووەەم کە بۆ ئیمپراتووری بیزانس (مۆریس)ی بە دیاری ناردوە .[6]

لە نسیبەینو ئامێدو لە کۆشکی الخضراو هەروەها لە شارەکانی کوردستانی ناوەندی لەو ئاسەوارانە کە ناسێنەری باشترین شێوەی شێوەکاری ئەو سەردەمەن، هەروەها سکەگەلو قاپی زێوینو مۆرە گەلێك کە لە سەر یاقووتو لەعلو لاجوەردو یاقیق زۆر بە وەستایی‌و لەوپەڕی جوانیدا هەڵکەندراون دۆزراونەوە کە هەموویان نیشاندەری هونەری سەردەمی ساسانییەکانن. وەك گیرشمەن دەڵێ: "هونەری ساسانی کە گەرەکیبوو بە شێوەی میللی بمێنێ، کۆو وێنەیەکی بە شێوەی ماندوویی نەناسانە، بە بارستاییەکی گەورەو زەبەلاح لە سەر تاشە بەردەکانو گچکەتریش لە سەر دیواری کۆشك‌و رووی کاسەو مۆرەی بەردین خۆدەنوێنن کە دەکرێ وێنەی لێ هەڵگریەوە، رێورەسمی تاج دانان، بە دەستی ئاهورموزدا، شەڕو شکارو جێژن لە تایبەتمەندی بابەتیانەی شازی هونەری ساسانی بوون.[1]

بەشی حەوتەم

کاریگەری کوردستان لە بەرینتر بوون‌و بڵاوبوونەوەی فەرهەنگ‌و شارستانیەتی جیهانی

لە لاپەرەکانی پێشووی ئەم کتێبەدا ئاماژە کرا کە لە بەر ئەوەی بەشی هەرە زۆری خاکی کوردستان، بە پێچەوانەی مافی هاوڕەگەزی ـ ئەوەی وا لە ژێر دەسەڵاتی رۆمییەکاندا بوە ـ لە پێشدا لە ژێر دەسەڵاتی رۆمی گەورەو، دوای دابەشبوونیشی لە زەمانی کونستانتین یا قوستەنتین، بەشێك لە خاکی ژێر دەسەلاتی رۆمی رۆژهەڵات یا بیزانس بووە، بەر لە ئەوانیش لە بەر دەستی ئەسکەندەرو جێ نیشینەکانی دابوە.

---

[6] – هەمان سەرچاوە ل 256

[1] هونەری نێران لە سەردەمی پارتی‌و ساسانی، لە رومەن گیرشمەن، ل 246

دوای ئیسلامیش به شوێن زاڵبوونی سەلجوقییەکان بە سەر ئاسیای گچك(بیزانس) داو ناوەندەکانی شارستانییەتی ئیمپراتووری رۆم، کورانی عوسمان پاشای سەرداری سەلجووقیو بە تایبەتی سوڵتان محمدی فاتح [1]کە میراتگرانی ئیمپراتووری سەلجووقی بوون. ئەم دەوەرەو ئەو بەشە لە کوردستانیشیان کە بە دوای پەیمانی سەد ساڵەی نێوان رۆمو ئێرانی ساسانیدا کەوتبووە ژێر دەستی رۆمییەکان، لە خاکی سەر خۆیان حیساب کردبووو حکوومەتیان تێدا کرد. لەو ماوە دوورو درێژەداو بگرە دوای ئەو کاتەش، هەر چەند زۆر جار ئەو هەڵو دەرفەتە رەخساوە کە یەك بگرێتەوە (بەوتەی نووسەری کتێب بکەوێتە وە سەر ئێران) لە بەر هۆکاری زۆر کە خۆی جێگەی لێکۆلینەوەو پێداچوونەوەیەو باسێکی درێژو جیاوازە، ئەو کارە جێبەجێ نەبوو، سیاسەتبازیو دەغەڵکاری ئیستعمارچییە نوێکانی تازە بە دەورەگەیشتووش پاش شەڕی یەکەمی جیهانیو لە بەریەك بڵاوبوونی ئیمپراتوری عوسمانی نەتەنیا پێشی وەدیهاتنی ئەو داخوازییەو گەیشتن بەو مافەرەوایەیان گرت تەنانەت بۆ یەکگرتنەوەو یەکبوونەوەش بوونە لەمپەرو، وێڕای گێرەو کێشەیەکی زۆر بۆ وەدەستهێنانی بەشێکی زیاتر لەو خاکەی ئیمپراتووری عوسمانی کوردستانیشیان وا لە نێو خۆیاندا بەش کرد کە هەر پارچەیەکی کەوتە سەر خاکێکیترو بە یەکێك لە میراتخۆرانی ئیستعمار گەیشت. لە هەموو ئەو سەردەمە درێژەدا کوردستان کە خۆی لە ناوەندی تەواوی هەڵسوکەوتو رووداوەکانی نێوان ئیمپراتووریەکانو ئاکامەکانی لێیان دەکەوتەوە هەڵکەوتبوو، سەرەڕای ئەو گیروگرفتانە نەخشێکی زۆر بەرچاوی لە شکڵگرتنی شارستانیەت لە دوو ئیمپراتووری ئێرانو رۆمداو بەگشتی لە دنیادا هەبوەو بەتایبەتی ئەو بەشەی کوردستان کە لەژێر دەسەڵاتی رۆمدا بووە لە تەواوی بوارەکانی رێکخستن، فەرهەنگو مەدەنیەتدا بەشێکی بەرچاوی هەبوە، هەر وەك ئەو

---

[1] بە دوای پەرە گرتنی دەسەلاتی کورانی عوسمان پاشادا، سولتان محمد توانی قوستەنتەنییە (ئەستەمبوول) پایتەختی ئیمپراتووری رۆژ هەڵات (بیزانس) بگرێ، لە وێرا بە محمدی فاتح (سەرکەوتوو) نێودێر کرا. لەو رێکەوتەوە دەستی رۆمیان بۆ هەتا هەتایە لە ئاسیای گچك بڕاو ئیمپراتووری بیزانس رووخا.

کاتەی کە "ژۆستی نیان" بە دوای پێشنیاری راهیبەکانی نەستووریی ئاسیای گچك لە ساڵی 552ی زایینی دا بۆ ئامادە کردنی سەرچاوەیەکی جیاوازی بەرهەمهێنانی ئاوریشم دەستبەکار بوو. [2] یەکێك لە ناوەندە گرینگەکانی چنینی کووتاڵی ئاوریشم ناوچەکانی ئورفەو نسیبەین بوو کە لە دێرەکانی دواتر دا باسی لێوەدەکەین. ئەو ناوچانەی کوردستان " Edessa= ئورفا" و نوسەیبەین بە گوێرەی تەئییدی لێکولەرەوان، لە ناوەندەکانی زۆر پێشکەوتووی فەرهەنگو هونەری ئەو کاتە بوون بە شێوەیەك کە ئێرانی، ئەرمەنی، کاپادۆکیو سووریان تێکەل کرد بوو، بە هۆی بازرگانانو سنعەتکاران بۆ ئەنتاکیە، ئەسکەندەریە، ئەفەسوس و قوستەنتەنییەو "راوناو رۆم" گویزرانەوە. [3]

هونەرمەندو میعمار و سەنعەتکارەکانی ئەو ناوچانەی کوردستان، بێجگە لەوەی لە کاری خۆیاندا زۆر شارەزا بوون، زۆر هونەری تازەشیان دەرهێناوە کە چاوپێکەوتنی ئاسەواری کارەکانیان ئەو روانگە بە تەواوی دەسەلمێنێ. بینا سازی شاری ئامەد کە هەمان دیاربەکری ئێستایەو لەو ئاسەوارانەیە کە ئاماژەی پێدەکرێ، ئەو شارەکە خۆی لە خۆیدا بە شاکاری شار سازی دێرین دەژمێردرێ بە هۆی میعمارەکانو پسپۆرانی کوردی خەلکی هەر ئەم ناوچە ساز کراوە، کە چەند سەدە دواتریش هەر بێ هاوتابوە. بۆ روون بوونەوەی زیاتر تەماشای ئەم نووسراوانەی ژێرەوە بکەن:موقەدەسی دەنووسێ: " شاریان لە سەر بەردی رەش بینا کردوە. مزگەوتێکی کە لە پێشدا کلیسا بوە، پێنج دەرگای هەیە بە ناوەکانی 1ـ دەرگای ئاو (باب الماء) 2ـ باب الجبل (دەرگای چیا) 3ـ دەرگای رۆم (باب الروم) 4ـ باب التل (دەرگای تەپۆلکە) 5ـ باب السر (دەرگای نەهێنی) یا دەرگایەك کە تایبەتی کاتی شەر بوە. لەم رۆژگارەدا شارێکی قایمتر لە وشارە قەڵایەکی گرینگتر لەوێم لە

---

[2] هونەری بیزانسی، نووسین سینی أ.م دالتۆن لە ل 50 بە دوا کە لە پروفیسۆر ویل دورانت کە ئەویش لە میژووی سەردەمی ئیمان دا لە لاپەرەکانی 9 ـ 198ی وەرگرتوە.

[3] ویل دۆرانت ، سەردەمی ئیمان بەرگی یەکم ل 216و، ئیستر جئیستزیگووسکی لە کتێبی بناغەی هونەر لە کلیساکانی مەسیحی "لاپەرەکانی 4تا 6 بە زمانی ئینگلیزی"

بەرانبەر رومییەکان دا پێ شك نایە".[4] ناصر خوسرەو کە لەسالّی 438ی کۆچی بەو شارەدا تێپەڕ دەلّێ: " ئەو شارە بە شێوەیەکی سەیر لە سەر تەختە بەردێك بینا کراوە کە درێژایی شارەکە دوو هەزار هەنگاوو پانایەکەشی زۆرە کە بەردەوریدا دیوارێك لە بەردی رەش کێشراوە کە بە شێوەی چوار گۆش بڕاون کە کێشی هەرکامیان لە سەت مەن را تا هەزار مەن دەبن، زۆربەی ئەو بەردانە وا بە یەکەوە لکاون کە هیچ قورو گەچیان لە نێوان دانییە. دیوارەکانی بیست ئەرەش (نیزیك بە دەمەتر) پانەو لە هەر سەت گەز قەلّایەکیان ساز کردوە کە هەشتا گەز قەفی کەوانەکەیەتیو کۆنگرەکەشی لە بەرد ساز کرازوە... ئەمن زۆرم شارو قەلّادیون لە زۆر ولّاتی دنیاو لە نێو عەرەبو عەجەمو هێندو تورك دا بەلّام لەهیچ شوێنێك شاری وەك ئامەدم نەدیوەو لە کەسیشم نەبیستوە کە لە زەویدا شوێنێکی ئاوا هەبێ. مزگەوتی جامعەکەشی هەر لەو بەردە رەشەیەو یەکجار راستو دروست و قایمە.. وەك دەلّێن لە پێشدا کلیسا بوە. لە نێو مزگەوتی جامیعەدا دوو سەت و چەند کۆلەکەی بەردین هەیە کە هەموویان یەك پارچەنو سەری کۆلەکانیش ملە وشترویەکی کەندەکاریکراو. کلیسایەکی زۆر گەورەشی لێیە کە هەر لە بەردی رەش ساز کراوە ... دەرگایەکی ئاسنی کون کونم دی کە لە هیچ شوینێك هی ئاوام نەدیبوو.[5]

لەسەر شارەکانیتری کوردستانیش کە لەو تەرزە بینا کەم وێنەو عەنتیکانەیان تێدایە باسکراوە کە هەرکام ناسێنەری شارەزایی میعمارەکانو لێزانی سەنعەتکارانی ئەو مەلّبەندەن، هەر بۆیە ناصر خوسرەو لە سەر" میافارقین" کە لە سالّی 438 لە دیاربەکرێا چوەو دیتوویەتی دەنووسێ:" قەلّایەکی زۆر گەورەی لێ بوو کە لە بەردی سپی ساز کراوەو هەر بەردێك پێنج سەد مەنی کێشەو پەنجا گەزیش درێژە. بورجێکی گەورەش هەر لەو بەردە سپییە ساز کراوە، لە سەر هەر بورجێشکیش

[4] سەفەر نامەی مەقەدەسی ل 140

[5] سەفەر نامەی ناصر خوسرەو ل 8

کۆنگرەیەك داندراوە. ئەوندە خاوێنو جوانن کە دەلێێ هەر ئێستا وەستا تەواوی کردوەو... مزگەوتێکی جومعەی هەیە کە هەر لەو بەردە ساز کراوەو دووسەت ساڵی تەمەنە کە ئەگەر بمانەوێ باسی بکەین زۆر دەکێشێ.[6] دیارە یاقووتی حەمەوی و قەزوێنی و هێندیك کەسیتریش زۆریان لە سەر گەلێك لە کلیساکانن کە زۆر کۆنن دواون و هەر وەها باسی بورجەکان و هەش دەروازەی زێدە قەدیمیان بە درێژی کردوە. یاقووت حەمەوی لە ئەوەڵەوە ناوی ئەو شارەی بە زمانی یۆنانی " مێروروسایا یاشاری شەهیدان"[7] [8] نووسیوەو رێکەوتی دروست بوونی دەباتەوە زەمانی "تێئو دسیوس."

لە سەرەوەی بورجی رۆژئاوای کلیسایەکی کە دەلێن لە زەمانی حەزەرتی مەسیح دروست کراوە خاچێکی گەورە چەقاوە کە رووی لە (بیت المقدس) بوو. بە وتەی ئەو مێژوو نووسانەی کە لە زمان سەرچاوەکۆنەکانەوە دەگێرنەوە دەبێ ئەو خاچەش هەمان کەس دروستی کردبێ کە خاچی گەورەی بورجی کلیسای " قیامەت"ی بیت المقدسی دروست کردوە. هەر رووبەکی ئەو خاچانە شکڵو شێوەیەکی هەیەو جێگەی سەر سوورمانو ئافەرین گوتنی ئەو کەسانەیە کە چاویان پێی دەکەوێ. لە گەرەکی جوولەکەکانی میافارقین حەوزێکی لێبووە کە بە بەردی رەش ساز کرا بوو، لە نێو حەوزەکەدا سندوقێکی شووشەیان دانابوو کە کەمێکی خوێن لە نێو دا بوو، دەیانگوت ئەوە خوێنی حەزرەتی "یوشەع بن نوون"ە. نەخۆشان بۆ چاك بوونەوەو دەرمان دەچوونو دەستیان لەو سندوقچە شووشەیەدا. [9]

بە گوێرەی ئەو شتانەی باسمان کردنو زۆر شاهیدی تر کە بە دەستەوەن، میعمارەکانی کورد بە نێوەکانی کورتیوی، گوردوو، کاردۆخیو...لە مۆرە

---

[6] سەفەر نامەی ناصر خوسرەو مستەوفی ل 165و کتێبی " خاکی خەلافەتی رۆژهەلات" نووسینی گ . لسترنج لاپەرەکانی 18 تا 117

[7] بە پیری لسترنج کە لە لاپەرەکانی 17و 18ی سرابیونی وەرگرتوە، میافارقین لار کراوەوشەی "میفرکیست"ی زمانی ئارامیو"موفرگن"ی زمانی ئەرمەنیە کە یۆنانییەکان"مارتیرۆپولیس Martisapolis" یان پێ کوتوە.

[8] یاقوتی حەمەوی، بەرگی چواردم لاپەرەکانی 87 تا 733و قەزوینی بەرگی دووهەم ل 379

[9] خاکی ژێر دەسەڵاتی خەلافەتی رۆژهەڵاتی، لسترنج ل 121 وەرگیراو لە ابن حوقەل لاپەری 151

ئەسڵییەکانی بینا سازی لە دنیای ناسراوی ئەو رۆژگاردا بە تایبەتی لە ئێران و رۆم بوونو تەنانەت تاقمەکانی بیناکانیش لە نێوی ئەوان وەرگیراوە. زیاتر لەوەش کە لەمەڕ وەستاکارانی معماری کورد لە بیناسازی رۆم و بە تایبەتی بنیاتنانی کلیسا هەرە گەورەکانیان باس دەکەین، دەستەو تاقمی جیا جیای کارگێرانی کارە جۆراوجۆرەکان بە تایبەتی ئەو کوردانەی لە بەشی بیناسازیدا کاریان دەکرد لە ئێرانیش دا گرینگی و نێو بانگیان هەبوە، هەر وەك لە ساز کردنی کۆشکە هەر ە گەورەکانی تەختی جەمشیدیشدا دەستیان هەبوەو لە بواری بناغەی میعماری ئەو بینا زەبەلاحەدا میعمارەکان و کرێکارانی کورد پایەی بنەڕەتییان پێك دەهێنا، بە شێوەیەك کە تاقمەکانی هەمە جۆر بریتی لە کرێکار، میعمار، بەردتاش، دارتاش مسگەر بە دەستەی سەت کەس زیاتر یا کەمتر دابەش دەکران، چونکە زیاتریان لە کورتی یا کۆرتیویەکان (کوردەکان) بوون، بەوانیان دەگوت"کورتاش Kortash" و "مووچە کەشیان" بە شەکیل یا سیکل" دەدانێ ـ ئولمستد باوەری وایە کە "شەکیل" دروست تره کە هەر دانەیەکی بایی 5 سکەی زێوی بابلی بوە. پێویستە لیرەدا ئەوە بلێین کە دیسان وەك هەمیشە بەکارهێنانی لەم نێوەدا بە هەڵەدا [10] چوون، هەر وەك " تێورین وای زانیوە کە "کۆرتاش" لە جێگەی وشەی کرێکار کەڵکی لێوەرگیراوە،[11] کەچی تەنیا ورد بوونەوە لەو شەکە کە نێوی کۆرتێوییەکان بوەو بۆ ئەوان بەکار هاتوە، ئەو بۆچوونەی نووسەری ئەم کتێبە دەسەڵمینیو هەڵە بوونی وتەی "تیۆرین"و کەسانی هاو باوەری دەردەخا.

هەر چۆنێك بێ بە لەر بەر چاو گرتنی ئەم هەموو شتەی نووسیمانو زۆر بابەتیتریش ئەو راستییەمان بۆ مسۆگەر دەکەن کە هونەری میعماری لە کوردستانی ئەو رۆژگارەدا لە ئاستێکی زۆر پێشکەوتووو بەرز دابوە. هەر بەم شێوە کە میعمار گەلی گەورەی وەك " ئیسیدۆر" لەگەڵ وەستایانی وەك "ئانتێمویس Anthemius"

---

[10] مێژوو شاهنشای هەخامەنشی، لولمستە وەرگێرانی دوکتور محمد موقەددەم

[11] و "1" تێورین لە مێژووی ماد لاپەرەکانی 450 تا 498

لـه بینـا کردنـی کلیسـای گـەورەی " سـینت سـۆفیا" کـه لـەو زەمانـەدا یـەکێك لـه موعجیزەکـانی بیناسـازی دەژمێردرێـت، لـه لایـەن ئیمپراتـووری رۆم" ژوسـتێنی" بـۆ قوستەنتەنییە بانگهێشت کرانو ئەو کلیسایانەیان دروست کرد. بۆ ئەوەی بـه بایـەخو گەورەیی ئەم کارە و ئەم میعمارو وەستایانەی ئەوەیان دروست کردوە حاڵی بـین بـه یەکەوە نووسراوەی " و. نیکمان" دەخوێنینەوە.

" کلیسای سێنت سۆفیا" بە شکلی خاچێکی یۆنانی دروست کـراوە کـه درێـژایی خاکەکـەی 250و پانایيشـی 225 پایـه. لـه دوو لای بیناکـەوە گومبـەزێکی گچـکەی هەیـەو گومبـەزێکی سەرەکیشـی چـوار کۆشـی (100 x 100)ە، پایـه کـه لـه وێـك کەوتنەوەی دوو باسك لـه راسـتای خاچـەکە دا سـاز کـراوە. تـرۆپکـی گومبەزەکـه تـا زەوی 180 پا بوو. قوترەکەی 100 پایەو کە 32 پـا لەلـه گۆمبـەزی پـانتئونی رۆم کـەمتر بـوو، ئـەم گونبـەزە لـه کۆنکرێتێکییـەك پارچـه پیـك هـاتبوو. [12]مومتـازی گومبەزی سوفیا لە بارستاسی ئەو دا نەبوو، بـەڵکوو لـه پایـەکان و هەلیخـەکانی ئـەو دابوو کە لە سەر چەند تاقی چەپو راستو چەند کـەمانێك راوەسـتا بـوو کـه لـه نێـو تۆقێکی بازنەییو پایەیەکی چوار گوش دا جێی گرتبوو."

" پرۆکۆپیوس" ئاوا باسی گومبەزی سەرەوە دەکا. " کارێکی جێگـەی سـوپاسو لە عەینی کات دا ترسێنەرە کە وا بەر چاو دەکەوێ کە لـه سـەر تاقـەکانی ژێـر خـۆی رانەوەستا بێ، بەڵکوو وادێتـه بـەر چـاو کـه بـه زەنجیری زێـرین لـەو پـەری ئاسمـان هەڵاوەسرابێ. [13] [13]نێو کلیساکە پڕە لە جوانکاری یەکجار رازاوەو بەردی مەرمەری رەنگاورەنگو کاشی لـێ هەڵقەندراووەو زۆر شتی جوانی وەك چـل چـرای زێـوین، کـه

---

[12] ویلدورانت دەنووسی: لە زەلزلەی سالی 558ی زایینی دا نیوەی گومبەزەکە چرژی داوە کە ئیسیدۆری کوری ئیسیدۆری گەورە کە لە ساز کردنی کلیسا کە دا بەشدار بوە ئەو گۆمبەزەی لە سەر را ساز کردەوە و بەر هەڵێخە خاڵکانی بە هیز کردو بیستو چوار پاشی بلیندتر کردو ئەو قەلشانەی تێیان دا پەیدا بوە نیشانەی ئەوەیە کە وەزعی گومبەزەکە تەواونییەو دەمەترسی دایە(ئەو پەری گەشەی بیزانس وەرگێراانی ابو گالب صارمی ل220

[13] میژووی هونەرەکانی دیپرین، جێ.وینکمان، بەرگی یەکەم ل 360

[13] یونان لە ژیر دەسەلاتی رۆمییەکان دا،ج.فنیلای.ل 195، وەرگێراو لە ویلّ دۆرانت

هەموویان نیاشندەری ئەو پەری جوانی ئەو بینایەکجار پڕ شکۆیە بوون، هەر ئەوەش بوو کە ژوستینین"ی والێ کرد کە لە کاتی کردنەوەی دا بڵێ: ماشاالله لە جەلالو گەورەی خوا کە منی بو بە جێ گەیاندنی ئەو کارە گەورە بە شایستە زانیوە ! ئەی سلێمان من تۆم شکست داوە" [14][15]تورکەکان پاش گرتنی قوستەنتەنیە چوار منارەی جوانیان کە دەگەڵ دیمەنی گومبەزەکە دیتەوە لێ زیاد کرد کە هەتا ئیستاش ماون.

هونەرمەندانی کوردستانی لەو سەردەم دا ل چەند شاری وەك "ئورفە = Edessa" نیسیبەین، میافارقین ناوەندی ئامیدیا یا دیاربەکرو موسڵ دا کۆ ببونەوە و ناوەندێکیان پێك هێنابوو، بە تێکۆشانی هونەرە جیاجیاکان نەردی هونەریان بردەوەو بەرو پێش چوون، بێجگە لە میعمارەکان کە نێوبانگیان بۆ هەموو شوێنێك چووبوو لە هونەری جوانکاریو وردەکاریجۆراوجۆریش دا وەستا کاری بێ وێنەیان هەبوو. هەر چەند ئەوانیان لە چوارچێوەی بیزانتدا بە نێوەی هونەرمەندانی بیزانتی دەناسی، لێ لە نێو نووسراوەکان و شوێنەواری مێژووزانانو نووسەراندا، وێڕای ئاماژە کردن بەو شارانەی تێیدا ژیاونو لە ژیاننامەیان داو هەر وەهاناساندنی ناوەندی هونەرەکانی هەمە بابەتدا، لێ کۆلەرەوانو توێژەرەوان بە شوێنی ژیانو جێگەی لە دایکبوونیان دەزانێو بۆیان روون دەبێتەوە. بۆ نموونە وێرای خویندنەوەی کتێبی "پایەکانی هونەر لە کلیساکانی مەسیحیان" بە قەلەمی ئیسترزیگۆسکی کە لە هونەرەکانی بیزانتی دواوەو بە ئاڵو گۆری هونەرەکان لە رۆژهەڵاتەوە بۆ رۆژ ئاوا و بە پێچەوانەوە دواوە، دەخوینینەوە " ... ئودیسا Edessa ئورفەونسیبەینو

---

[14] سەردەمی ئیمان بەرگی یەکەم لە کۆی میژووی مەدەنیەت لە ویلدورانت ل 220

[15] گیرانی قوستەنتە نیە لە لایان سولتان محمدی فاتح بۆ هیندیکان ببوو بە مادە میژوو، چونکە گەورەیی ئەو کارە و رووخانی رۆم لە روانگەی خەلکەوە موعجیزە بوو. لە سالی 1453 کە کوتایی رۆنیسانسە، کلیسای گەورەی سێنت سوفیە کرا بە مزگەوت و بە مزگەوتی سۆفێنە نیو بانگی دەر کرد. لە سەربنەمالی هێندێك بۆچوونی فکری مادەیەکیان لەو وێنە جوانەکانی سەر کاشییەکانی هەڵسوو دایان پۆشی، دە سالەکانی دواییدا تورکیە ئیزنی دا بنیادی (بیزانس بۆستۆن) ئەو مادە لەو شاکارانە بکەنەوە و خاوێنیان کەنەوە لە سالی 1935 ئەو شوینە بوو بە موزەی ئەیا سوفیە.

ره‌هاومـــاردینو ئـــەربیل = هـــەولێر Hawler لـــەو ســـەردەم دا، لـــە ناوەنـــدە پێشـــکەتوەکانی ئاســـیای گچـــکەو میزۆپۆتامیـــا بـــوون".[16] یـــا م.م.دیـــاکۆنوف رۆژهەڵاتناس‌و ئێرانناسی زانای روس دەنووسێ:" ئەگەرچی هەرێمی فـارس ناوەنـدی حکوومـوتی هەخامەنشینان بوو بەڵام ناوەندی ئـابووری‌و فەرهـەنگی ئـەو حکوومـەت میزوپـرتامیای (باکوورو باشوور)و مادی (گەورەو بچووک) و ئیلام بوە. [17]بـە سـەرنج دان بەوەی کە بەشێك لەو ناوەندانەی نێومان بردن، لە سەر ناوچـەکانی کوردسـتانن‌و لەم چوار چـێوەیەدا هەلکـەوتوون ئەوراسـتیەمان بـۆ دەردەکـەوێ کـە کوردسـتان لـە شارستانیەت‌و بلاو بوونەوەی ئەو مەدەنیەتە دا چ رۆلێکی هەبوە. کاتێك بەرەو پـێش چوونی سنعەتی چینی‌و هوندنەوە و بە تایبەتی لە پاواندابوونی کووتاڵی کـە تـانی لـە مووسڵ دەخوێنینەوە یا بـە هـەبوونی کتێبخانـەی گشـتیی لـە سـەردەمی هەزارویـەك سەت ساڵ پێشتر (950 ی زایـینی بەرانبـەر بـە 329ی کۆچـی) لـە شـارەکانی وەك مووسل لە کوردستان دەگەین‌و دەخوێنینەوە کە لەو کتێبخانانەدا جگە لە دانی کتێب بۆ خوێندنەوە کاغەزی پێویستیشیان بە خۆرایی داونێ، بـە بـەربڵاوی شارسـتانیەت‌و پێشکەوتویی فەرهەنگی لە نێو خەڵکی ئەو هەرێمە لەو سەردەمە دوورانە دا کە بەشی هەرە زۆری خەڵکی دنیا لە تاریکیو نەزانی یا کەم زانی دا ژیاون پەی دەبەین.[اون] پەی دەبەین.(یێك لە هەوەلین ناوەندەکان کە سـەرنجی زۆریـان بـە پـاك‌و خـاوێنی‌و جـوانی داوە، "رقە" لە یەکەمین شوێنەکانی ناسراوە کە باشترین چەشـنی سـابوون‌و مـادەی کەف کەری لـی دروسـت کـراوە، دەگـەڵ ئەوەشـدا کـە ناوەنـدی کارگـەکانی بەرهـەم هێنانی رۆن زەیتوونیش بوە.[19]

---

[16] ئیتر زیگوسکی میژوو زانی ئوتریشی(نەمساوی) پایەکانی هونەر لە کلیساکانی مەسیحیان بە زمانی ئینگلیزی

[17] کورتەیەك لە میژووی ئیرانی(دێرین) نووسینی م.م. دیاکونوف ل 287و میژووی کۆمەلایەتی ئیران لە مرتێج رەواندیبەرگی حەوتەم ل 536

[18] ژیان‌و کار لە رۆژگاری بەر لە میژوو.ج. رینارد Renard.G.Life and Work in Prehistotic Time.p.113

[19] میژووی ئابووری دنیای رۆژئاوا Barnes .H.E:Economic History of the Western World،

لەو بەشە دا کە پێوەندی بە "ماننا"و مادەوە هەبووە، وێرای ئاماژە بە توێژینەوەی " زێوە Zeva " و تەپکی حەسەنلوو" لە نێوان سەقزو تکابو بۆکانو هەروەها لە سنووری ئێرانو تورکیە ئاماژەمان بەو پەری پێشکەوتوویی هونەرەکانی فلزکاری وەك زێرینگەریکردو گوتمان مووزەکانو سەرجەم شوێنەواری هونەری کە ئەو شتانەیان لی وەدەست کەوتوەمایەی شانازی مووزەکانن‌و بە لە خۆبایی بوونەوە لێیان دەدوێنو فەخر بە خاوەن بوونی ئەو شتانەوە دەکەن. لێرەدا دەبێ ئەوەش زیاد کەین، هەر چەند بە هۆی پێك هاتنی ئیمکاناتی زۆر و کاتی پێویست بۆ هەخامەنشییەکان، دوایەش لە دەورەکانی ئەشکانی‌و ساسانیان دا، زۆر شتی تازە ساز کراوی وەك بیناکان زیاتر لە دەورەی کورتی فەرمانرەوایی مادەکان هاتنە وجوود، سەرەڕای ئەوەش رۆڵی چاك سازیو ساز کردنی تایفە جۆراوجۆرەکانی کورد، لەوانە مادەکان و مانایيەکان‌و لە هەمووی ئەوان زیاتر بوەو بە شاهیدی مێژوو لەو سەردەمەدا کە هەخامەنشییەکان و دوای ئەوەش رۆمییەکان لە زۆر بواری هونەری‌و خولقاندن‌دا زۆریان گەشە نەکردبوو، شاکارەکانی "زێوە" و حەسەنلوو"و نسیبەین"و رەها"و میافارقین"و مووسڵو خابوور لە کوردستان خولقابوون‌و دوایەش بۆ ماوەیەکی دوورو درێژ ئەو سەنعەت‌و تێکنیکانە، لەو ولاتەدا لە برەودابوون، لەم باباەتەوە"تەبەری" مێژوونووس"و جوغرافی زانی بە ناو، بانگ دەنووسێ: لە بینا کردنی شاری بەغدادا، عەبباسییەکان لە سووریەو مووسڵو ئامێدیا را کرێکارو میعماریان هێنابوون[20] و بۆ رازاندنەوەی کۆشکەکانی سەلتەنەتی‌و باقی بیناکانی دەولەتی، لەجوانکاری‌و هونەری بیزاننس‌و ساسانی بە پاراستنی ناوی ئەو شوینانە ـ لە پەنایەکتریان دادەنان‌و کەڵکیان لی وەردەگرتن. یەکێك لە بەرزترین نموونەکانی بەرد تاشی دەورەی ئەشکانیان ئەمرۆ لە مووزەی "مێتروپۆلیتەن"ی نیویورك مەوجوودە کە هی سەری دەرگای بەردینی کۆشکی الخچرایە کە بەر لە ئێستا باسمان لێوە کردوەو گوتمان کە لە میعمارەکان‌و کرێکارانی خەلکی وێ وەهاو نیسیبەین

[20] میژووی تەبەری وەرگیراو لە میژووی کومەلایەتی ئێران بەرگی حەوتەم

کەڵك وەرگیراوەو ... "دوکتور دیماند"یش ئاماژە بە رۆمی بوونی ئەو شێوەکارە کردوە.[21] مەوزووعی جێ سەرنجو شایانی باس لەم بوارەدا ئەوەیە کە بێجگە لە میعماری، لە زەمینەی پیشەسازیشدا بە وتەی"پروفیسۆر د. بیرت ئەندامی مووزەی بریتانیا [22]"هونەرەگچکەکان" یان پێ وتوون، وەك قالی چنین، پارچە دروست کردنو کاشی ساز کردنو وێنە کێشان، لە کتێبانیشدا ئەو بەشە لە دنیای پێشکەوتووی ئەو زەمان دەوری بەرچاویان هەبووە، بە چەشنێك کە لە بواری ئاوریشم دۆزینو چنینیی هەموو جۆرە کووتالێکی زەریو کەتانی لە باشترین شوێنەکان بوەو، بە تایبەتی بە دوای ئەوەی دا کە چلۆنایەتی فەننی پەروەردە کردنی کرمی ئاوریشم لە چین را بۆ دنیای دەرەوە، چووە ئەو هەرێمانە بوونە گەورەترین ناوەندی بەرهەم هێنانی ئاوریشم، هێندێك دەورەی وەك "رأس العین یار سائانیای رۆمییەکان" بەهۆی سازگاریی سروشت تایبەتمەندیەکیپسپۆرانەیان هەبوە.

لە کتێبە قەدیمییە جۆراوجۆرەکان دا زۆر لە سەر سروشتو کەش‌و هەوای ئەم هەرێمانە دواون، بۆ نموونە کوتوویانە "نسیبەینی رۆمییەکان" کە بە وتەی مقدسی لە موسڵ گەورەتر بوەو بە پێی نووسینی ئەوو کەسانی تریش چل هەزار باغی هەبوەو گوڵ گەلێکی سپی رەنێو دەهات کە جوانیو عەترە کەی بی وێنە بوە. [23]ابن حوقەل کە لە سالی 358ی کۆچی چاوی بەو شارە کەوتوە دەنوسێ: جوانترین شوێن ناوچەی جزیرەیەو دەغلو دانەوێلەو میوەی زۆری هەیە. حمدالە مستەوفی دەڵێ: دەوری قەڵاکەی شەشە هەزار و پێنج سەت هەنگاوە. ئاوە کەی لەچۆمی "هێرماس" دابین دەبێو میوەو ترێیەکی زۆری هەیە[24] و گوڵەکانیشی باشترین گوڵن،[25] لە

---

[21] رێنوویینی پیشە سازی ئیسلامی دوکتو دای موند وەرگیراانی ع.فریاد.ل27 بەدوا

[22] هونەرە جوانەکانی ئیرانی دێرین.د. بیرت ل 197 ئینگلیسی

[23] کتیبەکانی اصگخری ابن حوقە ل3تا 140 مقدس، ل 140 یاقوت حەمەوی بەرگی یەك دوو و چوار 72 تا 422و 79 144،552 وابن لگوگھ بەرگی دووهەم ل 139 حمدالە مستەوفی ل 167

[24] ابن حووقەل لاپەری 142

[25] حمدالله مستەوفی ل 167

سەر "رأس العين" دەنووسێ: ئەو شارە سێ سەتو شێست کانی هەیە کە دوای یەگرتنەوەیان ، ئاوەکەیان باغاتێکی زۆری کە بە دوای یەکتر دا ریزن ئاودێری دەکاو یەکێك لەو سەرچاوانە کە بە کانی "زاهیر" ناسراوە ئەوەندە پڕ ئاوو قوولو گەرورەیەکە بنی دیرانییەو خەڵك بەولۆتکانەی کە تێیداوێن، دەچنە نێو باغەکانی خۆیان. ابن حوقەلیش دەنووسێ: "رأس العين يا رئاسانيا " بيست فرسەخ زەوی و زاری هەیە کە لە پشت مالانو خانوو بەرەکانی شارن.[26] ماردین کە ئەمرۆش لە گوندەکانی گرینگی کوردستانی ناوەندەیەو لە ئاخی تورکیەدایە. بە قسەی گەریدەکان ناوەندی گەورەی پەشم چنین بوە و فەرشو پارچەی پەشمی ئەو شارە بە نێو بانگ بووە.[27] هەر وەك بەرهەمی پارچەو کوتاڵی مووسڵ زۆر بە نێو بانگ بوە.

بەشی کوردستان لە بڵاو بوونەوەی هونەرەکانی تر

ئەوەی تا ئێستا کوتوومانە رۆڵی کوردستان لەسنعەتو باقی فەنەکانی فورمی بەر لە ئیسلام بووو کە ئەو تەنیا نەخشی خەڵك لە گەشەە کردنی فەرهەنگو شارستانیەتی بە شەری نییە، ئەو کوردستانە لە هەموو بەشەکانی دیکەی مەدەنیەت، دا بەشداری چالاکانەی هەبوە، بۆ نموونە لە جورها زانستو ئەدەبدا سیمای زۆر بەرچاوی بە خەڵکی دنیا ناساندوە. ئانتیوس ئامیدیایی Antius of Amida دیاربەکری ئەمرۆ" لە بە ناوباگترین پزیشکەکانی زەمانی خۆی بوەو هەر وەك لە

[26] ابن حوقەڵ کە ئەویش لە کتیبی سەرزەمینەکانی خەلافەتی رۆژهەڵاتی.گسترنج ل 103ی وەرگرتووە.

[27] حمدالله مستەوفی لاپەرەکانی219و205، کە ئەویش هەر لە کتیبەکەی سەرەوە لاپەری142 بەولاوەی ابن بە گوگەی وەرگرتوی

ناوەندەکـەی رادەردەکـەوێ خـەڵکی ئامێـدیا دیاربـەکری ئـەمرۆ بـوە لـەم زانسـتەدا گەیوەتـە جێگایـەك کـە بۆتـە دوکتـۆری تایبـەتی دەربـاری ئیمپراتـووری "ژوسـتی نیانووس". ئەم دوکتۆرە کە بە یەکێك لە چەند پزیشـکی گـەورەی مێـژووی پزیشـکی دنیـا ناسـراوە، قامووسـێکی لەزانسـتی پزیشـکی و تەبابـەت دا نووسـیبوو کـە ... باشترین لێکدانەوەی لە مەڕ نەخۆشییەکانی چاو، گـوێ، زارو ددان تێـدا بـوەو چـەند بەشێکی سەرنج راکێشی لە "گواتر"و "هاری"و زنجیرەیەك نەشتەرگەری یا جەرراحی لەوزەکان هەتا مایەسیری تێدا نووسیبوو.باکتریو کرمە وردەلەکانی رێخۆلەو ئـالۆزیی دەزگای هازیمەی بەوردی تاریف کردبووو بەوردیو سەرنجێکی بـێ وێنـەو بـە درێـژی باسی ناسینیو عیلاجی نەخۆشـیەکانی سـی کـردوە. کتـێبی دەرسـی ئـەو لـە بابـەت دەرکو زانینی نەخۆشییەکانی ناوەکیو باتنیو عیلاجیان بە زمانـەکانی "سـورەیانی" ، "عەرەبی"، "عیبری" ، "لاتین" وەرگێردراوەو لە دنیای مەسیحیەت دا بە چەشنێك جێگـەی خـۆی کردۆتـەوە کـە تـەنیا لـە بـوقراتو جـالینووسو سـۆرانوس بـەرەژێرتر بوە.[28][29][30]

---

[28] =.H.garrison : History of Medecinep.132،Acastiglione: History ot Medicine. P.252

[29] ئەو پەری پیشکەوتنی بیزانس لە کۆی میژووی شارستەنیەتی ویلدۆرانت، سەردەمی ئیمان. بەرگی یەکەم ل 4تا 203

[30] لەو زەمان دا کۆنەپەرستی و جادووگەری هێدی هێدی بە دوای زیاتر بوونی رەخنە کردنی کلیسا لە زانستەکانی پزشکی دەبوە باو و بیروکە و پاوەری سەیروسە مەرە پێشان خەڵك دەدرا، بۆ نموونە دەڵێن هەر ئەو ئاتیتووس نامیدیایە دەیکوت، بۆ پێش گرتن لە حامیلە بوون، ژن دەبێ ددانێکی منداڵ لە نیزیك پاشەلی خۆی هەڵاوەسێ:

147،1، thorndike L: History of magic and Experimental scince،Himes p.95

لە میژووی رەخنە گرانی کۆنەپەرستیو سیحرو جادوو لە زانستە تەجرەبییەکان بروانن.

ئەدەبیات لە کوردستاندا

لە بواری ئەدەبیاتدا، کوردستان زۆر دەولەمەندەو پڕە لە چیرۆکی ئەفسانەیی دنیاگیر، خەلکی ئەو خاکە لە بەرهەڵکەوتەیی تایبەتی جوغرافیایی خۆی، هەر لە هەوەڵی را لە ژێر بیرو ئەندێشەی خەیاڵانووی دا نوقم بوە، کە زۆر لەوان چوارچێوەو قەوارەی خۆیان وردەوردە لە قالبێکی ڕێك و پێکی داستانو ئەفسانەدا دارشتوەو بە شێوەیەکی ئەبەدیی لە بیر و خەیالی نەتەوەکانی ترو ئەو قەومانەی لە ژێر کاریگەری خۆیان دا بوون جێگەی خۆیان کردۆتەوە.[31]

لەم گەشتەدا دەتوانین بەو چیرۆکە زۆر جوانو نەمرانەی "ئافەرینشو دونیای خیلقەت"و هەڵخەڵەتانی حەزرەتی ئادەمو "تۆفانی نووح" کە ریشەیان بۆ سێ هەزار ساڵ بەر لە میلادو کۆنتریش دەگەڕێتەوە ئاماژە بکەینو هەر چەند بە گومانی هێندیك کەس ئەوانە دەدەنە پاڵ قەومی تری وەك یەهوودییەکانی بابیل[32]. لێ هەموویان لە سەر ئەوەی کە سەرچاوەی ئەوانە "بین النهرین"ە قسەیان یەکە، دیاریشە کە ئەو بین النهرینە ناتوانی هیچ شوێنێك جگە لە بین النهرینی باکوور واتە (کوردستان) بێ کە بە وتەی مینۆرسکی :"مرۆڤ هیچ قەومێکی کۆنتر لە کوردان نانسێ کە لەو خاکە دا بووبن". [33]چونکە هۆکاری بەدی هێنەری ئەو چیرۆکانەش

---

[31] مەلبەندەکانی شاخاوی کە هاتووچوویان تێدا زۆر بە زەحمەتەو ئەو جێگایانەی هەڵکەوتەکەیان ئاوایە خەڵکەکە گیرو گرفتەکانی خویانیان بە سانایی بۆ جێ نابێ، ئەمە دەبێتە هۆی ئەوەی کە خەڵکەکەی دنیا زیاتر وەك بیرۆکەی خەیاڵی ببینن، لە درێژەی زەمان دا کە هۆگەلی میدیای پێوەندی گشتی بە شێوەی ئەمرۆ دەگۆڕێ دانەبوە، کاریگەری گرینگو چارەنووس سازی لە سەر بیرو ئەندێشەی خەڵکی ئەم شوێنانە هەبوە.

[32] ڕۆژهەلات لانکی شارستانیەت، میژووی شارستانیەتی ویل دۆرانت وەرگێڕانی احمدی ئارام، ل 487

[33] کورد لەروانگەی پروفیسۆر مینۆرسکییەوە، وەرگێڕانی نووسەری ئەم کتێبە.

وەك كێوی جوودی = گرووودی= كورتی هەر لەوێ هەلكەوتوون. هەر چەند لە وەستانەوەی كەشتی نووح و پالپشت بۆ ئەو وەستانەوە چەند كێوی تریش باس دەكرێن بەڵام كێوی كووتی یا بە زاراوەی عەرەبان جوودی لە زەنجیرە كێوەكانی "جۆلە میرگ" لە باكووری زێی گچك، زیاتر جەختی لە سەر كراوەو، لە كتێبە پیرۆزەكانی وەك تەوراتیش ئاماژە بەو كراوە. دیارە لە هەبوونی ئاسەواری زۆر لەو هەرێمە باس دەكرێ، یەك لەوان ئەوەیە كە خەتو نووسینیان بە زمانی پەهلەوی بوە بەڵام هیچی بو ئەوڕۆلی نەماوەتەوە. هەر چەجار جار لێرەو لەوێ لە هێندێك لە هونەرەكانی شانۆیی‌و لقەكانی كە پێوەندییان بەمەوە هەیە هێندێك نووسراوە دەست كەوتوون، بەڵام دۆزینەوەیان لە نێو كتێبو نووسراوە كۆنەكاندا كارێكی زۆر زەحمەتە، چونكە نووسراوەكانی كە پێوەندیان بەم ناوچەوە هەیە، بەشێك لە میژوویا فەرهەنگی وڵاتانی ئێران و رۆمو وڵاتانی تری دەوروبەر بە حیساب هاتوەو بە نێوی ئەوانە، هەر بۆیە وەدوا كەوتنۆ دیتنەوەی زانا‌و سنعەتگەرو هۆزانەوەنەكانی كوردستان بە تایبەتی لە دنیای بەر لە ئیسلامدا و پێویستی بە توێژەرەوەی شارەزاو حەوسەلەیەكی زۆری ئەو هەیە. لە ریزی هونەرەكانی شانۆیی، لاساكردنەوەی دەنگ و حەرەكەتەكانی هونەرمەندە. ئەوانەی ئەو هونەرەیان هەبووە خاوەنی زیرەكی‌و زەوقی تایبەتی‌و بەرز بوون، ئەوانە دەچوونە نێو چینەكانی هەرە سەرووی كۆمەڵگاو تەنانەت دەگەیشتنە بارەگای پادشاكان‌و دامو دەزگای میریش.

هەلبەت لە رابردوودا بەم جۆرە هونەرمەندانەیان كوتوە دەلقەك‌و میژووی میللەتانیش پڕە لەو تەرزە هۆزانوانانە كە بۆ نموونە ئێمە یەك لەوان بە نێوی" مازیار" دەناسێینین كە بە هۆی لێهاتوویی یەكجار زۆری لە لای خوسرەو پەرویز شاهنشاهی ساسانی زاهنشاهی ساسانی زب بوو. ئەو كەسە كە خەڵكی هەولێری كوردستانی باشوور بوە، لە قسە خۆشی‌و تەنز كوتنداو دەستێكی بالای هەبوەو بە تایبەتی دەنگی حەیواناتی جۆراوجۆری دەردێناو لە لاسایی كردنەوەی حەرەكاتی حەیوان‌و ئینسان‌دا زۆر ماهیر بوە. مازیار لە بارەگای خوسرەو پەرویز دا پایەی

دەلقەکی هەبوەو دەلێن خوسرەو پەرویز زۆری خۆش ویستوە، بە جۆرێك کە گەورەکانی دەربار بۆ جێ بە جێ بوونی دا خاوزیەکانیان لەلای خوسرەو پەرویز دەستو داوێنی ئەو دەبوون.

بە وتەی "جاحظ" مازیار بەینێك کەوتە بەر غەزەبو خوسرەو پەرویز بە هیچ شێوەیەك وەرینەدەگرت، هەتا رۆژێك لە کاتێك دا کە خوسرەو لە خەودا بوە لە سووچێکی کۆشك راوەستاوەو دەنگی حەیواناتی جۆراجۆر بە تایبەتی دەنگی سەگو کەری دەردێنا. شا کە ئاگای لەو راستیە نەبوو، ئەمری کرد ئەو حەیوانانە بدۆزنەوە. وەدوا کەوتنو گەڕانی پارێزەرەکان لە ئاخری دا بوو بە هۆی دۆزینەوەی مازیار. کاتێك مازیار بە تووڕەیی لێی پرسی بۆ چ وای کردوە، ولاّمی داوە: ئەو رۆژەی کە شاهنشا لە من لا لووت بوو، خواش منی مەسخ کردو کردمی بەسەگو گورگو کەر... و دەستی کرد بە چاپلووسیو قسەی خۆش. مازیار ئەو قسانەی بە چەشنێك بەیان کرد کە خوسرەو پەرویز نە تەنیا لێێ خۆشبوو، ئەمری کرد خەلاتیشی کەن.[34][35][36]

---

[34] کتاب التاج ، جاحظ ، ل 165 وەگیراو لە مێژووی کۆمەلاّیەتی ئێران بەرگی حەوتەم ل 631

[35] روچە الصفا بەرگی 3 ل 527

[36] مازیار، بالّوولی سەردەمی ساسانیان، احمد قاسم حسن، بە زمانی کوردی نووسیویەتی ل 251

فەرهەنگ‌و شارستانیەت‌و هونەر لەکوردستانی دوای ئیسلامدا

پاش دەسلات پەیدا کردنی ئیسلام لە هەرێمە جۆراوجۆرەکانی ئاسیای رۆژئاوا (یەك لەوان کوردستان) وەك ئەر بابانی دینە جۆراوجۆرەکان‌و کردەوەی رێبەرانی سیاسی ئەم ئایینەش بە دوای حەزرەتی محمدو چوار خەلیفەی راشدین دا بوو بە هۆی ئەوە کە وردە وردە زانست‌و هونەر لە کوردستانیش بەرەو لاوازی‌و نەمان بچێ، ئەوە لە حالێکا بوە کە رێبەری پایەربەرزی ئیسلام یەکەم پێشەوای دینی بوە کە خەڵکی بۆ فێر بوونی زانست‌و فەن هان داوەو دەیفەرموو : الگلب العلم من المهد الی اللحد" هەر لە بێشکەوە هەتا مردن خەریکی فێر بوونی عیلم‌و زانست بە" یا "جەوهەری زانایان هاوکێشی خوێنی شەهیدانە"و "جەوهەری زانایان بەرزتر لە خوێنی شەهیدانە". [37][38]

لە سەر هونەری میعماری‌و میعمارانی گەورە کە کوردستانییەر لە ئیسلام بە کۆمەڵگای مرۆڤایەتی ناساندون پێشتر بڕێك دواوین‌و لە درێژەی ئەو باسەدا لە مەڕ هونەرو ئەو میعمار گەلە هونەرمەندەی کوردستانی دوای ئیسلام ئەوە زیاد دەکەین کە بە درێژایی مێژوو کوردستان ئەومیعمارانەی بە دنیا ناساندوە کە خولقێنەری ئاسەواری ئەوەندە بەرجەستە‌و جێ سەرنج بوون کە پاش چەند سەدە گەروەیی‌و

---

[37] In Ameer Ali: spirit of Islam

[38] مێژووی کۆمەڵایەتی ئێران ، مرتچی راوەندی ل 175 بەرگی 2

شکۆیان ئێستاش جێگەی سەر سوڕمانەو شاگردەکانیشان کە درێژەدەری شێوە کارو سەبکی میعمارەکانی مامۆستای خۆیان بوون، لە پێشکەش کردنی شتی نوێ بە دنیا بەردەوام بوون.

احمد رۆمی لە میعمارە بە ناوبانگەکانی دوا ئیسلامە کە لە سەردەمی تەیموریەکان دا ژیاوە. ئەو کوردێکی خەڵکی میافارقین بوە کە ناوی احمدی کوری هاشم بوە، چونکو ماوەیەکی زۆر بۆ ساز کردنی کۆشکی زۆر گەورە لە رۆم مابۆوە بە احمد رۆمی نێوبانگی دەر کردبوو. کاتێك تەیموری لەنگ بریاری دا کە سمەرقەندی پایتەختی خۆی بکا بە جوانترین شاری دنیا، لە هەموو میعمارو هونەرمەندانی سەرتاسەری دنیا ی گێراوە کە یەك لەوانیش احمد رۆمی بوو.[39]

لێرەدا پێویستە بگوترێ ئەو شوینەوارانەی کە لە شارەکان کوردستان ماونەوە خۆیان نیشانەی پلەی بەرزی میعماری کوردستانی، بیناسەرانسەر بەردینەکانی "ئامید = دیاربەرك=" و میافارقین"و ... نموونەی ئەو تەرزەبینایانەن، یا ئاشی بە شەپۆلی مووسڵ کە لەزەمانی خۆیدا شتێکی زۆر سەرنج راکێش بوە. "ابن حوقەل" لە سەدەی دەهومی کۆچیدا لەو ئاشە دواوەو دەنووسێ: ئەو ئاشە لە قەراغ دجلە، لە سەر تەختە داریکی جیگر توو دامەزراوە کە بە هۆی دوو زنجیر لە دووبەری چۆمەکە خراوە، بەرداشەکانی کە ئەوەندە گەورە بوون کە بە گەڕانی خۆیان دەیانتوانی رۆژێ پەنجا تۆن دان لێ بکەن.[40]

کەرەستەی پێویستی میعماریش پێ بە پێی هونەری بیناسازی، بەرەو پێش دەچوو، لە هەریم و ناوچەکانی پێشکەوتووی تریش کەلکی لی وەردەگیرا، هەر وەك کاشی ساز کردنو سێرامیك ساز کردنی مووسڵ زۆر بە نێو بانگ بوە. لەم باباتەشەوە دەنووسن: مووسڵ ناوەندی ئامادەکردنی قابو قاچاغی سادەو بێ لوعاب بوە کە نموونە گەلی زۆر لەوان لە مووزەکانی پاریس لەندەن، برلینو نیویورك

---

[39] ڤەرنامەی تەیموریی شرف الدین یەزدی جوغرافیای میژووی دنیای ئیسلام

[40] ابن حوقول، وەرگیراو لە میژووی کۆمەڵایەتی ئێران بەرگی سێیەم ل 167

مـــەوجودن.[41][42] هـــەروەها مووســـڵ ببـــوە ناوەنـــدی گردبوونـــەوەی کرێکـــارانو سـنعەتکارانی مـاهیرو لێـزان، ئەوشـارە لـە ریـزی ئـەو چـەند شـارە پیشەسـازیو سنعەتییەی ئەوەدەوەرە بوو کە لـەم ئیمتیـازە بەهرەمەنـد بـوون.[43] کـاتێکیش کـە شاهروخی تەیموری بۆ دروست کردنـی بـازاری هـەراتو خانووبـەرەکانی ئـەو شـارە پێویستی بە بەرد تاشان هەبوو سێ وەستای لە ئامیدو میافارقین را کە بی وێنە بوون هێنا بۆ هەراتو ئەرکی ساز کردنی بازارەکەی پـێ سـپاردن.[44] دەبـێ ئـەوەش زیـاد کەین کە شاری ئامیدیا = دیاربەکر کە چەند سەد سال بەر لە ئیسـلام هـەبوە هـەموو کات بۆ جوانی و قایم و قۆلی بە نێو بانگ بوەو بینا بەردینەکانی وەك پێناسـەی ئـەو شارە وا بوون.

---

[41] جوغرافیای میژووی خاکی خەلافەتی رۆژهەلات، لسترنج

[42] میژووی کۆمەلایەتی ئێران بەرگی سێیەم ل 85و میژووی پیشەسازیو دەرهێنانەکانی ئەم بابەتە پیررۆکۆ، وەرگێرانی سارمی

[43] ژیانی رۆژانە لە چین دا بەر لە هێرشی مەغوول، ژاك ژێرنە، وەرگێرانی دوکتور ئیزە پەنا

[44] حافظ ئەبروو، عبدالرزاقسەمەرقەندی، کتێبی السعد بن، وێبی السعد بن، وردراوی تورکی ئەستەمبۆلی الغ بیگو زمانی ئەو نووسین پرفیسور بارتولد P.W.Barthold وەرگێرانی محمد چاکرئۆغلوو

www.pertwk.com

رۆڵی کوردستان له بڵاو بوونەوەی زانست و فەننەکان و فەرهەنگی جیهان

هەر وەك له پێشدا ئاماژەمان پێ کرد، تەیموری لەنگ کاتێك بۆ بەرەو پێش بردنی پایتەختەکەی "سەمەرقەند" سنعەتکارو هونەرمەندەکانی لە ناوچە جۆراوجۆرەکانی رابۆ ئەو شارە بانگهێشت کرد، وێرای بانگ کرانی میعمارەکان و وەستاکاری بەشە جیاجیاکانیشی، تاقمیك له سەنعەتکارانی کوردیش گیراو لێرە کە لەو سەردەم شارەزای کاری چەك سازی بوون و نێوبانگیان هەبوو لە شارەکانی نسیبەین، ماردین، دیاربەرك و هەولێری کە بە پێی ئەو نووسراوانەی بە دەستەوەماون باشترین تفەنگو تۆپی سەردەمی خۆیانیان لە سەمەرقەند دروست کرد.[45] بە گشتی ئەوەی کە لە نووسراوە کۆنەکان دەردەکەوێ، هەر کام لەشارەکانی گرینگی کوردستان له بابەتێکەوە نێو بانگی هەبوە. شاری کوردنشینی "اخلاگ" که له شاره ناوداره‌کانی ئەرمەنستان له وزەمان دا بوە، یەکێك لە ناوەندە گرینگەکانی بازرگانی ناونەتەوەیی بوە (سەدەکانی 9 و 10) هەر بەو بۆنەشەوە

[45] سەفەرنامەی کولاوەیخۆ, بالوێزی ئیسپانیا له بارەگای تەیموور, بە زمانی ئینگلیزی

خەڵکی ئەوێ زۆربەیان زمانەکانی فارسی، عەرەبیو ئەرمەنیو یونانیان دەزانی، ناصر خوسرەو لە سەفەرنامەی خۆی دا دەنوسێ: لە رێکەوتی هەشتەمی مانگی جمادی الاول 638ی کۆچی لە شاری اخلاگ کە لە سەر کوردستانە ساتو سەودا بە پارە دەکرێو "رگل"ی ئەوان سی سەت دەرهەمە. بێجگە لەوەش لە ناوچەکانی شاخاوی زاگروسی کوردستانو هەروەها لە دەوەری "گنزك" (شیزیاشیزگان) لە نیزیك مەراغە زێریسووری زۆر باش لە کانگا دیننە دەر کە بە ملقمە دەیشۆنەوە" هەروەها دەنووسێ: شاری بتلیس لە قەراغ چۆمی دجلە، لە کوردستانیش، لە بابەت بازرگانو سەوداو معاملە بە قەدرایە "اخلاگ" بە نێو بانگ بوە.[46]

شاری مووسل کە خۆی ناوەندێکی گرینگی پیشە سازیو بازرگانی ئەو رۆژگارە بوو، هێندێك تایبەتمەندی خۆی هەبوو ، لەو زەمانداکە پاکو خاوێنی زۆری سەرنج نەدەرایە لەو شارەدا ئاوی جۆگەلەکانیان دەخستە سەر مەباڵەکانی گشتیو ماڵەکانی ناو شارو زۆر بە رارایەوە بۆ نەخۆشخانەکانی شاریشیان دەکێشا، هەتا لە بلاو بوونەوەی نەخۆشی پێشگیری بکەنو[47] ئەوە کارێك بوو کە دواتر لەشارەکانی تردا لاسایانکردەوەو تەنانەت ئەمرۆش لە هیندێك ناوچە بۆ نموونە لە شارەکانی کوردستان درێژەی هەیەو مەباله گشتییەکان بە تایبەتی هینەکانی مزگەوتەکان بەم شێوە خاوێن رادەگرن.

مووسل هەروەها لەسەدەکانی سەرەتای ئیسلام دا یەکێك لە ناوەندەکانی سنعەتی وردو زەریف بوەو ئوستورلا بگەل، راستو گۆدارو تەرازووی زۆر چاکو دەقیقو چەکو چۆڵو بەرگی شەڕێ وەك خوودو زرێیان لە مسێك کە هەر لەوێ دەردە هێنرا دروست دەکردو لە درێژایی سەدەکانی 12 و 13 زۆر کارخانەی گەورەیان لە مووسڵ و دیاربەرکر و هەولێر دامەزراند، چاوەدێرانی دەوڵەتی سی

---

[46] خاکی خەلافەتی رۆژهەلاتی نووسینی لسترنج.

[47] ابن جەبیر هەمان سەرچاوە, ابن بوتوتە

هەزار جۆر شتی جۆراو جۆرو پڕ بایەخو تایبەت بەوێ نێو دەبەن کە بە هەمە بابەت فلزی گرانقیمەت دروست دەکران.[48]

شاری موسڵ لە زەمانی سەلجووقییەکانو ئەیبوبییەکان دا دەگەڵ چەند شاری تری کوردستان وەك نسیبەینو هەرران‌و ئامیدیا لە دەگمەن شارەکانی دنیای ئەوکات بوون و لە بابەت جوانی و فەرهەنگەوە لە سەرەوەی هەموویان بوون.[49] ولە بواری هێندیك سنعەتی وەك موتەڵاکاری. نەقاشی ورازندنەوە و ئامادە کرانی کتێبی وینە دارو ئاسەواری پربایخ و نایاب لە ریزی شارەکانی وەك نسیبەین و ماردین و میافارقین‌و کووفە و بەسرەو بەغدا بوە.[50] جگە لەوانەش زانکۆی موسڵ لە یەکەمین زانستگەکانی دوای ئیسلاّم بوە کە لە لایان خواجە نظام الملك((دەگەل)) ((نظامیە))ی بەغدا دامەزراوەو هیندیك سوقووفەشی بۆ خەرجەکەی دیاریی کردوە. کەسانیك لەو زانستگەدا دەیانتوانی بخوێنن کە سەرەتای زانستەکانیان پێشتر خویند بوو، زیاتر لە دوو هەزار خویندکار لەو زانکۆیە دەرسیان دەخوینو و بەدریژایی ژیانی نظام الملك و ماوەیەکی زۆر دوای ئەویش زانکۆی موسڵ رەونەقێکی زۆری هەبوە.[51]

لە شارەکانی تری کوردستان کە لە بواری تێکنیکی زەمانی خۆیەوە و خزمەتەکانی بۆ بەرەو پێش بردنی زانستی فەننی جیگەی سەرنج بوون شاری نسیبەین کە لە زەمانی ئەشکانییەکان و ساسانییەکان و لەو کات دا کە لە زۆر شوێن جیگەو بیرۆکەیەك بۆ ساز کردنی خویندنگەی زانستی غەیرە ئایینی نەبووە، ئەو شارە خویندنگەی زۆر تەیاری هەبوە و زۆر کتێبی بنەرەتی زانست و فەلسەفەی لی کوتراوەتەوە کە زۆربەیان بە زمانی سورەییانی بوون و زاناکانی ویندرێ زۆر بە باشی

---

[48] ژیانی رۆژانەی موسلمانیان لە سەدەکانی ناوەراستدا، دوکتور مەزاهیری‌و هورموزنامە لە نووسینی مامۆستا پووردادو و مێژووی کۆمەڵایەتی ئێران هی مرتچی راوەندی بەرگی سێیەم ل 53 بە دواوە.

[49] Arnold: Preaching p.91 و Thompson .j.W:Economic and Social History. P.391
و روحی ئیسلام ئەمیر علی کە ئەویش لە بەرگی 11ی لە سەردەمی ئیمانی میژووی شارستانیەت"یویلد دۆرانتی وەرگرتوە.

[50] میژووی هۆزانوانان، سیرو ویلیام ئورین، وەرگێرانی احمد سوپیهری خۆراسانی وزەکی محمد حسن لە کتیبی سنعەتەکانی ئێرانی دوای ئیسلام و رێنوینی سنعەتەکانی ئێرانی و شارەکانی هونەری ئێران، نووسینی((پوپ)) وەرگێرانی دوکتور پەرویزی ناتڵ خانلەری.

[51] تجارب السلف (تەجرەبەکانی پیشینیان) ولی کۆلینەوەی ماموستا سعید نەفیسی لە گوڤاری میهردا.

ئەو کتێبانەیان دەپاراستو ببوە ناوەندی زیاد کردن و بلاو کردنەوەی کتیبەکانی زانستیو فەلسەفی.[52]

خەلك لە شارەکانی کوردستان بەو خویندنگایانەیان دەکوت((ئیسکۆڵ))ئەوە نێوێکە کە ئەمرۆ ئینگلیسی زمانەکان لە هەموو دنیا دا بۆ خویندنگەوەکە بە کاری دینن‌و بە مەدەرسە دەلێن ئیسکول. لە روانگەی نووسەری ئەم کتێبەوە بۆیەکەم جار خویندنگە دروست کران بەم شیوە کە باس کرا لێرە را دا کەوتوە و لێرەوە بۆ شوینەکانی تر،یەك لەوان ئینگلستان گویزراوەتەوە. لەو شوینانەدا سەرنج دەرا بە زانستی غەیرە ئایینی وەك وانەکانی نەحو،بەیان‌و مەعان فەلسەفەو پزشکی، موسیقی‌و بیرکاری‌و نجووم دەکوترایەوە و لە لایەن ئەفلاتوونییە نۆییەکانەوە سەرنج بە فێرکرانی زانستی پزیشکی دەدرا کە تایبەت بە نووسراوەکانی بوقراگ و جالینووس[53][54] بوون.

تاقمیك لە ئیرانییە زاناکان بو یەکەم جار لە رەهاو نسیبەین بە کەلك وەرگرتن لە عەقلانیەت و ئیبتکاری خەلکی کوردستان[55] دەستیان کرد بە دامەزراندنی هێندێك خویندنگە بەو مەبەستە کە لە زانیاری و زانستی خەلکی ئەو ناوچە بەهرە وەرگرن ولە وانە دەکرێ زانایانی وەك پولصی ئێرانی، ئاکاسیوس بارسوما کە دە گەڵ زانست و زانیاری یۆنانی هەر لەو مەدەرسانە دا ئاشنا ببوون نێو بەرین کە لە شوینگەلی جیاجیا دەستیان دایە دامەزراندنی ناوەندی پەروەردە کردن‌و ڕاهینانی گرینگ و بۆ ڕەواجی زانست و زانیارییەکانی ئەو سەردەم زۆریان هەوڵ داو بۆ دەرس کوتنەوە لە زانایانی خویندنگەکانی نسیبەین‌و ئامیدیا و رەهاو حەررانیش کەلکیان وەرگرت، بۆ نموونە لە گوندی شاپوور(جندی شاپور) کە هەر لە سەرتاوە ببوو بە ناوەندیکی زانستی و وەرگیرانی زۆر لە کتیبەکانی زانایانی یۆنانی‌و هیندی لە بوارەە

---

[52] سەردەمی ئیمان،بەشی دووهەم، شارستانیەتی ئیسلامی، میژووی شارستانیەت، وەرگیرانی ابوالقاسم پاینده ل7تا 146و دواتر

[53] میژووی ئەدەبی ئیران، ئیدوارد براون، بەرگی یەکەم، وەرگیرانی علی پاشا صالح

[54] میژووی زانستەکانی هزری لە شارستانیەتی ئیسلامیدا نووسینی دوکتور زەبیحالله صفا

[55] میژووی زانستەکانی هزری شارستانیەتی ئیسلامی

جۆراوجۆرەکان دا بە زمانی پەهلەوی و سەرکەوتنی زۆریش لەم بوارەدا وەدەست هینا. لەم ناوەند زانستییەدا بە هاندانی شاپوور و خوسرەوی یەکەم و ئەونەوشیروان، زۆرێك لە حەکیمانو پزشکانی پلە بەرزی ئێرانی و یۆنانیو هیندی کۆ بوونەوە و خەریکی چارسەری نەخوشانو موتالاّی پزشکی بوون.[56][57] دوای هێرشی عەرەبانیش، زانکۆی پزشکی گوندی شاپوور پلەو پایەی خۆی هەر پاراست و لە سالی 148ی کوچی کە نەخۆشی خەلیفە(مەنسوور دەوانقی) بە هۆی "جورجیس" عیلاج کرا، دیسانیش پایەی چوە سەرتر. . بەلاّم لە سەدەی سیهەمی کوچی دا کە بەغدا لە بواری زانستییەوە زۆر بەرەو پیش چوو بوو بە هۆی ئەوە کە پایەو بایخی جوندی شاپوور بێتە خوار.[58] دوای ئیسلام لە خویندنگەکانی نسیبەین ئەو کتیبانەی بە زمانی سوریانیوپەهلەوی بوون لە لایان کەسانیکی وەك ابن المقفع و کورەکەیەوە وەرگێردرانە سەر زمانی عەربی لەم ریگەوە خەلکی ئەم شارە کوردنیشینە توانیویانە کاریگەری مەعنەوی و ئەخلاقی خۆیان لە شارستانیەتو فەرهەنگی دنیا نیشان بدەن.

لە شارەکانی تری کوردستان کە کاریگەرییان لە فەرهەنگو زانستی دنیا دا هەبوە و پێشتریش ئاماژەمان پی کردوە." حەرران"ە. مرتچی راوەندی دەنووسێ: ئەو شارە کە راستیدا شاری مورتە دان بوو، زۆر بەی خەلکەکەی لە فیرقەی صائبی بوون و لە هەر شوێنیك کە سەرنج بە زانستەکانی نائاینی دەدرا بە و ناوەیان نێو دەبرد، ببووە ناوەندێکی زانستیو کۆ زانایەکی ئاشنا دە گەلّ هەیئەتو نجووموو ئەخلاقی

---

[56] دیسان پیوستە بکوتری ئەو شارانە کە ئیمە بە شارەکانی کوردستاننیان باس دەکەین و لە سەر کوردستانیش لە کتێبگەل جۆراجۆردا بە هێ ئێران یا رۆمیان ناو دەبردن و ئێمە بۆ دیاری کردنی ئەو خاکەو فەهەنگو زانستەکانی بە نێوی راستی خۆی دەیهێنن، ئەش زیاد دەکەین کە ئەم شارانە هەر لە سەرەتای میژووودا بێ پسانەوە کورد نشین بوون.

[57] میژووی کۆمەلایەتی ئیران، بەرگی سیهەم،ل 225

[58] میژووی کۆمەلایەتی ئیران، مرتچی راوەندی، بەرگی سیهەم ل 225 بەدوا، لێرەدا دەبێ ئەوە بیژین کە یەکیك لە دەلیلەکانی پەپوەست بوونی کوردەکانو ئێرانییەکان زمانی ئەوانە ووەك بیسنی وشەی ((گوند)) لە زمانی پەهلەوی دا بە واتای ئاوەدانی هاتوە کە لە کوردی ئەمرۆش دا هەر بەو مانایە هاتوەو بەدێ دەلێن گوند.

خڕبوونەوە.[59] لێرەدا پێوستە بکوترێ لە دوای بە ڕەسمی ناسینی دینی مەسیح لە لایەن ئیمپراتووری ڕۆم، زۆری هەوڵدا کە حەررانییەکان لە باوەڕی خۆیان وەرگێڕێو بیان هێنیتە سەر دینی مەسیح، بەڵام ئەوان بە تووندی ڕاوەستان، بە شێوەیەک کە ڕۆمییەکان حەررانیان بە شاری بوت پەرستان نێو دێر کرد، بەڵام لە پێوەندی وشەی صابئین دەگەڵ خەلکی شار دەبێ بڵیین لە زەمانی حوکمرانی عەبباسییەکان دا زانایانی ئەو شارە کە بە تووندی خەریکی وەرگێڕان و پەروەردە کردن و بە عەرەب کردنی کتێبە یونانییەکان بوون. تا کاتی حوکمداریی مەئموون و زۆر بەراحەتی ولە ئاسایشی تەواو دا دەژیان، بەڵام کاتێک مەئموون بە مەبەستی چوون بۆ شاری مەشهەد بەو شارەدا تیپەڕیو لە بێ موبلاتی خەلکی شار بە ئایینەکان ئاگادار بوو، هەڕە شە سالّی کردنوکوتی: ئەگەر تا گەرانەوەم بۆ ئەو شارە ملّ بۆ یەکیک لەو دوو مەرجەی بۆتان دادەنیم ڕانەکێشن هەموتان دەکووژم![60] ئەو دو مەرجەش بریتیی لە: یادێنە سەر دینی ئیسلام یا یەکیک لەو دینانەی کەئیسلام بە ڕەسمیان دەناسێ قبووڵ بکەین پێرێکی خاوەن زانستی ئەو شارە کە پەی بەرادەی ژهراوی بوونی بیری مەئموون و هەڵەی ئەو بردبوو،بە هاو شارییەکانی خوی پیشنیار کرد کاتیک خەلیفەی گەراوە. پێێ بڵێن کە ئیمە((صابی))ینو ئەو مەزە بە لە قورئانی پیرۆز دا باسی کراوە. خەلکیش ئەو پیشنیارەیان قبووڵ کرد. بەڵام مەئموون بەر لە گەرانەوە بۆ حەرران مردو مۆرکی((صابئین)) لە سەر خەلکی ئەو شارە مایەوە.[61][62] حەرران لە

---

[59] میژووی زانستەکانی عەقلی، دوکتور زبیح اللەصفاو و میژووی کۆمەلایەتی

[60] هەمان سەرچاوەی پیشوو

[61] فەرهەنگ یا"وشەنامە"ی میژوویی جوغرافیای عەمید، نووسینی حەسەن عەمید ل 561

[62] صابئینی یا صابئە نێوی گروپیکی ئاینییە کە بەبوت پەرستو موشریک دەناسرێن و هیندێک کەسیش ئەو بەشیک لە بەینی جوولەکەو مەسیحیان دادەنێن و ئاداب‌و ڕەسمی ئەوا نیش تیکەلاوێکە لە پەهوودیگەری و مەسیحیەت.باوەری صابئینی لە کەلدەی کۆن دا هاتۆتە وجوودو، دوو فرقە بەو نیوە بەناوبانگن. یەکیان صابئینی ڕاستن کە ماندائیان و موغتەسیلەشیان پێ کوتون و زۆربەی کات خەریکی ئادابیشوستن بوون، هەر ئەوانەن کە لەکە لدەسەریان هەلداوە. تاقمی دیکەیان ئەوانە بوون کە لە زەمانی مەئموون دا بۆنەجات دانی خۆیان لە کوژران. خۆیان بە فیرقەی صابئین ناساندوە. زانا گەلی زۆر لە حەرران هەلکەوتوون کە زانستەکانی یۆنانیان فێری موسلمانان کردوە.

زۆر کۆنەوە پێشنیەی ناوەندیەتی زانستی هەبوو، هەروەك لە زەمانی ئەسکەندەری مەقدوونی دا یونانییەکان پێیان دەکوت:"ئالنوپولیس" هلنوپۆلیس"هەروەها((هاران)) یشی پێ دەوترا[63]. دوای ئیسلامیش هەروەك باسکرا تیکۆشانی زانستیو فەرهەنگی زۆر بەرچاوی هەبوە. شاری"رقەش" لە جزیرەی((کوردستانی سووریە)) لەو شارانە یەکە لە کوردستان دا هەلکەوتەیەکی میژوویی و فەرهەنگی گرینگی هەیە. ئەو شارە لە قەراغی رۆژئاوای چۆمی فورات هەلکەوتوە و لە زەمانی هارون الرشیدی گەورە خەلیفەی عەبباسیدا هاوینە هەواری رەسمی ئەو بوە ولێی ماوەتەوە.

ئەبۆ عبداله تەبانی "317هەتا236"ی کۆچی کە دەبێتە"929هەتا850"ی زایینی کە لە ئوورپا بە ئەلبەتیوسalbatiynus بە نیوبانگە لە زانایان و داهێنەرانی گەورەی زانستی بیرکاری و هەیئەتەو لە کوردەکانی شاری رقەیە. ئەو کەسیکە کە زانستی ژمیریاری "مپلپات" ی لە سەردەمی "هپار خۆی‌و بگلمیوس" زۆر بەرەو پیشتر بردوەو لە مپلپات لە جێی چوار گوش یا (مربعات) بۆحەللی مەسەلان دەکار هێناوەو " جەیبیزاویە"ی لە جیاتی قەوسی "هپارخۆی" یۆنانی هێناوە. هەر ئەو زاتە بوو کە لە حیسێبی مپلپات نیسبەتەکانی تا رادەیەکی زۆر بەم شێوەیە رێك خست کە ئەمرۆ کەڵکی لێ وەردەگیرێو دەکاردێ.[64][65]

تەبانی لە زانستی هەیئەت دا لە فرغانیش بە نێوبانگ ترەو ماوەی چلو یەك ساڵ لە کاری رێك خستنی ئەو رەسەدانەی کە لە بابەت لێ وردبوونەوەو سەرنج دان نێو بانگی دەرکردبوو کاتی سەرف کردو لە ئاکام دا بەوە گەیشت کە بە شێوەیەکی سەر سوڕ هێنەر لەگەڵ ئاکامەکانی رۆژگاری ئێمە نیزیکە, یەك لەوان رەوتی ئیعتدالەین

ماندائییەکان کتێبێکی تایبەتی خۆیان هەیە بە نێوی "سیدرلربا Sidra- Rebba" یا "گینزە Ginza" کە بە زمانی ئارامی نووسراوە لە شوشتەرو دیز فوولیش هیندیك لە وانە دەژین کە صبی یا صابیان پی دەگوترا لە رابردوو دا زۆر بوون و وردە وردە کەم بوونەوە لە عیراقی عەرەبیش هیندیك هەن کە کورِان خەتەنە ناکەنول ژنێك زیاتر ناهێنن هەر وەك کاتۆلیکیەکان تەڵاقدان بی ئیزنی حاکمو حوکمی ئەو بە جایز نانزانن, زۆریان ئاوی جاری خۆش دەوێو ری‌و رەسمی ئائینی خۆشیان لە قەراخ ئاوی رەوان بەئەنجام دەگەیەنن.

[63] هەر ئەو سەرچاوانەی پێشوو بە بروای نووسەری ئەم کتێبە تەنیا کوتنی ح بە هـ بۆتە هۆی سازبوونی وشەی "هاران"

[64] F.T.Carter:The invention of printing in china introduction, p 85

[65] Barnes economic History, p,113

(اعتدالین له سالّ دا 54/5 دەرەجە و مەیلی ئیستوای فەلەکی 23/55 دەرەجەی دیاری کردبوو.[66] هەیئەتناسان لە راگەیشتن بە کاری رەسەدی ئەستیرەکانی عاسمانیو نووسینیان,و هەر وەها لێ کۆلینەوەی هەیئەتی بگلمیوسو موتالا لە سەر پەلّەکانی رۆژ لە زەمانی مەئموونی عەببباسیداو, بە مستۆگەر زانینی خربوونی گۆی زەوی, دۆزینەوەو ئەندازە گرتنی دەرەجەی جوغرافیایی بە هۆی رەسەد کردنی خورەتاو لە " سەنجار = ژەنگار" یەکێك لە شارۆچکەکانی کوردستان بە کەلّك وەرگرتن لە روانگەی "تەبانی"[67] لە گەورە زانایانی تری کوردستان دەتوانین لە ابن واچح (احمد بن یعقوب)ی جوغرافی زان یاد بکەین کە لە سالّی 248ی کۆچیدا وەفاتی کردوە, ئەو کە خەلّکی (اخلاگ), لە کوردستانی ناوەندییە, نووسراوەکانی لە بواری جوغرافیا دا بایخو گرینگێکی زۆریان بوە. لەکتێبەکانی ئەو دەتوانین اخبار الامم السالحه, اسماو البلدان, التاریخ الکبیر, مشاکله الناس لزمانهم نێو بەرین کە تاقمیك بە هەلّە ئەویان بە هەرمەنیو خەلّکی ئەرمەنستان لە قەلّەم داوە.[68]

لە زانستی (نەحو)یش دا یەکێك لە زاناکانی کورد کە خەلّکی شارەزوور بوە, ناوداری زەمانی خۆی بوە. ئەو کە ناوی "بشکست Bosh-kast" بوە لە ئاخریەکانی سەدەی یەکەمی کۆچی دا ژیاوەو هەر لە سەرتای لاوەتیەوە وەدوای فێربوونی زانست لە لای مامۆستایانی پلە یەك کەوتوەو چۆتە مەدینەی منەوەرەو لە وێ خەریکی کوتنەوەی دەرسی نەحو بوە.

ناوبراو لە راپەرینی "خوارج" بە رێبەری " ابوهەمزە" دا چالاکانە بەشدار بووەو لە ئاکامدا مریدانی مەروان ئەویان گرتوەو کوشتویانە.

---

[66] Sarton.i.602 و سەردەمی ئیمان بەرگی دووهەم شارستانیەتی ئیسلامی لە کۆی میژووی شارستانیەت، ویل دوراست، وەرگێرانی ابولقاسم پاینده

[67] Arnold and Gucl Laume: De Vaux 11.396 وەرگیراو لە میژووی شارستانیەت، ویلدورانت شارستانیەتی ئیسلامی

[68] فەرهەنگی میژوو و جوغرافیای عمید, میژووی کۆمەلایەتی ئێران, مرتچی راوەندی, بەرگی سێهەم, ل 220, میژووی ئەدەبیاتی ئیدوارد براون, وەرگێرانی علی پاشا صالح

بـه پێـی ئـەوەی کـه بـه نـاوی زانسـتەکانی عـەقلیش لـه میـژووی شارسـتانیەتی ئیسـلامی دا دەبیـنین بەرهـەمی تێکـەڵ بـوونی زانیـاری و ئاسـەواری زانسـتی چـەند قەومو تێکەڵاوی شارستانیەتی یۆنانی و ئێرانی و عەرەبی و هیندینو لەم بابەتەوە لـه هەموان زیـاتر تاقمیـك لـه وەرگێـرانو کـۆیرەرەوانی مەسـیحیو صـابئی لـه خـەلکی حەررانی کوردستان و هیندی وقیبتی بەشدار بوون کە دەکری بە داهینەرانی زانستە عەقلییەکانیان بزانین. [69]

کوردستان بیجگلەله زانایانی ناوبراوی سـەرەوە"لیکولـەرەوە و زانایـانی زۆری بـه کومەڵگای مروڤایەتی ناسـاندوه کـه هـەر کـام لـەوان بـۆ خۆیـان پلـەو دەرەجەیـەکی بـەرزیان هـەبوە و کەسـانیکی وەك ئـەبو حەنیفـەی دینـوەری و ئامێـدیو ئیسـحاق مووسڵی وابن قەتیبەی دینوەری لە شـارەکانی کوردسـتانی عـیراقو ئـیران لـه بەشـی پسپۆری خۆیان دا بی وێنە بوون.ئاسەواری بەجێ ماوی ئـەو نووسـراوانەی ئاماژەیـان پـێ کـراوە کـه بـه داخـەوە نـەماون هـەموو پێنشـاندەری دێرێنـه بـوونی فەرهـەنگو شارستانیەتی کوردستانو هەلکەوتەی شازو دەگمەنی ئەو خاکەیە.

ئیمپراتووری رۆم(هیراکلیـوس) لـه زەمـانی هێرشـی خۆیـدا بـۆ سـەر ئێـران وێـڕای سەرکەوتنەکانی ئاماژە بـه گـرتنی "گنـزك" لـه دەورو بـەری تکـاب لـه سـالی623ی زائینی دەکاو دەڵێ!...دوای گنزك بەرەو باشووری گـۆلی ورمـێ رۆیشـتم ولـه سـالی 624خاکی ئەو دەورەم گرت..."زیاد دەکا و دەڵێ لـەم دەوەرەدا عیبـادە تگایـەکی پاشایانم دیت کە وەك"ئەیا صـوفیەی" رۆم سـاز کـرا بـوو.هەیکلـەلی هـورمزو وێنـەی خوسرەوی لە حالیك دا کە کە لە سەر تەختی پاشایی دانیشتبوو لە میچ کێشـرابۆوە. هـەر وەهـا وێنـەی رۆژو مـانگئ ئەسـتێران دەگـەڵ ئـەوبوت پەرسـتانەی کـه وەك خوادەیانپەرستن لە میچی ئەو عیبادەتگایە دا کێشرابوونو فرشتە گەلی موقەررەب .

---

[69] Thomr son sis .E.M: Intsoducion Gseek and Tatin palaecyaphy ناسینو خوێندنەوەی خەت و نووسراوەکانی دێرینی یۆنانی ولاتینی نووسینی ای . ام تامپسۆن.

واته "ئیمشاسپندان" یشیان لە تەنیشت کێشابوونەوە کە گۆچانیان بەدەستەوە بوون " لە دوای ئەو مەتلەبەدا زیاد کراوە کە دەزگایەکی میکانیکیان بۆ باراندنی باران‌و ئامرازیکیان ئامادە کردبوو کە دەنگی لە گوێن دەنگی هەورەتریشقەی لێ دەهات, ئەو دەزگایەکە رۆمییەکان سەریان لی دەرنەچوە, لە راستیدا سەعاتێکی گەورە بوە کە ئەدگاری عاسمانی تێدا دەنواند.[70]

بەرێز مرتچی راوەندی وێرای باس لە سەر ئەو مەسەلەی لە سەرەوە لێی دواین, هیچ ئاماژەیەکی بە کتێب‌و نوسەرێك نەکردوە کە ئەو شتەی نووسیوە, هەر بەو چەشنەی نووسیوە کە ئێمە هێناومانە. بەڵام لە باشووری گۆلی چیچست (ورمێ) کە محالی شارویران"ی پی دەگوترێ, شارەکانی مەهابادو بۆکان‌و نەغەدەو میاندوئاوو لە ئاخریشدا سەقزو سەردەشت لە کوردستانی ئێران ئەمرۆکەیەو بە کوردستانی موکری دەناسرێ، هەڵکەوتوون. تەپکی حەسەنلوو, ناوچەی دێرینی " باستانی" زێوەکە شاکاری زۆری رابردوویان لێ دۆزریوەتەوە لەو دەوەرەدان. بە سەرنج دان بەو شوێنەی کە هیراکلیوس دیاری کردوە (باشووری گۆلی ورمێ) نووسەری کتێب پاش لێ پرسینەوەیەکی زۆر بەم ئاکامە گەیشت کە ئەو عیبادەتگایە لە شاری"داریاز یا داریاس"بوە کە ئێستا لە پێنج کیلومتری مەهابادەو وێرانەکانی لە گوندێك هەر بەم ناوە "دریاز Dsyas" هەلکەوتوە. لە بەر ئەووەی هیچ توێژینەوەیەك لەو وێرانەکانی ئەو شارە دیرینە (باستانییە) نەکراوە ئاسەوارێکی لێ دەست نەکوتوەو لە ژێر هەرد داماوەتەوە, ئەو ناوچەیەش هەر بەو بۆنەوە بە "شارویران shar-veran" نێو دێر کراوە.

بە لە بەر چاو گرتنی ئەوەی کە جگە لە تەختی سولیمان هەڵکەوتوو لە نێوان میاندئاوو تکاب‌و بۆکان کە لەو زەماندا لە سەر "گنزگ" بوە, شوێنەواری شارێکی دێرین نابیندرێ کە ئەو هەلو مەرجەی تێدابێو بە پێ داگرتنی هیراکلیوس لە سەر

---

[70] میێژووی کۆمەڵایەتی ئێران, بەرگی سیهەم, ل 202و بەرگی حەوتەم ل 572

و - پیرانشاریش کە جاران گوندێك بوە بە ناوی "خانێ" ئێستا بۆتە شار, هەر لە سەر ئەو ناوچەی موکریانە

باشووری گۆلی ورمێ, تەنیا داریاز یا دریاز دەتوانێ ئەو عیبادەتگایەی تێدا بووبێو وجوودی موغبەرەی "فەقرەقا Fagh Ragha" ش کە بەرانبەریەتی دەتوانێ جۆرێك ددان پێداهێنان بە بوونی عیبادتگای سولتانەکانی ئاماژە پیکراو لە لایەن هیراکلیوس بێ،[71] واتە دەتوانین بلێین عیبادەتگایەکی ئاواتە نیا لەو شارە باستانییە بووبێ کە بە داخەوە بە تەواوی کەوتۆتە ژێر خاك و هیچ چەشنە توێژینەوەیەکیشی لە لایەن دێرینە ناسانەوە لە سەر نەکراوە تا شوێنەواری رابردووی ئەو شوێنەمان بۆ دەربخا. دیارە شوێنەواری ئاوا لە کوردستان زۆرەو هەر کام زیندوو کەرەوەی بەشێك لە میژووی خەڵکی ئەو هەرێمەیە, هەر وەك کۆنترین تاقی نالّی شکل لە سەنعەتی میعماری دێرین کە لە سەدەی دووهەمی بەر لە میلاد لە هیندوستان ساز کراوە بۆ کوردستان گوێزراوەتەوەو لە تاقی کلیسای نسییەبن لە کوردستان کەڵکی لێ وەرگیراوەو چلۆنایەتی هێنانەکەشی خۆی میژووەکە.[72] کوردستان لە هێندیك سەنعەت دا داهێنەر بوە, یەك لەوان ساز کردنی فەرشێکی تایبەت بوو کە لە شارەکانی ئامید یاو نسیبەین و میافارقینو دەوروبەری هەولێرو مووسڵو کەرکووك دروست دەکرا. ئەو فەرشانەیان گولدۆزی دەکرد, هەر چەند دوایە دروست کردنی ئەو فەرشانە لە شوێنەکانی دیکەی وەك رۆژهەڵاتی ئێرانیش گوێزرایەوە و بوو بە باو بەڵام داهێنەرەکانی ئەو شارانە بوون کە لە سەرەوە ئاماژەمان پی کردن بە تایبەتی ئەو جۆرانەی کە خوری وشتر یا جۆرێك لە بزن واتە بزنە مەرەز ساز دەکرانو ئێستاش ئەو جۆرە پەشمە هەر بە مەرەز "Maraz" نێو دەبرێو خوازیاری یەکجار زۆر بوو. ئانتیوس کە چاوی بە کارگەکانی فەرش چنینی ئامیدیاو چەند شاری تری کوردستان کەوتوە دەنووسێ:

---

[71] بۆ زانیاری زیاتر لە ناحیە ناسی کوردستانی موکری, نووسینی حبیب الله تابانی بڕوانە

[72] سەردەمی ئیمان لە کۆی میژووی شارستانیەت, بەشی دووهەمی مەدەنیەتی ئیسلامی, وەرگێرانی ابوالقاسم پاینده, لاپەرەکانی 31 تا 130

"کارگەکانی فەرش بە زۆری لە گوندەکاندا دەندرینو کرێکارەکانیش زیاتر ژنو منداڵی کەم تەمەنن کە بە جلو بەرگی رەنگاورەنگی خۆیانەوە لەبەرانبەر تەونبەستەکاندا دیمەنێکی جوانیان هەیە. کاری قالی چنین چاوەدێری وەستایەك دا بەرێوە دەچی کە بە لەحنێکی خۆش کاری هەر کام لە کرێکارەکان رادەگەێنێ, کاری ئەو کرێکارانەو تەنانەت هی منداڵەکانیش لە بواری شارەزایی‌و تەردەستییەوە سەر سورهێنەرە. ئەو چەشنە فەرشانە دەگەڵ قالییەکانی کرمانو ئیسفەهان کە لە باشترین جۆری فەرشن بەرانبەر دێنەوە.[73] پارچە زەرییەکان و بە قولاپەدرواوی ئەو ناوچەش لە ریزی باشترین چەشنی پارچەکانی دنیا بوون. کلاویخولە سەفەرنامەی خۆی دا بە درێژی لەم بارەوە نووسییەتی.[74][75]

سەر باقی هەموو ئەو مەتلەبانەی کە سەبارەت بە شارەکانی کوردستان لە سەدەکانی یەکەم تا شەشەمو حەوتەمی کۆچی، کوردستان بە هۆی هەڵکەوتەی تایبەتو حوکمرانە دڵسۆزەکانی کە هەیبووە, زۆربەی کات حاشارگەی زانانیانو گەنجینەیەك بوە بۆ لێ کۆڵەرەوەکانو ئەهلی موتالاّ, هەر وەك یاقووتی حەمەوی کە بە نێوی (شێخ شهاب الدین ابو عبدالله یاقوت الحموی) بە نێو بانگە , لە خێوە کەو تەبەر هێرشی مەغوولەکان کە پەلامار دان بۆ سەر ئێرانیان دەست پێ کرد بوو, کەم مابوو بە دیل بگیرێو بێتە کوشتن کە بە پەشۆکاوی‌و بێ جلو بەرگ بەڵام بە کتێبەکانییەوە ڕای کرد. چونکە نێوو نێو بانگی ناوەندی زانستی کوردستان بیستبوو هاتە ئەو دەوەرەو ڕووی کردە شاری موسڵو لەو پەری هەژاری دا پەنای بۆ زانستگەی موسڵ بردو لەوێ خەریکی پاکنووس کردنی کتێبی خۆی (معجم البلدان) بوو کە فەرهنگێکی درێژی جوغرافیایی‌و کۆ کایەك لە زانیارییەکان لە مەڕ

---

[73] ژیانی رۆژانەی موسلمانان لە سەدەکانی نێوەراست دا, دوکتور مەزاهیری, کە لە لاپەرەکانی 9 تا 188ی میژووی کۆمەڵایەتی ئێرانی وەرگرتوە.

[74] سەفەرنامەی کلاویخۆ, وەرگیرانی مسعودی رەجەب نیا لە ل 241 بە دوا

[75] سەرەتای ابن خلدون بەرگی 1 ل 528 بە دوا

مەسەلەکانی نجوومی, زانستەکانی سروشتو دێرینە ناسیو جوغرافیای مرۆڤی و مێژوویی بوو هەر لەوێش تەواوی کرد. [76] [77]

موسیقا و رابردوەکەی
لە کوردستان

[76] میژووی مەغوول، نووسینی عباسی ئیقبالّ- میژووی کۆمەلّایەتی ئیران، مرتچی راوەندی، میژوی شارستانیەت ویلدۆراست بەرگی وەرگیرانی ابووالقاسم پاینده و Garrison. 136.

[77] Arnold and Guillaume p. 93

موسیقا له کوردستان رابردوویەکی لە مێژینەی هەیەو ئاهەنگە تایبەتییەکانی وەك((حەیران)) كە جۆرە مەقامێكە بە كۆنترین دەزگاكانی موسیقا دەزانرێ، هەلو مەرجی جوغرافیایی‌و سروشتی ئەو خاك‌و وەلاتە وەهایە كە لە چلۆنایەتی سلاّمەتی وجوودیان داو ساغی‌و خۆشی دەنگیان دا كاریگەری هەیەو و هەر لە بەر ئەوەشە كە هوزانوانەكانی ئەو خاكە هەموو كات نێو بە دەرەوە بوون‌و هەن، هەر وەك ئەو رۆش مەقام بێژانی كورد لە گەورەترین گۆرانی بێژەكانی تورکیە‌و عێراق‌و ئێران‌و بە تایبەتی لە تورکیە‌و سوریە و عیراق باشترینیانن.

هەر وەك گوترا ئەو هونەرە زیاتر دەگەریتەوە سەر هەڵومەرجی جوغرافیایی كوردستان، ئەگەر لە شوێن‌و ولاّتانیترو لە هەر سەت كەس كەسێكی دەنگ‌و خۆش هەبێ بەڕاشكاوی دەتوانین بلّێین لە كوردستان لە هەر چل كەس یەك كەس لەو نیعمەتەی خوا بەهرەمەندەو لە قەدیمەوە، بەر لە ئیسلامیش هەروا بوە. نوسیویشیانە كە دوای ئیسلامیش پیاوی زۆر گەورەیان لەم بوارەدا بە دنیا ناساندوە، یەك لەوان ئیبراهیم مووسلّی بوە كە گەورەترین مێری موسیقا بوە بە تایبەتی وێژەری بارەگای هاروون الرشیدبوە. وەك دەنووسن بۆ ئەوەی پازی بكا كە بێتە بارەگای ئەو، بڕی150000 درهەم كە 750000دولاری ئەمرۆ دەگریتەوە بەخششی دەداتێ‌و مانگانە بڕی10000درهمیشی بۆ بریبووە. هەروەها دەنووسن كە جارێك هاروون بۆ گۆرانیكی كە بۆی گوتبوو و زۆری پێ‌و خۆش ببوو، سەت هەزار درەمی خەلاّت كرد بوو. لە بارەگای هاروون دا قسە هەر قسەی برایم مووسلّی بوو، چوونكوو هاروون هیچ كات قسەی ئەوی نەدەشكاند. وەك دەلێن والی خوراسانی كە لە بارەگای هاروون دا زۆر دەست رۆیو بووە و زۆر لە كارگێرانی دارالخلافە برادەری بوون، دەكەوێتە بەر غەبی هاروون و هەموو دەربارەكان ئەوەندی توانیان هەوڵیان دا لێ ببووڕێ بەڵاّم سوودی نەبوو، ئاخریەكەی برایم لە بەرانبەر دیاریەكی زۆر بایخدار و

رەجای دەربارییەکان لە دەرفەتێکی باش دا ئەو کارەگرانەی بە سانایی جێبەجێ کرد.

باوکی برایم کەوشدروێکی ساکاری مووسلی بە نێوی ماهان بوە کە ماوەیەك لە کووفە ژیاوە، کاتێك برایم گەیشتە تەمەنی تازە لاوی گەراوە مووسڵ. برایم نەدیمی مووسلیشی پێ کوتراوە[78] ئەو موسیقا لە ماموستایانی ئێرانی فێر بووە[79][80][81] لە گورانی کوتنو ژەنینی عوود ماموستایەکی تەواو بوە و لە بارەگای مەهدی و هادی عەبباسی پلەیەکی بەرزی هەبوە و دوای هادی بۆ ماوەیەکی لە بارەگانە ماوە، بەڵام هەروەك باس کرا هارون الرشید بە مەرجێکی زۆر ئەوی رازی کرد کە دووبارە بگەڕێتەوە دەربار، سااڵو نیوێك کۆچی دوایی برایم مووسڵییان188ی کۆچی لە شاری بەغدا نووسیوە.

ئیسحاق مووسڵی کوڕی برایمیش لە موسیقادا ماموستاو لە کوتێش دا بی هاوتا بوە، ئەویش لە نیزیکانی بارەگای هارون الرشیدو مەئموونو موعتەسەم عباسی بوەو لە سالی 235ی کۆچی لە بەغدا کۆچی دوایی کردوە.

"مخارق" کە شاگردی برایم مووسلی و لە موسیقا زانانی گەورەی زەمانی خۆی بوە، لە منداڵییەوە لە خزمەت ماموستاکەی دابوەو هەروەها لە دەرباری هارون الرشیدیش ئامادە بوە.[82]

لە هەر دەور و زەمانیك دا هونەرمەندانی وێژەری کوردستان لە دەگمەنەکانی زەمانی خۆیان بوون، هەر وەك لەو دوایانەدا کە دەگەڵ یەکیك لە هوزانوانە گەرەکان لە لایەن یەك لە رادیوکانەوە وتوویژ دەکرا، سەید علی ئەسغەری کوردستانی بە خاوەنی بەرزترین دەنگ لە ئاوازی ئێرانی ناساندو گوتی تەنیا یەك کەس دەناسم کە

---

(78) Ibid.p61, Farmer.H.G:History of Arabian Music. P.6-12

(79) شارستانی ئیسلامی، میژووی شارستانیەت، وەرگێرانی ابوالقاسم پاینده لاپەرەکانی18تا216

(80) Encyclopaedia Britannica XV.Plo54

(81) فەرهەنگی میژوور جوغرافیای عمید ل پەرەکانی 56و 8 تا 147

(82) هەمان سەرچاوە

دەنگی لە دەنگی من بەهیزترە کە چاویشم پێی نەکەوتوە ئەویش سید علی ئەسغەری کوردستانییە[83] لە سەر سید علی پێوستە بگوتری کە ئەو میعماریکی زۆر شارەزاش بوە، بە جۆرێك ئەو کات کە رەزاشای پەهلەوی لە تارانێ کۆشکی مەرمەرێ دروست دەکرد، سەید علی ئەسغەر یەکیك لەو میعمارانە بوە کە دەستی لەو کارەدابوە. ئەو هونەرمەندە خۆی بۆ باوکی منی نووسەری باس کرد بوو کە ئەگەر لە کاتی کار کردنا گۆرانیم نەچریبا نەمدەتوانی کار بکەم، رەزا شا کە هەر موو رۆژێ بۆ سەردانی کۆشکەکە دەهاتە ئەوێ، بەوەی زانی کە کارەکەم زۆر نەچۆتە پێش بە تۆرەیی پرسی، بە ترسەوە هۆیەکەم بۆ باس کرد، رەزا شا بە بزەیەك کە حوکمی ئیزن دانی منی بۆ چرینی گۆرانی لە کاتی کار کردن دا ولامی دامەوە. هێشتا چەند هەنگاویك دور نەکەوتبووەکە من پەردەیەکم گوت، زۆری پێ خۆش بوو و هەر لەوێ فەرمانی دا کە بۆ پر کردنەوەی سەفحەی گرامافون "قەوان"[84] بمنیرن بۆ هیندوستان لە نووسراوەکانی بە جێ ماورا دەردەکەوی کە هیندێك ئەمیرو حاکمەکان زیاتر لە رادەی ئاسایی خەریکی کاری زانستی و مووسیقا بوون و جاربوە بۆ راکیشانی زانایەك یا هونەرمەندێك بۆ بارەگای خۆیان خەرجیکی زۆریان دەکرد و لەم پیناوەدا زۆر جار رووداوی سەرنج راکێشیش دەهاتە پێش. خوینەرانی بەرێز بی گومان ئاگادارن کە "عمادالدین زەنگی" کە لە غولامانی خوشەویستی مەلکشای سەلجووقی بوە کورد و دامەزرینەری زنجیرەی ئەتابەکانی زەنگی بوە و دوای سەربەخۆیی میزۆپووتامیا یا بە توندی دەگەڵ سەلیبییەکان بە شەڕهات و کۆڕەکەشی نورالدین محمود کە لە سالی 541تا569کۆچی بەرانبەری 1146تا 1173ی میلادی سەلتەنەتی کردوە، شامی گرت و دیمشقی کردە پایتەختی خۆی و بە دادپەروەری و عەقڵ حکوومەتی کردو هەر کە مصری لە خەلیفەکانی بەرەو نەمان چووی فاتمی گرت, ئەو کارەشی بە هۆی دوو سەرداری ئازادو هوشیاری خۆی بە نێوەکانی "شێرکۆ"و نجم الدین ایوب" کە هەر

---

[83] بەرێز شەجەریان ماموستای ئاوازی ئەمرۆیی ئێران لەوتوویژ، لەگەڵ دەنگی ئالمان.

[84] لەو کاتی دا هۆی پر کردنەوەی سەفحە((قەوان)) لە ئێران نەبوەو هونەرمەندەکان بۆ ئەو کارە دەبوو بچنە هیندوستان.

دوو کیان کوردو برای یەکتریش بوون بەئەنجام گەیاندو تەواو کەرەکە "سلگان الملك الناصر صلاح الدین ایوبی بن نجم الدین ایوب" بوو کە دامەزرێنەری زنجیرەی ئەیووبی بوو، ئەو سەردارو سولتانە بەرێزو گەورەی کورد توانی بە سەرکەوتنەوە یەکیك لە گەورەترین ئیمپراتوورییەکانی دنیا پێك بێنێ کە لە تۆنسو لیبی تا سنووورەکانی ئەمرۆی ئێرانو عێراقو و دەریای رەش تا دەریای سوورو ئوقیانوسی هیندو تەواوی شبهە جزیزەی عەرەبستانی دەگرتەوە. وێڕای ئەوە ی سولتان صلاح الدین بە رزگارکەری ئیسلام و بۆ گەورەترین سەرداری دنیای ئیسلام دەزانن, بەشی هەرە زۆری نێو بانگەکەشی هەر لە رێگەی وەدەست هێنانی سەرکەوتنە گەروەو بێ وێنەکانی وەدەست هێناوە کە لە شەرەکانی سەلیبی دا زۆر جار لە بەرانبەر پادشاکانو سەرداڕە گەورەکانی ئوروپاو سەلیبییەکانی وەك ریچاردی شێردڵ ئیمپراتووری برینانیاو... دا راوەستاوەو بە سەریان دا زاڵ بوە, یا ئەوەی کە قودسی شەریفی بۆ هەمیشە لە بەردەستی سەلیبییەکان دەرهێناو دەستی ئەوانی لە خاکی ئیسلام کورت کردەوە, کە لە بەشەکانی داهاتوودا باسی لی دەکرێ.

بە هەر حاڵ , هەر ئەو نورالدین محمد زەنگییە خۆی یەکێك لە پشتیوانەکانی گەورەی زانایانو ئەدیبانو هونەرمەندان بوەو لەم پێناوە دا زۆریشی زێدەرۆیی کردوە, وەك عبداللگیف بەغدایی دەنووسێ: نورالدین ئەوەندەی حەز لە زانستو فەرهەنگ بەتایبەتی کیمیا (شیمی) کردوەو ئەوەندە لە خاوەن زانستو هونەر پشتیوانی دەکرد کە هێندێك موشکلەشی بۆ ساز بوو. وەك دەڵێن کاتێك یەك لە شیمی زانەکان هاتە بارەگاکەی و گوتی ئامادەیە ناوەندێکی گەورە لە کیمیا زانان لە بارەگای ئەو دا پێك بێنێو بۆ ئەو کارە پارەیەکی زۆری لێ وەرگرت, لە ئاخریش دا رایکردو پارەکەی ڕفاند. پیاوێکی قۆشمە کە ئاگاداری ئەم رووداوە بوو ریزی هێندێك نەزانو ئەبلەی نووسی کە نێوی سولّتان نورالدین محمد لە سەرەوەی هەموان بوو و نووسیبووشی ئەگەر کابرای هەڵاتوو هاتەوە, ناوی ئەو لە جێگەی ناوی سولتان نورالدین دەنووسێ, چونکە ئەگەر لەو بێ عەقل تر بێ دەگەڕێتەوە بارەگای نورالدین.

سەرنج راکێش ئەوەیە کە نورالدین لە کاری ئەم قۆشمە ئاگار بوو, بەڵام لێی خۆشبوو, حەقی پێداو هیچ زیانێکی پێ نەگایاند. [85] [86]

جێی خۆیەتی ئەوەش زیاد کەین کە سوڵتان نورالدین محمد زەنگی لە ساڵی 556ی کۆچی بەرانبەر 1160 زاینی نەخۆشخانەیەکی لە بەغدا دروست کرد کە لە تەیارترین نەخۆشخانەکانی زەمانی خۆی بوو, بۆ ماوەی سێ سەدەی تەواو نەخۆشەکانیان بە خۆرایی عیلاج دەکردو دەرمانیشی هر بە خۆرایی دەدانێ. بەوتەی مێژوو زانان ئاگردانی ئەم نەخۆشخانە لە ماوەی 67 سال بی پسانەوە ئایساوەو نەکوژاوەتەوە. ابن جبیر کە ساڵی 580ی کۆچی (1160 زایینی) چوبوە بەغدا کە چاوی بەو نەخۆشخانە گەورەیەی شار کەوتبوو کە وەك کۆشکی سەلتەنەتی لە قەراغ دیجلە هەلچوو بوو, نەخۆشەکانی نان دەداو دەرمانی بی مقابلی دەدانێ سەری سوڕ مابوو. [87]

---

[85] مێژووی شارستانیەت‌و، شارستانیەتی ئیسلامی, وەرگیرانی ابولقاسم پاینده ل 298

[86] Margoliouth Cariro . P.220, Lane poole Cairo. P.34

[87] Garrison.p.136 و بەغدا نووسینی لیسترانج Lestrang . Baghdad.p104 و سەفەر نامەی ابن جبیر

کوردستانو ریگا بازرگانییەکانی
لە دوای ئیسلام

دوای ئیسلام, کوردستان لە خەتی ئەسلی تەواوی ڕێگاگرینگەکانی بازرگانی هەلکەوتبوو کە یەکێك لە گرینگترینیان ڕێگەی مووسڵ بۆ دیمشق بووو لەوێشەوە دەچۆوە قەرخەکانی دەریایی مودیترانە. پربایخی ئەم ڕێگە لەو بابەتەوە بوو کە یەك بوونی دینو حکوومەت لە ناوچەکانی دەوروپشتی ئەو خەتە, هاتوچۆی ڕاحەتترو هاسانتر دەکرد.[88]

لە ڕێگە گرینگەکانیتر بە تایبەتی لە دەورەی مەغولدا, ڕێگایەك بوو کەلە باسرە ڕادە چوە بەغداو لە وێڕا بە هەولێرداو بە کێوەکانی کوردستان دا, بە دوای تێپەرین بە مەراغە دا دەگەیشتە تەورێز, ڕێگەی ئەرمەنستانی گچکیش بە ریگە شاخاویەکانی کوردستاندا دەچۆوە ئەرزە ڕۆمو سیواسو یا لە ریگەی وانو دیاربەکر یا ئامیدیا دەگەیشتەوە بەندەری " لاژاز Lagaz" لە کەنداوی ئەسکەندەروون, کە ناوەندی بازرگانی گەورەی ئیتالیایی‌و فەرانسەوی‌و ئیسپانیایی بوو.[89] لەم سەردەمەدا , گەڕانی گەمییە لە دەوەری میزوپۆتامیاش لە ڕێگەی چۆمەکانی دیجلەو فوراتەوە ڕۆلی گرینگی هەبوو. شەتی دیجلە هەر لە هەوەڵەوە کەلکی بازرگانی زۆر بوەو بەرهەمەکانی ئەو هەرێمە لە بەر هەرزانی کرێی گواستنەوە لە هەرمنستانو کوردستانو شوێنگەلی تر بۆ بەغداو شارەکانی تری بین النهرین بەم ڕووبارەدا

---

[88] مێژووی شارستانیەت, شارستانیەتی ئیسلامی, وەرگێڕانی ئەبوالقاسم پاینده ل 302 بە دوا

[89] مێژووی مەغوول نووسینی عەبباسی ئیقبالو مێژووی کۆمەڵایەتی, مرتچی ڕاوەندی بەرگی سێهەم ل 152

دەگوێزراوە.[90] بە لەبەر چاو گرتنی ئەوەی کە سەرچاوەی ئاوی دیجلە لە بانووی ئەرمەنستانەوە دەست پێ دەکا، زۆر بە تووندی دەڕواو هەر بۆیەش پێی " دەلێن" تیکریت یا قەراخە بلیندەکان" قەراخە بەرزەکان مەجالی هاتوچۆی گەمیەوانی نەهێشتوتەوە, ئەو کارە لە باشووری ئەرمەنستان واتە لە کوردستانی باشوور را دەگونجێو، بە تایبەتی لە نیزیک مووسڵ را بە هۆی تێکەڵ بوونەوەی هێندێك لە لقەکانی دیکەی زێ, گەمێوانی راحەت تر و بە ساناییتر دەکرا.

بەشی هەشتەم

شوێنەوارە مێژوویییەکانی کوردستان

لە کۆتایی ئەم بەشەدا ئاماژە کردن بە هێندێك لە شوێنەوارە مێژوویییەکانی کوردستان پێویستە، هەربۆیە لەژێرەوە لەسەر ژمارەیەك لەوانەی کە لە ڕوانگەی کۆنبوونی مێژووی ژیانی مرۆڤایەتیو هەروەها لە حکوومەتەکانی کە لە درێژایی مێژوودا لەم هەرێمەدا گرینگییان هەیە، دەدوێین.

هەڵکەوتەی جیاوازی کوردستان بۆتە هۆی ئەوەی کە هەردەم جێگەی سەرنجی سەرکەوتوانو ئیمپراتۆران بێو وەزعی شازی کوردستان چ لەباری جوغرافیاییو چ لەبواری پێوەندییەوە کە بە تایبەتی زۆر گرینگ بوەو ئێستاش هەر ئەو گرینگییەی هەیە، بەم جۆرەش لەبابەت ستراتیژیی نیزامیەوە بەتایبەتی دەروازەی گرتنی ئێران بۆ دنیاگرانی یۆنانو ڕۆمی بوەو بە پێچەوانەش شوێنی دەستپێکی ئەو دنیاگرە ئێرانییانە بوە کە لە ڕۆژهەڵاتی دوورەوە بۆ دەسەڵات پەیدا کردن بەسەر ئیمپراتۆریەکانی ڕۆمو یۆنانو میسرو... ئەسپەیورغەو تونەکانی خۆیان تاو دەدا.

---

[90] ژیانی ڕۆژانەی موسلمانان لە چەرخەکانی نێوەراستدا, دوکتور مەزاهیری

هەرچەند وەزعی سروشتی کوردستان وابوو کە دەست وێڕاگەیشتنی زۆر دژوار بووو هێندێك جار هەر نەدەگونجا، بەڵام ئەو چڕییە ببوە هۆی ئەوەی کە بەتەواوی دەورو زەمانی مێژوویی دا ئەو خاکە ببێتە خاڵی سەرەکی گێرەوکێشەو تەوەری سەرەنجڕاکێشی هەرە زۆرداەرکانی سەردەم. هەر لەبەر ئەوەش بووەکە ئیمپڕاتورەکانی ئێران و خاوەن دەسەلاتانی دەست ڕۆیوی دنیای ئەوکات کە لە هەلومەرجی هەرێمەکە ئاگادار بوون، خانوبەرەو شوێنەواری خۆیان وەك فەتحنامەکان و تابلۆ مەدەنی و نیزامی و...یەکانی خۆیان لەو هەرێمەدا ساز کردوە، چونکە دڵنیا بوون کە بەهۆی گرینگبوونی وڵاتەکەو هاتوچۆیەکی تێیدا هەیە دەکەوێتە بەر سەرنجو چاوی خەڵکو دوایەش بە هۆی حەساس بوونی ناوچەکان ئەو ئاسەوارانە زیاتر دەمێننەوە، لەلایەکی دیکەشەوە ئامادە بوون و شارەزایی کرێکارانی فەننی کوردستان و بەتایبەتی بەردبڕو بەردتاشەکان و ئەوانەی شتی بەردینییان لەو ناوچە کە پێشتر هەر لەو کتێبەدا ئاماژەی پێکراوە ساز دەکرد، ئەو بوارەی دەرەخساند کە لە سینگی ساف و پان و بەرینی کێوەکانی بەرەو ئاسمان هەڵچوودا ئاسەواری تازەو نوێتر بخوڵقێنن.لەسەر ئەو بنەمایەی پادشاکانی هەخامەنشی و ساسانی و تەنانەت سەرکەوتوانی ئورارتویی و ئاشووریش بەکەڵك وەرگرتن لەو ئیمکانات و هەلومەرجە، تابلۆگەلێك لە خۆیان بۆ یادگار بەجێ بهێڵن کە هەرکامیان خۆی بێ وێنەو جێگەی شانازین.

لێرەدا ئەوەش بێسوود نیە کە بڵێین ئاسەواری بەردینی کێوەکان و ئەشکەوتەکانی کوردستان تەنیا تایبەتی بیرەوەری پادشاکان و ئیمپراتۆورەکان و خاوەن فەتحان نیە، بەڵکوو زۆر ئاسەواری تریش هەن، وەك ئەشکەوتی لەبەرد هەڵکەندراوی "گاندوك Gand-Duk"و "شیروان"، "هۆرتەکەند"و "موکری قران"و "کەرەفتوو"و "زاخۆ"و هەروەها بەردتاشی مەوجوود لە شوێنە جۆراوجۆرەکانی دیاربەکرو هەولێر بەتایبەتی ئەوانەی کەرکوك ڕووداوێکی هونەری هۆزانوانانی ئەو جێگایانەن کە هەرکام لە مێژووی خەڵکی ئەو خاکە دەورێکیان بینیوە، چونکە گوزارشتی تەواوی ئەوان

پێویستی به باس وخواسێکی زۆر هەیەو بە قەولی مەشهوور حەفتا مەن کاغەزی گەرەکە، لەبەر ئەوە نووسەری ئەم کتێبە بە شێوەی بڵاو و پەڕاکەندەو بە گوێرەی بایەخو گرینگییەکی کە هەیانە چەند دانەیەکیان وەك نموونە یا بەو هۆیەوە کە لە مێژوو و شانازییەکانی ڕابردووی ئەو خاکەدا گرینگن، باس دەکا.

شوێنەواری تاقۆسان

ئەو دیاردە هونەریو مێژووییە یەکێك لە دیاردە زۆر گرینگو سەرنج ڕاکێشەکانی کوردستانە کە بە هۆی شاکانی ساسانیوە خولّقاوە، لەبەر ئەوە لە شوێنێك بە ناوی تاقۆسان کە لە شەش کیلومەتری باکووری ڕۆژهەلاّتی کرماشانو لە کوردستانی ئێران، لە قەراغ جادەی دێرینی بەغدا ـ هەمەدان هەلّکەوتوەو بە تاق بوستان بەنێوبانگە.

تاقۆسان بە پێچەوانەی ئاسەواری هەخامنشیان کە لە ناوچەی پارس دان، لە خاکی مادەکاندا هەڵکەوتووە کە "هێرتسفێلد" پێی دەڵێ: "دەروازەی ئاسیا"[1] و لە زەمانی دێرین دا ناوەندی ستایشی "ئاناهیتا"ی خوای خۆر بوە.

تاق بوستان شوێنێکی زۆر خۆشە کە لە قەراغ گۆلاوێکی سروشتی هەڵکەوتوەو ئاوەکەشی هی کانیگەلی گەورەیە کە لە قەڵشتی کێو هەڵدەقوڵن. لەلای چەپ وێنەیەکی تاج دانانی ئەردەشیری دووهەم هەڵکەندراوەو لەلای ڕاستیشی ئاهورا مەزدا دەبینرێ کە تاجێکی کۆنگرەداری لەسەرەو ڕووی لەشا کردوەو ئەڵقەی سەڵتەنەتی پێشکەش دەکا. کریستەن سێن دەنووسێ: پادشاو خودا بەرگێکیان لەبەردایە کە تا ئەژنۆیان هاتوە، داوێنی جلکی شا کەمانییە، هەردووکیان چەشنە پانتۆڵێکیان لەبەر دایە کە لە خوارەوە چینی هەیەو بە هۆی بەندێکەوە بە قولاپەی قاچیەوە نووساوە، هەرکام کەمەربەندو گەردن بەندو دەسبەندیشیان پێوەیە. لە پشت سەری شا وێنەی بەسەر پێوەی ئیلاهەیەك دیارە کە بەرگەکەی وەکی ئاهورا مەزدا دەچێو نووری لەسەر بەرز دەبێتەوەو چەپکێك نەباتی تایبەتی ڕێورەسمی ئایینی کە "برسم"ی پێدەگوترێ لەدەست دایە، پارسیەکانی دەورەی تازە وا بیر دەکەنەوە کە ئەو شکڵەی نووری لێ هەڵدەستێ وێنەی دروستی زەردەشتە، بەڵام دەبێ بزانین کە لە راستیدا سیمای مێهرە کە لە دوو شوێنی تریش دەبینرێنو زۆر بە راشکاویش ناسێندراوە، یەك لەوان لە موغبەرەی "ئانتیوخوس کماژن"و ئەویتریان لە سکەکانی زەردەشتی پاشاکانی "تروشکایا Turshka"، لەژێر پێی پادشاو ئاهور موزد (ئاهورموزدا) وێنەی دوژمنی لەبەر هەڵکەندراوە کە کەوتۆتە سەر خاك و مێهر (خۆر) لەسەر گوڵی سیدر ڕاوەستاوە.[2] [3] [4]

---

[1]- هێرتسفیلد، دەروازەی ئاسیا, ل 57 بەدوا کە ئەویش لە لاپەڕی 279ی کتێبی ئێران لە زەمانی ساسانیانی وەرگرتوە.

[2]– ئێران لە زەمانی ساسانیان دا لاپەڕی 280

[3]– هێرتسفیلد ل 59 بەدواو ل 66 بەدوا

[4]– مێژووی سەنعەتەکان (پیشەسازی، پۆپA.IV 160.

لە تەنیشتی چەپی ئەو نەخشە، دوو ئەشکەوتی دەستکرد هەن کە یەکیان لەویتر گەورەترە، ئەشکەوتە گچکەکە بە فەرمانی شاپووری سێهەم هەڵکەندراوە کە وێنەی خۆشی لەگەڵ وێنەی شاپووری دووهەم کە باوکی بوە لەوێدا لە بەرد تاشراوە کە نیوەی روخساریان لەیەکەو بیر لە یەکتر دەکەنەوە، نووسراوەیەکی لە بەرد هەڵکەندراویش بە زمانی پەهلەوی لەپەنایەتی. شەوالّی چین دارو گەردنبەندو نەوار، بە بسکی فڕفڕیو ریشێکی نووك باریك کە لە ئالّقەیەك تێپەڕیوە، لە تایبەتمەندی ئەو شوێنەوارەنو، هەردوو شا دەستیان لەسەر دەسکی شمشێرو کالّانەکانیان داناوەو تاجێکیشیان لەسەرە کە لە هی شاپووری یەکەم هەڵگیراوەتەوە. هێرتسفیلد دەنووسێ: شێوەی ئەو دوو کەسە لە وێنەی شمشیر بەدەستەکانو هێندێك شکڵێتر دەچێ کە لەئەشکەوتەکانی تورکستانی چین دەبیندرێنو هەروەها شێوەی لە وێنەی سەلیبییەکانو نەجیب زادەکانو ئۆسقۆفەکانی ئوروپای سەدەکانی نێوەڕاست دەچێ.[5]

بەڵام ئەشکەوتێکی دیکەی کە شاکارێکی ئەم چەشنە ئەشکەوتانەیەوزۆریش گەورەتر لە ئەشکەوتی شاپووری سێهەمە، بە فەرمانی خوسرەو پەرویز ساز کراوە، لەبەر دەرگای چوونە ژوور تاقێکیان لێداوە کە بە شێوەی دەرگای کۆشکەکانی سەڵتەنەتی ساز کراوەو نەخشو نیگاری زۆر جوانی لێکێشراوە. پایەکانی ئەو تاقمە لەسەر دوو کۆڵەکە داندراونو درێژەی نەخشو نیگاری تاقەکە دارێکی پڕ لقوپۆپو گەڵایە کە لە دەوری ستوونەکان هاڵاوەو گەڵاکانی وەك گەڵای "کەنگر" دەچێ کە یەکێك لە گیاو گوڵی بەهاری کوردستانەو لەدواییدا بە گوڵێکی جوانەوە کۆتایی پێدێت. هێرتسفێلد ئەو داوە بە نمونەی ژیان دەزانێ کە لە ئەفسانە کۆنەکانی ئێراندا بە شفاهێنەری هەموو دەردێك دەزانرا.[1 - 2] لە سەرەوەی کۆڵەکەکە کە دوولای

---

[5]– دەروازەی ئاسیا، هێرتسفیلد ل 68

[1]– دەروازەی ئاسیا، هێرتسفێلد

[2]– مێژووی تاق بوستان، ئەردمان، بڵاوکی Azs- islamica لاپەڕەکانی 97 تا 79

سەرەکەی نەوارێکی بەچین دەبینرێ کە بەشێك لە بەرگی رەسمی پادشاکانی ساسانییە، لە سەرەوەی ئەو نەوارە لە تەنیشت کەوانەی تاقەکە وێنەی دوو ئیلاهەی سەرکەوتن یا "نیکە"بەرچاو دکەوێ کە هەرکام لەلایەکەوە تاجی شانازی بە نەوارێکی شەپۆلاوییەوە بەرەو یەکتری ڕادەدێرن.

ڕاست لەنێوەڕاستی تاقەکەدا شکڵێکی هیلالیان ساز کردوە کە جەمسەرەکانی بەرەو سەرن.[3] [4] دیواری پشتەوەی ئەشکەوتەکە چوارگۆشەو دوو نەخشی بەرجەستەی تێدایە کە لە دووقات دا جێیان گرتوە. لە دوولای نەخشەکە، دوو کۆڵەکەی بەردین هاتوونەدەر کە خشتەیەکی قوواڵی لەسەر ڕەسم کراوە. سەری کۆڵەکەکانیش هەر ئەو نەخشەی لەسەرە کە لە دارەکانی بەردەرگای ئەشکەوتەکە سازکراون.[5] هێرتسفێلد کۆڵەکەدارینەکانی ئەوڕۆی ناوچەکانی کوردستان بە درێژەی هەمان سەبکی میعماری کۆڵەکەبەندی دێهاتیانەی قەدیم دەزانێ.[6]

لەم ئەشکەوتەدا دوو نەخش یەکیان لە سەرەوەو ئەویتریان لە خوارەوە کێشراون، لەوی سەرەوە دارێو ڕەسمی تاج دانانی شا نیشان دەدا، بە شێوەیەك کە لەنێوەڕاستێ ڕاوەستاوەو بە دەستی ڕاست تاجێك لە ئاهورامەزدا کە لەلای چەپی ڕاوەستاوە وەردەگرێ، لەلای دی "ئیلاهە" ئاناهید یا ئاناهیتاش خەریکە تاجی دەداتێ. ئەو قیتکەی کە لەسەر تاجەکەیە لەنێو دووباڵی هەڵۆیەك دا جێگیرەو ئەو هیلالەی کە خۆرەکەی تێدا کێشراوەتەوە لەسەر ئەوە جڵوبەرگی شاو شەواڵو عەبایەکی درێژە کە نوقمی جەواهیراتەو نەخشی ڕووپۆشەکەی لە مرواری دەچێ. ژنێکیش لەلای ڕاستی خوسرەو پەرویز ڕاوەستاوە کە نیشاندەری ئاوەکانی ئاسمانو سەرچاوەی بەرەکەتی هەڵڕژاو بۆ سەر زەوی و بەرهەم هێنەری خاك یا هەمان

---

[3]– هەمان سەرچاوە ژمارە 1 ل 108 بەدوا

[4]– مێژووی سنعەتەکان بەرگی 4 پوپ، لاپەڕەکانی 67 تا 159

[5]– ژاك دومورگان، بەرگی چوارەم، ل 333 بەدوا

[6]– هێرتسفێلد، دەروازەی ئاسیا ل 104 بەدوا

ئاناهیدەیە.[7] بەڵام لە نەخشی خوارەوەدا خوسرەو پەرویز بە سواریو چەکەوە نیشان دەدا کە کڵاوئاسنینی لەسەر ناوەو جەوشەنێکی ئاسنینی لەبەر دایەو نێزەیەکیشی بەدەستی ڕاستەوە، بەدەستی چەپیش قەڵخانێکی هەڵگرتوە، کەمەربەندو تیردانێکی پڕ لە تیریشی بە بەرەوەیە. هەمووی ئەو شتانە بە ڕوونی دیارن. ئەسپەکەی هێدییەو سینەبەندێکی گوڵینگەداری بە بەرەوەو زینو بەرگێکی ڕازاوەو جوانی لە پشتە کە "شەبدیز"یان پێگوتوە. لەو نەخشەدا ئەوەندە سەلیقە بەکار هاتوە کە بەڕاستی شاکارەو پێویستە بە خولقێنەرەکەی کە کەسێك بوە بە ناوی "قتووس کوڕی سینیمار Sinimmar" ئافەرین بگوترێ.[8] لە دیواری ڕاستی تاقەکەدا تابلۆیەکی ڕاوی نێرە کێوی کێشراوە کە ڕاوچییەکان لە حاڵێکدا نیشان دەدا کە وەدوای نێریەکان دەکەونو ئەوانیش تۆقیوو هەراسان لە دەرگایەکی بچووکەوە دەچنە نێو حەوشە. لەم تابلۆیەدا پادشا بە سواری لە سێ شوێن نیشان دەدا کە لەلای سەرەوە ئەسپی شا خەریکی بازدانەو ژنێك چەترێکی لەسەر هەڵداوەو لە پشت سەری ئەویش ڕیزێك ژن دیارن کە خەریکی خۆنواندننو شەیپوورو تەنبوور لێدانن. لە بن ئەو بەشەش دا شا دیارە کە بەتیرو کەوانی ئامادەوە حەیوان ڕاو دەنێ. لە تابلۆی هەرە خواریش دا، شا دیارە کە یورغە بە ئەسپەکەی دەکا وادەنوێنێ کە تیردانی بە دەستەوەیەو لە ڕاو دەگەڕێتەوەو لەلای چەپی تابلۆکە چەند وشترەکێوی ڕاوکراو بەرچاو دەکەون.

لە دیواری چەپی ئەشکەوتی خوسرەو پەرویز، تابلۆی ڕاوە بەراز کێشراوە کە یەکجار بە وردی کاری لەسەر کراوەو، کۆ خەڵکێکو چەند جانەوەرێك نیشان دەدا کە لە شوێنێکی قامیشەڵێنو زۆنگدانو ماسیو مراوییەکی زۆرو هەروەها پێنج ڕیز فیل لەلای ڕاستیان دەبیندرێن کە لەسەر پشتی هەرکامیان دوو فیلەوان دوو پشتەکی سوار بوونو خەریکی ڕاوە بەرازن، بەرازەکانیش بە ترسەوە بەرەو قامیشەڵانەکە

---

[7]– نێران لە زەمانی ساسانیان دال 481

[8]– مێژووی تەبەری ل 85 بەدوا، وەرگیڕاو لە ابن الفقیه الهمدانی

ڕادەکەن. ژنانیش لە لۆتکاندا خەریکی سەولّە لێدانن‌و دوو کەرەجی کە ئەوانیش هەر ژنان لێی دەخورن لە دوو جێگە بەرچاو دەکەون. لەنێوەڕاستیدا وێنەی شا بە قەلّافەتێکی زۆر سروشتییەوە لەبەردەکە هەلّکەندراوە لە حالّێك دا کە لە لوتکەی یەکەم دا ڕاوەستاوە‌و کەمانی ئامادەی تیرهاویشتن کردوە، لەلای چەپیشی ژنێك ڕاوەستاوە خەریکە تیری وێ دەدا. لە لوتکێکیتردا دیسان ژنان خەریکی لێدانی چەنگ‌و ڕابواردنن، لە شوێنێکی دی شا دوو بەرازی بە تیر ئەنگاوتوە، دواییەکەی لەیەکێك لە لۆتکەکان دا شا کەوانەکەی بەدەستەوە گرتوە‌و وانیشان دەدرێ کە لە ڕاو بووتەوە‌و ڕاو بەتالّە، هەر لەو نیزیکانە دەبینی کە فیلەکان بە خرتوم خەریکی کۆکردنەوەی لاشەی ئەو گیانلەبەرانەن کە راو کراون.

کریستەن سێن دەنووسێ: "ئەو دوو تابلۆیەو بەتایبەتی تابلۆی راوە بەراز، ئەوەندە بە وردی کاری تێدا کراوە کە هەموو شتێکی لەگەلّ یەکتر دەخوێنێتەوە‌و هیچی زیادی تێدا بەرچاو ناکەوێ".[59] بەرگ‌و پۆشاك، سەروسیمای گیانلەبەرەکان‌و بەتایبەتی هی فیلەکان‌و هەموو نەخش‌و نیگارەکان ئەوەندە بە جوانی‌و سەرنجەوە لەبەرد داتاشراون کە بە راشکاوی دەتوانین بلّێین لەشاکارەکانی بیوێنەی لەبەرد هەلّکەندراوی دنیایە، بە شێوەیەك کە بینەر ماتو سەرسام دەکا. بە لەبەرچاو گرتنی ئەوەی کە ئەو بەردتاشییە بە تایبەتی کە رەنگیشیان دەکردن لە تابلۆکانی سەرپەردەی نیگارکێشانی زۆر شارەزاش بە دیمەن ترن کە بە وتەی یاقووتی حەمەوی احمد بن الفقیه که پاشماوەی رەنگەکانی لە تاقۆسان دیتون،[60] دەتوانین زەریفی‌و جوانی ئەوتابلۆیانە جوانتر لەوەش کە ئێستا هەن بێنینە بەرچاوی خۆمان، بە وتەی هێندێك کەس ئەگەر خەرمانەی دەوری سەری شا لە چەند وێنەدا نابیندرێ

---

[59]– ئێران لە زەمانی ساسانیان دا، ئارتور کریستەن سێن، وەرگێڕانی رەشیدی یاسەمی لاپەڕەکان 36 تا 49

[60]زارەـ نیگارە بەرجەستەکان، لاپەڕەکانی 12 تا 206و هێرتسفێلد لە دەروازەی ئاسیا لە 94 بەدواوە، یاقوت کەکتێبی ئێران لە زەمانی ساسانیانی وەرگرتوە

لەبەر ئەوەیە کە کاتی خۆی رەنگکاری کراون بەڵام بە هۆی درێژی تەمەن پاك بوونەوە.

بەرگی پادشاو ئەوانی دیکەش ئەوەندە جوان‌و ڕوون لەو تەختە بەردە داتاشراوە کە بینەر بە ئاسانی دەتوانێ دەگەڵ ئەو پارچەی کە لە موزەی پیشە هونەرییەکانی برلینە و هەر هی ئەو زەمانیشە بەراوردی بکا، هەروەها جلوبەرگی شا کە لە یەکێك لە وێنەکان دا شکڵی ئەژدیهای پێوەیە، کە ئەمڕۆ پێی دەڵێن "سیمورغ"و نموونەیەك لە پارچەکەی ئێستاش لە موزەی "ساو ـ کین سینگتۆن"ی چین (Sauth Kensingten)دا مەوجوودە.

لە گۆشەیەك لە بەلەمێکدا لە نزیك ئەو ژنانەی چەنگ لێدەدەن، پارچە فەڕشێك بەرچاو دەکەوێ کە نەخشەکەی لەنێوان دوو زنجیرە مرواریدا جێی گرتوە کە بریتییە لە لاولاوێك کە دوای پێچاوپێچ کردنێکی زۆر، دەگاتە خونچەیەك، هێرتسفێلد بە "قاڵی گرێدار"ی ناو دەبا و دەڵێ: دوای ئیسلامیش چنینی فەرشی گرێدار باو بوە. لەکۆتایی ئەم باسەدا دەبێ بڵێین کە تابلۆی ڕاوە بەراز بەڕاستی موعجیزەیەکە لە هونەری بەردتاشی‌و شاکارێکی بەتەواو مانایە.

ئەشکەوتی گەندووك‌و بەردتاشی لەوێندەرێ

گەندووك ناوی گوندێکە لە باکووری ڕۆژهەڵاتی عێراق‌و لەسەر شاری ئاکرێ "عقرە = ئاگرێ"ی کوردستانەو ساڵی 1947ی زایینی بە دوای ڕاپۆرتێکی سەرەتایی،

---

[61]– میژووی سەنعەتەکان "پیشەسازی" پۆپ بەرگی 4 ـ 163B و A

[62] Kumatgewerle Museam

[63]ئێران لە زەمانی ساسانیان دا ل 494

[64]– ژاك دومورگان، بەرگی چواردەم، ل 333 بەدواو میژووی سنعەتەکان، پۆپ بەرگی 4 ل 166

[65]– دەروازەی ئاسیا، هێرتسفێلد، ل 137 بەدواو ل 699

لێژنەیەك بە سەرۆكایەتی "ئیستۆن لێوید Ston-Lioyd لەو شوێنە خەریكی لێكۆڵینەوە بوون و ئەو ئەشكەوتەی گندووكیان خستە بەرخوێندن.

بەردتاشی ئەو ئەشكەوتە لەبواری كۆنییەوە، زۆر قەدیمییەو دەگەڕێتەوە بۆ دەورو زەمانی زۆر دوور "سر.ای.اچ.لییارد" كە لە پێش ئەو لێژنەیە لە ساڵی 1850دا ئەو غارەی دیوە، لە لاپەڕی 368ی كتێبەكەیدا كە ناوی "نینەواو بابێل"ە نووسیویەتی: بەردتاشی ئەو غارە هی دەورەكانی سەرەتایی ژیانی مرۆڤایەتی و ئەژدادی ئەو خەڵكە (كوردانەیە) كە بۆ هەزاران ساڵ بەر لە ئێستادەگەڕێتەوە.

نەخش و نیگاری ئەو ئەشكەوتە، لە زارگی ئەشكەوتێكی زۆر گەورەی سروشتییە كە لە دووبەش پێك هاتوە" یەكیان بەشی سەرەوەیە كە دیمەنی ڕاوە نێریە كێویەك لەلایەن پیاوێك كە چەكەكەی تووڕ هەڵداوەو بە دەستی چەپ لەنگەری خۆی ڕادەگرێ و نێریەكە بە شاخە قەفقەفەكەی و ئەندامەكانیتری بە ڕوونی دیارە، بەشیتری ئەو بەردبڕییە كە لە خوارەوەی ئەو تابلۆیەی كە باسمان كرد جێیگرتوە، وێنەگەلێك لەژنان و پیاوگەلێك نیشاندەدا كە خەریكی كاری ئاسایین و، هەروەها دوو كەس لەلای ڕاست خەریكی لەتوكوت كردنی نێچیرن و، ژنێكیش دەفرێكی لەسەر سەریەو دەیبا. دوو كەس كە یەكیان پیاوێكی بێڕیشەو ئەویتریان ژنێكی ئاساییە كە لەلای چەپ جێگیرن و بیر لە منداڵێك دەكەنەوە كە خەریكی خواردنە، لە پشت سەری ئەوان دوو كەسیتر بەرچاو دەكەون كە منداڵیان لە باوەش دایە.

بەگوێرەی بۆچوونی ئەو وەفدەی كە لێوردبوونەوەیان كردووە، ئەو تابلۆیانەی لەو بەردە هەڵكەندراون هی زەمانێكە كە مرۆڤ هێشتا لە ڕێگەی ڕاوەوە ژیانی خۆی دابین دەكردو كشتوكاڵ ڕەواجی نەبوەو لە بەرئەوەی ئەو ناوچە لە ژێر دەستی ئاشوورییەكان دابووە، ئەو بەردانەشیان بە زمانی ئاشووری هەڵكەندووە، بەڵام لە سەر بنەمای ئەو خوێندنە بە هۆی دێرینە ناسانی تڕەوە كراوە، ڕەنگە ئەو شوێنەوارە

---

[66]– بەردتاشی غاری گەندووك لە كوردستان، نووسینی پرۆفیسور تۆفیق وەهبی، وەرگێڕانی محمد صمدی ل 10

[67]– هەمان سەرچاوە ل 12

پێوەندی بە ئاشووڕەوە هەبێ، بەڵام شێوەو ڕووخساری ئەو یەکانەی لە بەرد هەڵکەندراون زۆر بە ئاشکرایی نیشان دەدەن کە ئەوانە لە قەومەکانی نیشتەجێی ئەوێو باپیرانی کوردەکان(کۆرتیویەکان)ن کە بە ووتەی ئەو لێکۆڵەرەوانە حاشا هەڵنەگرە[68] و لە سەر یەك هەموو ئەو لێکۆڵەرەوانەی کە خوێندەوەیان لەسەر ئەوێ کردووە، ڕابردووی ئەو شوێنەوارە دەگاتە نزیکەی سێ هەزار ساڵ بەر لە دایك بوونی مەسیح.

کەتیبە="نووسراوەی بەردین"ی وان

لە شوێنەواری زۆر بە نرخی بەردە نووسراوەی"وان"ە کە لە قەڵای شاری وانەو ئەمرۆ تورکەکان"ئۆرتاقاپو" یا دەرگای نێوانی پێدەڵێن، لە زەوی چەقێندراوە. نووسراوەکەیان زۆر جوانو وەستایانە سافو پەرداخ کردوەو زۆر لێ زانانە هەڵیانکەندوە، هی خەشایار شای، شای شایانی هەخامەنشییە کە لە یەکێك لە لەشکرکێشییەکانی خۆیدا بە جێی هێشتووە. لەم نووسراوەدا دوای سوپاسی ئاهور موزدا، خۆی دەناسێنێو دەنووسێ:"داریوش زۆر کاری جوانی کرد، یەك لەو کارانە ئەوە بوو کە فەرمانی دا ئەو بەردە بسوونەوەو ساڤی کەن، بەڵام هیچی لە سەر نەنووسی، دوای ئەوەی من فەرمانم دا نووسراوەی لە سەر هەڵکەنن".[69]

---

[68]– سەبك ناسی، "ملك الشعراء بهار"، بەرگی یەك ل 36

[69]– "سبك شناسی ملك الشعراء بهار" بەرگی 1 ل 36

کۆشکی الحضرا= الحضر= حەترا

پێشتر لە مەڕ ئەو کۆشکە کە ڕۆمییەکان"حەترا"یان پێدەگوت دواوین، کۆشکی الحچرا کە زۆر بەرینەو وەك شار دەچێ، ئەشکانیەکان"پارتییەکان" لە شاری"سەنجار" سازیان کردوە، گوایە ناوی ئەو شارەیان بە ناوی سولّتان سەنجەری سەلجووقی کردوە کە لە پاشا گەورەکانی سەلجووقیانەو دامەزرێنەری یەکێك لە گەورەترین ئیمپراتورییەکانی دنیای ئیسلام بووە، لە بەر ئەوەی سولّتان سەنجەر لەم شارە دا لە دایك بوە نێویان ناوە سەنجار.

لە زەمانی ساسانیەکاندا رەواجی ئەو کۆشکە زیاتر بووە. بنیاتنەری الحضرایان کەسێك بە ناوی"ساگرول"نووسیویە کە لە بنەڕەت ڕا بە تەختەبەردی چوارگوش دروستیکردبوو.[70]

لە نێو ئەو کۆشکە دا، بە پێی نووسراوەی "ئیستەخری" خانووی زۆرو جوانی تێدابوە، کە دەرگاو پێچی هەموویان لە بەردی تاشراو بووە.[71] ئەو کۆشکە شێست بورجی گەورەی هەبوەو لە نێوان هەر دووانە لە وان 9 بورجی چکۆلەیان ساز کردبوو، لە بەرامبەر هەر بورجێك دا کۆشکێك هەبوە[72] کە بە داخەوە لەبەر

---

[70]– ابن سرابیون، لاپەڕە 18 تا 12. لێرەدا پێویستە زەینی ئەو کەسانەی لێکۆڵینەوە دەکەن ڕاکێشین بۆ ئەوەی کە بەردتاشی یەکێك لە هونەرە هەرە بەرزەکانی بەشی میعماری کوردستان بوو، هەروەك تا ئێرە چەندجارمان هەر لەم کتێبەدا ئاماژە پێکردوەو لێرەش دا لەسەری دواوین. معماریەکانی گەورەی کورد لە بەشی زۆری ئەو ساختومانانەی دروستیان کردون بۆ کارەکانیان مادەی ئەسڵیان بەرد بوە، شارەکانی گەورەی وەك میافارقینو ئامێدو دیاربەکرو خانوەکانیو شوێنەکانی تر نموونەی دروستیی ئەم ڕوانگەن. بە دڵنیاییەوە دەتوانین بڵێین کە مۆرەی ئەسڵی سازکردنی خولقەێنەری تاقەکانو خانوەکان لەم هەرێمەدا میعمارەکانو بەردتاشانی کورد بوون.

[71]– ئیستەخری لاپەڕەکانی 4 تا 73

[72]– جوغرافیای میژوویی خاکی خەلافەتی ڕۆژهەلّات لاپەڕەکانی 7 تا 106

نەپاراستنو کەمتەرخەمی بەشی زۆری ئەو خانوە لە ناو چووە، بە تایبەتی ئەو بەشانەی کە لە دار دروست کرابوون.

کلیسای شاری "ئێدێسا" رەهایا ئورفە
EDESSA

سەرنجڕاکێش ترین شوێنەواری مەوجود لە کوردستان کلیسای شاری"ئێدێسا"یە کە بە ڕەهاو ئورفەشیان نووسیوە. ساز بوونی ئەو کلیسایە دەبەنەوە سەدەی دووهەمی زایینیو زۆر لە مێژووناسانو جوغرافی زانان، ئەوی بە یەکێك لە عەجایباتی

چوارینەی دنیا دەزانن[73] و دەنووسن کە مزگەوتی "الاقصی"یان لە بیت المقدس (ماڵی پیرۆز) لە سەر شێوازی ئەو دروست کردوە.[74] گومەزی ئەو کلیسایەیان لە موزائیکێکی زۆر جوان ساز کردوە کە لەو زەمان دا کەم وێنە بووە. لەبن ئەو گومبەزە هۆڵی کلیسا هەڵکەوتوە کە درێژایی و پاناییەکەی 50 گەز بووە و تەختەکەشیان بە بەردی گەورەی کە 2 گەز درێژو 1/5 گەز پان بوە فەرش کردبوو، تەواوی ئەو بەردانە وێنەی گەلاو گوڵیان بە شێوەیەکی جوان لێ هەڵکەندرابوو.

ئەو کلیسایە وێنەی کلیسایەك بوو کە لە شاری ئامەد یا دیاربەکر هەبوو کە شوێنەواری بەجێماوی گەورەیی و جوانی و شکۆکەی ئەونیشاندەدەن. هەردی کلیسا بە بەردی مەڕمەڕ فەڕش کراوە، بە نەخش و نیگارو گومەزەکەی سەرییەوە کە جێگەی عیبادەتی تەرسایانە، دەرگایەکی ئاسنی کونکونی تێدایە کە لەهیچ شوێنێك نەمدیبوو.[75]

---

[73]– مقدس = موقەددەس لاپەڕەکانی 7 تا142

[74]– حمدولاّ مستەوفی لاپەڕە 166 و یاقووت حەمەوی بەرگی دووهەم 231

[75]– ناسر خوسرەوی قوبادیانی ل 8و یاقووت حەمەوی بەرگی 1 لاپەڕە 66و ابن حوقەل، لاپەڕە 7 تا 154، کە ئەو نوسخەیەی ابن حوقەل ئەمڕۆ لە موزەی لوڤری پاریسە.

www.pertwk.com

کلیسای میافارقین

لە "میافارقین"یش کلیسایەك هەیە کە هی زەمانی حەزرەتی عیسایەو لەسەر بورجی باشووری ڕۆژئاوای، خاجێکی گەورە دەبینرا کە ڕووی لە "بیت المقدس" بوو، ئەو خاچەش هەر ئەو کەسە دروستیکردوە کە خاچی گەورەی کلیسای قیامەتی لە "بیت المقدس" ساز کردبوو و وەستایی‌و شارەزایی‌و زەریفکاریەکی وای تێدا بەکارهێنابوو کە دەبووە هۆی سەرسوڕمان‌و ئافەرین گوتنی بینەران.[76]

لێرەدا پێویستە ئەوەش بڵێین کە شارەکانی کوردستان، بەتایبەت لەو بەشانە دا کە لەژێر حوکمی ڕۆم دابوون کلیسای زۆر دروست کراون کە هێندێك لە ئەوان وەك گوترا شاکارێك لە هونەری میعماری بوون، هەروەك حەمدوڵڵا مستەوفیش بۆ شاری ئەرزەڕۆم دەنووسێ: "کلیسایەکی لێیە کە لە شکۆداری‌و جوانیدا باشتر لەو خانوبەرەیەك لەو ملکەدا نیە. گومەزێکی ئەوەندە شازی تێدایە کە پەنجا گەزەو هێندێك لە تاقەکانی لە شەوی لەدایك بوونی حەزرەتی ڕەسوولدا تێك قرماو ڕووخا، هەرکات دەیانەوێ دروستی کەنەوە، قبوولی بیناو سازکردنەوە ناکاو دەڕووخێتەوە.[77]

---

[76]– ابن حوقەل، لاپەڕە 151، موقەددەسی، 140 و یاقووت حەمەوی بەرگی چواردەم، لاپەڕەکانی 7 تا 703 وەرگیراو لە جوغرافیای میژوویی خاکی خەلافەتی ڕۆژهەلاتی لاپەڕە 22 تا 120

[77]– حەمدوڵڵا مستەوفی، لاپەڕە 262 وەرگیراو لە لسترەنج ـ لاپەڕە 126

پردی سنجه = سنگز

لـه شـوێنەواری دیکـەی کوردسـتان کـه خـۆی پێناسـەی شـارەزایی یـەکجار زۆری کوردانه له سـنعەتی میعماریـداو پێشـتر لـەم بابەتـه دواوین، پردێکـه لەسـەر چـۆمی "سنجه" یا به قەولی رۆمییەکان "سنگز" له شارۆچکەی "سنجه"لـه قـەراخ لقـەکانی دوو چۆمی لای راستی فورات به ناوەکانی سنجەو کیسووم‌و، له نیزیك قەڵای "بهسنا" که له زەمانی حەیاتی ابوالفداش هەر مابۆوه لـێدراوه. چۆمی سـنجه ئـەمڕۆ "چـەمی بۆلـەم Bolam"ی پێـدەگوترێو تێکـەڵ چـۆمی "کاختـه" دەبـێو لـه سـەرەوەی سیمسات دەڕژێته نێو فورات. ئەو پردەی که "ابن حوقەل"[78] و "ابوالفدا"و کەسانیتر ئاوای لەسەر دەنووسن: "ئەو پرده تەنیا یەك کڵی هەیـه کـه لـه بـەردی تراشـه، لـەو پردەی گەورەترو سەیرتر پرد نیەو به یەکێك له شته سەیرەکانی دنیا دەژمێـردرێ." یاقووت دەنووسێ: "ئەو پرده عەزیمـه لەراسـتیدا تاقێکـه کـه پایـەکی لـەم قەراخـەو ئەویتری لەوبەرییـه، زارکـی ئـەو تاقـه دووسـەد شـەقاوەو لەبـەردی تاشـراوی گـەورە سازکراوه که درێژیی هەرکام لـەم تەختـه بەردانـه دەزەرعو بڵێندارییەکـەی 5 مـەتره. دەڵـێن ئـەو پردەیـان بـه یارمـەتی تەلسـمیك سـازو ئامـاده کـردوه، یـاقووت باسـی ئەستوورایی بەردەکانی نەکردوه.[79]

پێویسته بزانین که پردی سنجه هەموکات وەك یەکێك لـه عـەجایباتی چـوارینەی دنیا، دەگـەڵ کلیسـای رەهـا، منـارەی ئەسـکەندەرییەو مزگـەوتی دیمەشـق، هاتۆتـه گـۆڕێو نێـوی بـراوه. ئـەم پـردە ئێستاش هـەروا مـاوەو لـه شـته سـەیرەکانی دنیـا دەژمێـردرێ. دەنووسـن کـه ئـەو پـردە بـه فـەرمانی "ویسپاسـیان Vespacian"

---

[78]– ابن حوقەل، لاپەڕە 120و ابوالفیدا، 69 تا 265و بلازری لاپەڕە 193، یاقووت حەمەوی بەرگی 1 لاپەڕە 770و بەرگی دووهەم لاپەڕە 278

[79]– یاقووت حەمەوی، بەرگی دووهەم لاپەڕەکانی 591 و 147. موقەددەس، وەرگێڕاو لە کتێبی لیسرەنج، جوغرافیای مێژووییی خاکی خەلافەتی ڕۆژهەلاتی لاپەڕە 32 تا 132. لێرەش دا سەرنجی خوێنەر بۆ کەڵك وەرگرتن لە میعماریدا ڕادەکێشین.

سازکراوه، که نووسەری کتێب لە ناسینی ئەو کەسەدا بە تەواوی سەرکەوتوو نەبووە، تەنیا وای بۆ دەچێ کە دەبێ حاکمی ناوچە بووبێ، دیارە خوێنەری ئەو دێڕانە هۆی سەیر بوونی ئەو پردەیان بۆ دەرکەوتوە، ئەویش یەك تاق بوون یا یەك کڵ بوونی پردەکەیە کە 112 هەنگاو درێژە. ئەو میعمارەی دروستیکردوە خەڵکی میافارقین بوە. بە لەبەرچاو گرتنی زەمانی سازکردنو نەبوونی کەرەسەی فەننی ئەمڕۆیی، ئەو کارە، بە راستی لە کارە سەیرو سەمەرەکانی میعمارییە. بەتایبەتی ئەگەر بینای پردی تازەی ئەستەنبوڵ کە کاری ژاپۆنییەکانەو زۆریش تاریف لە میعمارییەکەی دەکرێ بە یەکەوە بەراوردی بکەینو هەڵیان سەنگێنین، ئەوەمان باشتر بۆ دەردەکەوێ.وێنەی پردی سنجە لە لاپەڕی 323ی گۆڤاری جوغرافیایی "Geographical Journal"دا لە ساڵی 1896دا هاتوە, وێڕای باسێکی درێژ کە "هیومان Human" نووسیویەتی، "پوش ئیستین Puch- Stein"یش لە کتێبی "Reisen in kleinasien"دا هەر لەسەری نووسیوە، سەرنج بدەنە لەوحەکانی 41، 42 و 43ی ئەو کتێبە.[80]

بەشی نۆهەم

دین، ئایینو بیروبڕوای لاوەکی
لە کوردستان دا

واسیلی نیکیتین V. Nikitine لە کتێبی کوردو کوردستاندا دەنووسێ: هەروەك لە زۆر بواری دیکەدا لێکۆڵینەوەمان کردوە، کورد لە بواری ئایینیشەوە تاکێکی دیارە یا بە واتەیەکیتر کەسایەتی دیارو بەرچاوی خۆی پاراستوە.[81] ئێمەش بە درێژایی نووسراوەکانی ئەم کتێبە چەندجار ئاماژەمان پێکردوە کە لەسەر پێداگرتنی زۆربەی

[80]– خاکی خەلافەتی ڕۆژهەلاتی لاپەڕە 133.

[81]کوردو کوردستان، واسیلیی نیکیتین، وەرگێڕانی محمد قاضي، ل 440.

لێکۆڵەرەوەو نووسەران، کوردان لەو گەلە دەگمەنانەن کە بە درێژایی مێژوو و سەرەڕای ئەو هەموو کەندو کۆسپو تەگەرەو هەورازو لێژەی لە ڕابردوودا کەوتۆتە بەردەمیان توانیویانە کەسایەتی دیارو بەرچاوی نەتەوەیی و قەومی خۆیان بپارێزن و ئەم وەزعە کاتێك گرینگایەتیەکەی دەردەکەوێ کە لەوە ئاگادارنین کوردەکان لە درێژایی مێژوودا حکومەتێکی گشتی و تایبەت بە خۆیان هەبووبێ. هەر لەو دۆخەش دا تەنانەت لەبواری دین و ئایینی خۆشیانەوە سەربەستی خۆیان پاراستوەو حورمەتی بیرو بڕوای خۆیان ڕاگرتوە.ئیسلام تەنیا دینێکە کە دەوری بەرچاوی لە ژیانی کوردان دا گێڕاوە. هەروەك نیکیتین نووسیویەتی: دوای ئەوەی بە گەرمی و تووندوتۆڵی لەبەرامبەر سوپای ئیسلام دا ڕاوەستاون و بەرگریان کرد، هەر ئاواش لەژێر کاریگەریی سەرۆك عەشیرەتەکانیان، بە پاراستنی عادەت و سوننەتەکانی خۆیان ئیمانیان بە دینی ئیسلام هێناو لەگەڵی بوونە هاوپەیمان، هەروەك باسی لێدەکەین لە تەواوی مێژووی سەرەتایی ئیسلامدا خزمەتیان بەرەواجی دینی ئیسلام کرد.

لە تایبەتمەندییە هەرە بەرچاوەکانی ئاییینی کوردان، بە دڵەوە پێڕەوی کردن و نواندنی ئیخلاسە کە بۆتە تایبەتمەندی کۆمەڵایەتی ئەوان. خووخدەی عەشیرەتی و دواکەوتن و بەڕێوەبردنی یاساو ڕێسای عەشیرەیی و فەرمان بردن لەسەرداری عێل و گەورەی خێڵ و قبووڵکردنی بڕئەم لاو ئەولای فەرمانی ئەوان لەسەدان سەدە پێش ئێستا واتە هەر لە سەرەتاوە بە شێوەیەك لەڕەگو ڕیشەیان مردوەو کە بۆتە خوو خدەیەکی تایبەت و وای جێ گرتوە کە لە دین و ئاییینی ئەوانیش دا گاریگەریی خۆی هەیەو بەڕێوەبردنی فەرمانی پێشەوایانی دینیش بۆتە بەشێك لە سروشتیان و هەروەك ئامادەن لەپێناو بۆچوونی سەرۆك خێڵەکاندا گیانبازی بکەن و بۆ پێشەوایانی ئاییینیش زۆر جیددیترو بە ئیمانەوە ئامادەی گیانبەخت کردنن.

ڕابردووی زۆر دووری کوردەکان لە بواری باوەڕی ئائینیەوە زۆر تاریك و نادیارەو لەو کاتەوە کە لە سەر نیشتیمانی ئێستایانن ئەگەر سەیریان بکەین ڕوونترین پەرستشگەیان ئاهور مەزداو ئەوین بە ڕۆشنایی و نووربوە.

پێوستە بزاندرێ کە بیروبڕوای هەموو ئادەمیزادێك بە تایبەتی لەو سەردەمە لە مێژینەکان دا لە سەر بنەمای فامو زانستی ئەوان لە ژیانو ژینگەیان پێك هاتوە، بە شێوەیەك کە هەرچی کاریگەری باشو بەکەڵکی لە ژیانی ئەوان دا بووبێ بە باشو بە پێچەوانەش هەرچی بووبێتە هۆی تەرسو ناڕەحەتیانو مایەی زەحمەتو کوێرەوەریانو شتی نەرێنی لەوان دا پێك هێنابێ بە خراپو ناحەزیان زانیوە. هەر وەك لە ڕۆژگاری زۆر قەدیم دا نووریان لە بەر ئەوەی کە هۆی ڕووناکیو دیتنی ژینگەو گیانلەبەران بوە، بە خێرو باش هەڵسەنگاندوەو ڕۆژیشیان وەك میهرو بە نموونەو دیاردەی ڕاستیو ڕووناکی زانیوە، هەر بۆیە پەرستویانەو سوپاسیان کردوە. بە پێچەوانەش، تاریکی کە بەر چاویانی گرتوەو هەموو شتی لێ ون کردوونو بۆتە هۆی ترسو نیگەرانیان بە سەرچاوەی هەموو خراپەیەکیان زانیوەو لە بەری هەڵهاتوون. دواییش لە پاڵ خۆی دا، ئەو دوانەی واتە(ئەهور مەزداو ئەهریمەن)ی لە بەرانبەر یەکتردا دادەناو بڕوایان وابوو کە هەمووکات لە بەینی چاکەو خراپەو دیاردەکانی ئەوان یانی نوورو تاریکی دا شەڕو ناکۆکی بەردەوامە.

کوردەکانیش وەك هەموو مرۆڤەکانیتر ئاگرو نووریان پێ وەك دیاردەی ڕاستیو ڕووناکی بووەو دەیان پەرست، هەر بۆیەش بە ڕۆژ پەرستیان لە قەڵم داون[82]. ئەوان ئاوریشیان کە سەرچاوەی ڕووناکی بوەو هەیە، بە هۆکارێك بۆ"شیری شیران" (ڕووناکی) دەزانی کە بە مانای نووری نووران یا ڕووناکییەکانەو، هوورو ئاهووریشیان کە بە مانای ئاورە بە خولقێنەرو پەروەردگاری کائینات زانیوە(اللە نورالسماواتو الارچ)و ئاهورامەزداشیان بە پەروەردگاری توانا ناوبردوە.[83]

برەو پێدەری ئەو بیروباوەڕەش "زەردەشت"ە کە خۆی چیرۆکێکی تایبەت بە خۆی هەیە، بە پێی نووسراوەکانو مێژووەکان، چەند زەردەشت هەبوەو تائەو

---

[82]– مێژووی کلیسای کۆن، ل 301

[83]– مەزد بە مانای تواناو بە هێزەو ئاگر دیاردەی ڕاستی تواناییە کە کوردان بە پیرۆزیان زانیوە، بۆ ئەوەی زیاتر لەو مەسەلە حاڵی بن لە لاپەرچی45ی بە دوای مێژووی کوردو کوردستانو دەوروبەری، نووسینی محەمەد مەردووخی کوردستانی بڕوانن.

جێگایەی ڕوونیان کردۆتەوە، زەردەشتەکان کە هەمووشیان پڕۆپاگاندەچی ئەو بیرو بۆچوونەن کە لە سەرەوە باس کراونو ئایینی ئەهوڕایان هەبوە سێ کەسن. زەردەشتی هەوەڵ نووسەری کتێبی "زەند"ەو نیزیك بە سێهەزار ساڵ بەر لە زایین بوەو وەك ئوستووورەکان دەڵێن، حەزرەتی نووح لە زەمانی ئەودا کۆچی دوایی کردوە. زەردەشتی دووهەمیشیان بە "فەرەیدوون" نووسیوە کە بە سەر زوحاکی عەرەب دا زاڵ بوەو ڕێکەوتی ژیانی گەیوەتە2200 ساڵ بەر لە زایین. بەڵام ئاخرین زەردەشت کورد بوەوبە"زەردەشتی کورد" ناسراوە. ئەم زەردەشتە لە زەمانی "گی گشتاسب"دا ژیاوەو لە ناوچەی"ورمێی" ئەمڕۆدا سەری هەڵداوەو ئاشکرابوە - فیردەوسی شاعیریش لە سەر ڕەچەڵەکی ئەو دەڵێ:

نهم پشت زردشت پیشین بداو مه آباد پیغمبر راستگو

کتێبی ئەوێستاش ئەو زەردەشتە نووسیویەتی،[84] وەك"ئالبرسیو" دەنووسێ: ئەوێستا 31 سوورە بوە کە جگە لە سوورەیەکو چەند ئایەتێك هیچی دیکەی لێ نەماوەتەوە. ئەو نووسەرە هەروەها دەڵێ کاتی نووسینی ئەوێستا سەردەمی ساسانییەکانە، بەڵام سەردەمی نووسینی ئەوێستا دەبێ زۆر پێشتر بووبێ، چوونکە وەك دەزانین ئەردەشیری پاپەکان، دامەزرێنەری ساسانیانە کە دینی زەردەشتی کردۆتە دینی ڕەسمی، ئەوە دەردەخات کە زەردەشت بەر لەو بوەو ئەوێستاش پێش سەڵتەنەتی ئەردەشیر نووسراوە، ئەو ئەمری کردوە کە سوورەکانی ئەوێستا کۆکەنەوەو هەر بە فەرمانی ئەو کردوویانەتە یەك کتێبولە پەرشو بڵاوی ڕزگاری بوەو هەر ئەوەش بۆتە هۆی ئەوەی کە دینی زەردەشت بناغەیەکی قایم وەدەست بێنێو هێرشگەرانی ئیسلامیش ئەو زەمانی کە ئێرانیان گرتوە لەگەڵ ئێرانییەکان وەك ئەوانە جووڵاونەوە کە ئەهلی کتێبن واتە ئەوێستایان بە کتێبی ئاسمانی ناسیوەو

[84]– یەکێك لە دەلیلە ئاشکراکانی کورد بوونی زەردەشتی سێهەم کتێبەکەیەتی، چونکە ئەوێستای بە زمانی مادی یا باشتر وایە بڵێین بە کوردی نووسیوە کە زمانی دایکی بوەو ئەورۆش خوێندنەوەکەی ئەوە دەسەلێتنی.

بۆ دەرکەوتنی ئەو ڕاستییەش دەکرێ بە حەدیسی"سنوابهم سنه اهل الکتاب"[1] ئاماژە بکەین کە بە ریوایەتی سوننیەکان بە عومەری کوڕی خەتتاب، خەلیفەی دووهەم لە خەلیفەکانی ڕاشیدین گوتراوە.

میستر جاکسن A.V.W. JACKSON ، پسپۆڕی ئایینی زەردەشت دەڵێ: زەردەشت لە نیوەی دووهەمی سەدەی حەوتەمی بەر لە زایین هاتۆتە دنیاو لە نیوەی ئەوەڵی سەدەی شەشەمیش کۆچی دوایی کردوە، ئەوە شتێکە کە زۆربەی مێژوونووسان، مەسعوودی، حەمەوی، قەزوینیو حەمزەی ئیسفەهانی، ابوالفداو ابن الفقیه، بلازەریو خوردادبه دانیان پێدا هێناوەو لە ورمێ لە دایکبوونەکەشیان قبوڵ کردوە. بەڵام مێژووی گەشتاسب لە"تقویم التواریخ"دا سالّی لە دایك بوونی 668ی بەر لە زایین نووسیوە.[2]

هێندێك لە زانایان هەوڵیان داوە لە سەر بنەمای بەرئاوردەکانی زمانناسی، ڕووداوەکانی مێژوویی و حیساباتی نجوومی، ڕێکەوتی لە دایك بوونو سەردەمی ژیانی زەردەشت بقەبڵێنن کە زۆرینەیان بە وتەی دوکتور"فەرهەنگی مێهر" هی دوو سەدەی دواییو[3]، دەبێ بڵێین کە جگە لەوانە کەسانێکیتریش لە دەورەکانی پێشوودا لە سەر ئەو باوەڕە بوون. هەر وەك "تێسیاس TESIAS" لە سەدەی پێنجی بەر لە میلادو"سیفالینی CEPHALIN" و"ژوستیان JUSTIAN" لە سەدەی دووهەمو هەروەها "ئوێسێبوس EUSEBIUS" لە سەدەی چوارەمو "بۆلوس BAULUS"و "ئوروسلیوس" لە سەدەی شەشەم، هەر هەموویان لە دایکبوونی زەردەشت دەگێڕنەوە سالّی 2200ی بەر لە میلاد. بەڵام لە دواییدا بە لەبەرچاوگرتنی ئەوانەی سەرەوە ڕێکەوتی لە دایکبوونی زەردەشت بەینی 2000تا 1000ی بەر لە میلاد دەنووسنو زانا گەلێکی وەك کیلگر، ئیشپیگل، جەکسۆن، شاپووری شابازی، زێلۆن،

---

[1]– "فجر السلام"، الجزا الاول ل170

[85]– بۆ موتالای زیاتر لەم بوارەدا بە هەموو کیتبەکانی کۆنو نوێی وەك مێژوویی کوردو کوردستانو دەوروبەری محمد مردوخ کوردستانی لاپەڕەکانی 5 تا 47 بڕوانە

[86]– ڕوانگەی نوێ لە دینێکی کۆن، نووسینی دوکتور فەرهەنگی مێهر لاپەڕە 125

کتزریاس، زبیح الله بهروز، علی اکبر جعفری‌و عسکراف هەموو پێ لە سەر ئەوە دادەگرن، بە تایبەتی جەکسۆن ئاماژە بە کۆچکردنی تاقمێك زەردەشتی لە ساڵی 600ی بەرلە زایین بۆ چین دەکاو سوورە لە سەر ئەوەی کە لە دایکبوونی زەدەشت نابێ زووتر لە هەزار ساڵ بەر لە میلاد بووبێ.

لە کوردستان دا عیبادەت‌و پەرستنی ئاهورامەزدا لە ئەستۆی گەورەکانی بنەماڵەکان بوە کە پێیان دەگوتن "پیر"و چونکە زەردەشتی کورد لەبەرانبەر کۆنەپەرەستی‌و سیحرو جادووگەری راوەستا کە لە ڕێگەی "پیرە"کانەوە هاتبوە نێو ئایینی ئاهورایی، پیران دژایەتیان کردو لەبەرامبەریدا ڕاوەستان، ئەو دژایەتییە ئەوەندە توند بوو کە ئەو لە کوردستانەوە چووەتە شاری "بەلخ"ی هەڵکەوتوو لە ڕۆژهەڵات، بەڵام دوایی گەڕایەوە ورمێ‌و هەرلەوێ کۆچی دواییکردو لە ئاورگەی "ئازەرگوشسب" کە ناوەندی تەبلیغاتیی خۆی بوو بە خاك سپێردرا. جیاوازیی ڕاوبۆچوون لەم بوارەدا یەکجار زۆرە، وەك لە ئەوێستادا شوێنی لەدایکبوونی زەردەشت قەراخ چۆمی "دارجا" لە ئێران‌و ئیجە نووسراوە کە شوێنی دروستی جوغرافیایی ڕوون نیە.

کەسانێکی وەك بارتولد، جیکسون، گولدزو هێرتسفێلدو هیرقێل، زۆر بە ڕوونی دەڵێن ئەو ڕوداوە لەباکووری ڕۆژئاواو ڕۆژئاوای ئێران بوەو هێندێکیش وەك نیبێرگ، سۆمل، مری بۆیس زهیزو شابازی، پێیان وایە زەردەشت لە ئاسیای ناوەندی (خوارەزمو...) بوە، ئەوەش لە حاڵێك دایە کە کەسانێکی وەك مولتون هومباخ‌و میلز ئەوێ بەهی باکووری ڕۆژهەڵاتی ئێران دەزانن. بەڕێز دوکتور فەرهەنگی میهریش تا ڕادەیەك ئەوە دەسەلمێنێ‌و دەڵێ: "اشوزەرتشت، لە ڕۆژهەڵاتی ئێران‌و قەراخ چۆمی سەیحوون لەدایك بوەو ئاماژەی ئەویستا بە چۆمی "دارجا"ش هەمان سەیحوونە.[87]

بەڵام بۆچوونی نووسەر بەپێچەوانەی ئەو قسەیەو ئەوە دەسەلمێنێ کە باکووری ڕۆژئاوای ئێران‌و دەوروبەری گۆلی ورمێ (چیچست) شوێنی لەدایکبوونی زەردەشتە،

[87]– ڕوانگەی نوێ لە دینێکی کۆن، نووسینی دوکتور فەرهەنگی میهر ل 125

چونکه هەروەك ئاماژەمان پێکرد، کۆچی ئەو بۆ ڕۆژهەڵات، دیاردەو نیشانەی زۆری هەیە. جا بەهەر هۆیەکی وەك دژایەتی پیرەکانو گەورەکانی دینی دیکە یا بیروبۆچوونی ئەو یا هەر بیانوویەکی دیکە بووبێ. بەڵام لە کوردستان هەرچی لە ماریفەتو پیرلاشیار یا زانیاری پیری شاریار" یا بیروبۆچوونی خەڵکیتر کە بەدەستەوەن هەموو لەسەر ئەو قەولەن کە پەرستنی خواکان لە ئەستۆی گەورەکانو پیرەکانی بنەماڵەکان بوە کە پێش زەرتشتیش خواخەیاڵییەکان هەر لەلایەن پیرەکانەوە بە خەڵك دەناسێندران، لەبەر ئەوەی کە بڕوای زەردەشت دژایەتی لەگەڵ وتەو بەرژەوەندی ئەوان هەبوو زیاتر کەوتە بەر لۆمەو تووڕەییان، هەتا مەجبوور بوو خاکی خۆی لە باکووری ڕۆژئاوای ئێران "ویج" یا کوردستان (ماد) بەجێبهێڵێو بچێتە ڕۆژهەڵاتو لە ئاکامدا بگاتە بەڵخ، چونکە لەوێ "کەی گەشتاسب" پشتیوانی لێکردو کەوتە تەبلیغاتو پڕۆپاگەندەو دواییش کە هەستی بە متمانەو ئاسایش کردو لەتوانای خۆیدا بینی لەڕۆژهەڵاتەوە گەڕایەوە زێدی خۆی لە باکووری ڕۆژئاوای ئێران "ویج" دوای مردنیشی کە زۆربەی بیرمەندان پێیان وایە لە تەمەنی 70 تا 80 ساڵیدا بوە لە ئاورگەی شاکان (ئازەرگوشسب) نێژرا.

بابەتێك کە خۆی دەتوانێ دەلیلی چەسپاندنی ئەو ئیددیعایە بێ ئەوەیە کە ئاشو زەرتشت بە تۆندی دژی موغەکان (پەیڕەوانو ڕاهیبانی ئایینی خواخەیاڵی) بووەو بەخۆی دەگوت "زائۆتار Zaotar" واتە ڕووحانیو قەت ناوی موغەکانی بە زاریدا نەدەهاتو پێی دەگوتن "کارپا Karpan" کە وشەیەکی تەواو کوردیو پەهلەوییە[88]، بەڵام بە هۆی ئەوەی بنەغەی کاری ئەو لە ڕۆژهەڵاتی ئێران واتە ویجو بەلخ بوە گومانی ڕۆژهەڵاتی بوونی زیاترو بەهێزتر بووە، بە پێچەوانەی وتەی هێندێکیان

---

[88]– 5 بەرگ لە زنجیرە کتێبەکانی پیرۆزی ڕۆژهەڵات، نوسینی W. Westو ئوستوورەی ژیانی زەرتشت نووسینی خانمی ژالە ئاموزگارو ئەحمەد تەفەزوولیو ستوت پسەنو گاتەکانی زەردتشتو ئەو هەڵبەستانەی پێوەندییان پێوەیەتی، نووسینی علی اکبر جعفری، چاپی 1359، لەسەر ئەم بابەتە کە شتی زۆر بە کەلکیان تێدایە، ئەگەر لە باسەکان دا دەڵێین زمانی کوردی هەمان زمانی پەهلەویە، بەو مانایەیە کە تەواوی وشەی کوردیی قەدیم یا پەهلەوی هەر کوردی ئەمڕۆنو ئەگەر "کرپان" بەوشەی ئەمڕۆی کوردی لێك دەدەینەوە هەر بەو دەلیلەیە.

زەرتشت بەدەستی "توربراتورو یا کەسێکیتر نەکوژراوە[89]، بە بڕوای زۆربەی لێکۆلەرەوان، گەڕاوەتەوە ڕۆژئاواو دوای مردنی ئاسایی‌و سروشتی لە ئاورگەی "ئازەر گشسپ" لەشیز نێژراوە[90]. هەرچەند هێندێك کەسی وەك مێستیر هۆل گوتویانە: "زەردەشت لەشەڕ لەگەڵ هیونەکان "هونەکان" لە باکووری ڕۆژئاوا کوژراوە.[91]

هەرچی بێ، کوژران یا مردنی سروشتی زەردەشت هیچ کاریگەرییەکی لە ئەسڵی بابەتەکەدا نیە، هەرچەند بە وتەی "خواندمیر" جیاوازی بیروڕاکانیش لەم بابەتە زۆر بێ[92] بەڵام هەروەك گوتراو زیاتری بۆچوونەکان لەلایەن خاوەنەکانیانەوە ئەوە دەگەیەنن کە زەرتشت لە باکووری ڕۆژئاوا یا ڕاست لە ڕۆژئاوا لەدایك بوە. زانایانی خاوەن بۆچوون وەك "پلینوس" لە قەولی "هیرمپیوس" فەیلسوفی یۆنانی سەدەی سێهەمی پێش زایین‌و یا هێرۆدۆت لە سەدەی پێنجەمی بەر لە میلادو "پلینووس" بۆخۆی لە سەدەی یەکەمی زایینی زەرتشتیان بە مادی ناو بردوە‌و لەوانەی دوایی‌ش ابن خوردادبە، شاری ورمێشی بە شاری زەرتشت نێو بردوە.[93] "بلازری" دەنوسێ: "مەجووسییەکان (زەرتشتییەکان)ورمێ بە شوێنی لەدایکبوونی زەرتشت دزانن.[94] کەسانێکی تریش شوێنگەلی دیکەیان جگە لەوانەی گوتراون بە جێگەی لەدایك بوونی ئەو داناوە، بەڵام هەموویان لەسەر ڕۆژئاواو باکووری ڕۆژئاوا کۆکن، بۆ نموونە ڕەزا قولی هیدایەت دەڵێ: زەرتشت لە شاری ئەردەبیل‌و "سەبەلان" بوە‌و لە شوێنێك بەنێوی شیز یان شیر کە لەنێوان مەراغە‌و زەنگان هەڵکەوتوە بەربۆتەوە، دوایە چۆتە "ڕەی"‌و لەوێڕا چۆتە بارەگای لهراسب‌و گەشتاسب کە جێگەکەیان بە "ئێرانشار"

---

[89]– نووسینی فەرهەنگی میهر لە کتێبی ڕوانگەی نوی لە دینێکی کۆن ل 128دا بخوێنەوە.

[90]– پێویستە نووسراوەکانی هیرتسفێلد، هیرقێل‌و سەفەرنامەی ویلیامز جکسن‌و نێران لە ڕابردوو و نێستادا، وەرگێڕانی منوچهر امیری‌و فریدون بدری بخوێنینەوە.

[91]– وەرگیراو لە کتێبی نێرانی دێرین (باستان) نووسینی شیرالدولەی پیرنیا لاپەڕەکانی 55 تا 254

[92]– حبیب السیر، غیاس الدین بن همام الدین الحسینی ناسراو بە خواندمیر ل 200

[93]– المسالك‌و المالك، دخویه ابوالقاسم عبداله بن عبیدالله به خوردادبه بەنێوبانگە، به کوشتنی دخویه، له تازەربایجان له گەشتی میژوویی نێرانی وەرگرتوە.

[94]– فتوح البلدان، احمد بن یحیی بن جابر بلازری، وەرگێڕانی دوکتور محمد توکل

ناسرابوو.[95] هەروەها ویلیام جیکس دەڵێ: بە باوەڕی من دەبێ "سەبەلان" بەوکێوە بزانین کە دوو هاودەمی پیرۆز کە لە ئەوێستادا هاتوە، واتە زەردەشتو ئاهورا مەزدا لەوێ پێکەوە ڕازو نیازیان کردوە[96]. یا بە وتەی مامۆستا پوور داود: "هێندێك كەس ئەو كێوەو "كێوی تووری سینا" كە حەزرەتی موسا لەوێ لەگەڵ خودای خۆی ڕازونیازی دەكردو دە فەرمانیش هەر لەو شوێنە بە موسا ئیلهام كرا بە یەك دەزانن." بە بڕوای نووسەریش هەر لەبەر ئەوە ئەو كێوانە گڕكانی بوونو هێندێك شتی جوانی وك ئاوریان لێ دەرپەڕیوەو پیرۆز بوونەو بوونە جێگەی پەرستنو خۆشەویستی خەڵکی دەوەرەكە. ئێمە ئەمڕۆ دەستمان ناگاتە ئەو مێژووەو ڕۆژگارەی كە لە سینگی ئەو كێوە بەرەو ئاسمان هەڵچووبوو، ئاوری سوورو گڕی لێ هەڵدەستاو پۆلوو دەكەوتنە خوارێ، بەڵام لووتكەو زاركەكانیان شاهیدی گڕكانی كۆنی ئەوانە[97] و ئەو بابەتە حەدیسێكی پێغەمبەریشی لەسەرە، بۆیە حەمدوڵڵا مستەوفی دەنووسێ: "گوتیان یا رسول الله، سەبەلان چییە؟ فەرمووی كێوێكە لەنێوان ئەرمەنستانو ئازەربایجان، سەرچاوەیەك لە سەرچاوەكانی بەهەشتیشی لێیەو گڵكۆی یەكێك لە ئەنبیاش هەر لەوێیە[98].

دیارە نەتەنیا سەبەلان بەڵكوو هەر شوێنێك كە بەرزو جوانە كەسایەتییەكی گەورەی دینو دنیای وەك زەرتشت بەهرەی وەگرتوەو كێوی سەهەندیش لەو نیعمەتە بەشی بەر كەوتوە، بۆیەش ئەشكەوتێكی كە بە شێوەی تاق لەوێدا هەڵكەوتوە، بە ئەشكەوتی زەردەشتی دەزانن[99].

---

[95]– وەرگیراو لە "مزدیستاو ادب پارسی، دوکتور محمد معین، بەرگی یەکەم ل 82

[96]– سەفەرنامەی جاکسن، لاپەڕەکانی 70 تا 69و کتێبێکی دیکە بەناوی زەرتشت پەیامبەری ئێرانی باستان (دێرین)

[97]– یسنا بەرگی دووهەم ل 58، ڕاپۆرتی ئیبراهیم پوور داود، بە هەوڵی بەهرام فەرەوەشی

[98]– نزهةالقلوب، حمدوڵڵا مستەوفی، بە کۆششی محمد دبیرسیاقی ل 196

[99]– یسنا، ڕاپۆرتی پوور داود، بە هەوڵی بەهرام فەرەوەشی لاپەڕەکانی 52 تا 151، وەرگیراو لە تازەربایجان لەگەشتی مێژووی ئێران دا

بەڵام هەروەك ئاماژەی پێکرا بۆچوونەکان زیاتر بەرەو رۆژئاوای گۆلی ورمێو باشوورەکەی دەچن کە راستتر لە جێگاکانی دیکەیەو نیشانەی زیاتر لەم بابەتەوە بەدەستەوەن، وەك موغبەرەیەکی کە لە گوندی "ئەمبێ" کە لە دەوروبەری ورمێ هەڵکەوتوەو خەڵك لە گلکۆی دایکی زەردەشتی دەزانن[100] و بە وتەی "جێکسۆن" نیشتیمانو جێگەی لە دایکبوونی زەردەشت نابێ لەم دەوروبەرە دوور بێ.[101] کێوی تەختی "بلقیس"یش کە لە بیست کیلۆمیتریی تەختی سلێمان (ئاتەشگای ئازەرگەشسب) بە وتەی حەسەن ئەنوەری دەتوانێ لە کێوەکانی دیکە پێوەندیی زیاتری بەم بابەتەوە هەبێ.[102] هەرچەند لەم ناوچەش هەرکەس جێگەی لەدایکبوونی بۆ لایەکی دەکێشێ، یەکێك ئەوی بە ئازەربایجانی، یەکیتر ئەو بە کوردستانیو واش هەیە ئەوی بە ئەرمەنستانی نێو دەبەن" بەڵام لە باکووری رۆژئاوای ئێران وێج بوونی جێی لە دایکبوونی زەردەشتو مادی (کورد) بوونی بە بڕوای نووسەری کتێب نابێ گومانمان هەبێ.[103] ئەوەش هەر کەس زەردەشت لەخۆی دەزانێ ئەوە تایبەتمەندی گشتی گەلەکانە، سەرنجدان بە ئەو هەموو ئیمام زادەی کە لە تەواوی کوێرەدێیەکانو شارو شارۆچکەکان، بە تایبەتی لە ئاسیای رۆژئاواو بە تایبەت لە ئێران دا بێجگە لە هێندێك لەوان کە ناسراون، باقییەکەیان بێ ناوونیشانەو نەناسراون، ئەوە زیاتر ئەو راستییەمان بۆ دەردەخەن. هەموو هەوڵ دەدەن خۆیانو ناوچەکەیان بە کەسایەتییەکی ئایینیو جێسەرنجی خەڵك ببەستنەوە، ئەگەر دەستیشیان بە خۆیان ڕانەگەیشت هەوڵدەدەن سەمبولێك دابنێنو ئەم پێوەندییە ناڕاستە پێك بێنن.

---

[100] خاکی زەردەشت. (ورمێ)، نووسینی علی دهقان، ل 358.

[101] سەفەرنامەی جاکسۆن، ل 75.

[102] ئاتەشگای ئازەرگەشسب، حسن انوری ل 44.

[103] لێرەدا دیسان سەرنج دا بە بەشی یەکەمی "وندیداد". خوێنەر دێنێتە سەر ئەو باوەڕە کە بیر بکاتەوە. ئەو دەنووسێ: کاتێك مادەکانو کوردەکان زەردەشتی بوون، پارسییەکان ئایینی جیایان هەبووە، چونکو پارسییەکان لە ڕۆژهەڵات بوون. چونکو ناوەندی ئەو ئاینەی زەردەشت ڕۆژئاوا یا باکووری ڕۆژئاوا، واتە خاکی کوردەکانو مادەکان بووە. کەوابوو گومان لەوە دا نامێنێ کە زەردەشت خۆشی دەبێ هی ئەو هەرێمە بووبێ. دیارە چونکو منی نووسەری کتێب کوردو ماد بە یەك دەزانمو بە باوەڕی من هەرکام بەشێك لە ئەوێترن، بە واتایەکیتر یا ماد تایفەیەکە لە کورتیویو یا کورتیوی تایفەیەکە لە ماد. هەر لەبەر ئەوەش وشەی کوردی لێرەدا هێناوە.

خاکی مادی گچك (ئازەربایجانو کوردستانی باکووری رۆژهەڵات) هەر لە سەرەتاوە ناوەندی زەقبوونەوەی بیروڕای رووحانی عیرفانی بووە، چاوخشاندنێك بەسەر مێژوو و رابردووی ئەو خاکە دەردەخا کە کەسانی مومتازی دینی، خاوەنی سەنگی سیاسیو بڕەوێکی یەکجار زۆر بوونو بە وتەی ڕەحیم ڕەئیس نیا (ئەو موغانەی کە بە ئەسڵ ماد بوون) حوکمڕانی سەرەکیی خەڵکانی ئەو دەوەرە بوون. هەروەها ئیبراهیم پورداود لەم بابەتەوە دەنووسێ: مادی گچك هەموو کات لە مێژووی دینی مەزدیسنا بە پیرۆز ناسراوەو لە هەر بوارێك دا دەتوانین ئەوێ لەگەڵ خاکی پێغەمبەر لێ پەیدابووی فەلەستینو دەوروبەرەکەی هەڵسەنگێنین. کێوی سەبەلان یا سەوەلان[104] لە جیاتی تووری سینایەو گۆلی "چیچست"ی ئەوێستا بە جێی "بحرالمیت"ی فەلەستینو شاری گنجك کە لە نووسراوەکانی سەدەکانی ناوەڕاست دا بە "شێر" ناوبراوەو پێگەی ئاتەشگای شاهەنشاهی ئازەرگشب بووە لە جیاتی شاری بیت المقدس "ئورشلیم"ە کە لە رۆژگاری زۆر کۆن دا خاکی موغان یا پێشەوایانی دینی زەردەشت بوە.[105] پێویستە بگوترێ کە زەردەشت باسی موغانی نەکردوە. دیسان پێویستە ئەوە دووپات کەینەوە کە ناتەبایی بۆچوونەکان لەسەر زێدی زەردەشت نەتەنیا زۆرە بەڵکوو هێندێجار دەبێتە هۆی قسەی زۆر لە یەك دوور و ناتەباو ناڕێك، هەروەك (هاشم ڕەزمی) بردنی زێدی زەردەشت بۆ رۆژئاوا بە پیلانێکی تایبەت لە لایەن زەردەشتییەکانی رۆژئاوای ئێران دەزانێو دەڵێ: "بەڵایەکیان بەسەر مێژوو و جوغرافیای زەردەشتی رۆژهەڵات هێناوە کە زۆری سەرگەردانی وا لێ کەوتۆتەوە کە هەر بۆ باس کردن نابن، موغەکانی ماد بە دەمارگرژی زۆری خۆیانو ... ئەو کارەیان کردوەو ... لەم ڕێگەوە سەرلێشێواوییەکی زۆر هاتۆتە ئاراوە کە ماوەیەکی دوورو درێژ پەشێوی لەمێژووی ئێران دا پێك هێنا. زێدی زەردەشت "ئەئیرنیمو ئیجە ... ئاترۆپاتێن بوو... زەردەشت لە شیزی قەراخ گۆلی ورمێ لەدایك

---

[104] لە جێی خۆیدا "ساوارلان"یشی پێدەڵێن.

[105] ئاناهیتا، کۆ مەقالەی مامۆستا پورداود، بە هەوڵی گورجی ل 290.

بووەو باوکیشی خەڵکی وێ بووە، بەڵام ری ... دایکی پێغەمبەریش دەبێ هەر خەڵکی ئەو شوێنە دەبێ."[106]

ئێمە کارمان بەم چەشنە دەربڕینانە نەداوەو ئەوەی بە وتەی رەئیس نیا کە دەبێ ئەو قسانەی هاشم رضي بێئەوەی باسی سەرچاوە بکا، لە زمان کتێبی "دینەکانی ئێرانی باستان یا دێرین" نووسینی "نیبێرگ"ەوە گێڕاوێتیەوەو[107] لە نەتیجەی وەرگرتنی دوژمنانەی ئەو دا، کەسانێك کە ئەمڕۆ میژووی پایەی ئایینی زەردەشتی پەیوەست بە دینی زەردەشتی لە رۆژئاوا دا دەزانن، تەواوکەری بیرو ئەندێشەی موغانی زەردەشتینو لە هەموو بارێکەوە بە قەولی خۆیان دواین موغەکانن،[108] بەڵام هەر ئەوەندە دەڵێین میژووی خاکی مادی گچکەو پێوەندیی ئەو لەگەڵ زەردەشت شتێکی وا نیە کە مرۆڤ بتوانێ بە سووکو ئاسانی ناوەرۆکەکەی تێك بداو گرینگتر لە هەمووان ئەوەیە کە بە هەر بارێك دا لەو هەرێمە بیربکەینەوە، زەردەشت پێوەندییەکی قوولّی لەگەڵی هەیەو ڕایەڵو پۆی ئەو پێوەندییە ئەوەندەی زۆرن کە بە بڕینی یەکێك لەوان زیانێك بە قایمیەکەی ناگات. هەروەك وتەکانی کەسایەتییە زانستییەکانی دیکەی وێنەی "ئارانسکی"و "هنینگ"یش تەنیا وەك دەربڕینی بیروڕایەك نێودەبرێن، چونکو کاتێك بۆ وێنە "هنینگ" دەڵێ "بێپایە بوونو پووچی قسەی ئەو کەسانەی کە زێدی زەردەشت بە رۆژئاوا دەزانن... کاتێك ئاشکرا دەبێ کە ناوی ئەو شوێنانەی لە ئەوێستا دا هاتوون، هەموویان لە چوارچێوەی جوغرافیایی رۆژهەڵات دان، بەڵام لە تەواوی ئەوێستا دا جارێك ناوی ماد نەهاتوە. ناوبراو هەروەها دەڵێ: "پێوەندیی ئەو دەقە حەماسیانەی ئەوێستا بە رۆژهەڵاتو هێندێك تایبەتمەندی زمانی ئەوێستا (راوێژی گاثاکان)[109] یا کۆنترین بەشەکانی ئەوێستا لە پێش سەدەکانی هەزارەی یەکەمی بەر لە زایین نیزیکترنو ئەوکاتە زمانی ئێرانی لە

---

[106] ئەوێستا، هاشم رضي لاپەڕەکانی 35 تا 344.

[107] ئازەربایجان لە گەشتی میژووی ئێران دا، بەرگی دووهەم ل 771.

[108] دینەکانی ئێرانی باستان (دیرین) هێنریك ساموئێل نیبێرگ، وەرگێڕانی سیف الدین نجم ئابادی لاپەڕەکانی 3 تا 402.

[109] زەردەشت سیاسەتوان یا سێحرباز، والتر پرونو هنینگ، وەرگێڕانی کامران فانی، ل 85.

ماد دا رەواجی نەبوەو...". [□□□] دەبوو سەرنج بدرێتە ئەمە کە زۆرینە ئەوێستا ئەو کات کە موغەکانو پیرەکان ئەویان ناچار کرد زێدی خۆیان جێبهێڵن، لە رۆژهەڵات نووسراون، واتە ئەوکات کە زەردەشت مەجالی نووسینو دەربڕینی بیروباوەڕی خۆی لەبۆ رەخساوە، ئەو زەمانەی دەسالّ بوو لە رۆژهەڵات دەژیاو لە "کەی گشتاسب" زۆر نیزیك بۆوە، هەربۆیە دەبێ نموونەکانی لە ناوەندی جوغرافیایی بێو دەقە حەماسییەکانیش لەگەڵ ئەو مەڵبەندە بخوێنیتەوە، لە لایەکی دیکەوە "بلێسکی" کە دوای خوێندنەوەی تەواوی ئەو دەلیلە رووەو راستانەی کەسانێك کە لەگەڵ رۆژهەڵاتی بوونی زەردەشتن دەنووسێ: سەرەڕای لێپرسینەوەو لێکۆڵینەوەیەکی بەرینی دێرینەناسی، لە ئاسیای ناوەندی دا هیچ شوێن عیبادەتێك نەدۆزراوەتەوە کە بە ڕاشکاوی بتوانین بڵێین ئاتەشگا بووە، کەچی شوێن عیبادەتی دینەکانیتر بەرچاو کەوتوون، بەڵام هیچ بەڵگەیەکی ئەوتۆ لە پێوەندی زەمانەکانی ئاسیای ناوەندی لەگەڵ ئایینی زەردەشت دەست نەکەوتوەو روون بۆتەوە کە ئایینی زەردەشت ئایینی زاڵ بەسەر هەرێمی رۆژهەڵات دا نەبوە".[111] جگە لەوەش وەك نووسراوەی "ئاناهیتا" لە راپۆرتی مامۆستا پورداود دەنووسێ زەردەشت پاش ئاوارە بوونی خۆی دەڵێ: "وەك دەڵێی کەس لە شاری خۆی پێغەمبەری لێ دەرناچێ..." ئاخر زەردەشت هەموو خواکانی ئاریایی وەك "ئیندرا"و "وارونا"و ... لە کورسی خوای خستە خوارەوەو ... خوای بێهاوتای خۆی بە "مەزدا ئەهورا" نێودێر کردو جگە لەو، خوایەکیتری شیاوی مەدحو پەرستن نەزانی.[112] زۆر لە نووسراوە کۆنەکانی لە گوێن "مجمل التواریخ و القصص" لە سەدەی 6ی کۆچیو هەروەها زانا گەلێکی وەك "هێرتسفێلد"و دارمستترو فردیناند یوستی ئاماژەیان بە رێکەوتی لە دایکبوونی زەردەشت کردوە، میستر هولّ لەم بابەتەوە دەنووسێ: بە گوێرەی ریواياتی کۆن،

---

[110] خوراسانو ماوراوالنهر (ئاسیای ناوەڕاست)، ئا،بلینتسکی، وەرگێڕانی پەرویز وەرجاوەند، لاپەڕەکانی 56 تا 254.

[111] خوراسان و ماوراوالنهر (ئاسیای ناوەڕاست) ێ، بلینتسکی، وەرگێڕانی پەرویز وەرجاوەند، لاپەڕەکانی 56 تا 254.

[112] ئاناهیتا، کۆی مەقالەکا ل 291.

زەردەشت لە 599ی پێش زایین هاتۆتە دنیا. ئەو کوڕی "پواشست یا بیوراسب" بووەو لە تەمەنی بیست ساڵی دا چۆتە دە سلووکو لە سیساڵی دا لە قەراخ چۆمی "دائیتییا" کە هێندێك کە بە چۆمی ئەرەس یا ئارازی نێو دەبەن، خەڵکی بۆ خواپەرستی جارداو چونکو موغەکان پێشیان پێگرت بە فەرمانی ئەهورمزدا چوە لای "کیویشتاسب"ی فەرمانڕەوای رۆژئاوا.[113]

زەردەشت پاش دوو ساڵ هەوڵدان ویشتاسبی هێنایە سەردینی خۆی، هەر بەم بۆنەوە چووە "مەکیشما" کە لە دەوروبەری "ترشیز"ی باشووری رۆژئاوای مەشهەدەو داری ناوداری سەرووی خۆی لەوێ چەقاند، ئەو دارە هەتا زەمانی فەرمانڕەوایی "المتوکل علی الله" خەلیفەی عەبباسی (ساڵی 861 ی زایینی) هەرمابۆوە، ئەم خەلیفە لە ساڵی 891 فەرمانی دا ئەو دارەی ببڕنو لە خانووبەرەی نوێیەکەی دا کە لە "سامرا" بووە کەڵکی لێوەرگرن.[114] بە وتەی میستێر هۆلو نووسراویتری زەردەشت لە دواییدا بە پیری لە شەڕێك دا کە لەگەڵ هیونی یا هونییەکان بە فەرماندەری "ئەرجاسب" کردی، کوژرا.[115]

ئەو کتێبانە سەردەمی عەقیق کە لە 37 سەدەی بەر لەمیلادن، وردە وردە بایەخی تەواوی خۆیان لەمەڕ زۆر لە رووداوەکان، یەك لەوان مەسەلەی زەردەشت دەردەخەن" لە کتێبە قەدیمەکان دا دەنووسن، عەرەبەکان لە دەورەی هێرشی هێزی ئیسلام بۆ کوردستان "هورمزدگە"کانیان وێران کرد، پێویستە بزانین کە بە کوردی بە "ئاتەشگا"یان کوتوە مزدگە، هەر وەها مزدگە بە مانای سوالکەرخانەی هورمزد یا شوێنی کۆبوونەوەی هەژارانی "هورمزد"یش هاتوە.

لە سلێمانی شاری کوردان لە کوردستانی عێراق پارچە چەرمێك دۆزراوەتەوە کە ئەو دەقەی لەسەر نووسراوە: "هورمزدگە وێران کرا، ئاورەکان کوژاونەتەوە، گەورەی

---

[113] میژووی کۆنی رۆژهەلاتی نیزیك، میستێر هۆل ل555.

[114] هەمان سەرچاوە، ل 557.

[115] ئێرانی باستان (دێرین) مشیرالدولە، لاپەڕەکانی 55 تا 254.

گەوران خۆی حەشار داوە، عەرەبی زۆردار گوندەکانی تا دەشتی شارەزوور وێران کرد، ژنانو کیژان بە دیلی گیراونو براون، دلێران لە خوێنی خۆیان گەوزیون، ئاییینی زەردەشتی بێخاوەن ما. ئاهور مەزدا بە کەس رەحم ناکا".[116] ئەو دەقە بە زمانی پەهلەوی (کوردی) نووسراوە کە ئێمە عەینی دەقەکەیمان لەژێرنووس دا هێناوە.

لەو کتێبە کۆنانەدا هەروەها دەنووسن: یەکێك لە گەورەترین ئاتەشگاکانی زەردەشتییەکان، لە کوردستانو لە شاری پاوە بوە[117]. هەروەها ئەورۆش هێندێك ئوستووڕە لەنێو خەڵك دا بە نێوی "بەیت"[118] بەیان دەکرێو بە ئاهەنگێ دەگوترێ کە لە گەورە پیاوانی زەردەشتی دەدوێ، وەك چیرۆکی "ماریفەتو پیری شالیار یا مەعریفەتی پیری شەهریار" کە لە هەورامان[119] وێردی زمانانەو کتێبێك هەر لەو کەسە زەردەشتییە بەناوی "ماریفەتو پیری شالیار یا مەعریفەتی پیری شەهریار" هەیە کە لەلای خەڵکی ئەو دەوەرە زۆر بە حورمەتەو نایەنە دەست بێگانەکان.ئەم کتێبە لەچەند بەندی "مسجع" پێك هاتوە کە سەربەندەکەی ئەوەیە:

گوشت چەداتە پیر شالیار بۆهۆشت چەکیاستە زانای سیمیار بۆ

کە ماناکەی ئەوەیە: گوی بدە پیری شەهریار، هۆشو هزرت بدە بە نووسراوەی دانای سیمیار (زەردەشت).[120]

---

[116] هورمزگان رمان، ئاتیران کوژران = ویشان شاردەوە گەورەی گەوران = ڕەوشتی زەردەشت مانەوە بێکەس، زۆر کار ئەڕەب کردنە خاپوور = گنای پالەی هەتا شارەزوور = بزیکانیکا هورمز هیوچکس. شنووکنیکان و دیل بشینا میرد ئازاتلیو ڕوی هونیا. وەرگیراو لە کتێبی کوردو سەرچاوەی نژادیو میژوویی ئەو، ڕەشید یاسەمی ل 111، ئەو شێعرەش میژووزانو زانای تری کورد مامۆستا حوسێن حوزنی موکریانی لە کتێبی کوردستانی موکریانی یا ئاترۆپاتەن، لە لاپەڕەکانی 34 تا 133 ئاوای نووسیوە:

هورمزگان ڕەمان، ئاتیران کوژران — هوشان شاردەوە کەفرە گەفرەکان
زوکرنە عرب کوردی نەخاپور — گەنانە پالە مەش شارەزوور
ژنو کەنیکان وەدیل پەشینان — مەرد ئازا، تلین ژروی هەوی نان
ڕەوشی زەردوشت مایەوە بی دەس — بەزیکانا کاهورمز وەهیچ کەس

[117]— لە شارەکانی کوردستانی ئێران کە لە ئوستان "محافظه"ی کرماشان دایە

[118]— بەیت لە کوردیدا تەرزە هەڵبەستێکە کە چیرۆکی نەتەوەییو قەمی خەڵکی باس دەکاو یەکێك لە شانازییە گەورەکانی کورد ئەوە بوە کە "بەیت بێژ"ی خۆیان هەبوە کە شەوانە کاتی خەوتن بە هەوایەکی تایبەت ئەو بەیتانەیان بۆ دەکوتن تا خەویان لێ بکەوێ.

[119]- لە شارەکانی کوردستانی ئێران هەڵکەوتوو لە کرماشان

[120]— کوردو پێوەندیی ڕەگەزیو میژوویی ئەو ل 121

بەڵام بەداخەوە ئەمڕۆ ئەم کتێبە بەلاڕێدا چووەو لەدەست خەڵکی هەورامان دایەو دەڵێن پیاوێکی دیکەش بەم ناوە هەبوە کە لە دواییەکانی سەدەی پێنجەمی کۆچیو لەزەمانی "شێخ عبدالقادری گێلانی"دا بوەو پێوەندیشی لەگەڵ ئەو کەسەدا هەبوە، ئەو مرۆڤە بە پیری شاریاری دووهەم ناودێر کراوە. ئەو ئیددیعای ئەوەی کردوە کە حەزرەتی محمدی لە خەودا دیوەو ئیمانی بە ئیسلام هێناوەو نێوی خۆشی نابوو مستەفا. بەهەرحاڵ وەک دەڵێن هۆکاری بەلاڕێدا بردنی کتێبی مەعریفەتی پیری شەهریاریش هەر ئەو کابرایە بوە[123]، ئەمڕۆ زانیاری پێویست لەسەر ئاایینی زەردەشت لەدەست دایە کە دەردەخا لەکوردستان دا ئەودینە زۆر بە تۆندی لەلایەن خەڵکەوە قبووڵکراوە.

لە نوسخەی ئەسڵی کتێبی مەعریفەتی پیری شاریار بەم شێوەیە لەسەر ئاایینی زەردەشت باس کراوە:

دنیا لەسەر پایەی دوو هێز دامەزراوە: یەکەم رووناکی، دووهەم تاریکی، و ئەم دوو هێزە هەموکات بەیەکەوە لەشەڕ دان[124]. فەرماندەری سوپای ڕووناکی کە خولقێنەری رۆشنایەکانیشە "ئاهور مزدا" یا "هورمز"ەو سەرداری سوپای تاریکیش "ئەهریمەن یا ئەنگرمینو"یە. ئاهورا مەزدا شەش یاریدەدەری مەحرەمی هەیە بە ناوی "ئەمشا سپەندان یا ئەبەدییەکانی پیرۆزەکان"[125] کە هەموکات گوێ بەفەرمانی ئاهورا مەزدانو کاروباری دنیاش بە هاوکاری ئەوان دەگێڕیو، ئەمشا سپەندان هەرکام پشتیوانیی لە شتێك دەکەن، بۆ نموونە وەک گۆی زەوی لەلایەن "ئەسپەندار مەزدا"و ئاگر لەلایەن "بەهمەن"ەوە پشتیوانیو پاڕێزگاریان لێدەکرێ.

بێجگە لەم ئەبەدییە پیرۆزانە، هێندێك گیانلەبەری موجەررەدی دیکەش هەن بە ناوی"یەزد یا ئیزەد" کە ژمارەیان زۆرە. ناودارتر لەهەموویان سێ دانەیان کە بۆ

---

[121]– هەمان سەرچاوە

[122]– ئوسوولێك کە زۆربەی ئاایینەکانی فیرقەیی دوای ئیسلام، لەلایەلای ئوسوولی ئیسلامی خۆیان دا گونجاندوویانە.

[123]– لە ڕاستیدا تەوزیحێکە لەسەر تەوزیحی ژمار 2 کە لە ئاایینی ئەهلی حەقیش دا ئەو مەسەلەیە بەرچاوە.

هەرکامیان ڕۆژو مانگی تایبەتی هەیە. ئەم ئیزەدییانە دوو بەشن. بەشێك ئیزەدی ئاسمانی، بەشەکەیتر ئیزەدانی زەوی. باشترین ئیزەدی ئاسمانی، ئاهورامەزدایە کە لە سەرووترین چینی ئاسمان دادەنیشێو باشترین ئیزەدی هەردیش"زەردەشت"ە. ئەهریمەن یا ئەنگرەمینووش هەندێك سوپایی هەن کە"دێئو یا دیۆ"ی پێ دەڵێن. لە بەرامبەر شەش ئەبەدیی پیرۆزدا شەش دیۆ هەن کە عیفریتیان پێ دەگوترێ.

ئاهۆرمەزدا ژیانی هێناوەتە وجوودو ئەهریمەنیش مەرگ، ئافراندنی دنیای وجوود لە لایەن ئاهورمەزداوە شەش هەزار ساڵی خایاندوەو مرۆڤ مەخلووقی دەورەی شەشەمە. خولقانی زەردەشت بوە بە هۆی لاوازی ئەهریمەن لە شەڕ لە گەڵ ئاهورمەزدا. بە باوەڕی زەردەشت، ڕووح لە ناوناچێو دوای مردن دیسانیش لە پێش پردی"هینوت Hinutt" لە بەرامبەر سێ قازی دا دادگایی دەکرێو دوایی بە سەر پردێك دا دەڕوات کە لە قوللەی کێوی ئەلبورزەوە تا دەریای"داشیتیا" درێژە، بە بڕوای نووسەری کتێب ئەو دەریایە هەمان گۆلی ورمێیە کە پێشتر"چیچستی" پێ دەگوترا. دیارە ئەگەر ئەو مرۆڤە کارو کردەوەی باشی زیاترلە خراپەکانی بێ ئەو پردە پان دەبێ، بەڵام ئەگەر بە پێچەوانە بێ، ئەوەندە بەر تەسك دەبێتەوە کە ڕووح ناتوانێ بە سەریدا تێپەڕێو دەکەوێتە قوواڵایی تاریکاییەوە.[124]

مرۆیەکی کە سێ تایبەتمەندی(کردەوەی باش،وتەی باشو بیری باشی) هەبێ،ڕووحی دەچێتە ئەو جێگایەی کە پیێ دەگوترێ"بەهەشت یا ئنهوهیشت" ئەگەر واش نەبێ دەچێتە دۆزەخ. لە نێوان بەهەشتو دۆزەخدا شوێنێك هەیە پێی دەڵێن"همستگان" ئەو ڕووحانەی چاکەو خراپەیان بەرامبەرە لەوێ کۆدەبنەوەو هەتا قیامەت چاوەڕوان دەبن کاتێك قیامەت نیزیك بۆوە کەسێك بە نێوی"ساوشیان" کە ڕزگارکەری عالەمە، هەموو ڕووحەکان زیندوو دەکاتەوەو دادگاییان دەکا، لەو کاتە دایە کە ئاهورامەزدا بە شێوەیەکی تەواو بەسەر ئەهریمەندا زاڵ دەبێ بۆ ئەوەی دوای

---

[124]— ورد بوونەوە ئەوە پێشان دەدا کە بەنی ئادەم سیستمی حکوومەتی دنیای ئەوکاتیش لە نیزامی حکوومەتی ئێستادا دەردەخاو هەموو مۆرەکانی دوای مەرگ دەگەل کارگێڕانی ئەو دنیایە بەرامبەر دەزانێ.

مردن به بەختەوەری بگەی دەبێ هاریکاری ئاهورامەزدا بکەیو ئەو هاریکاریەش لەو سێ شتەدا خۆی دەنوێنێ:(کردەوەی باش،وتەی باش‌و بیری باش).[125]

لە دینی زەردەشت دا، ئاوو هەواو ئاگرو خاك، چوار عونسووری پیرۆزن کە نابێ پیس‌و چەپەڵ بن‌و هەر بەم دەلیلەشە کە مردوان لە خاك دا دەنێژن، هەر ئەم کارە بە پێچەوانەی بۆچوونەکانی وەك وتەی"ئالبرسیون"ە کە پێشتر ئاماژەی پێ کراوەو گوتراوە"ئەوێستاو دینی زەردەشت هی دەوری ساسانیانن" مسۆگەر دەکا، چونکو لە دەورەی هەخامەنشییەکان‌و پێش لەو سەردەمیش مردوەکانیان لە خاك دا دەناشتو، هەر وەك دەزانین پادشاکان‌و مرۆ گەورەکانیان لە تابوتی بەردین‌و لە دەرەوەی خاك ڕادەگرت. زەردەشتییەکان بڕوایان وایە کە"ئاهور مەزدا" لەگەڵ زەردەشت "دەئاخاوت‌و وەحی بۆ دەنارد.[126]

ڕۆحانییەکانی بەر لە زەردەشت لەنێو ئاریاییەکان‌و هێندوەکان دا بەرەوێکی زۆریان هەبوو، بێ ئامادە بوونی بەرهەمەن یا مۆغ Mogus مافی بەڕێوەبردنی ڕێورەسمی قوربانی کردنیان نەبوو، لەنێو کوردەکانیش دا دوایی ئەو ئەرکە بە پیرانی گەل ئەسپێردرابوو.

هەروەك لە کەتیبەکانی "تیگلات پلاسری سێهەم‌و شامشی ئادار"ی ئاشۆریدا نووسراوە، خوداکانی مادی‌و کوردەکان (ماننا) کە بە "Itani" نێو دەبردران، لەگەڵ خواکانی حۆرییەکان‌و تا ڕادەیەکیش هی ئاشوریەکان بەراورد دەکران.[127] بەم شێوە کە شکڵی بوتەکانی مادو ماننایەکان کە لە کوردستان دۆزراونەوەو هەروەها ئەونەخش‌و نیگارانەی لە دەستکردەکانی ئەوان لە "زیوە"دۆزراونەوەو وادەنوێنن کە

---

[125]– بۆ زانیاری زیاتر دەتوانن لە لاپەڕەکانی 58تا 252ی کتێبی" میژووی ئێرانی دێرین" نووسینی مشیر الدولەی پیرنیا‌و کتێبەکەی دیکە لەم بابەتە بڕوانن.

[126]– بە زمانی ئەوێستا بەو سی ئەسڵە دەڵێن هومتە. هووەختە. وەرشتە.

[127]– کتێبی فجر الاسلام.

[128]– KBV بەرگی یەکەم لاپەڕە 178و بەرگی 2 لاپەڕە 28 شامشی نەداد KTP ل 8و دێڕەکانی 39 تا 41، تیگلات یلاسیر سێهەم، لەسەر بنەمای بڕوای نووسەری کتێب بە یەکبوونی کوردو ماد، کوردمان لەگەڵ ماد هێناوە.

شکڵی ئەو خواداياڵنە وەك ئاييڵنی ئەوان تا ڕادەيەكی زۆر وەك هی حۆريەكانو كەمێكيش وەك هی ئاشوريەكان دەچنو وێنەی ئەوشتە سەيرو سەمەرانەی كە نيوەيان حەيوانەو نيوەكەی ديكەيان ئادەميزادو هەروەها (ابوالهەول)ە باڵدارەكان يا گيانلەبەرە سەيرو خەياڵاوييەكان كە ئەندامی شێرو باڵی هەڵۆو سەری شێر يا شەهێنيان پێوەيە، لەنێو ئەساتيری حۆريەكان دا زۆر ڕەواج بوە، دوايیش هەر ئەو جانەوەرانەو بەو شكڵە جۆراوجۆرانە لە نەخشە بەرجەستەكانی هەخامەنشياندا بەنێوی "دێو" ناسێندراون.[129]

ئەو بابەتانەی لەسەر ئاييڵنی زەردەشت باسكران، كورتەی ئەو نووسراوانەن كە لە ماريفەتی پيری شاريار "ماريفەتو پيرشاليار"دا هاتوە، بەڵام ئەوەی لەبارەی ئاييڵنی زەردەشت گوتوويانەو هەيە، يەكجار درێژەو، ئەمڕۆ بەڵگەنامەی زۆرو زەوەند لە هزرو بيرۆكەكانی زەردەشت بەدەستەوەيە كە لە كتێبە پسپۆرييەكانی ئەم بابەتە، بە درێژی شتيان نووسيوە، بەڵام ئێمە بە ئەركمان زانی لەو كتێبەدا تا ئەو شوێنەی كە خوێنەری بەڕێز لە كورتەيەك لە بۆچوونەكانی زەردەشت ئاگادار بێ، زۆر بە كورتی چاوێكی پێدابخشێنين.

1. خوا لە ڕوانگەی زەردەشتەوە

[129]– كەتيبەی پلاسيری سێهەم، KTP ل 8و دێڕەكانی 39 تا 41و مێژووی ماد ل 590، حاشيەكانی بەشی شەشەم 201و لاپەڕە 342 لە مێژوی ماد، نووسينە م. دياكونۆف.

لە روانگەی زەردەشتەوە "ئاهو" یا گەوهەری وجوود یەکتایە، دنیایی (عالەمی)و گشتییەو لە هەموو شوێنێك و لە وجوودی هەموو زیندوەکانی ئەمشاسپەندان واتە (فریشتەکانی بالآتر)و ئادەمیزادەکان دا هەیەو ناش بیندرێو ئەو پەیکەرەی لێیان ساز کردوە خەیاڵییە. ئاهورا مەزدا گشتیو رەهایەو دنیا جوزئیو ڕێژەییە. گشتییە چونکە بەشی لێنابێتەوە، لەبەر ئەوەی کە فرشتەکانی نیزیکی (ئەمشاسپەدان)و سینتامینوبدەری هەموو باشییەکان)ە وجوودی بە ئاهورا مەزداوە بەندەو هەروەك خۆی بێقەراغو بێسنوورە، کەوابوو رەهایەو بێدەسپێكو بێکۆتاییە[130]. بۆیە سپەنتامینو یا گەوهەری وجوود، ئاهورا مەزدا تاکو یەك دانەیەو ئافەراندنو زیادکردن شیاوی زاتی ئاهورا مەزدایە[131] و مەزدا بەشی دووهەمی نێوەکەی بە مانای گەوهەرو بەدەری هێزو عەقڵەو، ناسینی وجوود تەنیا لە ڕێگەی عەقڵەوە دەگونجێ، زەردەشتیش هەر لە ڕێگەی هزرەوە خوای ناسیو "گات ها" یا کتێبی پیرۆزی نووسی کە هێزی خولقاندن ئاهورا مەزدای بە واژەی "داتار"و "تەشا" کە لە ڕیشەکانی "دا = دان"و "تەش"، شکڵ پیرانو، خولقێنەر بەیان دەکاو بە پێچەوانەی بۆچوونی (حەزرەتی ئیبراهیم) کە دەڵێ: "خوا هەموشتێکی لە هیچەوە خولقاندوە" زەردەشت دەڵێ: "ئاهورا مەزدا، بوونەوەرەکان دێنێتە وجوود". واتە لە ئاییینی زەردەشت دا ئاهورا مەزدا، باشیو دادی رەهاو بێگرێوگوڵو هەلومەرجە[132] و خراپە لەبارەگای ئەودا ڕێگەی نیە، ڕق ئەستوورو تۆڵەئەستێن نیە[133].

زەردەشت خوا بە هی هەموو دنیا دەزانێ واتە (خوا لە هەموو شوێنێك هەیە، هەروەها خوا بە Immanence "نامەحدووده" واتە (خوا لە هەموو شوێنێك دا خۆ

---

[130]– یسنای 8 تا 31

[131]– یسناکانی 51/7/44/5/4/3 وەگیراو لە دیدی نەوازی دیینی کۆن لە نووسینی دوکتور فەرهەنگی میهر ل 12

[132]– یسناکانی 3 تا 44، 6/7 ـ ل 4، 46 ـ 9 و کتێبی دیانەتی زەردەشتی نووسینی ئاسموس کاتی بارو میری توسن، وەرگیراوی فەرەیدوون وەهمەن.

[133]– لە هەموو دینەکانی خوا جگە لە زانائی، توانایی، بینایی‌و ڕەحمەت، جەببارو قەهاریشە (کتێبەکانی پیرۆزی زەردەشت، دینەکانی حەزرەتی ئیبراهیم، یەهوودو ئیسلام) وەرگیراوە لە دیدی نەواز دینی کۆن ل 14.

دەنوێنێو هەیە، ئەو بە ئاهورایی دەزانێ واتە ئەندامو لەشی نیە بەڵام لە ڕێگەی فرشتەکانییەوە کە یەکجار باشن ئاگادار دەکرێو دەزانێ، لەگەڵ ئەو کەسانەی بخوازێ پێوەندی دەگرێ) لە ئایینی زەردەشت دا بە پێچەوانەی دینەکانی دیکەی وەك دینی ئیبراهیم، پێغەمبەرەکان لەگەڵ خوا بەرەوڕوو نابن. زەردەشت لەڕێگەی ویژدانو هزری خۆیەوە لەگەڵ خوا ئەدوێو پەیامەکانی لێوەردەگرێ.

2. فریشتە لە دینی زەردەشتدا

جگە لە شەش هزری پیرۆز یا فروزە بە ناوەکانی 1ـ وهەیشتامن، ڕێبەندان = بەهمەن Vahishtaman 2ـ ئەشاویشتا = بانەمەڕ = اردیبهشت Ashavahishta 3ـ خستراوایریا= خەرمانان= شەهریوەر Khsra Vairya 4ـ سپێنتائاورمەنی= ڕەشەمە= ئیسفەند Spenta Avsaratin 5ـ هاوروتات= جۆزەردان= خورداد Havrvatat 6ـ ئامێرتات= گەلاوێژ= ئەمورداد Amertat بە واتەی نەمریی، کە هەموویان خوای بە گەوهەرو بەری چاکە دەناسێنن، فرشتە یا ئیزەدی دەدیش هەن کە زەردەشت راستەوخۆ باسی لێوە نەکردوون، کە تەنیا دوای گاتاکان لەقەبی فریشتە یا ئیزەدیان پێدراوەو تاقمێك لە زانایان ژمارەی ئەوانە لە هەزار زیاتر دەنرخێنن‌و دەڵێن فرشتە لە ئایینی زەردەشتەوە چۆتە نێو دینەکانیتر. دیارە هێندێکیش بەشێکی جیاوازیان بەناوی فریشتەناسی بۆ کردوونەوە.

لە تایبەتمەندییەکانی دینی زەردەشت، کورتبوونەوەی دەستی موغەکان لە پرۆپاگەندەی خوایانی خەیاڵییە کە ژمارەیان تا دوازدە نووسراوە. زەردەشت نوور بە نیشانەی ئاهورا مەزدا دەزانێو بە زەردەشتییەکانی دەگوت کە کاتی عیبادەت

تەماشای ڕۆژ، مانگ یا ئاگر بکەن و لە هاویشتنی شتی چەپەڵ بۆ نێو ئاگر خۆبپارێزن، هەروەك گوتمان کتێبی زەردەشت "ئەوێستایە" کە یاساو ڕێسای دینەکەی لەوێدا بەدرێژی هێناوەو پێنج بەشی گرینگ لەخۆ دەگرێ کە لەژێرەو ناویان دێ:

1ـ یەسنا کە ئاگاتاکان یا هۆنراوەکانی زەردەشت بەشێك لەوانن 2ـ وێسپرد 3ـ لایشتەکان، 4ـ وندیداد 5ـ خردە ئەوێستا.

لە زەمانی ساسانیشدا ئەوێستایان دووبارە ساغ کردۆتەوەو تەفسیرێکیشی بە زمانی پەهلەوی لەسەر نووسیوە کە بە "زەند" بە ناوبانگەو شەرحێکیشی لە سەر نووسراوە کە پێی دەڵێن "پازەند" ئەو کتێبە چەند تایبەتمەندییەکی خۆی هەیە، یەکیان ئەوەیە کە سەرەڕای باس لەسەر ئوسوولی دینەکە، مەسەلەکانی فەرهەنگیو شێوە ژیانی ڕۆژانەو کاروباری ئابووریو زۆر مەسەلەیدیکەش دێنێتە بەر باسو لێکدانەوە لەسەر دەکا.[134] ئەوە لە حاڵێکدایە کە لە هەموو دینەکانو بیرو باوەرەکانی بەر لە خۆی نکوولی دەکاو هێندێجار لە خواکانو بیرو باوەرەکانیتر وەك میتراوئیوو (با) ئایر"ئاگر" ئیندرا، ناستیا، وارونا... لە بەرگی فریشتەی (ئەمشا سپەند)و هاوکارەکانیتری ئاهورمەزدادا دەناسێنێ، سەرەڕای ئەوەش کە ڕێز گرتنی خواکانی سروشت بە شێوەیەك لە شێوەکان لە نێو خەڵکدا باو بوو بە پێچەوانە ڕاسپاردەی زەردەشت خواکانی باستان (دێرین) هەر وەك خوا گەورەکان دەپەرستران.[135] لێرەدا پێویستە ئاماژە بکەین کە بە وتەی هێندێك لە لێکۆڵەرەوان چەند بەشێك لە ئەوێستا کە لە زەمانی ساسانیاندا ساغ کراوە، گۆڕاوەو بەشێك لە سفەتە ئەسڵییەکانی ئەهور مەزدا هاتوونە سەر شێوەی ئیزەد یا فریشتەی هاوکاریو ئەمشاسپەندانی ئەهوراو[136] بڕێکی تر لە ئەوان وەك خواکانی ئاو، با، خاك و ئاگریش

---

[134] فەرهەنگی مەعنەوی گەلی تازەر بایجان لە سەدەکانی نێوەڕاستدا، محمد دانشزاده ل 28، وەرگیراو لە کتێبی تازەربایجان لە گەشتی نێراندا ل 789

[135] سەرەتای فقه اللغەی ئێرانی، ای.م. ئەرانسکی، وەرگێڕانی کەریم کەشاوەرز ل 83

[136] دیانەتی زەردەشتی، ئاسمۆس‌کایبارومری بۆیس، وەرگێڕانی فەرەیدوون وەهمەن ل 105 بەدوا

وەك ئەهوور مەزدا كە هەر دەپەرستران بەهۆی نووسەرانی ئەوێستا بە ناچاری لە زەمانی ساسانیاندا دیسان ساغ کراونەتەوە.

یەکی دیکە لەو بابەتانەی کە دوای زەردەشت هاتە نێو ریزی تایبەتمەندییەکانی ئایینی ئەو، ئاگر پەرستن بوو، ئەو شتە وای لێهات کە زەردەشتییەکان هەتا ئێستاش لە نێو خەڵکی دواکەوتوودا ئاگر پەرستیان پێدەوترێ. دیارە هێندێك کەس بە هێزی ئەو هۆگرییە لە "ئازەری" کوری زەردەشت دەزانن و بە ئەویەوە دەلکێنن و دەڵێن سازکردنی ئاتەشگاکان و شوێنی فێرکردنی کاری ئاتەشگایی لەوێ داکەوتوە.

گوتمان ئەوێستا سەرەڕای باس لە ئوسوولی ئایینی، چلۆنایەتی ژیانی مرۆڤەکانیش لە روانگە جۆراوجۆرەکان پێشان دەدا، یەك لەو شتانەی باسی لێدەکا ئەوەیە کە لەو دەورو زەمانەدا سەردەمی ئاسن دەستی پێنەکردبوو، هەرچەند کەسانێکی وەك "بەهرام پاتاوالا" زانای پاریسی "مێری رستگاست" و "پرۆفسۆر شەهریار چیدادا"، "باهای بەهارجە" و "دوکتور فەرهەنگی مێهر" هەن کە ئەوەیان قەبوولْ نییەو وشەی "ئاگا" بە مانای فلز یا زەرد (برۆنز) کە لە گاتاکانْدا هاتوە بە دەلیلی بوونی ئاسن دەزانن.

لە ساتو سەوداکاندا، پارە هیچ نەخشێکی نەبوەو ژیان لەسەر بنەڕەتی کۆچەریو ئاژەڵ ڕاوەستا بووو ئەو مەسەلە لە گاتاکانْدا زۆر بە روونی هاتوە، چونکو زەردەشت خەڵکی بۆ نیشتەجێ بوونو کاری کشتو کاڵ هان دەداو لە خوا "ئاهور مەزدا" داوادەکا کە جووتیاران شادو سەرکەوتو بکا، هەروەها بێزاری خۆی

---

[137] مێژووی گەلانی ئێران، دوکتور عبدالحسین زرین کوب ل 57 بەدوا

[138] مێژووی ماد، ا.م. دیاکۆنف ل 489، وەرگێڕانی کەریم کەشاوەرز

[139] کتێبەکانی ئەفلاتوون، سەردەمەکانی بەر لە مێژوو لە 5 تا 10 هەزار ساڵ پێش زایین لە ئەستورەی باستان ناسیدا، ڕوانگەی نوێ لە دینێکی کۆن ل 121

[140] ئەوێستا کۆنترین هەڵبەستەکانی ئێرانیان، نووسینی جەلیل دوستخواە، لەسەر ڕاپۆرتی مامۆستا پوورداود ل43 بەدوا

بەرامبەر بە دیئۆ یا ئەو دیئۆیانە دەردەبڕی کە ئەو گیان لەبەرانە لە ناو دەبەن کە بۆ کشتوکاڵ کەڵکیان لی وەردەگیرێ.[141]

زەردەشت فەرمانەکانی مانترای خودایی (ئەهورایی) لە گاتاکاندا بە شێوەیەکی زۆر جوان‌و فێرکەرانە‌و دڵڕفێن بەیان کردوە‌و زانایان یەکەم بانگی ئازادی‌و مرۆڤایەتی‌و مافی مرۆڤ لە نێو ئەواندا دەدۆزنەوە، ئەو شتە ئەوەندە بەرجەستەیە کە لە گاتاکاندا مرۆڤ وەک هاوکاری خوا ناسراوە نەوەک کۆیلە‌و ڕۆڵەی خوا.[142]

(مری رستگاست) دەڵێ: ئایینی زەردەشت شۆڕشێکی فکری‌و بڕوا کۆمەڵایەتی‌و ماددی لە خاکی ئێران‌وێج دا پێک هێنا کە لە ئاکامیئە‌و شۆڕشەدا خەڵک خواکانی خەیاڵیان وەلاناو ژیانی ماڵ بە کۆڵییان بەجێهێشت‌و ڕوویان کردە دروستکردن، کار، کۆشش‌و هاریکاری.[143]

بە گوێرەی بنەمای بۆچوونی زەردەشت تەمەنی دنیا چوار دەورەی سێ هەزار ساڵییە کە "مسعودی‌و بیرونی"یش لە زمان "بەندهشن" گێڕاویانەتەوە‌و گوتوویانە ئەو مێژووە سوننەتییەی دوازدە هەزار ساڵە لە ڕووی دوازدە بورجەکە دەست کەوتووە. هەرکام لەم سەردەمانە بەریز بەم ناوە ڕووحانیانە "مینوی"، "کەیومەرس‌وگا" کە دنیا شکڵێکی فەلەکی بە خۆیەوە دەگرێ، سێهەم دەورەی ئافراندنی ئادەمیزادو دەستپێکی هەزارەی حەوتەم‌و سەرەتای بڵاو بوونەوەی خراپە بەهۆی ئەهریمەن "ئەنگرە مینۆ"[144]

لەم دەورەدا هێندێك پاشای ئوستورەیی، پاشایەتیان کردو لە هەزارەی هەشتەمدا زوحاکی مار بەشان بۆتە پادشا. لەسەرەتای هەزارەی نۆهەمدا فەرەیدوون بە سەر زوحاکدا زاڵ بوو، لە دەستپێکی هەزارەی دەهەمیشدا "ئەشۆ زەرتشت" خۆی دەرخست. بەڵام "دینکورد" ئاشکرا بوونی زەردەشتی هەزارەی دووهەم نووسیوە،

---

[141] هەمان سەرچاوە لاپەرەکانی 35و 72 بەدوا

[142] دیدی نوێ لە دینێکی کۆن ل 36 Hinnels:R john،the thaory and practice Of- Human Right

[143] prehistorian:10000 to 5000 BC. Inmythologg and Archeology.،Mary Restgayst: Plato

[144] دیدی نوێ لە دینێکی کۆن ل 124

ئەو ناردرایە دنیای مادی گیتا، بۆندیهێشن Bonde Heshn لەدواییەکانی دەورەی ساسانیانو دینکورد سێ سەدە دوای زاڵبوونی دەسەڵاتی عەرەبەکان نووسراوە.

دیارە ئەو روانگەی هەزارەییو مێژووی سوونەتی، بە وتەی دوکتور فەرهەنگی مێهر تەنیا شتێکی بە ئەمانەت وەرگیراوو ڕەمزیە. زانایانی وەك پووردواود، ئیدوارد مایر، کلی نێر، کریستەن سین،نێگێر، بارتۆڵد، نوملۆ میری بۆیس ئەوەی رەت دەکەنەوە[145]، ئاگاتیاس مێژووزانی یونانیش وێڕای ڕەتکردنەوەی ئەم بۆچوونە دەنووسێ: کاتی ئاشکرا بوونی زەردەشتو تەبلیغی دینەکەی بەتەواوی ڕوون نەبۆتەوە.[146]

زەردەشت بێجگە لە ستایشی ئەهورمەزدا: "ئەی خوای گیانبەخشو هێزدەر بە سوپاسو خۆبەکەم زانینەوە، سوجدەت بۆ دەبەمو دەستەکانمت بۆ درێژ دەکەمو دەپاڕێمەوەو داوات لێدەکەم کە یارمەتیم بدەی تا بە عەقڵو ڕەفتاری باش (هومن)[147] بۆ ئاوەدان کردنەوەی دنیاو دڵخۆش کردنی خەڵکی جیهان، هەوڵبدەمو تێبکۆشم..." فەرمانەکانی زەردەشت پر لە خزمەت بە دنیاو خەڵکە کە هەوڵدانو تێکۆشان لە پێناو ئاوەدانی دنیاو شادیی مرۆڤ ئەرکی هەر زەردەشتییەکە، دینی زەردەشت ئایینی کارو کۆششە، دینی دادو داد پەروەریو ڕاستییە، لەبەرچاوگرتنی وتەی باش، کردەوەی باشو بیریباش ئەرکی هەنووکەیی هەرزەردەشتییەکەو ئەنجامی کاری باش نابێ لە بەرانبەر پاداشدا بەڕێوە بچی.[148]

---

[145] Martin Haug Essays in the Sacred Language Writing and Religion Of the parsit Agathias

[146] مقالەیەك لە مەر زمانەکانیو نووسراوەکانی پیرۆزو ئایینیو لێکدانەوەی، نووسینی مارتین هاوگ

[147] فیردەوسی ئەو مەتلەبە ئاوا بەیان دەکا:

بنام خداوند جان و خرد کزاین برتر اندیش بر نگزرد.

بەناوی خوداوەندی گیاندەرو عەقل هێنەر کە هیچ بیرو هیزرێك لەو بالاتر نییە.

[148] زۆر بە کورتی لە گاتەکان لە کتێبی ئەوێستا کۆنترین هەڵبەستەکانی ئێرانیان، نووسینی جەلیلی دۆستخواز وەرگیراوە.

[149] چونکو بلاوکردنەوەی ئامانجەکانی دینی زەردەشت لە ئەرکی ئەم کتێبە بەدەرە، موتالا کردنی کتێبەکانی "دیدی نوێ لە دینێکی کۆن" نووسینی دوکتور فەرهەنگی مێهر، "ئەوێستا کۆنترین هەڵبەستەکانی ئێرانیان" نووسینی جلیل دۆستخوازو تەواوی نووسراوەکانی مامۆستا پووردواود کە لەم بابەتەوە زۆر زانستیانەو وردو بەکەڵکن بە پێویست دەزانم

لە کۆتاییدا دەبی بڵێین کە زۆر لە تایبەتمەندییەکانی ئەوێستایی وەک حورمەتدانان بۆ سەگ کە پێشتر لە نێو قەومەکانی کاسبیو ئاڵبانی (قەفقازی)دا باو بوە لە نێو کوردانیشدا هەبوە، کوردەکانیش وەک زۆر لە قەومەکانی دێرنی دراوسێی خۆیان، تەرمی مردوەکانی خۆیان لە پێش باڵندەکان دادەنا تا خاک پیس نەبێو، هەر ئەو ڕەسمە دواتر ببوو بە بەشێک لە ئاداب‌و نەریتی لێبڕاوانەی زەردەشتییەکان.

"مانەویەت" یا "مانەویگەری"

دوای ئایینی زەردەشت، ئاینێک کە لە کوردستان زۆری پەرە سەند بیروباوەڕی "مانی" بوو کە لەبەر عیرفانی بوونی ئیدئۆلۆژییەکەی، شوێنێکی زۆری لەسەر ڕووح‌و دەروونی خەڵکی هەست ناسکی ئەو خاکە دانا. مانی لە بابێل واتە (بین النهرین) هاتۆتە دنیا، بۆ خۆی دەڵێ: "سەرەنجام من کە مانیم‌و پێغەمبەری خوام کرامە مەئموور تا حەقیقەت‌و ڕاستی لە خاکی بابێلدا بڵاو کەمەوە"[150] بەڵام ساڵی لەدایکبوونی مانی بەتەواوی ڕوون نیە‌و زیاتر ساڵی 216ی زایینی بە ساڵی لەدایک بوونی دادەنێن.

[150] آثار الباقیه، ابوریحانی بیرونی، ل 207، سەرچاوەکان

باوکی مانی پیاوێکی خەڵکی هەمەدان بوو بەناوی "فاتەك" کە بۆ گوندێکی ناوچەی مێشانی بابێل کۆچی کردبوو. دایکیشی لە ئەشکانییەکانی سەربە بنەماڵەی پاشایەتی دەزانن، دیارە بەڵگەیەکی ڕوون بۆ ئەم ئیدیعایە نیەو زیاتر نەریتێکی قەدیمییە کە گەورەکانو بەتایبەتی حوکمدارانو بەرپرسانی دین خۆیان بە بنەماڵەی شاوە گرێدەنو ئەوەش زیاتر کاری ئەوانە بوو کە مریدو مەنسووبیانن.

مانی بەشێك لە تەمەنی خۆی لە بینالنهرین تێپەڕ کرد کە جێگەی بەیەك گەیشتنی ئایینو مەزهەبەکانی ڕۆژهەڵاتو ڕۆژئاوا بوو، ئەو ماوەش تەمەنی لاوەتی مانی بوە. هەر لەو سەردەمەدا لەگەڵ مەکتەبەکانی فەلسەفەو عیرفانیو ئایینی خودایی ئاشنایەتی پەیدا کردو خەریکی خوێندنەوەیان بوو، لە زۆر لە شارە گەورەکانی کانگای فەرهەنگی وەك هەولێرو مووسڵ ماوەتەوەو بیرو باوەڕی ئەوانی وەرگرتبوو، پاشان لەگەڵ ئاکام وەرگرتنی خۆی لێکیدانەوەو بناغەی دینەکەی خۆی لەسەر دارشت. دوایەش بۆ وەرگرتنی زانیاری زیاترو ناسینی بڕواو بیری مەزهەبیو ئایینی نەتەوەکانیترو تەواوکردنی زانیاری خۆی ، بەرەو خاکی ڕۆژهەڵات بە تایبەتی هیندووستان چوو. دوای ئەوەی کە چوار چێوەی ئایینەکەی خۆی بە تێکەڵکردنی چەند بەشی دڵخواز لە دینەکانی مەسیحیەتو یەهوودیەتو زەردەشتیو بیرۆکەکانی دیکەی کە لە میزوپۆتامیاو هیندوستانو فیرقەکانی عیرفانیو فەلسەفەی یونان بە شێوەیەکی تایبەت دارشت.[151] بە بیستنی هەواڵی مردنی ئەردەشیری بابەکان (سەرۆکی زنجیرەی ساسانیان) گەڕاوە ئێرانو ڕێگەی گەیشتنو چوون بۆ بارەگای شاپووری یەکەم لە خوزستان، دەستیکرد بە نیشاندانی ئایینی خۆی بە ناوی دینێکی نویو لەلای شاپوریش حورمەتێکی پەیدا کرد. مانی خۆی لەم بابەتەوە

[151] مانیو دینەکەی، ل 36، سەیدحەسەن تەقی زادە، کۆ کراوەی تەحمەدی تەفشار شیرازی.

دەڵێ: چوومە لای، زۆری ڕێز گرتم و مۆڵەتیدام کە لەهەڕێمی ژێر دەسەڵاتی ئەو بگەڕێم و ووشەی ژیان ڕابگەیەنم و تێبگەیەنم.

کریستین سێن لە زمان ابن الندیمەوە دەنووسێ: یەکەمین خوتبەی مانی لە ڕۆژی بوونی شاپوور بەشا واتە ڕۆژی یەکشەممە، یەکەمی نیسان (بیستی مارس)ی242ی میلادی کە ڕۆژ لە بورجی حەمەلدا جێی گرتبوو، خوێندرایەوە، لە کتێبی کفالایە یا کفلایەدا هاتوە کە بەر لە مردنی ئەردەشیر، دوو کوری ئەو بە ناوەکانی (مێهر شا حاکمی ولاتی مێشان و پیرۆز) ئیمانیان بە مانی هێنا بوو و دەڵێن: ڕۆژێك میهر شا، مانی بۆ باغێکی زۆر جوان و گەورە بانگهێشت کردو لێی پرسی لەو بەهەشتەدا کە خەڵکی بۆ بانگهێشت دەکەی باغێکی وەك ئەو باغەی منی تێدایە؟ مانی پێغەمبەر بە توانای خۆی "بەهەشتی نووری" بە هەموو ئیزەدەکانەوە (فریشتەکان)و گیانلەبەرانی خواو هەموو بەختەوەری و جوانی و بەهەشتی بەو نیشاندا، شازادە کە وەهۆش هاتەوە خۆی بەسەر قاچی داداو دەستی ڕاستی لە دەستی خۆی گرت. ، هەروەها ابن الندیم دەنووسێ کە فیرووز، مانی بە بارەگای براکەی شاپووری ئەوەڵ ناساندو شاپوور ماوەیەکی زۆر ڕێزی تەواوی لێگرت، تا ئەو جێیە کە مانی یەکێك لە کتێبەکانی بە ناوی (شاپوورەکان) بە ناوی ئەو کردوەو لە کتێبێکی دیکەش"کفالایە"دا نووسیویەتی لە خزمەت ئەودا (شاپوور) زۆر سالان لە ئێران و

---

[152] خەبەرەکانی مێژوویی لە شوێنەواری مانیگەریدا، بلاۆکی زانستگەی ئەدەبیات و زانستگەکانی مرۆیی تەوریز کە لەلایەن بەهمەن سەرکارانی وەرگێراوە لە کتێبی "کفالایا" لە نووسراوەکانی جێ باوەری مانی. لە سەدەی چوارەمی میلادی بە زمانی قبطـی نووسرا بوو، لە کتێبی نازەر بایجان لە گەشتی مێژووی ئێراندا، ل 809

[153] ئێران لە زەمانی ساسانیاندا ل 5 تا 204

[154] کەشفی شوێنەواری مانیگەری لە مصر Ein Mani Funds in Egypten وەرگێردراو لە زمانی قبطي را بەهۆی کاری اسمیت و پۆلۆتسکی. H.j polotsky

[155] پاشماوەی شوێنەواری خەتی لە "مۆلێر" بەرگی 2 ل 82 لە کتێبی "ئێران لە زەمانی ساسانیاندا"ی وەرگرتوە

[156] چیرۆکی ناڤراندن لەلای مانەوییەکان، نووسینی جێکسۆن لە ژێر سەردێری The secnd Evocation in the manichean system of cosmogong لە پاشکۆی گۆڤاری پاشایەتی 1924،ل 137 بەدواو کتێبی لی کۆڵینەوە لە سەر مانیگەری هەر لەم نووسەرە ل 271

[157] الفهرست= پێرست ابن الندیم

ولاتی پارت تا "تأدیب یا ئایدین"و لەو ولاتانەی کە جیرانی دەولەتی رۆمن، سەفەرم کرد.[158] دیارە ئەو حورمەتە زۆری نەخایاندو دوای دەسالٚ بە ئەمری شاپوور کە بە باوەڕی هێندێك کەس پێشتر هاتبوە سەر دینی مانی[159] و لە تێکۆشانی مانیو لایەنگرانی پێشگیری کردو مانی بە ناچاری ئیقلیمی ساسانیانی بەجێهێشتو سالاٚنێکی درێژ لە رێگەی دووڕەوە بە تایبەتی لە مەلٚبەندە جۆراوجۆرەکانی ئاسیای ناوەندی، بە نووسینی نامەو جوزوە، لایەنگرەکانی خۆی ڕێنوێنیو ئیرشاد دەکرد.[160]

جێگرەکانی شاپووری ئەوەلٚیش کارەکانی ئەویان درێژەدا، هورموز زۆری هەولٚدا کە ئەو بگرێ بەلاٚم سەر نەکەوت،[161] مانی هەروەك خۆی دەنووسێ بە نهێنی دەژیاو ماوەی چەند سالٚ نەیدەتوانی لە کووچەو کۆلاٚنان خۆ پیشانداو هەروەك دیلێك لە نێو پاسەوانەکاندا لە شوێنگەلی جۆراوجۆری دنیادا دەخولاوە... تا بارامی ئەوەلٚ بە فێلٚ دەگیری خست.[162]

ڕەئیس نیا دەنووسێ: نووح زادەك کە هەم وەرگێڕی زمانی فارسی بۆ مانی بوەو هەم لە یارانی نیزیکیشی بوە کە لە دواییین ڕۆژەکانی گرفتاریی مانیدا لەگەلٚی بوە ڕاپۆرتێکی سەرنجراکێش لە یەکەم چاوپێکەوتنی شا لەگەلٚ مانی لە خۆی بەجێهێشتوە. ئەم گوزاریشتە لە یەکێك لە پارچە نووسراوەکاندا نووسراوە کە لە "تورفان"دۆزراوەتەوە. بە گوێرەی ئەم ڕاپۆرتە کاتێ مانی دەگاتە دەربار، بەهرام لەسەر سفرە بوەو ماوەیەك بە چاوەڕوانی دەیهێلٚێتەوە، کاتێك هاتەلای پێیدەلٚێ بەخێر نەیەی، مانی ولاٚم دەداتەوە بۆچ تاوانێك لە من ڕووی داوە؟ شا گوتی سوێندم خواردوە نەهێلٚم بگەیە سەر ئەو خاکەو زۆر بە تووڕەیی وای بە مانی گوت: ئەی

---

158 کەشفی شوێنەواری مانەویگەری لە مصر، ئیشمیتو پۆلۆتسکی، ل 47 بەدواو کتێبی "لە بابەت ئەو پەوپیرۆپاگاند چیانەی دەیناردن" نووسینی ئەندر ئاسو هنینگ بەرگی 2 ل 301

159 مێژووی ژیانی ئابووری گوندییانو چینەکانی کۆمەلٚگای ئێران لە دەورەکانی بەر لە مێژوو تا ئاخری ساسانییەکان، نووسینی غولاٚم رەزا ئینسااف پوور ل 370و مێژووی شارستانیەتی ویلدۆرانت، قەیسەرو مەسیح، بەشی سێهەم، وەرگێڕانی علی اصغری سرووش ل257

160 مێژووی ئێرانی باستان م.م. دیاکونوف وەرکێڕانی رووحی ئەرباب ل 440 بەدوا

161 فارسنامه ابن بەلخی ل 630

162 مانیو دینی ئەو سەید حسن تقیزاده ل61و مروج الذهب، بەرگی هەوەلٚ ل 244

بەکاری چ دێی، تۆ کە نەدەچی بۆ شەڕو نە بۆ شکار، بەڵکو شیاوی ئەوەبی کاری دوکتورو دەرمان بکەی، ئەو کارەش ناکەی![163]

فارسنامە دەنووسێ، بەهرام بۆ ئەوەی مانی لەکۆڵ کاتەوەو حاڵەتێکی دادپەروەرانەشی هەبێ، بە حاکمە زەردەشتییەکانی راگەیاندو گوتی کۆ بنەوەو دەمەتیقەیی لەگەڵ بکەنو مەحکوومی کەن.[164]

مانی زنجیر دەکەنو بەو حاڵە لە مەجلیس ئامادە دەکەنو موبیدی موبیدان کەبۆ قسەکردن لایەنی بەرانبەری مانی بووو لە هەمانکاتدا قازیی دادگاکەش بوو لەگەڵی دەست دەکا بە باسکردن، باسێك کە ئاکامەکەی لە سەرەتاوە دیار بووو دەبێ موغەکان، هیربودەکانو ئەوانەش کە بە ئاگر رادەگەیشتن خۆشحاڵ بن.[165]

"لوکونین" ناوی ئەو موئبیدەی موئبیدان بە "کرتیر" دەنووسێ بە هۆی ئەوەی پارەو هێزو ئاتەشگاکانی لەدەستدا بوو، شا بۆخۆی‌و هەموو رێو رەسەدو دەستو پێوەندی ئەو کات پشتیوانی بوون[166] بە هەر حاڵ زاهیر پارێزراو مانی مەحکووم کراو ئەوەندەیان لە بەندیخانەدا ئەشکەنجە کرد تا وەفاتی کرد.[167]

مانی لە ساڵی 240ی زایینی پێغەمبەرایەتی خۆی ڕاگەیاند[168] دەبینین لە سەر چلۆنایەتی کوژرانی‌و چلۆنایەتی ژیانو تێکۆشانی قسە زۆرن بەڵام بۆ ئێمە تا ئێرە بەسە.

---

[163] هەواڵەکانی میژووییە لە شوێنەوارەکانی مانیگەری، بەهمەن سەر کاراتی، لە کتێبی تازەربایجان لە گەشتی میژووییی تێراندا ل 244

[164] فارسنامە ابن بەڵخیل64

[165] هەواڵەکانی میژووییە... بڵاوکراوەی کۆلیجی ئەدەبیاتی تەورێز زستانی 1354

[166] شارستانیەتی ئێرانی ساسانی،ولادیمیر گریگوویچ لوکونین، وەرگێرانی دوکتور عنایەت الله رضا113

[167] بە پێی هێندێك لە نووسراوەکان کە لە مانیو دینەکەی وەرگیراوە، ئەو 26 ڕۆژ لە بەند دا بووەو دەشڵێن کەوڵی مانییان بە مەشکە دەر هێناوە پڕیان کردوە لە کاو لە دەروازەی شاری "گوندی شاپوور" هەڵیانواسیوەو ناوی دەروازەی مانیان لی نابوو، فەرهەنگو جوغرافیای عەمید 774 پێش م

[168] میژووی زەردەشت، نووسینی سید حسن تقیزادە لە گۆڤاری یادگاردا چاپ بوە

ئاییینی مانی‌و بیرورای ئەو

بە پێی ئاییینی مانی، سەرچاوەی دەستپێکی ئافراندن لەسەر دوو بنەما راوەستاوە کە بریتی بوون لە چاکەو خراپە، بەوتەی ئەو دووانە خواو هەیوولا بوون، ئەو رۆشناییەکان بە چاکەو تاریکییەکان بە خراپە دادەنێ. یەکەم مرۆڤ یا باوك "گەورەیی= شرو شاو Sroshar" بووکە "زروان"ی پێ دەگوترا. مانی ئەیوت: زروان لە زەمینەی نووردا جێی گرتوە کە "اثیر نور" دەوری داوەو رووحی گەورە لەودا رەخنە دەکاو پێنج "ئەئون= تەجەلا باوك" کە بریتین لە 1- تێگەیشتن 2- عەقڵ 3- بیر 4- بیرکردنەوە 5- ئیرادەکە هەموو کات لەگەڵیدان. زوڵمەتیش واتە تاریکایی پێنج "مادەی تاریکی هەیە کە لە سەر یەکن- مانی ئەو بیرۆکەی لەو بیرو بڕوایەیکە لە بین النهرین هەبوو وەرگرتبووو کە پێنج زانای سوڵتانی تاریکاییان پێك دێنا بە نێوەکانی: دخال یامە، ئاوری تێکدەر، بای بە هیلاکدەر، ئاوی شلوێ، تاریکایی، چاکە یا گەورەیی نێودێر کرا بوون.

بۆ بەربەرەکانی لەگەڵ تاریکایی، یەکەم بوونەوەری ئافراند کە پێیان گوتوە "دایکی ژیان= دایکی ئەوانەی لە ژیاندان"و جارجاریش پێی دەڵێ "رامراتۆخ Ram ratukh".ئەو مرۆی یەکەمینیش ئۆهور Ohrmizd میزد یا ئەهۆر مەزدە Ohrmazd کە سێیانەی یەکەمن بریتین لە باوکو دایکو عەولاد،[169] لەبەر ئەوەی باوکی یەکەم لاواز بوو "ئوبانی اعظم= روح الحیات یا رووحی ژینی" خولقاند کە مانەوییەکات Spiritus Vivens یا "میهر یەزد" یا "مەعزب" یان پێ گوتوە.

[169] بە بروای عارفان یاگنۆستیکەکانو دینە گەورەکان ئەو یەکەم مرۆڤە بە حەزرەتی ئادەم دەزانی

ئەو پێنج منداڵی بوو بە ناوەکانی زینەت، شکۆ، پادشاە شەرافەت، ئادەم نووراڵیو پادشای شانازی کە هەڵگری=(Omophoros)ەو ئەوانەش "سێیانەی دووهەمن" مانی دەیگوت لەوجوودی ژندا پریشکێکی نووراڵی هەیە بەڵام شاکاری شەیتان مەجبوور کردنی مرۆڤە بە گوناحو تاوانکردن، ئەگەر پیاوێك لە پێوەندی جنسیو بوت پەرستی خۆ بپارێزێو ژیانێکی زاهیدانەی هەبێ بەخشراوو رزگار بوە.[170]

دایکی ژیان بە پێنج منداڵەوە چووە بۆ شەڕی تاریکی، ئەرکانی دەوڵەتی تاریکیان کوشت، لە گۆشتی ئەوان خاکو لە پێستی ئەوانیش ئاسمانەکانو لە ئێسقانەکانیان کێوەکانیان دروستکرد.[171] دواییش شێوەی هەڵخەڵەتێنەری خۆی بە منداڵەکانی تاریکی نیشاندا کە لەواندا ویستی شەهەوانی دروست بوو و دەستیان لە بەشێك لەو نوورەی کە خواردبوویان هەڵگرتو خۆرەتاوو ئەستێرەکان دروست بوون.[172]،[173]

بەگشتی دەبێ بڵێین کە دینی مانی دوو خولقێنەر قەبوولْ دەکات کە هی خێرو شەڕنو خاوەنی بیرو هزرێکی عارفانەیە تا لەم ڕێگەوە رووح بەرز کاتەوەو نەفس پاك کاتەوە، زۆر خەریکی عیبادەتو سلووك بوو، هەربۆیەش کەسانێکی لە گوێن "کولۆکونین" ئەو تایبەتمەندییە بە ڕەش بینیو گۆشە گیری تەعبیر دەکەن.

دینی مانی دنیای ماددی بە پێچەوانەی دینی زەردەشت بە خولقاوی شەڕو تاریکی دەزانێو کوشتنی نەفس بە ڕێگەی دەرباز بوون لەو شەڕە دەزانی[174]، هەر ئەو ڕێگەیەی کە سۆفییەکانو عارفەکان بە تێپەرین لە حەوت شاری ئەوین دەیبڕنو

---

[170] مرۆی یەکەمین، کریستەن سین، بەرگی یەکەم ل 34 بەدوا

[171] هەمان سەرچاوە ل210 بەدوا

[172] بۆ زانیاری پێویست لە مانیو بیرو باوەری ئەو لە کتێبەکانی مانیو تەعلیماتو ئاسەوارەکانی، نووسینی "فلوگل" لێکۆڵینەوە لە سەر مانیگەری، نووسینی "کۆمن"و کەشفی شوێنەواری مانیگەری لە مصر نووسینی کارل اشمیتو پۆلۆتسکی، آثار الباقیەی ابو ریحانی بیرونی، مانیو دینی ئەو نووسینی سید حسن تقیزادەو هەروەها کتێبی "هەوالەکانی میژوویی لە شوێنەوارەکانی مانیگەری" نووسینی بهمن سەر کاراتی... بروانە

[173] شارستانیەتی ئێرانی ساسانی، ولادیمیر گریگۆریچ لوکۆنین، وەرگێڕدراوی عنایت الله رە زا ل130

[174] میژووی گەلانی ئێران، دوکتور عبدالحسین زرین کوب ل442

دواییەکەشی دەگەنە فناڤاللە. رەئیس نیا، بە گێڕانەوە لە زمانی "پیکۆ لۆسکایا" هۆی رەشبینی مانەوییەکان بە رەنگدانەوەی نارازیبوونی جەماوەری خەڵکی زۆرو زەوەندی ئێران لە سەردەمی قەیرانی هەڵسو کەوتی کۆیلەداری دەزانێ.[175]

لە راستیدا مانی گەرەکی بوو تێکەڵاوێك لە هەموو دینەکان پێك بێنێو بانگی حەق لە هەموو دنیادا بڵاوکاتەوە، ئەو خۆی بە "فارقلیـگ" دەزانی، واتە ئەو کەسەی کە عیسای مەسیح موژدەی دەرکەوتنو زاهیر بوونی دابوو.[176] هەڵبژێراوانی دینی مانی وەك کاتۆلیکەکانی رەهبان، لە ژن هێنانو پێك هێنانی بنەماڵە مەحرووموو بێبەش بوونو گۆشتیان نەدەخواردو خۆراکی لە یەك رۆژ زیاترو پۆشاکی لە یەك ساڵ زیاتریان بە خۆوە نەدەدی. کۆمەڵگای مانەوی لە پێنج چینی دیار پێك دەهات، 1- دوازدە رەسوڵ، 2-172 اسقف، 3-360پیر، 4-هەلبژێردراوان، 5-سەماعیون یا بیسەران کە رادەی کەسانی ئەوان بێسنوور بووو لە راستیدا هەموو ئەوانەی دەگرتەوە کە ئیمانیان بە مانی هێنابوو.

حیکمەتی بەکردەوەی فیرقەی مانەوی لە سەر بناغەو بنەمایەك دامەزرابوو، یەك لەوانە حەوت مۆری پێوەندیدار بە کاروباری بروا و رەفتارو کردەوەی تاکەکان بوو، لەو حەوتانەش مۆری دەم بریتیبوو لە پاراستن لە وتەی خراپو کفراوی، مۆری دەست، خۆ پاراستن لە کاری خراپ، مۆریدڵ، خۆلادان لە کاری شەهوانیو ئارەزووە پیسەکانە، هەڵبژێردراوان نابێ دەست بدەنە کارێك کە زیان بگەیەنێو نابێ دوای سەروەتو سامانو ئاسایشی مادی بکەون. پێویستە بۆ بڵاو کردنەوەی پاکی بۆ هەموو شوێنی دنیا سەفەر بکەن. لە حاڵێکدا بیسەران لەم یاسا سەختانەی وەك ژن نەهێنانو... بوورابوونو دەیانتوانی ژن بخوازنو ژیانی سادەو ئاسایی خۆیان بکەن، بەڵام نەدەبوو دڵ بە خۆشی دنیایی ببەستن. مانەوییەکان هەرمانگەی حەوت

---

[175] شارەکانی ئێران لە رۆژگاری پارتییەکانو ساسانییەکاندا، نیگۆ لوسکایا، وەرگێرانی عنایەت الله رەزا ل 474 کە لە کتێبی ئازەر بایجان لە گەشتێ مێژووی ئێران ی وەرگرتوە، رەحیم رەئیس نیا بەرگی 2 ل 813

[176] الفهرست، ابن الندیم ل 584

رۆژوویان دەگرتو لە شەوورۆژێكدا دوای دەستنوێژ گرتن چوار جاریان نوێژ دەكرو ئەگەر ئاویش نەبووبا تەیەمومیان دەكرد. لە نوێژێكدا 12جاریان سوجدە دەبرد. مانەوییەكان ئەوكارانەیان بە ئەركی خۆیان دەزانی، دووری لە بوت پەرستی، درۆنەكردن، بەخیلی نەبردن،نەگوشتن، زینا نەكردن، دزی نەكردن، فریو نەدانو خۆپاراستن لە سیحرو جادوو خۆپاراستن لە گۆمان لەدینداو خۆ بواردن لە كاری دینی.[177] لە تایبەتمەندییەكانیدا هێندێك كردەوەی نا ئاساییش نووسراون، وەك دەڵێن: كراسێكی هەبوو، هەركات كردوویەتە بەری لەبەرچاوان ون بوە، كە دایدەكەند دەردەكەوتەوە، شتی ئاوایتر هەبوون كە لەسەر رۆیشتنیان بابەتەكەمان درێژ دەكاتەوە.

[177] میژووی كۆمەڵایەتی ئێران، بەرگی یەكەم. لاپەرەكانی 80تا 479

ئایینی مانیگەری دوای نەمانی خۆی

ئایینی مانەویگەری کە ئایینێکی جیهان نیشتمانی بوو[178] بە مەرگی مانی لە ناو نەچوو، رێکخستنێکی ورد کە مانی لەکاتی دوور خستنەوەیخۆی یا هەڵاتنی خۆی بۆ ئاسیای ناوەندی کردبووی، بوو بە هۆی ئەوە کە لایەنگرەکانی، زۆر بە شارەزایی تەبلیغاتی خۆیان بە شێوەی نهێنی درێژە پێبدەنو بەتایبەتی لایەنی عیرفانیو ماریفەت پەیدا کردنی Conosticisen وەك ئەوەی "ئەوەی دەوڵەمەندە فەقیر دەبیو دەست دەداتە سوالّو تووشی ئێشو ئازاری بەردەوام دەبێ"[179] بە هۆگرێکی زۆر کە لە نێو توێژەکانی هەژاری کۆمەڵگادا پەیدای دەکرد، رۆژ لە رۆژ زیاتر ئایینی مانی برەوی پێ دەدراو بە وتەی مانی خۆی ئایینی من لە هەر وڵاتێكو بە هەر زمانێکی رووندو ئاشکرایەو لە وڵاتانی دووریش ڕەواج پەیدا دەکاو،[180] بەراستیش لە وڵاتانی دوور باش بڵاو بۆوەو لە ئاسیای نێوەراستو چینداو ناوەندییەتی وەدەست هێناو لە ساڵی831ی زایینی ئایینی مانی لە ژمارەی دینە رەسمییەکان قبووڵکراو خاقانی چین خۆی قبووڵیکردو ئیمانی پێ هێنا،[181] تا ئەو جێگایە بەرەو پێش چوو کە لە زەمانی خەلیفە موقتەدایدا پارێزگاری سەمەرقەند نزیك بە 500 مانەوی کۆکردەوەو دەیەویست بیانکوژێ. پادشای چین "تەغەزغوز" کە لە تورکەکان بوو کاتێك ئاگاداری ئەم مەسەلە ببوو، باڵێوزێکی نارده لای والی سەمەرقەند تا لەلایەن ئەوەوە

---

178 مێژووی هەڵبژێردراو، حمدالله مستەفەوی، بە کۆششی عبدالحسین نەوایی ل9تا10

179 ئازەربایجان لە گەشتی مێژوویی ئێراندا بەرگی 2 ل 817

180 الفهرست، ابن الندیم، ل600

181 هەمان سەرچاوە

پێی بڵێ: له ولاتی مندا موسڵمان گەلێك هەن كه چەند قاتی ئەوانەن كه له سەر دینی ئێمەن‌و له ولاتی تۆ دەژین، سوێند دەخۆم ئەگەر یەكێك لەوان بكوژرێ، هەموویان دەكووژم‌و مزگەوتەكانیان وێران دەكەم. والی سەمەرقەند كه وای زانی له نیەتی خۆی پاشگەز بۆوەو تەنیا جزیەی لی وەرگرتن.[182] له رۆژئاوادا ئایینی مانی زۆر بەربڵاو ببووو چەند سالّ بیری فەرمانڕەواكانی له رۆم‌و باكووری ئەفریقا هەتا ئیسپانیاو فەرانسەو ئیتالیای بەخۆیەوە سەرقالّ كردبوو. مانەوییەكان تا سەردەمی چەنگیزی مەغوول درێژەیان به ژیانی خۆیان دەداو[183] به پێچەوانەی بیرو بۆچوونی هێندێك كەس، مانەویەت لەو كاتەوە هەر له بەرگی تەسەوف‌وعیرفان‌دا ژیانی خۆی درێژە پێداو به فەرمایشی ملك الشعرای بەهار "بەشێوەی تەسەوفێكی موسبەت‌و تێكەڵاو لەگەڵ كۆشش‌و هەوڵدان‌و پاك كردنەوەی دنیا له خراپە‌و تاریكی خۆی نواند.[184] دیارە ئەو كاره به سووك‌و ئاسانی جێبەجێ نەبوو بەڵكو توندو تیژێكی زۆری مافپاریزی، كۆمەڵایەتی‌و مرۆڤایەتی به دواوە بووە. هەر وەك "والنتیا نووس"ی ئەوەڵ، مافەكانی كۆمەڵایەتی لێوەرگرتنەوە‌و تیۆدۆسیوسی ئەوەڵ به فەرمانێك ئەوانی له مافی شاهیدیدان له دادگاو مەحكەمان، میرات گرتن بێبەش كرد. "سێنت لئۆن" فەرمانی دا شوێنەواری مانەویەكان بسووتێنن‌و "ژوستی نین" بۆ ئەو كەسانەی ئیمانیان به مانیگەری هەبوو حوكمی ئیعدامی دیاری كرد (520ی زایینی). له بەرانبەر ئەو توندو تیژیانەدا له سالّی 763ی زایینیدا له ولاتی به رەگەز تورکی "ئێپیفوور" دینی مانی به دینی رەسمی دیاریكراو له دواییەكانی سەدەی حەوتەمی زایینیدا چوە نێو چینیش‌و مافی مانەوە لەم ولاتەشیان درایە‌و دینی مانی هاتە ریزی دینە رەسمییەكان.[185]

---

[182] ویل دۆرانت میژووی شارستانیەت، قیصرو مەسیح بەشی سێیەم ل 257

[183] ژیانی مانی، ملك الشعرا محمد تقی بەهار ل21

[184] هەمان سەرچاوە

[185] مانی‌و دینەكەی ل 9 تا 18

مانی شێوەکارێکی زۆر بەتوانا بوە، هەر بۆیەشە لە کتێبی نیگارکاری ئەو بەناوی "ئەرژەنگ یا ئەرتەنگ" بە موعجیزەی مانی نێو دەبەن. فیردۆسی لەم بابەتەوە دەڵێ: زەمانە هیچکات شێوەکارێکی وەك مانی بە خۆیەوە نابینێ، هەر بۆیە مانەوییەکان زۆریان دڵ بە هونەری شێوەکاری هەبوەو ئەو تابڵۆیانەی کە لە "تورفان خۆجۆ" دۆزراونەوە ئەو بۆچوونە دەسەلمێنن.[186]

حەوت کتێبان بە هی مانی دەزانن کە یەك لەوان "شاپوورەکان" بوو کە بە ناوی شاپووری ئەوەڵ پادشای ساسانی نووسیوەو هەروەها "کفالایا، سفرالجبابرە، زەبوور،سفرالاسرارو فرقما گینا"ش لەو حەوت کتێبەن، مانی لە خەتو مۆسیقاش زۆری خۆش هاتوە، وای بۆ دەچن کە خەتێکی نوێی دۆزیبێتەوەو کتێبە دینییەکانی بەو خەتە دەنووسییەوە کە خەتەکەشی لە سووریانیو فارسی وەرگرتبوو،[187] ئەو هەڵانەشی تێدا نەبوو کە لە لەیەکچوونی پیتەکانی پەهلەویدا دەهاتە گۆڕێ، بەوتەی کریستیەن سێن بە شێوەی زۆر شارەزایان توانی ئەلفو بێی سوریانی لەگەڵ زمانی فارسی رێکخاو بیکاتە شێوە خەتێکو وای بەکار بێنێ کە دەنگو لەفزەکانی لەگەڵ یەك بێتەوە.[188] هەر ئەو نووسەرە زیاد دەکاو دەنووسێ کە پەیڕەوەکانی مانی لە سووغدی، ئەو خەتەیان قبووڵ کردو هێدی هێدی گەلەکانی ئاسیای ناوەندیش ئەو خەتەیان بە کار دێنا،بە باوەری لێکۆڵەرەوان یەکێك لە باشییەکانی ئەو خەتە ئەوە بوو کە زۆر لەو وشانەی کە لە خەتی بە نێوبانگی پەهلەویدا سەختو جێ گومان بوون کاتێك بەو خەتە دەنووسرێن روونترو خەوشیان تێدا نیەو هەڵەی تێدا ناکرێو بە تەواوی دەخوێندرێتەوە، ئەوکارە یارمەتی باشی بە بەرەو پێشچوونی زانیاری، لە سەر زمانە کۆنەکانی ئێرانی کردوە.[189]

---

[186] الفهرست ابن النديم ل 581

[187] مانیو دینەکەی ل17

[188] ئێران لە زەمانی ساسانیان ل 223

[189] مانیو دینەکەی

ڕەئیس نیا لە قەولی ئیگۆستین دەنووسێ: ئیگۆستین لە خەت خۆشی‌و نایابی کاغەزی کتێبەکانی مانەوییەکان وا دەدوێ کە زەوقی شاعیریشی تێخستبوو، ئەوان بە ئەدبیات‌و بە تایبەتی چیرۆك‌و شانۆگەری زۆر دڵخۆش بوون.[190]

سێنت ئیگۆستین کە دوژمنی مانەویەکان بوو، شایەتی بۆ ئەو ڕەوشت‌و خووی بێ عەیبی مانەوییەکان دەداو کەسانێکی وەك محممد زەکریای ڕازی‌و ابن المقفع، شیفتەی بیرو ڕاو تەعلیماتی ئەو جەماعەتە بوون‌و ئەخلاقی ئەوان زۆر بەرزو تێکەڵاو لەگەڵ پاکی‌و سەفا هەڵدەسەنگێنن.[191]

دوای مانی "سیس" کە مانی خۆی ئەوی بە جێگری خۆی دانابوو، پاش ئەوەی لە دار درا یا چوار مێخیان کێشا "ئەینایوس" نێوێك لە بابیل لە جێگەی دانیشت.

مانی لە ئیدیسا Edessa = ئورفەو باردزان Bardesane مەڵبەندگەلێك لە کوردستان، لە سەدەی سێهەمی زایینی، بەرزکردنەوەکانی خودایی‌و ئیونەکانی سەدەکانی شکڵ گرتووی، بە شێعرو بە ڕەوان نووسی‌و زمانی ئەدەبی سوریانی دروستکرد.

عاریفانە بوونی مەکتەبی مانی کە هێندێك کەس ئەو مەکتەبە بەریشەی تەسەوف‌و بە وتەیەکیتر بەسۆفیگەری بە مانیگەری ئاڵوگۆڕ کراو دەزانن، بوو بە هۆی ئەوەی کە لە بیرۆکەی سۆفیگەری‌و عیرفانیدا بە تەواوی ڕەخنە بکاو مریدانی ئەم جۆرە مەکتەبانە (تەسەوف‌و عیرفانGaosticyn) زۆرینەی ناودارو ناسراوان‌و هەروەها زۆر لە تاکەکانی خەڵکی ئاسایی شوێنی کەوتوون‌و قبوواڵیان کردوەو پەیڕەوی لێدەکەن‌و ئەو کتێبانەی لەم بوارەدا نووسراون زیاتر هۆکاری پەرە سەندنی ئەو ڕاو بۆچوونە لە نێو خەڵکدا بوە، بۆیە هێندێك لە نووسەران‌و لێکۆڵەڕەوان لە سەر ئەو باوەڕەن کە ئەو کتێبانە شوێنەواری مانەوین، یەك لەو کەسانە موحسێن فەرزانەیە کە

---

[190] مێژووی ئەدەبیاتی ئێران، ڕێبکا ل109، وەرگێڕاو لە تازەربایجان لە گەشتی مێژوودا ل 821

[191] مێژووی کۆمەڵایەتی ئێران، مرتضي راوەندی، بەرگی یەکەم لاپەڕەکانی 81 تا 480

"الفهرست"ی ابن الندیمو (مرزبان نامه)ی که هەردووکیشیان له سەدەی چوارەمی کۆچیدا نووسراون، به شوێنەواری مانەوییەکانیان دەزانێ.

بەهەرحاڵ بەپێچەوانەی زۆربەی هەرە زۆری ئەو نووسەرانەی که له سەر ئەم باوەرن که مانیگەری له کوردستان پێشوازی لێنەکراوە، بیروباوەری ئەو له بەرگی تەسەوفو مەکتەبی عارفەکان له نێو خەلکی کوردستان به شێوەیەکی بەربڵاو وەرگیراوەو، به لەبەرچاوگرتنی پێکهاتنی سۆفیگەریو دەروێشی لەم هەرێمه دا، تەکیەکانوخانەقاکان بوونه ناوەندێك بۆ تەبلیغو فێرکردنی ئەو بەشانه له دەستوورەکانی مانی که دژایەتی لەگەڵ ئاییینی ئیسلام نییه، بەلەبەر چاوگرتنی وێك چوونێك که له نێوان هێندێك له مەسەلەکانی مانیگەریو ئیسلامدا هەیه، ئوسوولی ئەو ئاییینه زیاتر کەوتۆته بەردڵی خەڵك، هەروەك مانی لەسەر حەزرەتی مەسیح بڕوای وا بوو که مەسیحی راستی رووحی رەها بووەو جەستەی نەبووەو ئەو کەسەی که له جێگەی ئەو له خاچدرا یەکێك له دژەکانی مەسیحو کوڕی بێوە ژنێك بوە، ئیسلامیش لەم بابەتەوە هەر وا بۆ مەسەلەکه دەچی، سەرنجدان بەئایەتی 156 له سووڕەی 4 که دەفەرموێ: "وقولهم انا قتلنا المسیح عیسی بن مریم، رسولالله و ما قتلوه و ما صلبوه ولکن شبه‌لهم". ئەم شته روون دەکاتەوە .

لێرەدا ئاماژە کردن بەو بابەته بەکەڵك دەبی که سەرەڕای بوونی ئاییینەکانی زەردەشتیو مانەوی بیرۆکەیتریش بەناوی دین له درێژایی مێژوودا له هەریمەکه داو له کوردستانیش هەبوون و هەرکام به گوێرەی تێکۆشان و ئیمکاناتی خۆیان له نێو خەڵکدا بڵاوبوونەوە که بیرۆکەی مەزدەك یەك لەو نموونانەیه .بەڵام ئەوەی مسۆگەرە هەر دینی زەردەشتیو تا رادەیەکیش ئاییینی مانی له کوردستان پەیرەویان هەبووە، دینەکانیتر بڕەویان نەبووەو تا هاتنەگۆڕی دینی ئیسلام لەگەڵ ئەوەی بیروبڕوای جۆراوجۆری وەك بۆتپەرەستیو خۆرپەرەستی یا پەرەستنی دارودرەخت هەبوە، ئاییینی زەردەشت زاڵ بووەو تەنانەت ئاییینی مەسیحیش لەگەڵ ئەو ئاڵوگۆرە سیاسیو کۆمەڵایەتیو ئەو هەموو هەوڵە زۆرەی بۆ رەواج پێیدانی دراوە جێپێیەکی

قورسی پەیدا نەکردووەو بە زەحمەت لێرەو لەوی تاقمی گچکە گچکەی بۆ پەیدا بوە، وەك میستێر هۆفمان لە کتیبەکەی دا ئاماژە بە بوونی مەسیحیان لە "ئۆرفەی ئۆدیسا"و "شاهکورد" لە سەدەی سێی زاینی دەکا کە لەنێوان هەولێرو "داکۆکا" هەڵکەوتووە، ئەو دەڵێ: ئەمانە داریان پەرەستوەو هەروەها کەشیشێك بەناوی "مارسایا" دەنووسی: تاقمێك لە کوردەکانی هێناوەتە سەر دینی مەسیح کە لە پێشدا خۆرپەرست بوون. کەشیشێکی دیکەش بە ناوی "ئیشۆشاپ" دەڵێ لەنیزیك "دوڕگەی ابن عمر" هیندێك جنۆکە پەرست هەبوون کەهێناومەتە سەر ئایینی مەسیح .

سێرمارك سایکس هەروەها لە خشتەی بەناوبانگی کتێبەکەیدا لە گەڵ عەشیرەتەکانی کورد، هێندێك وەك مەسیحی ناو دەبا[192] کە دەکری بڵێین ئەوانە هەموو کورد نین بەڵکو خەڵکی بە ئایین مەسیحی، نا کوردی دانیشتووی کوردستان بوون، هەر وەك ئێستاش ئاشۆرییەکان لەم هەرێمەدا بە تایبەتی لە کوردستانی عێراقو ئێراندا بە بەربڵاوی نیشتەجێن[193] و ژیانیان لەگەڵ ژینی کوردان وا تێکەڵ بوە کە ناکری لێکیان جیاکەیەوە، بەڵام دەزانین کە کورد نینو بە زمانی خۆیان قسان دەکەن.

دوای ئەوەی کوردەکان بوونە موسڵمان، هەروەك لە پێشدا ئاماژەمان پێکرد، بە هەموو وجودەوە ئیمانیان هێناو زۆر جار تەنیا بۆخۆیان هەوڵیان داوە لە لاواز بوونی حکوومەتو ئایینی ئیسلام بەرگری بکەنو بی یارمەتی لایەنێکیتر شکستیان بە دوژمن هێناوەو شوێنە پیرۆزەکانی موسڵمانانیان لە دوژمن گرتۆتەوەو پاراستوویانە، زەقترین نموونەشی ئەو خەباتو بەربەرەکانیانەن کە بۆ رزگارکردنی (بیت المقدسومسجدالاقصی) قیبلەی یەکەمی موسلمانانی دنیا کردوویانە، کە کوردەکانو سەرداری بی وێنەیان "سلطان صلاح الدین ایوبی" هەر خۆیان بە ئەنجامیان گەیاندو،

---

[192] کۆتایی میراتگرانی خەلیفەکان ل 48 تا A

[193] ئەوانەی نەوەکانی زۆر دواتری هەمان ئاشوورییەکانی باستانینو ماوەی ئیمپراتۆری ئاشوورن

لە بەرانبەر هەموو هێزەکانی زۆرداریو داگیرکەری ئەوکات، وەك ئیمپراتوورییەکانی ئینگلتەرە، فەرانسە، ئاڵمانیا، ئیتالیا(ڕۆم) ڕاوەستانو ئەوانیان شکاندو سوڵتان (صلاح الدین) بە چەنگو ددان "بیت المقدس"ی لەچەنگ دەسەڵاتی کەسێکی وەك "ریچاردی شێردڵ" ڕزگارکردو، دەستی مەسیحیەتی لەتەواوی خاکی ئیسلامیی ڕۆژئاوایئاسیاو باکووریئەفریقا بڕی، جگە لەسولتان صلاح الدین، حکوومەتەگەلی کوردی دیکەش وەك مەروانیەکانو شەدادییەکان لە بڵاوبوونەوەو پەرەسەندنی دینی ئیسلامو شارستانیەتی ئیسلامیدا بەشداری چالاکانەیان هەبوە.

پاش ئەوەی کوردەکان دینی ئیسلامیان قەبووڵ کرد، هەر چەند کتێبە پیرۆزەکان دەکەوتنە بەر توێژینەوەو لێکدانەوەی توێژی خوێندەوارو زانایانی دینی، بەڵام چینی ئاسایی‌و نەخوێندەواری کۆمەڵگا لە عەینی کاتدا کە لە قسەو ئەمری گەورەکانی خۆیان دەرنەدەچوون دڵیان لەو پایە کۆنو قەدیمیانەی داب‌و نەریتی قەومی کە لە کۆنەوە، نەوە بەدوای نەوە دا پێیان گەیبوو نەدەبڕی، و بەقەولی واسیلی نیکیتین لەو ئەندیشانەی لە دڵو گیانیان گەڕابوو و ریشەی داکوتابو بەحورمەتەوە پارێزگاریان دەکردو لە دڵی خۆیان دا ڕایان دەگرت .[194]

کوردان تایبەتمەندیەکی زۆر ئاشکراو زەقیان هەیە کە بوونی ئەو تایبەتمەندییە بۆ هەر کۆو کۆمەڵگایەك جێگەی شانازییە، ئەویش پێبەندی‌و دەربەستبوونی زۆر تۆندی تێکەڵاو بە ئیمانێکی قایمەو بە بیروباوەری خۆیان، دەتوانین زۆر نموونە لە خۆبەخشی‌و گیانبازی ئەوان لە پێناو بیروبڕوایان دا ببینینەوە کەجیهاد لە ڕێی ئیسلامدا لەلایەن کوردانەوە یەك لەوانە. ئەوەندە بە باوەرو ئیمانن کە زۆرجار کەسانی هەڵپەرەستو قازانجخواز تەنانەت لە ئایین‌و دینیش‌دا کەڵکی خراپیان لەو ئیمان تۆندییەو لە هەستی خاوێنی کوردان بۆ مەبەستی تایبەتی خۆیان کەڵکیان وەردەگرتوە.

---

[194] کوردو کوردستان ل441

لە نێو کورداندا زۆر تاك هەبوون کە تەنانەت حکوومەتیان فیدای ئیسلامو ئایینی خۆیان کردوەو بە پێچەوانەی زۆرکەس بۆ تواناو هێزی دنیا خۆیان تووشی شەرمەزاری قیامەت نەکردوە. مظفرالدین کە فەرمانڕەوایی "هەولێر"ی کوردستانی عێراقی ئەمرۆی بەمیرات پێ گەیبوو، لە ریزی ئەو کەسانەیە، وێرای ئەوەش کوردەکان پیاوی ئایینیو زانای بەدینی زۆریان پێشکەش بە دنیای ئیسلام کردوە کە هەر کامیان مرۆیەکی پایەبەرزی دینیو کۆمەلایەتین.

(صلاح الدین) کاتێك کۆچی دواییکرد، سەرەڕای ئەو هەموو هێزو گەورەییو دەسەلاتەی هەیبوو تەنیا 47 درەمی زێوی لە خەزێنەی تایبەتی خۆیدا هەبوو، لەحاڵێکدا خزمەتە دینیو فەرهەنگییەکەی دنیایەك شانازی بۆ ئەو پێوە بوو. ئەو پیاوە مەزنە تەنیا لە قاهیرەدا چەندین مەکتەب، خانەقاو نەخۆشخانەی ساز کردوە کە دەتوانین قوتابخانەکانی "قرافە صفرا" لەنزیك گلکۆی ئیمامی شافعیو مەکتەبی "معززیە" لە پەنای گلکۆیەك کە بە هی ئیمامی حسینی دەزانن‌و قوتابخانەی "زین التجاری شافعیان" قوتابخانەی "مالکیان"و قوتابخانەی "حنفیان" کە لەلای کۆشکی "عباس ابن سالار"و هەروەها خانەقای کۆشکی "سعیدالسعدا"ی خەلیفەی ئیسماعیلیو... . ناوبەرین.

خزمەتەکانی بنەماڵە گەورەکانی وەکوو بنەماڵەی بتلیسی، خۆی جێگەی باسو بیرهێنانەوەیە، وەك دانانی قوتابخانە لە ئیخلاسیە لە شوێنی وانە گوتنەوەی زاناو گەورە پیاوانی ئایینی وەك (شمس الدین مولانا محمد شیرانشی) ئەستێرەناسو گەورە مەولای ناسراو، مامۆستا (مەولانا محمد رزقی)، (مەولانا عبدالله رەشەك) Rashek، ناسراو بە مەلای رەش، (مەولانا خدر نەبی)و (شمس‌الدین بتلیسی) کە لە عیبادەتو خۆپارێزیدا بە ناوبانگ بوەو بە وتەی واسیلی نیکستین یەکێك بوە وەك (سین فرانسوا سین) ی عارفی مەسیحی لەمەڕ شەمس الدین بتلیسی دەڵێن کاتێك

---

[195] کوردستان‌و کورد محمد امین زکی بەگ وەرگێڕدراوی تابانی

[196] کوردستان‌و کورد، واسیلی نیکستن، وەگێڕدراوی محمد قازی ل 443و کوردو کوردستانی محمد امین زەکی بەگ

دەست نوێژی هەڵدەگرت باڵندەو گیانلەبەرە کێوییەکان دەهاتنو لە لەپی دەستیدا ئاویان دەخواردەوە.[197]

پێویستە بگوترێ کە ئەو نوورە ئیسلامییانە تەنیا تایبەت بە ناوچەیەك نەبوون بەڵکو هەموو شوێنێکی کوردستان شانازی بوونی ئەم چەشنە کەسانەی هەبوە. هەر وەك جەزیرە لە رۆژئاوای عێراقو باکووری رۆژهەڵاتی سووریە پیاوی ئایینی زۆر مەزنی لێ هەڵکەوتوە کە ئەمیری وەك "بەدر بەگی کوری شاعەلی بەگ" پشتیوانی لێدەکردن[198] یەك لەم گەورە پیاوە ئایینیانە مەولانا محمدبەگی سوورچییە، کە نکیتین سەر بە عەشیرەتی "سوورچی" دانیشتووی هەکاری دەناسێ[199] و زۆر کەسیتر کە ئەمرۆ نووسراوەکانیان لە ریزی کتێبە هەرە موعتەبەرو جێ باوەڕەکانی ئیسلامی بەتایبەت لەلایەن کوردانەوە دەناسرێن. هەروەها زۆر زانای گەورە لەو دەورانەدا هەبوون کە لەلایەن گەورەو فەرمانرەوایانی ئەوکات بۆ بەهرە وەرگرتن لە زانستیان دەعوەت دەکران، هەروەك مەولانا محیالدین اخلاطي کە لەلایەن مامۆستا (نصیرالدین طوسي) بۆ مەراغە بانگهێشتنکراوەو بۆ دامەزراندنی رەسەدخانەی مەراغە داوای هاریکاری لی کردوە،[200] یا محمد بن غیب الله بەگ کە زاوای شا تەهماسبی سەفەوی بوەو قوتابخانەو مزگەوتێکی جومعەی لە پلێنگان دروستکردوە.[201]

زانستگەی "الازهر"ی قاهیرە کە لە گەورەترین ناوەندەکانی ئیسلامییە، زۆر ماموستای کوردی هەبووە کە دەکری عبدالسلام ماردینیو سیدعبدالرحیم الحسینی ناسراوە بە مەولەوی کەبە "مروعی کوردی سنە"ش بەنێوبانگ بوەولەو دواییانەشدا ماموستا تورجانیزادە زاناو ئیسلام ناسی کورد ناو بەرین کە لەم دوایانەدا لەوێ وانەی گوتۆتەوە، دواییش لە زانستگای بەغداو لەو دواییانەشدا لە تاران‌و دوای هەموان لە

---

[197] شەرەفنامەی شرف الدینی بتلیسی چاپی قاهیرە لاپەرەکانی 445 تا 491

[198] هەمان سەرچاوە ل 171

[199] کوردو کوردستان، واسیلی نکیتین، وەرگێردراوی محمد قازی ل 143 کە نووسەری ئەم کتێبە لەو باسەدا زۆری کەڵك لی وەرگرتوە.

[200] شەرەفنامەی شەرەف الدین بتلیسی ل 409

[201] واسیلی نکیتین لە کۆنگرەی ناو نەتەوەیی خەڵك ناسی برۆکسێلدا لە ساڵی 1935 راپۆرتێکی درێژی لەم بابەتەوە پێشکێش کردوە.

زانستگەی تەورێز وانەی گوتۆتەوەو لە سەرەتای شۆرش دا هەر لەو شارە کۆچی دوایی کردوە.بەهەرحاڵ ئەو چەند نموونە ئەوراستییە دەسەلمێنن کە کوردان لە ناساندنی ئیسلام بە خەڵکی دنیادا شوێنیکی بەرزیان هەیەوزۆر لە کۆنگرەو کۆنفرانسە زانستیو ئابووریوکۆمەڵایەتییەکانی دنیا ئەو راستییە دەردەخەن.

شەرەفنامە دەنووسێ تەواوی کوردەکان موسڵمانی، سونیو شافعین، دیارە ئەوە راست نیە، چونکە بەشێکی بەر چاو لە خەڵکی کورد لە مەزهەبەکانی جەعفەریو ئەهلی حەقو ئیزەدین کە ئاماژەی کورت بۆ زانیاری زیاتر لەسەریان پێویستە.

ئەو فرقانەی کە لە سەرەوە ناومان بردن وەك (علی اللهی) یا (ئەهلی حەق)و یەزیدییەکانو سارلی، هەروەها شەبەکو بجوران، زۆر لە داب‌و نەریتی دێرینی خۆیان پاراستوە، ئێستاش لە عیمادییە هۆزێك هەن بە نێوی بێهدینیان کە نیشاندەدا کە بەر لە ئیسلام دینی "بە" یا باشیان هەبوە. هەروەك گوتمان لە خاکی کوردستان لە شوێنێك بە ناوی تەختی سلێمان "شیریاگەنجەك"واتە ئاورگەی گەورەی ئێران یائازەرگوشەسب هەزار سالّ ئایساوەو پێیان دەگوت ئاگری پادشاکان.[202]

تایفەی سارلی

[202] کوردوپێوەندی نژادیو مێژوویەکەی، رەشید یاسەمی ل 124

ئەو تایفەیە لە باشووری مووسڵ دەژینو بیروباوەرو عیبادەتێکی سەیریان هەیەو دەڵێن کتێبیان بەزمانی فارسییە، ئەوانە خۆیان لە تۆرەمەی عەشیرەی "کاکە Kaka"دەزانن کە لە کەرکووکو بۆ باشووری مووسڵ کۆچیان کردوە، ئێمە دەزانین لە زمانی کوردیدا کاکە بەمانای براگەورەیە یا بڵێین لەجیاتی ئاغا یا جەناب‌و داداشی فارسی بەکار دێ، دەڵێن بۆیە وایان نێو لێناوە کە پیاوە ئایینییەکانی سارلی بەهەشتیان بەتاکەکانی هۆز دەفرۆشت، چونکە کەسێك پارەی دابایە دەبووە بەهەشتی دەیگوت "صارت لی جنتة" واتە بەهەشت بووبە هی من.[203]

شەبەکەکان

ئەوانیش هۆزێکی دیکەن کە زۆرکەمنو عەلییان کردوە بە هەموو شتێکی خۆیان‌و بە حەزرەتی عەلی دەڵێن "عەلی رەش . علی سیاه" گوتنی رەش بە کەسێك نیشانەی خۆشەویستی‌و ڕێزە. دەکری بڵێین شەبەکەکان بەشێکن لە ئەهلی هەق بەڵام بە بڕوایەکی تۆندترەوە.

بجورانەکان

بجورانەکانیش کە لە سنووری ئێران‌و تورکیادا نیشتەجێن نیزیك لە باوەری علیاللهی یا ئەهلی هەقەکانن، زۆریان باس لەسەر کراوەو لێکدانەوەشی زۆر پێویستە، بۆیە هەوڵدەدەم بەکورتی لەسەر بڕواو بۆچوونیان کە زیاترلە بەرگی سۆفیگەریدان‌و ریشەی بڕوایان لە بیروڕا دێرینەکان دایە بدوێم‌و لێکی بدەمەوە، بەرلە هەموویان دەچمە سەر ئایینی ئیزەدیەکان کە دەگەڕێتەوە بۆ رابردووی زۆر دووری ئێرانی‌و

[203] هەمان سەرچاوە ل 125

کوردەکان، وێڕای دەربڕینی ئەو بابەتە باوەڕی قوولّی کوردان بە دین، بروای ئەوان لە کۆنەوە بەو مەسەلە روون دەکاتەوە.

یەزیدییەکان یا ئیزەدییەکانو ناوەکانیتر

رەنگە خوێنەرانی ئازیزی ئەم دێرانە لە بەکارهێنانی ئەم چەند وشەی (ناوەکانیتر) سەریان سوور بمێنێو بۆیان ببێتە پرسیارێکی بێ وڵام، بەڵام بابەتەکە زۆر روونە، چونکە ئەو فیرقە لە کتێبو نووسراوە مێژووییەکاندا بە ناوی جۆراوجۆر باسکراون، ئەوانیان بە شەیتان پەرەست، رۆژ پەرەست، یەزیدی کوری معاویە پەرەستو تەنانەت بە بوت پەرەستیش ناو بردوە، چونکو کەوتونەتە ژێر کاریگەری ئەو دینانەی لە بابێلو ئاشووردا هەبوونو هەروەها دینە تازەترەکانی وەك جوولەکەو نەساراو ئیسلامیش کاریگەری خۆیان هەبوەو لە هەر کامیان بە شێوەیەك کەڵکیان وەرگرتوەو زۆریش بۆ چوونە ژێر کاریگەری ئەوان ئامادەییان هەبوە، بەڵام بناغەی دیانەتەکەیان لەسەر خوا پەرستییە، ئەوە لەحاڵێکدایە کە لە نێو هۆزەکانی کوردستانی ئەمرۆدا جگە لە یەزیدییەکان نموونەی زۆر کەم لە ئایینو شوێنەواری زەردەشتیان ماوەتەوە، کەسێك خوازیاری ئەوە بێ لەمەڕ دینو ئایینی خاکی دێرینی زاگرۆس بکۆڵێتەوەو زانیاری تەواوی دەست کەوێ، دەبێ بەر لە هەموو شت بەلێکۆلینەوە لە بابەت ئایینی ئەو جەماعەتەوە دەست پێبکا[204].

بەشی هەرە زۆری یەزیدییەکان لەدەوری شاری مووسڵو ناوچەی شێخان یا شێخیان لە باکووری عێراق دەژین کە لانکی دەوڵەتی ئاشووری قەدیمە، بەڵام یەزیدییەکانی "سەنجار" لە رۆژئاوای مووسڵ، لەسەر ئایینی خۆیان

---

[204] شەرەفنامە بەسەرەتاو تەعلیقی محمد عباسی ل57

[205] هەمان سەرچاوە

رشدترن.[206] بێجگە لەو شوێنانە، دیاربەکر یا ئامەدی کۆنو حەڵەبو ئەرمەنستان (قارسو ئیرەوان)و هەروەها دەوری تفلیس پایتەختی گورجستان کە پرۆفیسۆر مینۆرسکی لە بیستەمین کۆنگرەی رۆژهەڵاتناسانی برۆکسێل، ئەو هەرێمەو بە تایبەتی "کارتویلی" بە خاکی دێرینی کوردان لەقەڵەمداوە، بەو شوێنانەیان لەقەڵەمدەدا کە یەزیدی لێ نیشتەجێن.[207]

لەو شتە سەیرانەی کە لەسەر یەزیدیانی دەڵێن ئەوەیە کە ئەوان بە یەزیدی کوری معاویە، دووهەمین خەلیفەی زنجیرەی ئەمەوی دەلکێنن، کە ئەگەر سەرنج بدەینە هۆی ئەم پێوە نووساندنە، وێدەچێ بێزاری توندی ئێرانییەکان بە تایبەتی شیعەی ئێرانی سەبارەت بە ناحەزترین خەلیفەی ئەمەوی کە ریشەی مەزهەبی شیعەش هەر لەوێ دایەو ئاکامی شەری دەشتی کەربەلاو شەهید بوونی حەزرەتی حسێنی کوری علیو نەوەی پێغەمبەری گەورەی خوا دەلیلی ئەو پێوە لکاندنە بێو ئیمە دەزانین کە لە مێژوودا ئەم جۆرە قەزاوەت کردنانە زۆرن، کەچی نە ئەو بۆچوونە راستەو نە یەزیدییەکانیش بە رەگەز عەرەبن، باشتر وایە هەموکات پێیان بڵێن ئیزەدی.

"پرۆفیسۆر تۆفیق وەهبی زاناو نووسەری گەورەی کورد، بروای وایە کە بوونی پێوەندی یەزیدی کوری معاویە یا یەزیدی کوری ئەنیسەو کەسانێکی وەك ئەوان ئیمکانی هەیەو دەگونجێ، واتە بە لەبەرچاو گرتنی ئەوەی کە ئەو دینە سەرچاوەکەی زۆر بەر لە هاتنە گۆڕی ئیسلامە، دوور نیە کە ئەو تاکانەی وەك یەزیدی کوری معاویە یا یەزیدی کوری ئەنیسەش خۆشیان لەو ئایینە هاتبێو تەنانەت نابێ قبووڵ کردنی ئەم ئایینەش لەلایەن ئەوانەوە بە ناومکین بزانین.[208]

---

[206] سەرەتای کتێبی شەرەفنامەو کوردو کوردستان، نووسینی بازیل نیکیتین چاپی پاریس 1956، لاپەرەکانی 8تا12

[207] وەرگێڕی شەرەفنامە زۆری ناماژە بە چلۆنایەتی قەزاوەت کردو کە لە روون کردنەوەدا زۆر بەکەڵکە ل59 لە سەرەتای شەرەفنامە

[208] یەزیدی کوری ئەنیسەش لە ریزی ئەو کەسانەیە کە یەزیدیان بە هاوڕێیانی ئەو دەزانن، هەروەك لە کتێبی "مللو نحل" لە نووسینی شارستانی ل143، چاپی میسردا هاتوە کە یەزیدی کوری ئەنیسە باوەری وابوو کە خودا پێغەمبەرێك لە ئێران دەنێرێ کە کتێبی عاسمانی هەیە، بۆی نازڵ بوە. ئەو پێغەمبەرە دینی محمد تەرخ دەکاو وازی لی دێنێ

یەزیدییەکان ناتەبایی بیروباوەری زۆریان لەگەڵ ئایینەکانیتری وەک ئیسلام هەیە، هەر ئەوە بۆ خۆی دەلیلە بۆ دێرینەتر بوونی مێژووی ئەوان،سەرەڕای وێکچوونی زۆریان لەگەڵ بیروڕای زەردەشتیو مانەوەی ئەو گومانە بەهێزتر دەبێو زۆر لە ڕای هێندێك کەس لە پێوەندی ئەوان لەگەڵ باوەڕی سۆفیگەریو بروای خواروخێچ کراویتری ئیسلامی ڕەت دەکەنەوە[209] دیارە ئێمە لە لاپەڕەکانی دواییدا ئاماژە بەو بابەتە دەکەین. وێدەچێ لە بەر نەبوونی کتێب یا کەم هیممەتی پێشەوا کانیان کە باوەڕیان لەگەڵ هێندێك گێڕانەوەو قسەو چیرۆك تێکەڵاو بوە، بۆتە هۆی ئەوە کە ئەو ئایینو بۆچوونە دەستی لی کۆلەڕەوانی وێڕا نەگەیشتبێ.

من بە باوەری خۆم پێم وایە وەپاڵدانی ئەو ئایینە بە سۆفیگەرییەوە، کەڵك لێ وەرگرتنی زیرەکانەی بەشێك لە سۆفییە گەورەکانە بە تایبەت ئەوانەی وەک حەللاجیەکان کە بڕێك بۆچوونی هاوبەشیان لەگەڵ یەزیدییەکان هەیەو لەهەمان کاتدا لە ئایینی ئیسلامیش زۆر شارەزانو فەلسەفەکانی یۆنانیو ئەفلاتوونیشیان لە تەفسیرو لێکدانەوەی ئایەتەکانی قورئان بەشێوەی خۆیان کەڵك لی وەرگرتوە.[210]

واسیلی نێکیتسی دەڵێ: دواییں نوێنەرانی فیرقەی هەللاجیە (پەیرەوانی مەنسووری حەللاج) لە سەدەی پێنجەمی کۆچیدا لە بازنەی دەرویشەکانی قادریدا توانەوەو ئێمە دەزانین کە (عبدلقادری گەیلانی)، (مەنسوری حەللاج)، (ئیبن عەرەبی)و (احمد غەزالی) کە هەموو لە گەورەکانی سۆفیگەرین لەسەر ئەو باوەرە بوون کە سەرپێچی شەیتان لە بەرێوەبردنی فەرمانی خودا، سوجدەبردن بۆ حەزرەتی ئادەم بوە. هەر وەك سوجدەیان بۆ خوای گەورە دەبرد، ئەو مل بادانەش

---

[209] ڕێزدار محمدی محمد لووی عباسی لە سەرەتای کتێبی شەرەفنامەی بتلیسیدا بە شێوەیەکی سەرنج ڕاکێش لە شوێنێکدا بۆچوونیی خۆی نووسیوەو دەڵێ: بەبروای من سەرچاوەی باوەڕی یەزیدیەکان دەبێ لە بیرو باوەری سۆفیەی ئێران- مەکتەبی هەللاجو عین القضاتدا وەدۆزین کە هەردووکیان لە ڕێبەرانی گەورەی ئیدئۆلۆژی سۆفیگەرینو وەك دەزانین بە دەلیلی تایبەتی خۆیان پلەو مەقامێکی بەرز بۆ شەیتان دادەنێن. هەر ئەو نووسەرە خوێنەرانی نووسراوەی خۆی بانگهێشت دەکا کە سەرەتای مقاماتی هەللاج نووسینی، سینیۆن کراوس چاپی پاریسو تەمهیداتی عین القضات چاپی تاران بخوێننەوە.

[210] کتێبی "یەزیدییەکان شەیتان پەرست نین" یا "لی روانینێکی کورت لەسەر ئایینەکانی کوردان" نووسینی پرۆفیسۆر تۆفیق وەهبی وەرگێڕانی جمال الدین حسینی موتالا بکەن

تەنیاو تەنیا لەبەر زۆری ئیرادەت و ئەوینێکی توندی شەیتان لە بارەگای خوا بوە، هەر بۆیەش لەو بروایەدا بوون کە لە جێی ناردنی لەعنەت بۆ شەیتانو بێزاری لەو، دەبێ رێزی لی بگیرێو بەو هۆیەشەوە لەلای هێندێك لە یەزیدییەکان ناوی مەنسووری حەللاج بە یەکێك لە حەوت فریشتەی نزیکی خوا ناو دەبرێ.[211]

"لاریا" رۆژهەلاتناسی بە نێوبانگ لە سەر پێوەندی ئایینی یەزیدییەکان لەگەڵ ئایینی مانی دەنووسێ: یەزیدییەکان دەستپێکی مێژووی خۆیان 290ی زایینی دێننە حیساب کە لەگەڵ کوژرانی مانی (376ی زایینی) تا رادەیەك لێك نزیکەو جگە لەوەش باوەڕی ئایینی وان بەشێکی وەك دینی مانی دەزانێ. "ئیسپرۆ Spiro " رۆژهەلاتناسێکی تریش لەسەر بۆچوونی مانەوی بوونی بڕوای یەزیدییەکان دەنووسێ: ئایینی یەزیدی پاشماوەی دینی مانییە کە ئاسەواری شەریعەتەکانی ئاشووریو زەردەشتی، عیسەویو ئیسلامییەتیشی تێدا جێگیر بووە، بەڵام مایەی ئێرانی لە هەموان زیاتر تێدایە، لەوەدەچێ بناغەی ئایینی یەزیدی لە دینەکانی کە لە ئێراندا ڕەواجیان هەبوە وەرگیرابێ.[212]

ئایینی یەزیدی لەگەڵ ئەوەی کە رابردوویەکی زۆر درێژو لەمێژینەی هەیە، بە هۆی کەسێك بە ناوی "عەدای کوری موسافیر A da ibn Musafir " کە ساڵی 1154ی زایینی کۆچی دوایی کردوە، شێوەیەکی تازەی بە خۆیەوە گرت، هەر بۆیە ئەو ئایینو ئەندێشەیە بە "مەسلەکی عەدەوی Adavi " یش ناو دەبەنو کوردان بەم کەسە (عەدای کوری موسافیر) دەڵێن هادی.

یەزیدییەکان دوو کتێبیان هەیە کە یەکێك لەوان "جلوە"و ئەویتر "مصحفا رەش"یناوە. کتێبی جلوە کە بە مانای "دەرکەوتنو ئاشکرا بوونە Manifest Ation". لە لای سۆفییەکان سروشت Nature"و دنیا Univers " یان پێ دەڵێن. بە

---

[211] لە دووسێ کتێبی لێکۆڵینەوە لەسەر یەزیدییەکانی سووریەو سنجارو کتێبی "کوردو کوردستانی" واسیلی نیکیتین ل475 و شارستانیەتی قفقاز، نووسینی ئابیهان A. Byhon لە ل 23 بەدوا لە مەڕ کوردەکانی دانیشتووی قفقاز یا الوسیتەکان بروانن

[212] کوردو پێوەندی رەگەزیی‌و میژوویی ئەو ل128

گشتی لەسەر کەسایەتی "رب النوع"ێکی کە ئەوان ستایشی دەکەن "مەلەك تاووس، یا (فەرمانرەوای فریشتان"ە دەدوێو لە توانا، رادەی هێزو فرمانەکان، خراپەکان، هۆشدارەکانو وەعدەکانو هەڕەشەکانی ئەو باس دەکا، ئەو کتێبە تەواوکەری کتێبی "قەسیدە Gasida"یە کە نووسەرەکەی شێخ عەدایە.

کتێبیتری یەزیدییان "مەسحەفا رەش M shafa Rash"ی ناوە پێشتر ئاماژەمان پێکرد کە رەنگی ڕەش لە نێو کورداندا نیشاندەری گەورەیەو کتێبی رەش تەعبیر لەکتێبی گەورەو بە نرخو حاکمە، وێڕای ئەوەش دەزانین وشەی "مەسحەف" بە واتای قورئانی پیرۆزیش بەکار دێ کە لە ڕاستیدا کتێبی دینی یەزیدییانەو تا ئەو ڕادەیەش لەلایان حورمەتی هەیە.

پرۆفیسۆر تۆفیق وەهبی کە خاوەنی خوێندنێکی بەرینە لەسەر یەزیدییەکانەو دەڵێ: وشەی رەش بە مانای "رەشەبا"ش دێ کەخۆی لە کوردیدا بۆ هێزو توندوتیژی بەکاردێو هەروەها بەبای زۆر تونديش دەگوترێ. ئەم تەفسیرەش وادەنوێنێ کە نووسراوەکانی ئەم کتێبە تونده‌و حوکمەکانی ئەمرو نەهێنو دەبێ بێ ئەملاو ئەولا بەرێوە بچن.

خوێندنی نووسراوەکانی یەزیدیان ئەم راستیە دەسەلمێنن کە زۆر شت لە دینەکانی دیکە چۆتە نێو بیرو باوەری ئەوانو وەریشیان گرتوە کە بە کورتی دەتوانین بەم خالانەی ژێرەوە ئاماژە بکەین:

1-بیروباوەری بوتپەرەستەکانی سەردەمی عەتیق

2-شوێنەواری مەسیحیەتو بەتایبەتی بڕوای نەستووریيەکان کە زۆریان لی نزیك بوون، وەك غوسڵی تەعمید، نانی پیرۆز، زیارەتی کلیساو شەراب خواردنەوە.

3-شوێنەواریك لە ئایینی یەهوود وەك حەڵاڵو حەرام لە هێندێك لە چێشتەکاندا

4-بڕوا بە دووئیەت (سەنەویەت) کە بەشێك لە باوەری مانەوییەکانە.

---

[213] یەزیدییەکان شەیتان پەرست نین ل56

5-شت گەلێك لە ئیسلام وەك رۆژوو، قوربانیکردن، زیارەت، نووسینی کێڵو بەردی سەر گڵکۆکانو هەڵکەندن لەو کێلە بەردانە.[214]

6-نیشانە گەلێك لە دینی "صائبە" وەك تەناسوخو حلوول

7-شوێنەواریێك لە سۆفیگەریو شیعەگەری وەك شاردنەوەی عیبادەتو بڕوا تەقیە، خەلسە، پەرستنی جەمعێکی زۆر لە شێخەکانی سۆفیە[215]

"هۆرتن" یەکێك لە رۆژهەڵاتناسان دەنووسێ: ئایینی یەزیدیەکان نوور پەرستییە کە سەرچاوەکەشی ئایینی مانییەو بڕوایان بە دووئیەت "ثنویت" هەیە. یەزیدییەکان بروایان وایە کە لەدواییدا رۆژێك دێ کە نوور بەسەر ئەهریمەندا زاڵ دەبێو دەتوانین ئەم بابەتە لە کتێبی جلوەدا ببینن. کتێبەکانی جلوەو مەسحەفی رەشی یەزیدیان بۆ یەکەم جار لە ساڵی 1895ی زایینی بە هۆی "ئیدوارد براون" رۆژهەڵاتناسی بە نێوبانگی ئینگلیسی وەرگێردراوەتە سەر زمانی ئینگلیسی. لە ساڵی 1909 هەردوو کتێب لەلایەن مامۆستا عیسی یوسف بە زمانەکانی عەرەبیو ئینگلیزی وەرگێردراونەوەو لە گۆڤارێکی ئەمریکایی بە ناوی "لغاتو ئادابی عالی"دا بڵاو بوونەوەو لەساڵی 1911دا "ا.ك.ئەنستاس کرملی Ansestas Kramly ئەو کتێبانەی کردۆتە کوردیو دواتریش هەردووك بەتەواوی یا بە نیوەچڵی بە زمانی جۆراوجۆر بڵاو بوونەوە کە دەتوانین لە بڵاوکی "الفرقان"دا کە بە هۆی مامۆستا علی الشرقیو هەروەها لە رۆژهەڵاتناسی ئیتالیایی "فرلائی" کە ئەو دووکتێبەی بە زمانی ئیتالیایی وەرگێڕاوەتەوەو بڵاوی کردۆتەوە، لە گۆڤاری "هاوار یا فریاد"ی کوردی کە لەلایەن "کامران بەدرخانی" کوردەوە چەند بەش لە مەسحەفی رەش لە دیمشق بڵاو کراوەتەوە، هەروەها مامۆستا غەزاوی لەساڵی 1935 هەردوو کتێبی بە زمانی عەرەبی لەژێر سەردێری "تاریخ الیزیدیەو اصل عقیدتهم" ناوبەرین.

---

[214] دیسان بۆ زانینی زیاتری مەتڵەب لە کتێبی "رۆژەلسکۆ" لیکۆڵینەوە لەسەر یەزیدییانی سووریەو جەبەل سەنجار، بەتایبەتی بەرگی چوارەم بخوێنەوە.

[215] کتێبی "یەزیدیان شەیتان پەرست نین، پرۆفیسۆر تۆفیق وەهبی، وەرگێردراوی جمال الدین حسینی ل 7

بەهەرحاڵ لەم دوو کتێبەدا ئوسوولی ئایینی یەزیدییەکان یا ئیزەدییە، نووسراوەو هەر وەك ئاماژەمان پێکرد، بە خوێندنەوەیان خوێنەر هاوشێوەیی ئەو دینە لەگەڵ ئایینەکانیترو کەڵك وەرگرتنیان لە دینەکانیتری بۆ دەردەکەوێ، هەروەك لەبارەی درووستبوونی حەوت مەلایکەتەکە بە بڕوای ئیزەدیەکانو یەکبوونیان لەگەڵ باوەری زەردەشتییەکان لەم بوارەدا بۆ روون دەبیتەوە، چونکە زەردەشتییەکان دوای خودا بروایان بە وجوودی "عەقڵی پیرۆز یا ئیسپنتا مینو" هەیە کە بە یەکەمین بوونەوەری دەزانن‌و دوای ئەو شەش "ئەمشا سپەند" بوونیان هەیەو مەوجوودن‌و، جاری واشە ئیسپنتا مینو دەبێتە بەشێکی ئەو شەش ئەمشا سپندە.

مەلەکە تاووسی یەزیدیان هاوتای ئەهریمەن نییە، بەڵکو دیاربوون‌و دیاریکەری بنەمای شەڕە کە بە درێژەی شەر دێتە حیساب، واتە مەلەکە تاوس هەم لە روکنەکانی ئەفراندنەو هەم لە پێویستییەکانی خێر، بەواتایەکیتر لە راستیدا نەخێرەو نەشەڕ. ئیزەدییەکان، شەیتان بە دووژمنی خوا ناناسن، بەڵکو مەلەکە طاووس یا شەیتان مەلائیکەیەکە کە سەرەڕای ئەوەی بە هۆی یاغی بوون‌و سەرکێشی خوا غەزەبی لێگرت‌و کەوتە دۆزەخ، بەڵام ماوەی حەوت هەزار ساڵ ئەوەندە گریا کە حەوت کووپەی پڕ لە فرمێسك کرد، ئینجا خوا لێی خۆشبوو. بۆیە یەزیدیەکان هەر بەو هۆیە بروایان بە عەزابی هەتاهەتایی نیەو شەڕیش بە ئەبەدی نازانن[216] و پێیان وایە دوای 9000 ساڵ ئەهورمەزدا بە سەر ئەهریمەندا زاڵ دەبێ.[217]

"پرۆفیسۆر ن.مار." لەسەر ئەو باوەڕەیە هەرچەند مەسیحیەت‌و ئیسلام سەرکەوتووانە بەسەر بیرورای ئاسیای دێرینداا زاڵبوون، بەڵام هیچکات ئایینی دێرین (باستان) لە نێوخەڵکدا بەتایبەتی لەنێو کوردان‌دا لە ناو نەچووەو لەسەر خاکی زۆر دەوڵەمەندی کوردستان کە ناوەندی تێکەڵاوی بەهێزی ئایینەکانی دێرینە هەر ماون.

---

[216] بڕچوونی ئیسلامی بوونی یەزیدییەکان، لە میشل ئانجیلۆ گیدی "Michel Angello Gaidi"

[217] رۆژە لسکۆ، لیکۆلینەوە لەسەر یەزیدییەکانی سووریەو ژەنگار ل 268

بەباوەری نووسەری ئەم کتێبە، شێخ عەدا بۆ بەرگری لە لەناو چوونی ئایینی دێرینی ئیزەدی کە بە بڕوای زۆر کەس ئایینی بەر لە ئیسلامی کوردان بوە، تەنیا کارێك کە کردوویەتی ئەوەیە کە ئەم ئایینەی لەگەڵ بیروباوەڕی ئیسلامی لێکداوەتەوەو بەکەڵك وەرگرتن لە بیرۆکەی دینەکانیتر کەسایەتیو شێوەیەکی نوێی کە ئەمرۆ دەیبینین، بەم ئایینە کە هەمان ئایینی ئیزەدییە بەخشیوە، کە بە هەڵە پێیان گوتوە یەزیدی. بەتەواوی لەگەڵ تایبەتمەندییەکانی کۆمەڵایەتی کوردانو بەتایبەتی خووخەدەی عەشیرەیی وەك باوەر بە سەروەریو خواستی ئیلاهی لەسەر دەستڕۆیشتنی گەورەپیاوانو نەجیبان دێتەوە. هەروەك پرۆفیسۆر" ن.مار." یش ئاماژە بە واژەی "چەڵبی یا چەڵەب" دەکا کە لە زمانی یافسیدا[218] بەمانای خوداو خودایی‌و نەجیب زادەو ئەرباب‌و تەنانەت بۆ خوێندەوار، گۆرانیبێژو رێبەریش هاتوەو دەڵێ: نەتەوەیەك کە ئەو واژەی ئافراندوە نیشان دەدا کە لە دنیای کۆندا رێکخراوی کۆمەڵایەتی تایبەت بە خۆی هەبوەو بۆ ئەو دەستە لە چین‌و توێژەکانی کۆمەڵگا کە خاوەنی تایبەتمەندی وشەی "چەڵەبی" بوون بایەخو گرینگی تایبەت قایل بوە. هەر ئەوەش کە دواتر (سەدەی چواری میلادی) ئەم وشەی بردۆتە نێو زمانی سەلجوقییەکان‌و هیتر، خۆی ئەو راستییە دەسەلمێنێ کە ئەم نەتەوە خاوەنی مێژوویەکی درێژو شارستانیەتێکی لەمێژینە بوە.[219]

بەو شیکردنەوانەی کە کردمان یەزیدییەکان باوەریان بە خودایەك هەیە کە خێر خوازو کارسازێکی تەواوەو هیچ دەستێوەردانێك لەکاری دنیادا ناکا، مەلائیکەتەکان، جێگرانی ئەون کە کاروباری دنیا رادەپەڕێنن. ئەو باوەرە زۆر وەك بڕواو بۆچوونی ئایینی "زروانی" دەچێ کە یەکێك لە مەزهەبەکانی ئێرانییە.

---

[218] یافسی بەو زمانانە دەگوترێ کە خاوەنی پایەو بونیادێکی موحکەمو بە قاعیدەو قانوون نین، زمانەکانی قەفقازی‌و ئیسپانیۆلی لەم جۆرەن.

[219] ن.مار. بروای وایە کە وشەی "چەلەبی"لە سەرەتای سەدەی 14ی زایینی لە نێو تورکە سەلجوقییەکان پەیدا بوەو ئەوان ئەو واژەیان لە کوردان وەرگرتوە کە ئەوانیش لە ئارامییەکانی سەردەمی باستان (دێرین) یان وەرگرتوە کە بە شێوەی تەسلیم تەسلیما"Taslem" Taslema و بەواتای وێنەو تەسویر هاتوە، واسیلی نیکیتین ئایینی یەزیدی لە روانگەی پرۆفیسۆر "مار"دوە ل 480

زروانییەکانیش خودای بە (زروان ئەنارەک= ئەزەلی‌و ئەبەدی) دەزانن کە زروان خۆی بەمانای جیهان هاتوە. زروان دوو منالّی بوە یەکیان اوهەرمزد یا ئەهوور مزد،ە دووهەمیان ئەهریمەن یا ئەنگرە مینو،ە.

لەسەر حەوت مەلائیکەی یەزیدیان ناتەبایی بروا هەیە، بەشێوەیەک کە هەرچەند رادەی مەلائیکەکان نابێ لە حەوت زیاتر بێ، بەلّام لەکردەوەدا زیاترەو بەبڕوای ئەوان ئەو ناتەباییە لە پەیدابوونەوەی رووحی گەورەکان بە کۆن‌و نوێوە سەرچاوەدەگرێ.

یەزیدیەکان وەک زەردەشتییەکان باوەریان بەوە هەیە کە عیبادەت بۆ دووخودا پێویستە، یەکیان رۆژ یا ئەهورمەزداو ئەوی دیکەیان شەیتانە کە هۆکاری زەرەرو زیانەو بە "ئیلاهەی شەڕی" دەناسن‌و بۆ ئەوەی زیان بە مرۆڤ نەگەیەنێ دەبێ عیبادەتی بکەی. هۆیەکەشی ئەوەیە چونکو خوای گەورە زۆری لوتف‌و مەرحەمەت سەبارەت بە مەخلووقاتی خۆی هەیەو راست‌و پاکەو زیان بە خەلّک ناگەیەنێ، بەلّام شەیتان بە سروشت شەڕانی‌و زیانبارەو بۆ ئەوەی لە شەڕی ئاسوودەبی پێویستە خۆشەویستی ئەو بۆلای خۆت راکێشی، چونکو هەر ئەهریمەنە کە مرۆڤ تووشی بەلّا دەکا، بۆیە ئەو مەلایکە بەهێزە، هەر لەبەر ئەوەی ئاوا بە توانایە شیاوی عیبادەتە.[220]

یەزیدییەکان بە رێبەری دینی خۆیان دەلّێن: "بابا شێخ" کە سەرۆکایەتی گەل‌و ئایین لە بنەمالّەی ئەودا میراتییەو عیبادەتی خۆیان لە دووکاتی هەلّاتن‌و ئاوابوونی رۆژدا بەجێ دێنن.[221] لە ئایینی یەزیدیان‌دا ژن هێنان‌و مێرد کردن لەگەلّ کەسێکی دەرەوەی دین بە گوناهی گەورە دەژمێردرێ‌و هیچ کات بەو کەسانەی مەزهەبیتریان هەیە نالّێن برا.[222] بارلێنان لە ئەسپ‌و ماین جایز نازانن‌و هەرکەس ئەم کارە بکا سزا دەدرێ. لەرەنگی سەوزو هەرچی سەوز رەنگ بێ بێزارن. رۆژانی زۆری وەک جێژن‌و

---

[220] کوردستان‌و کورد، پرۆفیسۆر محمد امین زەکی ل 296

[221] ئەمیر کامران بەدرخان لەم بابەتەوە زۆر شاعیرانە ئاماژە دەکاو دەنووسێ: خاوەن ئیمانانی تۆندرۆی یەزیدی نووری هەتاوی بەیانیان کە لە قەدی داران دەدا ماچ دەکەن، وتارێك سەبارەت بە ئایینی رۆژ پەرستی یەزیدیان، نووسینی واسیلی نیکیتین ل 6و485

[222] موتالاکانی خانم "زوریتا فوریس"

شادیان هەیە. بۆنموونە هەموو رۆژانی چوار شەممەی مانگی نیسان بە دەفەو زورناوە دەچنە گۆرستانو شایی دەکەن. رۆژانی پێنج شەممەو هەینیش لە زیارەتگای خۆیان بە نێوی "بەعشەیقە" خەریکی جێژنو شاینو سالّی سێرۆژیش بەرۆژوو دەبن.[223] یەزیدییەکان لە بەرامبەر هەیکەلّی بالّندەیەکی گچکە کە "تاووس مەلەك"ی پێ دەلّێن[224] کرنۆش دەبەنو بڕوایان بە بوونی دۆزەخو جندۆکە نیەو رووحە شەڕانییەکان وەك نەخۆشی زۆرگرانو هیلاکی، گرانیو مردن بە ئافەتی سروشت دەزانن.[225]

یەزیدی شێخ "عەدا"یان لەگەلّ مەلەکە تاووس پێ بەرانبەرەو لە مێژووی ئەواندا دووشێخ هەر بەم ناوە هەبوون، یەکیان خەلّکی "بەیت قارە" لە دێهاتی دەوروبەری "بەعلبەك" بوە کەهاتۆتە شاخەکانی هەکاریو مریدێکی زۆری هەبوەو لە سالّی 160ی زایینو لە تەمەنی 90 سالّیدا کۆچی دوایی کردوە[226] ئەو بابەتە بۆتە هۆی

---

[223] لەمەر سێ رۆژووی سالیانەی یەزیدیانو بەراوردی دەگەلّ سێ رۆژووی ئەرمەنییەکان پێویست دەکا لە ژێرەوە رووندکردنەوەیەکمان هەبێ: یەکێك لەوشتانەی کە لە سەر یەزیدیان باسکراوە، لکاندنیان بە فیرقەی مەسیحیانە، هەر وەك بە قەولی م.واگنێر لەلاپەری 259ی کتێبی رایس ئاماژەی پێ کردوەو نووسەرانی ئەرمەنی وەك "ئابویان" دەلّێن: یەزیدیان کافرانێکن کە لە کلیسای ئەرمەنییان جیا بوونەوە. ئەو هۆیانەی کە بۆ ئەو ئیدیعایە دەیهێننەوە هەر ئەو سێ رۆژووی یەزیدیانو مەسیحیان (ئەرمەنییەکان) واتە "ئەرەجەووارتس"ە ئەو کەسانەی پەیرەوی ئەو پیرۆکەن دەلّێن عەدا کە کوردە یەزدییەکان هادی پێدەلّێن بەر لەوەی بەغدا جێ بهێلّێ چۆتە هەکاریو لە کاولی سەومعەیەکی مەسیحیان کە لە "لالەش" Lalashهەلّکەوتبوو دامەزراوەو زۆری ریازەت کێشاوەو، نوێژو رۆژوو موعجیزەکانی نوێنییەکانی بوو بە هۆی ئەوە کە لە تەواوی دەورەکە دا تواناو دەسەلاتێکی رووحانی زۆر بەهێز پەیدا بکا. دوای مردنی ئەو بە ماوەیەکی کەم دوودەستەیی تۆند لە نێو مریدەکانی رووید کە رکەبەرییان دەگەلّ یەکتر دەکرد: بەشێکیان موسولّمانانی دەمار گرژو ئەوانیتر هەلّگەڕاوەکان بوون کە لە کەمایەتیدا بوون، دوای سەدەیەك بەربەرەکانی ناوخۆیی، لەدواییدا تاقمی دووهەم لە کوردستانو دەستەی یەکەم لە میسرو سووریە سەرکەوتنو لە ئاخری سەدەی سێزدەهەمی زایینیدا بوو کە شەریعەتی یەزیدی پێکهات، بەلاّم بەوتەی واسیلی نیکیتین لە کتێبی کوردوکوردستان ل476 دا دەنووسێ کەچی سەرەرای ئەوەش لە پروپاگاندەی خۆیاندا لە پەرستنی شەیتان نەدەدوان، ئەو کارە زۆر دواتر ئاشکرا بوو. ئەو تەرزە بۆچوونەو ئاکامێکی کە لە پەنابردنی شێخ عەدا بۆ دەیری ئەرمەنییەکان وەدەست دەکەوێ بۆتە هۆی ئەوە کە لە نێوانیاندا موجادەلەیەك پێك بێ، یەك لەوان ئەوەیەکە شێخ عەدا لە مەسیحیەت ئیلهامی وەرگرتوەو گرتنی سێ رۆژوو لەسالّدا یەك لەم شتە وەرگیراوانەیە

[224] وشەی تاووس لە وشەگەلی یونانی (تیئۆس)ە کە بە مانای خودایەو مەسیحیەکانیش هەر بەو مانایە بەکاریان بردوە.

[225] کوردو کوردستان محمد امین زەکی ل 299

[226] ئەم شێخ عەدای کوری موسافیری ئەمەوی بەقەولێك لە 557ی کۆچی بەرانبەر بە 1171ی زایینی کۆچی کردوەو دامەزرێنەری فیرقەی عەدەویە بوو کە دوایە یەزیدیان پێ گوترا.

ئەوە نووسەری کتێب بێتە سەر ئەو باوەرە کە زۆر دواتر یەزیدی کوری معاویە بەرەو ئەو ئایینە چووبێو گەورەکانی دینی بە شانازی ئەو بەیعەتەی یەزیدەوە ئایینی خۆیان بە ناوی ئەو کردبێ، کە دیارە ئەو بۆچوونە پێویستی بە لێکۆلینەوەیەکی زۆر هەیە تا بسەلمێندرێ، ئەوەش کاتی پێویستە.

بەڵام دووهەمیان شێخ "عەدا" پیاوێك بوە بەناوی ابولفاخر عەدای" کوری البرکات کە سالّی 1223ی زایینی بە هۆی ئەمیری مەغوول کوژراوە.[227]

لە هەر حال دا سەرچاوەی ئەم ئاینە هەروەك ئاماژەی پێکرا جێگەی پرسیارەو ئەوە مسۆگەرە پێشینەیەکی دووری لە نێو میژوودا هەیە بەڵام بە بڕوای نووسەر بە درێژایی میژوو و تەمەنی درێژی خۆی، ئەو دینە لە ئایین و مەزهەبیتر کاریگەریی وەرگرتووە و گەورەکانی ئەم ئاینە لە هەر بیروباوەرێك شتێکیان وەرگرتووە، هەروەك لە میترائیسم یا ئایینی پەرستنی خواوەندی هەتاو، دەتوانین زۆر نموونە بێنینەوە کە یەزیدیەکان لە ئەوانیان وەرگرتووە.[228]

لێکۆڵینەوەو وەدووکەوتنی ئاغای فوئاد سەفەر fuad safar لە دەورەی "هاترا" لە عێراق کە ئاکامەکەی لە موزەی بەغدا هەیەو لێپرسینەوەو دواکەوتنی "پرۆفیسۆر تۆفیق وەهبی"، ئەو مەسەلەی بە تەواوی روون کردۆتەوە[229]-[230] و بە تایبەتی توێژینەوەکانی ژێر خاك دەردەخەن کە بەشێك لەو عیبادەتەش یەزیدیان دەیکەن، لە هاترا بە هۆی میهر پەرستان بەرێوە دەچوو.[231] نووسراوەکانی یەکێك لە

---

[227] لە میژووی موسڵو نووسراوەکانی راهبی مەسیحی "شیوع" رێکەوتی کوژرانی عەدای کوری ابوالبرکاتیان 1452ی زایینی نووسیوە.

[228] ل، کراژە وسکی kraje wski لە نوسینەکەی دا بەناوی "ئاینیی شەیتان" کە لە گۆڤاری میرکویر دوفرانس (15ی نەوامبری 1932) دەنوسی" یەزیدی هیچ کات نوێژ ناکا مەگەر بۆ رۆژ. لەو کاتەدا کەرۆژ هەڵدی لە بەرانبەری دا سوجدە دەکاو ئەو جێگایە ماچ دەکا کە یەکەم تیشکە خۆری لی دەدا.

[229] توێژینوەکانی هاتراو ڕاپۆرتی فوئاد سەفەر لە موزەی بەغدا

[230] پێداچوونەوەیەك لەسەر میژووی دینەکانی کوردان، پرۆفیسۆر تۆفیق وەهبیی، وەرگێڕانی جەاالدین حسینی

[231] میهر هەمان میترایە کە لە لای ئێرانییە دێرینەکان ئیلاهەی ڕۆژ و ڕوناکاییەکان بوو، لە یەکم ڕۆژی دوای میلادی مەسیح وشەی میترا بوو بەمیهر و هەر ئەو میهرە بەوتەی پرۆفیسۆر تۆفیق وەهبیی دوای پەیدا بوونی دەسەلاتی ئیسلامیش بە مانای چاکەو ئیمان هەرماوە، یەزیدیەکان شەیتان پەرەست نین، تۆفیق وەهبی.

رۆژهەڵاتناسەکان بە ناوی"کویمانت cumant و ئەو وێنانەی لە هاترا گیراون جارێکیتر ئەم بۆچوونە دەسەلمێنن.[232]

ئەوەی جێی داخە ئەوەیەکە سەرەڕای ئەوەی یەزیدیسم لە مێژینەیە، هێندێك کەس دیسان ئەو ئایینە بە هی ئەم سەردەمانەی دوایی لەقەڵەم دەدەن، تەنانەت پرۆفیسۆر تۆفیق وەهبی دەنووسێ: ئایینی ئیسماعییلە کە چەند سەدە بەر لە ئایینی یەزیدی ڕاستی پەیدا بووە،[233] کە ئەمن خۆم هەرچەند بیرم لێکردەوە نەمزانی یەزیدی ڕاستی و ناراست کامانەن؟ بەڵام چونکو مەبەستی ئێمە لەم کتێبە دا تەنیا ناساندنی دینەکانو ئایینە باوەکانی نێو کوردانە، لەمە زیاتر لەم بابەتە نادوێین.

جگە لە میترائیسم، دینی زەردەشتیش جێگەی سەرەنجی یەزیدیان بووە. بۆ نموونە حەوت خودایەکەی یەزیدیان و چڵۆنایەتی دروستبوونی ئەوان لە خودی پەروەردگار و لەیەکتر، لە دینی زەردەشت وەرگیراوە و هەروەها ئەفراندنی ئاسمانی و فڕینی حەوت خواکە بۆ ئاسمانەکان.

یەزیدییەکان بۆ چوار ماکەی (هەوا، ئاگر، ئاو خاك) حورمەتیان هەیە، ئەم بەشە لەئایینی "سابیان sabian" یا ئەستێرە پەرەستان وەرگیراوە کە لە کتێبە پیرۆزەکەیان "ئیسکاندۆلا skandola "دا نوسراوە.

یەزیدیەکان هەروەها باوەڕیان بە چوار زەمان هەیە و بۆ هەرکام لەو زەمانانە بەشێوەی ڕەسمی جێژن دەگرن، چونکە عەوام وەدەزانن کە شەیتان لە بن هەردی دا دەژی.[234]

---

[232] ئەم وێنانە لە گۆڤاری "نیلوا ستراتدی لەندن نیوز illustrated london news " لە نوامبەری 1951 لە چەند ژمارەدا بڵاو کراوەتەوە

[233] یەزیدیەکان شەیتان پەرەست نین لە پرۆفیسۆر تۆفیق وەهبی ل 49

[234] بۆ دەرکی فەاسەفەی ئایینی یەزیدیەکان و ئاشنایەتی زانستی دەگەڵی، خوێندنەوەی نووسراوەکانی پرۆفیسۆر"ن.مار" بەتایبەتی و هەروەها ڕۆژەلسکۆ و کتێبی یەزیدیەکان شەیتان پەرەستن نین واجبە.

سۆفیگەری و عیرفان لە کوردستان دا و چلۆنایەتیو کاتی سەر هەڵدانی

سۆفی لە ڕیشەی سەوفی عەرەبیەوە هاتوە بەمانای خوری، بەڵام لە زاراوەدا هەروەك لە فەرهەنگە جۆراو جۆرەکانی وەك فەرهەنگی عەمید دا نووسراوە، سۆفی بەکەسێك دەڵێن کە پەیڕەوی ڕێبازی تەسەوف بێ و، سۆفییە بەشێك لە موسڵمانان کە ڕێگەو پیشەیان خۆپاراستنە لە داخوازەکانی نەفسانی و دوور لەوشتەیە کە خوا پێی ناخۆشە بێ.[235]

کورد بۆ خۆیان بە تەسەوەف دەڵێن تەریقەت، هێندێك لە سەر ئەو باوەڕەن کە وشەی سۆفی لە واژەی "سۆفیست sofphfiste "ی یۆنانی وەرگیراوە کە بەمانای زاناو ئەهلی زانستە و هەروەها دەڵێن لە فەلسەفەی "سۆفسطایی"یان وەرگرتووە کە حەکیمانی ئیسلام بە "سۆفیستائیە" ناویان دەبەن[236] و هەروەها ئێژن کە هێندێك کەس ئەهلی تەقوا و زانست بوون کە هەموو کات جل و بەرگی خورینەیان لە بەر دەکرد کە پێیان گووتون سۆفی یا خوری پۆش.

بەڵام لەبابەت سەرهەڵدانی تەسەوەف دا کەسانێك لە لێ کۆڵەرەوان باوەڕیان وایە کە ئەو بیرۆکە دیاردەیەکی نا ئیسلامی یە و لە مەسیحیەت سەر چاوە دەگرێ و

---

[235] فەرهەنگی عەمید ل 704، چاپی بنکەی بڵاوکردنەوەی ئەمیر کەبیر 1357

[236] لە فەرهەنگی عەمید دا هاتووە کە سوفستاییان، کاتی باس کردن لەسەر مەسەلە فەلسەفی و ئەخلاقی و سیاسییەکان لە ڕێگەی مغالەتەو سەفسەتە "سۆفیسم" ەوە بۆی دەچوون و بڕوایان وابوو کە ڕاستی وجود ئەسڵیی نییە. ئەو ئایینە لە سەدەی پێنجی بەرلە میلاد لە یۆنان پەیدا بوە و لە بەناو بانگترین حەکیمەکانی سۆفستایی دەتوانن" پرۆتاغۆرس ناوبەرین کە گوتوویەتی "مرۆڤ هۆی هەڵسەنگاندنی هەموشتێکە" کە بە شێوەی ڕاستەقینە وجوودی نییە. فەرهەنگی عەمید ل 633

ڕیشەکەی لە فەلسەفەی ئەفلاتوونی نوێ دایە، کەسانێکش شایەتی بۆ ئەوەدەدەن کە تەسەوف تەعلیماتی ئاینیی زەردەشت ومانییە، بە شێکیش قوولتر دەڕوانن و پێیان وایە لەژێر کاریگەری ئاینیی بوداو و عیرفانی هیندوەکان و تەقواو ریازەتکێشانی ئەوان دا دروستبووەو لە ڕێگەی ئێرانیانەوە هاتۆتە نێو کۆمەڵگای ئیسلامیەوە.[237] تورحەی ناسری، مەقالەی پێنجەم دوکتۆر حیشمت اللەتەبیبی ل 53

بەشی دەهەم

خەت‌و زمان لە ئەدەبیاتی کوردی داو بەسەرهاتی میژوویی‌یان

زمانگەلی کە ئەمرۆ لەدەست ئێمەدان‌و کەڵکیان لێوەردەگیرێ، لە سەرەتاوە بەم شێوەیە نەبوون، هەروەك گەل‌و نەتەوەکان بۆ گەیشتن بەم ئاستە کە ئێستا تێیدان بە زۆر دەورە گەلی پرتەنگ‌و چەڵەمەدا تێپەڕیون‌و زۆر کەندو کۆسپیان بڕیوە، زمانیش بۆ گەیشتن بەم هەلومەرجانەی ئیستا بە هەورازو لێژی زۆردا تێپەڕیوەو لەگەڵ ئالۆزی زۆر دەستەو یەخە بوە تا توانیویەتی بگاتە ڕێك‌و پێکی‌و شێوەی ئەمرۆیی خۆی. واهەبوە زمانەکانی چەند ناوچە تێکەڵاو بوون‌و دوای گێرەو کێشەیەکی زۆر، تێکەڵاوێکیان لی پێك هاتوە، دوایە لە پڕ کەوتۆتە بەر هێرشی گەلانی بەهێزتر، زمانەکەشیان کەوتۆتە ژێر تەوژمی زمانی گەلی سەرکەوتوو کە بە هیچ شێوەیەکە وەك ئەو زمانەی خۆیان نەچوە کە پێشتر قسەیان پێدەکرد. کەواتە تێك هەڵچوون‌و کێشە دەستیپێکردوە، لە دواییشدا ئەو لایەنە کە فەرهەنگەکەی دەوڵەمەندتر بوە، زمانەکەی دیکەی خستۆتە ژێر کاریگەری خۆی، وێرای ئەوەی کە وشەگەلی دیکە بێ ئەوەی لە ڕووی بەرنامەی داڕێژراوەوە بێ، تەنیا لەسەر بنەمای

---

[237] ئیسلام دە نێران دا، پیترۆ شفسکی، وەرگێڕانی کەریم کەشاوەرز ل 33

[238]

پێویستی‌و لە ئاکامی پێوەندی لەگەڵ یەکتردا هاتوونە نێوی‌و زمانێکی گۆردراو هاتۆتە ئاراوەو هێندێك جار ئەم ئالۆ گۆڕە ریشەیی بوەو بۆتە هۆی ئەوە کە زمانی یەکلایەنەکان بەتەواوی لەناوبچێ.

بە لەبەر چاو گرتنی ئەمە کە زمان یەکێك لە هۆکارە گرینگەکانی یەکبوونی نەتەوەیی‌و قەومییە، بوونی روخساری هاوبەشیتر لە بواری فەرهەنگی‌و مادی‌و مەعنەویدا تەنیا بۆ وەراست گەڕان‌و مستۆگەر بوونی یەکیەتیی میللی‌و نەتەوەییە، هەروەك لەزۆر شوێن‌و یەك لەوان لەسەر قەومی کوردیش، سەرەڕای ئەوەی زۆر هۆکاری تێکدەرو وێرانکەر بۆ لەناو بردنی نەتەوەی کورد لە گۆڕێدا بوەو تەنانەت لێکدابڕینی سیاسی‌و... ش هیچکام نەیانتوانیوە کە لە یەکبوونی نەتەوەی کورد بەرگری بکەن.

سەرەڕای هەموو ئەوانە، باس لە زمانی کوردی پێویستی بە لەبەرچاو گرتنی چەند ئەسڵ هەیە، کە یەکەم‌و بنەڕەتییان دۆزینەوەی ریشەی ئەم زمانەیە، وێرای ئەوەی رابردووی ئەم زمانە زۆر دوورەو بە قەوم‌و تایفەگەلی زۆرکۆن بەستراوەتەوە، ئەم کارە زۆر دژوارەو پێویستی بە لێکۆڵینەوەو توێژینەوەی زۆر پڕزەحمەت‌و لێزانانە هەیە، زۆر مرۆی خاوەن ڕاو ڕوانگەو پسپۆر هەیە، هەر بۆیەش ئەم کارە تا ئێستا بە شێوەی شیاوی خۆی تا ئەمرۆ جێبەجێ نەکراوەو ئەو زانیاریانەی لەبەر دەستیشدان کەمن.

دیارە ئەم وتەیەی من بەم مانایە نیە کە تا ئێستا کارێك لەم بوارەدا نەکراوەو لێکۆڵینەوە نەبوەو هەڵوێست نەگیراوە، بەڵکو مەبەست ئەوەیە کە بەم تاریکایەی بە سەر مێژووی ئەم نەتەوەیەدا کشاوەو دەست تێوەردانی ئەملاو ئەولا لەم بوارەدا بۆتە هۆی ئەوەی کە هەڵوێستەکە ناتەواو بێ، هەر بۆیەش بۆ گەیشتن بە ئامانجی پێویست تێکۆشان‌و هەوڵی زۆری پێویستە. دیارە بۆ کەسێك کە مەبەستی بێ لەسەر زمانی کوردی لێکۆڵینەوە بکا جگە لە دۆزینەوەی ریشەی ئەم زمانەو

باسو خواس لەسەر چلۆنایەتی وەزعی ئێستای، دەبێ تا ئەو شوێنەی دەکرێ دەلیل بێنێتەوەو گەڕانەوە بۆ رابردووی ئەم زمانەش ئەوەندەی بکرێ سوود دەگەیەنێ.

ئیتنۆ گرافی یا زانستی نەتەوایەتی، لەسەر بنەمای قانوونمەندی خۆی زمانی کوردی لەگەڵ زمانی مادی بەیەك زمان دادەنێو زمانی ئەوێستاش هەر بەم زمانە (کوردی) دەزانێو بەتایبەتی بە کوردی موکری Mokre ناوی دەبا. هەرچەند جگە لە چەند وشە لە زمانی مادیی تۆخمان لەبەر دەستدا نیە، بەڵام زاناگەلی وەك "دار مستتر"ی رۆژهەڵاتناسو نووسەری کتێبی "لێکۆڵینەوە لەسەر ئێران"[239] و دوکتور ئیسپایزێرو هوارت ئەم بۆچوونەیان سەلماندوەو زمانی کوردیو مادی بەیەك دادەنێن، نووسەری ئەم کتێبەش هەر لەسەر ئەم بڕوایەیەو پێی وایە ئەگەر زمانی مادی ئەمرۆ بەو شێوە کە زاناکان دەیهێننە گۆڕێ، شوێنەوارێکی لەخۆ جێ نەهێشتوە، لەبەر ئەوەیە کە ئەم زمانە ئەمرۆ

بەم شێوە پانو بەرینە درێژە بە ژیانی خۆی ئەداووەك فارس دەڵێن: آب در کوزەو ما تشنه لبان میگردیم= ئاو لەگۆزە دایەو لە بەردەستمانە کەچی ئێمە بە تینوویی وێڵێن.

هەر چەند زمانی ماددی بە هەموو توانایەوە دە زمانی کوردی دا بوونی هەیە، زانایان لە شوێنەکانیتر بە دوایدا دەگەڕێن، ئەوەش لە حاڵێکدایە کە دەزانین مادیو پارسیش زۆر لە یەکتر نیزیك بوون،[240] کەوابوو لەراستیدا ئەو شوێنەوارانەی کە ئێمە تەنیا بە فارسیان تێدەگەین مادیشنو ئەوە باسێکە کە ئیسترابۆن، جوغرافی زانی یوونانی هێناویتە گۆڕێ.[241] کەوابوو زمانی مادیی کە ئێمە بە زمانی ئەوێستای

---

239 Dar mesteter; Era

240 کتێبی ئێرانی کۆن, ئیسترابۆن, کەلە ل 3ی وەرگرتوە ئاماژەی بە وێکچوونی زمانەکانی مادییو پارسی کردوە, دەبێ ئەوەش زیاد کەین کە ئیسترابۆن لە سەدەی یەکەمی میلادی مەسیح واتە لە زەمانی ئەشکانییەکانداژیاوەو زۆر لە مادەکانو پارسەکان نیزیك بوە.

241 سەبك ناسی, مامۆستا محمد تەقی بەهار (ملك الشعرا) بەرگی 1 لاپەرەکانی 3و4 بەدوا

دەزانین، راست زمانی کوردیەو هەر وەك لە بەشەکانی پێشووی ئەم کتێبەدا ئاماژەمان پێکرد، کوردو ماد یەکنو لەگەڵ فارسەکانیش جیاوازیان زۆر کەمە.

خوالێخۆشبوو مامۆستا ملك الشعرای بەهار لە ئاماژە بە زمانی مادیی کە بە زمانێکی جیای دادەنێو لە دابەش کردنی زمانەکاندا زمانی مادیی جیا لە زمانی پارسی سەیر دەکا دەنووسێ: کۆنترین یادگار لە ژیانی باپیرانی دێرینمان ماوەتەوە "نوسکەکانی ئەوێستا"ن کە پێکهاتەیەکە لە سروودە دینییەکانو فەرمانگەل ئاایینی ئەژدادەکانو

بڕێك لە مێژووی تێدایە کە شانامەی فیردۆسیشدا تا ئەو کات کە دەگاتە زەمانی زەردەشت سێ پیتمان نموونەی دیارە.

ئەم وتارە پێشاندەری ئەو راستێیە کە پێوەندی سیاسیو ئەدەبیو کۆمەلایەتی ئێران هیچ کات نەپساوەتەوەو گاسەی زەردەشت نموونەی کۆنترینی ئەو زمانانەیە. بەلام لە سەر نیزیکی زمانەکانی پارسیو مادی، بە هیچ شێوەیەك نابێ گومانمان هەبێ، چونکو بەوتەی مامۆستا بەهار: ئەگەر هاتباو زمانی مادەکان کە بەشێکی گەورە لە ئێرانییەکانو شار نشینانی ئاریایی ئەو کات بوون جیاوازی لەگەڵ زمانی فارسی هەخامەنشی هەبایە، کورشو داریوشو... لە کەتیبەکانی خۆیاندا کە بە سێ زمانی فارسی، ئاشووریو عیلامین، بە زمانی مادیش دەیان نووسین تا بەشێکی زۆر لە خەڵکی ولاتەکەی لە تێگەیشتنی ئەم کەتیبانە بێبەش نەکردبا، لێرەڕا دەردەکەوێ کە زمانی مادی هەمان زمانی فارسی دێرینە، یا لەو نیزیکەو یەکێك لە زاراوەکانی بوە، لە ناوی پادشاکانی ماد لەگوێن "فرا ئاوەرت"و "خشیترین"و... کە بە ئارت دەست پی دەکا.[242] دیارە نووسەری ئەم کتێبە بڕوای وایە کە زمانی مادی زاراوەیەك لە پارسی نەبوە، بە پێچەوانە پارسی لقێك لە زمانی میللی مادی بوە کە بەر لەو لە سەرانسەری ئێراندا زمانی زاڵ بوە.پێشتر بۆ وەبیر هێنانەوە ئاماژەمان بەوە کرد کە

---

[242] هەمان سەرچاوە

[243] هەمان سەرچاوە.

کوردەکان لە هەموو شوێنی ئێراندا بڵاو بوونەوەو بەشێك لە رۆژهەڵاتناسان بڕوایان وایە کە کوردەکان لە رۆژ هەڵات ڕا بەرەو رۆژئاوا کۆچیان کردوە کە دیارە ئەمە ناتوانێ هەڵگەوتێکی تایبەت یا هیرپگەری تێدا بێ. کوردەکان بەشێك لەخەڵکی ئێران بوونو دوایە لە سەدەکانی زۆر دووردا بە هۆگەلێك کە پێشتر هێمای پی کراوەو پێشی دەکرێ، ئەوان لە ناوچەی بنەڕەتی خۆیان جێگیر بوون کە ئەویش بریتییە لە هەرێمەکانی رۆژئاوا– ئازەربایجان، هەمەدانو ئیسفەهان– بەرەو رۆژئاوا چوونەتە پێش کە ئەویش هەر لە ناوکی ئەو جێگەیە بوە کە ناوەندی جێگیر بوونیانە. ملك الشعرای بەهار لەم بابەتەوە دەڵێ: بێگومان تایفەکانی کورد لەو خەڵکانەن کە لە رۆژگاری زۆر کۆنەوە لە خاکی خۆیاندا کە بەشێك لە ئێرانە نیشتەجێ بوون، زۆرجار بەدوای لەوەڕگەدا، چادرو تاولّەکانیان گواستۆتەوە بۆ دەشتەکانی لوڕستانو شاخەکانی ئیسفەهانو کوەکیلویەو تەنانەت گەیشتوونە قەراخەکانی کەنداوی فارسیش، زمانو دابونەریتیان یەکێك لە کۆنترین زمانەکانو دابو نەریتەکانی ئێرانیەو شێعری کوردی کە بەشێك لە بەشەکانی پێنج هیجایی کۆنە، وشەو زمانی ئەم قەومە یەکێك لە لقەکانی زمانی ئێرانییە.[244]

هەر لەم بابەتەوە گزنیفۆن سەردارو میژوونووسی یونانیی سەردەمی هەخامەنشیەکانیش لە کتێبی ئانابازیا گەرانەوەی دەهەزارکەس هێندێك شتی نووسیوەو[245] زۆر زانای تریش ڕای خۆیان لەم بوارەدا دەربڕیوەو گوتوویانە گاسەی زەردەشت بە زمانی کوردییە کە یەکێك لە لقەکانی زمانی ئێرانییە،[246] کەوابوو زمانێکی کە مادەکان پێی دەدوان نەیدەتوانی زمانێکی جیا لە زمانی قەومەکانی دیکە لەم مەڵبەندە بێ. زمانی ئەوێستایی، زمانی وتوویژی خەڵك بە تایبەتی رۆژئاواو باکووری رۆژئاوای ئێران (کوردستان) بوەو ئەو بەشە لە وشەگەلی مادیش کە لە

---

[244] سەبك ناسی, بەرگی یەکەم پەراوێزی ل 5

[245] ئانا باسیز یا گەڕانەوەی دەهەزار کەس, گزنفۆن ل 307 بەدوا

[246] میژووی وشەگەلی سامی, نووسینی دوکتور ئیسرائیل, چاپی میسر, ل6 تا 45

کەتیبە جۆراوجۆرەکاندا ماوەتەوە، ئەوە دەسەلمێنن، لەلایەکی دیکەش گوتمان کە هێندێك کەس لەسەر ئەو باوەڕەن کە زەردەشتی خاوەن ئەوێستا خۆشی کورد بوە، کەسانێکیش هەن کە دەڵێن زەردەشت ماد بووە و لە بنەماڵەی "سپیتیامە"یە.[247] پلینیۆسیش کە لە 23–79ی زایینیدا ژیاوە لە کتێبەکەی خۆی (مێژووی سروشتی)دا زەردەشتی بە مادیی ناساندووە و[248] ئەوەش لە هەڵو مەرجێك دایە کە زەردەشت بە پێچەوانەی زۆر لە وتەکان لە سەدەی حەوتەمی بەر لە زایینداژیاوە– لە 660ی پێش میلاد لەدایك بوەو 583 وەفاتی کردوە– دیارە ئامانجی ئێمە مێژوو وتن نیە بەڵکو ئاماژە بەو مەسەلەیە کە لە مێژووەکاندا لە هەر جێگایەك لە شتێك یا لە کەسێك باس کرابێو بە مادییان ناو بردبێ، بێ گومان لە چەند جێگەی دیکەش بە کوردیان ناو بردوە یا لە قەومەکانی کوردی هەرە کۆنی وەك لۆڵۆ، کاسایی، میتانی ناویمان هێناوەتە گۆڕێ، ئەوەش ناتوانێ لەوە بەدەر بێ کە کوردو

فارسی ئەمرۆ	ئەوێستایی	کوردی ئەمرۆ	فارسی ئەمرۆ	ئەوێستایی	کوردی ئەمرۆ
شد	بوت	بوو	زود باش	زوت بوی	زووبە
دختر	کنیژك	کەنیشك	ماهی	ماسیا	ماسی[249]

ماد یەك بوونو جیاوازیان تەنیا لە تایفەی بەستراوە بەو بوە.کاتێك زەردەشت مادیی یا کوردە، زمانەکەشی یەکێك لەم دوانە دەبێ، چونکو ئەوانەش هەردوویان یەکن، لەئاکامدا کورد یا مادیی بوە، کە زۆربەی بۆچوونەکانیش بڕوایان وایە کە هەردوو یەکنو بۆ سەلماندنی ئەم وتەش ئەوەندە بەسە کە چاوێك لە وشەکانی ئەوێستا کەینو لەگەڵ هاوتای کوردی خۆی بەرئاوردی بکەینو پێکەوە هەڵیان سەنگێنین، بۆوێنە لەم یەك دوو وشەی خوارێ بڕوانن:

---

247 مەزدیسنا و ئەدەبی پارسی, دوکتور محمد معینی بەرگی1 ل 80

248

249 کار نامەی ئەردەشیری بابەکان, نووسینی احمد کەسرەوی ل 19

دیارە زۆر لە زاناو رۆژهەلاتناسەکان ئەو بۆچوونەیان سەلماندوە کە دەتوانین لە "ئەرنۆلدکە"و "دار میستتر" ناوبەرین.[250] ،[251] ئەوان باوەریان ئەوەیە کە زمانی کوردی پاشماوەی زمانی مادییە، تەنانەت ئەگەر خوێنەری بەرێز لەگەڵ زمانی کوردیی بەتایبەت ناوچەی سابڵاغ (مەهاباد) لە کوردستانی ئێران ئاشنایەتی هەبێو کتێبی زەندو ئەوێستا بخوێنێتەوە تاڕادەیەکی زۆر دەتوانین تێیان بگەنو ئەم شتە وا لەگەڵ بڕوای کوردەکانو لە هەموانیش زیاتر لەگەڵ کوردەکانی ئێرانی تێکەڵاو بوە کە دەڵێن: ئەگەر زمانی فارسیش بە یەکجاری لەناو بچێ دەتوانین لە رووی وشە تۆخەکانی ئێرانی کە هەمان زمانی کوردییە دووبارە زیندووی کەینەوە.

ئیبنی خەلەکان لە زمانی کوردی نووسیویەتی: ئینزان ئەگەر بزوێنی بۆ دابنێی دەبێتە ئینسان، چونکو لە عەرەبیدا پیتی ز هێندێك جار دەبێتە س[252] و ئەمرۆش لە هەورامان بە مرۆڤ دەڵێن "ئینزان"و بە ئەسەد (شێر) دەڵێن "ئەزەد"[253] زمانی کوردی بەشێکە لە زمانی ئینزانی کە زمان ناسەکان ئەو زمانە بە ریشەی بنەرەتی زمانی ئێرانی– ئاریاییو بە بناغەی تەواوی زمانەکانی مادیو هیندیوپارسیو ئیلامی دەزانن،[254] زمانی مادی کە رۆژهەلاتناسەکانو لێکۆلەرەوان بەتێکرا ئەو زمانە بە زمانی ئەوێستا دەزانن، دیارە ئەویش لە بەرامبەر بە زمانی کوردی هەر بە کوردی دادەنین. بۆیە لەسەر ئەم بنەمایە دەتوانین بەمە بگەین لەبەر ئەوەی زمانی کوردیو فارسی زۆر لێك نیزیکن زۆر بە باشی لە یەکتر تێدەگەن. بۆ سەلماندنی ئەم بیرۆکە دەتوانین زۆر دەلیل بێنینەوە، یەك لەم دەلیلانە ئەوەیە کە لەسەر ڕێوشوێنی زمان ناسیو بۆچوونی زمان ناسان، بۆ دیاری کردنی نێوانی دوو زمانو دیاری بوونی سەربەستی ئەوان دەڵێن، هەرکات دووکەس بۆ تێگەیشتن لە یەکترو حاڵی بوون لە

250

251 کتاب راڤەکەل ئێرانو زمانی مادەکان نووسینی دار مستتر

252 ئیبنی خەلەکان, بەرگی هەوەڵ ل 317

253 ئیبنی خەلەکان, وەرگێرانی مەهلەبی کوری ئەبی سەفرە ل 285

254 کوردو کوردستانو شوێنەکانی سەر بە کوردستان, محمد مەردوخ کوردستانی ل 42

قسەی یەك پێویستیان بە وەرگێڕ هەبێ دەتوانین بڵێین لە دوو زمانی جیاواز کەڵك وەردەگرن.

بە لەبەرچاو گرتنی ئەوەی کە مادەکانو پارسەکان کە سالّهای سالێ پێکەوەو لە نیزیك یەکترو لە چوارچێوەیەکدا ژیاون، بێگومان پێوەندی بەیەکەوە ئاخاوتنیشیان هەبوەو لە هەلومەرجێکی وەهادا یا دەبێ زمانێکی هاوبەشیان بووبێ تا بەو زمانە مەبەستی خۆیان لە یەکتر حالی کەنو یا هەرکەسێك وەرگێڕێکی لەگەڵ بێ تا لەقسەی لایەنەکەی دی حالّی بێ. دیارە بەشی دووهەم بەکردەوە ناگونجێ، کەوابێ دەبێ شقی یەکەم بووبێ، هەروەك ئەمرۆ ئەگەر کوردێکو تورکێك بکەونە یەك بۆ یەکتر حالّی کردن لە زمانی فارسی کەڵك وەردەگرن کە زمانی رەسمی ولاّتەکەیە، ئەگەر ئەوکاتیش وابووبێ سێهەمیان کامە بووە؟ وێڕای ئەوەی دەزانین شتی وا نەبوە، ئەگەر بشبووبێ زمانی هاوبەش مادی بوە، چونکو مادەکان فەرمانرەوای ئێران بوونو، خەڵکی ئێرانو یەك لەوان گەلی فارسیش هەر بوەو سەدەو نیوێك ئەم وەزعە درێژەی هەبوەو زمانیشیان زمانی زاڵی خەڵکی ئێران بوە، وێرای ئەوەی ئەوە مستۆگەرە کە لە هەر ولاّتێك هەموکات راوێژی زمانی قەومی زاڵ دەبێتە زمانی رەسمی ولاّتەکە. بەم وتەیە لەهەردوو حالّەتدا مەبەستی ئێمە دابین دەبێ، ئەگەر لە زمانی یەکتر تێدەگەیشتنو یا زمانێك بە دوو راوێژی جیاواز بوە بەلاّم لەیەکتر حالّی بوون کە ئەم بۆچوونە لەراستی نیزیکترە دیسانیش مەبەستی ئێمە دابینەو، ئەگەر زمانی مادی زمانی رەسمی ولاّت بوە کە لەم حالّەتەدا خەڵك ناچار بوون فێری بن تا بتوانن کاروباری رۆژانەیان جێبەجێ بکەن. لێرەشدا مەبەستی ئێمە کە بریتییە لەوەی پارسیو مادی لە زمانی یەکتر گەیشتوون دابین بوە.

ئێستا لەسەر کوردو مادیش هەر شتێکی ئاوایە، بەم جیاوازییە کە (کوردومادی) هەنگاوێك لە پارسیو مادیی لەپێشتر بوون، چونکو ئەودوانە یەکنو لە دەوەرێك دا بوون، هەر وەك زۆربەی لێکۆڵەرەوانی وەك ملك الشعرای بەهارو دار مستتر بەو ئاکامە

---

[255] مێژووی زمانی فارسی دوکتور پەرویز ناتل خانلەری بەرگی هەوەڵ ل 145

گەیشتوون کە کوردو ماد دوو تایفە لەیەک نەتەوەن. تا جییەک کە "ئەرانسکی"و هێندێکیتر کە باسمان کردوونو لەدوایەش ئاماژەیان پێ دەکرێتەوە، زمانی کوردی بە تەواوی بە زمانی ئەوێستایی‌و مادیی دەزانن.[256] لەلایەکی تر ئێمە دەزانین کە زمانی دەورەی دێرینی ئێران، هەتا هەرەس هێنانی هەخامەنشیەکان بریتی بوە لە مادیی‌و پارسیی دێرین‌و لە سەدەکانی نێوەراستیش‌دا دوای سلووکییەکان واتە لە دەورەی ئەشکانی‌و ساسانییەکان‌دا زمانی ئێرانیان زمانی پەهلەوی بوە کە لەگەڵ زمانی مادەکان، کوردەکان‌و قەومە گچکەکانی ئەو دەورەو زمانی ئەوێستایی یەک بووە.زمانی کورد ئەمرۆکە هەمان زمانی مادییە، هەمان زمانی پەهلەوی سەردەمی پارتی‌و ساسانییە، کە دەڵێن جێگەی زمانی مادی گرتۆتەوە. نووسەری کتێب بە لەبەرچاو گرتنی ئەم راستیانە بێ راوەستان بەدوای وشەی مادیا، مادیی وشەی کوردو کوردیشی لی زیاد دەکا، چونکو لە رابردووی دووردا هەروەک پێشتر ئاماژەمان پێ کردوە، ماد بریتی بوە لە یەکیەتی کۆی تایفەگەلێك کە هەرکام لە بەرپرسی تایفەکان رێبەری ئەم یەکەتیەیان لە عۆدە بوەو حکوومەتیش لە کاتی بەرێوەبەری هەر تایفەیەک لەلایەن ئەم تایفەوە پێك دەهات.[257] روونیشە کە ناکرێ چەن تایفە یەکگرتووبن‌و حکوومەتی هاوبەشیان هەبێ‌و چەند سەدە بەیەکەوە ژیابن، بەلام زمانی جیا لە یەکتریان بووبێ‌و لە زمانی یەکتر حاڵی نەبووبن. هەرچەند وێدەچی راوێژیان بەیەکەوە بڕووسکە جیاوازییەکیان بووبێ، هەر وەک لە نێو زاراوەکانی زمانی کوردیش یا لە نێو زاراوەکانی ئەمڕۆی ئازەربایجانیش‌دا بەرچاو دەکەوێ، بێجگە لەم تایفەگەلە کە وڵاتەکەشیان بەربڵاوییەکی ئەوتۆی نەبوە کە هەڵو مەرجێکی وا پێك بێنێ‌و لەسەر پارچە خاکێکی چکۆلەدا ژیاون، ئەم حاڵەتە چاوەڕوان ناکرێ، بەڵام لەوەش کە ئەم زمانە بەم بەرتەسکییە، هی زمانە ئێرانییەکانە گومان نیە.[258]

---

[256] سەرەتای فقە اللغەی ئێرانی ای.م. ئەرانسکی, وەرگێرانی کەریم کەشاوەرز ل 160 بەدوا

[257] میژووی زمانی ئەدەبی ئازەربایجان. تۆفیق حاجیف ل 20 تا 21

[258] سەرەتای فقە اللغەی ئێرانی, ای.م. ئەرانسکی ل 58

ئاکامێکی دیکەی کە نووسەری کتێب گیری کەوتوە ئەوەیە کە ئەو زمانەی لە سەرەتارا ئەوێستایان پێ نووسیوە هەر ئەم زمانە پەهلەوی یا پەهلە=فەهلەیە کە زمانو راوێژی مادیش بوە، کە بەدوای لەناو چوونی حکوومەتی مادو بەدەسەلآت گەیشتنی پارسییەکان لەباو کەوتو زمانی فارسی جێی ئەوی گرتەوە، لێرەدا ئەگەر نووسەر لەوشەی زاراوە کەلّك وەردەگرێ لەبەر ئەوەیە کە بڕوای وایە مادیو پارسی یەك زمان بوونو جیاوازیەکی ئەوتۆ لە گوتنیاندا نەبوە، چونکو هەر وەك گوتمان، ناگونجێ لە پارچە خاکێکدا، قەومی بالآدەست (ماد) بۆ خەلّکی ئەو ناوچە نا ئاشناو غەریبە بێو لە قسەی ئەوان حالّی نەبن. دواتر لە سەردەمی ساسانییەکاندا هەروەك دەزانین، ئەردەشیری بابەکان بۆ ئەوەی کە زمانی ئێرانیان کە لە زەمانی ئەشکانییەکاندا شپرزە ببوو وشەو زمانی یۆنانی رەخنەیەکی زۆری تێدا کردبوو هەروەك لە بارەگای گەورە پیاوانداا زمانی باو یۆنانی بوە،بڕیاریدا بۆ پاك کردنەوەی زمانی ئێرانیو یەك دەنگ کردنی ئەو دەست بەکار بێو چونکو لە رابردووی دووردا هەمووشت دەچۆوە سەر دینو ئایینو فەرهەنگو کاروباری مەعنەویو پەروەردەو فێرکردنیش لەژێر دەزگای ئایینیدا بوو، بۆیە جێبەجێ کردنی ئەو کارەشی بەئەوان سپارد، بەتایبەتی گرینگیکی تایبەتی کە ئەردەشیر بە یەکبوونی دینو رەسمیەتدان بە ئایینی زەردەشتی بوو، ئەوە بوو کە هەردووك کار بەیەکەوە دەست پێ کراو بە سەر لە نوێ نووسینەوەی ئەوێستاو کۆکردنەوەی ئەوو حاشیە نووسی لەسەر زەندو پازەند بە زمانی پەهلەویو... بەوتەیەکی تر بەتیرێك دوونیشانەی ئەنگاوتن، وێرای تازەکرانەوەی ژیانی ئایینی زەردەشت، نووسینی کتێبگەل ئایینی بە زمانی پەهلەوی بەرێوە چوو، لە راستیدا زاراوەی جۆراوجۆر کە هاتبوونە نێوو ئەو وشەگەلە بیانی کە وەك زمانی یۆنانی هاتبوونە نێو زمانەکە دووریان خستنەوە، هەروەك حالّەتی رەسمی پەیداکردنی زمانی پەهلەوی، هەموو خەلّکی هەولّی فێربوونیان دەدا زەختێکی نادیاری لی کەوتبۆوە.

لێرەدا پێویستە ئاماژە بکرێ کە زمانی پەهلەوی زمانی مادستان بووە کە بەو دەورەیان فەهلە یا پەهلە گوتوە، ئەو ناوچەش بریتی بوە لە مەڵبەندەکانی "اصفهان، ڕەی، هەمەدان، ئازەربایجانو کوردستان، دیارە کوردستانی ئەسڵی کە بەشێك بوە لە باکووری ڕۆژئاواو ڕۆژئاوای ئێرانو چەند بەشێك لە دەوەری بەهتانو ناوچە گەلێکیش لە نێوان زێی گەورەو چووك واتە پەهلەوی لە راستیدا دوایە بۆتە پەهلەوییەو لەراستیدا پەهلەوی هەمان زمانی مادی بووە.[259]

زمانی پەهلەوی لەلایەن هەرکەسەو بە شێوەیەك لێك دراوەتەوەو بۆلایەك ڕاکێشراوە، بەڵام ئەوەی کە دەبێ بیڵێین ئەوەیە کە ئەم زمانە زمانی مادەکان بوە، جا هەرکەس چۆنی بۆ دەچێو (ئەم لێکدانەوانە کامیان ڕاستە، باسیکی جیاوازەو پێویستی بە لێدوانێکی زیاتر هەیە) هۆی ئەم لێکدانەوە جۆراوجۆرانەش ڕوونە. چونکو ئەمڕۆ لەخاکی مادەکاندا نەتەوەو تایفەی لێك جیا دەژین کە بە درێژایی چەند سەدەی درێژو جێ گۆڕینی قەومیو کۆچە جۆراوجۆرەکان گەیشتوونە ئەم مەڵبەندەو لەگەڵ خەڵکی وێ تێکەڵ بوونو لە ئاکامدا هەرکەس هەوڵدەدا خۆی بە خاوەنی مافێکی زیاتر بنوێنێو ئەم دەوەرە بەخاکی باو باپیرانی خۆی لەقەڵەمدا کە بە وتەی ئاغای ڕەئیسنیا هەمووی ئەم داوایانە لە نەبوونی بەڵگەی پێویست لە سەردەمەکانی بەر لە ئیسلام لە نێو لێکۆڵینەوەکانی لیکۆلەرەوان سەرچاوە دەگرێ.[260]

لەکۆتاییدا بە سەرنجدان بەم دەلیلانەی پێشتر هێناومانەوە، تا ئەوکاتەی لێکۆلەرەوەکانو بەتایبەتی توێژەرەوەکانی ئێرانی، وەدوای ئەگەرو مەگەری دووبارەو چەند بارە دەکەون، سەرەڕای ئەوەی بەڵگەی زیندووی وەك ئەوێستاو ئەو کتێبانەی بە زمانی پەهلەوی نووسراون کە بە دڕان پێدا هێنانی هەمووی ئەوانو هی

[259] الفهرست محمد کوری ئیسحاق الندیم, وەرگێڕانی محمد رزا تجدد ل 22 بەدواو دکتور پەرویز ناتل خانلەری بەرگی یەکەم ل 247

[260] تازەربایجان لە گەشتی میژووی ئێران دا, ڕەحیم ڕەئیس نیا, بەرگی دووهەم ل 855

دیکەش لەگەڵ زمانی کوردی دێتەوە،[261] دیسانیش بەدوای لێکۆلینەوەی نابەجێ یا ئاسەواری زمانی مادییدا عەودالّن، هیچ ئاکامێکی ئەوتۆ دەست ناکەوێ. بە بەراورد کردنی زمانی پەهلەوی‌و کوردی، دەردەکەوێ کە زمانێکی تا ئەمرۆ بەپەتی‌و تۆخی ماوەتەوە هەر زمانی کوردییەو هەروەك "ئیسترابون" باس دەکا زمانی پەهلەوی زمانی وتووێژو ئاخاوتنی گەل‌و پارسی دێرین، زمانی ئەدەبی سەردەمەکانی بەر لە ئیسلام بوە کە بۆ نووسینی فەرمانەکانی دەوڵەتی‌و نووسین کەڵکی لی وەردەگیرا.[262]

شتی جێگەی سەرنج بەتایبەتی لە پێوەندی لەگەڵ وتەکەی ئیسترابون، بریتییە لەوەی کە تەواوی کتێبەکانی سەردەمەکانی بەر لە ئیسلام کە ئەمرۆ بەدەستەوەن، دوای ئیسلام سەر لە نوێ نووسراونەوە یا نووسراون، هەموویان بە زمانی پەهلەوین‌و ئەوە خۆی دەلیلە بۆ ئەوەی کە ئەوانەی خەریکی زیندوو کردنەوەی ئاسەواری بەر لە ئیسلام بوون، لە زمانی وتووێژ کە خۆشیان زانیویانە کەڵکیان وەرگرتوە.

هەروەك بەڵگەیەکی زۆر کۆنی کە لە "فیوم"ی میسر دەست کەوتوە بەزمانی پەهلەوییەو میستێر ویست" پسپۆری زمانی پەهلەوی دەڵێ ئەم بەڵگە هی سەدەی دووهەمی کۆچییەو جگە لە ئەوێستا تەواوی ئەو کتێبانەی بە پەهلەوی نووسراون دەگەڕێنەوە بۆ دوای سەردەمی ساسانی،[263] دەورەیەك کە ئێرانییەکان ماوەیەکی زۆر دواتر کەوتنە بیری ژیاندنەوەی زمان‌و سەربەستی خۆیان. بەڵام لەجیاتی راڤە لەسەر ئەو شتەی هەمانە، وەدوای ئەوە دەکەوین کە نیمانەو چاوەروانین یەکێك بێ‌و لە سەردەمە کۆنەکان‌دا بەڵگە بداتە دەستمان‌و بڵێ: ئەوەی ئێوە بە شوێنی دا دەگەڕێن ئەوەیە !

---

[261] وەك ملك الشعرای بەهارو تەوانیتر کە لەم کتێبەدا نموونەی زۆرمان لی هێناونەوە

[262] مێژووی قەدیمی ئێران, ئیسترا بون, بەرگی پێنجەم ل 67

[263] کورد و کوردستان‌و شوێنەکانی سەر بەو, محمد مەردوخ ل 44

بەڵام ئەوەی هەمانە، زمانێکە کە قسەی پێ دەکەین‌و هەر ئەوەندە بەسە زمانی پەهلەوی‌و زمانی کوردی لە پەنا یەك دابنێین‌و وێکچوونی زۆرو زەوەندی ئەوان بە یەکەوە هەڵسەنگێنین، لە هەلومەرجی ئەمڕۆدا باشترین نموونە لە زاراوەکانی کوردی، زاراوەی لوڕییە کە لە تێکەڵی لەگەڵ بیانیان پارێزراوە. دوای ئەو زاراوەی "کەلهوڕی kalhary"یەو پاشانیش "گۆران (Goran"و "هەورامی Avrami"و "گیلی"و "کرمانجی" واتە تەواوی زاراوەکانی زمانی کوردی.

سێر سیدنی ئیسمیت دەڵێ: زمانی کوردی خاوەنی ئالۆگۆڕو بەرەو پێش چوونی ڕاستی‌و قەدیمییەو لە زمانی "فارسگەلی قەدیم" (زمانی لەوحەی داریوش)یش زۆر کۆنترە، بە شێوەیەك کە لە سەدەی شەشەمی بەر لە میلاد کە هێشتا زمانی پەهلەوی هەر مابوو، زمانی کوردیش هەبوە[1]خوێنەری بەڕێز ناچارە بۆ ئەوەی ئەم مەتڵەبە باش حاڵی بێ جارێکیتر ئەمە بخوێنێتەوە.

بۆ وەدوا کەوتن‌و دۆزینەوەی ڕیشەی زمانی کورد هێندێك کەس دەست بە کار بوون‌و زۆر مەسەلەو مەتڵەبیان بۆ ڕوون بۆتەوە، هەر وەك: "ئ . شودزکو"[2] کە خۆی لە پێوەرانی ئەم لێکۆڵینەوەیە[3]الف‌و بێی زمانەکانی کوردی‌و فارسی بە یەك دەزانێ‌و پرۆفیسۆر "سایکس Saykce" بە خوشحاڵی‌و دڵنیایی لە ئاکامی لێکۆڵینەوەکەی خۆی دەڵێ: مادەکان یەکێك لە عەشایری کورد بوون کە لە ڕۆژهەڵاتی ئاشوور لە خاکێکدا دەژیان کە هەتا باشووری دەریای مازندەران "کاسپین" درێژەی هەبوو، زمانەکەشیان وەك هی هەموو کوردەکان ئاریائیە.[4]دومۆرگان دەنووسێ: زمانی کوردی یەکێك لە لقەکانی هێندو ئێرانییەو

---

[1] میژووی ئاشوور، سێر سیدنی ئیسمیت ل 195

[2] A . Chodzyko کتێبێکە کە لە سەر زاراوەی سلێمانی لیچکۆڵینەوەی کردوە.

[3] ئەم کەسە کە کونسوولی ڕووس بووە، کتێبێکی لێکۆڵینەوەی لە سەر زاراوەی کوردی سلێمانی بە زمانی فەرانسە نووسیوە کە لە ڕۆژنامەی ڕووداوەکانی ڕۆژانەی ئاسیاییدا لە ساڵی 1857 بڵاو بۆتەوە.

[4] میژووی گشتی میژوو نووسان لە پرۆفیسۆر سایس، ل 253

جگە لە یەك دوو بابەت نەبێ فەرقێکی ئەوتۆی لەگەڵ فارسی نیە، زاراوەی خەڵکی موکریان (سابڵاغ یا مەهاباد) تۆخترینی زاراوەکانە.[5]

میجێرسۆن Mijirsonیش لە سەر ئەو باوەڕەیە کە زمانی کوردی خاوێنترینی زمانەکانی ئاسیایە لە بواری تێکەڵی لەگەڵ زمانی عەرەبی[6]و ئەو زانایە کە بە قەدرایە کوردێك کوردی دەزانێو زیاتر لە زانایەکی کورد لە سەر زمانی کوردی زانیاری هەبوە، درێژە دەداو دەڵێ: زمانی کوردی بێ ئەملاو ئەولا لە زمانی فارسی قەدیم نێزیکترە لە نێزیکی زمانی فارسی ئەمڕۆ لە زمانی فارسی کۆنو ئەو زەمانەی کە مێژووی ڕاستو دروستی ئێران بۆتە بیروڕاو بۆچوونی ئەمو ئەو لە ناو چووە، زمانی کوردی کە ئاریایی ڕاستو ڕەوانو ڕەسەنە تا ئەمڕۆش لە نێو شاخە بەرەو ئاسمان هەڵچووەکانی کوردستان پارێزراوە [7].

بۆ سەلماندنی ئەم وتەو بۆچوونانە دەتوانین زۆر نموونە بێنینەوە کە یەکێك لەوانە هەر وەك لە پێشدا ئاماژەمان پێ کردوە وشەگەلێکی فرەیە کە لە ڕاستیدا هەر وشەی ئەوێستاییەو ئەمڕۆش لە کوردیدا بە تەواوی بە کار دەهێندرێن کە چی لە فارسی ئەمڕۆییدا نین. سەرنج بدەنە ئەو چەند نموونانەی کە لە ژێرەوە دەیانهێنین:

1) ئەمە، Ama ئاماژە بە نێزیك ئەمە،

2) ئەوە، Ava ئاماژە بە دوور ئەو،

3) نیمەڕۆ، Nimaro نیوەڕۆ،

4) ئەوبەر، Avbar ئەوبەر.

ژمارەکانی یەکو دوو ڕاست وەك خۆیان لە یەکێك لە لەوحە زێڕینەکاندا کە لە تەختی جەمشید دۆزراوەتەوەو هی سەردەمی هەخامەنشییەکانە، نووسراون، ئەم لەوحە لە مووزەی ئێرانی باستاندا مەوجوودە[8]و زۆر وشەیتری وەك مزگەوت

---

(5) Jam de morgan: mission saenti frgue vol 2 p.b

(6) ڕاپۆرتی سلێمانییە 1918 ل 85

(7) مێژووی کوردو کوردستان، پرۆفیسۆر محەمەدئەمین زەکی ل 132

(8) جوغرافیای کوردستان، ناصر محسنی ل 9 تا 58

Mzgavt، دەرزی Darzi، دەرزیگەر Darzigar، بەرگدروو، خەوتن Khavtn کە هەموویان لە ئەوێستادا هەنو لە کوردی ئەمڕۆشدا زۆر باون، لە حاڵێکدا کە لە فارسی ئەمڕۆدا هەر نین، دیسانیش بۆ زیاتر ئاگادار بوونو بەرئاورد کردن، سەرنج بدەنە ئەم وشانەی ژێرەوە:

کوردی	ئەوێستایی	فارسی ئەمڕۆ
بەرخ	وراخا	برّه
هاوین	هامین	تابستان
گرتن	گرتن	گرفتن
لێستن	لێستن	لیسیدن
نەیهێشت	نەیهێشت	نگـژاشت
هەموویان	هەموین	همەشان تمامشان
وشتر	وشترا	شتر
مەڕ	مەی	گوسفند[1]

بەم شاهیدانەوە لەم یەقینە نێزیك دەبینەوە کە نووسراوەکانی زەندو ئەوێستا، نێزیکترین زاراوە لە زاراوەی کوردیو بە تایبەتی زاراوەی موکرییەو هەر وەك مستۆگەرە کە ئەسڵ زمانی موکرییەو زمانی پارسی ئەو سەردەمیش هەر ئەم زمانە بووەو شوێنەواری مەوجوود لە ئیستەخر (پرسپولیس)یش پشتیوانی ئەم بۆچوونەیە. نووسینی ئەم زمانەش وەك تەواوی زمانەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستو ڕۆژهەڵاتی نێزیك کە کەوتوونەتە ژێر دەسەڵاتو ڕکێفی عەرەبان، چوونە ژێر کاریگەری زمانی عەرەبی، ئەلفو بێیەکەیان لە عەرەبی وەرگرتوەو زاراوەکانی کوردیش بە ئەلفو بێی عەرەبی دەنووسرێن. زۆر بە داخەوە تاقمێك لە ژێر کاریگەری ئەو بیرۆکە بڕیار دراوەی هەر

[1] کارنامەی اردشیر بابکان، احمد کسروی لاپەڕە جۆراوجۆرەکان.

وەك لە سەرەتای ئەم کتێبەدا ئاماژەمان پێ کرد ئیراد لەم کارە باشە (نووسین بە ئەلفو بێی کوردی) دەگرنو بە کارێکی خراپی دەزانننو قسەی خراپی وەك ئەم کارە ئەسالەتی کوردان وەردەگرێتەوە، سەیرتر لەوەش ئەم قسە بێ جێیانە بە دوای لزگەیەك مەتلەبی دیکەدا دێنن کە نیشاندەری ئەوەن زمانی کوردی زمانی ئاریاییەو نیشانەی ئاریایی بوونو ئێرانی بوونی ئەوانە، واتە دوای ئەوەی بە وتەی خۆیان سەلماندیان کە زمانی کوردی، دایکی زمانەکانی ئێرانی ـ فارسی قەدیمو پەهلەوی یا زمانی زەندو ئەوێستایە، دەنووسن: زمانەکانی کوردان سەرەڕای ئەوەی ناتەباییو شێواوی زۆریان پێوە دیارە، هەموو لقی زمانی ئێرانینو ناکۆکی کوردیو ئێرانی زاتیو بونیادیی نییە، بەڵکوو دوایە هاتۆتە گۆڕێو سەلماندنی ئەم بۆچوونەش پێویست بە بەیانی دەلیل ناکا. ئەو مێژووانەش کە زانایانی کورد نووسیویانە وەك شەرەفنامە، بە زمانی فارسی نووسراونو هەتا ئێستاش پیاوانی پیری خوێندەوار نامەکانی خۆیان بە فارسی دەنووسن. لە سالّی 1921ڕا هەوڵ دراوە زمانی کوردی بکەنە زمانی قەڵەمو لە جێگەی زمانی فارسی دابنێن، دوایەش بۆ دەستپێکی ئەم بۆچوونە چەند بەیتێکی وەك "میهرو وەفایان" لە سالّی 1345ی هەتاوی بە فارسیو کوردی لە تەورێز چاپ کردوەو کەوتۆتە بەرچاوی خوێنەران تا بزانن چۆن لە ژێر پەردەی زمانی قەومیدا، زمانی ئەدەبیو نووسراویی نەتەوەیەك دەشێوێنن[2-3]

---

[2] ئەو بەیتە لە سالّی 1345ی هەتاوی بە هیمەتی ئاغای قادر فەتتاحیقازی بە هۆی چاپەمەنی زانکۆی تەورێز چاپ کراوەو بلاّو بۆتەوە.

[3] خەتو زمانی کوردی لە سالّی 1321ڕا لە کوردستانی عێراق هاتۆتە گۆڕێو لەو کاتەوە تا کاتی ڕاپەڕین نە هەر لە قوتابخانەکان بەڵکوو لە هێندێك لە زانکۆکانیش باو بووە، لە سالّی 1970 بە دوا کۆڕی زانیاری کورد بۆ لێکۆڵینەوەو وەرگێڕانو چاپو بلاّو کردنەوە لە بەغدا داندرا بوو کە ئەدیبی زۆر بە ناو بانگی تێدا بوو، دەیانو بگرە سەدان بابەتیان بە شێوەی زۆر لەبارو جوان بلاّو کردۆتەوە. لە ڕاستیدا نووسینی کوردی لە کوردستانی عێراق دەیان سالّە جێی خۆی گرتوە. ئەگەر لە زەمانی شای ئێڕانو ئاخوندەکانیش لە کوردستانی ئێران ئەم کارە ساغ بوو. بەڵام هەر لە زەمانی کۆمەڵەی (ژ ـ ك)و دواتریش لە حیزبی دێمۆکراتو کۆماری کوردستاندا هەوڵی زۆر بۆ نووسینی کوردی دراوە، هەر چەند خەتێکی ئیستاندارد نەبووە بەڵام گۆڤاری نیشتمانو ڕۆژنامەی کوردستانو گۆڤارەکانی هاواری نیشتمان، هەڵاڵە، گڕو گاڵی منداڵان لەو سەردەمەدا زۆریان لەو بابەتەوە خزمەت کردوە. دوای شۆڕشی گەلانی ئێرانیش لە سالّی 1357ی هەتاویدا هێزە سیاسییەکانی کوردستان هەمۆیان بە کوردی بلاّوکیان هەبوەو حیزبی دێمۆکرات لە سەرەوەی هەمۆیانو لە پێش هەموانداا کلاسی زمانی کوردی داناو بلاّوکیان بە کوردی زۆر بووەو لە کاتی شۆڕشی چەکداریشدا لە هەمو مەکتەبەکانی کە لە

ئەم چەشنە نووسراوانە ئەگەر لە لایەن کەسانێکی نەخوێندەوار بڵاو کرابانەوە، جێگەی ئیراد نەبوو، بەڵام بە داخەوە کاتێك دەبینین کەسانێکی خوێندەوارو خاوەن خامەو تەنانەت زاناشن، ئەو کات کە بیری خوێنەران بە لاڕێدا دەکێشرێ مرۆڤ تووشی کەسەر دەبێ، ئاخر خاوەن بوونی زمانێك لە سەر بنەمای زانستیو لە مێژینەو نووسینی بەڕێگە وڕەسەت بۆ هەر قەومێكو نەتەوەیەکەو جێگەی شانازیو سەربەرزییە، جا ئەم زمانە لە هەر بنەماڵەیەکی زمانی بێ.

کاتێك نەتەوەیەك بە زمانێك دەدوێ مافی خۆیەتی پێشی بنووسێ، زمانو خەتو نووسینی هەر قەومێك نە تەنیا کەسایەتی ئەو قەومە ناشێوێنێ بەڵکوو بە ناسنامەی کەسایەتیو پلەی بەرزی ئەو نەتەوەش دەژمێردرێ. بەیتێکی کە بەشێك لە ئەدەبیاتو فولکلوری نەتەوەیەك جێگەی شانازی مێژووەکەیەتیو بە زمانی ئەو قەومەشە، دەبێ هەر بەو زمانەش بنووسرێ تا بتوانن چۆنایەتی دەرخەن. بەدبەختی قەومێك لەمە دایە کە بۆ نووسینی فولکلورو ئەدەبیاتی خۆی خەتو ڕێنووسێکی نەبێو لە ئەلفبای خەڵك کەڵك وەرگرێ. ڕەئیس نیا، چ جوان دەڵێ: زمان پڕ بەهاترین سامانە کە پاسەوانی لە بایەخەکانی مەعنەوی گەل دەکا. بۆ موتالای قانوونمەندیو گەشە کردنو بەرەو پێش چوونی زمانێك، پێویستە سەرچاوەو هەوڵەکانی نەتەوەیی لە شکڵ پێدانی ئەو گەلەی کە خاوەنی زمانەکەیە بە شێوەیەکی هەمە لایەنە لێکۆڵینەوەو توێژینەوە بکرێ[1].

لە هەموو شت گرینگتر ئەوەیە کە بزانین زمان بێ نووسین پایەو بناغەی نیەو وەك مرۆڤێك دەچێ کە ڕۆحیان کێشابێو لە سەر جیسمەکەی ڕاوە بکەن، دیارە گیانی بێ

ژێر دەسەڵاتی پێشمەرگەدا بوون لە قوتابخانەکان بە کوردی دەرس دەگوتراوە. ئەگەر دواتریش لە بنکەی سەلاحەدین لە ورمێ دانراو گۆڤاری سروەی دەر کرد، خەڵك هەر لە چاوی هێزە سیاسییەکانی دەزانیو هەر ئێستاکە زیاتر لە 10 گۆڤارو ڕۆژنامە هاوکات بە دوو زمانی کوردیو فارسی بە نهێنیو نیوە ئاشکراو تاقو لۆقیان بە ئیزنی کۆماری ئیسلامیش دەردەچن. یارمەتییەکی باشیان بە بەرەو پێدانی خوێندنو نووسینی کوردی لە نێو کیژو کوڕانی کورددا داوەو لە زۆر شوێنیش خەڵك بە هیمەتی ڕۆشنبیران بۆ خۆیان کلاسی کوردییان داناوەو بە پێی توانا لە خزمەت پەرە پێدانی ئەدەبو فولکلوری کورد دان. (وەرگێڕ)

[1] ئازەربایجان لە گەشتی مێژووی ئێرانداا، ڕەحیم ڕەئیس نیا بەرگی دووهەم، لاپەڕەکانی 40 تا 839

ڕۆحیش جگە لە مردوو چیتر نییە. زمانی بێ نووسینیش بێ جوولّەو مردوەو لە ماوەیەکی کورتدا لە ناو دەچێو لە بیر دەچێتەوە.زمانی کوردی زمانێکی زیندوەو هەر لە هەوەلّەوە خەتو نووسینی هەبوەو خەتی پەهلەوی خەتی کوردی بووەو وەەك پێشتر باس کراوە زۆربەی لێکۆلّەرەوان گاتەکانی زەردەشت بە کوردی دەزانن‌و هەر لە زۆر کۆنەوە زمانی پەهلەوی‌و نووسینەکەی زیاتر خراونەتە پاڵ کوردان. لێکۆلّینەوەکان‌و دۆزینەوەکانی ئەوان لە ناحیەی "تورکان" ئەو نایەکبوونی‌و جیاوازی ڕایەکان کە لەم بوارەدا هەبوە لە ناو بردو سەلماندی کە بە پێچەوانەی هێندێك بۆچوون کە زمانی ئەوێستاییان بە زمانی ڕۆژهەلّاتی ئێران دەزانی، دەرکەوت کە زمانی ئەوێستا لەگەلّ زمانی ڕۆژهەلّاتی ئێران جیاوازی زۆریان هەیە[2]، بەلّکوو زمانی ئەوێستا بە تەواوی زمانی ڕۆژئاوای ئێرانە[3].

سەید ئەحمەد کەسرەوی زمانی مادی بە زمانی زالّی هەرێمەکە دەزانێ‌و زمانەکانی وەك ئازەری بە نیوە زمان دادەنێ‌و زمانی پەهلەوی بە ناوکی بنەڕەتی نیوە زمانەکان دادەنێ یا بە واتایەکیتر ئەوانە بە زمانی ناوچەیی حیساب دەکا[4]. بە هەمووی ئەم دەلیل‌و بەڵگانەی ئاماژەیان پێ کرا، ئەگەر ماوەیەك بە هۆگەلێك‌و کاریگەری هێندێك هۆکار، خەڵك نەیانتوانیبێ بە زمانی خۆیان بنووسن کەمتەرخەمیان کردوە. ئێستاش لە هەر شوێنێك‌و بە هەر هۆیەك دەست بە نووسین بکەن‌و زانستی نووسین لەگەلّ زاراوەی خۆیان پێکەوە گرێ بدەن وریایی‌و هۆشیاری خۆیان دەنوێنن‌و زۆریش جێگای شانازییە. ڕاست بە پێچەوانەی ئەم بیرۆکەی لە سەرەوە هات، هەر وەك ئەو لە سەر پێوەندی ڕیشەیی زمانی کوردی‌و فارسی قەدیم‌و پەهلەوی نووسیویەتی کە هیچ پێویستی بە دەلیل نیە، ئەو وتەی ئێمەش بەو ئەندازە ڕوونە، چۆنکوو ئەو دەستە لە زمانەکان کە ڕیشەی ئاریاییان هەیە زۆرن‌و دەشزانین هەموویان وێڕای

---

[2] هەمان سەرچاوە، لاپەڕە 853

[3] گاتاکان، ڕاپۆرتی پور داود، ل 49

[4] کاروەند کەسرەوی ل 338 بە دوا

ئەوەی زاراوەی تایبەت بە خۆیان هەیە، خەتو نووسینی تایبەت بە خۆشیان هەیەو ئەگەر لە نێو ئەواندا چەند قەومێکی وەك ژێرمەنو ئەنگلۆ ساکسۆن لە پیتی لاتین کەڵك وەردەگرنو زاراوەی خۆیان بەم پیتانە دێننە سەر کاغەز هیچ ئیرادی تێدا نیە، چۆنکوو گرینگ دەربڕینی مەبەستی هەر کەسێك لە قەومێکە بە زاراوەی هەر ئەو نەتەوەو حاڵی کردنی مەتڵەبی خۆی بە یەکتر. ئێستا با لە خۆمان بپرسین ئەو نەتەوە جیاوازانەی ئوروپاو ئەمریکاو ئوقیانووسیە کە بە پیتی لاتین (گۆشەیەك لە ئیتالیا) دەنووسنو زاراوەی خۆیان دێننە سەر کاغەز کەمن، حورمەتی زۆریشم بۆیان هەیەو تا ئێرە زۆرم کەڵك لە نووسینەکانیان وەرگرتوە، وێ دەچێ تووشی هەڵەیەك بووبن، ئەویش ئەوەیە کە وایان بیر کردۆتەوە هەر نەتەوەیەك لەگەڵ نەتەوەیەکی دیکە زمانەکەیان لە یەك ڕیشە بێ مافی ئەوەی نییە خاوەنی خەتو نووسینی جیاو تایبەت بە خۆی بێ. بە تایبەت ئەگەر ئەلفبای کوردی وەك هی فارسی بچێو هەر دووکیان لە زمانێکی زاڵ (عەرەبی) بۆ نووسینی کەڵکیان وەرگرتبێ.

جیاوازی وتەی نووسەر لەگەڵ فەرمایشتەکانی ئاغای کەسرەوی ئەوەیە کە ئێمە دەڵێین کوردەکان لە هەموو ئێرانییەك ئاریاییترنو ئەگەر گوڵە سەرو نموونەی ئاریاییەکان نەبن، هەر نەبێ یەکێك لە پاکترینو تۆختریانن، بەڵام کوردەکان زمانیان کوردی واتە زمانی ئەوێستاو زەندەو زمانی مادو پارسی کۆنە. کەوابوو ئەمانەش دەبێ هەر بەم زمانو خەتە قسە بکەنو بنووسن کە ئەو کارەش دەکەنو ئەگەر جیاوازیشی لەگەڵ فارسی ئەمڕۆ هەیە، ئەوە فارسییەکە گۆڕانی بە سەردا هاتوە نە کوردی. ئەگەر کوردیش بە زمانی خۆیان دەنووسن، یەکەم ئەو کارە تەنیا لە 1921 بەم لاوە دەستی پێ نەکراوە بەڵکوو بۆ دوای ئیسلام دەگەڕێتەوە، بۆ 900 سالّ پێش ئێستاو دووهەمیش ئەوەیە کە ئەم کارە بە هیچ شێوەیەك لە ژێر کاریگەری بیانیاندا نییە. کوردان نە تەنیا بۆ ئەم کارە نەکەوتوونە ژێر کاریگەری بێگانان، بەڵکوو خۆیان لە هەموو ئێرانییەکان بە ئاریاییتر دەزانن‌و ئەگەر تا سالّی 1921 ـ کە زۆر لەوە پێشتر ئەو نووسینە هەبوە ـ نووسینی کوردی زۆر سەرنج

ڕاکێش نەبوە، نەخوێندەواری یەکجار زۆر لە نێو ئیلو تایفە زۆرو زەوەندەکانی کوردان لە سەردەمەکانی دووری ڕابردووو زاڵ بوونی حکوومەتەکانی ئیستعماری بە سەر ئەم خاکەدا وێڕای بێ ئاگاهیو بێ خەبەری ئەم قەومە لە بزووتنەوە گەورەکانی زانستیو تێکنولوژیو بەرەو پێش چوونی فەرهەنگیو کۆمەڵایەتی دونیا لە سەردەمی ڕونسانس بەم لاوە بوو کە سێبەری مەزنی خان خانیو پێرەو کردنی تەواوو کەماڵی یاسای عەشیرەیی (فئودالیتە)یش بوو بە هۆی تاریکی ڕۆحو دەروونی کوردان کە ئەویش هۆی زۆر پڕ کۆسپو تەگەرە لەم بوارەدا بوو، بە شێوەیەك کە بە دوای ئەوەیدا پرۆفیسۆر مینۆرسکی ماوەیەکی زۆر لە نێو کورداندا خەریکی گەشتو گوزارو لێکۆڵینەوە بووە، گەورەترین هۆکاری دواکەوتوویی کورد لە نەخوێندەواریو دووری لە زانستدا دەبینێتەوەو کاتێك دەیان ساڵ دواتر لە 20ەمین کونگرەی ڕۆژهەڵاتناساندا تاقمێك لێکۆڵەرەوەی کوردی چاو پێ کەوت گوتی: لەمە بە دوا دەکرێ هیوامان بە داهاتووی کورد هەبێ[1].لە هەر حاڵدا هەر وەك گوترا ئەلفبای کوردی وەك هی فارسی لە عەرەبی وەرگیراوە، بەم تەوفیرە کە لە خەتی کوردیدا وەك فارسیو عەرەبی بزوێن جیا لە وشە نین، بەڵکوو لە نێو وشەگەلو پیتەکاندایەو ئەوە دەبێتە هۆی ئەوەی نووسراوەی کوردی بە ساناتر بخوێندرێتەوە، هەر چەند بە وتەی هێندێکان ئەم کارە لە ژێر یاساو ڕەوشتێکی تەواودا بەڕێوە ناچێ[2]کە دیارە ئەوەش لە ئاکامی ئەم گیرو گرفتانە دایە کە لە سەرەوە باسمان کردنو هەروەها بە هۆی نەبوونی کارناسو پسپۆرانی خاوەن ڕا لەم بابەتە گرینگەدا بووە، بەڵام لە عەینی کاتدا بەرچاو گرتنی زۆربەی ڕێزمانی فارسی کۆنو پەهلەوی هەر بەو شێوە کە لە کوردیدا بایەخی زۆرتر بەم بابەتە دەدەن بەڕێوە دەچێ، بۆ نموونە پیتی (و) کە لە فارسی ئەمڕۆدا بۆتە (ب) لە کوردیدا هەر بە شێوەی قەدیمو بنەڕەتی خۆی دێتە گوتن وەك وشەی (ئاب) لە فارسیدا کە پێشتر (ئاو) بووە، کورد ئەمڕۆش هەر دەڵێن

---

[1] ڕسالەی کوردان، پرۆفیسۆر مینورسکی

[2] جوغرافیای کوردستان، نووسینی ناصر محسنی، ل 65 چاپی 1427.

ئاو، یا (تابستان) که کوردان (تاوسان)ی پێ دەڵێن. نموونەیەکیتر دەتوانین لە (باو)ی چەفت بێنینەوە کە لە زمانی پەهلەویدا بە (بی) هاتۆتە گوتن بەڵام لە فارسی ئەمڕۆییدا (ی) پەڕیوە وەک "بخورم" لە فارسیدا کە لە پەهلەوی‌و کوردیدا (بیخۆ) دەگوترێ‌و (بکن) لە فارسی ئەمڕۆدا کە لە پەهلەوی‌و فارسی قەدیمدا (بیکە) بووە‌و ئەمڕۆش لە کوردیدا هەر (بیکە) دەگوترێ.

لە ئیمتیازەکانی زمانی کوردی لە بەرامبەر فارسی ئەمڕۆدا هەبوونی هێندێك دەنگە کە لە زمانی پەهلەوی‌و فارسی قەدیمدا بووە بەڵام لە فارسی ئەمڕۆدا نییە. بۆ نموونە دەنگێك کە لە نێوان (واو)‌و (یاو)دا هەبووە‌و نێزیك بە (ve) بووە وەک (کوێر)‌و (گوێچکە)[1]. بە هەر حاڵ وەک زۆر جار گوتوومانە درێژەدانی ئەم باسە گونجاوە بەڵام لە ئامانجی ئەم کتێبە بە دەرە.

[1] هەمان سەرچاوە‌و دەستووری زمانی کوردی لە مستەفا کەیوان.

زاراوە جۆراوجۆرەکانی زمانی کوردی

زمانی کوردیش وەک تەواوی زمانەکانی دیکە، خۆی خاوەنی زاراوەی جۆراوجۆرە کە بە گوێرەی بۆچوونی لێکۆڵەرەوانو زانایان، چوار لقی ئەو بە تەواوی ڕوونو لێك جیاوازنو بریتین لە: **1ـ کرمانجی 2ـ گۆرانیو هەورامی 3ـ لۆری 4ـ کەلهوڕی یا کرماشانی**. بەڵام ئەم چوار زاراوەش هەر کام چەند چڵی گچکەتری لێ دەبێتەوە کە بە کورتی ئاماژەیان پێ دەکەین.

الف . گۆرانی یا هەورامی

ئەم زاراوە لە ناوچە جۆراوجۆرەکانی وەک هەورامان، ژاوەڕۆ، کەندۆلە، پاوەو جوانڕۆو لە تورکیەش وەک درسیم، ئەرزنجان، وان، ئەرزڕۆمو چەند بەشی گچکەی کوردستانی عێراق ڕەواجی هەیەو بەشەکانی ئەم زاراوە بریتین لە:

1) زاراوەی زازا کە زیاتر زاراوەی کوردەکانی تورکیەو بە تایبەتی خەڵکی ناوچەی درسیمو ئەرزەنجانە،

2) زاراوەی هەورامی، زمانی خەڵکی ناوچەکانی هەورامانی تەختو لهۆنە،

3) زاراوەی ژاوەڕۆ تایبەتی خەڵکی ئەم ناوچەیە،

4) زاراوەی پاوەو جوانڕۆ، لەم ناوچانەدا باوە،

5) زاراوەی گۆرانی قەدیم، کە بە تایبەتی لە نێو ئەهلی خەقدا بە زاراوی نووسین ناسراوە کە لقێك لەم زاراوە بە ناوی "ماچۆ ماچۆ" بە ناوبانگە کە تایبەتی ئەهلی حەقەو لە نێو ئەوانیش بە هی سادات‌و پیرەکانیان ناسراوەو لە زیکری ئایینیدا کەڵکی لێ وەردەگیرێ.

6) زاراوەی کەندولەو باجەلان: زاراوەی باجەلانی تایبەتە بە خەڵکی سنوورنشینی عێراق لە ناوچە سنوورییەکانی ئێران. بە وتەی کەسانێ کە بەم زمانە

قسه دەکەنو هەروەها بە پێی وتەی هێندێك لە نووسەرانو لێکۆڵەرەوان، قەدیمیتر لە هەموو زاراوەکانی گۆرانی، بەشی گۆرانی قەدیمە. شوێنەواری ئەدەبیو ئایینی زۆر بەم زاراوە هەن کە ڕابردوویان تا پێنج سەدە بەر لە ئێستا ڕوونە[2] و شتێك کە دەبێ سەرنجی بدرێتێ ئەوەیە کە لە زۆربەی شوێنەکانی کوردستان، گۆرانی باو لە ناو خەڵکاو هەروەها لەحنە لەتیفو سەرنج ڕاکێشەکان بە گۆرانی ناو دەبرێنو لە سەر بنەمای زەمزەمە کردنی ئەو شێعرو گۆرانییە فولکلورانە، مۆسیقای کوردی دەوڵەمەند بووەو خەڵکیش بەم خۆش خوێنییەی گوتوە گۆرانی.

7) زاراوەکانی بێشکەیی، کورەجوئی، بیونچیو قەڵاگەل قەدیم، زاراوەی گۆرانەکانو خەڵکی باکووری ڕۆژئاوای کوردستانە، بە گوێرەی لێکۆڵینەوەی "ئاندیس" زاراوەی زازا لە زمانی دەیلەمییە قەدیمییەکان جیا بۆتەوە کە بە وتەی هەورامییەکان کە دەبێ ڕاستیش بێ[3] و "أ. مان"یش جەختی لە سەر دەکاو دەڵێ: زمانی گۆرانی یا زاراوەی گۆرانی یا زاراوەی زازا کوپییەکە لە زاراوەی هەورامی[4]

ب . زاراوەی لۆری

وێکچوونی زمانی فارسیو زاراوەی لۆری بۆتە هۆی ئەوەی کە هێندێك کەس ئەوان بە کورد زمان نەزانن، کەچی وا نییەو ئەم ڕوانگە لە لایەن میژوونوسانو ڕۆژهەڵاتناسانەوە سەرنجی نەدراوەتێ، چۆنکوو کورد بوونی لۆرەکان شتێك نییە کە گومانی تێدا بێ.

میژووی هەڵبژێردراو کە زانیارییەکی زۆر باشی لە سەر کوردستانی کۆن تێدایە دەڵێ: لۆڕەکان لە دۆڵی "مان رود" لە نێزیك شارێك بە ناوی "لوریا اللورنا"

---

[2] سەرەتای میژوور جوغرافیای کوردستان، شکرالله سنەیی، دکتر حشمت الله طبیبي ل 24

[3] کورد و کوردستان، محەمەدئەمین زەکی، ل 314

[4] تەبدیل سیماکان لە کوردستانو ئەلجەزیرە، میجیرسۆن، ل 382

نیشتەجێن‌و هەر بە ناوی ئەم شارەشەوە ناوی "لۆڕیان" لە سەر دانراوە. هەر وەك "ئیستەخری"یش لە سەر ئەم باوەڕەیە[1].

یاقووت حەمەویش بە ڕاشکاوی لەم بوارەدا دەنووسێ: لوڕەکان لە خزمەکانی کوردن‌و لە نێوان خووزستان‌و ئیسفەهان دادەنیشن‌و زمانیان کوردییەو خۆشیان بە کورد دەزانن‌و خاکەکەشیان بە لوڕستان ناودێر کراوە[2]. هێندێك دەڵێن لە بەر ئەوە زاراوەیان لە فارسی نێزیکترە، وێ دەچێ فارس بن.

دیارە ئەوە گومانەو لەگەڵ ئەگەر تێکەڵاوە، چۆنکوو "لەك"ەکان کە لقی سەرەکی لوڕەکانن زمانیان کوردییەو خۆشیان بە کورد دەزانن‌و جیاوازی بەیان لە نێو لوڕەکان‌و کوردی سلێمانی یا کرمانجی، هەر بە قەدەر تۆفیری کوردی کرمانجی‌و کوردی بادینییە[3].

دوکتۆر فریچ کە لەم بابەتەوە لێکۆڵینەوەی کردوە دەنووسێ[4]: لۆڕەکان کوردی ئێرانین‌و کوردەکانی ئێران لە باری بەیانەوە دوو بەشن، 1ـ کوردی زمان‌و 2ـ لوڕی زمان، دیارە ڕۆژهەڵاتناسان‌و لێکۆڵەوەرانی وەك "سرجان ملکم"، "لوریە"، "هاسل"و "ادوارد براون" ئەوەیان قبوڵ کردوەو گاڵتە دەکەن بە وانەی لە کورد بوونی لوڕەکاندا گومان دەکەن.

"محەممەدئەمین زەکی" دەڵێ: لە ساڵی 1916 بە بۆنەی مەئموریەتێکی ڕەسمی چووبوومە لوڕستان، لەگەڵ لێکۆڵینەوەیەکی کە لە سەر مەسەلەی نەتەوەیی‌و کۆمەڵایەتی کردم، زیاتر ە زمانی کوردی قسەم دەکرد، وێڕای ئەوەی لە قسەی وان حاڵی دەبووم مەبەستی خۆشم تێدەگەیاندن‌و بەم ئاکامە گەیشتم کە جیاوازی لوڕی‌و

---

[1] ئەبوو ئیسحاق ئیبراهیم کوڕی محەممەد ئیستەخری لە ساڵی 307ی کۆچی واتە نێزیك بە 1107 ساڵ بەر لە ئێستا کتێبی (الاقلیم)ی نووسیوە.

[2] ئەبوو عەبدوڵڵا شەهابەدین یاقووت حەمەوی لە دایك بووی 564ی کۆچی‌و خاوەنی کتێبی "معجم البلدان"ە.

[3] ئەنسکلوپیدی ئیسلام (دایرة المعارف اسلامي) مینۆرسکی.

[4] کتێبی کورد‌و لوڕ کە لە پێشدا لە لایەن مەجمەعی زانستی ڕۆژهەڵات لە بێرلێن چاپ کراوەو دوایەش مەکتەبی مودیریەتی کۆچبەرانی تورکیە وەریان گێڕاوەو لە ساڵی 1334ی کۆچی بە ناوی کوردلەر = کوردەکان بڵاوی کردۆتەوە.

زاراوەی کرمانجی ڕۆژهەڵات زیاتر لە تۆفیری نێوان کرمانجی ڕۆژهەڵاتو کرمانجی ڕۆژئاوا نییەو زۆربەی ئەو وشانەی کە لوڕەکان هەیانە لەگەڵ وشەگەلی خەڵکی سلێمانی نێزیکترە تا فارسی ئەمڕۆیی[5].

بە هەر حاڵ لوڕ بە چوار لق دابەش کراوە: 1ـ لوڕی گچکە یا فەیلی 2ـ مامەسەنی (مەمە سەنی) 3ـ کۆکیلویی (کۆگەلوویی) 4ـ بەختیاری. بەڵام بۆ ئەوەی وێچوونو نێزیکی ئەم زاراوانە لەگەڵ فارسیو کوردی بزانینو ئەوەی کە زیاتر لە کامیان نێزیکن، سەرنج بدەنە ئەم چەند نموونەی ژێرەوەو بزانن وشەگەلی لوڕی زیاتر لە هی کوردی دەچن یا لە هی فارسی؟و ئەگەر وشەگەلێکی وەك "خانە"ی فارسی کە لە لوڕیدا "خونا"ی پێ دەڵێنو یا لوڕەکان بە مرۆڤـ "ئادەم" دەڵێن "ئادوم"و بە "میدهم" (دەیدەم) دەڵێن (ئیدهەم) زیاتر بە هۆی تێکەڵاوییەکە کە لە دراوسێیەتیدا پێك هاتوە.

لوڕی	کوردی	فارسی	لوڕی	کوردی	فارسی
بچو	بچۆ	برو	ئەلس	هەڵسە	برخیز
نازانم	نازانم	نمیدانم	ئەسپ	ئەسپ	اسب
مێوژ	مێوژ	مویز	بان	سەروو	بالا
مەی	مەڕ	گوسفند	یوناگوت	ئەمیگرت	این را گرفت
ئەمروود[1]	هەرمێ	گلابی	ایگال	ئەوان	ێنها
ئەیدەم	ئەیدەم	میدهم	ئەیخرم	ئەیکرم	میخرم
شامی	شووتی	هندوانه			

ج . زاراوەی کرمانجی

[5] مێژووی کوردو کوردستان، محەمەدئەمین زەکی، لاپەڕەکانی 322و 323.

[1] ئەمروود تورکییەو هەر بە مانای هەرمێیە کە لە تاکامی تێکەڵاویدا چۆتە ناو لوڕەکان.

ئەم زاراوەش بە دوو لق دابەش دەبێ: 1ـ کرمانجی ڕۆژهەڵاتی و باشووری 2ـ کرمانجی ڕۆژئاوایی و باکووری.

1ـ کرمانجی ڕۆژهەڵاتی و باشووری، ئەم زاراوە لە ناوچەکانی نێوان زێی گەورە و دەورو بەری سیروان و هەروەها لەمەڵبەندی موکریدا ڕەواجی هەیە، زاراوەیەکی ساف و ڕەوان و زۆر دەوڵەمەندو تا ڕادەیەك زمانی گشتی کوردانە. ئەو ناوچانەی بەم زاراوە قسە دەکەن بریتین لە شارەکانی باشوور، باشووری ڕۆژئاوای گۆلی ورمێ لە ئێران تا ڕۆژئاوای کرماشان و لە عێراقیش شارەکانی سلێمانی، کەرکووك، هەولێر، مووسڵ، ڕەواندوز، شارەزوور. ئەو زاراوانەی کە لێی جیا دەبنەوە بریتین لە کرمانجی عێراق، کرمانجی موکری، کرمانجی سنە[2-3].

2ـ کرمانجی ڕۆژئاوایی و باکووری، ئەم زاراوە بە کرمانجی ئەسڵی دەزانن و خەڵکی ناوچەکانی بۆتان، تووعابدین، شەمزینان و باروکلی، دەوروبەری ئارارات، ماردین، دیاربەکر، بادینان، هەکاری، ورمێ، ئەرزرۆم، مەریوان و ئەنەتۆل یا ئەنەدۆل و کوردەکانی خوراسان بەم زاراوە دەئاخەون. جگە لەم ناوچانە تایفەکانی هەرکی، شکاك، جەلالی، میلانی، حەیدەری و. . .لە ئێران و کوردەکانی ئەرمەنستان، ئازەربایجان و سووریە، هەروەها کوردەکانی ئاکرێ، عمادیە، دهۆك، زاخۆ سەرەنجام بەم زاراوە دەدوێن[4-5].

---

(2) دەبێ بڵێین کوردەکانی موکری لە بابانەکانی سلێمانی کوردستانی عێراق یا فەیزوڵڵا بەگییەکانی ئەوێن کە بۆ ئەم مەڵبەندە کۆچیان کردوە.

(3) etudes philologique surle langue kurde: kudouzok 1857.

(4) dialect of sulaimaniya collected in paris 1807.

(5) kurden: o. mun berlin 1906.–die mundart der mukri

www.pertwk.com

زاراوەی کەلهوڕی یا کرماشانی

ئەم زاراوە تایبەتە بە زۆرینەی خەڵکی دەوەری کرماشانو زیاتر بە زاراوەی کەلهوڕو زەنگەنە ناوبانگی دەر کردوە. عەشیرەتگەلی ئەم مەڵبەندە کە زیاتریان هەڵگری بیرو بڕوای ئەهلی حەقو شێعەشن بەم زاراوە دەدوێن. ئەوانە گۆران، کەلهوڕ، سەنجاوی‌و خەڵکی ئیلام، ڕەوانسەرو کەنگاوەرو قەسری شیرینن. ئەوەی جێگای سەرنجە ئەوەیە کە لە ئاواییەکانی ڕۆژئاوای کرماشان ئەوانەی سونین بە زاراوەی کرمانجی‌و شێعەکانیش بە زاراوەی کەلهوڕی یا کرماشانی قسە دەکەن[6]. ئەم زاراوانەی کە لە لقی کەلهوڕی دەبنەوە بریتین لە: 1ـ گۆرانی 2ـ سەنجاوی 3ـ کەلهوڕی 4ـ کولیایی 5ـ سەحنەو هەرسینی. پێویستە بڵێین ژمارێك لە لێکۆڵەرەوان

[6] سەرەتای جوغرافیا و مێژووی کوردستان، دوکتۆر حشمت الله طیبي ـ شکرالله سنندجی ل 23.

بە شێوەگەلێکی دیکە زمانی کوردییان دابەش کردوە کە دەکرێ ئاماژە بە دابەش کردنەکەی دنیاگەردی ناودار "اولیا چلبی" بکەین. ناوبراو زمانی کوردی کردۆتە 15 بەش بەم شیوەیە: زازا، لۆلۆ، هەکاری، عوەنەیکی، مەحموودی، شیروانی، جزیرەیی، پسیانی، سەنجاری، ئەردەڵانی، سۆرانی، خالتی، چکوانی، عمادیو ڕۆزیکی.لەم دابەش کردنەدا ئەوەی کە سەرنج ڕاکێشە بوونی لقەکانی لۆلۆو خالتییە کە خۆی پەیوەست بوونی تەواوی ئەمان بە قەومەکانی دێرینی دانیشتووی ئەم دەوەرە (لۆلۆیەکانو خالدیەکان) دەسەلمێنێ، ئەوەش وەڵامێکە بۆ ئەو کەسانەی کە بڕوایان وایە کوردان لە سەرەتای سالّەکانی لە دایك بوونی مەسێح هاتوونەتە ئەم وڵاتە[1]، ئەوەش مستۆگەر بوونی پارێزراوی زمانی دێرینی ئەوانە.

لە سالّانی دواییدا لێکۆڵینەوەیەکی زۆر لە سەر زمانی کوردی کراوە، زۆربەی ئەو ڕوانگانەی کە لە ڕابردوودا بە شێوەی نادروست هاتبوونە گۆڕێ ناڕاست بوونیان دەر کەوتوەو ڕەت کراونەوە. یەکێك لەم بۆچوونە ڕەت کراوانە نەناسینو نەزانینی کوردەکانی ناوچە جۆراوجۆرەکان لە گەڵ زاراوەی یەکترو لە یەکتر حالّی نەبوونیانە. چۆنکە بە تەواوی دەر کەوتوە کە کوردێکی خەڵکی سلێمانی یا یەکێ مەهابادی ـ موکریانی بە باشی لە زمانی کرمانجی باکوورو زاراوەیەکی ئیلامی یا دیاربەکری حالّی دەبێ.

"سرجان ملکم" دەنووسێ: ئەم عەشیرەتانەی کە لە دەورەکانی کرمانو فارسو یا عێراقو کوردستان نیشتەجێن گەورەترین هۆ کە پێکەوەیان دەبەستێتەوە زمانەکەیانە کە زاراوەیەکی ڕەوانی پەهلەوییەو هەر چەند زاراوەکانیان جیاوازیان لە گەڵ یەکتر هەیە بەڵام نەیتوانیوە ببێتە هۆی لە یەکتر تێنەگەیشتنیان[2].

چاوخشاندێك بە سەر پاشەواری زمانی پەهلەویدا کە هەشتاو دوو کتێبو ڕیسالەیە دەتوانێ سەلمێنەری ئەم پێوەندییە بێ، بە تایبەت خوێنەر کاتێك ناوەکانیان

---

[1] لە بەشی ڕەگەزناسی ئەم کتێبە بڕوانە.

[2] میژووی ئێران، سرجان ملکم، بەرگی دووهەم لاپەڕەی 5 تا 61.

دەخوێنێتەوە دەزانێ کە ئەوە کوردییە. بۆ نموونە سەرنج بدە کە ناوی یەکێك لە کتێبەکانی "دین کریت" بۆ کەسێ کە کوردی دەزانێ ماناکەی بە تەواوی ڕوونە کە لە دوو بەشی 1ـ دین 2ـ کریت، کریتو پێك هاتوە کە دین کوردە، دین کریت کە دەقەکەی دەگەڕێتەوە بۆ مێژووو ئەدەبو مەسەلەی ئایینی زەردەشت لە سەدەی سێهەمی کۆچی بە زمانی پەهلەوی نووسراوە.

تاقمێك وێڕای دەربڕینی وەك یەك چوونی زمانەکانی کوردیو پەهلەوی (ئەوێستایی، زەند) ڕادەگەیەنن چۆنکوو کۆنترین ئاسەوارێك لە کوردی بە دەستەوە ماوە لە گەڵ ئاسەواری زمانی ئەوێستایی یا پەهلەوی ماوەیەکی زۆریان بەینە ناتوانین ئەو گۆڕانکارییانەی کە لەو ماوەدا بە سەر زمانی کوردی هاتوون تا گەیوەتە وەزعی ئەمڕۆ. موتالاّ بکەین[3] ئەم وتەیە دیسان ئەو هەڵەی پێشتر ئاماژەیان پێ کرد دووپات دەکاتەوە، واتە بەم ئەسڵە نازانن کە زمانی کوردی زمانێکی جیا لە زمانی پەهلەوی یا ئەوێستایی نیەو، ئەگەر بمانهەوێ گەشتی گەشە کردنێك کە زمانی کوردی لەم ماوەدا بە خۆیەوە دیوە ڕاڤە بکەین دەبێ هەمان زمانی پەهلەوی یا ئەوێستایی موتالاّ بکەین چۆنکە کوردی هەر زمانی پەهلەوی یا فارسی قەدیمە، درێژەی ماوەو تێکەڵاوی لە گەڵ قەومگەلی دیکەو وەرگرتنو تێك کردنەوەی وشەو پیتگەلێك لە زمانەکانی قەومگەلی هێرشبەر یا دراوسێیەکان هێندێك ئالۆگۆڕی تێدا پێك هێناوەو بۆتە زمانی ئەمڕۆیی. ئەگەر ئێمە لە بەراورد کردنی تەواوو تێرو تەسەلی کەمالّی زمانی کوردی لە گەڵ زمانی کوردی پێشوو یا پەهلەویو ئەوێستاییو یا زەندو فارسیی قەدیمو. . .جیاوازیمان بەرچاو دەکەوێ، هەر بەو دەلیلەیە کە لە سەرەوە باس کراو هیچی دی[4]. دەنا بە گوێرەی موتالاّو ڕاڤەگەلێ کە کراوە ئێمە بە چەند نموونەیەك لەوان ئاماژەمان کردوە، زمانی کوردی لە بواری شکلّو فورمی بنەڕەتی

---

[3] سەرەتای کتێبی جوغرافیاو مێژووی کوردستان، شکرالله سنەیی و دوکتۆر حشمت الله طبیبي لاپەڕەی 20.

[4]) نووسەر زۆر لەمەو پێش هێندێك ڕاڤەی لە سەر زمانی کوردیو ڕیشەیی ئەم زمانە دەست پێ کردوەو بۆ ئەم مەبەستە لە کەسانی لێزانو کارناس لە زمان ناسی یارمەتی دەخوازمو هیوادارم ببێتە کتێبێکی بە سوود کە ئەگەر بگاتە چاپ وەلاّمی بەشێك لەم پرسیارانە کە لە گۆڕی دان دەداتەوە.

زمان، سەرف‌و شکڵی فعلەکانەوە، لە گەڵ هەموو زمانەکانی ئاریایی نێزیکەو شوباریان دەدا، ناتەبایی جۆری فعلو مەسدەرو سەرفەکەیان لە گەڵ زمانەکانی پەهلەوی‌و فارسی قەدیم ئەوەندە کەمە کە هیچ کەس ناتوانێ ئەم زمانە لە زمانەکانی پەهلەوی‌و ئەوێستایی‌و فارسی ئەمرۆ جیا کاتەوە‌و حاشا لە نێزیکی زۆرو خزمایەتیان بکا[(5)]. هەر ئەوەندە بەسە کە ئاماژە بەم نووسراوانە بکەین کە بەم دواییانە لە کوردستاندا بە زمان‌و خەتی پەهلەوی دۆزراونەتەوە[(4)] کە باشترین دەلیل بۆ نەبوونی ناتەبایی‌و جیاوازی لە نێوان زمانەکانی کوردی‌و پەهلەوی‌و فارسی قەدیمن. لە ژێرەوە سەیری یەکێك لەوان بکەن:

دەقی کوردی نووسراوەی سەردەمی هێرشی سوپای عەرەبە موسڵمانەکان بۆ سەر ئێران

هورمزگان ڕمان ئاتران کژان	ویشان شاردەوە گەورە گەورەکان
زۆرکارێ ئەرەب کردنە خاپوور	گنای پاڵە هەتا شارەزوور
شنۆو کنیکان‌و دیل بشینا	میرد ئازاتلی‌و ڕووی هوینا
زەوشت زەردشتر مانەوە بێکەس	بزیکا نیکا هورمزو هیوچەکس

پێویستە سەرنج بدەینە وشەکانی ئەم شێعرە کە هەموویان لە کوردی ئەمڕۆشدا هەن بەڵام ئەوانەی وەك ئاتران یا ئاگران کوژان، کوشتە، گەورە گەورەکان لە فارسی دانین.

ئەگەر ئەو کەسانەی کتێبیان بە زمان‌و خەتی پەهلەوی لە بەر دەست دایە ئەم بەڵگەیە کە تەواو کوردی ئیمڕۆیە لە گەڵ دەقی ئەوان بەراورد بکەن لە ڕوانگەی ئێمە حاڵی دەبن. (نووسراوەی ناوبراو هی ئاخریەکانی سەردەمی ساسانیان‌و سەرەتای ئاشکرا بوونی ئیسلامە، واتە هی 1400 ساڵ لەمەو بەرە کە دەزانین ئەو کات خەت‌و

---

(5)) زاراوەکانی ڕۆژئاوای ئێران، نووسینی دوکتۆر محمد موکری، لاپەڕە 50 تا 53

(4) لە ڕیزی ئەم ئاسەوارەی دۆزراونەوە پارچە پیتێکە کە لە سەردەمانی هێرشی عەرەبان لە سەرەتای ئاشکرا بوونی ئیسلام کە شێعرگەلێك بە زمان‌و خەتی پەهلەوی لە سەری نووسراوە. ئەو پارچە پیتە لە سلێمانی کوردستانی باشوور دۆزراوەتەوە.

زمانی خەڵکی ئێران پەهلەوی بووەو وەك ڕوونو ئاشكرایە لە گەڵ كوردیی ئەمڕۆ هیچ جیاوازییەكی نیە.)

ئەدەبی كوردو شوێنەواری نووسەرانو شاعیرانی كورد

پێشتر ئاماژەمان كرد كە لە نێوان چوار زاراوە سەرەكییەكەی زمانی كوردیدا زاراوەی كرمانجی باشوورو بە تایبەتی زاراوەی كرمانجی موكری ـ سابلاغ یا مەهاباد ـ زمانی گشتیو لە عەینی كاتدا زمانی ئەدەبیاتیشەو لێكۆڵەرەوە ڕۆژهەلاتناسو زاناگەلێكی زۆری وەك مورگان، سون، أدمان، شیندلر، ئیكیازاروف، مینورسكی، كارزونی، هارتمان، ب نیكیتین ئەم وتەیان سەلماندوە.

شوێنەوارو كتێبێكی زۆر لە زانایانو نووسەرانی كورد لە دەست دایە كە هەر كام لەوان شتێكی كەم وێنەنو زمانەكانی جۆراوجۆر بە تایبەتی زمانەكانی فارسی، كوردیو عەرەبی لە سەر بابەتەكانی وەك مێژوو، زانستو شێعرو. . .نووسراون كە بە گوێرەی ڕابردوویان بە چەند دانەیەكیان ئاماژە دەكەین.

1) دیوانی "ابوالحسن علی ابن محمدالغزالی اللوكری"[(5)]: ئەم شاعیرە زانایە زۆر لە بەر دڵی "ابوالحسن عبیدالله" كوڕی "احمد العوتەبی" وەزیری سامانی بووەو بە فەرمانی ئەو لە "لوكەر"ڕا چووەتە پایتەختی سامانیانو لە خزمەت وەزیر بووە كە چەند شێعری ژێرەوەی كە لە قەسیدەیەكی ئەو وەرگیراوە بۆ وەزیری نووسیوەو داوای لێ كردوە ئیزنی پێ بدا بگەڕێتەوە.

---

(5) كوردو پێوەندی نژادیو مێژووی ئەو (یاسەمی لاپەڕە 137)، لوكیر یەكێك لە ئاوەدانییەكانی ئەفغانستانە.

عبیدالل بن احمد وزیر شاه سامانی

همی تابد شعاع داد از ێن پر نور پیشانی

عەبیدوڵڵا کوڕی ئەحمەد وەزیری شای سامانی

لەنێوچاوانی تیشکی دادو عەدالّەت هەڵدەستێ

به صورت آدمی آمد به معنی نور صبحانی

خدایا چشم بد خواهم کزان صورت بگردانی

به زاهێر بەنیئادەم بەڵام له ڕاستیدا نووری خوایه

خوایا له چاوی پیسی ناحەزانی بپارێزی

بخارا خوشتر از لوکر خداوندا همی دانی

ولیکن کرد نشکیبد از دوغ بیابانی

خداوەندا تۆ ئاگاداری که بوخارا له لوکر خۆشتره

بەڵام کوردیش ناتوانێ له دۆی بیابانی خۆی ببوێرێ

عەوقی له "لباب الباب"دا ئەو له ڕیزی زانایانو شاعیرانی جێگای ڕێز دەناسێنێو قەسیدەیەکی له کتێبەکەیدا هێناوه که لەو قەسیدەیەدا مەدحی ئەمیر رچی ابوالقاسم نوح بن منصور سامانی دەکا که له ساڵی 365 تا 387ی کۆچی پادشا بووه که بەم شێعره دەست پێ دەکا.

نگار من ێن کرد گوهر پسر

که زیب استو حسن از قدم تا بسر

ئەو کوڕه کورده وەك گەوهەر نگاری منه

که سەرتاپای وجوودی چاکەو جوانییه

2) مێژووی شەرەفنامە، نووسینی ئەمیر شەرەفخانی بتلیسی کە خۆی لە خانەدانی بتلیسو لە لێکۆڵەرەوە پڕ بایەخانەیە کە کتێبەکەی یەکێ لە باشترین سەرچاوەکانە بۆ ئەو کەسانەی کە بیانهەوێ لە سەر مێژووی ئەمیرانی کورد موتالاو لێکۆڵینەوە بکا. بتلیسی ئەم کتێبەی لە سالی 1005ی کۆچی واتە 410 ساڵ بەر لە نووسینی ئەم کتێبەی لە بەر دەستتان دایە بە زمانی فارسی نووسیوەو بە زۆر زمانیش وەر گێڕدراوەتەوە. کتێبی شەرەفنامە مێژووی کوردانەو لە سەر زمانو قەومیەتی کوردان نووسراوە. بە شێوەیەك کە ئەو کات لێکۆڵەرەوانو مێژوو نووسانی بیانی لە بوونی ئەم کتێبە ئاگادار بوون، بۆ ئەوەی دەستیان وێ ڕا بگا لە گەڵ یەکتر کەوتنە پێشبڕکێ. کاتێك ژنڕاڵ "سورشیتلین" لە سالی 1328دا ئەردەوێڵی گرتو کتێبخانەی سەفەوی بە تاڵان برد نوسخەی چاك کراوی شەرەفنامەی بە ئیمزای نووسەرەکەیەوە کە لە ڕێکەوتی 1599ی زایینی لە ئاخری کتێبەکەی کردبووی لە گەڵ زۆر کتێبی دیکەی وەدەست کەوت. ئاکادمیسیەن "ولیامینوف تررزموف" بێ ڕاوەستان فارسییەکەی چاپ کردو دوایەش ف . شارموا[1] وەری گێڕایەوە سەر زمانی فەرانسەییو لە چوار بەرگدا بڵاوی کردەوە[2]. دواتر بە زمانەکانی زیندووی دنیا وەرگێڕدرا.

3) مێژووی کوردستان لە نووسینی مەلا محەممەدشەریفی قازی لە سالی 1214ی کۆچی مانگیدا.

4) لوب التواریخ، نووسینی خوسرەوی کوڕی محەممەد کوڕی مەنووچێهری ئەردەلان لە سالی 1349ی کۆچی مانگی

5) کوردستان، لە نووسینی ژنە شاعیری پایەبەرزی گەلی کورد مەستوورەی کوردستانی لە سالی 1263ی کۆچی مانگی.

---

[1] کوردو پێوەندی نژادی ئەو، نووسینی یاسەمی لاپەڕە 138

[2] کوردو کوردستان، واسیلی نیکیتین، لاپەڕە 103

هەروەها زۆر کتێبی دیکە کە لە نێو ئەواندا دەتوانین بە کتێبە دینیو ئایینییەکانی وەک مەولوودنامە، دەلایل، معراج نامەو کتێبی "نامەی دوایی" کە بیرو بڕواو داب‌و نەریت‌و ڕێو ڕەسمو حوکمو فەرمانەکانی ئەهلی حەقی تێدا نووسراوەو کتێبگەلێتر کە لە سەر ئەم کتێبە نووسراون‌و هەروەها بە کتێبی "فەرمایشی خەزانە" کە سەبارەت بەم دوو کتێبە نووسراوە ئاماژە بکەین. دیارە دەکرێ لە کتێبە لاوەکییەکانی سەردەمی بابا سەرهەنگ، سەردەمی شاخ‌و شین، بابا ناوس، پیر عالی، دەفتەری پەزدیوەر، دەفتەری ساوا، دەفتەری دیوانی گەورە، فەرمایشی ئیل بەیگی، فەرمایشی خان ئەڵماس، فەرمایشی زولفەقار، کەلامی نەورۆز، فەرمایشی حەیدەری، فەرمایشی دەرویش قولی‌و معرفت‌و پیر شهریار (مارەفەتی پیر شالیار) باس بکەین کە هەر کام پێناسەی سەردەمێکن یا ئاسەوارێکی زێڕینی مێژووی ئەهلی حەقن‌و هەر کام لەوانەش چەند بەشێکی تایبەت بە خۆیان هەیە. وەک نامەی ئاخر (سەرەنجام) کە خۆی 6 بەشە بەم ناوانە: وردە سەرەنجام، سەردەمی عابدین، سەردەمی چل تەن، گلیم وەم کۆڵ، سەردەمی حەوتەوانەو بارگە بارگە.

بە هەر حاڵ ئەگەر بمانهەوێ ناوی ئەو کتێبە دینیو ئایینییانەی کە بە زمانی کوردی نووسراون بەرین زۆرن، هەر ئەوندە بەسە کە بڵێین نێزیک بە تەواوی کتێبەکانی ئەهلی حەق بە کوردی نووسراون کە لە 100 بەرگ تێدەپەڕن‌و هەر کامیان بە زاراوەیەک نووسراون[3،4].

لێرەدا دەبێ ئاماژە بە ڕاستییەک کە لە ئەدەبیاتی کوردیدا بکەین، ئەویش ئەوەیە کە خاڵی هەرەبەرزو سەرووی نووسراوەکانی کوردی، لە شێعرو هەڵبەست بە تایبەتی

---

[3] کتێبەکانی فەرهەنگی ماد، ناودارانی ئەهلی حەق، نووسینی سدیق سەفیزادە (بۆرەکەیی) سەرچاوەیەکی باشە بۆ وەرگرتنی زانیاری لەم بابەتەوە. هەروەها کتێبەکانی پرۆفیسۆر تۆفیق وەهبی وەک فەرهەنگی کوردی ـ ئینگلیسی ئاکسفۆرد بلاو کراوەی 1960و هەروەها فەرهەنگی کوردی ـ فەرانسەیی ژاپا، لەم دواییانەشدا کتێبێکی بە نرخ لە لایەن مامۆستای ڕێزدار عبیدالله ئەیوبیان چاپ کراوە کە زۆر شتی بە کەڵکی تێدایە.

[4] لە بەشی ئایین‌و بڕوای کوردەکانیشدا ئاماژە بە نووسراوەکانی لێکۆڵەرانی دینی‌و مەلاو مامۆستاکانی دەرس وێژی کورد کراوە کە خوێندنەوەی دووبارەیان پێویستە.

لە ئەدەبیاتی عامیانەو خەڵکی ئاسایی دایە کە بە وتەی "ویلچفسکی" ئەم گەشە کرانەی لە ئەندازە بە دەرو دەوڵەمەندی بەرچاوی فولکلور لە زمانی کوردیدا سەرچاوە لە نەخوێندەواری بەرینو نائاشنایی ئەو خەڵکەیە لەگەڵ زمانی ئەدەبی دایك[1،2]. ئەوە دەتوانێ یەکێك لە هۆکارەکانی سەرەکی بێ بەڵام هۆکاری زۆرتریش هەن کە بوونە هۆی نەخوێندەواری کوردان.

گەلۆ، ئەگەر فولکلوری کوردی لە بابەت ڕەنگاو ڕەنگییەوە زۆر دەوڵەمەندە، لە شێعری باشو سەرکەوتووو بە نرخیشدا زمانی کوردی زۆر دەوڵەمەندەو شاعێری زۆر گەورەی هەیە کە بە زمانەکانی کوردیو فارسیو عەرەبی هەڵبەستیان هەیەو دیوانەکانیان لە ڕیزی ئاسەواری دەگمەنو گەورە دان، لەم بوارەدا دەتوانین لە شاعیرگەلی مەزنی وەك ئەحمەدی خانی[3]، فەقێ تەیران، مەلا ئەحمەد جزیری، شەرەفخان، جۆلە مێرگی، مەولەوی هەورامانی تاوگۆزی، شێخ ڕەزا تالەبانی[4]،

---

[1] یەکەمین کونفرانسی کوردناسیو کوردو کوردستانی واسیلی نیکیتین ل 532 سەرچاوەی زۆر باشن.

[2] دیارە ئەم وتەیە دەگەڕێتەوە بۆ سالی 1915ی میلادی واتە زیاتر لە 80 ساڵ بەر لە ئێستا، بێ گومان لەم ماوەدا تاڵوگۆڕی زۆر گەورە لە بواری پێکهاتەی کۆمەڵگای کوردەواریدا هاتۆتە گۆڕێ، خوێندەواری زۆر چۆتە پێش، بە شێوەیەك لە کوردستاندا جگە لە مەکتەبی یەکجار زۆر سەرەتاییو ناەوندیو دواناوەندی لە شارە گەورەکانی کوردستانی عێراق زانکۆ هەنو بە کوردیش دەرس دەخوێنن و دەنووسن. گەرچی لە هێندێك شوێنیش خوێندن بە کوردی نییە، بەڵام بێ گومان بۆتە هۆی بردنە سەری ڕادەی خوێندەوارو خوێندەواری. لە ئێرانیش دوای شۆرشی گەلان بە چەند ساڵێك ئیزن درا گۆڤاری سروە بە کوردی بڵاو بێتەوەو جارجار کتێبیش نە بە شێوەی ڕەسمی بە کوردی چاپ دەکرا، بەڵام خوێندنی زمانی کوردی تا ئێستاش هەر نییە، لە هێندێك لە شارەکانی کوردستانی ئێرانیش زانکۆی تازاد دانراون.

[3] تەواوی لێکۆڵەوەران ئەحمەدی خانی بە یەکێك لە گەورەترین شاعیرانی خاوەنی مەکتەبیکورد دەزانن کە نە تەنیا لە نێو کوردانداً بەڵکو لە دنیاشدا لە ڕیزی شاعیرانی کەم وێنەیە. واسیلی نیکیتین. مارو ئوسکارمان ئەو بە فیردەوسی کورد ناو دەبەن. چۆنکە لە گەیاندنی هەستی نەتەوەیی کوردو هاندانی کورد بۆ ئەم ڕێگا کەم وێنەیە. ئەو لە هەکاریو لە سالی 1951 لە دایك بووە، بەرزترین هۆنراوەی حەماسی کورد واتە "مەمو زین"ی داناوەو لە بواری زانستی شێعرو سەنعەتی شێعری (عەرزو قافیە ـ زمان ناسی)شەوە مامۆستای بێ ئەم لاو ئەو لای شێعری کوردبییەو، ئەوانە هەموو بە بێ گەردی دەرووێو ڕەفتاری خەڵك پەسندی بوونە هۆی ئەوە کە بە خۆشەویستترین شاعیری کوردبناسرێو مەکتەبەکەشی ببێتە سەر مەشقی هەموو شاعیرە گەورەکانی دوای خۆی.

[4] شێخ گەورەترین هەجوێژی کوردە کە دوکتور محەمەد موکری نووسەرو لێکۆڵەرەوەی کورد زمانو نووسراوەکانی س. جی ئیدمۆند بۆ ناساندنی ئەو هەوڵی زۆریان داوە.

عەبدوڵڵا بەگی مصباح الدیوان، نالی، مەستوورەی کوردستانیو حاجی قادری کۆیی ناو بەرین.

دەوڵەمەندی لە ڕادە بە دەری ئەدەبیاتی عامیانەی کوردی، لە ئەخلاقو کەسایەتی گەلی کوردو بە تایبەتی خەڵکی عادیو کووچەو کۆڵانو بازاڕییەوە سەرچاوە دەگرێ کە بە وتەی "ویلچفسکی"بۆتە هۆی ئەوەی وەك کەرەستەیەك لە لایەن دەرەبەگو خانەکانەوە کەڵکی لـێ وەرگیرێ.

لاوژە یا بەیتو باوەکانی کوردی

ئەدەبیاتی عامیانەی کورد زیاتر لە سەر پایەی لاوژەو بەیتو باوەکانی کوردییە کە کۆیەك لە باشترین وشەگەلی ئەویندارانەو چیرۆکگەلی عاتفی یا ئەفسانەو چیرۆکگەلی حماسیو پاڵاوانەتینو، هەر کام لەوانیش یەکێك لە ئەساتیرە پاڵەوانانەی

مێژووییمان بۆ دەگەڕێتەوە کە بە شێوەی هونراوەو نووسراوە سینگ بە سینگ ئەگەڕێو لە یەك دوو سەدەی دواییدا هێندێکیشیان لـێ چاپو بڵاو کراوەتەوە.

ئەوەی زۆر سەرنج ڕاکێشە ئەوەیە کە لەم چیرۆککەلە ئەویندارانەشدا لەحنی پاڵەوانانەو شەڕ بەرچاو دەکەوێو لەوەش سەیرتر ئەوەیە کە ڕووداوی سیاسیش لە نێو خەیاڵو ئەندێشەی شاعێرانە بە شێوەی لاوژو چیرۆکی عامیانە دەردەکەوێ. بە چەشنێ زۆر لە گرێ بەستی سیاسیو نیزامی کە ئاکامی تێکهەڵچوونێکی نیزامی لەگەڵ خۆ یا بێگانە ڕووی داوەو کراوەتە یەکێك لەم لاوژو بەیتانە.

وەك گوتمان ئەم بیرو ئەندێشە شاعێرانەیە هەستی زۆر ناسکیشی تێدایەو کوردستان لانکەی بەشی زۆری هونەرەکانی شفاییو هەستیاریيە. هەر ئەوەندە بەسە کە خوێنەری ئازیز موتاڵایەکی خێرا لەم بوارەدا بکا تا بۆی دەر دەکەوێ گەورەترین گۆرانی بێژانو خۆشەویستترینیان لەو وڵاتانەی کوردستانیان بە سەردا دابەش کراوە وەك (تورکیە، ئێران، عێراق، سووریەو هەروەها ڕووسیە) کوردەکانو سۆزو خۆشی دەنگیان لەم وڵاتانەدا بێ وێنەیەو لە بواری هێزو توانای هەستی شایەریدا مرۆڤ سەرسام دەکەن. بە شێوەیەك کە لە زۆربەی مەڵبەندەکان ئەم شایەرو گۆرانی بێژانە لە شایی‌و جێژناندا وێڕای داوەت گێڕان بە بووکو زاواو میوانان هەڵدەڵێن کە زۆر جار زیاتر لە سەعاتێك بەو بەندانە بە خەڵك هەڵدەڵێن بێ ئەوەی دووپاتیان کەنەوە، جێگەی سەرنجە کە زۆربەی ئەوانە هەر خوێندەوارییان نییە، بۆیەش ئەم لاوژو بەیتانە بە پێچەوانەی شێعرگەلی فارسیو عەرەبی کە لە سەر بناغەیەکی قورس دانراون پەیرەوی لە قاعیدەو یاسای شێعری ناکەن، دڵگیرییەکشیان هەر لەوە دایە کە لە هەر چەشنە لاسا کردنەوەیەکی بێگانە دوورن[1].

ئەم بەیتو لاوژانە بەو ئەندازەی کە گشتیو خەڵکین، ئەوەندەش لە لای خەڵك خۆشەویستنو پێشوازییان لـێ دەکرێ. کاتێك بەیتی "قەڵای دم دم"، "حەوت

[1] وتەی "ئوسکارمان "ی ئاڵمانی لەم بابەتەوە سەرنج ڕاکێشە کە گوتوویە کتێبەکانی زاراوەی موکریوۆ ڕێزمانی کوردیو زمانی خەڵکی کوردستانی ڕۆژهەڵات بۆ خوێندنەوە زۆر خۆشن.

هەیکەڵ"، "بیژەنو مەنیژە"[2]و بە تایبەتی ئەوانەی بە دەنگ دەگوترێن[3]وەك خورشیدی خەرامان، بارامو گوڵەندامو بەبری بەیان دەگوترێ مرۆڤ نوقمی ئەندێشەو خەیاڵ دەبێ.

جگە لەوانەی باس کران، چیرۆکی زۆریش بە زمانو خەتی کوردی بە شێوەی هەڵبەست بە دەستەوەن کە زیاتریان لایەنی ئەویندارێو حماسییان هەیەو پێیان دەگوترێ چریکەو کوردان زۆری حەز لێ دەکەنو پێیان خۆشن. زۆری وا هەیە شەوانی زستان یا شەوانی مانگی ڕەمەزان خەڵك لە شوێنگەلی تایبەتو قاوەخانان کۆ دەبنەوەو بە دڵەوە گوێ بۆ ئەو لاوژەو چریکانە شل دەکەن. بە وێژەری ئەم چیرۆکانە کە دەنگیان خۆشو بلاوێنەو لە کوتندا زۆر شارەزان دەڵێن بەیت بێژو گۆرانی بێژ.

لە سەردەمانی ڕابردوودا خانەکانو گەورەکان بەیت بێژی تایبەتیان هەبوە کە هەر کات ویستبایان بخەون بەیت بێژەکان حکایەتیان بۆ دەکردن تا ئەو دەمەی خەویان لێ دەکەوت[4].

جگە لە بەیت گوتن شانامە خوێندنەوەش باو بووە، کەسانێك کە لە کەمەند هاوێژیو لاساکردنەوەی قارەمانانداو شارەزا بوونو دەنگی لە گوێیان خۆشو بەهێزیان هەبوە ئەم کارەیان دەکرد. جار هەبوە شانامە خوێن لە خەوانینەکان خۆشیان هەڵکەوتوەو لە دانیشتنەکانیاندا وێڕای خوێندنەوەی داستانەکانی شانامە

---

[2] بیژەنو مەنیژە لە ساڵی 1366 لە لایەن دوکتۆر محەمەد موکری وەرگێڕدراوەتە سەر زمانی فەرانسەیی‌و لە پاریس لە چاپ دراوە.

[3] لە سەرەتای کتێبی میژووو جوغرافیای کوردستان لە نووسینی میرزا شکراللە سنەیی‌و سەرەتای دوکتۆر حشمت الله طبیبي وەرگیراوە.

[4] خاڵێك کە دەبێ ئاماژەی پێ بکەین ئەوەیە کە نووسەرو بوێژی هیچ کام لەو بەیتانەی کە بە هونراوەیی یا بە ڕەوانی نووسراون ڕوون نین، بەڵام بە وتەی دوکتۆر مەنوچێهر مورتەزەوی مامۆستاو سەرۆکی پێشووی کۆلیج "دانشکەدەی ئادابی تەورێز" کە لە سەرەتای "شۆر مەحمود مەرینگان‌دا نووسیویەتی یا سدێق سەفیزادە (بۆردکەیی) لە بەرگی یەکەمی فەرهەنگی ماد ل 46دا ئاماژەی پێ کردوە. ڕووحی گشتی بەیتەکان بە شێوەیەکی گشتی لە خۆزگەو هیواکان، لە تاڵی‌و سوێرییەکان‌و لە ئاهو ناڵەی گەلی کورد دەدوێ.

لە هێندێك كەرەستەش كەڵكیان وەرگرتوەو زۆر جاریش ڕووداوی نالەباری لێ دەكەوتەوە[1].

ئەم بەیت وێژییەی كە باسمان كرد بە تایبەتی لە ناوچەكانی موكریان زۆر باو بووە، ژنو پیاو هەن هەر لەم ناوچانەدا كە ئەم چیرۆكانەیان لە سینگ دایەو بەو پەڕی ئەوینەوە بۆ یەكتری دەڵێنەوە. بە تایبەتی بەیتەكانی لاسو خەزاڵ، فرشتە، كاكۆ، بابیكۆ، بڵەئەگری، سەیدەوان، شاریار، یای ئەستێ، یای گوڵ، لورو سۆران، كوردستان بەبری بەیان، گۆرانشا، خوسرەوو شیرین، خەجو سیامەند، قەڵای دمدم[2]، كرمانجی كەویار، یوسفو زڵەخا، هاوینە، بەهاری كوردی، ئاشكۆڵە، شێركۆ، گۆران، مەمو زینو پیرۆزە.

لە سەدەكانی چوارەمو پێنجەمی كۆچیدا ژمارێك لە شاعیرە كوردەكان هێندێك لەو كتێبانەی كە بە شێوەیەكی بڵاو لە دەست یا لە سینگی خەڵكدا بوون، بە شێوەی شێعری هیجایی هەڵیان بەستن كە ئەم بەیتانەشیان لەگەڵ بوو. بۆ نموونە دەتوانین بە خوسرەوو شیرین، شەماڵو زەلان ـ زۆر جار بە زریانی دێنێنە زمان كە هەر لە هەوەڵەوە ناوی دوو بای بەناوبانگی كوردستانن ـ هەروەها چیرۆكەكانی خورشیدو خاوەر، عاسمانو زەوی، بارامو گوڵەندام، برزووو فەرامەرز، بەهمەنو فەرامەرز، شەترەنج نامەو دارازم، نۆ ڕەزم، یازدە رزم، بیژەنو مەنیژەو ئەرجەو شێرۆ ئاماژە بكەین.

---

[1] باوكی نووسەری ئەم كتێبە كە زەمانێك لە خەوانین بووە دەیگێڕاوە كە لەم دانیشتنانەدا كەسانێك كە نێوانیان بە یەكەوە خۆش نەبوو لە پێشدا شانامە خوێنەكانیان چاو پێدەكەوتو بەرتیلو دیارییان دەدانێ تا لە كاتی خوێندنەوەی شانامەدا لەو شوێنەی كە دەبوو كەمەند بهاوێژرێ، كەمەندەكەی بخاتە دەستو بالّی لایەنی دژیو ئەو كە بێ خەبەر لە پیلانەكە بوو لە كەمەندەكە كە داگیری دەكردو جوولەی لێ دەبڕا. جگە لەوە ئەم كارە دەبوویە هۆی پێكەنینی ئامادە بوان، زۆر جار شەڕو شۆڕی لێ دەكەوتەوەو دەبوو بە مایەی مشتو مڕ لە نێو تایفەكاندا، هەشبوە كە شانامە خوێن خۆشی هەر لەو مەجلیسەدا گیانی لە دەست داوە. بە دوای ئەم قسانەدا نموونەی دێناوە كە چۆن ڕووداوی ئاوا لە فلانە شوێن ڕووی داوەو بۆتە هۆی شەڕو كێشەی تایفە گەری.

[2] قەڵای دمدم dm dm قەڵایەك بووە لە دەوری ورمێ كە زەمانی شا عەببا‌سی یەكەم بە شوێن بیانوو گرتنێكی زۆر بە شێوەیەكی دوور لە ئینسافو نابەرانبەر كەوتە ژێر هێرشی قزڵباشان. پارێزەرانی قەڵا لە حاڵێكدا قاچو قولیان بە زنجیر بە یەكەوە بەستبۆوە ئازایانە تا دوایین كەس خۆیان ڕاگرتو شەڕیان دەگەڵ كردن. ئەو ئازایەتییە بۆتە بەشێك لە ئەساتیری كوردو لە ئەدەبیاتی گەلیدا بە شێوەیەكی شكۆدار باسی كراوە.

هەمووی ئەم چیرۆکانە گەنجینەیەکی پڕ بایەخو ڕاستەقینەن لە ژیانی کوردان کە بە داخەوە هێشتا بۆ ناسینی ڕووحو دەروونی ئەم خەڵکە بەس نیە، لەگەڵ ئەوەشدا باشترین کۆی فولکلوری کوردی هی ئوسکارمانە کە بە قەولّی واسیلی نیکیتین باشترین پارچەشی "مەمو زین"ە کە لە لاپەڕە 40 تا 135 چاپ کراوە[3].

بەرەوپێشچوونی فەرهەنگیو زمان ناسی کوردان لەسەدەی بیستەمدا

بەرەوپێشچوونی زمانو ئەدەبی کوردی لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا توندتر بووەو لە هەموو بوارەکاندا جگە لە ئەدەبیاتی عامیانە کە وەك باسمان کرد بۆ کۆکردنەوە لەگەڵ ئەو بەرەو پێش چوونە هاوڕێ بوون، گەشەی کردوەو بەرەو پێش چوون. دیارە ئەم گەشە کردنو پێشڕەفتە چەند هۆکارێکی هەیە کە لە ژێرەوە ئاماژە بە هێندێکیان دەکەین:

[3] کوردو کوردستان، واسیلی نیکیتین، ل 566.

- نیشتەجێ بوونی عەشایەری کورد لە وڵاتانی ئێران، تورکیە، عێراق، سووریەو بە تایبەتی ڕووسیە. ئەو جێگیر بوونەو دامەزرانی ئەوان بوو بە هۆی گەورە بوونی شارەکان، دانانی مەدرەسەو فێربوونی خوێندنو نووسینو بردنە سەری ڕادەی خوێندەواری.
- بڵاو بوونەوەی زۆری میدیاو هۆی پێکهاتنی پێوەندی وەك ڕادیۆ، تلویزیۆنو چاپەمەنی کە بوو بە هۆی وەرگرتنی مەتڵەبی زانستیو ئەدەبی، ڕاکێشانی تووێژی لاوانی دەرس خوێندوو بۆ لای ئەم ئامرازانەو بەشدار بوونیان لە کارو باری زانستیو خوێندنو پەروەردە بوونی مەکتەبەکانی ئەدەبی.
- بڵاوبوونەوەی هۆی پێك گەیشتن وەك جادەو ڕێگەو بان، ڕێگەی ئاسنو ڕێگەی هەوایی‌و دەریایی‌و دۆزینەوەو کەشفی یەك لە دوای یەکی کەرستەی پێویست بۆ هاسانکاری ئەم بەرنامانە، وەك فڕۆکەو لۆکۆمۆتیو، ئوتووبووس، سەییارەو گەمێی تۆندڕۆ کە بوونە هۆی هاموشۆی ڕۆژ لە ڕۆژ زیاتری نێونەتەوەیی‌و ئاشنا بوون لەگەڵ زانستو فەننی خەڵکانیترو گۆڕینەوەیان لەگەڵ یەکتر.

ڕاستە کە نەتەوەی کورد ئاسەواری زۆر بە نرخی لە ڕابردووی زۆر دوور هەیەو وتەی واسیلی نیکیتین "عەلی حەریری" لە شەمزینان لە سەرەتای سەدەی یازدەهەمی میلادی ـ 900 ساڵ بەر لە ئێستا بە زمانی کوردی شتی دەنووسی‌و هەر چەند دیوانەکەی دەست نووسەو دوای ئەویش شاعیرو نووسەرانی کەم وێنەی وەك "ملا احمد جزیری"، "فەقێ تەیران"[1] و "مەلا باتە"ی خەڵکی هەکاری[2] و هیترو لە ئاخریا ئەحمەدی خانی (1591 ـ 1652) هەڵبەستوانی چریکەی میللی‌و حەماسی "مەمو زین" هاتنە وجوود کە شیعرە غەناییەکانیان لە ڕیزی باشترین شێعرەکانی شاعیرانی ناوچەکەو بگرە دنیاش. تەنانەت زۆر کەس شیعرەکانی خانی بە بەرزترین شیعری غەنایی دنیا دەزانن‌و لە ڕیزی غەزەلەکانی مەولانا جەلالەدینی مەولەوی دێننە

---

[1] چیرۆك یا چریکەی هەڵبەستراوی ئەسپی ڕەش هی ئەم شاعیرەیە.

[2] چیرۆکی بە ناو بانگو ئەمری قەلای دمدم هی ئەو زاتەیە.

ئەژمار[3]. بەڵام لە سەدەی بیستەم ڕەونەقی زمانو ئەدەبی کوردی حاڵەتێکی گشتی بە خۆیەوە دی، شاعیرانو نووسەرانو لێکۆڵەرەوانی گەورەی هێنایە وجوود کە لە ژێرەوە ئاماژە بە گۆشەیەکی ئەم گەشە کردنە ئەکەین:

ویلچفسکی دەنووسێ بزووتنەوەی ئەدەبی نوێ، هەڵبەستو ئەدەبیاتی کوردی لە ئاخریەکانی سەدەی نۆزدەهەم بە دەرکەوتنو ئاشکرا بوونی شاعیرانو نووسەرانی وەك "نالی"، "حاجی قادری کۆیی"و "عبدالله بەگی مصباح الدیوان" کە ناوی شێعریی "ئەدەب" بووە دەست پێ دەکاو بە دوای ئەم سەردەمەدا دەتوانین ڕیزێکی درێژ لە ناوی ڕێبوارانی ئەم کاروانە دەرخەین کە هەر کام بە شێوەیەك لە لاپەڕەکانی گۆڤارو چاپەمەنییەکانی وەك "هاوار" کە لە دیمشق چاپ دەکراو بڵاو دەبووەوە. ئەوەش خۆی ئەم ڕاستییە دەردەخا کە کورد ئەدەبیاتی جێگرتووی هەیەو پێویست ناکا لەوەش زیاتر لە سەری بڕۆین. بەڵام ڕاستییەکەش ئەوەیە کە دوو برای ڕێزداری کورد ئەمیر جەلادەت بەدرخانو ئەمیر عەلی کامران بەدرخان کە گۆڤاری "هاوار"یان بە دوو زمانی کوردیو فەرانسەیی وەك بڵاوکێکی ئەم بزووتنەوە ئەدەبییە بڵاو دەکردەوە کە یەکەم ژمارەی لە 15ی مانگی مای 1932دا چاپو بڵاو کراوەتەوەو زۆر بە گەرمی پێشوازی لێ کراوەو کەسایەتی جۆراوجۆری وەك "هوێندە سوری" دوکتور ئەحمەد نافیزو شاعیری ناوداری کورد "جگەر خوێن"و کەسگەلێ لە سەرۆك عەشیرەتەکان لە هیچ یارمەتییەك دریغیان نەکردوە، لەوەش گرینگتر ئەوەیە کە لەم ڕێگەدا ئەو سەرۆك عەشیرەتانەی ناکۆکو ناتەباش بوون، ناکۆکی خۆیان لە بیر بردەوە. بەڕێوەبەرانی گۆڤاری "هاوار" بۆ بەڕێوەبردنی بەرنامەی بە سوودی فەرهەنگی خۆیان لە پێناو بردنە پێشی فێر کردنی زمانی کوردیو پێکهێنانی ئامرازی پێویست لقو دەفتەریان لە شوێنگەلی جۆراوجۆر دامەزراند کە هەر کام لەو شوێنانەش بەشێك لە ئەرکەکانی لە گوێن، ساغ کردنەوەی ئەلفو بێی زمانی کوردی، بەشی پەروەردە کردنی منداڵانو تازە لاوانیان بەڕێوە دەبرد، ئەو بەشەی دوایی

[3] واسیلی نیکیتین، هەمان سەرچاوە.

کتێبی شێعرو چیرۆکی بۆ منداڵان ئامادە دەکردو بڵاوی دەکردەوە. ئەمیر کامران بەدرخانو دۆستەکانی ساڵی 1933 لە بەیروت، دەستیان دا فێر کردنی ئەلفبای کوردی بە پیتی لاتین کە ئەم کارەش زۆر بە گەرمی پێشوازی لـێ کراو ساڵەکانی دواتر دەقگەلێکیان لە وانە جۆراوجۆرەکان بە زمانی کوردی ئامادە دەکرد، هەر چەند بە داخەوە دواتر بە هێندێك هۆی سیاسی ئەم کارە ڕاگیرا، بەڵام بناغەیەکی باش بوو بۆ تێکۆشانی جیلەکانی دواترو ئیمڕۆ سەرەڕای ئەو هەموو کۆسپو تەگەرانەی هەن گەشە کردنی زمانو ئەدەبی کوردی لە سووریە جێگەی سەرنجە.

هەر لە سەرەتاوە کوردان نووسەرو وەرگێڕی گەورەیان هەبووەو هەیانە کە لە ئەدەبیاتی فارسیدا دیارن، دەکرێ باسی ڕێزدارانی ژێرەوە بکەین: دوکتۆر محمد موکری کە بە ڕاستی بایەخی کارە ئەدەبییەکانی حاشا هەڵنەگرە ـ بە تایبەتی لە کوردناسیو ئەدەبیاتی کوردیدا ـ مامۆستای خوالێخۆشبوو ڕەشید یاسەمی نووسەرو وەرگێڕ کە نووسراوەو وەرگێڕدراوەکانی دەریایەك نرخیان هەیە، هەروەها بلیمەت محەممەد مەردۆخی کوردستانی کە مێژووی کوردو کوردستانی نووسیوەو یەکێك لە ڕۆحانییە زاناکانو گەورەترین سەرچاوەی دەوڵەمەندی کوردناسییە. برایم یونسی نووسەرو وەرگێڕی پایەبەرزو هەروەها خوالێخۆشبوو محەممەد قازی وەرگێڕی گەورەی ئێران کە لە ڕاستیدا دەکرێ بە گەورەترینو باشترین وەرگێڕی هاوچەرخی بزانینو ئەوە بۆ ئەم وەرگێڕە باشترین سفەتە کە هەموو شارەزایانی هونەری وەرگێڕان قبوولیانە. عەلیمحەممەدی ئەفغانی نووسەری "مێردی ئاهوو خانم"و "شادکامانی دۆڵی قەرەسوو" کە خاوەن ڕایان لەم بوارەدا ئەو بە گەورەترین ڕۆمان نووسی هاوچەرخ دەزانن. عەبدولڕەحمان شەرەفکەندی هەڵبەستوان، وەرگێڕ، لێکۆڵەوەرو نووسەری گەورەی کورد "هەژار" کە فەرهەنگی کوردی ـ فارسییەکەی کە بە ناوی "هەنبانە بۆرینە" چاپو بڵاو بۆتەوە خۆی شاکارێکە. هەروەها محمدامین شیخ الاسلامی ناسراو بە "هێمن" شاعیرو نووسەرو وەرگێڕی خۆشەویست.

لە تورکیەش نووسەرانی پایەبەرزی وەك (یاشار کەمالّ)مان هەیە، هەر چەند بە ڕەگەز کوردە بە هۆیانەی پێشتر باسمان کرد بە تورکی نووسیویەتیو لە ڕیزی گەورەترین نووسەرانی تورکیەدایەو دۆستی بە زەوقم ڕەحیمی ڕەئیس نیا زۆری لە نووسراوەکانی وەرگێڕاوەتەوە سەر زمانی فارسی، ئەم دەردە یەخەی کوردەکانی عێراقو ڕووسیەی نەگرتۆتەوە. لە عێراق دوای ئەزموونێکی کە لەگەلّ ئیمپراتۆری عوسمانی هەیانبوو بە پێی ئەو قەرارەی درا بوو خودموختارییەك بە کوردەکانی وێ دراو بە تایبەتی لە چاپو بلّاوکردنەوەی کتێبو ڕۆژنامەو بلّاوکی دیکە بە زمانو خەتی کوردی تا ڕادەیەك ئازادییان دەست کەوتو لە خوێندنگاکانی ناوچە کورد نشینەکان پەروەردەو فێرکردن بە شێوەی ڕەسمی بوو بە کوردیو ئەمڕۆش ئەم یاسایە بەڕێوە دەچێ. بە دوای ئەم قەرارەدا بلّاوکەرەوان هیمەتیان کردو لە نووسینو بلّاوکردنەوەی کتێبو چاپەمەنی دیکە بە زمانی کوردی ئەوەندەی بۆیان کرا هەولّیان داو لەم ڕێگایەدا مامۆستا حوسێن حوزنی موکریانی کە بە ڕەچەلّەك خەلّکی شاری مەهاباد بوو بەلّام بەرەو عێراق کۆچی کردبووو لە وێ دەستی بە دامەزراندنی چاپخانە کردو نووسراوەکانی خۆیو خەلّکی دێ لە وێ چاپو بلّاو دەکردەوە کە تەنیا بۆ خۆی 11 کتێبی بە نرخی مێژووی نووسیوە یا وەری گێڕاونو چاپو بلّاوی کردوونەوە کە هەموویان بایەخی زانستیو ئەدەبی بەرزیان هەبووەو باشترین سەرچاوە بۆ ئەو کەسانەیە کە لێکۆڵینەوە دەکەن. ئێستا بێجگە لە مەکتەبەکانی سەرەتاییو ناوەندیو دوا ناوەندی چەند زانکۆش دامەزراون کە بە زمانی کوردی دەرسیان لێ دەخوێندرێ. لە شارە گەورەکانی کوردستانی عێراق وەك هەولێرو سولەیمانیو کەرکووکو مووسلّ خەلّکێکی زۆر خەریکی خوێندنو تێکۆشانو نووسەری گەورەشیان دەنێو دان کە وانەکانیان تەواو کردوەو خەریکی دەرس گوتنەوەنو کاری نووسەریش دەکەن. لەوانی پێشووش دەتوانین ناوی "گیوی موکریانی"، مامۆستایان محەممەدئەمین زەکی نووسەری کتێبی نایابی "لێکۆڵینەوەیەك لە مێژووی کوردو کوردستانو پرۆفیسۆر توفیق وەهبیو هەروەها

کچی شایستەی گیوی موکریانی بە ناوی کوردستان موکریانی، هەروەها لە بەدرخان عەلی سەیدەو دوکتور ئەحمەد نافیز لە سووریەو زۆریتریش ناو بەرین.

چەند بە جێییە کە لە لێکۆڵەرەوەو زانای پایەبەرز "سی، جی ئێدموند"و شوێنەواری زۆر بە نرخی ئەو بە ناوی "پێرستی چاپەمەنی کوردی کوردستانی باشوور" ناو بەرین کە لە ڕۆژنامەی ئەنجومەنی سەڵتەنەتی ئاسیای ناوەندی بەرگی 4 لە ساڵی 1937دا بڵاو بۆتەوەو لە بەر ئەو هەموو زەحمەتەی کە کێشاویەتی قەدری بزانینو سوپاسی بکەین، جگە لەوانەش لە بواری زمانو ئەلفـو بێیو دەستووری زمانی کوردی هەنگاوی گەورەی هەڵگرتوە. دەبێ ئەم ڕاستییە بڵێین کە ئەمڕۆ کوردستانی عێراق ناوەندی گەشەو پەرەپێدانی زمانو ئەدەبیاتی کوردییە کە باسو ڕاوێژ لە سەری، پێویستی بە کتێبێکی جیاواز هەیەو لە بڵاوکردنەوەی نووسینو شوێنەواری خەڵکیتریشدا ڕۆڵێکی بەرچاویان هەیەو بۆ نموونە ئاماژە بە کتێبی مێژووی ئەدەبی کورد لە نووسینی "پ، ت، بوا" پێویستە. بەڵام لە بواری زمان شناسی کوردیدا، تێکۆشان لە ڕووسیە بە شێوەیەکی دیکەیە. لە وێ بەرنامەیەکی ڕێکو پێکو زانستی داڕێژراوەو "ویلچفسکی" کە لەم بابەتەوە بە تەواوی کۆڵیویەتەوەو دەڵێ: لە جاری یەکەمدا هەوڵ درا ئەدەبیاتی نووسراوی کوردی بەم شێوەیە کە لە ناو خەڵکدا باوە بێتە دابەزاندنو لە سەر ئەم بنەمایە لە پێشدا لە ئەدەبیاتی ڕەواج لە نێو کوردەکانی ئەرمەنستان هاتە وجوود، دوایە بۆ کوردەکانی گورجستانو نەخجەوان کە زاراوەکانیان لە یەك نێزیك بوو، دواتریش کتێبگەلـێ بە زاراوەی ئەو کوردانەی کە لە ئازەربایجان بوون چاپو بڵاو کراوە.

ئاخرەکەی لە ساڵی 1933 هەوڵێکی زۆر درا تا کوردەکانی دانیشتووی تورکمەنستانیش بگرێتەوە، سەرەڕای ئەوەش کە لە ساڵی 1932 خوێندنو خوێندەوار کردنو فێربوونو فێرکردن لەم ناوچانەی کوردی لێی نیشتەجێی بوو، ببوە گشتی. دوایە کاتێك لە ساڵی 1934 لە ئیرەواندا کونگرەیەك بەستڕا کە ئامانجی سەرەکی ئەم کونگرەیە پێکهێنانی ڕەوشتێکی پەسند کراوی زمانو ئەدەبی

کوردو دابین کردنی پێوەندی لەگەڵ زمانو ئەدەبیاتی کوردەکانی ئەو لای سنوورەکانی سۆڤیەت بوو، وێڕای ئەوەش لە ئەدەبیاتی کلاسیکی سەبکی ئەحمەدی خانیو سەبکی ئەو وەك یادگارێکی سەردەمانێکی پێشووی کوردان کەڵکی لێ وەرگیرا تا بەم شێوە کوردەکانی ڕووسیە کە لە پاشکەوتووترین بەشی کوردان بوون، ببنە پێشاهەنگی کورد، سەرەڕای ئەوەش بە وتەی ویلچفسکی ئەم زمانە ئەدەبییەی کوردەکانی ڕووسیە دەبێ لە گەشە کردنی بێ ئەملاو ئەولای کوردەکانی دەرەوە لە بواری فەننیو دەوڵەمەندی وشەو سەبك کەڵك وەرگرێ. پێویستە نموونەکانی ئەدەبی کلاسیکی کوردی بە جێ ماو لە سەردەمی دەرەبەگایەتی جێگەی خۆیەتی ئاسەواری فولکلوریش بکاتە سەر مەشق.

داخوازییەکانی کونگرەی 1934ی ئیرەوان

کونگرەی 1934ی ئیرەوان جگە لە بەرنامەی جۆراوجۆر کە بۆ تێکۆشانی خۆی لە ڕووسیە جێ بە جێی دەکرد یا دەیکردە پرۆگرامی کاری خۆی، لە کۆتایی کاری خۆی داخوازیاری ئەوە بوو بۆ ئەم کارانەی ژێرەوەش هەوڵ بدا.

1) ڕێکوپێك کردنی بەرنامەیەك بۆ جێ بە جێی کردنی زاراوەو وشە ساغ کردنەوە بە پێی ئوسوولی جێ پەسند بۆ ئەوەی زمانی کوردی ببێتە زمانێکی نێونەتەوەیی،

2) لە پەنا ئەم کارەی سەرەوەدا پێویستە تایبەتمەندی ناوچەیی زمانی کوردیش بەرچاو بگیرێ.

3) ئامادە کردنو بە پەسند گەیاندنی هەرچی زووتری ڕێزمانێکی زانستیو شیاوی بە کار هێنان بۆ زمانی ئەدەبی کوردیو ڕاپۆرت نووسین لە لایەن لێژنەیەکەوە بۆ کونگرەی دووهەمی کوردناسی کە بڕیار بوو پێك بێ.

4) خۆ پاراستن لە گۆڕینی ڕەمەکی ئەلفـو بێو بە کار هێنانی شێوەی ئەو کات (کاتی کونگرەی یەکەم) تا ئەو دەمەی لێژنەی هەڵبژێردراو ڕاپۆرت دەدا.

دیارە لەم کونگرەدا لە قسەی پرۆلتاریاییو بە کار هێنانی ڕەستەگەلـێ وەك زمانی ئەدەبی کرێکارانی کوردیش زۆر کەڵك وەرگیرا، بەڵام بە لە بەر چاوگرتنی ئەم بیرۆکە وەك یەکەمین هەنگاو لەم بوارەداو جێ بە جێ کردنی هێندێ کاری لاوەکی لەم کونگرەداو ئاکامی دەستکەوتوو زۆر گرینگی لە گوێن تایبەتمەندێتی سیستمێکی فێرکردن بۆ کوردەکانی سۆڤیەت وەك کردنەوەی خوێندنگەی تایبەت بۆ ئەوەی منداڵانی کورد بە زمانی کوردی لە ڕووی کتێبی کوردی دەرس بخوێنن، هەروەها نووسینو وەرگێڕانو بڵاو کردنەوەی زۆر کتێب بە زمانی کوردی لە لایەن نووسەرانی کوردەوە، لەگەڵ هەموو عەیبو کەموکۆڕیەکانی کە هەیبوو دەبێ ئەم کونگرە زۆر پڕ مایەو بە نرخ بزانین.

لە کەموکۆڕییەکانی کە دەبێ ئاماژەی پێ بکرێ ئەوەیە کە هەر چەند لەم کونگرەدا سەرنجیان دا بە بەشێك لە کەسایەتییەکانی ناوداری ئەدەبیاتی کورد وەك ئەحمەدی خانیو سەبکی ئەو، بەڵام تەرخان کردنی هەنگاوەکان تەنیا بۆ کوردەکانی سۆڤیەت، هەر چەند لە بواری ئیمکاناتی گونجاوەوە چارەیەکی دیکەیان نەبوو ـ بەڵام پیشان نەدانی ڕێگەی جۆراوجۆر بە هەموو خاکی کوردستان لە بواری ئەدەبو زمانی کوردیو بە ئاخر نەگەیاندنی ئەرکی خۆی سەبارەت بە ساغ کردنەوەی ئەلفـو بێییەکی کوردی پەسند لە ڕوانگەی زانستییەوە بە تایبەتی لە نووسیندا ـ خاڵی لاوازی دیکەشی تێدا بوو، ئەویش ئەوە بوو کە هیواو هومێدەکانی چاوەڕوان کراوی جێ بە جێی نەکرد.

هەر چی بێ بەم باسە دریژەی کردمان دەگەیینە سەر ئەم وتە کە سەدەی بیستەم چەرخی ئالۆگۆڕو بەرەو پێش چوونێکی بەربلاو بۆ کوردو کوردستان بوو، لە پەنا ئەم ئالۆگۆرانەی وەک ڕزگاری لە ژیانی عەشیرەیی‌و دەرەبەگایەتی‌و خان خانی، دوور کەوتنەوە لە چادر نشینی‌و دامەزرانیان لە شارەکان‌و دێهاتدا، دانانی مەکتەب‌و خوێندەوار بوون‌و پەرەسەندنی لە هەموو شوێنێک‌و پێگەیشتنی مرۆڤی ڕووناکبیرو خوێندەوارو زانا لە نێو کوردان کە ڕەنگی دایەوە، زمان‌و ئەدەبی کوردیش زۆری گەشە کردو بە تایبەتی نووسەران‌و لێکۆڵەوەرانی کورد دەستیان دایە موتالاو ورد بوونەوەو لێکۆڵەرەوانی. بە دوای ئەوەدا نووسین‌و ئاسەوارەکانیان بە هۆی ڕاست‌و دروست بوونی نێوەڕۆکی وتەو نووسینەکانیان، سەرنج‌و زەینی خەڵکی کوردو ئەو مەڵبەندانەی ڕاکێشا کە هەموو کات زانیاریان لەم بوارەدا کەم بووو تینووی ئەم مەتڵەبانە بوون.

بەشی یازدەهەم

داب‌و نەریت، جێژنەکان‌و ڕێوڕەسمەکانی دیکە لە کوردستان

باس کردن لەم بابەتە خۆی پێویستی بە نووسینی کتێبگەلێکی جیاجیاو زۆر قەبە هەیە، بەڵام بۆ تەواو کردنی باسی ئایین و بیروبڕوای کوردان، پێویستە بە چەند گۆشەیەک لە داب و نەریت و جێژنەکانیان ئاماژە بکرێ، هەر بۆیەش لەو بەشەدا لەو ڕێوڕەسم و داب و نەریتانە دەدوێین کە لەنێو نەتەوەی کورددا گرینگی مێژوویان هەیە، دیارە ناتوانێ هەمووی بێ، بەڵام بێگومان ئاماژە بەوانە دەکرێ کە تا ڕادەیەکی زۆر پێوەندی بە باوەڕی ئەم قەومە کۆن و لەمێژینەوە هەیە. چونکە نەریتە ڕەسەنەکانی میللەتان، پێوەندی نەپساوەیان دەگەڵ هەست و بیرو هزری تاکەکانی ئەو نەتەوانەوە هەیە، بەشێوەیەک کە "ریشەیان لە قوولایی ڕووح و گیانی جیلەکان دا شاراوەیەو بە درێژایی سەدەو سەردەمەکان گەورەترین هۆکاری یەکگرتوویی و

پەیوەست بوونی هزری و رووحی لەنێو چینە جۆراوجۆرەکانی خەڵکی خاك و وڵات دان[264] وێڕای ئەوەی گرینگی و نرخی ئەم نەریتانەی لەنێو گەلان دا باون، بە تەواوی پێوەندیان بە رابردووی مێژوویی و شارستانیەتی رابردوویانەوە هەیە. بە هیچ هێزو وزەیەك ناکرێ ئەو داب و نەریتانە لەنێو نەتەوەیەك دا لەناو بەری، بۆ سەلماندنی ئەم بۆچوونە دەتوانین زۆر نموونە بێنینەوە کە زەقترینیان نەتەوەی کوردە، سەرەڕای ئەوەی چەند هەزار ساڵ لەژێر زەخت و چەڵەمەی هێزەکانی بە توانای ئیمپراتووریە گەورەکان دا بووەو جاری وا بووە گەیوەتە هەڵدێری نەمان، بەڵام هیچ کات تایبەتمەندیە مەعنەوی‌و نەریتە میللی و نەتەوەییەکانی خۆی کە هەر ئەوانەی ئاریایی ئێرانین لەبیر نەکردوەو گومانیش لەوەدا نیە کە هەر ئەوە گەورەترین هۆکاری مانەوەو نەمری کورد بووەو هەیە.

[264] وتەیەك لە ئاغای مستەفا کەیوان

www.pertwk.com

ڕێوڕەسمی نەورۆز لە کوردستان[265]

آدمی نیست که عاشق نشود وقت بهار
هر گیاهی که به نوروز نجنبد حگب است[266]

مرۆڤێك نیە كە بەهاران عاشق نەبێ هەر روەكێك
كە نەورۆزان نەجوڵێ و شین نەبێتەوە داری سووتانە

جێژنی نەورۆز، بۆ هەموو نەتەوەکانی ئێرانی ئاشنایە کە بە رابردوێکی زۆر کۆنەوە بەشێکە لە فەرهەنگ و مەعنەویاتی گەلی کوردو بەگوێرەی ئەم ئاماژەگەلەی کە لە کتێبە دێرینەکان دا دەبیندرێ، یەکێك لە سەرەکیترین جێژنەکانی کوردان بە درێژایی مێژووە کە بە شێوەی ئاسایی لە سەرەتای هاوین دا بەڕێوە دەچوو[267]. پێویستە ئەوەشی لێ زیاد کەین کە لە سەردەمی دێرین (باستان) دا، سالّ لە ئێرانێ بە دوو بەش دابەش کراوە، سەرەتای سالّ لە هەوەلّی هاوینەوە واتە مانگی "پووشپەڕ" دەستی پێ دەکردو نەورۆزیش لە دەستپێکی هاوین دا بووە،[268] بەڵام چونکو باس

---

[265] لەو باسەدا، لەسەر سەرچاوەو دەلیلی بنەڕەتی ڕێڕەسمی ئێستا لە نووسینی مستەفا کەیوان لە کتێبی "نەورۆز لە کوردستان" و مقالەیەك بەم ناوە کە لە ژمارەی ڕەشەمەی سالّی 1345ی گۆڤاری یەغمادا چاپ بووە بەهرەم وەرگرتوە.

[266] شیعری شێخی سەعدیە

[267] گاە ژماری لاپەڕەکانی 53ـ54

[268] مقالەی مستەفا کەیوان لە ژمارەی ڕەشەمەی 1345ی گۆڤاری یەغمادا. دەبێ بڵێم بەپێی ئەو بەڵگانەی بەدەستەوەن. لە سەردەمی دێرین دا لە کاتژمێرە زۆرەکانی ئەوکات ئەو ڕۆژە زیادییەی کە بەپێچەوانەی ئەمڕۆ کە هەر چوار سالّ جارێك مانگی ڕەشەمە دەبێتە سی ڕۆژو شەش مانگی هەوەلّی سالّیش سێویەك ڕۆژن، لەو ڕۆژگاردا لە سەرجەمی سەت و بیست سالاّن مانگێکیان لە سالّ زیاد دەکردو بەم چەشنە سالّی گۆڕین دەبوو بە سێزدە مانگ کە پێیان گوتوە "بهیزك". هەروەك باسمان کرد لە سەردەمی پاشایەتی مەلکشای سەلجوقی‌دا، فەیلەسووف و حەکیمی گەورەی ئەوکات ، "عومەر خەییامی نیشابووری"و تاقمێکی دی لەو زانایانەی ناومان هێنان، لەسەر بنەمای زانستی نجوم تەقویمی ئەمڕۆیان داناو هەر چوار سالّ جارێك ڕۆژێك لە ڕۆژانی سالّ زیاد دەبوو بەو سالّەشیان دەگوت سالّی کەبیسە یا پڕ. بەڵام لەسەر وشەی "بهیزك" مامۆستا جەلالی هومایی لە ژێرنووسی لاپەڕی 222ی کتێبی "التفهیم"ی ابوریحانی بیرونی دەنووسێ: نووسەر ئەگەری ئەمە دەدا کە وێدەچێ لە گۆڕانی پیتی "ب" بە "او"یش هاتبێ بووبێتە "وهیزك" لە ریشەی (به) بە مانای باش و چاك وەکوو "پاکیزە" لە پاومانگی کەبیسەی کە لە ڕێڕەسمی هیندوەکان و ئێرانیەکانی کۆن بە واتای پاکیزە=خاوێن و ڕێزدار

لەسەر ئەم مەسەلە لە بابەتی ئەم کتێبە بەدەرە، هەر ئەوەندە دەڵێین کە دواتر ئەم جێژنە - نیزیکەی هەزار ساڵ بەر لە ئێستا- بەهۆی تاقمێك لە ئەستێرەناس و مونەجیمەکانەوە یەك لەوان حەکیم عومەری خەییامی نیشابووری[269] لە یەکەمی مانگی حەمەل (خاکەلێوە)دا جێگیر بوو.

لەسەر دەلیلی بەڕێوەچوونی جێژنی نەورۆزیش قسە زۆر کراوەو زۆر ریوایات هەیە، بەڵام ئەوەی کە لە زۆربەی چیرۆکەکان دا دێتە گۆڕ ئەوەیە کە پێشینەی ئەم جێژنە دەگەڕێتەوە بۆ زەمانی پیشدادیەکان و جەمشیدی جەم بە بنیاد دانەری ئەم جێژنە دەزانن، وەك شاعیر دەڵێ:

همه کردنیها چو آمد پدید بەگیتی جز از خویشتن کس ندید

ئەوکات کە هەموو کارەکان جێبەجێ بوون
لە دنیادا جگە لە خۆی کەسی‌تر دیار نەبوو

جهان انجمن شد بر بخت او فرومانده از فره بخت او

دنیا لە بەختی ئەوڕا کۆبۆوە
هەموو سەریان لە ئیقبالّ و گەورەیی ئەو سوڕمابوو

سر سال نو هرمزو فروردین برآسوده از رنج تن دل زکین

سەریساڵی نوێ لە مانگی خاکەلێوەدا
دنیا لە کوێرەوەری رزگارو دڵ لە رق پاکەوە بوو

هاتوە. تەقیزادەش لە کتێبی "گاه ژماری" خۆی دا لە لاپەڕی 15 بە پیرۆزو موبارەکی نووسیوە کە دەگەڵ لایەنی پیرۆزی تایبینی بووە. تەنیا یەك کتێبی بێناوی فارسی ئەم وشەی بە "وەهیزە" نووسیوەو بەمانای کەبیسەی هێناوە. بەڵام بە بڕوای نووسەر ئەوانەی کە زمانی پەهلەوی و کوردی دەزانن، ئەگەر بڕێك سەرنج بدەن تێدەگەن کە "وهیزك" هەمان وشەی "هێز Hez و بەهێزە Bahez"ە کە لە کوردیدا بەمانای توانا ئێستاش بەکار دێ. چونکە ئەوساڵەی سێزدەهەم واتە ئەوەی مانگێکی پاش 12 ساڵان زیاد بووە پێیان گوتوە ساڵی بەهێز کە ئەوەش خۆی نیشاندەری یەك بوونی زمانی کوردی و پەهلەوی و مادیە کە لە شوێنی خۆی دا ئاماژەی پێ کرا.

[269] وەك ابوالمظفر الفرازی، مەیموونی کوری نەجیب واستی، حەکیم لوکری، عبدالرحمن خازنی.

[270] گۆڤاری خوروشە، ژمارە 575 ساڵی 45.

چنین روز فرخ از آن روزگار بمانده از آن خسروان یادگار (شانامەی فیردەوسی)

ئەو رۆژە پڕ لە خێرو خۆشیيە

لەوکاتەوە لەو پاشایە بە یادگار ماوەتەوە

ابوریحـانی بیروونـیش لـەم بابەتـە دواوەو دەڵـێ، لـە دەورەی گهمـووری، صابیئەکان[271] ئاشکرا بوون و هەر کە جەمشید بوو بە شاو دینی خۆی تازە کردەوە، ئەم کارە زۆر گەورەتر نرخێندراو ئەو رۆژە بە رۆژێکی نـوێ لـە قەڵـەم درا، هەرچـەند پێش ئەوکاتیش نەورۆز هەر بە گەورە دەزانـدرا،[272] ئـەبوریحان لـە کتێبێکـی دیکـەدا دەنووسـێ: یەکـەم رۆژ لـە مـانگی فـەروەردین (خاکـەلێوە)یـەو بۆیـە پـێیـان گوتـوە نەورۆز، سەرەتای ساڵی نوێیە، فارسەکان، پارسـەکان پێیـان وایـە کـە یەکـەم رۆژی سەردەمەو بە دوو فەلەك دەسـت پـێ دەکـا.[273] ئێرانیـیـەکان بەشـێوەیەکی دیکـەش لەسەر ئـەم رۆژە دواون، هـەروەك بەلعـەمی دەنووسـێ: یەکـەم رۆژ کـە جەمشـید بـۆ دادخـوازی خـەڵك دانیشـت، رۆژی هورمـوز پێـنج شـەممۆ بـوو لـە مـانگی خاکـەلێوە، لەوکاتەوە ناوی نـەورۆزیان لەسـەر دانـا[274] هـەروەها لـە دیـن کـەرد یـا دیـن کـورد دا هاتوە: هەر پادشایەك لەم رۆژە پیرۆزەدا شادیو شایی دەکردو لەم جێژنەدا ئەوانـەی لە رۆژی ئاسایی‌دا کاریان کردوە، دەسـتیان لـە کـار دەکێشـاوەو خـەریکی پشـوودان دەبوون و شادمانیان دەکرد.[275]

ئەوەی ئاشکراو روونە ئەم جێژنە جێژنی نەتەوەیـیـەو پێوەنـدی بـە ئـاڵوگۆڕێکی سەرچاوەگرتوو لە بزووتنەوەیـەکی نـوێ و دابـەش کردنـی سـاڵ و دەسـت پـێکردنی ساڵی تازەیە کـە بـۆ نـوێ بوونـەوەی سـاڵ دەیـانکردە جێـژن و شـادی، هـەروەك لـە دەستپێکردنی نیوەی دووهەمی ساڵیش جێـژنی "میهرەگـان"یـان هـەبووە. پێویسـتە بگوترێ کە ئەو جێژنە، جێژنی ئێرانیان و نەتەوەکانی ئاسـیای نێوەڕاسـت بـووەو بـە

---

[271] صائبە ناوی یەکێك لە تایفەکانی باستانی (دێرین)ە کە بۆخێیان خاوەنی بیروباوەڕی تایبەتی بوون و ئەمڕۆش هەروەك لە بەشی بیروباوەڕ دا ئاماژەمان پێ کرد تاقمێك لە کوردستان بەم ناوە هەر ماون.

[272] آثار الباقیه، ئەبوریحان بیروونی، وەرگێڕانی ئەکبەری دانا سروشت، لاپەڕەکانی 3 تا 242.

[273] التفهیم، به راست کردنەوەو سەرەتاو حاشیەنووسی جلال الدین همایی ل 53.

[274] مێژووی بەلعەمی به پێداچوونەوەی ملك الشعرای بەهارو پەرویزی گەرم ئاوایی، ل131.

[275] وەرگێڕاو لە کتێبی دینکورد کە ئەوی بە دینی کورد دەزانین و لە کتێبە کۆنەکانی زمانی پەهلەوییە. لە زمان مستەفا کەیوانەوە.

درێـژایی مێـژوو قەومـە ئێرانیـیەکان لـە پاراسـتنی دا شـێلگیر بـوون و هەرچـەند زۆر جاریش لەلایەن بێگانان و بێگانە پەرستانەوە کارگەلـێ کراوە کە ئەم نەریتە میللـی و دێرینە لاواز کەن بەڵام تێیدا سەرکەوتوو نەبوون.

لەسەر بنەمای ئەو بەڵگانەی بەدەستەوەن، لەسەردەمی هەخامەنشیان، لە تەختی جەمشید جێژنی نەورۆز بە شـکۆو رەسمـی تایبەتیـیەوە بـەڕێوە دەچـوو، پادشـاکان میوانـداری گشـتیان دەکـردو دیاریـیـان ئـاڵوگۆڕ کـردوە. هـەروەها لـە رووی نەخشـە بەردینەکانی کۆشکی ئاپادانا، لە زەمانی هەخامەنشی نوێنەرانی 23 نەتەوە لە مادی و پـارتی و بـابێلی و هینـدی و میسـری، باشـترین دیـاری گونجاویـان پێشـکەش بـە پادشای ئێران دەکردو بە وتەی "دوکتور گیرشمـەن" رێوڕەسمـی بەشـکۆی نـەورۆز، ئـەم جێژنـەیان کـە لـە گـەورەترین جێژنـەکانی مـەزەبی مەزداپەرسـتی پارسـیـیەکان بوو بەڕێوە دەبرد.

لە زەمانی ساسانیانیش دا بەڵگەو نووسراوەی زۆر ماونـەوە کـە نیشـان دەدا ئـەم جێژنـە بـە شـکۆیەکی گـەورەوە بـەڕێوە دەچـوو و تەنانـەت لـەو سـەردەم دا لـەنێو نەتەوەکانی دەوروبەریش دا ئەم جێژنە بەڕێوەبردنی ببوو بە باو، نووسـەران، لـە رابـردووی کۆنیشـەوە وەك ئـەمرۆ لـە بابـەت نـەورۆز لـە دەورە جۆراوجۆرەکـان دا نووسـراوەی زۆریـان بـڵاو کردۆتـەوە کـە لـەوان دا بـە درێـژی لەسـەر ئـەم جێژنـەو چڵۆنایەتی بـەڕێوەبردنی لـەو سـەردەمانەدا قسـەیان کـردوە. بۆنموونـە دەتـوانین بـە کتێبـەکانی دەقـی پەهلـەوی جاماسـب ئوسـانا بـەرگی 2 لاپـەڕەی 102 بـە دوا، وەرگێڕانی مارکوارت، کتێبەکانی بیرونی، نەورۆزنامەی عومەری خەییامی نیشابووری، شەهمەردانی رازی، ریوایەتی دنیکـەرد یـا دنیکـورد، التـاج لـە ابـو عوسمـان جـاحڤ، مشـعالبی، مێـژووی شارسـتانیەتی ئیسـلام، جـورجی زەیـدان، ئامـاژە بکـەین و لـە سەردەمی سەدری ئیسلام دا بـە هـۆی کەمتەرخـەمی و بێموبـالاتی عەرەبـەکان ئـەم

---

[276] پارس و وشەکانی پارسۆ Parso و پەرتو Parthew یەکێك لە وشەکانی زمانی مادین کە ئەوان بە بەشێك لە زاگرۆسی نیمڕۆیی لە جەمسەری رۆژئاوای خاکی ماد (باشووری زابی گچك و قەراخ دیالە ـ کەیوان)یان دەگوت. هەروەك لە بەشی مێژوویی ئەم کتێبەدا کوتومانە، ئاشووریـیەکان لە 834ی بەر لە زایین، باسیان لـێ کردوە. بەڵام پارسوا لە زمانی مادی بە وتەی ا.م.دیاکۆنۆف بە مانای قەراخ و قەراخیـیەو لە کوردیش دا بە مانای تەنیشت و ئەم لاو ئەولایە. کەیوان دەڵێ (پارسوا) ناوی گوندێکی "پارسانیان" لە دەوری سەقز وەبیرهێنەرەوەی ناودانانی زەمانی دێرینە. وشەی "پارت"یش لە کوردی دا بە مانای (تەنیشت) و قەراخە.

[277] هونەری ئێران لە زەمانی هەخامەنشیان دا، وەرگێڕانی دوکتور عیسی بێهنام، ل32.

[278] وەگیراو لە گۆڤاری ئاسیای جەوان، سالّی 1339 ژمارە553، سەعید نەفیسی

جێژنە رەونەقی نەما، ئێرانیەکان بۆئەوەی ئەم نەریتە کۆن و دێرینەی خۆیان لەبیرنەچێتەوە، بە وتەی "لوئی دوبوا" لە هەڵکەوتنی خەلافەتی حەزرەتی عەلی دەگەڵ ئەم رۆژە کەڵکیان وەرگرت و وتیان: هەر لەبەر ئەوەشە کە رێز لەم رۆژە دەگرین! دوای ئەمە سالانێکی زۆر خەلیفەکانی ئەمەوی و عەببباسی، هەم بۆ وەرگرتنی دیاریی لە ئێرانیەکان کە رادەی ئەم پێشکەشە لە زەمانی معاویەدا لە بەینی پێنج تا دە میلیۆن درهەم بوو[279]، رەسمیەتیان دا بەم جێژنەو بەڕێوەبردنەکەیان ئازاد کردو[280] بەشێك لە رێوڕەسمەکەش وەك ئاگر کردنەوەو ئاوپڕژاندن لەنێویان دا بوو بە باو، دوایەش کە هێدی هێدی حکوومەت کەوتە دەست ئێرانیەکان، ئەم جێژنە هەمان شکۆی پێشووی خۆی وەرگرتەوەو لە نێو ولاتانی دوورونیزیکیش دا بلاو بۆوە. ئەو کوردانەی لە رێگەی سوورياوە چوونە میسر ئەم رێوڕەسمەیان کەم و زۆر لەوێش بڕەو پێدا. هێندێ پادشای وەك محمد شای گورکانی و ئیبراهیم پاشای عوسمانی بۆ هەرچی باشترو بەشکۆتر بەڕێوەبردنی ئەم جێژنە تێدەکۆشان.[281] بەڵام لەسەر بنەمای بڕوای کوردان دەبێ نەورۆز ئاکامی سەرکەوتنی "کەیمووس یا کەیومەرس KayMures" بەسەر ئەهریمەن دا لە دەوری چوار هەزار ساڵ بەر لە زایین بێ کە چیرۆکەکەی "کەیوان" ئاوا دەنووسێ:

"چوار هەزار ساڵ بەر لە میلادی مەسیح "کەیمووس" ناوێك لە رەگەزی کورد پەیدا بوو، هەر لە سەرەتاوە ئەهریمەن دوژمنایەتیی دەگەڵ کرد، کەیمووس لە کێوەکانی رەواندز دەگەڵ ئەهریمەن بەشەڕ هات و لە دەستپێکی شەڕەکەوە فەرمانی بە سوپاکەی خۆی دا کە ئەگەر هات و بەسەر دوژمن دا زاڵ بوون و ئەهریمەن کوژرا، لەسەر لووتکەی شاخەکان و لەسەر تەپك و گردەکان ئاگر بکەنەوەو گڕەمەلا ساز کەن تا هەم دەرکەوێ کە سەرکەوتوون و هەم بەو شێوە فەرمانی گەڕانەوە لە بەرەی شەڕ بە سوپاکەیان بدەن بۆ لای کەیومەرس. ئاخریەکەی شەڕ بە سەرکەوتنی ئەوان بەسەر ئەهریمەن دا تەواو بوو، ئاگر لە هەموو بەرزاییەکان چووە ئاسمان و بەم ئاگرو مەشخەڵانە زاڵبوونی رەوایان بەسەر ناڕەوادا راگەیاندو شکانی ئەهریمەن، بۆ خەڵك روون کرایەوە. رۆژی ئەم سەرکەوتنە دە رۆژ پێش کاتی نەورۆزی ئێستا بوو.

---

[279] میژووی ئێران، لوئی دوبوا، وەرگێڕاو لە بلاۆکی "نەورۆز"ل 25.

[280] محیط طباطبائی، گۆڤاری تهران مصور ژمارەکانی 864ـ 916 و شارستانیەتی ئیسلام، جورجی زەیدان، بەرگی 2 لاپەڕەکانی 22و23.

[281] محیط طباطبائی لە کتێبی "نەورۆز لە کوردستان" لە نووسینی کاك مستەفا کەیوان ت52.

کەیومەرس فەرمانی دا نە تەنیا ئەو رۆژە بەڵکوو 9 رۆژو شەو دواتریش ئاگربازی و جێژن و شادی بکەن و ڕێوڕەسمی‌جێژنی "9رۆژ" بەم شێوەیە پەیدا بوو.

دیارە لەسەر سەرچاوەی ئەو جێژنە ریوایاتی جۆراوجۆر هەیەو هەموویان ئەوە مستۆگەر دەکەن کە یەکەم پەیوەست بوونی کوردو مادەو دووهەم ئەوە نیشان دەدا کە لە بەشەکانی پێشوودا کوتومانە ئەویش ئەوەیە کە کورد لە خەڵکانی بانووی ئێرانن و رابردوویان لە هەموو شوێنی ئەم خاکە بەرچاو دەکەوێ. بۆنموونە جێمز مۆریە کە میرزای بالیوزخانەی ئینگلیس لە زەمانی قاجاریەکان دا بووە لە ساڵی 1812 و لە بیرەوەری‌نووسان و دنیاگەرو گەشت و گوزارچیەکانی بەنێوبانگەو لەسەر خەڵکی ئەم خاکە زۆری شت نووسیوەو لەم نووسینانەدا دەڵێ: لە 31ی مانگی ئووت لە دەماوەند بووم، خەڵکی وێ جێژنێکیان گرتبوو کە بۆنەکەی سەرکەوتنی فەرەیدوون و کاوەی ئاسنگەر بەسەر زوحاکی مار بەشانی عەرەب بوو، بەم جێژنەیان دەگوت "جێژنی کوردی" و شانامەی فیردەوسیش لەم جێژنە دواوە.

حەکیم عومەری خەییامی نیشابووری لە نیزیك بە هەزار ساڵ بەر لەم باسە، لە کتێبی نەورۆزنامەی خۆی دا قسەی کردوەو بە راشکاوی فەرەیدوون بە کورد ناو دەبا، فەرەیدوونیش ئەو رۆژەی کە زوحاکی تێدا شکاندو بەدیلی گرت بە جێژنی دیاریی کردو ئێرانی‌یەکانیش لەو کاتەوە ئەو رۆژە دەکەن بە جێژن.

ئەمڕۆژەو ئەم جێژنەی ئاریایی و کوردی، لە هەموو کوردستان، بەشێوەگەلی جیاواز بەڕێوە دەچێ و لە تورکیەی ئەمڕۆ، کوردەکان ئەم جێژنەیان ناو ناوە جێژنی "تۆڵە" کە ئاماژەیە بە تۆڵەساندنی گەلی ئێران بە ڕێبەری فەرەیدون شاو کاوەی ئاسنگەر لە زوحاکی مار بەشانی عەرەب. دوای ئیسلام عەرەبەکان کە لەپێشدا هەوڵیان بۆ لەناو بردنی فەرهەنگ و کولتوری گەلانی دیکەی ژێر فەرمان دا، لەم ڕێگەدا هەوڵیان زۆر دا، بەڵام کوردەکان بۆئەوەی ڕەنگی ئایینی بدەنێ ئەم جێژنەیان بەناوی جێژنی "خدری زیندە" ناودێر کرد کە ئاماژەیە بە حەزرەتی خدر پێغەمبەرو گوتوویانە کە خدری زیندە لە بەربەرەکانی خەڵك بەدژی زوحاك، هاتۆتە

---

[282] هەمان سەرچاوە لاپەڕەکانی 59ـ60.

[283] سەفەرنامەی جێمز موریە، بەشی عادەتی ئێرانیەکان و شانامەی فیردەوسی، چیرۆکی کی‌موروس یا کیومرس و ئەهریمەن.

[284] نەورۆزنامە، نووسینی حەکیم عومەری خەییام، ل 2 بە سەرەتاو حاشیەنووسی مامۆستا مستەفا مینەوی.

یاریدەیان.[285] ئەم جێژنە مێژووییەی کوردەکانی ئاریایی چووە ناو قەومگەلی تریش کە دراوسێیان بوون، هەروەك ئاشووریو ئەرمەنیەکانیش ئەم رۆژەیان دەکردە جێژن و، ئەرمەنیەکان بەم جێژنە دەڵێن "دیانت ئاراج" و پێیان وایە کە ئەم جێژنە تایبەتە بە کوردە ئیزەدیەکان.[286]

تیرەکانی کەلهۆر، سەکرو[287] مەنگور[288] چل و پێنجەمین رۆژی زستان بە دەستپێکی "وەهار یا بەهار" دەزانن و جێژن دەگرن و پێی دەڵێن "وەهار یا بەهاری کوردان". مەنگورو سەکر بە جێژنی "بێڵندانە Belindana"شی ناو دەبەن، جار هەیە بەهاری سەکرانیشی پێ دەڵێن.[289] کوردان لە زاراوەی سۆرانی یا موکریدا بە مانگی یەکەمی ساڵ دەڵێن "خاکەلێوە" واتە خاك بە لێوانە، ئەوەش لەوەڕا هاتوە کە چونکو لەوەڕ خۆش نیەو ئاژەڵ ناتوانێ باش بلەوەڕێ و ناچارە لێو لە خاك بخشێنێ. هەروەها "هەرمێ پشکوان"یش بەو مانگە دەڵێن کە لەو مانگەدا دار هەرمێ گوڵ دەکەن. لە هەولێرو سلێمانیش لە کوردستانی باشوور دەڵێن "ئاخەلێف Axalev" کە هەر مانای خاکەلێوەی هەیە.[290]

لەم ریوایەتەش زیاتر بەشێوەگەلی دیکەش نەورۆزو سەبەبی هاتنە وجوودی قسە کراوە، یەك لەوانە ئەوەیە کە دەڵێن سەرکەوتنی فەرەیدوون بەسەر زوحاکی مار بەشان و ئەوە لە هەموو ئێران دا قاوە. کوردەکانیش دەڵێن چوارسەد ساڵ دوای سەرکەوتنی "کەیمورس" زوحاك بە لەشکرێکی گەورەوە لەلای فەلەستین ڕا بەرەو کوردستان هاتوەو داگیری کردوە. زوحاك دوو ماری بەشانەکانیەوە بووە، کاوە کە پیاوێکی بەغیرەت و ئازا بوو، جەماوەری لەخۆی کۆکردەوەو شەوی جێژنی نەورۆزێ کە زوحاك لە گاڵتەو گەپ دا نوقم ببوو، هێرشی کردە سەری و بە کوتکی ئاسنگەری لە تەپڵی سەری دا، پێشبەندە چەرمینەکەی کردە ئاڵاو فەرەیدوونی لەسەر تەختی

---

[285] مێژووی ریشەی ڕەگەزی کورد، نووسینی ژەنەڕاڵی کورد ئیحسان نووری پاشا کە خەباتێکی شێلگیری بە دژی دەوڵەتی تورکیەو کەمال ئاتاتورك کرد بۆ وەدەست هێنانی مافی کورد، ل 48 بەدوا.

[286] هەمان سەرچاوە.

[287] هێندێك تایفە بە کوردەکان بەشێوەی بڵاو لە یەکتر دەژین.

[288] لە تایفەکانی ڕەسەنی کوردی موکری لە ناوچەی مەهاباد و سەردەشت و پیرانشار تا سنووری عیراق و بەشێکیشیان لە عیراق دا دەژین.

[289] ڕۆژژمێری کوردی، مامۆستا عبیدالله ایوبیان، بلاۆکی کۆلیجی ئەدەبیات، تەوریز، ل 7 بەدوا.

[290] ڕۆژژمێری کوردی، وەگیراو لە فەرهەنگی عەرەبی گیو موکریانی بەناوی رابه المرشد، چاپی هەولێر 1952.

پاشایەتی داناو ئاگریان کردەوەو سەرکەوتنی خۆیان لەم رۆژەدا (یەکی جمل یا 21ی مارس) کردە جێژن[291] و شاعیرانی کوردیش لەم بابەتەوە زۆر دواون.

پێویستە لێرەدا ئاماژە بکرێ کە لە نیزیک سەقز لە ناوچەی سەرشیو، کێوێک بەناوی نۆرۆژ هەیە کە لەسەر بنەمای زمانی پەهلەوی[292] خەڵک "نەکەرۆز Nakaroz"ی پێ دەڵێن، بەپێی نەریتی ناوچەکە رۆژانی نەورۆز لەسەر لووتکەی ئەم شاخە ئاگریان دەکردەوەو لە دەوری هەڵدەپەڕین. ئەم کێوە لە ئەدەبیاتی کۆمەڵانی ئاسایی خەڵک دا کاریگەری هەبووەو لە قامە کۆنەکانی ناوچەکەدا ناوی هاتوە. وەک گوتویانە:

خاڵی ناوبان گۆنای "پیرۆزە" هەروەک چرایە لە نەکەرۆزە

خاڵی سەرکوڵمی یارەکەی کە "پیرۆز"ی ناوە بە چرایەک شوباندوە کە لە نەکەرۆز هەڵکراوە. دیارە ئاگربازی سەر نەکەرۆزیان بە چرا داناوە.

لە کوردستان رێوڕەسمی نەورۆز بە شکۆیەکی زۆرەوە بەڕێوە دەچوو، خەڵک رۆژەکانی ئەم جێژنەیان بەم رێوڕەسمە بەڕێوە دەبرد. ئەم داب و نەریتە تا نیزیکەی نیو سەدە پێشتر کە نووسەر دەورەی منالّی خۆی لە شوێنە جیاجیاکانی کوردستان تێپەڕ دەکرد شاهیدی بەڕێوەچوونی ئەم رێوڕەسمە بووە، بە پێچەوانەی وتەی هێندێ کەس بەشێوەیەکی کامل بەڕێوە دەچوو، دانانی حەوت سین و سەمەنی سازکردن و ئاگر کردنەوەی شەوی چوارشەممە سووری و پشتێند رۆهێشتن لە کولانەی مالّانەوە بەشێك لەم کارانە بوون و هەن، لەم دوایانەش دا زەوقی خەڵکی بۆ بەڕێوەبردنی ئەم رێوڕەسمە بەرچاو دەکەوێ.

سەمەنی دروست کردنی کوردان لە ئێران رابردوێکی لەمێژینەی هەیەو بۆ خەڵک پیرۆز بوو، هەربۆیەش وەک نەزرو خێر لەنێو خەڵک دا لەلایەن کیژانی پێ بەشوو یا ئەو ژنانەی مێردیان لە سەفەردایە دەبەشراوە.

---

[291] ئەم چیرۆکە کوردیانە بە درێژی لە شانامەی فیردەوسیش دا هاتوون.

[292] نافع مظهر: شەمال لە نوچکەی کۆی نەکەرۆز هێنایە سەقز پەیامی نەورۆز، یا: مەبارەك بێ بە دڵخۆشی کە جێژنی میرو گاوانە. مبارەك بێ بە سەرمەستی کە ئەمرۆ جێژنی لاوانە. مەبارەك بێ کە ئەم نەورۆزە جەژنی میللەتی کوردە. موبارەك بێ بە دڵخۆشی کە جێژنێکی قەدیمانە (قانع) وەرگیراو لە (مستەفا کەیوان).

[293] لە زمانی پەهلەوی‌دا بە نەورۆزیان کوتوە نۆکەرۆز.

[294] بۆ زانیاری زیاتر لەم بابەتەو زۆر مەسەلەی دیکەی کە پێوەندیان بەم باسەوە هەیە لە کتێبەکانی النجات لە جاحیز، آثار الباقیەو التفهیم لە نووسینی ابوریحانی بیرونی، فەرهەنگی عامیانە بە جمال زادە کە بە هەوڵی محمد جعفر محجوب ئامادە کراوە، نەورۆزنامەی خەییام و هەروەها لە نەورۆز لە کوردستان دا، لە نووسینی مستەفا کەیوان بڕوانە.

مالّ هەڵگرتنەوەو هەڵوەژاردن و پاك و خاوێن كردنەوەی پێش جێژنی نەورۆز لە ریزی كارەكانی سەرەتایی نەورۆزە كە بە تایبەتی لە هێندێك جێگای وەكوو "قوروە" لەسەر ئەم بڕوایە جێبەجێ دەكرێن كە پێیان وایە مردووەكانیان لە رۆژی جێژن دا دەگەڕێنەوە لایان و لە شەوی جومعەی ئاخری سالّ دا، گەورەكانی بنەماڵەكان چوار پێنج كوللێرە چەورە دەبەنە لای ئیمامزادەی شوێنی خۆیان یا تەكیەو، لە رێوڕەسمێك دا كوللێرەكان بەسەر خەڵك دا دابەش دەكەن، دوایە لە گۆڕایەك دادەنیشن و دوای خوێندنی فاتیحا، خزمەتكارانی وەك شوان و گاوان، قورغچی و باغەوان و میرئاو و حەمامچی تازەیان دادەنان تا سالّی دواتر ئەركی خۆیان بەڕێوە بەرن. دیارە ئەوە رێوڕەسمی ئێرانییە دێرینەكانەو ئەو كەسانە لەو زەمان دا بەتایبەت لە سەردەمی ساسانیەكان دا وەك ملّكی دەرەبەگ و فیئودالەكان دەهاتنە حیساب.[295]

[295] ئێران لە سەرەتای ئیسلامەوە، ل 411

چوارشەممەسووری، قوڵە یا کوڵە چوارشەممۆ لە کوردستان

لە مەڵبەندی موکریان بە چوارشەممەی ئاخری ساڵ دەڵێن "قولەچوارشەممۆ ghole chwarshamo" و لە شوێنەکانی تر کولە kula چوارشەممۆی پێ دەڵێن کە هەردوکیان مانای مەجازیی نەحسیان هەیەو لە مازەندەرانیش پێی دەکوترێ "کولّ چارشەنبو".

ئەو رێوڕەسمەلە باقی شوێنەکانی ئێران بەڕێوە دەچێ، وەك ئاگرکردنەوەو گۆزەشکاندن و نەزرو نیاز کردنو... لە کوردستانیش کەم و زۆر دەکرێ. بەڵام ئەوەی لە کوردستان بەتایبەتی دەکرێ، چوونی خەڵك بۆ دەرودەشتەو بە وتەی کەیوان لە نەسیمی شەکر پەژینی بەرەبەیان کەلك وەردەگرن، کاتێکیش گەیشتنە سەحرا، ژنان بە مقەست چەند تاڵێ لە مووی قژی منالّەکانیان هەڵدەپاچن و لە ئاوی رووباری داوێن تا ئێش و نارەحەتیەکانیان بپەڕێ و بەڵاکانی ساڵی پێشوویان نەگاتە ساڵی تازەو بڕوا، هەروەها چوار وردکە بەرد لە بان شانیانەوە داوێژن و بەم شێوەیە خەمۆکی خۆیان لە داوێنی دەرو دەشت فڕێ دەدەن، لە هێندێك شارو گوندان خەڵك کاری چوونەدەر بەیانی زوو بەڕێوە دەبەن تا لەگەڵ تاوهەڵات لە ئاوی روون بڕوانن و ئەو گۆزە تازەی پێیانە لە ئاوی کانی پڕ کەن و سێ جار بەسەریدا باز دەن، دوایی دەگەڵخۆیان بیهێننەوەو وەك متفەڕك بڕێکی لێ دەرخواردی خزم و نیزیکانیان بدەن. هەر لەو کانیاوەدا ژن و پیاو دم و چاویان دەشۆن، پاشان ژنەکان چاویان دەڕێژن و بەشێك لە جل و بەرگی خۆیان هەر لەوێ دەگۆڕن.

لە هێندێك شوێن، خەڵك بەیانی دەچنە دەبباغ خانەو لەو ئاوە دەگەڵ خۆیان دێنن کە پێستی خاوی پێ دەشۆنەوەو بە دەوروبەری ماڵی خۆیانی دا دەکەن تا بەڵایان لێ دوور بێتەوەو لە چاووزار پاڕێزراو بن. دوای ئەم کارانە، دارو پووشکە خڕ دەکەنەوە، هەر کە خۆر ئاوابوو، ئاوریان تێبەردەدەن و بەسەریدا باز دەدەن و دەڵێن، سووری تۆ بۆ من، زەردی من بۆتۆ.

لە شاری بیجاری کوردستانی ئێران و هێندێك جێ لە کوردستانی عیراق و باشووری رۆژهەڵاتی تورکیە، وێڕای بازدان بەسەر ئاگردا ئەسپەندەریشی تێداوێن و لە هەمان کات دا چەند پیواز و چەند جووت گۆرەوی کۆن لە ماڵ فڕێ ئەدەن تا ئێش و ئازارەکان لە ماڵەوە دوور خەن، ژمارێك لەوان خۆڵەمێشی تەندوور یا ئاگردانیش فڕێ

دەدەن، دیارە کاتی فڕێدانی ئەمانە نابێ ئاوڕ دەنەوەو لە پشت سەری خۆیان بڕوانن.

لە ناوچەگەلێ، گەسکەکۆلە یا کوتەرەش لە گۆزەیەك دا جێگیر دەکەن و ئاگری دەدەن و ئەسپەندەری پێدا دەکەن. لە چیاکانی ماردین و بۆتان کە ئاگریان کردەوە کیژو لاو لە دەوری هەڵدەپەڕن، لە بیجار بڕێك گەنم دەبەنە سەربان و لە رۆچنەکانەوە ئەیپڕژێنن، رۆچنەش هەمان "رەوزەن"ی فارسی دێرینە بەواتای روناك کەر . لەم مەڵبەندە دوای کۆتایی هاتنی ڕێوڕەسمەکە خەڵك دەبێ شەوێ لە مااڵی خۆیان بن تا تووشی نەحسی و نەهامەتی نەیەن.

لە مەریوان، جگە لە کولە چوارشەممۆ، چوارشەممەگەلی تریشیان هەیە کە سەرنج راکێشن و بریتین لە: چوارشەممۆی ئاخری مانگی "بانەمەڕ" کە بەناوی "رۆژی ئیمام" ناسراوە، چوارشەممۆی ئاخری جۆزەردان بەناوی "مەلا قگب الدین ئیمام" کە تەپۆلکەیەکە هەر بەم ناوەو لە پێنج کیلۆمیتری باشووری رۆژئاوای مەریوان کە گۆڕستانێکی کۆنەو کاولی خانووبەرێکی قەدیمیشی لەسەرە کە بە باوەڕی خەڵکی ئەوێ، پاشماوەی مزگەوتێکی کۆنە، هەربۆیە مزگەوتە سوورەشی پێ دەڵێن، ئێمە پێشتر گوتوومانە وشەی مزگەوت ریشەی ئارامی هەیە. مەلا قگب الدینیش ناوی دەشتێکی گچکەیە لە سێ کیلۆمیتری مەریوان. خەڵکی مەریوان لەو چوارشەممۆیانەدا کەباسمان کرد بە جلوبەرگی نوێوە دەچن و تا نوێژی شەوان خەریکی هەڵپەڕکێ دەبن.

---

[296] کەیوان بە کەلك وەرگرتن لە یەشتەکان، بەرگی 1، ل 184 دەڵێ: ئەوە ریشەی ئەوێستایی هەیە کە "رائوچەنگە Raochanga" بە واتای فروغی نەمرە.

[297] بورهانی قاطع، دکتر محمد معین، ل972

[298] هەڵپەڕکێی رۆژی چوارشەممەی هەموو حەوتوان وێدەچێ لە دابی یەزیدیەکان یا ئیزەدیەکان بێ کە تا ئەم دواییانەش لە شارە کوردنشینەکان کە نووسەر خۆی لە مەهاباد (سابلاغ) و شوێنەکانی تریش دیویەتی. خەڵك رۆژانی چوارشەممۆ دەچوونە باغەکانی شاری، بۆ وێنە دەچوونە باغی میکایل کە ئێستا کراوە بە پارك. قولقولاغ یا کانی مام قەنبەران و لەم شوێنانە تا شەو هەڵدەپەڕین.

ئاگر یا ئاورو رابردووەکەی

خراپ نیە وەك نێوئاخن ئەوەش بڵێین کە بە پێچەوانەی بۆچوونی هێندێك کەسی ناحاڵی ئەم رێوڕەسمە هیچ پێوەندییەکی بە ئاگرپەرستییەوە نیەو "ئاگر Ager" وشەیەکی مادییەو بێ هیچ گومانێك زمانی کوردیش پاشماوەی هەمان زمانی مادییەو هەربۆیەش هەتا ئێستا کەلکی لێ وەردەگرن، ئەم وشە لە ئەوێستادا بە "ئاتر Ater" و "ئاترەش Atrash" هاتوەو لە پەهلەوییدا "Atesh"ە کە ئەمڕۆش لە فارسی ئازەرو ئاتەشە. بەڵام هەروەك دەزانین لەزمانی کوردی دا هەر لە سەر دەقی پێشوو "ئاگر" و "ئاور" دەگوترێ،[299] ئەم وشە لە کۆنترین ئاسەواردا کە بەرچاو دەکەوێ بە هەرێمی ئازەربایجان یا مادی گچك لە دابەشکردنی خاکی ژێردەستی ئەسکەندەر گوتراوە کە "ئاگرپات"یان پێگوتوە.[300] لەو بەڵگانەداکە ماون وا دەردەکەوێ کە فەرمانڕەوای ئەو مەڵبەندە "ئاگر" ناوێك بووەو چونکو لەبەر دڵی ئەسکەندەر بووە، هەر لەوێ ماوەتەوەو ئەو دەوەرەشی بەناوی ئەو "ئاگرپات" بە واتای "ئازەربود" ناودێر کردوە. بایەخی ئاورو پیرۆزی ئەو لە گرینگایەتی ئاگر لە روناك کردنی شەوی تاریك و عەلامەت و ئیشارەت دان لە شوێنێك را بۆ شوێنێکی تر

---

[299] نەورۆز، مستەفا کەیوان، ل 98 بەدوا

[300] نووسراوەی ژۆستەن کە ئەویش لە "تێرانی دێرین" نووسینی مشیرالدولەی پیرنیا، ل 165ی وەرگرتوون.

لەکاتی هێرشی دوژمنان و کەلك وەرگرتن بۆ خەبەردان و ئاگادار کردن.[301] هەرچی کۆمەڵگای مرۆڤ زیاترو بەرینتر دەبوو، بایەخی ئاگریش زیاتر دەبوو، لە سەردەمی خەشایارشا دا لە شووش و هەمەدان را تا سنووورەکانی خاکی پان و بەرینی ئێران، بورج و قوللەی زۆر بەرزیان ساز کرد تا چاوەدێرو پارێزەرەکان شەوانە لەسەر ئەم قوللانەڕا نیگابانی بدەن. ئەم ئێشك چیانە مەجبوور بوون شەوانە مەشخەڵی ئاگرین زیاتر هەڵکەن و لەکاتی پێویست دا عەلامەت بۆ یەکتر بدەن. تەنانەت هەر کە جێگایەکی تازەیان دەگرت لەم بورجانەیان لێ ساز دەکرد.[302] هەواڵی سەرکەوتنی ئێرانیەکان و گرتنی پایتەختی یۆنان بەهۆی "مەردونیە"سەرداری سوپای ئێرانیش هەر بەم شێوە بە خەشایارشا گەیشت.[303] رەنگە سەیر بێ ئەگەر بزانین ئەمڕۆش لە دێهاتی کوردستان، دیتنی مانگێ لە سەرەتاو کۆتایی مانگی رەمەزان هەر بەم شێوە بەیەکتر رادەگەیەنن. هەر لەبەر ئەم پیرۆزیەی ئاگر، زۆر خانەدان و ناوچەو چیایان ناو دەنا ئاگری، بۆنمونە شاری "ئاگری" لە کوردستانی تورکیەو خانەدانی "ئاگرپات". ئاغای کەیوان کە لێکۆڵینەوەیەکی باشی لەم بابەتەوە کردوە، دەڵێ: زنجیرە چیای زاگرۆسیش لە پێشدا ناوی ئاگری بووە بەڵام یۆنانیەکان لەسەر رێزمانی خۆیان پیتی "س"یان لە هەوەڵ و ئاخری ئەو وشە زیاد کردوەو "ساگرۆس یا ساگرس"یان پێ گوتوە. واتە (س) بۆتە (ز) و کراوە بە زاگرۆس،[304] هەروەك کیساکسار، کیاگزار و لیساندرو ساکارتی و زیگرتو گۆردراون.

ئاگری نەورۆزو میرمیرێن لە کوردستان

ئاگرکردنەوەی چوارشەممەسووری کە ئێوارەی دوایین سێشەممۆی ساڵ بەر لە نوێ بوونەوەی ساڵ دەست پێ دەکا، لە زۆر شوێن تا کاتی نوێ بوونەوەی ساڵ

[301] میژووی کۆمەڵایەتی ئێران لە سەردەمی بەر لە میژوو دەستپێکی میژوو لە مامۆستا سەعید نەفیسی، لاپەڕەکانی 23و24

[302] پشتەکان، لە مامۆستا پورداود، بەرگی یەکەم ل 505.

[303] ئێرانی دێرین، پیرنیا، ل 135

[304] نەورۆز لە کوردستان، ل109

درێژەی هەیەو ئەم ئاگر کردنەوە دەگەڵ دەنگی تۆق تۆقەو فشفشان تێکەڵ دەبێ و دەبێتە غەوغایەك کە زۆربەی خەڵك لەم شکۆو جوانییە بە ئاگان.[305] لە شاری "قوروە" رەسم وایە کە ئاوری نەورۆزی لە سەربانی ئەو دراوسێ تازیەبارانە دەکەنەوە کە خۆیان ئەو کارە ناکەن. رۆژی جێژنیش تەنیا جێیەکیان بریندج بۆ دەبەنە مالێ. لە شوێنگەلێ، نوێبوونەوەی ساڵ هەر زەمانێك لە شەو یا رۆژدا بێ، خەڵك ئاگر هەر دەکەنەوە. بە وتەی کەیوان لە هێندێك گوند پۆلوی ئاگر لە کولانەی تەویلە داوێن تا خێرو بێری ئاژەڵەکەیان زیاد بێ.

نووسەر لە کتێبی مەڵبەندناسی کوردستانی موکری ئاماژەی کردوە کە وێڕای ئاگر کردنەوە لەلایەن لاوان و تازەلاوانەوە، دەچنە سەربانی خەڵك و پشتێندی خۆیان لە کولانکەڕا داوێنە نێو ماڵ و بە هەڵواسراوی رایدەگرن و لە خاوەن ماڵ داوا دەکەن شتیان بۆ تێکەن. خاوەن ماڵیش بە گوێرەی توانا شتێکیان بۆ دەپێچێتەوە، ئەوان هەڵی دەکێشن، بەتاڵی دەکەن و دەچنە سەر کولانکەی ماڵێکی دی. لە سەردەمانی نەزۆر دووردا، ئەم بەرنامە زۆر کاری جیددی تێدا دەکرا، بۆ وێنە لاوێك کە ئەویندارێ دەگەڵ کەنیشکێك بووەو بنەماڵەکەی بەڵێنیان پێ نەداوەو ناهومێد دەبوو، پشتێندەکەی رۆدەهێشت و داواکەی رادەگەیاندو ئەوەندە رادەوەستا هەتا لە رێگەی ئەم نەریتەوە، بنەماڵەی کچە بەڵێنیان پێ دەدا بیدەنێ، وا هەبووە لەم پێناوەدا رووداوی چاوەڕوان نەکراویش رووی داوە.

[305] لە زۆبەی شوێنەکانی کوردستان نێوارەی سێشەمۆ شەوی چوارشەمۆ ئاگر دەکەنەوە، بەیانی چوارشەمۆش دەچنە سەر چۆم و ئاو. هەروەك ئاوری نەورۆزیش نێوارەی دوایین رۆژی ساڵ زیاتر لە بەرزاییەکان دەکەنەوە.

کۆسەی نەورۆزی

لە رێوڕەسمی تری نەورۆز لە کوردستان "کۆسەی نەورۆزی"یە کە لە راستیدا چەشنێکە لە حاجی فیروزی شوێنەکانی دیکەی ئێران. بەو جیاوازییە کە بۆ یاری کۆسە دوو کەس دیاری دەکرێن، یەکیان بەرگی ژنان لەبەر دەکاو ئەوی دیکەیان بەرگێکی سەیرو سەمەرە کە هیچ شتێکی دەگەڵ ئەندامەکانی ئەو نایەتەوە، بە تەرزێکی سەیریش خۆی جوان دەکا! سمێڵێکی درێژو ریشێکی لێك بڵاو و ناشیرین لە خۆی دەنێ کە دیتنەکەی مرۆڤ وەپێکەنین دەخا. لەوکاتەدا لە کووچەو کۆڵان دا دەگەڕێن، خەڵکێکی زۆریان بەدواوەیەو قسەی حەلەق و مەلەق دەکەن و خەڵك دەبەنە ئەوپەڕی شادی و دڵخۆشی، وێڕای ئەوەی مااڵ بە مااڵ دەگەڕێن، زۆر رۆژان شادی و خۆشی بۆ خەڵك بە دیاری دێنن. لە شارەکانی وەك کرماشان کۆسەو هاوڕێکەی لە ماسك کەڵك وەردەگرن، لە کەرند کە ناوچەیەکی سەرسەوزو جوانە،

کۆسەی سواری کەریك دەکەن و گورزێکی دەدەنە دەست و لە جێگەی خۆش و مـاڵی خەڵك دەیگێڕن. ئەو فەرمانانەی کۆسە ئەیدا، وەك فـەرمانی مـیری نـەورۆز کـە دوایـە باسی دەکەین دەبێ بەڕێوە دەچێ.

بەرنامەی کۆسەش لـە رێوڕەسمـی لەمێژینـەی ئاریاییـەو لـە کتێبـی جۆراوجـۆردا ئاماژەی پێکراوەو بەشێوەی جیاجیـا هاتۆتـە بـەرباس. ئـەبوریحانی بیرونـی دەگـەڵ شیکردنەوەی کارو ئەرکی کۆسەو رابردووی ئەم جێژنە بە جێژنی بەهار ناوزەد دەکـا کە رستەیەکی کوردیـیە، کریستین سێن هەروەها دەنووسێ: لە سـەردەمی ئیسـلام دا پێیان گوتوە جێژنی "خروج الکوسه" کە دیارە لە زۆر فەرهەنگان دا ناویان هێنـاوەو لە توانای بەڕێوەبردنی فەرمانی کۆسە لە سەردەمەکانی جیاجیادا بـاس کـراوە، هـەر بەم جۆرە دەنووسێ کە چۆن دوای تەواو بـونی مۆڵەتەکـەی لـە کۆسـەیان دەداو بـەو رۆژەشیان دەگوت "رکوب کۆسەج".

میرمیرێن یا میری نەورۆزی لە کوردستان

ئەم رێوڕەسمە تایبەتە بە هەرێمی موکریان،[306] کە چەند سەدەو سالآنێکی درێژ لەم مەڵبەندەو بەتایبەتی لە حاکم نشینی ئەم دەوەرە، (سابلاغ=مەهاباد) بەشێوەیەکی بەشکۆ بەڕێوە دەچوو. لە رۆژەکانی بەر لە نەورۆز بە پێی بەرنامەیەکی دیاریکراو پیاوێك لە توێژی خوارەوە هەڵدەبژێردرا کە هەلومەرجی پێویستی بۆ ئەم کارە تێدابا، لە داب و نەریتی میرمیرێنی زانیباو توانیبای خۆی راگرێ و پێکەنینی نەیەتێ، گەورەپیاو و داراکانی شار، بەنرختری ئامرازی خۆیان وەك جل و بەرگی جوان، شمشێرو ئەسپیان دەدایە. لە یەکەم چوارشەممەی نەورۆزدا، جارچی میر کە "گۆپاڵ زیوین Gopal zewin" یان پێ گوتوە ناوی لێژنەی بەڕێوەبەری یاری میری نەورۆزی بانگ دەکرد، لە حاڵێکا میر جل و بەرگی پۆشتەو پەرداخ و رازاوە بە پرپایەخ ترین جەواهیرات دەپۆشی و تاجی زێڕکفتی لەسەر بوو و باسك بەندو پشت بەندی بەستبوو، سواری ئەسپێکی ببوو و بە مامزەیەك کەلە چەکمە درەوشاوەکانی بەستبوو لە بەر زگی ئەسپەکەی دەدا، دەگەڵ لێژنەی پێشتر هەڵبژێراوی بەڕێوەبەری جێژنەکە تاقمی جیاجیا لە ژن و پیاو، بەرەو مالّی حاکمی شار دەچوو، بە فیزو کەش و فشێکی زۆرەوە حاکمی شاری لێ دەخست و بۆخۆی لە جێی رۆدەنیشت! حاکمی دەوڵەتیش بە حورمەتی سوننەتی میللی و رێوڕەسمی باو بێئەوەی خۆ بگرێ دام و دەزگای حکوومەتی دەخستە بەردەست میری نەورۆزی و دوای ئەم رێورەسمە میر دام و دەزگای خۆی دەگوێستەوە بۆ شوێنێکی خۆش و دلگیری شار یا دەوروبەری شاری سابلاغ کە پێشتر ئامادە کرابوو. پاش لێخستنی حاکمی شار، پیاوی گۆپاڵ

---

[306] موکریان Mukrian، شاری مەهابادو کۆی ئەو شوێنانەی سەر بەوێ وەك سەردەشت، شنۆ، بۆکان، سەقز، بانەو میاندواوو نەغەدە دەگرێتەوە.

[307] ئەم شارە ناوەندی تەواوی رووداو و گێرەو کێشەکانی سەدەکانی دوایی بووەو جێگەی یەکێك لە شارە دێرینەکانی سەردەمی ماد بەناوی "دارایاس یا دریاز"ی گرتۆتەوە کە ئێستاش شوێنەواری هەر ماوەو هەر بۆیەش بە ناوچەکە دەڵێن "شاروێران".

زێوین ئەندامانی حکوومەتی میری دەبردە بارەگای میرو دەیناساندن. کۆنەوەزیر کە راوێژکاری ئەمیر بووە، لەنێو پیرەمێردانی قسەخۆش و نوکتەوێژ هەڵدەبژێردرا. وەزیری دەستەڕاست و وەزیری دەستەچەپ، گزیر، دارۆغەو میرزاباشیو باقی دەست و پێوەندەکەی کە هەرکام ئەرکی خۆیان هەبوو، لە رۆژانی نەورۆزدا شارو ناوچەکەیان بەڕێوە دەبرد بەشێوەیەك کە خەڵك دڵخۆش و دم بە پێکەنین بن.

مەحموود ئەفەندیی بایەزیدی، جگە لەوانەی باسمان کردن و دەگەڵ میر دەبوون، باسی کەسێکی دیکەی دەکرد بەناوی "ویشکەرن" کە کەوڵی شیر یا بەور یا حەیوانی دیکەی دەبەر دەکردو زەنگولێکی بەخۆیەوە هەڵدەواسی، چەند ئاوێنەیی لە شان و موەکانی قایم دەکرد، "کاڵەی شەمامەبەند"ی یا کەڵاشی دەپێ دەکرد. ویشکەڕن بۆ وەپێکەنین خستنی خەڵك، هەموو گاڵتەیەکی دەکرد، لە تەوس و مەتەڵەك گوتن بە هەموو کەس جگە لە جەنابی میر ئازاد بوو. بەدوای جێگیر بوونی میر، خەڵك تاقم تاقم بۆ پیرۆزبایی گوتن دەچوونە بارەگای میرو دوای بەڕێوەچوونی ڕێوڕەسمی پیرۆزبایی، دەگەڵ چەند کەسی چەکدار کە جاری وابووە گەیشتوونە هەزار کەس بە کەیف خۆشی لە کووچەو کۆڵانی شاردا پیاسەیان کردوە، لەم کاتانەش دا جارجار هێندێك کار دەکران و جار هەبووە کارگێڕانی میر کە رقیان لە حاکمی ڕەسمی بووە بە توندی لێیان داوە، وابووە کوشتوشیانە. ئەو کارانە بوونە هۆی ئەوە کە لەم داوایانەدا تاقمێك سەربازی چەکدارو کاربەدەستی بێگانەش بۆ بەرگری لەم کارانە دەگەڵ میر دەکەوتن. یەکێك لە هۆکارەکانی هەڵگرتنی ئەم ڕێوڕەسمە بەشکۆو دێرینەلە شارەکان و بەتایبەت لە مەهاباد، ترسانی حوکمدارانی زۆردار لەم پێشهاتانە بوو، کەچی لە زۆر گوندو ناوچەکانی دووڕە شار ئەم ڕێوڕەسمە بە شێوەیەکی سادەو ساکار هەر بەڕێوە دەچێ.

میری بەهاری لەو چەند رۆژەی دەسەڵاتی خۆی دا هەموو رۆژێ لە شوێنی خۆی بە داخوازو شکایەتی خەڵك رادەگەیشت، بەتایبەتی کەسانێکی کە خەڵکیان ناڕەحەت دەکرد وەك سووتخۆران و ئەو دەوڵەمەندانەی قازانجیان بۆ کەس نەبووە، هەروەها کەسانی شەرلاتانی بە توندی سزا دەدا، یا جەریمەیەکی زۆری لێ دەستاندن ـ بە

---

[308] کاڵەی شەمامەبەندی لە قایشی سوور دروست دەکرا، سەری بە ئاوریشمی ڕەنگاوڕەنگ دەچندرا، بەڵام کاڵەی خاو لە چەرمی خاو دروست دەکراو بە هەودای بادراوی موو هەڵدەپێچراو سووك و خۆش بوو، لە ئازەربایجانیش بۆ گوندیان باو بووەو پێیان گوتوە چارق.

[309] داب و نەریتی کوردان، هی مەحموود ئەفەندی بایزیدییە بە هیمەتی الکساندر ژابا نووسراوە، محمد پور ناوێك وەریگێڕاوە، ل24ـ25.

وتەی محمود ئەفەندی بایزیدی، یەك لە هەزاری ئەوەی رادەگەیەندرا دەستێندرا.[310] یا بە تەنبێی سەیرو سەمەرە سزای دەدان. سەیرتر لەوەش ئەوەبوو، گەلێك جار لەو جەریمەی بۆیان دیاری دەکرا زیاتریان دەداو خۆیان بە فەرمانبەری میرو بەڕێوەبەری ئەم نەریتە نەتەوەییە نیشان دەدا.[311]

یەکێك لە فەرمانەکانی میر ئەوەبوو کە بەندیەکانی بێتاوان یا ئەوانەی تاوانی سووکیان کردبوو، پەشیمانیش بوون و لە حاڵیان ئاگادار بوون، ئازاد دەکران، میر زۆر لە ناکۆکی بنەماڵەیی کۆن و خوێناوی کۆتایی پێ دێنا. زەکات و سەرفیترەی دەوڵەمەندانی وەردەگرت، جگە لە میر، وەزیرەکانیشی جاروبار فەرمانیان دەدا، حوکمەکانی وەزیری دەستەچەپ ئەوەندە جێی پێکەنین بوون کە ماوەیەکی دوورودرێژ دەبوونە هۆی شۆخی و گاڵتەی خەڵك، بۆنموونە دەیگوت ئەمڕۆ پێویستە پیاوەکان هەموو لایەکی سمێڵی خۆیان بتاشن یا هەموو لاوانی کەم تەمەن دەبێ تا سبەی ژنی تەمەن هەشتا بەرەو سەر بخوازن و راپۆرتی شەوی زاوایەتیش بدەنەوە بە خەڵك، یا هەموو خەڵکی شاری دەبێ تا سبەی بار کەن و بچنە دێهات. خوێنەرانی ئەم دێڕانە کاتێك بە گرینگی ئەم نەریت و رێوڕەسمە دەزانن کە ئاگادار بن تەنانەت کەسایەتی زۆر گەورەی ناوچەش بۆ بەهێندگرتن و زیندوو راگرتنی ئەم دابە دێرینانەی خۆیان یەکجار زۆریان حورمەت هەبووەو ئەمرەکانی میریان بەتەواوی بەڕێوە بردوە. وەك دەڵێن سیف الدین خانی سەردار، حاکمی بە زیپك و بە توانای ئازەربایجان و سابلاغ یا حاجی سید محمد فخر العلما کە لە عالمە هەرە ماقوولّەکانی سەردەمی خۆی بووە، یا باباخان بەگی فەیزوڵڵابەگی سەرۆکی عیلی بەگزادە، بە فەرمانی میری نەورۆزی چونە گوندی لاچین[312] لە نیزیك مەهابادو حوکمی ئەمیریان گوێ داوەتێ و بەڕێوەشیان بردوە.

لە رۆژەکانی حوکمڕانی میری نەورۆزدا زۆر لە لاوانی نەدار، لە رێگەی ئەو جەریمانەوە کە میر وەریدەگرتن بە ئارەزووی خۆیان دەگەیشتن و دەگەڵ کچی دڵخوازیان بە یەك دەگەیشتن و زەماوەندی باشیان بۆ دەکردن، بەشێوەیەك کە عالەم

---

[310] ئاداب و رەسمی کوردان، محمود ئەفەندی بایزیدی، ل245.

[311] بۆ زانیاری زیاتر لەم بارەوە کتێبی "میری نەورۆزی" مامۆستا عبیدالله ئەیوبیان، چاپ کراو لە بلاۆکی کولیجی (دانشکدەی) ئەدەبیاتی تەورێزو لە گوزارشی لێژنەی زانستی فەرانسە لە ئێران دا نووسینی ژاك دو مورگان، وەرگێڕانی دوکتور کاظم وەدیعی بڕوانن.

[312] وەك پێشتر گومان میری نەورۆز زۆر جار شوێنی مانەوەی خۆی لە جێگەی خۆش ئاووهەوای ناوچەکە دادەنا، لاچینیش یەکێك لەم شوێنانەیە.

بەشدار دەبوو، کێبەرکێی شادی هێنەری وەک گۆرانی گوتن و وەرزشیش بەڕێوە دەچوو. بەڵام یەک لەو کارانەی کە دەبوونە هۆی بە سووکی لێ کەوتنی میر ئەوەبوو کە نەیزانیباو دەگەڵ کەسێکی غەیری وەزیرەکانی و پیاوە گۆپاڵ زیوینەکە دوابا، یا بە هەڵسوکەوتی پێکەنین هێنەری کەسانێکی وەک "ویشکەرن" پێکەنیبا، ئەوکات بوو کە وەریدەگەڕانێ، زۆریان لێدەداو لە میرەتیان دەخست و زۆریش گرانی لەسەر دەکەوت. بۆیە چەند کاتژمێر بەرلەوەی حوکمداریەکەی کۆتایی پێ بێ زۆر وریایانە دەجووڵاوەو دەرفەتێکی پەیدا دەکردو خۆی دەگەیاندە ماڵە یەکێک لە پیاوماقوڵان و رێزدارانی شارو لە پەنای ئەودا خۆی لەو کوێرەوەریانەی کاتی لێخستن رزگار دەکرد.

ئەم رێوڕەسمە شکۆدارە یەکێک لە سەرنج راکێشترین رێوڕەسمەکانە کە لە نێو نەتەوەکانی دیکەدا هاوتای نیەو تایبەتە بە خەڵکی کوردستان. بە وتەی "ژاک دو مورگان" سەرچاوەی ئەم نەریتە هەرچی بێ جێژنێکی زۆر سەیرەو هەڵبژاردنی میرێکیش بۆ ناوچەکە لەو سەیرترو دەگمەنترەو "کارناوال" یا شادیەکی گشتیی زۆر گەورەیە.[313] جێژنی نەورۆز لە نێوەڕاستەکانی سەڵتەنەتی رەزاشای پەهلەوی - دەوری 1315ی هەتاوی - بە زۆر هۆو گرێوگۆل کە پێکیان دێنا لە مەهاباد بەڕێوە نەدەچوو. هەرچەند لە ساڵی 1324 دا پێك هاتنی ئازادیەکی تەواو کە لەبەر شەڕی دووهەمی جیهانی و بوونی هاوپەیمانان لە ئێران دا پێك هاتبوو ئەم جێژنە بەڕێوە چوو. بەڵام دوای تێکچوونی کۆماری کوردستان بە سەرۆکایەتی قازی محمد (1325ی هەتاوی) ئیتر بەم شێوە بەڕێوە نەچوو، ئێستاش لە دێهاتی دوورو نیزیك، میری نەورۆزی خۆی هەر دەنوێنێ.

بەپێی ئەو بەڵگانەی دەگۆڕێ دان، جێژنی میری نەورۆزی لە زۆر شوێنی وەک خوارەزم - بەر لە مەغول - و سەمەرقەندو میسریش بەڕێوە چووە.[314] بەتایبەتی لە میسر لە سەردەمی خەلیفەکانی فاتمی و دەسەڵاتی ئەیوبیەکان لە ریزی جێژنەکانی ئەو مەڵبەندە بووەو موسوڵمان و قیبتیەکان بەشداریان تێدا دەکردو حکوومەتیش

---

[313] گوزارشی لیژنەی زانستی فەرانسە لە ئێران، ژاك دو مورگان، وەرگێڕانی کازم وەدیعی، "ئاداب و نەریتی کوردان" نووسینی محمود بایزیدی، وەرگێڕانی محمدپور.

[314] قەزوینی لە جیهانگوشای جەوینی و هەروەها تەزکەرەی دەوڵەتشای سەمەرقەندی و کتێبی "الخطط"ی مەقریزی بەڵگەی هێناوەو کەڵکی وەرگرتوە، لەو کتێبەی دواییدا بە درێژی لەسەر بەڕێوەچوونی ئەم رێوڕەسمە لە میسر دواوە.

هەر لەو جێژنەدا بەشدار بووە.[315] جیاوزێکی هەیبوە، ئەوان لە سەرەتای پاییزدا ئەم رێوڕەسمەیان دەگرت، وەك نووسیویانە لەم بۆنەدا کۆشکی سەڵتەنەتی لۆپۆ، لە نووردا نوقم دەبوو. بلیمەت محمد قەزوینی دەنووسێ تا ماوەیەکی درێژ دوای لەناوچوونی خانەدانەکانی فاگمی و ئەییوبی ئەم جێژنە دەگیرا، تا لە ساڵی 780 بەدوا، بەهۆی ئەمیر "دەقوق" لە رەواج کەوت.[316]

لە رێوڕەسمەکانی دیکەی بەهاری یەکیشیان سێزدەبەدەرە کە بە سەبەبی رەخنەکردنی باوەڕی مەسیحیان لەنێو ئێرانیان دا، بەپێچەوانەی بۆچوونی ئێرانیەکان خۆیان کە بە وتەی ئەبووریحانی بیرونی ئەم رۆژەیان بە پیرۆز دەزانی، بە رۆژێکی نەحسیان زانیوەو لە ئاکام دا رۆژی سێزدە روو دەکەنە دەشت و کێوان و بە داوەرووکان لە سەحراو باوەشی شیناوەرد و مێرغوزاردا، ژن و پیاو دەست لە دەستی یەکتر خەریکی شادیو هەڵپەڕکێ دەبن تا نەحسی ئەم رۆژە لە خۆیان دوور دەکەنەوە.[317]

---

[315] محمد قەزوینی، گۆڤاری یادگار ژمارەی جۆزەردانی 1324 کە سەرچاوەکەی دوو کتێبی "مەقریزی" و "نەورۆز لە کوردستان"ی مستەفا کەیوانە.

[316] گۆڤاری یادگار، ساڵی یەکەم، ژمارەکانی 3و 10 لە زنجیرە مقالەکانی خوالێخۆشبوو قەزوینی لەسەر میری نەورۆزی.

[317] بەپێی نووسنیی محیط طباطبائی کە لە رۆژنامەی پارسی شیراز ژمارەی 288 رێکەوتی 44/1/12 کە لە زمان کەیوان را گێڕاویەتەوە، هۆی مردنی ئەوان لە ئاکامی خەیانەتی یەهوودای ئەسخەریوتی، لە حەواریینی حەزرەتی مەسیحە بە حەزرەتی مەسیح خۆی و لەبەر ئەوە سێزدەهەمین کەسیش بووە کە بۆتە پەیڕەوی مەسیح، مەسیحیەکان تێکڕا (13) بە نەحس دادەنێن و لە ژمارەنیش دا زیاتر دەڵێن و دەنووسن 12+1، . نەورۆز لە کوردستان.

ڕێوڕەسمی زەماوەند لە کوردستان

ئەو ڕێوڕەسمە لە کوردستان بەتایبەتی لە دێهات، لە دوو وەرزی بەهارو پاییزدا بەڕێوە دەچێو هۆیەکەشی ئەوەیە کە هاوینان سەرقاڵی کشتوکاڵن و زستانانیش لەبەر سەرماو سۆڵ و نەبوونی ئیمکانی پێویست بۆ زەماوەند ناتوانن ئەم کارە بکەن. پێك هێنانی زەمینە و سەرەتای کاری زەماوەند بە جیاوازیەکی کەم وەك هەموو شوێنێکی دیکەیە، زۆرجار کچ یا کوڕ ئاگایان لە هیچ نیەو خۆیان هاوژین هەڵنابژێرن و دایك و باب ئەم کارە دەکەن. وا هەیە کچ و کوڕ کە لە پێشدا چاویان بە یەکتر کەوتوەو یەکتریان خۆش دەوێ، لەم حاڵەتەدا بەهۆی کەسێکی تر مەسەلەکە بە دایك و بابیان رادەگەیەنن و ئەگەر بە سەلاح بزانن دەست بەکار دەبن، پێویستە بڵێین لەبەر ئەوەی لە گوندەکان ئازادیی زیاترەو ژن و پیاو لە کشتوکاڵ دا بەیەکەوە کار دەکەن، شێوەی دووهەم زیاتر دێتەگۆڕێ. باقی کارەکان وەك خوازبێنی کردن و مارەیی و شیربایی و جیازو خرید تا رادەیەك گشتیەو لە هەموو شوێنێك یەکسانە، لە شکڵ و چلۆنایەتی کردن و دروست کردنی زێڕ بۆ بووك لە شوێنێك دەگەڵ جێگەیەکی دیکە جیاوازی هەیە، جگە لە بازنە ئەوانەی تر دەبێ دەگەڵ جلکی ژنانی هەر ناوچەیەك بێتەوە کە قەتارە، ملوانکە، خرخاڵ، کرمەك، ژێرچەنە، گوڵ، پشتێند، خەزێمو... کە هەرکام بە تەرزێك دەگەڵ جل و بەرگ و قەدو باڵای بووك دێتەوە، وەخۆی دەخا.

پێویستە ئاماژە بەوەش بکرێ کە وا هەیە کوڕو کچ یەکتریان خۆش دەوێ بەڵام بنەماڵەی یەکیان یا هەردووك لا بەو کارە رازی نابن، بۆیە هەردوو لا بێئاگاداریی کەسانی دیکە دەچنە ماڵی پیاوماقوولێك کە زیاتر شێخ و مەلان و لەوێ بە نهێنی لێك

مـاره دەکـرێن و بنەماڵـەکانیان لـە بەرانبـەر ئـەمری واقـع دا بـەرەوڕوو دەکـەن و ئاخریەکەی بە تکاکاریی خاوەن ماڵ واتە پیاوماقوولّەکەی پەنایان بۆ بـردوە، رێکیـان دەخەنەوەو مەسلّەتێ دەکەن. بەو کارە دەڵێن ژن هەڵگرتن. بە واتایـەکی دیکـە کـوڕ کچی هەڵگرتوەو کچ ڕەدوا کەوتوە.

بەڵام ڕێوڕەسمی زەماوەندی کوردی، تایبەتە بە کوردان و کەمتر وا هەیە لە سـێ ڕۆژان کەمتر بخایەنێ، لەو ماوەدا هەڵپەڕین بێ پسـانەوە درێـژەی هەیـە. هەڵپـەڕکێی کـوردی جۆراوجـۆرەو زۆر جـوانن، ژن و پیـاو دەسـت تێکـدەگرن و هـەموو چەشـنە هەڵپـەڕینێك دەکـەن، بـەو جـۆرەی کـە ژن و پیـاو بەیەکـەوە هەڵدەپـەڕن دەڵـێن ڕەشبەڵەك (Rash Balak) و بە نەفسی کارەکە دەڵێن "هەڵپـەڕین Halparin". مۆسیقای هەڵپەڕکێ لەلایەن دوو یا چەند ئامرازژەنەوە دەگەڵ یەك دوو گۆرانیبێژ کـە پێیـان دەڵـێن شـایەر بـەڕێوە دەچـێ، کـە ئـەم تـەرزە گـۆرانی بێژیـەش لـە شـتە تایبەتیەکانی کوردستانە. شایەر لەنێوەڕاستی گـەڕگێڕانی داوەتـێ دا دەگـەڕێو بـە هەڵبەست و بەندان کە لەجێوە ڕێکیان دەخاو بۆشی دێ دەیڵـێ و ئاهـەنگ دەگێـڕێ. بەو کەسانە هەڵدەڵێ کە هەڵدەپـەڕن و ئەوەنـدەی پـێ هەڵـدەڵێ تـا کـابرا لـە قـەدەر خۆی شاباشی دەداتـێ. زۆر جـار ئەوانـەی لـە دەوری گـەڕی داوەتـیش ڕاوەسـتاون و تەماشا دەکەن دەکەونە بەر بەندی شایەر. بۆ دانی شاباش لەنێو ئەوانەدا کـە پێیـان هەڵدەگوترێ بە قازانجی شایەر دەبێتە کێبەرکێ. لە ڕەشبەڵەك دا زیاتر بەو کەسـانە هەڵدەڵێن کە ئافرەت (دۆیان) لە دەست دایـە. لـە هێنـدێك شـوێنیش ڕەشـبەڵەك بـاو نیە، بەڵام لە زۆر جێ وەك موکریان، بۆتـان، هـەکاری، سـۆران و بادینـان ڕەشـبەڵەك ڕەواجـەو هەڵپـەڕکێکانیان وردەکـاری زۆر جـوان و سـەرنج ڕاکـێش و هونەرمەندانـەی تێدایە.

لەو ڕۆژانەدا کە داوەت بەردەوامـە، سوارچـاکانی کـورد هونـەری تایبـەتی سـواران وەك ڕمبازێن،[318] جلیت بازی و تیرئەندازی نیشان دەدەن. ئەگەر بووك لە گوندێك بـۆ گوندێکی تر بچێ، زاوا بە سواری ئەسپێکی توندو جوان بـەرەو پـیری بـووك دەچـێ و سـەد میترێکـی بمێنـێ بیگاتـێ سـێوێکی تێهەڵـدەکاو بەپەلـەو بـەغار بـەرەو ئـاوایی

[318] ڕمبی دارین، پارچە دارێکە هەردووك سەری ساف و دەسکاری کراوەو زۆر ساف و قایمە کە لە ڕابردوودا سەری تیژ دەکراو وەك چەك کەلکی لـێ وەردەگیراو لە بەکارهێنانیشی زۆر شارەزا بوون، بەشێوەیەك کە دەگەڵ هەڵکوتانە سەر لە چەند میتری ڕا دەیان هاویشت و لە سینگی دوژمنیان دەدا. دیارە ئەوە ئێستا دەوری نەماوە، بەڵام سواران لە گۆڕایەك بە دەوری مەیدانەکەدا نەرمە غار دەکەن و پێی دەڵێن ڕمبازێن.

دەگەڕێتەوە، ئەگەر لە گەڕانەوەدا سواریکی دی بتوانێ بکەوێتە سەریو پێشی کەوێتەوە، زاوا مەجبوورە جەریمەیەکی قورسی بداتێ، ئەوەش بە چەشنە شکانێك دێتە ئەژمار.

چوونی بووك لە مالّی باوکی پا بۆ مالّی زاواش لە هەر جێگایەك بە شێوەیەکەو ئەوە خۆی پێویستی بە نووسینی کتێبێکی جیاواز هەیە. بۆنموونە لە سەقز قاچەکانی بووك لە گوێزینگ پا وا دەبەستن کە نەتوانێ تونـد بڕواو بووکی فەقیر ناچارە چەند سەعاتێك لەو بەینەدا سەرگەردان بێ و ئەگەر بیهەوێ تونـد بڕوا بەربووك پێشی لێ دەگرێ تا کەسایەتی پارێزراو بێ. رێوڕەسمی میواندارى لە میوانانیش جیاوازی هەیە، لە زۆر شوێنی کوردستان بنەماڵەی زاوا، لە تەواوی ئەو ماوەدا دەبێ نان و چێشت و شیرینیان ئامادە بێ، هەتا ئەگەر میوان لە هەر کاتێك دا تەنانەت سەعات سێ و چواری دوای نیوەشەویش گەیشتنێ، سفرەی بۆ ڕاخەن و لە خواردن بێبەش نەبێ،

بەم چەشنە میوانداریە دەڵێن "شەوگەڕ" لە ناوچەی کەرکووکی کوردستانی باشوور شاعیرەکان شیعرگەلێك بۆ زاواو بووك دەڵێن و گۆرانیبێژ بەدەنگ دەیانڵێ.

[319] بۆ نموونەو زانیاری زیاتر دەتوانن لە کتێبی "داب و ڕەسمی کوردان لە بین النهرین یا گەرمێن نووسینی هەردەوێڵ کاکەیی" بڕوانە.

www.pertwk.com

ژن بە ژنەو هێندێك لە ڕێوڕەسمەكانی

لە زۆر ناوچەو دەوەران باوە كە كچێك دەدەن و كچێك وەردەگرن و كوردان بەو كارە دەڵێن ژن بە ژنە، ڕێوڕەسمی ئەم كارە لە هێندێك مەڵبەند زۆر سەیرو سەرنج ڕاكێشە، بۆنموونە لە باكووری كوردستانی عیراق، زەماوەندی هەردوو كیژی كە ژن بەژنەیان پێ دەكرێ لە یەك كات دا بەڕێوە دەچێو بنەماڵەی هەردوو بووك لەسەر بڕیاری پێشوو شوێنێك لە نێوان ئەو دوو گوندە یا ئەو دوو ماڵەی كە بووكەكانیان بۆ دەچێ دیاریی دەكەن، هەردوو بووك و بووكنیان كە هەركام لە جێگەیەك ڕا وەڕێ كەوتوون دەبێ لە شوێنی دیاریكراو بگەنە یەك، هەركام لەم دوو لایەنەش زووتر گەیشتنە ئەم شوێنە دەبێ ڕاوەستن و ئەوانەی دەگەڵی چوون بە گەرمی خەریكی هەڵپەڕكێ و داوەت بن تا بووك و بوكنیانی لای دیكەش بگەنێ. ئەودەم هەردوو بووكان لە شوێنەكە دوور دەكەنەوەو لەنێو چەند ژنان دا كە دەگەڵیان دەچن یەكتر ماچ دەكەن. دیارە ئەو ماچ كردنەش زۆر ئاشكرا نیەو ژنەكانی لەگەڵیانن جاجمێكی كە نوێنی تێوە دەپێچن دەكەنەوەو بە دەست ڕایدەگرن، دوو بووكەكان دەچنە بنیو لەوێدا یەكتر ماچ دەكەنن و دەرزیلان دەگۆڕنەوەو دوایە بێڕاوەستان هەر لایەك دەستی بووكی خۆی دەگرێ و سواری دەكەن و دەیبەن بەرەو گوندی ماڵی زاوا.[320]

"كاكەیی" لەسەر ئەو باوەڕەیە[321] كە ڕەواجی ئەم جۆرە ژن و ژن خوازیە لە كوردستان ئاكامی هێندێك هۆگەلی وەك نەداری دوولایەنەیەو هەر بۆیەش كچ و كوڕەكانی خۆیان بەم شێوە بەمێرد دەدەن و ژنیان بۆ دێنن بێئەوەی خەرجێكی

[320] هەمان سەرچاوە، وەرگێڕدراوی نووسەری ئەم كتێبە، لاپەڕەكانی 3 تا 132.

[321] هەمان سەرچاوە، ل 136.

زۆریان بکەوێتە سەرشان. بەپێی بڕیارێکی کە هەردو لا لەنێو خۆیان دا دەیدەن زۆر خەرجی زیادیان بۆ دەگەڕێتەوە. زۆر جاریش ئەو ژن بە ژنانە دەبنە هۆی نەمانی دوژمنایەتی لەمێژینەی تایفەیی کە ماوەیەکی دوورودرێژ لە بەینیان دا بووە.

هێندێك وردەکارو بۆچوونی سەیریش لەنێو ئەم رێوڕەسمانەدا هەن، بۆنموونە دەڵێن ئەگەر کاتی زەماوەند باران ببارێ، بووك لەبەر دڵی بنەماڵەی زاوا بەقەدرو خۆشەویست دەبێ. چونکو لایان وایە پێوقەدەمی بەخێرو بەرەکەتە. لە ناوچەی ئۆرفە لە تورکیەو مەڵبەندی دیاربەکر جیاوازی لەگەڵ شوێنی دیکە هەیە کورپو کچ بۆ هەڵبژاردنی شوو یا ژن سەربەستن و ئەوەش دابێکی کۆن و لەمێژینەیە، بەپێچەوانەی باقی جێگاکانی کوردستان لەوێ رازی بوونی کچ و کوڕ بە یەکتر مەرجی سەرەکی زەماوەندە. ئەگەر بێوەژن و بێوەمێردێك بەیەکەوە ببنە ژن و مێرد مافی ئەوەیان نیە رێوڕەسمی هەڵپەڕکێ و زەماوەند وەڕێ خەن.

یارمەتی دان و هاوکاریکردن
لە رێوڕەسمی کوردان دا

هێندێك لەو رێوڕەسمانەی کوردستان، هەستی هاریکاریو یەکدڵی یارمەتیدانی خەڵکی ئەم خاکە بەرووڕی نیشان دەدا کە زۆرجار نەزم و شایستەگی تەواوی تێدا بەدی دەکرێ. بۆنموونە لە گوندەکانی کوردستان دابێك هەیە بە نێوی "هەرەوەز

---

322 "داب و نەریتی کوردەکانی گەرمێن"، نووسینی هەردەوێڵ کاکەیی.

323 وەرگیراو لە یادداشتەکانی سەرگورد نوێڵ لە کوردستان، وەرگێڕدراوی نووسەری ئەم کتێبە.

Harawaz" ئەویش بریتییە لەوەی ئەگەر جووتبەندەیەك لەکاری هەڵگرتنی خەڵەو خەرمان یا کارێکی دیکەی کە دەبێ بیکا دوا کەوتبێو نەتوانێ لەکاتی خۆیدا جێبەجێی بکا، لە هەلومەرجێکی ئاوادا وەرزێرەکانی دیکە کە کاری خۆیان تەواو کردوە، بەپێی برپیارێکی کە پێشتر بە تێکڕایی داویانە هەموو لە مووچەی ئەو کابرایە کۆدەبنەوەو بڕئەوەی هیچی لێ وەرگرن وێکڕا کارەکەی بۆ رادەپەڕێنن و بە شادی و گۆرانی گوتن تەواوی دەکەن. وا هەیە نان و پێخۆری خۆشیان دێنن بۆئەوەی قورسایی نەکەوێتە سەرشانی کابرای خاوەن کار. بەڵام بەپێی عادەت خاوەن هەرەوەز نانیان بۆ ئامادە دەکا.

یەکی دیکە لە هاریکاری خەڵك دەگەڵ یەکتر ئەوەیە کە لە کاتی سەرەخۆشی یا زەماوەنددا دەیکەن. ئەو بنەماڵەی خاوەن تازیە نازانێ خەمی خۆشەویستی لەدەست چووی بخوا یا لە فکری دابین کردنی خەرجی زۆری نانی نیوەڕۆو شەوی ئەوانە بخوا کە بۆ سەرەخۆشی هاتوون، بەڵام لە کوردستان، لە زۆربەی ناوچەکان بەتایبەتی کاتی تازیە لە دێهات خواردن بۆ هەردوو جەم لە ماڵە بەشدارانی تازیەو دەروجیرانەکان ڕا بەپێی توانا دەنێردرێ. دیارە ئەوانەی دەولەمەندو بەدڵن سفرەکەیان رەنگین تروە جگە لە خۆیان نان بۆ چەند کەسی دیکەش دێنن.[324] بۆ زەماوەندیش لە شوێنگەلی جۆراوجۆر بەتایبەتی لە کوردستانی ناوەندی و رۆژئاوا ئەم کارە باوە، لە مەڵبەندەکانی بۆتان و هەکاری و بادینان میواندارێ بەشێوەیەکی دیکەیە، کاتێك میوانێکیان دێ، خانەخوێ یا لە ماڵ یا لە مزگەوت میواندارێ دەکەن، لەوحاڵەش دا ئەوانەی بە ئیمکانن بۆ چەند کەسی دیکەش نان ساز دەکەن و دەیبەن و لەو شوێنانە نانیان دەگەڵ دەخۆن، تەنانەت وا هەیە میوان لە مزگەوت ئەخەوێنن.

[324] شتی ئاوا لە ناوچەکانی دیکەش بەرچاو دەکەوێ بەڵام نە بەم شێوە گەرم و گوڕەی لە کوردستان دا باوە.

نەزرو نیازو زیارەت

لەکوردستان بەگوێرەی نەریتی دێرینی خۆیان، بەپێچەوانەی هێندێك شوێن، لە هەر دەرفەتێك بۆ شادیو خۆشی کەلك وەردەگرن، لە کاتی زیارەت و نەزرو نیازیش دا ئەو کارە دەکەن. لە کوردستانیش وەك زۆر جێگای دیکە زیارەتگا و تەکیە هەن کە هەرکام لەوانە بە دابین کەرو بەدیهێنەری بەشێك لە نیازی خەڵك بەناوبانگن و وادەزانن لە رۆژێکی تایبەتییش دا ئەو نەزرە قبووڵ دەبێو نیازەکەیان جێبەجێ دەبێ کە زیاتر لە رۆژی چوارشەممۆ دایە.[325] بۆیە لەم رۆژەدا دەچنە سەر چاك و پیران، دوای ئەوەی پێویستی خۆیان لە بەرانبەر شەبباك و موغبەرەکەدا هێنایە گۆڕێ هەر لەوێ دەست دەکەن بە هەڵپەڕکێ و داوەت گێڕان و رۆژێکی خۆش تێپەڕ دەکەن. با لێرە ئەوەش زیاد کەین کە بەتایبەتی لە کوردستانی باکوورو رۆژهەڵات، رۆژانی چوارشەممە رۆژی پشوودان و شادی بووەو هەیە. لەم رۆژەی حەوتووداو رۆژانی جێژن، خەڵك دەچنە سەر زیارەتەکان و باغەکانی دەوروبەری شارەکان و شوێنگەل ئاوو هەواخۆش، دەستە دەستە خەریکی شایی‌و هەڵپەڕکێ دەبن. وەك گوترا لە مەهاباد کە ناوەندی موکریانە هێندێك جێگەی ناسراوو دیار بۆ ئەم رۆژانە هەبوون کە خەڵکی دەچنێ: کانی مام قەنبەران (لەرابردوودا) قوڵقوڵاغ، باغی میکایل

[325] ئەم رۆژە لەلای هێندێك کەس لەسەر بنەمای بیروباوەڕی دێرینیان لە رۆژەکانی شادی دێتە حیساب.

(ئێستا بۆته پارك) كه رووبەڕووی باغەكه ئەشكەوتێكش هەر بەم ناوه هەیە، قسنی شێخ تەها (كه ئەویش كەوتۆته نێو شار)[326] یا لە بۆكان خەڵك دەچوونه میرئاوا، داوێنی كێوی ناڵەشكێنه، له سەقزو شارەكانی دیكەش هێندێك جێگای تایبەتی بۆ ئەم سەیرانانه هەبووه.

لەو شوێنانه هەموو كات ئەوانەی بەوێدا تێدەپەڕن بە باوەشی ئاوەڵا وەردەگیراین و لەلایەن ئەو خەڵكه میوان دۆسته میوانداری دەكرێن و بۆئەوان كورد بن یا غەیره كورد جیاوازی نیه، هەربۆیه رۆژهەڵاتناسان و دنیاگەڕان لەلای ئەم ماڵه بێ ریاو دڵپاكانه دابەزیون كه زۆریشیان لەسەر نووسیون.

لەكۆتایی ئەم باسەدا دەبێ ئەوەش زیاد كەین كه رێوڕەسم و داب و نەریتی كوردان زۆرن بەڵام باس كردن لەسەریان لەم كتێبەدا ناگونجێ، بۆیه زانیاری زیاتر لەم بوارەدا به موتاڵاكردنی ئەم كتێب و نووسراوانه دەهێڵینەوه كه لەم بابەتەوه نووسراون و بڵاو بوونەوه، بەڵام باش وایه بەتایبەتمەندێكی دیكەی كوردان ئاماژه بكەین ئەویش به دەربەست بوونی توند سەبارەت بە كەرامەت و ناموسی خۆیان و پاراستنی دروشمی نەتەوەیی و ناموسی بنەماڵەییه. بۆیه به نموونه رووداوێك لەم رووداوانەی هاتوونه پێش دەگێڕینەوه.

[326] بەداخەوه لەبەر كاری نارەواو سوننەت شكێنی كەسانی غەیره كوردو نەبوونی ئەمن و ئاسایش و ئازادیی پێویست دوای 28ی گەلاوێژی 1332 ئەم بەرنامه به چەشنێكی بەربڵاو براوەو لەبیر چۆتەوەو زیاتر له رۆژانی هەینیدا خەڵك دەچنه دەرەوەی شار، هەر بەو دەلیلانەی سەرەوەش لەم شوێنانه شادی و هەڵپەڕكێ ناكرێ.

چیرۆکی ئیمامی دارینە یا بەسەرهاتی ژن و دەمارگرژی لە کوردستان

لە لاپەڕەکانی پێشووی ئەم کتێبە چەند جار ئاماژە کراوە کە ژن لەنێو کوردان دا پلەوپایەیەکی بەرزی هەیەو زۆری قەدر دەگیرێ، وەك لە مێژووی کوردان دا ژنی کارزان و لێوەشاوە هەبوون کە بەپایەی بەرز گەیشتوون و لاپەڕەی درەوشاوەیان بۆخۆیان تەرخان کردوە. ئەوەش دەزانین کە ژنان لە کوردستان ئەم تەنگ و چەڵەمانەیان لەسەر ڕێ نیە کە ژن لەنێو قەومەکانی دیکە لە ڕێیان دایەو ئازادی تەواوی کۆمەڵایەتیان هەیە، بەڵام سەرەڕای ئەوەش ژنانی کورد دەگەڵ هێزێکی بەرزترو دوور لە مەنتق بەرەوڕوون کە بەناوی غیرەت و مەسەلەی ناموس لەنێو کوردان دا بەتوندی لەگۆڕێ دایە. بەداخەوە ئەم کارە بەدرێژایی سەدەکان خوێنی لەسەر رژاوەو زۆر چیرۆك و حەماسەی جۆراوجۆری لێ کەوتۆتەوە کە دوای تێپەڕ بوونی زۆر سالٌ بوونەتە بەشێك لە فۆلکلۆری نەتەوەیی و جیل لە دوای جیل و سینگ بە سینگ دەگەڕێن و باڵ و پەڕیان گرتوە، بوونە شتی نەمرو پیرۆزی خەڵك و لە شەوانی ساردی زستان دا، بە گوتنەوەو گێڕانەوەی ئەو چیرۆکانە، گەرمی تایبەت بە شەونشینی بنەماڵەکان و کۆبوونەوەکانی ئەم گەلە دەبەخشێ. بۆنموونە زەین بدەنە ئەم کورتە چیرۆکە:

ئەم رووداوە لە گوندی "زەنقەر Zanghar" هەڵکەوتوو لە شارۆچکەی "داقوق"ی کوردستانی عیراق قەوماوە، بەم شێوە بووە: ئەم گوندە کێژێکی جوان و خوێن شیرنی لێ دەبێ کە لە بواری پاکداوێنیش گرەوی لە هەموو ئافرەتانی دێ دەبردەوە. ئەو کچۆڵە دەبێتە ئەویندارێ گەنجێکی ڕێك و پێك و لێوەشاوەو جوان چاك کە بۆ جوانمێری و پیاوەتی ناوبانگی کردبوو، لاوەکەش دڵی دابوو بەو کچەو زۆری خۆش دەویست، بەهۆی نەبوونی هەلومەرجی پێویست هیچ کام لەوان ئەو ئەوینداریەی خۆیان لەلای یەکتر نادرکێنن. ڕۆژگاریان تێپەڕ دەکرد تا بە هەڵکەوت ڕۆژێك کە کچۆڵەکە دەچێتە بیرێ لە سەر ڕێ دەچێتە کانی قەراغ دێ و لەوێ لاوی دڵخوازی خۆی دەبینێ. هەردووکیان لەوێ ئەوینی خۆیان بەرانبەر بە یەکتر ئاشکرا دەکەن و ئەوەی لەو ماوەدا دەدڵیان دابووە بۆ یەکتری هەڵدەڕێژن، جووتەی دڵداران لەوە خافڵن کە کەسێکی بەدفەڕو قسە هەڵبەست ئەوان لەکاتی گۆڕینەوەی ئەم وشە

جوانانەو رازو نیازیان دا دەبینێ، هەر کە دەگەڕێتەوە گوند، کابرای چل درۆ ئەوەی لە درۆ بۆی ساز دەکرێ بەنێو خەڵك دا بڵاوی دەکاتەوە، کورد گوتەنی "قسە کەوتە زارێکی دەکەوێتە شارێکی"، درۆکانی ئەم کابرا ناپاکە کە بە تەواوی پێچەوانەی راستی بوون لە دێدا بڵاو دەبێتەوە بە گوێی باب و برای کچەش دەگا. ئەوانیش وەك لەنێو کوردان دا باوە بێ ئەم لاو ئەولا باوەڕ بەم درۆیانە دەکەن و بێئەوەی چاوی راستی بین بکەنەوەو وەدوای روون کردنەوەی رووداوەکە کەون بڕیاری کوشتنی ئەم دوو ئەوینداره دەدەن. کاتێك دێنە پێوشوێنی کچەکە، ئەو خەریکی شیر کوڵاندنەو بە دارۆکێك ئاورەکە خۆش دەکا، حاڵی باب و براکەی نائاسایی بەرچاو دەکەوێ، هەست بە مەسەلەکە دەکا، هەرچی پێیان دەڵێ ئەمن پاکم و غەشم تێدا نیەو ئێوە خراپ حاڵی کراون و ئەوەی بیری لێ دەکەنەوە راست نیە، ئەوەی بە ئێوەیان گوتوە بوختانە، ناچێتە گوێی باب و براکەی کە دەمارگرژی و تووڕەیی کوێری کردبوونو، ئاخری خۆی بە قەدەر دەسپێرێو دەڵێ، ئێستا کە دەتانەوێ بمکوژن دوو رەجام هەیەو لە دواییں دەمی ژیانم دا ئەم دوو داخوازەم لێ قبووڵ بکەن، یەکیان ئەوەیە کە دوای کوشتنی من کارتان بەو کوڕە نەبێ کە تاوانی تەنیا ئەوەیە منی خۆش ویستوەو هیچ تاوانێکی نەکردوەو خراپ دەگەڵ من نەجووڵاوەتەوە، ئەوی مەکوژن. داوای دووهەمیشم ئەوەیە کە دوای کوشتنم هەر لێرەم بنێژن و ئەم سەرەبزووتەش کە ئاگری شیرکوڵاندنەکەم پێ خۆش دەکرد لە پەنا کێلەکەم بچەقێنن و لە جیاتی ئاو خوێنی منی دەبن کەن تا دواتر ئەگەر بزووتەکە شین بۆوەو لق و پۆپی دەرکرد بۆتان روون بێتەوە کە من لە حاڵێکا هیچ تاوانێکم نەبووەو لە ئاوی شەو پاکتر بووم کوژراوم و ئەوکات بە خەڵك رابگەیەنن تا زیاتر لەوە وەبالّی من وەئەستۆ نەگرن. کچۆڵەی بێتاوان دەکوژرێو باب و براکانی وەسیەتەکەی جێبەجێ دەکەن، واهات بزووتەکەی بە خوێنی ئەو دێرابوو شین بوو، زیادی کردو هەڵچوو تا هەموو ئەو کەسانەی بە نەزانی تۆمەتی ناپاکیان وەپاڵ ئەو کچە مەعسووم و بێتاوانە دا شەرمەزار بن و لەبن ئەو دارە تۆبە بکەن، ئەمڕۆ خەڵکی ئەو شارۆچکەو دەوروبەری ئەو دارە کە "کونار یا زرك"ی ناوە بە "ئیمام دارینە یا دارئیمام"یشی پێدەڵێن و گڵکۆی ئەو کیژەیان کرۆدتە زیارەتگایەکی گرینگ. هەموو حەوتوویەك کیژان و کوڕانی لاو بۆ گەیشتن بە ئارەزووەکانیان دەستەوداوێنی ئەو موغبەرە دەبن.[327]

[327] داب و نەریتی کوردەکانی گەرمێن، ل 136.

چیرۆکی کێوی جوودی (گوتی)و پێوەندی ئەو بە حەزرەتی نووحەوە

داستانی کێوی "جوودی یا گووتی" چیرۆکی حەزرەتی نووحەو لەنێو تەواوی قەومەکانی دەوەردا بە زمان و شکڵی جۆراوجۆر بەڵام لە یەك چیرۆك دا باس کراوە، بۆنموونە تورکان بە "ئاگریداغ" و ئەرمەنی بە "ماسیس ("ماسیك"، مازیك و هەروەها بە مەبزە زۆزار (کێوی گەمی یا کەشتی)" و عەرەبان بە جوودی ناو دەبەن. لە زمانی فارسیدا بەناوی کێوی نووح دەناسرێ. بەڵام ئوروپاییەکان بە ئاراراتی ناو دەبەن و جگە لەوانە ناوی دیکەشی هەیە. (ئەنسکلۆپیدی ئیئونو بە زمانی تورکی ئەستەنبوڵی لە بەرگی 1 لاپەڕە 230). بەڵام کوردان ئەو کێوەیان بە زمانی دێرین و بە ناوی خۆیان "کوردی، کورتی، گوتی وەك کێوی نووح ناودێر کردوەو ئەم ناوە قەدیمیترین ناوە کە ئەم کێوە هەیبووەو عەرەبان هەر ئەوەی ئاخری واتە "گوتی"یان موعەرەب کردوەو گوتویانە "جودی". یونانییەکانیش لە عەرەبەکانیان خواستۆتەوەو پێیان گوتوە "جوردی" [زانستنامەی ئێران و ئیسلام بەرگی 1، لاپەڕەکانی 70و 71] بە درێژی لەم بابەتە دواوە.

لە تەورات دا جێگەی راستی "گوتی=جودی" دیاری نەکراوە، کەچی ئەرمەنیەکان و هی دیکە بەڕاشکاوی ئارارات بە گوتی دەزانن و تەنانەت پاشماوەی کەشتی نووح لە ئارارات دا هەر ماوە [هەرکەس ویستوویە بچێتە قوللەی کێوەکەو سەفینەکە ببینێ. لەبەر موعجیزەی سەفینەکە نەیتوانیوە ببینێ؟!] ئەوە لە کتێبی "لە گوزەرگەی مێژوو" ، نووسینی محمد حافڤ زادە لاپەڕە 381دا هاتوە.

ئاراراتی گەورە کە سەرچاوە ئیسلامیەکان بە "جبل الحارپ"یان ناو بردوە، 5172 میتر لە تەرکی دەریا بەرزە، قوللەکەی گۆڕایەکی بازنەییە کە دەورەکەی 150 تا 200 پایەو لەلای باکووری رۆژهەلاتی دۆلی قووڵی "سین ژاك" هەڵکەوتوە کە ئێستا وشکەو شینایی لێ نیە، بەڵام نووسراوە جیاوازەکان وا نیشان دەدەن کە لە سەردەمانی پێشوودا لێڕەوار بووەو نێچیریشی زۆر لێ بووە. [ئیستەخری ل 191 و توماس ئارتسرونی T. Artsruni مێژوونووسی هەرمەنی، زانستنامەی ئێران و ئیسلام و سەفەر بۆ ئێر ان لە سەردەمی فەتحەلیشای قاجار ل141 نووسینی دوکوتزبوئە] بۆیە هێندێك ئەو گومانەیان بۆ هاتۆتە پێش کە لە ئاکامی تۆفانەکەی نووح بۆتە هۆی سەوزی و جوانی ئاراراتی، بەڵام وا وێدەچێ کە ئاکتیوبوونی گرکانی ئاراراتی گچکە لە ساڵی 1840ی زایینی کە بوومەلەرزەکەشی وێرانیەکی زۆری لێ کەوتەوە (وەك وێران بوونی سەومعەی سێن جێمز بە تەواوی) و ماددە تواوەکانی ئەو گرکانە بووبێتە هۆی گۆڕانی روخساری ئاراراتی.

دیارە ئەرمەنیەکان زۆر سەرنج دەدەنە گۆڕان و لێکدانەوەی وشەکان. لە نیشان دانی ئاراراتی لە جیاتی کێوی گوتی زۆر تۆندن، هەر بەم دەلیلانە سازکردنی شاری نەخجەوان بەکاری حەزرەتی نووح دەزانن [جملی کاررى لە سەفەرنامەکەیدا نووسیویەتی: بەڵام ئەوە کە زۆرینەی تۆێژەرەوەو لێکۆڵەران بڕوایان پێیەتی ئەوەیە کە کێوی گۆتی ئاراراتی نیەو لە دەوری شاری جزیرەیە کە بەناوی بناغەدانەری خۆی "گوتی" یا "کوتی" بەناوبانگە، هەرچەند لێکۆڵەرەوان و رۆژهەلاتناسان هەرکام بەجۆرێك ناویان هێناوە، بەڵام هەموو ناوەکان پیتەکانی ناوی "کورد"یان تێدایە. هەروەك مستەوفی لەباسی دیاربەکرو هێنانەگۆڕی ئەم ناوچە دەنووسێ جوودی لە دەوەری دیاربەکرە (نزهە القلوب، بە هیمەتی محمد دەبیرسیاقی ل124) یا ابو عبدالله محمد بن احمد مقدسی دەنووسێ: سەمانین لە قەراخ رووبارێکی پڕ ئاو هەڵکەوتوە کە بە بناری کێوی جوودی دا دەڕوا، لە زمان وهب کوڕی منبەوە دەگێڕێتەوە کە یەکەم شار بووە کە لە جزیرە دروست کراوە (حسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم بەشی هەوەڵ ل96تا 195) و دوایەش کلاویخو بالۆێزی ئیسپانیا لە دەرباری ئەمیر تەیموور، دە سەفەرنامەکەی "جوزنابارباروا"دا لەساڵی 883و هەروەها "تاورنیە، ژال پانیت"ی فەرانسەیی هەموویان ئەم کێوە بەناوەکانی گۆردیەن Gordian وکوردنین Cordnin و کوردونینی Cordunini و کاردیە Cardian و کوردی Curdes و کاردوکس Carduches ناو دەبەن و باسێکیان

لە ئارارات نەکردوە. هەمووی ئەو ناوانە کە بەدرێژایی مێژوو زۆرجار باسیان لێوە کراوە بەمانای کوردو کوردستان بووەو هەیەو ئەو زاناو واژەنووسانەو... وەك نووسەری تەفسیری نموونە لە لاپەڕی 111 و راغب نووسەری کتێبی تاج العروس بەرگی 7 وشەی جوود و التبیان فی تفسیر القرأن بەرگی 5 ل492 بەدوا. گوزارشی زۆر سەرنج راکێشی دێرینەناسی سۆڤیەتی پێشوو لەسەر کەشتی نووح نووسینی مەهدی ئیمانی لە گۆڤاری مەکتەبی ئیسلامو... یش شوێنی راوەستانی کەشتی حەزرەتی نووح بە کێوی جوودی لە دەوەری جزیرەی کوردستان لە نیزیك مووسڵ و نیزیك ئامێدی(دیاربەکر) دەزانن. هەروەك تفسیر المیزان و نموونەو کتێبی موفرەدات ئەو شوێنەی بەدیاربەکر لە دەوەری مووسڵ ناو دەبەن. (وەرگیراو لە ئارازا = ئەرەس لە گوزەرگەی مێژوودا) و کتێبی ئیعلامی قورئانیش دەنووسێ: کێوی جوودی زنجیرەی کاردۆئینە لە باکووری رۆژهەلاتی جزیرەی ابن عمر لە رۆژهەلاتی دیجلەی نیزیك مووسڵ و کوردەکان بە زاراوەی خۆیان "کاردۆ"و یۆنانیان جۆردی و ئەعراب "جوودی"یان پێ کوتوە. لەمەش زیاتر لە وەرگێڕانی تەوراتیش بە زمانی ئاسۆری کە "ترگوم"ی ناوە جێگەی پەك کەوتنی کەشتی نووحی "قوللەی کێوی کوردان - کوردوئێن = کاردین" نووسیوە کە بە وتەی حافڤ زادە جوغرافی زانانی عەرەبیش ئەم شوێنە دەگەڵ کێوی "گوتی=جودی" لە جزیرە بەیەك دادەنێن، وێڕای ئەوەی دەنووسن: هێندێك لە تەختەکانی گەمێکە هەتا سەردەمی حکوومەتی خەلیفەکانی عەبباسی لەسەر لوتکی چیا هەر مابوونەوە. بەهەرحاڵ رای زۆربەی نیزیك بە هەموو لێکۆڵەرەوان ئەوەیە کە کێوی نووح هەمان کێوی "گووتی= جوودی لە رۆژهەلاتی دیجلەو لە دەوەری جزیرە ابن عومەرەو گوندی "سەمانین" لە بناری ئەو چیایەیەو گلکۆیەکیش لەسەر چیایەکەیەو هەلومەرجی تر بەپێی نووسینی "ئەعلامی قورعان لە نووسینی خەزائیلی، ل281 کە ئەویش لە لاپەڕەکانی 13 تا 11" نیشاندەری ئەم بۆچوونەن. هەرچەند دەگەڵ باوەڕی هێندێکان ناخوێنێتەوە، بەڵام زۆرنترین دەلیل بۆ ئەم رایە ناوی کێوەکەیە کە لە ناوی نەتەوەی کورد وەرگیراوەو هەر بەناوی ئەوانیشەوە بەناوبانگەو "گوتی یا موعرەبی جوودی" دەگەڵ ئارارات جیاوازی زۆرە.

دێرینەناسانی رووسیش لە گۆڤاری "ئیتفاقینزۆب" ژمارەی تەشرینی دووەمی ساڵی 1953، مەتڵەبێکیان نووسیوە کە ئاماژە پێکردنی بەکەلکە، ئەوان لەشوێنێك بەناوی "وادی قاف" کە بەینێکی زۆری لەگەڵ ئارارات هەیە وێڕای توێژینەوە چەند پارچە تەختەیان دۆزیەوە، کەسانێك لەوانە لەسەر ئەو باوەڕە بوون کە ئەوانە لە

تەختەکانی گەمیّی حەزرەتی نووح کەوتوون و ماوەی 5000 ساڵ لە دڵی خاك دا ماونەوە. بەڵام دیتنەوەی تەختەیەکی دیکە کەمێك دوورتر لە شوێنی تۆژینەوەی رووسەکان کە ئەویش نەڕزیبوو، هێندێك خەتی خواروخێچی نەناسراویشی لەسەر نووسرابوو، ئەم کەشفەی کەمێك خستە بەر شك و بەجۆرێك لە شیرن کاری رووسەکان کەوتە بەرچاو، ئەو تەختە ئەمڕۆ لە مووزەی مۆسکۆ راگیراوە.

مامۆستایانی خەت ناس پێیان وایە کە ئەو نووسراوە خەتی ئارامیەو هەرکام لەوان بەجۆرێکیان وەرگێڕاوەتەوەو بە چەشنێکیان تەعبیر کردوە کە بە هیچ دەلیلێك ناتوانن راست بن و زیاتر لە باوەڕی زانستی دوورن.

یەکەم ئاماژەی کە بە تووفانی نووح کراوە، لە لەوحەیەکی قوڕینی دۆزراوە لە مەڵبەندی بابیل لەشاری "ئوور" بووە کە ئەمڕۆ لە مووزەی "ئەشموولیان Ashmulian"ی زانستگەی ئاکسفۆردی لەندەنە. ئەو لەوحەیە بەخەتی میخیەو پرۆفیسۆر ج.جۆرج ئیسمیت ئاوای وەرگێراوەتەوە: "ئەوان پێش تۆفان بوون. دووسەدو چل و یەك هەزارو دووسەد ساڵیان سەڵتەنەت کرد. تۆفان هەستاو گۆی زەوی داگرت، تۆفان نیشتەوەو دوای ئەوەی حکوومەتێك کە پێویست بوو لە ئاسمان هاتەخوار کە بارەگاکەی لە کیش بوو" مێژوونووسانیش بنیادنانی شارو حکوومەتی "ئوور" لە ساڵی 4100ی بەرلە میلاد دەزانن و لەدایکبوونی "حەزرەتی ئیبراهیم"یشیان دوای تۆفانی نووح نووسیوە کە بە نووسراوی عیبری تەورات بەرانبەری 2160ی پێش میلادەو بەپێی ئەو رێکەوتە تۆفانی نووح دەبێ دەوری 500 ساڵ بەرلە میلاد بووبێ. لە کۆتایی ئەم باسەدا خراپ نیە ئاماژە بکرێ کە بەپێی ئەو بەڵگەو ریوایەتانەی بە دەستەوەن، حەزرەتی نووح (ع) پێش ئەم تووفانە بە پێغەمبەری هەڵبژێرابوو، چلۆنایەتی ئەم تۆفانەو پێوەندی ئەو بە حەزرەتی نووحەوە خۆی چیرۆکێکە کە وەك کێوی "گووتی=جوودی" خۆی هەرکەس بە چەشنێك دەیگێڕێتەوەو لێی دەدوێو ئێمەش هەوڵ دەدەین بە چەند بەش لەو چیرۆکە کە زیاتر بە بەڵگەو جێباوەڕن ئاماژە بکەین...

لە کتێبی (ئاراز لە گوزەرگەی مێژوودا، لە نووسینی حافظ زادەدا هاتوە: جگە لە زیارەتگەی سەر کێوی جوودی، لە داوێنەکەشی گوندێك بەناوی "سوق الپمانین=بازاڕی هەشتاکان" هەیە کە خەڵك باوەڕیان وایە حەزرەتی نووح لە کێوی گووتی دەگەڵ هەشتا کەس هاتۆتەخوار، ئەو گوندەی دروست کردو بەناوی ئەو هەشتا کەسەی دەگەڵی بووە ناوی "هەشتاکان"یان لەسەر داناوە.

گوتمان هەر قەوم و ئایینێك لە موسوڵمان و مەسیحی و یەزیدیو... بە چەشنێك بە شێوەیەکیان گوتوەو هەروەك گوترا، لە قورئانی کەریمیش لە سووڕەی پێڕۆزی "هود" لە ئایەتەکانی 43و44 ئاماژەی پێکراوە: "و قیل یا ارچ ابلعی ماوك و سماووو اگعی و غیچ الماو و قچی الامرو استوت علی الجودی و قبل بعد اللقو القالمین" و "گوترا ئەی ئاخ ئاوی خۆت قووت دەوەو، ئەی ئاسمان تۆ باران راگرەو، ئاو چووە هەردەوەو کارەکە مایەوەو کەشتی نووح لە چیای جوودی جێگیر بوو، دووری و نەفرەت لە ستەمکاران. کۆی هەمووی ئەو قسەو ریوایەتانە ئەوەیە کە حەزرەتی نووح لە هاتنی ئەو تۆفانە ترسناکەی کە ئاکامی غەزەبی خوای بوو ئاگادار بووەو هەر بەو دەلیلەش لە سنجاری کوردستانی عیراق دەستی کرد بە سازکردنی کەشتییەك تا خۆی و چاکانی دەوری خۆی دەگەڵ گیانلەبەری جۆراوجۆر کە وەك دەڵێن لە هەرکام جووتێك لە نێرومێ هەڵگرێو دەربازیان کا، کاتێك لە گوندی "عەین سینا Aimsina" هەڵکەوتوو لە شارۆچکەی شێخان سەر بە بەدریەی نیزیك مووسڵ خەریکی دروست کردنی کەشتی بوو، خەڵك گەپیان پێدەداو دەیانگوت ئاخر شوێنێکی دەریای لێ نیە کەشتی بۆ چیە؟ بەڵام نووح بە ئیلهامی خوای ئەم کارەی کردو کاتێك تۆفان هەستا بەرەو کێوەکانی سەنجار رۆیشت و ئاخری پاش رزگاربوون لە

نوقم بوون، بەهۆی ماریّك کە سەری بردبووە نێو کونێك کە لە کەشتیەکەدا بوو لە کێوی جوودی لەنگەری گرت و راوەستا. واسیلی نیکیتین لە کتێبی "پێنج سالّ سەفەر لە رۆژهەلات" کە لەلایەن کەسێك بەناوی ئیسرائیل یوسف بنیامین" نووسراوەو لە سالّی 1856 لە پاریس چاپ کراوە کەلکی وەرگرتوە دەنووسێ: ئەم کێوە لە چوار فرسەخی "زاخۆ Zaxo" لەو جێگایەی کە داوێنی ئارارات دەگاتە کێوی کوردستان هەڵکەوتوە. هەموو خەڵکی ئەوێ بڕوایان وایە کە کەشتی نووح دوای رزگاربوون لە مەترسی تۆفان لەسەر ئەم چیایە راگیر بووە. بەشێك لە کوردان سالّێ سێ جار دەچنە سەر لوتکی شاخ و سێ رۆژان لە وێندەرێ خەریکی عیبادەت دەبن. ئەو کوردانەی خۆیان لە عەولادەکانی خانەدانی سەناخریب دەزانن و دەڵێن ئەو پادشایەش هەموو سالّێ رێوڕەسمێکی بۆ سالّوەگەری کەشتی سەیرو سەمەرەی نووح بەڕێوە دەبرد.

دیارە ئەم ریوایەتەی کەلدانیەکان لە تەورات وەرگیراوە کە داوێنی کێوی ئارارات بە چیای کوردستان ناو دەباو ناوی ئەم کێوەشی لەسەر ئەو خاکە داناوە. بێگومان

ئەو وتەی تەوراتیش نیشانەی زۆر قەدیم بوونی مێژووی کورد و خاکی کوردستانە کە لە جێی خۆیدا باس کراوە.

لە لووتکەی چیای جوودی کاولێکی جێ عیبادەت ماوەتەوە کە بە قسەی خەڵکی دەوەرەکە حەزرەتی نووح دروستی کردوەو ئەمڕۆ بە جێ عیبادەتی چیای جوودی بەناوبانگە. چیای جوودی زیاتر لە 7000 پا بەرزەو ئێستاش هەموو ساڵێ خەڵکێکی زۆر لە موسوڵمان و مەسیحی و یەزیدیەکان دەچنە سەر ئەو چیایەو سوپاس و ستایشی نووح دەکەن. سەروان دیکسۆن لە کتێبی "چەند سەفەرێك بۆ کوردستان" دا کە لە رۆژنامەی ژمارە چواری ساڵی 1910 دا چاپ و بڵاو بۆتەوە،

هەروەها سەرهەنگ کارتسیێف لە گۆڤاری ئەنجومەنی جوغرافیایی سەڵتەنەتی لقی قفقاز لە ساڵی 1891دا هاتوە بەدرێژی لەم بابەتە دواوە.

(کوردو کوردستان، واسیلی نیکیتین، وەرگێڕانی محمد قازی، ل82ـ184 لە حاشیەدا)

www.pertwk.com

زنجیرەی بڵاوکراوەکانی خانەی وەرگێڕان لە ساڵی 2005

ناوی کتێب	زمان	نووسەر	بابەت	وەرگێڕ
ئەفغانستان و پێنج ساڵ دەسەلاتی تاڵیبان	فارسی	وحید مژدە	سیاسی	عەلی بیروەندی
تۆپەکە	ئینگلیزی	سی. ئیس. فۆریستەر	ڕۆمان	ئەمین شوان
ستراتیژی ئاسایشی نەتەوەیی ئەمەریکا لەسەدەی (21)		ئا/ ئەنجومەنی دارشتنی ستراتیژی ئاسایشی نەتەوەیی ئەمریکا)	سیاسی	دلاوەر عەبدوڵا، مجید سالح - تارا شێخ عوسمان
ئەیڵی یاری کاغەز	دانیمارکی	یۆستاین گاردەر	فەلسەفە	بەهرۆز حەسەن
کلتوری بەجیهانی بوون و بەجیهانی کردنی کلتور	عەرەبی	د.بورهان غلیۆن /د. سەمیر ئەمین	کۆمەڵناسی	خەبات مەحمود
چەند لاپەرەیەك لە سەربوردەی خۆم	فارسی	سەدرەدین عەینی	ژیاننامە	عەزیز گەردی
ڕەوشی نابووری وکۆمەلایەتی کوردی ڕواندز		ئی. ئار. ئیج	کۆمەلایەتی	عەزیز گەردی
تێگەیشتنی تیۆرە سیاسییەکان	فارسی	تۆماس ئارتۆر سپراگێنز	سیاسی	فەرشید شەریفی
التنین	کوردی	محەمەد موکری	ڕۆمان	ئەبەز کەمال
پلاندانان و پلاندانانی ڕاگەیاندن	عەرەبی	د.عماد محمد حسین الهلالی	ڕاگەیاندن	دلاوەر عوسمان سالح
تۆماری شێتێك	ڕووسی	ن. گۆگۆل	شانۆی	جەلال تەقی
جوگرافیاو پەیوەندییە سیاسییە نێودەوڵەتییەکان	عەرەبی	محمد عبدالغنی سعودی	جوگرافی	جەزا تۆفیق تالیب ئەحمەد عەلی ئەحمەد
گەمییەکەی نوح	تورکی	یەشار کەمال	ڕۆمان	ئەحمەد محەمەد ئیسماعیل
گوتارو وەرگێڕان	فارسی	عەلی سولحجوو	وەرگێڕان	کۆساری فەتاحی
ڕینۆ دیکارت	ئەڵمانی	ڕینۆ دیکارت	فەلسەفی	د. حەمید عەزیز
ڕۆژی شۆڕش	ئینگلیزی	ڕاجی عمر	مێژووی	شیاو محمود کاوە سەباح
دۆتی ئارام	عەرەبی	میخائیل شۆلۆخۆف	ڕۆمان	محەمەد حەمە سالح
دووبرا	ڕووسی	ئیرمەنتۆف	شانۆی	جەلال تەقی
هونەری وانەگوتنەوە	عەرەبی	محمد عبد الرحیم عدس	پەروەردەی	محەمەد سالح مەلا حەسەن هۆرێنی
کلیلی دەسەلاتی چوارەم	عەرەبی	د.فاروق عمر علی	ڕاگەیاندن	هیوا سالح ئەحمەد
هنری کیسنجەر	عەرەبی	هنری کیسنجر	سیاسی	ئەبەز کەمال نوری
شێخوخة کلیوباتراو أطفال المطر	کوردی	ئەتیف هەڵمەت	هۆنراوە	ئەتیف هەڵمەت
سەرچاوەکانی دیموکراسی	عەرەبی	لاری دایمۆند	سیاسی	دلێر میرزا
خوێڕاگرەکان	عەرەبی	بۆریس گۆرباچۆڤ	ڕۆمان	خانەی ڕادۆگا- مۆسکۆ
سۆفیگەرێتی	عەرەبی	ئێکۆس کازەنتزاکیس		ڕەئوف حەسەن
ئەریتی فاشیزم	فارسی	جۆن وایس	مێژووی	کارزان کاوسێن
کورتە مێژووی گۆڕانکارییەکانی کۆمەڵناسی	فارسی	بۆتۆمۆ	کۆمەڵناسی	فەرشیدی شەریفی
تاو	عەرەبی	لاوتزۆ و چوانگ تزۆ	فەلسەفی	دیاری عەلی و ڕەئوف حەسەن
خانە ساڤا	ڕووسی	ا.پ.چیخۆف	شانۆی	جەلال تەقی
الانفال الکورد و دولة العراق	کوردی	شۆڕش حاجی رسول	بەڵگەنامەی	خانەی وەرگێڕان
ڕاوچی	عەرەبی	یەشار کەمال	چیرۆك	تەها ئەحمەد ڕەسول
زانستی کیمیا بۆ هەموان	ئینگلیزی	جی.بی. شونیین	زانستی	د.بایەزید حەسەن

www.pertwk.com

صفحات من تاريخ كفاح الشعب الكوردي ج1	کوردی	فاتح رسول	مێژووی	کەمال غەمبار
لەدەرباری شاوە بۆ زیندانی شۆرش	عەرەبی	إحسان ذرغی	سیاسی	نەحمەد قادر سەعید
رۆڵی کارکردن لەگۆڕینی مرۆڤ بۆمە یمون	ئەڵمانی	فردریك نەگڵس	کۆمەڵناسی	کەریم مەلا رەشید
هونەری شیعر	ئەڵمانی	ئەریستۆتلس	فەلسەفە	د. حەمید عەزیز
کۆمەڵگەی نەریتی و کۆمەڵگەی مۆدێرن	فارسی	مالکوم واترز	فەلسەفە	عبدوڵڵا ڕەسوولی
خمسون قصیدة مترجمة عن الشعر الانکلیزی الحدیث	ئینگلیزی	الأدب الانکلیزی	هونراوە	وفاء عبداللطیف زین العابدین
حەوت گوتار دەربارەی وەرگێڕان	فارسی	کورش صفوی	وەرگێڕان	رفعت مرادی
دیموکراسییەتی ڕاگەیاندن و پەیوەندیکردن	عەرەبی	د. محمد عبدالقادر حاتم	ڕاگەیاندن	مەم بورهان قانع
دڵشاد	عەرەبی	سەلیم بەرەکات	ڕۆمان	جەوهەر کرمانج
گوڵبژێرێك لە پەندو سەرهاتە ناوازەکان	عەرەبی	هادی عەلەوی	پەند	حسێن عوسمان نێرگسەجاری

ناوی کتێب	زمان	نووسەر	بابەت	وەرگێڕ
چەردەیەکی کۆمەلایەتییانە لە مێژووی نوێی نێراق /2	عەرەبی	د. عەلی وەردی	کۆمەڵناسی	کوێستان جەمال
چەردەیەکی کۆمەلایەتییانە لەمێژووی نوێی نێراق/5	عەرەبی	د. عەلی وەردی	کۆمەڵناسی	حەسەن جاف
چەردەیەکی کۆمەلایەتییانە لە مێژووی نوێی عێراق بەرگی (6)	عەرەبی	علی وردی	کۆمەڵناسی	دڵێر میرزا
چەردەیەکی کۆمەلایەتییانە لە مێژووی نوێی عێراق پاشکۆی بەرگی (6)	عەرەبی	علی وردی	کۆمەڵناسی	دڵێر میرزا

زنجیرەی بلاوکراوەکانی خانەی وەرگێڕان لەساڵی 2006

ناوی کتێب	زمان	نووسەر	بابەت	وەرگێڕ
شانۆی هاوچەرخی سویدی	عەرەبی	د. فازل جاف	شانۆی	دڵێر میرزا
Kurdish Folktalesچیرۆکی میللی کوردی	کوردی	محەمەد حەمە ساڵح	چیرۆك	ویلەر سانکستون
مارکسیسمی فەلسەفی و نایدیالیستە	فارسی	حوسێن بشیریە	فەلسەفی	مەنسووری تەیفوری

هێگلییەکان				
کۆمەڵناسی جەنگ	فارسی	گاستۆن بوتۆڵ	کۆمەڵناسی	مەنسووری تەیفووری
یەکەمین تڕپە عاشقانەییەکانی دڵم	فارسی	فروغ فەرۆغزاد	نەدەبی	نەبوبەکر قەرەداغی
سەفەرنامەی هێنری بێندەر	فارسی	هێنری بێندەر	مێژووی	نەبوبەکر خۆشناو
مانی بووکە شووشە	ئینگلیزی	هێنریك ئیبسن	شانۆی	تەیمور تاهیر
چیرۆکەکانی دۆن	فارسی و عەرەبی	میخائیل شۆلۆخەف	چیرۆك	نەکردم عەلی
ژیان مانای چییە؟	فارسی	برادلی تڕور گریو	فکر	موسلیم نەحمەد
داستانەکانی شانامەی فیردەوسی	فارسی	نەسەدولاڵای شەعبانی	مێژووی	دڵێر میرزا
سەرهەڵدان و دارمانی زلهێزەکان	نەڵمانی	پاول کێنەدی	مێژووی	د. کوردۆ عەلی
صفحات من تاريخ كفاح الشعب الكوردي ج2	کوردی	فاتح رەسول	مێژووی	کەمال غەمبار
صفحات من تاريخ كفاح الشعب الكوردي ج3	کوردی	فاتح رەسول	مێژووی	کەمال غەمبار
هاونەتەوەیی قەومی کورد و ماد	فارسی	حەبیبوللاً تابانی	مێژووی	جەلیل گادانی
ژیارو تازەگەری	فارسی	هەڤپەیڤینێك لە ئیوان جەمشیدی بێهنام و رامینی جەهانبەگلوو	فکر	هیوا عەزیزی
سەربازێکی نەمێریکایی	عەرەبی	ژێنەرال تۆمی فرانکس	یادداشت	باسط حەمە غەریب